

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 24

Sayı / Issue : 2

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Nisan – 30 Haziran 2022 / 01 April – 30 June 2022

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 24

Sayı / Issue : 2

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Nisan – 30 Haziran 2022 / 01 April – 30 June 2022

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Cilt: 24 Sayı: 2 Yıl: 2022

E-ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Asuman ALTAY

Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editörler : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Doç. Dr. Levent YILMAZ
Doç. Dr. Serdar NART

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca, İZMİR

Yayın Türü : Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergi Park) Online Yayın Tarihi : 30.06.2022

Yönetim ve Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbedergi@deu.edu.tr

WEB Editörü : Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

© Tüm Hakları Saklıdır.

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 24 Issue: 2 Year: 2022

E-ISSN: 1308-0911

Journal Owner : Prof. Dr. Asuman ALTAY, The owner on behalf of Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences

Director : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editors : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Assoc. Prof. Dr. Levent YILMAZ
Assoc. Prof. Dr. Serdar NART

Place of Management : Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR/TURKEY

Publication Type and

Period : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.

Ulakbim Online Date of Issue : 30.06.2022

Management and Correspondence Address : Dokuz Eylül University, Graduate School of Social
Sciences, Tınaztepe Campus 35390 Buca/İZMİR/TURKEY
Tel: +90 (232) 301 87 60
Fax: +90 (232) 453 02 66
E-mail: sbedergi@deu.edu.tr

WEB Editor : Research Assistant Özgün Nil DÜMEN

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors.

The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Hakemli Dergi

Cilt: 24 Sayı: 2 Yıl: 2022

Dergi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Levent YILMAZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Karl REICHL	Bonn Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan, Rusya
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi

ALAN EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Nilfen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi

Dizgi: Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Journal

Vol: 24 Issue: 2 Year: 2022

Publishing Commission of Journal

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Pinar SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Levent YILMAZ - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül University
Research Assistant Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül University

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN	Ege University
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray University
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Institute of Galimcan İbrahimov Language, Literature and Art, Tatarstan / Russian Federation
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Karl REICHL	University of Bonn, Germany
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Chuvash State Social Science Institute, Chuvashia / Russian Federation
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale University
Prof. Dr. Olcubay KARATAYEV	Kyrgyz-Turkish University of Manas, Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege University
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül University

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Nilfen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül University

Typesetting: Research Assistant Özgün Nil DÜMEN

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayımlar. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası bir dergi olup aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır.

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peer-reviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is an international journal and indexed by these databases;

İÇİNDEKİLER/CONTENT

SAYFA/PAGE

ARKEOLOJİ

- Araştırma Makalesi/Research Article*
İznik (Nicaea) Tiyatrosu'nda Bulunan DSC Seramiklerinin Yerel Taklitleri
İznik Roman Theater Excavations Local Samples of ESC Ceramics and Implications
Eda GÜNGÖR ALPER, Aygün EKİN MERİÇ, Ferhat SOMUNCU 449

DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATI

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Mitolojik Figür Olarak Buddha'nın Efsanevi Hayatı Üzerine Bir İnceleme
A Review on the Legendary Life of Buddha as Mythological Figure
Esra BÜYÜKBAHÇECİ 467

FELSEFE

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Sadakat Bir Erdem Midir?
Is Loyalty a Virtue?
Özlem DUVA KAYA 487

GAZETECİLİK VE MEDYA ÇALIŞMALARI

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Ulusal ve Uluslararası Basında Metaverse Teknolojisinin Yer Aldığı Haberlerin İncelenmesi
Investigation of the News From the National and International Press About Metaverse Technology
İrem YENİCELER KORTAK 501

GENEL TÜRK TARİHİ

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Hainlik ve Kahramanlık Gölgesinde Yakın Dönem Türkistan Tarihinde Bir Fenomen: Molla İbrahim Beg (Lakay)
In the Shadow of Treachery and Heroism, a Phenomenon in the Recent History of Turkestan: Molla Ibrahim Beg (Lakay)
Nurettin HATUNOĞLU 521

HALKLA İLİŞKİLER

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Hedef Kitlenin Gözetim Farkındalığının Tüketicilerin Satın Alma Davranışlarına Etkisinde FoMO'nun Aracılık Rolü ve Cinsiyetin Düzenleyici Etkisi
The Mediating Effect of FoMO in the Effect of Audience Surveillance on Online Purchasing Behavior by Mediator Effect of Gender
Müge BEKMAN 551

İLETİŞİM ÇALIŞMALARI

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Küreselleşen Kültürün Dönüştürücü Gücü: Hollywood Sineması Örneği
The Transforming Power of Globalizing Culture: the Case of Hollywood Cinema
Mikail UĞUŞ 581

MİKRO İKTİSAT

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Türkiye'de Özel Sağlık Sigortası Talebinin İkili Lojistik Regresyon Yöntemiyle Analizi
Analysis of Private Health Insurance Demand in Turkey With Binary Logistic Regression Method
Rüştü YAYAR, Berrak TEKGÜN 595

MUHASEBE

Araştırma Makalesi/Research Article

Riske Yönelik Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları Açıklamaları: Borsa İstanbul (BIST) İmalat Sektörüne İlişkin İçerik Analizi

Risk Disclosure on Accounting and Financial Reporting Standards: Content Analysis of Borsa Istanbul (BIST) Manufacturing Sector
Yusuf GALİP, Nilgün KUTAY 619

PAZARLAMA

Araştırma Makalesi/Research Article

Bütüncül Kanal Perakendecilikte (Omni Channel) İade Yönetiminin Rolü

The Role of Return Management in Omni Channel Retailing

Bahar KAVA, Gülmüş BÖRÜHAN KARACA 645

Araştırma Makalesi/Research Article

Evaluation of Personal Brand Mix 7c in Terms of Youtubers

Youtuber'ların Kişisel Markalamının 7C'si Açısından Değerlendirilmesi

Sevtap ÜNLÜ, Gülşah KARSLI 683

REHBERLİK VE PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK

Araştırma Makalesi/Research Article

Çocukluk Döneminde Travma İle Çalışmak: Travmaoyun Modeli

Working With Childhood Trauma: The Traumaplay Model

Aslı Burçak TAŞÖREN 707

SİYASET BİLİMİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Tehdidini Ulusal ve Uluslararası Bağlamda Güvenikleştirme Girişimleri

Attempts to Secure the Threat of Gender Inequality in a National and International Context

Şadiye SUCU, Ahmet KESER 727

SOSYAL POLİTİKA

Araştırma Makalesi/Research Article

Eski Köye Yeni Adet: Youtube Üzerinde İşçi Sendikaları

New Wine in Old Bottles: Trade Unions on Youtube

Barış SEÇER, Umut DENİZLİ 757

SOSYAL PSİKOLOJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Psychometric Evaluation of the Turkish Version of the Self-Presentation Tactics Scale

Benlik Sunumu Taktikleri Ölçeği'nin Türkçe Uyarlamasının Psikometrik Değerlendirmesi

Özlem Serap ÖZKAN, Gülşah DURNA, Arzu ARAZ 779

SOSYOLOJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Büyük Veri Teknolojisi Çağında Kullanıcı Verilerinin Mahremiyetine İlişkin Sosyolojik Analiz

A Sociological Analysis of the Privacy of User Data in the Era of Big Data

Seda OFLAS, Nilüfer ÖZCAN DEMİR 801

ULUSLARARASI İKTİSAT

Araştırma Makalesi/Research Article

Ulus-Ötesi Firmalar Bağlamında Türk Firmalarının Küreselleşme Yeteneği

Transnational Corporations and Turkish Corporations' Capability to Globalize

Timuçin YALÇINKAYA 837

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Araştırma Makalesi/Research Article

Rethinking and Reconceptualizing Energy Security: The Case of China
Enerji Güvenliği Üzerine Yeniden Düşünmek ve Kavramsallaştırmak: Çin Örneği
Özgenur AKTAN

855

UYGULAMALI PSİKOLOJİ

Derleme Makalesi/Review Article

Ekolojik Kriz ve Anksiyete: Yeni Bir Kavram Olarak Eko-Anksiyete
The Ecological Crisis and Anxiety: Eco-Anxiety as a New Concept
Yunus KARA

891

Yayın Geliş Tarihi: 13.04.2021
Yayına Kabul Tarihi: 16.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1102835

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 449-465
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İZNİK (NICAIA) TİYATROSU'NDA BULUNAN DSC SERAMİKLERİNİN YEREL TAKLİTLERİ

Eda GÜNGÖR ALPER*
Aygün EKİN MERİÇ**
Ferhat SOMUNCU***

Öz

Anadolu'nun kuzeybatısında, antik Bithynia Bölgesi'nde yer alan İznik, önemli bir geçiş noktasındadır ve binlerce yıldır sürekli yerleşim görmektedir. Antik kent, MS 8. yüzyıldaki Arap akınları ve modern yerleşim nedeniyle çok tahrip olmuştur. İznik Roma Tiyatrosu'nun oturma basamakları dahil olmak üzere, mimari bloklarının büyük bölümü şehir sur yapımında yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Bugün cavea'nın doğu bölümüne MS 12. yüzyılda inşa edilmiş kilisenin altındaki dolgu toprağı içinde beş adet orijinal oturma basamağı dışında sadece blokaj dolguları ve sahne binasının podium kısmı görünmektedir.

İznik Tiyatrosu'nda yapılan bilimsel arkeolojik kazılar sırasında bulunan eserlerin önemli bir grubunu seramikler oluşturmaktadır. Roma Dönemi'ne ait çok sayıda seramik arasında Terra Sigillata ve Kırmızı Astarlı Seramikler oldukça fazla sayıdadır. Astar ve form özelliklerine göre farklı gruplara ayrılan malzemeler incelendiğinde, Doğu Sigillata C grubuna (DSC) ait olduğu tespit edilen çok sayıda seramik parçası bulunmuştur. DSC seramiklerinin ilk üretim yeri Pitane'dir (Çandarlı). Bu grup içinde özellikle, Atlante Form L19 / Hayes Form 3 olarak sınıflandırılan kaselerin yoğunluğu dikkat çekmektedir ve İznik Tiyatro alanında DSC grubu seramiklerin üretildiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İznik, Roma Dönemi, Seramik, Sigillata, DSC

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu, F. (2022). İznik (Nicaea) Tiyatrosu'nda bulunan DSC seramiklerinin yerel taklitleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 449-465.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-0775-7650, eda.gungor@deu.edu.tr.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-1343-847X, aygun.ekin@deu.edu.tr.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji, ORCID: 0000-0002-6661-3462, ferhat.somuncu@ogr.deu.edu.tr.

Bu makalenin konusunu oluşturan seramiklerin bir bölümü Dokuz Eylül Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen proje kapsamında incelenmiştir. Proje no: 2018.KB.SOS.010

IZNIK ROMAN THEATER EXCAVATIONS LOCAL SAMPLES OF ESC CERAMICS AND IMPLICATIONS

Abstract

Located in the northwest of Anatolia, in the ancient Bithynia Region, Iznik is an important transit point and has been inhabited continuously for thousands of years. The ancient city was destroyed by Arab raids in the 8th century AD and modern settlement. Most of the architectural blocks of the Iznik Roman Theater, including the seating steps, were used as building materials in the construction of the city walls. Today, in the eastern part of the cavea, only the blocking fillings and the podium part of the stage building are visible, apart from the five original sitting steps in the fill soil under the church built in the 12th century AD.

Ceramics constitute an important group of the artifacts found during the scientific excavations in the Iznik Theater. Terra sigillata and red slipped ceramics are quite numerous among the many ceramics belonging to the Roman Period. When the materials, which are divided into different groups according to their lining and form characteristics, are examined, there is a group of ceramics determined to belong to the Eastern Sigillata C group (DSC). The first production place of DSC ceramics is Pitane (Çandarlı). In this group, the density of bowls classified as Atlante Form L19 / Hayes Form 3 draws attention. Local productions of these ceramics were produced in Iznik Theatre, as in many centers.

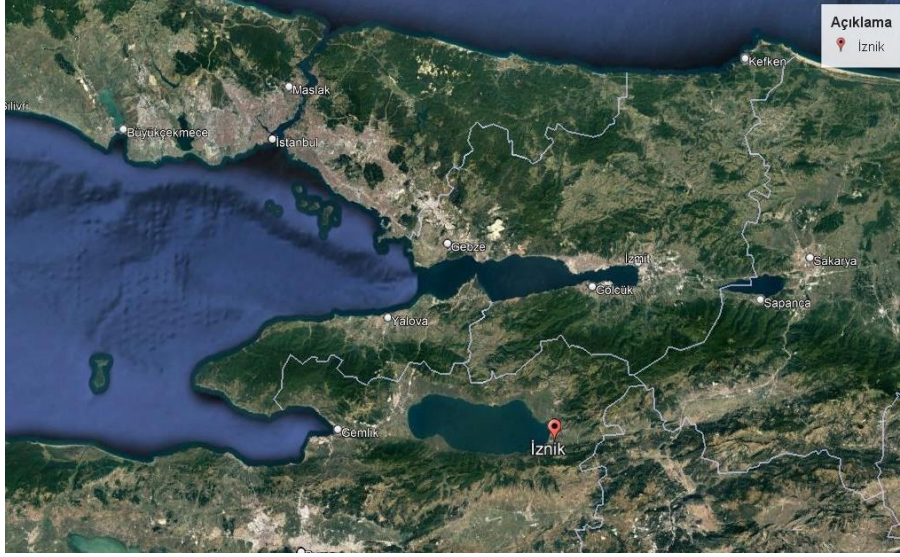
Keywords: *Iznik, Roman Period, Ceramic, Sigillata, ESC.*

GİRİŞ

Iznik, Marmara Bölgesi'nin güneydoğusunda antik Bithynia Bölgesi ve kentle aynı adı taşıyan gölün güney kıyısında yer almaktadır. Iznik Gölü (*Askania Limne*) kuzey-güney yönünde 320 km²lik geniş bir alanı kaplamaktadır. Göl kenarında olması bölgenin ılıman bir iklim yapısına sahip olmasını sağlamıştır (Şekil 1). Tarihi Neolitik Dönem'e (Bingöl, 2004, s. 3) kadar uzanan bölgeye, MÖ 10. ve 8. yüzyıllarda İskit akınlarından kaçan Bithynler'in yerleştiği ve bölgeye isimlerini verdikleri bildirilmektedir (Güçlü, 2007, s. 3). Bilinen ilk adı "çok üzüm bağları olan yer" anlamındaki Helikore olan İznik (Şahin & Merkelbach, 1987, s. 1), Strabon'a göre III. Aleksandros'un (Büyük İskender) komutanlarından Antigonos tarafından, MÖ 316'da kurulmuş ve *Antigoneia* adını almıştır (Strabon, XII: 57). Antigonos ve Lysimakhos arasında süren egemenlik yarışı MÖ 301'de Lysimakhos'un zaferiyle sonuçlanmış ve bu tarihten sonra kent, Lysimakhos'un eşinin ismi olan *Nicaea* adını almıştır (Kargınır & Keresteci, 1963, s. 12). Nicaea, Grekçe "Eis Ten Nikaieon" (εἰς τὴν νικαιεὼν) (Nicaea'ya) anlamına gelen kelime grubunun "Eisnik" olarak söylenmesiyle, günümüze İznik olarak gelmiştir (Yalman, 1999, s. 10). Nicaea, MÖ 281 yılında Bithynia Krallığı'na bağlanmış ve kısa bir süre sonra bölgenin başkenti olmuştur (Şahin & Merkelbach, 1987, s. 2). Kentte henüz bir Hellenistik yerleşime rastlanmamakla birlikte, bu döneme ait Bithynia kralı II. Prusias'a (MÖ 185-149) ait

olduğu düşünölen Berber Kaya Mezar Anıtı ve Dörttepelер Tümüölüsler'i bulunmaktadır.

Şekil 1: İzник'in Konumunu Gösteren Uydu Fotoğrafi.

Kaynak: Google Earth.

MÖ 74 yılında Bithynia'nın son kralı III. Nikomedes Euphator ölünce krallığını vasiyet yoluyla Roma İmparatorluğu'na bırakmıştır (Abbasoğlu & Delemen, 2004, ss. 5-7). MÖ 27'de Augustus ile başlayan Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki Pax Romana ile Nicaea, Bithynia'nın başkentliğini sürdürmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi sonrasında da kentte yerleşim süreklilik göstermektedir; Bizans Laskarisler (Ermış 2009, ss. 26-27; Çalışkan 2009, s. 124), Anadolu Selçuklular'ı (Batır 2014, ss. 47-49) ve Erken Osmanlı Dönemi'nde (Akbaş vd., 2020, ss. 118-119) başkent olarak varlığını devam ettirmiştir (Ekin Meriç, 2019, s. 340).

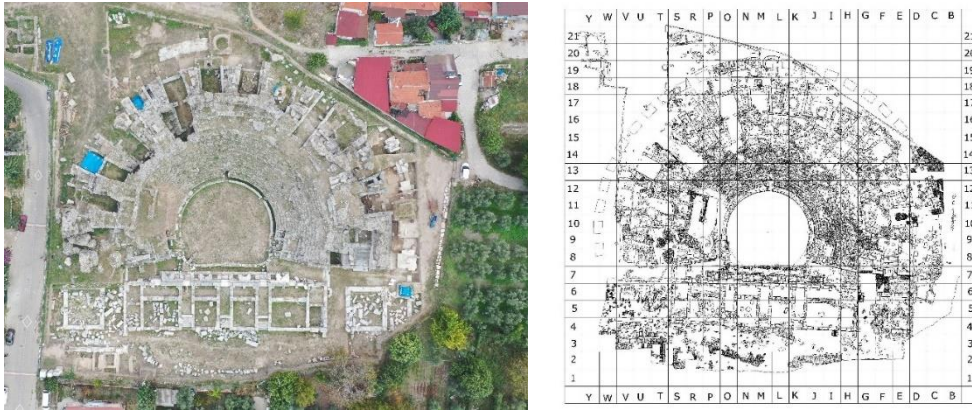
İmparator Traianus'un (MS 98-117) Bithynia'ya vali olarak atadığı tarihçi ve yazar Genç Plinius'un imparatora yazdığı mektuplardan, yapılan imar faaliyetleri hakkında bilgi alınmaktadır (Eyice, 1988, ss. 5-7). Bu mektuplardan anlaşıldığına göre, MS 111 yılında tiyatro henüz inşaat halindedir (Ekin Meriç, 2019, s. 341; Ekin Meriç, 2017, s. 8). MS 2. yüzyılın başında yapımına başlanılan tiyatronun (Ekin Meriç, 2019, s. 340) tam olarak bitip bitmediği bilinmemektedir (Öz, 2019, s. 23). Kuzey yönüne bakan tiyatro oldukça geniş ölçülere sahiptir; tiyatronun oturduğu alan, 102.32 x 79.04 m boyutlarında bir alanı kaplamaktadır. Düz bir alana inşa edilmiştir ve bu nedenle, tonozlu bir alt yapıya sahiptir. Tiyatronun özgün kullanım evresi ise MS 111 sonrasında MS 3. yüzyıl ortalarına kadardır (Ekin Meriç, 2019, s. 346). MS 368 yılında gerçekleşen depremde (Doğancı 2019, ss. 545-546) tiyatro zarar görmüştür. Depremden sonra sütunlu galeride onarım çalışmaları yapıldığı,

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

kazı çalışmaları sırasından çıkan bulgulardan anlaşılmıştır. Bu dönemde sahne binasının önünde tiyatronun orkestra bölümüne girişi önleyen duvarlar yapılmış ve yıkıntılarla dolu bu alan düzenlenerek dini amaçla kullanılmıştır (Ekin Meriç, 2019, s. 348). MS 557 yılında gerçekleşen bir diğer yıkıcı depremde (Doğancı 2016, s. 95; Doğancı 2018, ss. 392-393, 397) ise bu alan terk edilmiş, tiyatro ve çevresi yıkıntıların atıldığı bir çöplük olarak kullanılmıştır (Ekin Meriç, 2019, s. 348). MS 8. yüzyılda gerçekleşen Arap Akınları sebebi ile hasar gören İznik surlarının onarımı amacıyla, tiyatro ve kentte bulunan birçok yapıya ait malzemeler sökülerek devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Yalman, 1980, s. 34).

İznik Roma Tiyatrosu'ndaki ilk kazılar, 1980 yılında Bursa Müzesi'nden arkeolog Bedri Yalman başkanlığında başlamış (Yalman, 1981, ss. 31-34) ve 2006 yılına kadar devam etmiştir. 1980 yılından bu yana aralıklarla devam eden çalışmalarda, tiyatronun büyük bölümü ortaya çıkarılmıştır. 2011 yılından sonra İznik Müzesi başkanlığında, 2016-2018 yılları arasında İznik Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Dokuz Eylül Üniversitesi'nden A. E. Meriç'in bilimsel danışmanlığında yapılan çalışmalar, 2018 yılından itibaren A. E. Meriç başkanlığında yürütülmektedir (Ekin Meriç vd., 2018, ss. 285-300) (Şekil 2). İznik, UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde bulunmaktadır.

Şekil 2: Tiyatronun Hava Fotoğrafı Ve Planı

Kaynak: 2021 Yılı Kazı Arşivi.

BULUNTU ALANLARI

Doğu Sigillata C grubuna (DSC) ait örneklerin yoğun olarak ele geçtiği kontekstlerde, sikkeler ve diğer seramik gruplarından örnekler bulunmaktadır. Tiyatronun özgün kullanım evresinden sonra dini amaçlı, çöplük ve seramik üretimi için kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. Bu evreye ait yapıların çevresindeki kazı çalışmalarında bulunan kontekstler incelendiğinde, DSC grubuna ait seramiklerin yerel taklitlerinin MS 3. yüzyılın başlarından MS 4. yüzyılın başlarına kadar yoğun olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. İncelenen seramikler özellikle tiyatronun özgün kullanım ya da dini kullanım evresine ait olmalıdırlar.

Trapezoidal Tonoz

Tiyatronun Trapezoidal Tonoz 5'in doğu kısmında yapılan kazı çalışmalarında, farklı seviyelerden DSC grubuna ait yerel örneklerden iki adet (Nr. 1 ve Nr. 7) kase parçası bulunmuştur. Nr. 1'in +89.82/+89.59 m seviye aralığında MS 3. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl ortalarına ait mermer seramikleri (İRT 19-685 ve 686) (Ekin Meriç 2020, s. 327) ve yerel üretim olduğu düşünülen MS 4. yüzyıla ait kandiller (İRT 19-692,693 ve 694) ele geçmiştir. Nr. 7'nin bulunduğu +90.43/+90.24 m seviye aralığında, analizi yapılmış seramiklerin genel yoğunluğu MS 2. yüzyılın son çeyreğinden MS 6. yüzyıla kadardır. Bu buluntular arasında, geniş zaman aralığına ait seramiklerin, MS 3.- MS 4. yüzyılın sonlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle MS 3. yüzyıla ait bir adet kalp burunlu kandil (İRT 19-433) bu seviyede ele geçmiş önemli buluntulardan biridir.

Sahne Binası

Tiyatronun sahne binasının kuzey kısmındaki N2 plankaresinde, üç farklı seviyeden, üç adet DSC grubu yerel üretim örneği olan Nr. 2, 3 ve 8 ele geçmiştir. +90.34/+90.18 m seviyesinde ortaya çıkarılan Nr. 2 ile birlikte aynı seviyede dört adet sikke bulunmuştur. Okunabilir durumda olan yalnızca bir adet bronz sikke (İRT 17-49) MS 308-324 yıllarına tarihlendirilmiştir. Aynı seviyede bulunmuş diğer eserlere bakıldığında MS 3-4. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiş mermer seramikleri görülmektedir. Nr. 3'ün +90.09/+89.94 m seviye aralığına bakıldığında ise bir adet gümüş sikke (İRT 17-72) MS 238-244 ve üç adet bronz sikke (İRT 17-58) MS 360-370, (İRT 17-60) MS 180-200, (İRT 17-74) MS 337-361 yıllarına ait sikkeler ele geçmiştir. Nr. 8'in +90.48/+90.34 m seviye aralığında bulunmuş eserlere arasında, üç adet bronz sikke (İRT 17-40) MS 335-337, (İRT 17-43) MS 260-261 ve (İRT 17-47) MS 388-392 yıllarına tarihlendirilmiştir.

Sahne Binasının kuzey kısmında bulunan M2 plankaresinde yapılmış kazılarda Nr. 4 ve 5 aynı seviyede (+90.19/+90.10 m) bulunmuştur. Bu seviyeden ele geçmiş diğer buluntulardan bir adet bronz sikke (İRT 17-5) MS 347-348 yıllarına tarihlendirilmiştir.

Tiyatronun Batı Parados kısmında bulunan C4 plankaresinde bir adet DSC grubu seramiklerinden yerel örnek olan Nr. 6, +90.30/+90.12 m seviyesinde ele

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

geçmiştir. Bu seviyenin genel seramik yoğunluğu Roma Dönemi'dir. Bu seviyeden 11 adet sikke ele geçmiştir fakat okunabilir durumda olan bir adet bronz sikke (İRT 18-143) MS 351-354'e tarihlendirilmiştir.

Sahne Binasının Batısı

Sahne binasının batısında bulunan G4 plankaresinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda DSC grubu seramiklerinden yerel örnekler olan Nr. 11 ve 12 iki farklı seviyede ele geçmiştir. Nr. 11'in bulunduğu +90.24/+90.09 m seviyesinden çıkarılmış seramiklerin analiz sonuçları Roma Dönemi'ni işaret etmektedir. Bu seviyeden gelen diğer buluntular arasında iki adet bronz sikke görülmektedir; (İRT 16-7) MS 295-299 ve (İRT 16-34) MS 253-260 yıllarına tarihlendirilmişlerdir. Nr. 12'nin bulunduğu +90.09/+89.72 m seviyesinde, bir adet bronz sikke (İRT 16-48) MS 200-300'lü yıllara tarihlendirilmiştir.

Sahne binasının batı kısmında bulunan G5 plankaresinde yapılan kazı çalışmalarında, ortaya çıkarılan Nr. 13, +91.87/+90.60 m seviyesinde bulunmuştur. Bu seviyeden gelen iki adet bronz sikke (İRT 16-10) MS 3. yüzyıl ve (İRT 16-11) MS 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Doğu Parados

Doğu paradosun kuzey kısmındaki I 3-4 plankaresindeki kazı çalışmalarında, Nr. 15, +90.14/+89.86 m seviyesinde bulunmuştur. Diğer buluntular arasında olan üç adet pişmiş toprak ampulla parçası (İRT 17-428, 429 ve 430) MS 4.-6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

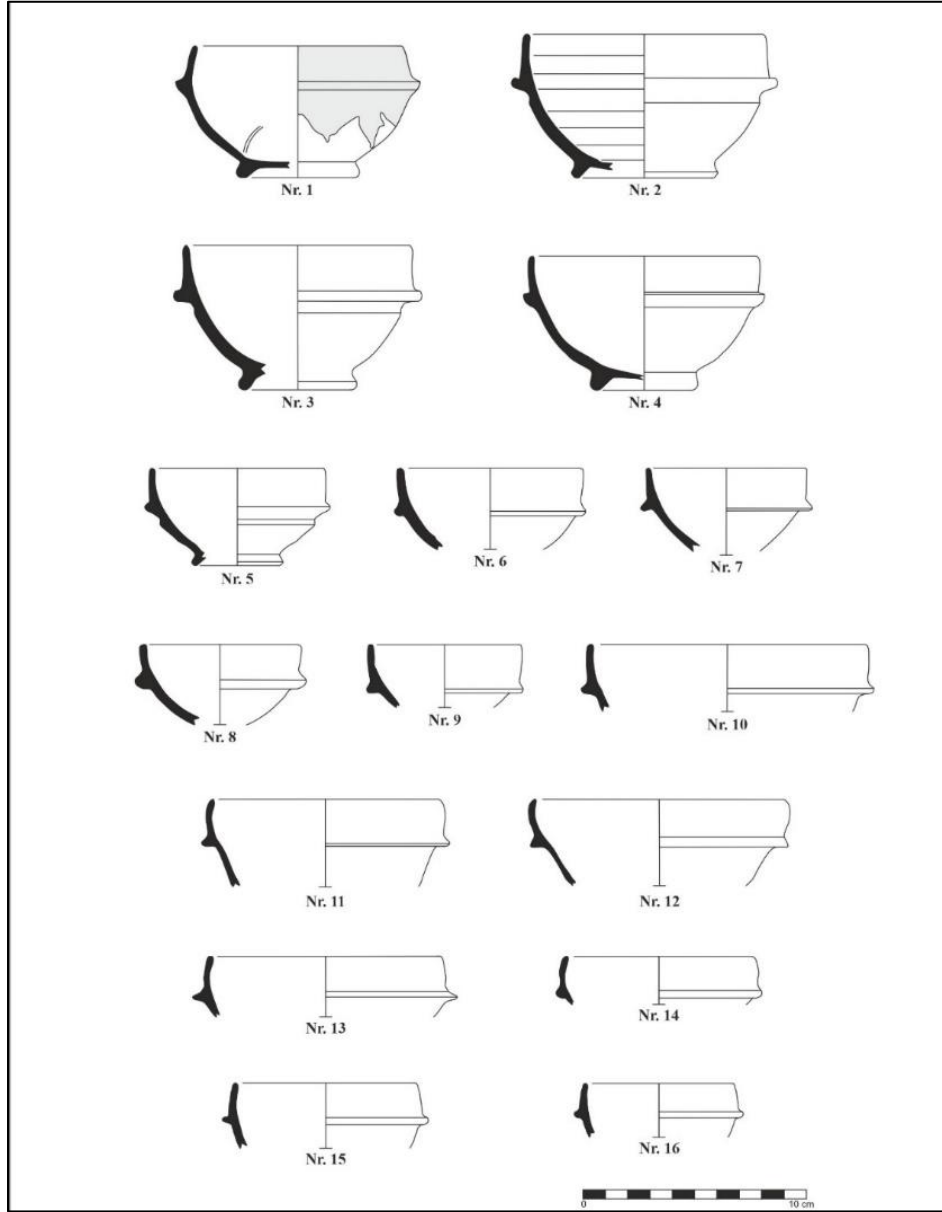
İZNİK ROMA TİYATROSU YEREL DSC SERAMİKLERİ

İznik Roma Tiyatrosu kazılarında ele geçen seramikler MÖ 3.-MS 17. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. En erken buluntu olan MÖ 6. yüzyılda kullanılmış bir tabak ağız parçası, sahne binasının temellerinde dolgu malzemesi olarak bulunmuştur (Ekin Meriç, 2019, s. 344). Bu buluntu, tiyatronun yapılmaya başladığı MS 2. yüzyıldan çok daha erken bir tarihte bölgede bir yerleşim olduğunun kanıtı niteliğindedir. Ayrıca, temel seviyelerinde Hellenistik Dönem'e ait seramik buluntular yoğun olarak karşımıza çıkmakla birlikte, Roma ve Geç Roma Dönemi seramik buluntuları sayıca en fazla grubu oluşturmaktadır. Özellikle MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyıllar arasında üretilip kullanılan seramikler dikkat çekmektedir. Bu seramikler arasındaki başlıca gruplardan biri "mermer seramikleri (marble ware)" olarak isimlendirilen gruptur. Tiyatro kazılarında sıklıkla ele geçen bu seramik grubu, MS 3. yüzyılda popüler olmuş ve Nicaea'da birçok farklı tabak formunda üretilip MS 4. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır. Tiyatronun kullanım evresi ile eş zamanlı olarak üretilip kullanılan "mermer seramikleri", diğer DSC Sigillataları ile aynı seviyede ve aynı alanlarda (trapezoidal tonoz ve sahne binası gibi) karşımıza çıkmaktadır.

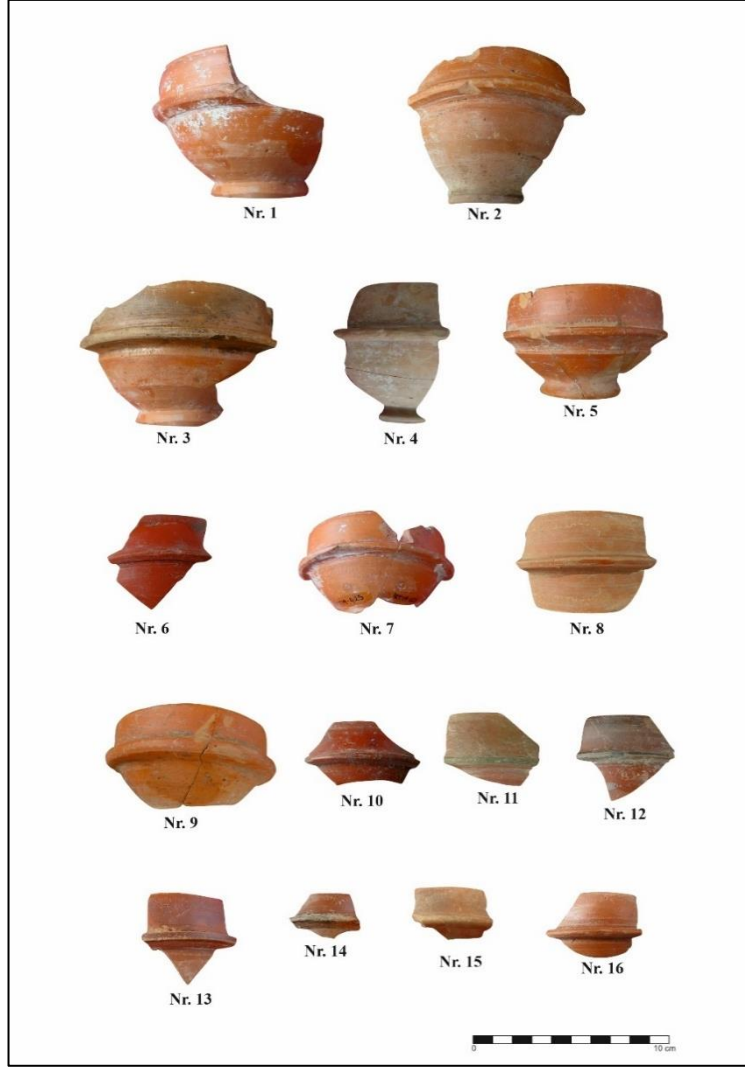
Tiyatro inşasının bitiş tarihi kesin olarak bilinmemesine karşın, tiyatro işlevini yitirdikten sonra, tiyatronun mekanlarının MS 3. yüzyılın sonları ve 4. yüzyıl başlarından itibaren dini amaçlı kullanıldığı saptanmıştır; Bizans ve Osmanlı Dönemi'ne ait fırınların, çini üretimi için kullanılmış olduğu kazı çalışmalarıyla kanıtlanmıştır (Ekin Meriç vd. 2021, 193-195; Özkul Fındık 2000). Ele geçen seramik buluntuların arkeolojik açıdan değerlendirilmesinin yanı sıra “İznik Tiyatrosu Seramiklerinin Arkeolojik ve Arkeometrik Açıdan Değerlendirilmesi” başlıklı bir proje¹ yapılarak seçilen örnekler, arkeometrik analiz yöntemleri uygulanarak köken sorusuna yanıt aranmaya da çalışılmıştır (Proje kapsamında arkeometrik analizler Doç. Dr. Ali Akın Akyol ve ekibi tarafından yapılmıştır). Roma Dönemi seramikleri arasında yer alan ve kaliteli sofrta kapları arasında sayılabilecek olan sigillata seramik grubu, kazılar sırasında yoğun olarak ele geçmiştir. Bu makalenin konusunu, tiyatro kazılarında ele geçen DSC grubu kaselerin, arkeometrik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle, yerel olduğu düşünülen örnekler oluşturmaktadır (Şekil 3-4).

¹ Bu proje Dokuz Eylül Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafında desteklenmiştir. Proje no: 2018.KB.SOS.010

Şekil 3: Nr. 1-16 (Çizim: F. Somuncu)

Şekil 4: Nr. 1-16 Fotoğraflar

Kaynak: 2021 Yılı Kazı Arşivi.

Doğu Sigillata seramikleri, 1950'li yıllarda Kenyon tarafından DSA, DSB ve DSC olarak üç sınıfa ayrılmıştır (Crowfoot vd., 1955). 1985 yılında Hayes bu üç grubu formlarına ayırarak bir sınıflandırma yapmıştır (Hayes, 1985). DSC ya da Pitane (Çandarlı) üretimi sigillata olarak kabul edilen grup ilk kez Loeschcke tarafından yayınlanmıştır (Loeschcke 1912, ss. 344-407). DSC grubu Ege, Karadeniz ve Akdeniz'in her yerine ihraç edilmiştir (Domžalski, 2014, s. 154). Son yıllardaki çalışmalarda, DSC seramiklerinin Anadolu'nun batısı, Hellas ve

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

Akdeniz'in sınırlı bir bölümünde yayılım göstermektedir (Bes, 2015, s. 142, fig. 104). Pitane üretimi seramikler açık kırmızı (2.5 YR 5/8-red ya da 6/6-light red) ve kırmızı (2.5 YR 4/6-red ya da 5/6-red) renk tonlarında astarlıdır. Bu grupta seramikler genellikle açık kaplardan oluşmaktadır; form dizisinde tabak ve kaseler görülmektedir. Zamanla kaselerin ve tabakların ölçülerinde ve tiplerinde bazı değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. DSC seramiklerinde bezeme ağız kenarının alt kısmında yivlerle sınırlı olmasına karşın, atölye mühürleri seramiklerin tondosunda görülmektedir. Benzer DSC grubu seramikler Pergamon'da da bulunmuştur (Meyer Schlichtmann, 1988, s. 8). İki atölyenin üretimleri arasındaki farklılıklar, analizlerle daha iyi ayırt edilebilmektedir (Japp, 2014, s. 13, 19). MÖ 1. yüzyıldan başlayan üretim MS 3. yüzyıl sonuna kadar sürmektedir; Phokaia Kırmızı Astarlı seramikleri yükselişe geçinceye kadar üretilmişlerdir (Anderson Stajanovic, 1992, ss. 53-54; Civelek 2021, s. 45; Fırat 2015, S. 164).

İznik Roma Tiyatrosu'nda yaklaşık 200 adet aynı formda ve aynı özelliklere sahip DSC seramikleri ele geçmiştir. Bu seramikler arasından seçilen 16 tanesi seçilerek makaleye alınmıştır. DSC grubu seramikleri, Atlante Form L19 (Hayes, 1985, L19, Tav. XVII, Nr. 7) ve Hayes Form 3 (Hayes, 2008, ss. 199-200) gruplarından oluşmaktadır. Bu seramiklerin kil yapısının genel özellikleri DSC seramikleri ile aynıdır, sert, granüllü, sarı-deve tüyü renklidir (Hayes 2008, s. 51). Form olarak küresele yakın gövdeli, alçak halka kaideli ve dış doğru çıkıntı yaparak yukarı doğru yükselen ve düz sonlanan ağız kenarına sahiptir. Az sayıda örnekte ağız kenarında süsleme görülür. Formda cidar kalınlığı grubun ithal olduğu düşünülen erken örneklerine göre daha incedir (Ekin Meriç, 2018, s. 73) ve genelde ince, mat bir astara sahiptir. Bu form, DSC grubunun en yaygın olarak görülen kap tipidir. Benzer örnekleri Anadolu'da Ephesos (Gassner, 1997, Taf. 44, s. 137), Smyrna (Erol, 2014, ss. 52-54), Troia (Tekkök-Biçken, 1996, s. 116), Parion (Ergürer 2015; Ergürer 2016, ss. 128-129, Kat. No. 28-36) ve Pergamon (Japp, 2014, ss. 11-22) gibi pek çok farklı merkezde görülmektedir.

İncelenen seramiklerin tamamında kil rengi kırmızı tonlarındadır (2.5 YR 5/6, 5/8, 6/6, 6/8; 10 R 6/6, 6/8); kil mikalı, kumlu ve taşçıklıdır. Eserlerin iç ve dış yüzeyleri kırmızı, açık kırmızı, kırmızımsı kahverengi ve kırmızımsı gri olmak üzere kil renginde olduğu gibi kırmızı ve tonlarındadır (2.5 YR 4/6, 5/6, 5/8, 6/4, 6/6, 6/8; 10 R 4/6, 5/6, 6/6). En yoğun görülen kil renkleri açık kırmızı (2.5YR 6/8) ve kırmızıdır (2.5YR 5/6). Kil kaliteli, katkı maddeleri az ve ince yapıdadır. Erken olan ithal olan örneklerde dış yüzey rengi, parlak ve sabunumsu yapıda olup profil biçimi daha kalındır fakat yerel üretim örneklerinde, dış yüzeyi astarlı ve mat dokuya sahiptir, yüzeyde bazen akıtma izleri ile karşılaşılmaktadır, profil biçimi daha incedir.

Nr. 1-9 numaralı kaselerde gövde küresel ya da küresele yakındır. Nr. 1'de ağız kenarı iç bükeydir, iç yüzeyin alt kısmında yiv bulunur. Nr 2'de ağız kenarı bir önceki örneğe göre daha dik biçimde sonlanır. Dış yüzeyde ağızdan gövdeye geçiş bölümünde, çıkıntının hemen altında 3 ve 5 numaralı kaselerde olduğu gibi bir yiv

bulunur. Nr. 5’de görülen yiv keskin hatlara sahiptir. Özellikle 2 ve 3’ün formu birbirine oldukça yakındır. 1-5 numaralı örneklerin kaidesi korunmuştur ve bu örnekler alçak halka kaideye sahiptir. 9’dan sonra katalogda yer alan kaselerde ağız kenarlarında bir değişimin olduğunu söylemek mümkündür. 9 ve 10 numaraları ağız parçaları 1-8 numaralı örneklere göre incelenmiş ve uzamıştır. 11-14 numaralı parçalarda ağız kenarı belirgin bir biçimde içe dönük, incedir, bununla birlikte gövde yapısında cidar incelenmiş ve form dik bir şekilde ağızdan kaideye doğru iner. 15 ve 16 numaralı parçalarda ağız kenarında iç bükey profil olmasına karşın, cidar kalınlığı biraz daha fazladır. Bu parçalarda ağız yapısı, küresel gövdeli olan 1-9 numaralı örneklere benzerken gövdenin biraz daha dik olduğu görülmektedir.

Tiyatro kazılarında bulunmuş bu seramikler arasından seçilmiş örneklerin kili ile Darkaönü, Gölaltı, Hisardere, Sansarak ve Elbeyli gibi İznik’in farklı bölgelerinden kil yataklarından alınan kil örnekleri karşılaştırılmış ve analiz sonuçlarına göre, seramik kilinin çevredeki kil yataklarından alındığı anlaşılmıştır. Tiyatro kazısında bulunan DSC seramik örneklerinin kimyasal bileşimleri PED-XRF analizi ile belirlenip, karşılaştırılmıştır. Beş parça seramik örneği ve altı farklı kil yatağından alınan örneklerin analiz sonuçlarına göre, kilin bünyesinde bulunan elementler ile seramiklerin bünyesinde bulunan elementlerin ortalama miktarlarının neredeyse birebir aynı olduğu görülmüştür. Kimyasal malzeme karakterizasyonları oldukça benzer sonuçlar vermektedir. Gruptaki seramik örnekler ana ve eser element içerikleri ile birbirine benzer kimyasal yapı sergilemektedirler. Seramiklerin petrografik özellikleri değerlendirilmiştir ve buna göre, DSC yerel üretim kaselerinin cidar kalınlıklarının 0.36 ile 0.63 arasında olduğu ve 850-900 derece sıcaklıkta pişirildikleri anlaşılmıştır. Seramiklerin kayaç kökeni Siltaşı’dır ve agrega boyutu incedir. Seramiklerde katkı olarak kayaç ve mineral özellikleri ise, Q (Kuars), Ç (Çört), Pl (Plajiyoklas), By (Biyotit), Sr (Serizit), Ms (Muskovit), A (Andezit) ve Op (Opak Mineraller) şeklinde sıralanmaktadır. Kil örnekler, seramik örneklerle birlikte değerlendirildiğinde killerin ana ve eser element içerikleri bakımından incelenen seramik örnekler ile çoğunlukla paralel içerik gösterdiği ve seramik örneklerin hammadde kaynaklarının örneklenen killere uyumluluk gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda tiyatro kazılarında çok sık karşılaştığımız DSC seramik formlarının yerel taklitlerinin İznik’te de üretildiği kanıtlanmıştır.

SONUÇ

İznik Roma Dönemi tiyatrosu, Anadolu’da oldukça iyi durumda korunmuş tiyatrolardandır ve İznik’te günümüze kadar korunagelmiş yapılar arasında önemli bir yere sahiptir. Uzun yıllardan bu yana devam eden kazılarda ortaya çıkan buluntulardan, tiyatro alanının Arkaik Dönem’den (MÖ 6. yüzyıl) Osmanlı Dönemi’ne (MS 17. yüzyıl) kadar uzanan bir tarihe sahip olduğu anlaşılmıştır. Tiyatro yapısının inşasına ise MS 2. yüzyılda başladığı Bithynia valisi Plinius’un imparator Traian ile mektuplaşmalarından kesin olarak bilinmektedir. Özellikle, MS 2. yüzyıldan 3. yüzyılın ortalarına kadar tiyatronun özgün kullanımında olduğu

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

anlaşmıştır. Bu evreye ait buluntular özellikle Roma Dönemi'ne tarihlenen buluntulardır.

İznik kentinin Osmanlı Dönemi'nde seramik üretimiyle dikkat çeken önemli bir yerleşim olduğu ve çinilerinin dünya çapında ünlü olduğu bilinmektedir. Zoroğlu'nun sigillataların en çok ve sağlam olarak bulunduğu merkezlerden başlayarak sadece birkaç parçanın bulunduğu yerlere kadar her yer üretim merkezi olmaya adaydır görüşünden (Zoroğlu, 2003, s. 123) yola çıkılmıştır. DSC grubu seramikleri de, Nicaea'da üretilmiş olabileceği sorusuna cevap aramak için, arkeolojik veriler arkeometrik analizlerle birlikte değerlendirilmiştir. Seramik kilinin Nicaea ve çevresinden alınmış olduğu saptanmıştır.

Makalede tanıtılan ESC seramiklerinin tamamı kase formunda olmakla birlikte, ağız kenarından gövdeye geçişte bir çıkıntı yaparak oluşturduğu formla Atlante Form L19 (Hayes, 1985, L19, Tav. XVII, Nr. 7)/Hayes Form 3 grubuna ait görünmektedir. Yalnız yerel örneklerde daha ince cidar kalınlıkları ve daha mat astarları ve ağız kenarı formundaki değişimler gözlenmektedir. Sadece beş adet kase kaidesiyle birlikte günümüze ulaşmış diğer kâseler ağız ve gövde parçası olarak korunmuştur.

Tiyatronun kullanım evresi ile DSC grubu seramiklerinin aynı tarihlere, yoğun olarak MS 3. yüzyıla ve dini kullanım evresi olan erken MS 4. yüzyıla ait oldukları görülmüştür. Bunun yanı sıra, yapılan analizler sonucunda üretimde kullanılan kilin çoğunlukla karasal kökenli özellikler taşıdığı, aynı zamanda Nicaea çevresine ait kil örnekleri ile de buluntu grubunun kil örneklerinin benzer olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece, İznik Tiyatrosunda ele geçen özellikle Batı Anadolu'da çok yaygın olarak görülen DSC grubu seramiklerinin, Nicaea ya da çevresinde bulunan yerel bir atölyede, Pitane (Çandarlı) atölyesindeki DSC formları taklit edilerek üretildiği anlaşılmıştır.

KATALOG

Nr. 1 Buluntu No: İRT 19-670

Seviye: TT5 Doğu plankaresi, +89.82/+89.59 m

Kil: Light red (2.5 YR 6/8); mikalı ve çok az taşçıklı.

Yüzey İşlemleri: Dış yüzeye sürülmüş astar red (2.5YR 5/8), iç yüzey astarı light red (2.5 YR 6/6).

Par.: Erol 2006, Çizim 12, 58.

AR: 9.2 cm **h:** 5.9 cm **KR:** 5 cm

Nr. 2 Buluntu No: İRT 17-1065

Seviye: N2 plankaresi, +90.34/+90.18 m

Kil: Light red (2.5 YR 6/6); mikalı.

Yüzey İşlemleri: İç ve dış yüzey astar red (2.5 YR 5/6).

Par.: Ergüner 2015, Resim 6, 25-34.

AR: 10.2 cm **h:** 6.3 cm **KR:** 6 cm

- Nr. 3 Buluntu No:** İRT 17-1374
Seviye: N2 plankaresi, +90.09/+89.94 m
Kil: Red (2.5 YR 5/6); bitkisel katkılı.
Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim6, 25-34.
AR: 10 cm **h:** 6.4 cm **KR:** 4.6 cm
- Nr. 4 Buluntu No:** İRT 17-923
Seviye: M2 plankaresi, +90.19/+90.10 m
Kil: Light red (2.5 YR 6/8); taşçıklı.
Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı light red (2.5 YR 6/6).
Par.: Ergürer 2015, Resim 6, 25-34.
AR: 11 cm **h:** 6 cm **KR:** 5 cm
- Nr. 5 Buluntu No:** İRT 17-925
Seviye: M2 plankaresi, +90.19/+90.10 m
Kil: Light red (2.5 YR 6/8); bitkisel katkılı.
Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim 6, 25-34.
AR: 7.4 cm **h:** 4.3 cm **KR:** 3.8 cm
- Nr. 6 Buluntu No:** İRT 18-5342
Seviye: C4 plankaresi, +90.30/+90.12 m
Kil: Light red (2.5 YR 6/8); mikalı.
Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim 6, 25-34.
AR: 8 cm **h:** 3.7 cm
- Nr. 7 Buluntu No:** İRT 19-425
Seviye: TT5 Doğu açması, +90.43/+90.24 m
Kil: Light red (10 R 6/8); bitkisel katkılı ve mikalı.
Yüzey İşlemleri: İç ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim 6, 25-34.
AR: 7 cm **h:** 3.7 cm
- Nr. 8 Buluntu No:** İRT 17-1169.
Seviye: N2 plankaresi, +90.48/+90.34 m
Kil: Light red (10 R 6/8); mika katkılı.
Yüzey İşlemleri: İç ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim 6, 25-34.
AR: 7 cm **h:** 3.6 cm
- Nr. 9 Buluntu No:** İRT 18-7508
Seviye: TT2 Doğu plankaresi, +90.43/+90.19 m
Kil: Red (2.5 YR 5/8); mikalı.
Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı light red (2.5 YR 6/8).
Par.: Ergürer 2015, Resim6, 25-34.
AR: 6.8 cm **h:** 2.8 cm
- Nr. 10 Buluntu No:** İRT 17-981
Seviye: G3 plankaresi, +90.15/+89.95 m

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

Kil: Red (2.5 YR 5/6); taşçıklı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (10 R 5/6).

Par.: Hayes 2008, Fig. 24, 789.

AR: 8.8 cm **h:** 3.9 cm

Nr. 11 Buluntu No: İRT 17-661

Seviye: G4 plankaresi, +90.24/+90.09 m

Kil: Light red (10 R 6/8); mikalı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 4/6).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 10 cm **h:** 3.8 cm

Nr. 12 Buluntu No: İRT 17- 681

Seviye: G5 plankaresi, +90.09/+89.72 m

Kil: Red (2.5 YR 5/6); mikalı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı light reddish brown (2.5 YR 6/4).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 11 cm **h:** 3.9 cm

Nr. 13 Buluntu No: İRT 16-7

Seviye: G5 plankaresi, 91.87-90.60 m.

Kil: Light red (10 R 6/6); kumlu.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı dark reddish gray (10 R 3/1).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 13,6 cm **h:** 2.7 cm

Nr. 14 Buluntu No: İRT 20-969

Seviye: C9 plankaresi, +91.89/+91.81 m

Kil: Light red (10 R 6/6); mikalı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 11 cm **h:** 3 cm

Nr. 15 Buluntu No: İRT 17-1892

Seviye: I 3-4 plankaresi, +90.14/+89.86 m

Kil: Red (2.5 YR 4/6); mikalı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (10 R 4/6).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 8.4 cm **h:** 2.8 cm

Nr. 16 Buluntu No: İRT 20-26

Seviye: C 6-7 Batı plankaresi.

Kil: Light red (2.5 YR 5/8); mikalı ve çok az taşçıklı.

Yüzey İşlemleri: İç yüzey ve dış yüzey astarlı red (2.5 YR 5/8).

Par.: Warner Slane 1994, Fig. 1, 3.

AR: 9 cm **h:** 2.8 cm

KAYNAKÇA

Abbasoğlu, H. & Delemen, İ. (2004). Remains from Ancient Nicaea. I. Akbaygil, H. İnalçık, O. Aslanapa (Ed.), *İznik Throughout History* içinde (ss. 189-197). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Akbaş, G., Erçetin, A. & Kutlu, R. (2020). İznik'te Erken Dönem Osmanlı Mimarisi Örnekleri: Zaviye, İmaret, Cami. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication (TOJDAC)*, 10 (2), 116-126.

Anderson-Stajanovic, V. R. (1992). *Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery*. Princeton.

Batır, İ. B. (2014). *Selçuklu Başkenti İznik*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bes, P. (2015). *Once Upon a Time in the East, The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 6*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

Bingül, N. (2004). *XV.-XVII Yüzyıl Hayvan Figürlü İznik Seramikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Civelek, A. (2021). Phokaia Sahil yolu Kırmızı Astarlı Seramikleri. *ARMA, I*, 41-65.

Crowfoot, J. W., Crowfoot, G. M. & Kenyon, K. M. (1957). *The Objects from Samaria*. London.

Çalışkan, G. (2019). *Doğu Roma Döneminde İznik (X.-XIII. Yüzyıllar)*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Doğancı, K. (2016). Antik Kaynaklar Işığında Eskiçağda Nikomedia (=İzmit) ve Civarını Etkileyen Depremler. H. Selvi, B. Çelik, A. Yeşildal (Ed.), *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II (4-6 Nisan 2015) Bildirileri* içinde (ss. 119-130). Kocaeli: Pelikan Basım.

Doğancı, K. (2018). Eskiçağ'da Troas Bölgesi'ni Etkileyen Tsunami Felaketleri. *Journal of History School*, Cilt: 11, Sayı: XXXVII, 379-404.

Doğancı, K. (2019). Hellespontos ve Çevresini Etkileyen Depremler (MÖ 3000-MS 6. yy). *History Studies*, 11/2, 535-555.

Domzalski, K. (2014). The Pitane Workshop and the Most Successful Export of Eastern Sigillata C. Henryk Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia, Their Production, Imitation and Use* içinde (ss. 151-159). Varsovie.

Güngör Alper, E., Ekin Meriç, A., Somuncu F. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2

Ekin Meriç, A., Öz, A. K., Köşklük Kaya, N., Kaya, F. H. & Kardoruk, N. (2018). İznik Roma Tiyatrosu 2016 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. 39. KST (22-26 Mayıs 2017) Bildirileri içinde (ss. 285-300). Bursa.

Ekin Meriç, A., (2018). Late Roman Pottery From The Theatre of Nicaea In Bithynia. *Anatolia Antiqua*, XXVI, 69-87.

Ekin Meriç, A., (2019). İznik Tarihini Simgeleyen Bir Anıt: Antik Roma Tiyatrosu. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, 339-355.

Ekin Meriç, A., (2020). Nicaea (İznik) Roma Tiyatrosu Mermer Seramikleri. *Propontis ve Çevre Kültürleri, Propontis and Surroundin Cultures* içinde, (ss. 325-343). Vedat Keleş (Ed.). İstanbul: Ege Yayınları.

Ekin Meriç, A., Öz, A. K., Köşklük Kaya, N., Kaya, F. H. & Kardoruk, N. (2022). İznik Roma Tiyatrosu 2019-2020 Yılları Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları* içinde (ss. 189-216). Ankara.

Ergürer, H. E., (2015). Parion Agora ve Dükkanlarda Ele Geçen Sigillatalar ve Kırmızı Astarlı Seramikler. *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı* içinde (ss. 49-86), Prof. Dr. Cevat Başaran- Prof. Dr. Vedet Keleş (Ed.). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ergürer, H. E., (2016). Parion Tiyatrosunda Bulunan Seramikler, Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri. *Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları* içinde (ss. 123-164). Cevat Başaran-H. Ertuğ Ergürer (Ed.). Ankara: Pozitif Matbaa.

Ermış, Ü. M. (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erol, D., (2006). Smyrna Devlet Agorası Buluntusu Sigillatalar. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 76: 73-86.

Erol, D. (2014). *Terra Sigillata ve Late Roman Ware Seramik Grupları*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Fırat, M. (2015). Seramik Çöplüğü alanı Verileri Doğrultusunda Phokaia Kırmızı Astarlı Kapları. E. Okan&C. Atila (Ed.), *Ömer Özyiğit'e Armağan* içinde (ss. 163-180). İstanbul: Ege Yayınları.

Freestone, I.C., Leslie, K.A., Thirlwall, M & Gorin-Rosen, Y. (2003). Strontium Isotopes in the Investigation of Early Glass Production: Byzantine and Early Islamic Glass from the Near East. *Archaeometry*, 45-1: 19-32.

Güçlü, D. (2007). *Antik Bithynia Bölgesi'nin Tarihsel İçerikli Yazıtlar Kataloğu ve Tarihçesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Hayes, J. W. (1985). *Sigillate Orientali. Atlante de le Forme Ceramiche II. Ceramics Fine Romana Nelbecino Mediterraneo*, 1-96.

Hayes, J. W. (2008). *Roman Pottery, Fine Ware Imports. The Athenian Agora, XXXII*. New Jersey.

Gassner, V., (1997). *Das Südtor der Tetragnos- Agora. Keramik und Kleifunde, Forschungen in Ephesos XIII/1/1*. Wien.

Japp, S. (2014). *Sigillata of Pergamon – Eastern Sigillata C Problems of Classification and Chronology*. Henryk Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia, Their Production, Imitation and Use* içinde (ss. 202-215). Varsovie.

Karginer, Ş.&Keresteci, K. (1963). *İznik-Nicaea*. İstanbul: Özyurt Basımevi.

Loeschcke, S. (1912). *Sigillata-Töpfereien in Tschandari. AM, 37, 344-407*.

Meyer Schlichtmann, C. (1988). *Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2. Jh. V. Chr.-Mitte 2. Jh. n. Chr.* Deutsches Archäologisches Institut. Pergamenische Forschungen 6. Berlin.

Özkul Fındık, N. (2000). *İznik Roma Tiyatrosu Kazısı Seramik Buluntuları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şahin, S.&Merkelbach, R. (1987). *Katalog der Antiken Inschriften Des Museums von Iznik (Nikaia)*, Bonn: Habelt.

Tekkök Biçken, B. (1997). *The Hellenistic and Roman Pottery From Troia: Second Century B.C. To Sixth Century A.D.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Missouri, Columbia.

Warner Slane, K. (1994). *Tetrarchic Recovery in Corinth: Pottery, Lmaps and Other Finds from the Peribolos of Apollo. Hesperia, Vol. 63, No. 2, 127-168*.

Yalman, B. (1981). *İznik Tiyatro Kazısı 1980, III. KST Bildirileri* içinde (ss. 31-34). Ankara.

Yalman, B. (1999). *Nicaea* (Çev. H. Uzel, N. Turan). Bursa Rotary Kulübü Yayınları: 10.

Zoroğlu, L. (2003). *Doğu Sigillataların İmalat Yerleri ve Dağılımı Sorunu. Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Varia Anatolica, 15, 121-123*.

Yayın Geliş Tarihi: 15.10.2021
Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1010221

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 467-485
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MİTOLOJİK FİĞÜR OLARAK BUDDHA'NIN EFSANEVİ HAYATI ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

Esra BÜYÜKBAHÇECİ*

Öz

Buddha'nın (MÖ 563-483) hayatı ile ilgili bilgilere kendisinin ölümünden sonra yazıya geçirildiği bilinen Palı dilinde yazılmış Buddhist¹ eserler sayesinde ulaşılmaktadır. İlgili eserlerde Buddha'nın hayatını konu edinen birçok anlatı yer almaktadır. Ancak eserlerde özellikle Buddha'nın yüceltildiği, kişiliğine mitolojik ve mucizevi unsurların eklendiği görülmektedir. Bu sebeple, Buddhist edebiyata ait eserler, Buddha'nın tarihsel gerçekliğini araştırmak isteyen kişiler için yanıltıcı olabilmektedir. Aslında Buddha'nın yaşamında ve hatta Buddhist düşünce yapısının özünde bu tür mitosların ve efsanelerin yeri yoktur. Eseri kaleme alan kişi(ler) tarafından ya da eserin yazılış döneminin Buddha'nın ölümünden çok sonra olması sebebiyle bu anlatılara mitsel özelliklerin eklenmesi olağan bir durum olarak değerlendirilmelidir. Buddha bir tanrı değil, insandır. Öldükten sonra tanrılaştırılmıştır. Buddha'nın hayatını konu edinen çalışmalarda, "geleneksel kayıtlara göre" ifadesi kullanılarak mitoslaştırılan yaşamına referans gösterilmek istenmektedir. Bu çalışma, Buddha'nın hayatı ile ilgili anlatılara eklenen mitolojik unsurları literatür taraması ile tespit edip nitel araştırma yöntemi ile Buddha biyografilerinin karşılaştırmalı analizinden yararlanarak Buddha'nın tarihsel gerçekliğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma boyunca Buddha'nın yaşamına dair olan anlatı farklılıkları, kendisine atfedilen olağanüstü özellikler ve Buddhist düşünce yapısında olmayan unsurlar araştırılarak Buddha'nın gerçek yaşamını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Çalışmanın gerçek Buddha düşüncesini ve Buddhism'in özünü öğrenmek isteyenlere yol göstermesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Mitoloji, Buddhist Mitoloji, Buddha, Buddhism.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Büyükbahçeci, E. (2022). Mitolojik figür olarak Buddha'nın efsanevi hayatı üzerine bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 467-485.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Hindoloji Ana Bilim Dalı. ORCID: 0000-0002-3339-0071. esrabykbahceci@gmail.com.

¹ Bu çalışmada Sanskrit dili kökenli Buddhism, Buddha, Buddhist gibi sözcüklerin aslına sadık kalınarak orijinal yazımları tercih edilmiştir. İlgili sözcükler dilimize Budizm, Buda, Budist olarak aktarılsa da bu durum Sanskrit dili fonetiği kuralları gereği farklı bir anlam taşıdığından Sanskrit asılları ile kullanımları tercih edilmiştir.

A REVIEW ON THE LEGENDARY LIFE OF BUDDHA AS MYTHOLOGICAL FIGURE

Abstract

The life of Buddha's information about (563-483 BC) has learned through Buddhist works written in Palı language, which known to have been written down after his death. There are many narratives about Buddha's life in this works. However, it has seen that especially Buddha has an overestimated and mythological, miraculous myths were added to his biography in this works. For this reason, Buddhist literature can be confusing for those who want to research the historical reality of Buddha. In fact, such myths and legends have not in Buddha's life or even in the principal of Buddhist spirit. It should be considered normal to add mythical stories to these narratives, either by the person(s) who wrote the work or because the writing period of the work was long after Buddha's death. Buddha is not a god but a human. He has been deified after death. In studies dealing with Buddha's life, the phrase "according to traditional records" has been used to refer to his mythological life. This study has aimed to reveal the historical reality of Buddha by identifying the mythological stories added to the narratives about Buddha's life through literature review, and by using qualitative research method and comparative analysis of Buddha biographies. Throughout the study, it is aimed to reveal the real life of Buddha by investigating the narrative differences about Buddha's life, the unusual stories attributed to him, and the stories that are not in the Buddhist spirit. It is expected that the work will guide those who want to learn the true Buddha thought and the spirit of Buddhism.

Keywords: India, Mythology, Buddhist Mythology, Buddha, Buddhism.

GİRİŞ

Buddha, her ne kadar Asya ülkelerinin bir kısmında -Hindistan, Japonya, Çin, Kore, Tibet, Myanmar ve Sri Lanka gibi- tanrı olarak kabul edilse de aslında o, Hint alt-kıtasının kuzeyinde MÖ VI. yüzyılda yaşamış olan, bir Hintli reformcu, bir düşünürdür. Kendisine geçmişten bugüne öyle büyük bir ilgi gösterilmiştir ki bugün ona inananlar ve tapınanlar çok büyük kitleler oluştururlar. Ancak görülmektedir ki Buddha, genel bir kanaat olarak, doğduğu yer olan Hindistan'dan ve yaşadığı dönemden kopartılarak düşünülmemekte ve ölümünden sonra ise sadece tanrısal özellikleri ile anılmaktadır. Genellikle araştırmacılar tarafından yapılan disiplinler arası çalışmalarda, Hint tanrı panteonu (Brahma, Şiva, Vishnu) ya da Antik Yunan tanrıları (Apollon, Zeus, Dionisos gibi) ile karşılaştırıldığında yaşamış olduğu tarihsel gerçeklik bir kenara bırakılmak suretiyle onun birçok mitolojik efsane ve hikâyelerle birlikte anılmaya çalışıldığı görülmektedir. Yaşadığı toplum tarafından çok iyi bilinen ve saygınlık kazanan kişiler için efsanevi anlatılar kaçınılmazdır. Campbell'ın da ifade ettiği gibi "yeryüzünde ikamet edilmiş her yerde, bütün çağlarda ve her koşulda, insana ait mitler türemiştir ve bu mitler insanın vücudunun ve aklının eylemleriyle ortaya çıkan ne varsa hepsinin esin kaynağıdır" (2013, s. 13). Bu sebeple özellikle Buddha'nın hayatı ile ilgili abartı ve gerçek dışı özelliklerle yazılmış olaylar olağan bir durum olarak değerlendirilmelidir. Ancak mitoloji (Yun. mythos + logos) "efsanelerin bütünü" (<https://sozluk.gov.tr/> E.T. 08.09.2021)

anlamalarına da gelmektedir. Bu şekilde tarihi şahsiyetlerin özellikle topluma yön vermiş kişilerin hayatlarının popüler olması sebebiyle, Eliade mitolojiyi “gerçek bir hikâye” olarak tanımlamayı uygun görmüştür (1975, s. 1). Belki de bu sebeple, bazı kaynaklarda Buddha’dan bahsedilirken “tarihsel Buddha” ifadesi kullanılarak kendisinin yaşadığı dönem referans gösterilmek istenir. Aslında Buddha Hint kast sistemi içerisinde *kshatriya* (asker, savaşçı) sınıfından olup, yaşadığı süre zarfında kast sistemine ve sistemin en üst tabakasında yer alan *brāhman*lara (din adamları) karşı çıkmıştır. Dönemin *brāhman* sömürgeciliğine, kurban törenlerine ve toplumda var olan kast sistemine tepki olarak geliştirdiği yeni yaşam felsefesi, Buddha öldükten sonra müritleri tarafından bir din haline getirilmiştir (Ruben, 2022, s. 184). Buddha’nın sözleri ve konuşmaları dini öğretilerle oluşturulan kutsal kitap değerinde kanonik bir külliyat oluşturularak Buddhizm dinini yaratmıştır. Aslında Buddha, yaşarken ne bir inanış biçiminden bahsetmiştir ne de bir tanrının varlığından, bu yüzden bazı çalışmalarda ateist bir din olarak değerlendirilmektedir. Bu dinin inananlarının ise daha sonraki dönemlerde “tanrı” ihtiyacını gidermek için, Buddha’nın ölümünden yıllar sonra onu tanrı haline getirmiş oldukları düşünülmüştür (Ruben, 2022, s. 183).

Buddha öldükten sonra (yaklaşık iki-üç yüzyıl) bir araya getirilen ve onun öğretilerini içeren külliyata *tripitaka* (üç sepet) denir. Buddha’nın yaşadığı düşünülen bu anlatılara *tripitaka* eserleri sayesinde ulaşılmaktadır. Eserlerin giriş cümlelerine bakıldığında “şöyle işittim” (Lotus Sutra, 2018, s. 41); “demirci Çunda sordu, Buddha yanıtladı” (Suttanipāta, 2019, s. 11); “bir keresinde şöyle işittim, büyük Buddha Gridhrakuta Dağı’nda oturuyordu” (Suvarnabhasasutra, 2020, 3); “bir gün soylu Buddha Cetavana koruluğunda müritleri ile birlikteken şöyle dedi” (Jātaka, 2015, Vol. I, s. 2) gibi ifadelerin yer alması eserlerin Buddha’nın ölümünden sonra ve müritleri tarafından oluşturulduğu düşüncesini kanıtlar niteliktedir. Hint toplumunun inanç sistemi gereği, Vedizm ve Brahmanizm dinlerini benimsemiş daha sonra Buddhist düşünce yapısını kabul etmiş kişiler tarafından bu anlatıların -sosyal birikimlerine göre- şekillenmiş olduğu da açıktır. Böylece Buddhist eserlerde yer alan Buddha’nın öğretilerine eklemeler yapıldığı açıkça görüldüğünden bazı anlatılarda ve ifadelerde Buddha’nın benimsemiş olduğu düşünce yapısından uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Hatta yayıldığı coğrafyalarda (Çin, Japon ve Tibet gibi) farklı kültür ve inanç sistemleri ile karşılaştığı zaman özünden tamamen uzaklaştığı da aşikârdır. Bu sebeple bazı araştırmacılar bu belirsizliği gidermek adına Buddha yaşarken ve Buddha öldükten sonra kast edilerek; Buddhizm’i eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

Orta ve Doğu Asya’ya etki etmiş olan Buddhizm dini, Buddhizm’in olabildiğince yeni bir şekliydi. Doğal olarak bu kadar uzun bir zaman içerisinde Buddhizm büyük bir gelişme evresi geçirmiş bulunuyordu. Eski Buddhizm ile yenisi arasında çok açık farklar vardır. Buddhizm tarihi hakkında, bilginler arasında var olan anlaşmazlık henüz halledilmemiştir. Yalnız, eski Buddhizm ile yenisi arasında büyük farklar olduğu konusunda gerek Hintli ve

gerekse Avrupalı araştırmacılar arasında fikir birliği vardır.
(Ruben, 2022, s. 190)

Buddhizm'den sonra geniş kitleleri etkisi altına alan Hindu dininin bir mezhebi olan Vaishnavizm'in (Vishnuculuk) ise birçok taraftarı bulunmaktadır. Öyle ki, ortaya çıktığı dönemde var olan toplum tarafından çok sayıda taraftar bulan Buddha felsefesinin sorumlusu Buddha'yı tanrı Vishnu'nun bedenlenmelerinden biriymiş gibi göstererek, insanları kendi inanç saflarına doğru çeken Vishnucuların da büyük etkisi olmuştur (Kaya, 1997, s. 60). Buddha'nın bir Vishnu bedenlenmesi (āvatar) olduğunu düşünen çoğu Hindu için Buddhizm bir din bile değildir. Aslında Buddha ve Buddhizm kavramlarının bir evveliyatı olduğu bilinmelidir ve yapılan araştırmaların bu şekilde değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Vishnu'nun bir bedenlenmesi olarak düşünülmesi sebebiyle, Hindu mitolojisi içinde yer alan bir dizi efsane de Buddha'nın hayatı ve öğretileri için oluşturulmuştur. Hindu mitolojisinin kaynakları olan *Pañcātāntra* masalları, *Mahābhārata* (10-CCCIX) ve *Ramāyaṇa* destanları, *Purāṇa* kutsal metinleri (*Varaha Purāṇa* 8.4.10; *Agni Purāṇa* 10.3) ve *Kathāsaritsāgara* (XLI) gibi eserlerde de Buddha insanüstü ve efsanevi özellikleri ile konu edilmektedir. *Kathāsaritsāgara* masal anlatımlarında, Buddha'nın aydınlanmadan önce bir Bodhisattva olduğu daha sonra efsanevi bir kişilik kazandığı görülmektedir. Ölümsüzlük iksirini bulma efsanesinin yer aldığı anlatı şöyledir:

Bodhisattva² kralın veziri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nāgārcuna adındaki bu vezir ilaçların kullanımını iyi bilen biri olarak krala ölümsüzlük iksiri ile ölümsüzlüğü sağlayan biri olarak gösterilmiştir. Ölümsüzlük iksirini yapmasına sinirlenen tanrı Indra, tanrı Aşvinleri iksiri yok etmeleri için gönderir. Tanrı Aşvinler ölümsüzlük iksirinin, ölüm tanrısına karşı yapılan bir saygısızlık olduğunu ve hemen onu yok etmesini söylemesi üzerine Bodhisattva tanrı Indra'ya karşı gelmenin kötü olacağını düşünerek iksiri toprağa gömer. Bunun üzerine kralın oğlu tahta geçmek için veliaht ilan edildiğinde annesi yanına giderek "Nāgārcuna'nın yaptığı iksirden dolayı hiçbir zaman tahta geçmeyeceksin" diye uyarır. Veliaht prens ise her gün ibadetinden sonra "bir isteğiniz var mı yerine getireceğim" diyen Nāgārcuna'nın başını ister. Bu isteği yerine getiren Nāgārcuna ölümlük Buddhalık mertebesine erişir (Somadeva, 2011, s. 230).

Sadece Hindu eserler içinde değil, Buddhist eserlerde de birçok mitolojik anlatı yer almaktadır. Bunlardan Cātaka eserinde Buddha farklı bedenlenmeleriyle yer alan çok sayıda anlatı ile karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kuzeni Devadatta'nın üzerine saldırtığı filin, Buddha'nın önünde uysallaşması en çok bilinen ve farklı

² Aydınlanarak Buddha olmayı amaç edinmiş kişi. Buddhalıktan bir önceki aşama veya Buddha olmak mümkünken canlıların iyiliği için vazgeçip bekleyen aydınlanmış kişilerin durumu için de kullanılan bir sözcük. "Aydınlanma" anlamındaki bodhi ile "varlık, öz" anlamındaki sattva sözcüklerinin birleşmesinden oluşur ve "varlığı aydınlanma olan kişiyi" anlatmaya çalışır (Kaya, 2017, s. 42).

eserlerde sıklıkla tekrarlanan efsanelerden biridir. Çüllavagga'da fil ile Buddha arasında geçen anlatı şöyledir;

Kutlu kişi (Buddha) sabah erkenden giyinmiş, dilenmek üzere yanında birkaç bhikkhu ile birlikte Rācagrha şehrine girmiş. Bunu gören filciler Nālāgiri'yi çözüp yola bırakmışlar. Fil, uzaktan Kutlu Kişi'nin geldiğini görmüş ve görür görmez kuyruğunu, kulaklarını dikip hortumunu yukarı kaldırmış ve koşmaya başlamış. Fil Nālāgiri'nin uzaktan geldiğini gören bhikkular Kutlu Kişi'ye şöyle demişler: "Efendim, bu fil Nālāgiri! Korkunç ve adam öldüren bir fildir. Kutlu Kişi, geri dönün efendim, lütfen geri dönün!" "Hadi bhikkular paniğe kapılmayın bu imkânsız bir şey." O anda insanlar evlerinin üst katlarına, balkonlara ve çatılara tırmanmaya başladı. İnanıcı olmayanlar, "Büyük çilecinin görünüşü güzel ama fil onu öldürecek," dediler. İnançlılar ise bağlılıklarını göstererek, "Fil ile insanların fli arasındaki dövüşe fazla bir şey kalmadı," dediler. Derken Kutlu Kişi'nin sevgisi fil Nālāgiri'nin içine yayıldı; fil bu sevgiden etkilenecek hortumunu yere indirdi ve Kutlu Kişi'nin bulunduğu yere yaklaşıp onun önünde sessizce durdu. Kutlu Kişi sağ eliyle filin alnını okşayarak şunları söyledi: "Ey fil, insanların filine dokunma, böyle bir saldırı çok üzücü olur, Ey fil, buradan geçen insanların filine saldırmak sana hiç mutluluk sağlamaz. O yüzden deli olma, dikkatini topla, zira dikkatsizlikle mutluluk yakalanamaz. Eğer böyle davranmaya devam edersen mutluluğa ulaşabilirsin." Fil Nālāgiri, hortumunu Kutlu Kişi'nin ayağının üzerinden çekti, hortumunu kendi başının üstünde tutup geri geri giderken onu selamladı ve çekildi..." (Çüllavagga VII, 3; Dhammapada, 2019, s. 57).

Buddha aydınlanmadan hemen önce geçmiş yaşamlarını (bedenlenmelerini) hatırlar ve bu yaşamlarındaki her olayı bir ders niteliğinde olması amacıyla müritlerine anlatır. Aydınlanmadan önceki yaşamından kesitler olduğuna inanılan bu olaylar, Cātaka eserinde farklı bedenlenmelerinin olduğu 547 anlatı ile bir araya getirilmiştir. Cātaka eserindeki anlatılarda, Bodhisattva (Pāli, Bodhisatta) bazen bir kahraman bazen ikincil karakter bazen de bir izleyici rolündedir. İzleyici rolünde olduklarının çoğunda yarı tanrısal form olan ağaç perisi (Anta Cātaka No. 295), su perisi (Kāka Cātaka No. 146) ya da gök perisi (Puppharatta Cātaka No. 147) olarak bedenlenmiştir. Bu tür örneklerde, etrafında sadece olan biteni gözlemleyen, gerektiğinde sadece sonuçta ahlaki öğretiyi sunmak dışında olay kurgusunda hiçbir rolü olmayan yarı-tanrı olarak yer almaktadır.

Bir zamanlar Rācagrha (Pāli, Rācagaha) şehrinde Magadha krallığını yöneten bir kral varmış. Hasat zamanı geldiğinde, ekinlerin boyu uzadığında onları toplamak için gelen insanlar geyikleri de yakalayıp öldürürlermiş. Köyde yaşayan geyikler de bu hasat zamanında ormana

göç ederlermiş. Bunlardan biri ormanda yaşayan bir dişi geyik görmüş ve âşık olmuş. Dişi geyik nereye giderse o da onu takip ediyormuş. Bir gün dişi geyik, 'orman senin yaşamına uygun değil çok tehlikeli bu yüzden beni takip etme' demiş. Ancak erkek geyik, dişi geyiğin sözlerini dinlemeden onun peşinden gitmeye devam etmiş. Günler sonra Magadha halkı hasattan dönerken yolda çok güzel bir dişi geyik görmüş. İçlerinden biri okuyla vurmaya çalışmış ancak dişi geyik çok hızlı koştuğu için kaçmayı başarmış. Arkasından gelen erkek geyik için tekrar okunu atmış ancak erkek geyik, dişi geyik gibi hızlı ve çevik olmadığı için ok ona isabet etmiş ve orada ölmüş. Daha sonra halk bu ölen erkek geyiğin derisini soyup ateşte pişirip yemiş. O günlerde Bodhisattva da ormanda bir ağacın içinde ağaç perisi olarak yaşıyormuş. Bu olanları görünce şu dizeleri söylemiş: 'Bu aptal geyiği öldüren, delicesine âşık olmalıdır. Böylesine kör bir arzu ilk başta sahte bir mutluluk getirir. Fakat bu geçici mutluluğun sonu acı ve ıstıraptır (Jātaka, 2015, Vol-II, s. 42-43).

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, Buddha'nın kurduğu felsefe sistemi ve yaşam yolu, "ölümünden sonra dinsel bir sistem haline getirilmiş, ilkellerden ve Tibet'te hâlâ yaşamakta olan kabilelerden gelen etkilerle tanrı, cennet, büyü gibi inançlarla ve Hindu mitolojisinden alınan tanrı ve tanrıçalarla tanınmaz bir hale getirilmiştir" (Kaya, 1997, s. 63). Bütün bu efsanelerin, Buddha'nın ölümünden sonraki yüzyıllar içinde, onu yüceltmek kaygısıyla eski tutucu düşüncelerin etkisiyle ve ilkel eğilimlerle oluşturulduğu açıktır. Aslında gerçek Buddha'nın yaşamında ya da düşüncelerinde bu tür efsanelerin yeri yoktur. Buddhist düşünce yapısını ve Buddhizm'i doğru anlayabilmek için önce Buddha'nın yaşamına dair aktarılan anlatılarda gerçek ile hayali birbirinden ayırmak gerekir (Kaya, 1999, s. 16-17). Bu yolla yapılan çalışmalar daha anlamlı ve değerli olacaktır. Aksi halde tamamen akla ve mantığa dayanan Buddhist düşünce yapısını içeren "bu yüzden bir kimse bilge olanı izlemeli; akıllı, eğitilmiş, sabırlı, saygılı ve seçkin olanı izlemeli; bir kimse, nasıl ay yıldızların yolunu izlerse, tıpkı bunun gibi iyi ve bilge kişiyi izlemeli (Dhammapada, 208)" gibi dizelerle Buddha'nın hayatı çelişkiye uğrayacaktır. Bu tür çelişkileri gidermek adına yapılan bu çalışmada, Buddhist metinlerde aktarılan, onun yaşamına dair efsane ve mitoslar alıntılanarak Buddha'nın gerçek yaşamı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece tarihsel (gerçek) Buddha'nın hikayesini ve hayatını öğrenmek isteyenlere yol göstermesi amaçlanmıştır.

BUDDHA'NIN EFSANEVİ HAYATI

Farklı kültürlerde ve toplumlarda olduğu gibi, kahraman ilan edilen bireyin görevinin belirli güçlükleri vardır. Tıpkı Buddha'nın gelenekselleşmiş efsanevi hayatında olduğu gibi bu görev yerine getirilerek yüceliği kanıtlanmıştır (Campell, 2013, s. 42). Buddha'yı aydınlanmaya götüren bu görevinde belki de en somut bilgi;

kuzey Hindistan'da yaşadığı ve [tam bir fikir birliğine varılamamış olmakla birlikte³] MÖ 563-483 yılları arasında yaşamış olduğudur.

Buddha'nın asıl adı Pāli dilinde Siddhatta Gotama'dır ve Sanskrit dilinde Siddhārtha Gautama olarak ifade edilmektedir. Tarihsel bir figür olarak Buddha, bazen Śākyamuni (Pāli, Sakkamuni; Śākya veya Sakiya, insanların bilgisi) olarak da adlandırılmaktadır.⁴ Gautama klanına mensuptur. Geleneksel anlayışa göre evini (dinsel bir yaşam için veya gerçeği bulmak için) terk etmeden önceki ismi Siddhārtha'dır. Śākya, Hindistan'ın Nepal sınırında yaşayan, Himālayaların eteklerindeki küçük bir *kshatriya*⁵ (savaşçı) kastına mensupturlar ve başkentleri Kapilavastu'dur. Babası, Śākya kabilesinin kralı Śuddhodhana'dır. Annesi ise kraliçe Māyā'dır. Kapilavastu'da egemenlik süren Gautama soyunun kral ve

³ Buddha'nın doğum tarihi ile ilgili olarak farklı varsayımlar ileri sürülmüştür. Genel itibarıyla Buddha'nın seksen yaşında öldüğü düşünülmektedir. Bu sebeple birçok teoride, ilk önce onun ölüm tarihi belirlenmeye ve buradan geriye doğru, doğum tarihi hesaplanmaya çalışılmıştır. En çok kabul gören teorilerden bir tanesi, Sri Lanka'nın Tarihi Kronikleri olan Dipavansa ve Mahavansa'ya dayandırılmaktadır. Bu kaynaklardan hareketle, Wilhelm Geiger, Buddha'nın ölüm yılını MÖ 483, doğum yılını ise MÖ 563 olarak hesaplamıştır. Herman Jacobi de aynı kaynakları ve metodu kullanarak Buddha'nın MÖ 484 yılında öldüğünü ileri sürmüştür. Japon Uzman Kanakura Ensho da aynı sonuca ulaşmıştır. Vinaya ve Samantapasadika (1462) üzerine olan Thereveda yorumunun Çince tercümesinde de benzer bir tarihe işaret edilmektedir. Geleneksel anlayışa göre, Buddha'nın ölümünden sonraki her yağmur mevsiminde, bir nokta daha bu metne eklenmekteydi. MS 597 yılına ait olduğu bilinen kayıtlar Buddhist bir bibliyografya ve tarihsel bir metin olarak yazılmış Li-tai san-pao chi'de Fei Ch'ang-fang tarafından kaynak gösterilmiştir. Fei, MS 489 yılında metne 975 noktanın ilave edilmiş olduğunu kaydetmiş; ancak Fei tarafından yapılan bir hatayla, tarihin MS 490 yılı olarak saptandığı ifade edilmiştir. Bu kayıtlara göre, MS 490 yılından 975 yıl öncesine gidildiğinde karşımıza MÖ 485 yılı çıkmaktadır ve işte bu tarih, Buddha'nın ölüm yılı olarak kabul edilmelidir. Bahsi geçen teoriler öncelikli olarak Sri Lanka tarihsel kayıtlarına dayandırılmaktadır. Bazı çelişkiler bulunmasına karşın, günümüz bilim insanları Buddha'nın MÖ 480'li yılların ilk birkaç yılı içerisinde öldüğü konusunda neredeyse hemfikirdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Max Müller, Buddha'nın MÖ 477 yılında ölmüş olduğunu iddia etmiş ve Sri Lanka kayıtlarının Brahmani ve Cain kayıtlarında bulunan kanıtlara göre düzeltilmesi gerektiğini savunmuştur. Müller'in ilgili teorisinde, Sri Lanka kroniklerini yakınsayan metinleri seçtiği anlaşılmaktadır. Modern dönem bilim insanları arasında, Müller'in teorisini savunan çok az kişi vardır. Japon uzman Ui Hakuju, yukarıda bahsi geçen teorileri eleştirmekte ve kendine özgü bir savla, Buddhizm'in kuzey koluna ait belgelere dayanarak; Buddha'nın ölümü ile Aşoka'nın tahta geçişi arasında 116 yıl olduğunu savunmaktadır. Böylece Buddha'nın yaşadığı tarih aralığını, MÖ 466-386 yılları arasına yerleştirmektedir. Ui, Sri Lanka Kayıtlarına göre; Buddha'nın ölümü ile Aşoka'nın tahta geçişi arasında 218 yıl olduğunu ve bu yıllarda beş farklı kralın tahta geçtiğini ifade ederek; ilgili zaman diliminin beş kralın tahta geçmesi için çok kısa olduğunu ve Buddha'nın ölüm tarihinin Sri Lanka geleneğine göre belirlenmesinin hatalı olabileceğini ifade etmiştir. Nakamura Hajime ise, Ui'nin birçok hesaplamasını kabul etmekte; fakat Aşoka'nın tahta çıkış tarihini MÖ 268 olarak revize ederek, Buddha'nın ölüm yılı olarak MS 383 tarihini işaret etmektedir (Akira, 2007, s. 21-22).

⁴ Saka/Şaka kabilesinin bilgisi anlamında.

⁵ Hindistan'da kast piramidi sırayla Brahman (din adamları), Kshatriya (savaşçılar/krallar), Vaişya (tüccarlar), Şudra'dan (işçiler) oluşur. Kast dışı tutulanlar ise Parya (dokunulması yasak olanlar) olarak adlandırılır (Büyükbahçeci, 2016, s. 240)

kraliçesinin hiç çocuğu yoktur. Çocuk sahibi olmak için her gün düzenli bir şekilde dini ritüeller uygularlar. Kraliçe Māyā bir gece rüyasında beyaz bir filin karnının yan tarafından içine girdiğini görür. Kâhinler bunun, doğacak çocuğun ‘evrensel hükümdar’ veya ‘Buddha’ olacağına delalet ettiğini söylerler (Kaya, 1999, s. 15; Nariman, 1920, s. 21);

Rüyasında güneşi gökten rahmine girerken gören kadın, mücevheri olan kocasının hazinesinden birini doğurarak evrensel bir kral olur. Rüyasında gökten ayın rahmine girdiğini gören kadın hem erkek hem de ‘deva’ (tanrı) olan bir erkek çocuk dünyaya getirerek güçlü bir evrensel kral olur. Rüyasında güneşi gökte gören kadın, mükemmellik işaretlerini taşıyan birini doğurarak, güçlü bir evrensel kral olur. Rüyasında rahmine beyaz bir fil girdiğini gören kadın, hayvanlar arasında filin seçkin bir varlık olarak kabul edildiği gibi seçkin, iyiyi ve gerçeği bilen bir Buddha olacaktır (Mahāvastu, 1952, s. 12).

Halk tarafından ilan edilen kahramanların hayatlarında, mitolojik efsanelerde ve hatta destan, masal gibi edebi eserlerde sıkça rastlanan rüya motifi, burada, Buddha henüz doğmamışken karşımıza çıkmaktadır. Dini öğretilerde, felsefi doktrinlerde, ilkel ve tarihsel insanın sosyal biçimleriyle uyku kaçırır rüyalar hep mitin o temel ögesini oluşturmaktadır (Campbell, 2013, s.13). Annesinin görmüş olduğu bu rüya ile onun daha doğmadan kahraman, yüce biri olacağı ya da tanrısal özellikler taşıyacağına sinyalleri verilmektedir.

Siddhārtha’nın doğumu yaklaşık Māyā, kendi doğduğu köy olan Devadha’ya dönüş için yola koyulur. Yolculuğu sırasında, Kapilavastu’daki Lumbini’de doğum yapar. Annesi, doğumdan yedi gün sonra ölür. Bu yüzden annesinin kız kardeşi Mahāprajāpatī Gautamī tarafından büyütülür. Doğduğu zaman, Āsita adındaki bir ermiş, Himālaya dağından onu görmeye gelir. Bebeğin fiziksel özelliklerine baktıktan sonra, “Bu çocuğun önünde iki yol var; eğer ev sahibi olarak kalırsa, kral olacak ve dünyayı evrensel hükümdarlığında birleştirecek. Eğer evini terk ederse (dini keşiş olmak için), Buddha olacaktır” (Kaya, 1999, s. 15) tahmininde bulunur.

Suttanipāta eserindeki aktarımı;

İsi⁶ Āsita gündüz vakti manastıra giderken Tidasa⁷ tanrılarını ve elbiselerini giymiş ve onları dalgalandırarak, İndra’ya dualar okuyan neşeli tanrılarını görmüş. Neşeli tanrılarını görünce onlara saygısını göstermiş ve şunları söylemiş: “Neden tanrılar fazlasıyla neşeli, niçin elbiselerini giymiş onları dalgalandırıyorlar?” Asuralarla bir savaş olduğunda ve Asuları defedip tanrılar zafer kazandığında bile bu kadar sevinmediler. Acaba onları bu kadar

⁶ Skr. *rshi* “ermiş” anlamına gelen sözcüğün Pāli dilinde söylenişidir.

⁷ Çevirenin notu; Skr. Tridaşa: Otuz üç. Vedaların otuz üç tanrısı kast ediliyor (Suttanipāta, 2019, s. 89).

sevindirecek ne mucize oldu? Tanrılar çılglık atıyor, şarkı söylüyor, müzik çalıyor, kollarını oynatıyor, dans ediyorlar; ey soylu varlıklar, Meru'nun tepesindeki size sorarım, benim merakımı giderin!” “Sakyaların şehrinde, Lumbinī kasabasında kusursuz mücevher, eşsiz kişi, bu dünyaya insanların iyiliği ve mutluluğu için doğdu, o yüzden ziyadesiyle sevinçliyiz. O mükemmel, en önde gelen varlık, insanların boğası, en kusursuz canlıdır; ermişler onu ormana çağırdıktan sonra, o kükreyen aslan hayvanların efendisi çarkı çevirecektir. Bu tantanayı duyduktan sonra Tusita cennetinden ayrıldı. Sonra Suddhodana'nın sarayına gitti, orada bir yere oturdu ve Sakyalara dedi ki: “Prens nerede? Onu görmek istiyorum.” Sakyalar Āsita'ya prensi gösterdiler; o usta bir demircinin ocağında şekillenerek ışıldayan altın gibiydi; güzelliği ihtişamla parlıyordu. Ateş gibi parlayan, gökyüzündeki yıldızların boğası gibi, sonbaharda kızaran bulutlardan sıyrılmış, güneş gibi olan prensi görünce içini büyük bir sevinç kaplamış. Tanrılar gökyüzünden binlerce halkası, sayısız dalları olan bir şemsiye tutuyorlar, Yak öküzünün kuyruğundan yapılmış altın çubuklarla yelliyorlar ama hiç görünmüyorlardı. Kanhasiri adındaki keçeleşmiş saçları olan ermiş sarı elbise içinde altın gibi parlarken ve başının üstünde beyaz bir şemsiye tutulurken görünce onu sevinçle ellerine almış. Onu almaya can atan alametleri ve duaları çok iyi bilen ermiş Sakyaların boğasına ellerine alınca sevinç içinde şunları söyledi: “Daha yücesi yok, bu insanların en yücesi.” Sonra kendi ruh göçlerini düşünüp mutsuz oldu ve ağladı. Ermişin ağladığını gören Sakyalar prens ile bir engel var sanarak sordular. Sakyaların endişelendiğini gören İsi onlara dedi ki: “Prens açısından kötü bir durum görmüyorum, bir engeli yok, zira o aşağı birisi değil. Merak etmeyin. O mükemmel aydınlanmaya kavuşacak Dhamma çarkını çevirecek en büyük saflığa erişecek, bu prens herkesin iyiliği için uğraşacak, yürüdüğü yol her tarafa yayılacak. Yaşamak için az zamanım kaldı onun ömrünün yarısında ben ölmüş olacağım. O eşsiz kişinin Dhamma'sını duyamayacağım; işte bu talihsizliğime üzülüyorum. Sakyaları sevince boğan ermiş dinsel yaşamına devam etmek üzerine saraydan ayrıldı (Suttanipāta, 2019, s. 89-90).

Mahāvastu eserindeki aktarım;

Daha sonra sarayda ermiş, onun evrensel bir kral olacağı haberini duydu, çünkü ona böyle anlatılmıştı. Ama ermiş kendi kendine düşündü, ‘bu çocuk evrensel bir kral olmayacak. Dünyada bir Buddha olacak’. Doğduktan sonraki tüm bu işaretlerin evrensel bir krala değil, Buddha'ya ait olduğunu görünce, ‘O, dünyada bir Buddha olacak’ dedi. Ama çok uzun zaman sonra ve ben bu mücevheri görmeyeceğim. Onun dharmadaki sözlerini

duymayacağım. Onun mükemmel öğrencilerini görmeyeceğim. Ermiş ağladı. Kral, Āsita'yı ağlarken görünce üzüldü ve ona, 'Ey yüce ermiş neden çocuğu görünce ağlıyorsun?' Umarım onu bekleyen bir talihsizlik görmüyorsundur. Doğduğu zaman tüm ibadetleri gerçekleştirdik ve tanrıların hayranlığını kazandık' dedi. Ermiş ona, 'ben çocuk için herhangi bir talihsizlik ezgisi görmüyorum. Şu veya bu zamanda, bir yerde veya başka bir yerde, böyle büyük adamlar dünyada ortaya çıkıyor. Oğlunuz büyük adam olarak anılacak. Dünyada bir Buddha olacak. Ama ben yaşıyım ve bunu görece kadar yaşayamam. Her biri dinginlik veren, asil ve Nirvāna'ya götüren dharma'yı ön plana çıkaracaktır. Ama ben o değilim. Onun iyiliğini ve öğrencilerini görmeyeceğim, ne de bir Buddha olarak yapacağı harikaları göreceğim. Ve böylece, kralım, bu büyük talihsizliği gördüğüm için ağlıyorum (Mahāvastu, 1952, s. 29-30).

Buddha'nın daha doğar doğmaz sıra dışı bir yeteneğe sahip olduğunun bilinmesi mitlerin erken gelişmiş zekâ ve bilgelik anekdotlarına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Diğer yandan tanrıların bu doğuma çok sevinmesi, ermişin gelecekteki güzel günlere şahit olamadığı için üzülmesi de yine sosyal birikim çerçevesinde tanrı inancının Buddha'nın yaşamına yansımadır.

Kaynaklara göre, Siddhārtha bolluk içinde bir çocukluk geçirir. Henüz on altı yaşındayken Yaşodharā ile evlenir. Yirmi dokuz yaşında sarayını terk etmek istediği sırada bir oğlu olur. Bu doğumun, başladığı yeni yolda ona engel olacağını düşündüğü için, oğluna "engel" anlamına gelen Rāhula adını verir. Siddhārtha hayatın anlamını düşündüğü varoluşsal sorunlar sebebiyle fazlasıyla kaygılı birisidir. Görünen o ki Siddhārtha, merak eden, düşünen ve sorgulayan bir karaktere sahiptir. Ailesini terk etmeden önce, herhangi bir somut hazırlık yapmaz; ancak meditasyon yapmaya başlar. İlk meditasyonunu ise bir ağacın altında otururken; dinsel bir seremoni için yakınlardaki bir tarlayı sürenleri izlerken gerçekleştirir. Siddhārtha'nın, kuşların tarlanın sürülmesi sırasında ortaya çıkan solucanları yediği ve böylece, kalbinin derinliklerinde, bütün canlıların nasıl birbirine zarar verdiğini fark ettiği de söylenir. Siddhārtha'nın varoluş problemi ile ilişkilendirdiği yaşam ve ölüm üzerine düşünceleri, sonraki dönem biyografilerde sıkça ifade edilmiştir. Sarayın dışına çıkışı ve gezintileri esnasında karşılaştığı dört farklı durum ve kişi ile ilgili sahneler, söz konusu anlatımlarda dramatik bir kompozisyon şeklinde defalarca anlatılmıştır. Öyle ki; ilkinde yaşlı, ikincisinde hasta, üçüncüsünde ölü ve dördüncüsünde ise bir keşişle karşılaşan Siddhārtha, her durumdan fazlasıyla etkilenmiş, yaşamı sorgulamış ve gerçeği bulmak isteğiyle saraydan ayrılıp gezgin bir çileci olmaya karar vermiştir. Böylece kahramanın mitolojik macerasının standartlarına uygun olarak ayrılma-erginleme-dönüş monomitinin çekirdek birimi olan ayrılma evresi de gerçekleşmiş olur (Campbell, 2013, s. 42). Gecenin bir yarısı, en sevdiği atı Kamhaka'ya atlayıp, arabacısı Chanda ile gizlice saraydan ayrılır.

Kapilavastu'daki sarayını terk ettikten sonra kafasını tıraş eder, çileci kıyafetini giyer ve güneye, birçok farklı dini keşiş grubuna ev sahipliği yapan Magadha şehrine doğru yola koyulur. O sıralarda Kuzey Rotası (Uttarapatha) olarak bilinen Şrāvastī'den (Pāli, Savatthi) başlayıp, doğruya doğru Kapilavastu'dan geçer ve sonrasında güneye dönüp Kuşinagara (Pāli, Kusinagara), Vaisali ve Ganj Nehri'ne uzanan yolu takip eder. Sonunda Ganj ile kesişen Magadha'dan geçip Rācagriha'ya gelir (Akira, 2007, s. 24).

Siddhārtha, dönemin ünlü keşişlerinden dersler alır ve meditasyon geleneğinin ustası olarak bilinen Aḷāra Kālāma'nın rehberliğinde dini eğitimlere ve meditasyona yönelir. Aḷāra Kālāma Siddhatta'ya, meditasyonla 'hiçlik durumuna' nasıl ulaşılacağını öğretir. Ancak Siddhārtha bu meditasyonun sonuçlarından memnun kalmamıştır. Bunu üzerine bir başka hocanın, Udraka Ramaputra yanında eğitimine devam eder. Bu meditasyon göre çok daha zor olmakla beraber, zihni 'mutlak olma' ile bütünleştirerek tamamen sakinleştirmektedir. Ancak Siddhārtha meditasyon halinden çıktığı zaman, zihninin hala gündelik hayat problemleri ile dolu olduğunu fark eder. Sonuç olarak zihni meditasyonla sakinleştirmek 'mutlak olanı' hissetmek ile aynı şey değildir. Meditasyon zihni disipline etmek için yararlı, 'mutlak olanın' bilgeliği yoluyla ulaşılacak farklı bir akılsal mizacı vardır. Bu katı çile yöntemleri onu tatmin etmemiştir. Bu nedenle, Udraka Ramaputra'nın da yanından ayrılır. Onun yaşadığı devirde çok sayıda Brāhman ve Upanishad okulları vardır. Ama o, bütün geleneksel dinî metotları terk etmiş; kendi yöntemiyle, doğru olanı aramayı tercih etmiştir (Dutt, 1941, s. 96-97).

Bu meditasyon sırasında giderek azalan bir şekilde yemek yiyerek sonunda tamamen yemeyi bırakacağı bir teknik kullanır. Birçok gün yemek yemeyerek oruç tutar. Uzun süre oruç tutması sebebiyle, çok zayıflamış, derisi sarkmış, saçları dökülmüş ve vücudu acıyla yıkılmıştır. Bu çileci pratikler ve acısının üstesinden gelmesi sonucunda, Siddhārtha azmini güçlendirmiş ve zihnini bütün acılardan özgür kılmıştır. Siddhārtha çileci pratiklerini bıraksa da o kadar çok zayıflar ki ilk meditasyonundaki mutluluğa erişebilmesinin bile zor olacağını düşünür. Sonunda gücünü tekrardan kazanmak için katı yiyecek yemeye karar verir. Sucata adında bir kadın süt ve pirinç yemesini teklif eder. Yemekten sonra Siddhārtha, Nerancarā Nehri'nde yıkanır ve biraz su içer. Ona eşlik eden diğer keşişler onun çileci pratiklerini terk ettiğini görünce "lüksün yollarına düştü ve ruhani çabasından vazgeçti" diyerek onu terk ederler.

Bir aktarıma göre, Siddhārtha evini terk ettikten sonra, Kral Bimbisāra tarafından dilenirken görülmüş ve sarayına davet edilmiştir. Bimbisāra, Siddhārtha'yı dinsel isteklerinden vazgeçmesi yönünde ikna etmesi için bir hizmetlisini göndermiş ancak Śākyamuni kararlı bir biçimde arayışına devam edeceğini söylemiştir (Dutt, 1941, s. 111). Yaşadığı düşünülen bu olayın Suttanipāta adlı eserdeki aktarımı;

Buddha Magadha bölgesinde Racagaha şehrine gitti, üzerindeki muhteşem alametlerle sadaka toplamak için Giribbaca'ya girdi.

Sarayında oturmakta olan Bimbisāra onu gördü, üzerindeki müthiş alametlere bakarak şöyle konuştu: “Şu iyi görünümlü, ulu, temiz, güzel davranışlara sahip, başı eğik önüne bakarak yürüyen adamı takip edin. Yere bakan gözleri, düşünceli hali ile hiç de aşağı kasttan birine benzemiyor. Kralın habercileri koşsun ve ‘Bhikkhu nereye gidiyor?’ diye sorsun.” Kralın habercileri koşular ve onu takip ederek sordular: “Bhikkhu nereye gidiyor, nerede kalıyor?” Evden eve gidip dilenerek, kapıları gözleyerek, kendini geri tutarak, bilinçli, düşünceli hali ile çanağını çabucak doldurdu. Dilenmek için dolandıktan sonra kasabanın dışına çıktı, o Muni Pandava Dağı’na onardı; o orada yaşıyor olmalı. Barındığı yere dönüşünü izleyen haberciler geri döndüler, onlardan bir tanesi krala gitti ve olan biteni haber verdi. “Ey büyük kral, Pandava Dağı’nın doğu tarafında oturan o bhikkhu, dağ manzarasında yaşayan bir kaplana, bir boğaya, bir aslana benziyor.” Habercinin sözlerini işiten Khattiya güzel bir arabaya atlarını bağlattı ve Pandava Dağı’na gitti. Yolun izin verdiği yere kadar arabayla giden khattiya kalanını arabanı inip yayan gitti, ona yaklaşarak yanına oturdu. Oraya oturan kral ile karşılıklı törensel hareketler yapıldı, karşılıklı iltifatlar edildikten sonra kral konuştu: “Sen genç ve nazik bir insansın, güzel bir tene sahip hayatının baharında bir delikanlısın, soylu bir khattiya gibisin. Sana zenginlik veririm, fillerle dolu bir ordu veririm, bunları al ve zevkini sür, yeter ki bana doğumunu anlat.” Buddha: “Ey kral, Himavanta’ya yakın zenginliği ile bilinen bir halk var, Kosala’nın insanları. Ben oradan, Adiççalardan Sakiya klanındanım. Ben o aileden çıktım dolaşıyorum, hiç tensel zevklere dalmadım. Tensel zevklerden kötülük gördüm, dünyadan el etek çekmenin mutluluk getirdiğini düşünerek yola çıktım; aklım bunda sevinç buluyor (Suttanipāta, 2019, s. 49-50).

Cātaka (Sayha, No. 310) eserindeki aktarım ise;

Bir zamanlar Brahmadata Benares krallığını yönetirken, Bodhisatta kralın sarayında yaşayan bir Brāhman’ın (din adamı) oğlu olarak doğar. Aynı gün kralın da bir oğlu olur ve iki çocuk hiç ayrılmadan aynı yiyecekleri yiyerek, aynı kıyafetleri giyerek büyürler. Büyüdüklerinde birlikte Takşilaya gidip tüm ilimleri birlikte öğrenip saraya dönerler. Kral bir süre sonra ölür ve tahta oğlu geçer. Bu zamana kadar hep kralın oğlunun yanında olan Bodhisatta ormanda çileci hayatı yaşamak üzere sarayı terk eder. Bir gün arkadaşı kralın yokluğunu hatırlar ve yardımcılara her yerde Bodhisatta’yı aratır. Bodhisatta ormanda inzivaya çekilmiş dinî ritüelleri gerçekleştirirken yardımcıları yanına yaklaşır. Kralın onu saraya davet ettiğini sarayda din adamı olarak görev almasını

istediğini bunun karşılığında ise ne isterse kralın ona verebileceğini söylerler. Bodhisatta bu sözleri duyunca, “isterse kralınız bana Kaşi, ya da Kosala krallığını versin, isterse tüm toprakları versin yine de ret ederdim” diye yanıt verir (Jātaka, 2015, Vol. III, s. 21-22).

Daha sonra, Siddhārtha dinsel sadelik eğitimleri için ormanda, yalnızlığına çekilir. Güçlü bir irade, çileci dönemin yol açtığı korkuları, şüpheleri ve acıları yenmek için gerekli olduğunu düşünür. Meditasyon pratikleriyle aydınlanma (*bodhi*) için bir yol olduğunu farkına vardığı sırada geleneksel biyografilerde, Siddhārtha'nın ölümün ve arzusunun tanrısı olan Māra⁸ ile mitolojik karşılaşmasından bahsedilir. Māra ile olan savaş dinî keşişlerin karşılaştığı psikolojik çatışmaları temsil etmektedir. Aydınlanma ile beraber, Siddhārtha ölüm korkusunu yener ve bütün arzularından kurtulur. Māra ayrıca Buddha'ya aydınlanmadan sonra, aydınlanmış kişinin bile yemek veya uyku gibi arzularından ya da hastalık ve ölümden kaçamayacağını göstermek için görünmüştür. Buddha Māra'nın aldatmacalarına hiçbir zaman kanmamıştır. Yaşadığı düşünülen bu olayın Suttanipāta eserindeki aktarımı;

Nerancarā Nehri kenarında oturmuş, kendimi derin düşünceye vermiş, Nibbānaya kavuşmak için çabalarken, acıma dolu sözlerle Namuçi çıkageldi: “Sen zayıf birisin, çirkinsin, ölüm senin komşundur. Senin binlerce parçan ölümle doludur, bir parçanda hayat var. Ey soylu kişi, yaşamak senin için iyidir, yaşayarak iyi işler yaparsın. Dinsel bir yaşam yaşar, kurban ateşini beslersen birçok iyi şey gelir seni bulur; böyle meditasyonla çabalamayı boş ver. O yolda yürümek zordur, (Nirvāna'ya) girmek zordur.” Bu beyitlerle (gāthālarla) konuştuktan sonra Mārā, Buddha'nın yanına oturdu. Bhagavan Mārā'ya dedi ki: Ey tembel dost, sen kötü birisin, buraya gelmekteki amacın nedir? En küçük bir işin bile bana bir faydası yok, Mārā'nın söylediği nasıl iyi şeyler beni bulacakmış ki? İnancım ve gücüm var, anlayış beni bulur; ben böyle çabalarken neden bana yaşamamı söylüyorsun ki? Bu dünya yaşamına yazıklar olsun! Yenilerek yaşamaktansa savaşırken ölmek benim için daha iyidir. Filin üstüne binmiş Mārā'yı ve dört yönden saldıran orduları görsem de savaşmaya devam ederim, o beni bulunduğum yerden uzaklaştırmaz. Bu düşüncemden ve kararlılığımdan hiç caymadan müritlerimi eğiterek krallıktan krallığa geçeceğim. Mārā: Yedi yıl boyunca adım adım Bhagavan'ı izledim,

⁸ İnsan aklına takılan bütün kötülükler, insanı suça ve kötü davranışa kışkırtan tüm fikirler ve azgınlıklar Māra denilerek mitoslaştırılmıştır. Buddhist mitolojide çok sayıda Māra vardır. Bunların amacı insanları serserletip cahil kalmalarını sağlamaktır. Dört çeşit Māra olduğu düşünülür: 1. Skandha Māra (Ordular Halindeki Māralar), 2. Mrityu Māra (Ölümün Māraları), 3. Kleṣa Māra (Belaların Māraları), 4. Devaputra Māra (Tanrıların oğulları Māralar) (Kaya, 2017, s. 132).

mükemmel biçimde aydınlanmış olan onda bir kusur bulamadım. Tatlı bir şey bulamayan karga çekti gitti. Ben de o karga gibiyim; artık Gotama'yı yalnız bırakabiliriz.” (Suttanipāta, 2019, s. 51-52).

Mahāvagga'daki aktarımı;

Kutlu Kişi Bhikkhulara dedi ki: “Bhikkhular, ben beşerî ya da ilahi her türlü bağdan kurtuldum, siz de beşerî ve ilahi bütün bağlardan kurtuldunuz. Şimdi gidin, çoğunluğun kazancı, çoğunluğun iyiliği için dolaşın; dünyaya merhamet dağıtın, tanrıların ve insanların iyiliği için dolaşın. Aynı yolda iki kişi gitmeyin. Bhikkhular, başlangıçta, ortada ve sonda şanlı olan öğretiyi, özünde ve sözünde şanlı öğretiyi açıklayın. Kutsal yaşamın bütünüyle saf ve mükemmel yönünü gösterin. Etrafta gönül gözleri tam kapanmamış insanlar var, eğer öğretimiz onlara açıklanmazsa kurtuluşa eremeyecekler. Onlar öğretiyi anlayacaklardır. Ben de Uruvelā'ya, Senāninigama'ya (Generalin Kasabası) gidip öğretiyi orada yayacağım. Bu arada Ayartıcı Māra, Buddha'nın olduğu yere gitti, ona yaklaşarak şöyle konuştu: “Sen beşerî ve ilahi bütün bağlarla bağlısın. Sen çok güçlü bağlarla bağlısın. Sen benden kurtulamazsın ey çileci.” Buddha yanıt verdi: “Ben beşerî ve ilahi tüm bağlardan kurtuldum. En güçlü bağlardan kurtuldum. Seni yere çarpıp yıktım, ey Ölüm” Māra konuştu: “Bu bağ, düşünceyi tutan, gökyüzüne kadar yayılan bir bağdır, seni onunla bağladım. Benden kurtulamazsın, ey çileci.” Buddha yanıtladı: “Duyuları besleyen biçimler, sesler, kokular, tatlar ve temaslar bende istek yaratamazlar. Ben seni yendim, ey Ölüm.” Bunun üzerine Ayartıcı Māra, anladı: “Kutlu Kişi beni biliyor, beni tanıyor” dedi, üzüntüyle uzaklaştı gitti (Mahāvagga, I, 11, VI, 13; Dhammapada, 2019, s. 51-52).

Cātaka (Khandirangāra, No. 40) eserindeki aktarımı ise;

Bir zamanlar Brahmadata Benares'te hüküm sürerken, Bodhisattva krallığın yakınlarındaki bir ormanda münzevi bir hayat içerisinde yaşar. Bir gün Bodhisattva sabah kalktığında günlerdir yemek yemediğini ve çok aç olduğunu fark eder. Yemek tasını alarak dilenmek için yola koyulur. Yakınlarda bulunan Benaras şehrine ulaşır. Sokakta kendi aralarında konuşan kişilerden Benares kralının çok cömert biri olduğunu duyar. Bunun üzerine yemek dilenmek için doğrudan saraya gider. Saraydakiler keşişi görüp haline çok üzülürler ve içlerinden biri Bodhisattva'nın tasını alarak mutfağa yiyecek doldurmaya götürür. Bu sırada kötü ruh Māra 'biraz daha yemek yemezse zaten açlıktan ölecek, o halde buna engel olmalıyım ki ölüm onu bulsun' diye düşünerek mutfağın önünde büyük derinlikte bir boşluk açar. Tası alan kişi, boşluğu görünce korkar ve kapının önüne gelerek olan biteni anlatır. Bu

sefer saraydaki başka biri tası alıp mutfağa doğru gider ancak o da aynı durum ile karşılaşarak korkup geri gelir. Bodhisattva göğe bakar ve Māra'ya 'neden yiyeceğimi engelliyorsun?' diye sorar. Bunun üzerine Māra seni yolundan döndüreceğim ve bunu ölümle yapacağım diyerek cevap verir. Bodhisattva yemek tasını alarak mutfağa doğru yürür. Açtığı derin boşlukta korkusuz yürür ve mutfağa ulaşarak tasını yiyecekle doldurur. Daha sonra saray çalışanlarına 'korku her kötülüğün başlangıcıdır' diye öğütler söyleyerek ormana geri döner (Jātaka, 2015, Vol. I, s. 100-105).

Yemek sayesinde yerine gelen gücü ile bugünkü Bihar'da bulunan Gaya'da, Nerancarā Irmağı kenarındaki *aşvattha* ağacının altında kendisine bir oturak yapar. Meditasyona başlayıp muhteşem aydınlanmaya (*abhisambodhi*) ulaşarak sonunda "aydınlanmış kişi" olur. *Aşvattha* ağacı bir tür incir ağacı olup, sonraları aydınlanma ağacı (*bodhi*) olarak bilinir. Yer ise Buddhagaya olarak adlandırılırken; daha sonraki dönemlerde bir sütunun dikilmesi ile bu yer Buddhistlerin kutsal mekânı haline gelir. Bu olaydan sonra o, Buddha⁹ diye çağrılmaya ve anılmaya başlar. Aydınlandıktan sonra ilk vaazını, Benares, İsipatana'da (Sarnath) bulunan Geyik Parkı'nda verir. İlk takipçileri, aslında arkadaşı olan beş çilecidir. Aşırı çile yöntemlerini terk ettiği için kendisine kızgın olan bu çileciler, sonrasında yumuşayıp Buddha'nın yolunu izlerler (Dutt, 1941, s. 101-102). Daha sonra kast dışı insanlar, köylüler, krallar ve her sınıftan katılan insanlar ile bu sayı artar. O dönemde kast sistemi, çok katı kurallarla uygulandığı için aslında onun en büyük destekçileri kast dışı insanlar olmuştur. Ona göre kadın olsun, erkek olsun, Brāhman olsun, kast dışı olsun, herkes öğretisini dinleyebilir ve izleyebilir. Buddha Brāhmanlar'ın katı kurallarına ve kast sistemine

⁹ "Aydınlanmış Kişi" anlamına gelen bu sözcük Buddhist terminolojide, en yüce gerçeğe ulaşarak tam olarak aydınlanmış kişiler için kullanılan bir unvandır. Sanskrit dili kökenli Buddha sözcüğü, budh (uyanmak, aydınlanmak) eylemine "miş/miş" anlamı veren "ta" past partisip ekinin eklenmesiyle elde edilmiştir. Bu ikisi birleşirken Sanskrit dilinin kuralları gereği, iç Sandhi uygulamasıyla "budhta" olarak değil de "buddha" şeklinde birleşmiştir. O nedenle bu adın "Budha" biçiminde okunması ve yazılması yanlıştır (Kaya, 2017, s. 46; Çelebi, 2015, s. 21-23). Ayrıca, Buddha kelimesinin anlamından dolayı ve diğer müritlerinde Buddhalık mertebesine erişebileceğinden dolayı, Buddhizm "aydınlanma dini" olarak tanımlanabilir. Her ne kadar, "Buddha" kavramı Buddhizm'in kurucusunu tanımlamak için kullanılsa da aslında Cainistler tarafından da kullanılan yaygın bir isimdir. Örneğin, bir Caina metni olan Isibhasiyaim'e göre kırk beş derviş "bu dünyaya dönmeyecek bütün *buddhalar*" olarak tanımlanır. Cainalar genellikle "Cina" (ruhani olarak muzaffer) kavramını kendi kurucuları Mahavira'yı tanımlamak için kullanmışlardır. Sonuç olarak, dinleri Cainizm olarak bilinir. Ayrıca, "Cina" kavramı, özellikle de Mahayana kolunda Buddhist metinlerinde de bulunabilir. Cainalar ve Buddhistler "arhat" ya da "arahant" (değerli olan) kavramını da ayrıca kullanmışlardır. Bu kavram, Cainizm için özellikle önemlidir. Çünkü, Cainizm taraftarları *arhata* olarak adlandırılır. Buddhizm'de ise Buddha'nın takipçilerini adlandırmak için kullanırken, "Buddha" kavramı sadece Şākyamuni Buddha için kullanılmıştır. Çünkü, Şākyamuni'nin takipçileri, dinlerinin isminin kaynağı olan bu terimi bazen kullanmışlardır. Cainizm ve Buddhizm ayrıca, *muni* (derviş/bilge) ve *bhagavan* gibi terimler de ortak kullanılan terimler arasında yer almaktadır (Akira, 2007, s. 20).

karşı çıkmış, bu nedenle de en büyük fikirsel devrimlerden birini yaratmıştır. Böylece mitlerde kahramanın son görevi olan “*aydınlanmanın derin huzuruna ulaşma ve bu deneyimin mutluluğunu paylaşmak isteme*” görevini de yerine getirmiş olur (Campbell, 2013, s. 48).

Çalışmamızın konusunu oluşturan Buddhist metinlerin içeriği itibariyle yukarıda kısaca Buddha'nın hayat hikâyesi ve aydınlanma sürecinin mitlerle anlatıldığı ortaya konmaktadır. Buddha aydınlanmadan önce, doğumlarını (reenkarnasyon) hatırlar (Kapur-Fic, 2010, s. 21). Bu doğumlarında insan olarak bedenlendiği gibi, hayvan ya da başka bir canlı türü olarak bedenlendiğinden de bahseder. Bu sebeple hangi formda bedenlenmiş olursa olsun hayatı ile ilgili yaşadığı düşünülen olaylara özellikle insanüstü güçlerle efsanevi unsurların eklendiği açıkça görülmektedir (Nakamura, 2012 s. 3). Sıradan bir bireyin kaderinin dünyadaki simgesel taşıyıcılarından bazılarını öyküsünde barındırması gerekir. Örneklerden de açıkça anlaşıldığı üzere “ilk büyük aşama olan; ayrılma ya da yola çıkma, maceraya çağrı, doğaüstü yardım ve kendisi için uygun macerasını üstlenmiş olan gelen beklenmedik yardım ve ilk eşiğin aşılması Siddhārtha'nın yaşamına muazzam bir şekilde entegre edilmiştir. Erginlenmenin sınavları ve zaferleri aşaması olan ikinci bölümde ise; sınavlar yolu ya da tanrıların tehlikeli yönü, baştan çıkarıcı olarak kadın, babanın gönlünü alma, tanrılaştırma, nihai ödül” Buddha'ya verilmiştir (Campbell, 2013, s. 48).

SONUÇ YERİNE DEĞERLENDİRME

Siddhārtha Gautama Buddha; kendisine atfedilen tanrısal özelliklerin yanı sıra, yaşamı ile ilgili eklenen mitolojik efsaneler sebebiyle hayatı ile ilgili büyük bir gizem barından Hintli bir prenstir. Buddha'nın örneklerdeki mitoslaştırılmış anlatıları çıkarıldığı zaman, gerçekte çok sade bir yaşama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Annesi Māyā'nın rüyası, bu rüyanın bir ermiş tarafından yorumu, doğduğunda ermiş Āsita'nın kehaneti ya da kötü ruh Māra ile karşılaşma öykülerinin her biri ayrı birer mitos iken, krallığın ve soyun devamı için babası tarafından saraydan dışarı çıkarılmaması, ancak birkaç defa sarayın dışına çıktığında hayatın gerçekleriyle (yaşlı, hasta, ölü ve keşiş) karşılaşması, kral Bimbisāra'nın krallığının yarısını teklif etmesi de gerçekliği yansıttığı görülmüştür. Konu itibariyle örneklerini incelediğimiz eserlerdeki aktarımların yanı sıra Buddhist edebiyata ait diğer eserlerde de (Lalitavistaara, Buddhaçarita, Buddhavamşa gibi) bu anlatılar farklı versiyonları ile defalarca tekrarlanmaktadır. Buddhist metinlerin farklı zamanlarda ve farklı kişiler tarafından oluşturulduğu düşünüldüğünde, eserlerdeki anlatım farklılıkları ile Buddha'ya insanüstü kişiliğinin kazandırılma sebebi, onu yüceltmek adına biyografisine sonradan yapılan eklemelerden ileri geldiği görülmektedir. Öyle ki, yine Buddha'yı yüceltme kaygısıyla Nirvāna'ya erişme durumu da belli bir olgunluk ve doyunluk durumunun mitoslaştırılmış hali olabilmektedir.

Bu bağlamda, tarihsel bir kişilik olan Buddha'nın gerçek biyografisi şöyle özetlenebilir; kraliçe Māyā ve kral Śuddhoda'nın oğlu olarak Kuzey Hindistan'da dünyaya gelir. Yaşamı, hayatın gerçeklerinden arındırılarak, belirli bir düzen içinde

başka bir yaşam olduğunu bilmeden sarayda günlerini geçirmektedir. Çünkü o dönemde materyalist bir fikir akımı yükselmektedir. Brahman sınıfına, kurban törenlerine, günler boyu süren dua seanslarına ve halk sömürülerine ilk tepkiyi aslında Siddhārtha değil, onun çağdaşı olan materyalistler yani Çarvakalar ve Lokayatalar vermiştir. Materyalistler, tanrı inancını, ruhun varlığını, öteki dünyayı ve kutsal kitapları reddederek, maddeyi ön planda tutmaktadırlar. Anlaşıyor ki, bu fikir o dönemde büyük bir kitle tarafından benimsenmiştir ve herkes bu akıma kapılmak üzere tehlike (!) altında olduğu düşünülür. Bu durum geleneklerine bağlı olan babası Şuddhodana'yı korkutur ve Siddhārtha'yı erken yaşta evlendirir. Karısı, çocuğu ve kölelerin olduğu sarayında hayatın tüm gerçeklerinden uzak tutulmuş bir şekilde yaşamaktadır. Siddhārtha sarayı terk etmesin diye ona sarayında her türlü imkânı sunar. Çünkü Siddhārtha, ne kadar az farkındalık sahibi olursa ailesini o kadar çok benimser ve ilerde iyi bir kral olarak halkını yönetir düşüncesindedir. Ancak bir gün babası tarafından biçilen bu yaşamından bıkar ve sarayını terk eder. Her türlü duruma ve olaya materyalizmin de etkisiyle akılcı bir bakış açısıyla yaklaşan Siddhārtha, ormanda yaşadığı süre boyunca yaşadığı tüm olay ve durumlardan ders çıkararak halkı Brahman sömürgeciliğe ve kast sistemine karşı bilinçlendirmek için çabalar. Nirvāna'ya eriştiği için aydınlanma yaşadığı düşünülen Siddhārtha'nın Buddha olarak anılması da yine halk tarafından verilen bir unvandır. Ormandaki inziva yaşamını terk ederek sonraki yaşamını halkı bilinçlendirmeye adanır. Bu aşamada dönemin Upanishad filozoflarından dersler aldığı için elbette ki düşünce yapısında bugünkü Hindu felsefesine ait izler görmek de mümkündür. Ancak o tanrının varlığını ispat ya da sorgulamak yerine toplumsal yapıdaki -kast sistemi temelli- eşitsizliğin yanlılığı olduğunu, her bireyin aynı statüde olduğunu ve bu sebeple din adamlarının kutsallaştırılmasının yanlış olduğunu savunarak ömrünün sonuna kadar konuşmalar yapmıştır. Öyle ki, toplum bu düşünceleri kabul etmiş, büyük bir kitle Buddha'yı dinleyerek onun yolundan gitmeye başlamıştır. Öldükten sonra taraftarları dinledikleri ve duydukları bu sözleri/vaazları/öğretileri hikmetli sözler haline getirerek kendisini de tanrı katına çıkartmışlardır. Tüm bu nedenlerden dolayı yaşamına dair çeşitli mitoslar eklenerek ilahlaştırılmıştır. Ölüm ve doğum tarihleri (yaklaşık olarak) belli olan bir şahsın, öldükten sonra çeşitli toplumlar tarafından tanrı ilan edilerek ona atfedilen yaşamı ile bilinmesinden ziyade, gerçek 'tarihsel' Buddha'nın ve onun gerçek düşünce sisteminin doğru bilinmesinde yarar vardır. Buddha bir tanrı değil bir insandır, ölümünden sonra tanrılaştırılmıştır. İnsanlara anlatmaya ve aktarmaya çalıştığı öğretileri ise, tamamen akla ve mantığa dayanmaktadır. Peri ya da ruhsal varlıkların bu öğretilerde yeri olmadığı gibi tanrılara kurban sunmak için herhangi bir canlıyı öldürme de Buddha'nın düşünce sisteminde yer almamaktadır. Bu anlatıların Buddha öldükten sonra yazıya geçirildiği düşünüldüğünde önce Brahmanizm'i benimsemiş ancak daha sonra Buddhist düşünce yapısını kabul etmiş derleyiciler tarafından yapıldığı açıktır.

KAYNAKÇA

Akira, H. (2007). *A History of Indian Buddhism from Şakyamuni to Early Mahayana*, Edit. Paul Groner). Delhi: Motilal Banarsidass.

Büyükbahçeci, E. (2016). “Hint’te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56 (2), 238-255.

Campbell, J. (2013). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (Sabri Gürses, Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.

Çelebi, Asaf, Halet (2015). *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*. Ankara: Hece Yayınları.

Dhammapa. (2019). (K. Kaya, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları.

Dutt, N. (1941). *Early Monastic Buddhism*. Calcutta: Calcutta Oriental Book Agency.

Eliade, M. (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Eliade, M. (1975) *Myth and Reality*. Trans. Willard R. Trask. New York: Harper & Row,

Jātaka (2015). Vol. I (Trans. Robert Chalmes) Edit. E. B Cowell. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.

Jātaka (2015). Vol. III (Trans. H. T. Francis, R. A. Neil) Edit. E. B Cowell. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.

Kapur-Fic, A R. (2010). *The Jatakas ‘Times and Lives of Bodhisattava’* New Delhi: Abhinav Publications.

Kaya, K. (1997). *Hint Mitolojisi Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.

Kaya, K. (1999). *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi.

Kaya, K. (2017). *Buddhizm Sözlüğü*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Kökdemir, E. (2019). *Cātakalar: Bodhisatta Öyküleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lotus Sūtra (2018). (K. Kaya, Çev.) İstanbul: Sujala Yayıncılık.

Mahayana, (Edit. Paul Groner). Delhi: Motilal Banarsidass.

Nakamura, H. (2012). *Budha*. (Z. Seyhan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Nariman, G. K. (1920). *Literary History of Sanskrit Buddhism*. Bombay: D.B. Taraporevala Son & Co.

Ruben, W. (2022). *Buddhizm Tarihi*. (Edit. Korhan Kaya, Esra Kökdemir) Konya: Salon Yayınları.

Somadeva (2011). *Kathāsaritsāgara*. (K. Kaya, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları.

Suttanipāta (2019). (K. Kaya, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları.

Suvarnabhasasūtra (2020). (K. Kaya, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları.

TDK Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 08.09.2021.

Yayın Geliş Tarihi: 14.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 10.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1103787

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 487-499
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SADAKAT BİR ERDEM MİDİR?

Özlem DUVA KAYA*

Öz

Bu makalede sadakat kavramının kendi başına bir erdem olup olamayacağı sorgulanmaktadır. André Comte-Sponville'in görüşlerinden Hannah Arendt'in görüşlerine uzanan bir değerlendirme ile sadakat kavramının bir erdem olacağı bile hangi durumlarda erdem olacağı ele alınmaktadır. Sadakat sözcüğü her ne kadar kendi başına bir erdem olarak görülse de aslında kendisine nesne olarak aldığı şey aracılığı ile bir erdem olabilir. Bunu sadakatin farkı anlamlarına bakarak kavrayabiliriz. Sadakat bazen vefa, bağlılık gibi anlamlara gelirken bazen de itaati meşrulaştırmaktadır. Özellikle totalitarizmin egemen olduğu toplumlarda mutlak bir sadakate dayalı olarak kitle toplumunun itaat etmesi sağlanmaktadır. Bu anlamıyla sadakat kendisine sadece kendisini nesne almaktadır. Yani sadakat, kendisi için söz konusu olmakta ve bu durumda itaati doğurmaktadır. Hannah Arendt'in totalitarizm eleştirisi ile birlikte, sadakatin içeriğinin etik olmaktan ziyade politik olduğu söylenebilir. Bununla birlikte sadakatin Nazi ideolojisi de dahil olmak üzere pek çok ideolojik söylemin aracı olmaktan daha fazlası olup olamayacağı da tartışmaya açıktır. Yine Hannah Arendt'in geçmişle hesaplaşma ve hakikate sadakat kavramları ele alındığında sadakate etik bir temel kazandırma imkânının onun politik içeriğini açmaktan geçtiği anlaşılacaktır. Sadakati toplumlar için bir zehir olmanın yanısıra panzehir haline getiren şey, onun geçmişi hatırlama ile olan ilişkisidir. Geçmişle yüzleşme bir hakikatin dile getirilmesiyle ve dünya hakkında yargı verebilmek ile ilgilidir. Hakikat sonrası çağ diye adlandırılan bu çağda gelecek ufğunun yeniden biçimlendirilmesi için geçmişle kurulacak sadakat bağı etkili olabilir.

Anahtar Kelimeler: Sadakat, Arendt, Eichmann, Totalitarizm, Hafıza.

IS LOYALTY A VIRTUE?

Abstract

This article aims to examine whether the concept of loyalty can be a virtue on its own. Combining André Comte-Sponville's views with Hannah Arendt's, it discusses conditions in which loyalty can be regarded as a virtue. Although "loyalty" is understood as a virtue in itself, it actually becomes a real virtue through the objects which loyalty makes its own object. We can identify this distinction by analyzing the different meanings of loyalty.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Duva Kaya, Ö. (2022). Sadakat bir erdem midir?. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 487-499.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0001-7941-3198, ozlemduva@gmail.com.

Loyalty sometimes means faithfulness and devotion, whereas sometimes it justifies obedience. In mass societies especially where totalitarianism is dominant, obedience is ensured through absolute loyalty. In this sense, loyalty only makes itself as an object. In other words, loyalty is a problem for itself, and in this case, obedience easily arises. Through Hannah Arendt's critique of totalitarianism, it can be asserted that the content of loyalty is political rather than ethical. However, it is disputable whether loyalty can be more than a tool in many ideological discourses, including Nazi ideology. Considering Hannah Arendt's concepts of "confronting past" and loyalty, it becomes clear that the possibility of giving an ethical basis to loyalty lies in amplifying its political content. Loyalty is both toxic and antitoxic for societies due to its connection to memories . Confronting the past is about expressing the truth and being able to develop judgments about the world. In our age, which is called the post-truth era, the bond of loyalty established with the past can be effective in reshaping the horizon for the future.

Keywords: Loyalty, Arendt, Eichmann, Totalitarianism, Memory.

GİRİŞ

Sadakat kavramının sözlük anlamı “içten bağlılık ve sağlam, güçlü dostluk”tur (TDK). Kavramın Batı dillerindeki kökeninde “efendiye bağlılık yemini” gibi anlamlar da bulunmaktadır (Stanford Felsefe Ansiklopedisi). Ancak bu tanımlar sadakatin içeriğini tam olarak yansıtmamaktadır. Sadakatin kelime olarak anlamını ortaya koyabilmek için bile onunla akraba kavramlara başvurmak gerekmektedir; şükran, minnet, vefa, adanma gibi; ya da bağlanma, hakikate yaslanma, ihanet etmeme gibi. Diğer yandan kavramı açıklamak için kendisine başvurduğumuz her bir referans kavramın, sadakat kavramının içeriğini farklı bağlamlara taşıyacağı da aşikârdır. Eğer sadakat kavramını bir eylem içerisinde tanımlayacak olursak, bu defa da bu eylemlerin niteliklerinin birbirlerinden farklılaşmaları sonucunda karşımıza çıkan bir anlam çokluğu ile karşılaşırız. Örneğin “sadık kalma” eylemi bize neyi ifade etmektedir? “Kendi gerçeğinden, hakikatinden ayrı kalmamak mı, kendi hakikatine bağlı kalmak mı, sadık kalınması gerekene ihanet etmemek mi, yoksa herhangi bir şeye/kimseye vefa göstermek” mi? Bununla birlikte gündelik kullanımı içerisinde sadakatin, bilincimizde yer eden farklı çağrışımları da vardır. Bu yüzden sadakatin doğasını açığa çıkarmak adına bir anlatıya başvurduğumuzda, gerçek bir sadakat olarak kabul edilen şeyin, *değerli olan* veya *onayımızı hak eden* bir şey olacağını ortaya koymaya çalışırız. Ancak yine de, sadakatin belirli türden bağımsız değerlendirme standartlarına cevap veren bir şey olduğunu veya böyle görülmesi gerektiğini iddia edemeyiz. Sadık olabileceğiniz farklı şeyler bulunabileceği gibi, sadık olmanın farklı yolları da mümkündür. Örneğin, bir kişinin partnerine karşı *hissetme* ve *davranış* biçimi ile, her ikisi de sadakatin tezahürleri olsa bile, muhtemelen en sevdiği yazarın yapıtlarına ilişkin *hissetme* ve *davranış* biçimi birbirinden oldukça farklıdır. Diğer yandan sadakatten bazen, belirli bir kişinin cesur ve zeki, ve aynı zamanda sadık olduğunu söylediğimizde olduğu gibi, bir karakter özelliği olarak da bahsedilir. Bir ilke veya ideal olarak da sadakatten söz edebiliriz. Sadakat hakkındaki tüm bu düşünme biçimlerinin arkasında ise, bireyler ve sadık oldukları şeyler arasındaki belirli bir tür

ilişkinin (özellikle aidiyet ve adanma gibi bir ilişkinin) olduğu fikri yatar. Sadakatin içerisinde sadık olan bir özne ve onun sadık olduğu bir nesne/hatıra/kişi mevcuttur. Bu nedenle sadakatin ne ifade ettiğini anlamak için dikkatimizi, tüm bağlılıkların ortak noktasının ne olduğuna ve bağlılıkların sadakat olarak görülürken aldığı nesnelere ve biçimlere göre nasıl farklılaşabildiğine yöneltebiliriz.

André Comte Sponville, sadakat kavramının anlam içeriğinin belirlenmesinde ortaya çıkan bu belirsizlikler ve güçlükler nedeniyle “sadakatin değerini yaratan şeyin, onun nesnesi olduğunu” ifade eder (Sponville, 2004, s. 19). Dolayısıyla sadakati “kendisi için” ve “kendinde” anlam ve değer taşıyan bir kavram olarak değil, kendisine nesne aldığı kavramlarla ilişkisinde yeni anlamlar kazanabilen değişken bir kavram olarak ele almak durumunda olduğumuzu öne sürer. Özellikle değerlerle ilişkisinde sadakat, kendisine nesne olarak aldığı şeyin değeriyle belirlenmiş bir değer içeriğine sahip olmalıdır. Sponville’in bu belirlemeleri, sadakat kavramı ile ilgili temel bir tartışmaya bağlanır: Sadakat bir erdem olabilir mi?

Etik ve Politika Kavşağında Sadakat

Sadakatin bir erdem olup olamayacağı tartışması, onun kendi başına övgüye değer olup olmadığı sorusunu da içerir. Böyle bir sorgulama ise bizi etik bağlamdan politik bağlama taşıyarak sadakatin erdemlerle ilişkisini konu edinmeyi gerektirir ve onun “iyi ya da kötü” olup olmadığı sorusunu temel alan etik belirlemeleri; sadakatin ne zaman iyi, ne zaman kötü olduğu, hangi koşullar ve tecrübeler içerisinde iyi ya da kötü kabul edileceği, sadakat duyulan kişi, kurum ya da pratiklerin sadakatin anlamını nasıl değiştireceği gibi politik sorulara doğru yönelir. Daha da ötesi sadakat, belki de politik içeriği konu edinilmeksizin etik içeriği anlaşılabilir bir kavram da değildir. Antik dönem filozofları bu nedenle sadakati, cesaret, ölçülülük, adalet gibi kendi başına bir erdem olarak tanımlamaktan kaçınmışlardır. Onu bir erdem haline getiren şey, içine yerleştiği politik bağlam veya kendisine payanda olmuş değerlerdir.

Bu nedenle Antik Yunan kültürü içerisinde sadakat, her zaman bir gerilim içerisinde sunulmuştur. Oresteia’da Klyteimnestra’nın Iphigenia’ya karşı sadakatinin Agamemnon’a olan sadakatsizliği ile karşı karşıya gelmesi, Antigone’nin törelere sadakati ile Kreon’un buyruklarına sadakatsizliği arasındaki gerilim, sadakate ilişkin olarak Antik dönem filozoflarının görüşlerine sirayet eden bir ikilem içerisinde, felsefe tarihi boyunca bu kararsız tutumla ele alınmaya devam etmiştir. Diğer yandan sadakat ve sadakatsizliğin aynı politik eylem içerisinde sürdürülebilir oluşu, sadakatin cesaret ya da bilgelik gibi kendi içinde tutarlı ve bütünlüklü bir doğaya sahip olmaktan ziyade gerilimli ve ikircikli bir doğaya sahip olduğunu gösterir. O halde yeni bir soru ile daha karşı karşıya kalmaktayız: Sadakat kendisi yoluyla iyi ve adil bir hayatın sürdürülebileceği bir araç mıdır yoksa koşulsuz bir bağlanma mıdır; dahası koşulsuz bağlanma olarak sadakat iyi ve adil bir hayatın (iyi hayatın) imkânını yaratır mı yoksa tüketir mi? Sadakati bazen bir erdem, bazen

ise erdemsizlik olarak görmemizi sağlayan şey nedir? Zannediyorum ki bu sorular, etik soruların politik sorulara bağlandığı kavşaklarda anlaşılabilir.

Platon *Devlet*'te tiranlığın ilk aşamalarından itibaren bir toplumda nasıl aşama kaydettiğini açıklarken, tam da bu kavşakta anlaşılabilir bir meseleye işaret etmekteydi; tiranın başlangıçta arazi bağı, borç affı vb. gibi vaadlerde bulunarak yurttaşların kendisine olan sadakatini perçinlediğini, ancak bunu öncelikle kendi "sadık kadrosuna" uyguladığını belirtirken O, sadakat kavramının bu gerilimli doğasını iki tür sadakati ayırarak ederek açığa çıkarıyordu. Tiran, kendi egemenliğini sağlamlaştırmak için kendisine karşı sadakat gösteren'leri ödüllendirerek toplumu, kendisini eleştirenlerden, aslında sitenin iyisini düşünenlerden, yani siteye sadakatle bağlı olanlar'dan arındırır (Platon, 2005, s. 206 [563a, 564]). Gerek duyduğu takdirde kendisine biat eden uyrukların sadakatlerini sağlamlaştırmak üzere köleleri satın alıp azat edebilir; böylece özgürleşen köle, kendisini azat eden efendisine eskisinden de çok sadakat göstermeye başlar. Bu yüzden Platon tragedya şairlerinin tiranların bilgilerle düşüp kalkarak akıllı olacakları yönündeki ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını, bir tiranın ancak koşulsuz sadakatin taşıyıcısı olan kölelerle düşüp kalkabileceğini söyler:

"Bu insanlar iktidara gelmeden hemen önce kişisel (özel) hayatlarında şöyle davranırlar: Önce kendilerine yağcılık edecek ya da her türlü hizmete hazır olan kimseler ile ilişki kurmaya çalışır ya da kendilerinin bir şeye ihtiyaçları olduğunda, itaatkâr biri olup çıkar, sırf dost görünebilmek için her şeyi yaparlar; ancak bir kez amaçlarına ulaştılar mı, ötekileri tanımazlar bile!" "Aynen böyledirler!" "Ömür boyu dostları olmaz onların, her zaman bir başkasının ya efendisi ya da kölesidirler; çünkü hakiki dostluk, tiran karakterinin özüne her zaman aykırıdır." (...) "Haklı olarak böyle insanlara 'güvenilmez, sadakatten yoksun insan' deriz!" "Nasıl demeyelim ki?" (Platon, 2005, s. 216 [576a,576b]).

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Platon "tirana duyulan sadakat" ile "güven veren sadakat" arasında bir gerilim ve hatta bir karşıtlık olduğunu belirtmektedir. Sadakat, politik eylemin doğasına bağlı olarak erdemli ya da erdemsiz sadakat olarak ayrılabilir ve tam da bu nedenle biri, kolaylıkla diğerine dönüşebilir. Bu da sadakati diğer erdemlerle ilişkisinde ele alsak bile her zaman erdem zemininde ele alamayacağımızı gösterir. Burada artık Sponville'in salt erdemlerle ilişkisinde anlamaya çalıştığı sadakat kavramının etik bağlamından uzaklaşarak başka türlü bir anlama zeminine ihtiyaç duymakta olduğumuzu belirtelim. Zira Sponville'in yorumuna göre sadakat, samimiyet, samimiyete dayalı ilişkiler ve iyi niyet çabasıyla ilintilidir ve iyi niyet için çabalamanın kendisi bir erdemdir (Sponville, 2004: 258). Ancak iyi niyetin ölçülemezliği, her türlü eylemin meşrulaştırıcısı olarak kullanılabilme potansiyeli ve dahası, iyi niyet ile kötülüğe sebep olan eylemler

arasında kıyaslanabilir bir mesafenin tesis edilemezliği vb. sorunlar sadakatin iyi niyet ve bağlılık eksenindeki anlamına dayalı içeriğinin, onu bir erdem olarak tanımlamaya yetip yetmeyeceği konusunu daha da tartışmalı hale getirmektedir. Platon'un da işaret ettiği üzere tirana duyulan sadakat ile insanlar arasında güven veren ve olumlanan bir sadakate yüklenen anlam arasındaki farklılık, beraberinde başka soruları da getirir: Acaba sadakat bir yandan *philia* ile, dostluk ve bağlılıkla anlaşılabilen bir kavram iken, diğer yandan aynı zamanda çıkarlarımızın ve korkularımızın örtüsü de olabilir mi? Törelere, yöneticilere veya kurumlara olan sadakatin gerisinde otorite karşısındaki korku kalıntılarını yahut belki de bizatihi kendisini bulabilir miyiz? Ya da belki bu kadarından daha fazlası olabilir mi sadakat? Machiavelli, korkunun tek başına sadakati sağlayamayacağını ifade ediyor ve sadakat için başka yöntemlere başvurulması gerektiğini vurguluyordu. *Prens* adlı eserinde O, devletin güvenliği tehlikedeysen ya da tebaanın varlığı zarar görüyorsa, hükümdarın erdemli davranmaktan kaçınabileceğini, halka yalan söyleyebileceğini ifade ediyordu. Ancak iktidarı korumanın ve egemenliğin devamlılığını sağlamanın tek yolunun sadakati *kalıcı* ve hatta *mutlak* hale getirmek olduğunu da buna ekliyordu (Machiavelli, 1999, s. 37). O halde sadakat kendisi aracılığıyla erdemlere ulaşabildiğimiz bir şey olduğu gibi erdemsizliklerin meşrulaştırılmasının bir yolu da olabilir. Nitekim totaliter yönetimlerin kendilerini meşrulaştırdığı en güçlü dayanaklardan birinin sadakat olduğunu görüyoruz: Kökenlere, soya, belirli bir tarihsel deneyime, ulus bütünlüğüne, liderlere, kimliklere sadakat çoğu zaman gayrimeşru yönetimlerin kendilerini meşrulaştırmalarının en güçlü dayanak noktası olmuştur. Bu meşrulaştırıcı söylemlerin bir malzemesi olarak sadakat, üzerinde herhangi bir ortak bağın kurulamayacağı ölçüde parçalanmış, ortak değerleri yahut normatif referansları kalmamış toplumlara bir arada tutacak bir yapıştırıcı işlevini üstlenmiştir. Kimi zaman sadakatin nesnesi bile belirsizdir; bireyin sadakat duyduğu şey ile kendi benliği ve tercihleri arasında aşılmaz bir mesafe ve boşluk vardır; sadakat artık birşeye değil, "sadakat" e duyulan bir sadakat haline gelmiştir. Böylece artık değerlerin yerini alabilen ama kendisini asla aksiyolojik biçimde ortaya koyamayacak olan bir edime dönüşmüştür sadakat. Böylesi bir durumda sadakat, kendisine nesne aldığı herhangi bir unsurun ortadan kalkması durumunda işlevsizleşip biçim değiştirebilecek bir şey haline gelmiştir. Bu yüzden kolayca bütün erdemsizliklerin meşrulaştırılacağı bir gerekçe olarak da sunulabilir. Sadakatin bu işlevi, Hannah Arendt'in Eichmann davası üzerine söyledikleri, yani onun Kant etiğine, yasaya ve ahlaki buyruklara koşulsuz itaate olan eleştirisi yoluyla açıklık kazanabilir. Dahası Arendt'in sadakat ile ilgili görüşleri, sadakatin hem zehirleyici hem de iyileştirici yanlarını anlamada bize yol göstermektedir. Bu nedenle sadakat kavramını ele alırken Sponville'in yorumundan uzaklaşarak, ancak onun; sadakatin kendi içinde bir erdem olmayıp, kendisi aracılığıyla erdemlerin anlaşılabilmesi ve bu nedenle birbirine zıt çok farklı görünüşler kazanabileceği yönündeki tespitini de akılda tutarak, sadakatin içeriğini anlamada bu makalenin sınırları açısından ikinci durak olan Hannah Arendt'e dönmek faydalı olacaktır.

Hannah Arendt, Kötülüğün Sıradanlığı ve Sadakat

Hannah Arendt'in "Kötülüğün Sıradanlığı: Eichmann Kudüs'te" adlı eseri, Nazi Almanyası'nda kendisine verilen emirleri istisnasız uygulayan ve Hitler'e vermiş olduğu sadakat sözünü yerine getiren Adolf Eichmann'ın Kudüs'te çıktığı duruşmadaki ifadelerinin derlenmesini ve yorumlanmasını içerir. Eichmann ve o dönemdeki Nazi subayları, eylemleri konusunda sorguya çekildiklerinde, kendi eylemlerini "yasalara sadakat" ile açıklamakta ve kendi savunmalarını pür bir sadakat ilkesi üzerinde temellendirerek, eylemlerinin sonuçlarından sorumlu tutulmaktan kaçınmaya çalışmaktadırlar. Eichmann ise kendisinin mahkemeye çıkarılmasından evvel yargılamalarda yavaş yavaş belirginleşmeye başlayan bu "sadakat" gerekçesini daha da somut bir hale getirerek, görevlerine sadık bir subay olarak bu eylemler nedeniyle olsa olsa "yardım ve yataklıktan" suçlanabileceğini ama ölümlerden sorumlu tutulamayacağını ifade etmekte, böylece bu kavramı, hukukî bir karar anına tahvil ederek sorumluluktan kaçmaya çalışmaktadır. Bu olayda, o zamana dek genellikle etikle ilişkisinde konu edinilen sadakatin, yargı kararlarına sızan politik doğasını açık bir biçimde görmekle birlikte-Arendt'in bakış açısından açıklayacak olursak- etiğin, politikanın imkânını tüketen açmazlarına da tanık olmaktadır. Arendt'e göre eğer yasalara koşulsuz itaat, mevcut yasalara ve görevlere sadakatle bağlı olmak gibi bir durumla uyuşabiliyorsa, o zaman Kantçı kategorik imperatifin doğasını sorgulamak gerekir. Burada etik yasa, adaleti bireylerin vicdanlarına terk edilmiş bir bir uygunluk formu gibidir ve bireyler, a priori verili bir yasaya uygunluk ile vicdanlarını test ettiklerinde, tıpkı Eichmann'ın söylemlerinde olduğu gibi bütün adaletsizlikleri yasaya ya da otoriteye *sadakat* ile meşrulaştırabilmektedirler :

"Adolf Eichmann'ın vicdanı kuşkusuz karmaşık olmakla beraber bu konuda yalnız değildi, uzaktan da olsa Alman generallerinin vicdanlarıyla benzerlik gösteriyordu. Bu Alman generallerinden biri, Nürnberg'de kendisine yöneltilen 'Siz onurlu generaller nasıl oldu da sorgusuz sualsiz bir sadakatle bir katile hizmet etmeye devam edebildiniz?' sorusuna 'Başkomutanını yargulamak askerin işi değildir. Bırakın da bu işi tarih veya yukarıdaki Tanrı yapsın.' cevabını vermişti. (Nitekim general Alfred Jodl Nürnberg'de asıldı). Pek zeki sayılmasa da, sözünü etmeye degecek bir eğitimi olmasa da Eichmann en azından herkesi suçlu hale getiren bir emir değil de kanun olduğunu az çok sezmişti. Führer'in ağzından çıkan sözler, sıradan emirden farklıydı; bu sözlerin geçerliliği zaman ve mekânla sınırlı değilken, bu sınırlama, sıradan emrin en göze çarpan özelliği idi (Arendt, 2012b, s. 156).

Çağın düşünürlerinin birçoğunun ele aldığı gibi Arendt de İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşananları kötülük ile ilişkisinde ele almakta ve Nazi toplama kamplarında yaşananları kötülüğün en radikal biçimi olarak tarif etmektedir. Bu noktada daha önce Kant tarafından kullanılan “radikal kötülük” kavramının anlamını açıklamaya çalışan Arendt, Kant’ın bu terime yüklediği anlamın kötülüğü açık bir biçimde yansıtmadığını öne sürer. Onun bu analizlerine yakından bakıldığında sadakatin, Arendt’in radikal kötülükten ne anladığını ortaya koyan anahtar kavramlardan birisi haline geldiği görülür. Aslında radikal kötülükler hepimizin içinde yer alan ve kendisini bir “ödeve saygı”da, “görev bilinci”nde yahut “otoritelere sadakat”te meşrulaştıran “sıradan kötülükler” ile ilgilidir. Kötülüğü radikalleştirip marjinalleştirmeden, son derece sıradan bir görev bilinci ve sadakat edimi ile açıklamak, radikal ve kitlesel bir kötülüğün nasıl ortaya çıkabildiğini anlamamızı sağlayabilir. *Totalitarizmin Kaynakları* adlı eserinde Arendt, Kantçı etik kavramlar da dahil olmak üzere o güne değin bilinen tüm standartları çökertip insanlığı yıkıcı bir gerçeklikle karşı karşıya bırakan Auschwitz olayının ancak, koşulsuz bir sadakati tartışmasız biçimde meşrulaştırmanın zemini olan “totalitarizm” olgusu ile anlaşılabileceğini belirtir. Totalitarizm, parçalanmış ve yalnız bireylerin kitle haline getirilmesine, bireylerin aynılaştırılıp birbirine benzetilmesine ve donuklaştırılmasına neden olan bir harekettir ve temelde tüm üyelerinden *total bir sadakat* talep eder. Söz konusu bu sadakat ise, kitle toplumu üyelerinin, totaliter hareketler sayesinde “dünyada herhangi bir yere sahip oldukları hissini” yaratılmasına neden olur ve bu yanılsama üzerinden kitleleri mobilize eder (Arendt, 1976, ss. 323-324). Böylece totalitarizm insanları giderek kendi ait oldukları insanlık hallerinden uzaklaştırır, onları birer otomata dönüştürür (Berktaş, 2012, s. 75). Bu akılyürütmeleri ile Arendt, Eichmann’ın eylemlerinin ve bu eylemlerin radikal bir kötülüğe yol açan karakterinin “kötü niyet” tarafından belirlenmediğine, daha ziyade rejime istisnasız ve sorgulamaksızın bağlılık, otomatlaşma ve bir bütüne aynı biçimde dahil olma ihtiyacından kaynaklandığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle Eichmann’ın duruşma boyunca kendisini “ görevine sadakatle bağlı bir asker” olarak aklamaya çalışması, “verilen kararlara riayet ettiğini” bildirmesi onun söylemlerinde, hayatı boyunca Kant’ın “koşulsuz buyruk felsefesine” uygun yaşamaya çalıştığını vurgulamaya çalışmasına neden olmaktadır. Arendt, Eichmann’ın Kant’tan yanlış bir ders çıkarttığının söylenebileceğini, ama Kantçı etik temellendirmelerden bu tür sonuçlar çıkarmanın da mümkün olduğunu, bu yüzden radikal kötülüklerin ve “kötülüğe” sadakatin etik bir yaklaşımla engellenemeyeceğini düşünmektedir. Bu noktada Arendt, Kant etiğinin temeli olan koşulsuz buyruğun, örtük kalmış bir “karşılıklılık ilkesi”ne sahip olması ve a priori verili bir yasaya “bağlılık” fikrinin bu türden yanlış sonuçlar çıkarmaya müsait olması nedeniyle problemliliğini öne sürmektedir. Böylece Eichmann, sadakat gösterdiği yasaların ruhunu, yasa koyucunun ancak “kendisi” iken yahut yasayı ancak kendisi onayladığında bir geçerliliğe sahip olacağını unutarak bir başkasını, Hitler’i yasa koyucu olarak tasarlayabilmiş ve kabullenebilmiştir. Arendt’e göre Kantçı kategorik imperatif, kötülükler karşısında bir tutum geliştirebilmeyi, nihai olarak kişilerin “iyiye sadakat” duymalarına tahvil eden, ne olduğu belirsiz bir

vicdan çerçevesine sığdırmaktaydı, oysa ki vicdanlar kendilerini bir şekilde meşrulaştırmanın yolunu kolaylıkla bulabilir ve bunu sadakate uygun davranmak gibi bir gerekçeyle ortaya koyabilirlerdi:

“Nazi hiyerarşisinin vicdanla ilgili sorunları çözme konusunda en yetenekli üyesi Himmler’di. Hitler’in 1931’de SS’e yaptığı bir konuşmadan alınan şu meşhur ‘Sadakatim Onurumdur’ gibi sloganları-Eichmann’ın ‘kanatlı kelimeler’, hakimlerin ‘boş laflar’ dediği sloganları-buldu ve Eichmann’ın hatırladığı kadarıyla sene sonuna doğru muhtemelen Noel ikramiyesi ile birlikte dağıttı. Eichmann bunlardan bir tanesini hatırlıyor ve sürekli tekrar ediyordu: Bu savaşlar sayesinde gelecek nesiller tekrar savaşmak zorunda kalmayacak. Savaşlar derken kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve diğer ‘faydasız boğazlara’ karşı savaşmaktan bahsediyordu. (...) Böylece katiller, ‘insanlara ne korkunç şeyler yaptım!’ demek yerine, ‘görevlerimi yerine getirirken ne korkunç şeyler görmek zorunda kaldım, bu görevin omuzlarıma yüklediği yük nasıl da ağır’ diyebiliyorlardı” (Arendt, 2012b, s. 114).

Arendt, totaliter pratikler içerisinde karşımıza çıkan kitle toplumunun, bireyleri "fuzuli", "gereksiz", "her zaman vazgeçilebilir" hale getirdiğini belirtir (Arendt, 2014, s. 260). Gereksizleşen insanın kendi kararlarını otonom bir biçimde alması mümkün olmadığı gibi, eylemleri üzerine düşünme ve sorgulama yetisi de kaybolmuştur; bu durumda kişi, kendisine karşı en büyük sorumluluğu olan "kendi üzerine düşünme"den vazgeçecektir. (Arendt, 2010, s. 262). Arendt’e göre "gereksizleşmiş" bir insan için bu kendinden vazgeçişin yarattığı boşluğun yerini, ideolojik aygıtların belirlediği bir "sadakat" ilkesi almakta ve böylece "sadık" bir bağlanma formu üzerinden otoriteye boyun eğen bireyler, her türlü kötülük karşısında sessiz kalarak, kendi vicdan yükünü hafifletmektedir. Göreve sadakat, üstlerine sadakat, partiye sadakat, yasaya sadakat vb. sadakat formları, radikal kötülüklerin ardına gizlendiği bir maskeden de fazlası, bizzat o kötülükleri yaratan boyun eğme biçimleridir. Sadakate yaslanarak kendisini güçlendiren sistem içerisinde merkezi bürokrasinin, ulus-devletin ve yönetim aygıtlarının güç kazanması sayesinde gerçek bireysel kimliklerin yok olması, bunun sonucunda bireylerin bir yerlere ait olma arzularının giderek silikleşmesi ve mutlak itaat ve sadakat talep eden totaliter hareketlerin içerisinde eritilmesi, bireylerin pasif özneler haline getirilmesine değil, onların kötülüğün failleri haline gelmesine neden olur. Özetle "sadakat" yüzünden ve "sadakat" sayesinde birey, eylemleri üzerine düşünmekten vazgeçer. Berktaş’ın ifadesiyle kitle insanının kendisini bir aidiyet içerisinde görmesini sağlayan aygıtlar bireyi "demirden bir bağ" ile kendilerine

bağlarlar (Berktaş, 2012, s. 82) ve belki de bu bağ onun “kendi kimliğine” ve “bireysel haklarına” sadakatsizliğinden beslenmektedir. Bu durumda mutlak sadakatin sadakate ilişkin olarak “ne, neden, niçin?” gibi soruları yöneltemeyeceğimiz denli bir düşünce yoksunluğunun ürünü olduğunu söyleyebiliriz.

Görülmektedir ki sadakatin otorite ile olan ilişkisi, modern kitle toplumu söz konusu olduğunda gerek Antik dönemde Platon’un tiranlıkla ilişkisinde ortaya koyduğu sadakat, gerekse modern çağda Machiavelli’nin birtakım çıkarlarla gelişen ya da korku uğruna hükümdara karşı duyulan bir bağlılık ve sadakat ile karşılaştırıldığında, bambaşka bir biçime ve içeriğe sahiptir. Burada artık söz konusu olan herhangi bir şeye değil, “sadakate sadakat”tır; zira kitle toplumu iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan ayıracak temel yetisini, yani “yargı yetisini” kaybetmiştir. Arendt’ten yola çıkarak diyebiliriz ki işte bu koşulsuz ve iyi ya da kötü herhangi bir şeyi kendisine nesne olarak almayan sadakat, radikal kötülükleri üretme kapasitesine sahip olmasıyla en tehlikelidir.

“Hakikate Sadakatin” Unutulmuşu

Arendt’in bu analizlerinden yola çıkarak sadakatin en açık ve saf halinin deneyimlendiği totalitarizmin, insanların iyiyi kötünden ayırmasına, yani yargı yetilerini kaybetmesine neden olması nedeniyle kanaatlerin oluşmasını, farklılaşmasını ve karşı karşıya gelmesini sağlayacak olan kamusal alanı yok ettiğini; felsefenin kadim arayışı olan “hakikate sadakat”ın bile anlamını yitirmesine neden olduğunu söyleyebiliriz. Oysaki Arendt’in de belirttiği gibi “düşünme, bir hakikat deneyiminin insanı çarpmasıyla başlar” (Arendt, 1995, s. 25) ve hakikate olan bağlılık ve sadakat, dünyayla ilgili düşünmenin somut başlangıcıdır. Totaliter koşullar içerisinde bireylere ideolojik aygıtlar, propaganda, endoktrinasyon ve yalan yoluyla “hakikate sadakat” unutturulmuş, bunun yerini yargı kapasitelerini kullanamayan bireylerin mutlak sadakati ve koşulsuz itaati almıştır:

“Yalandan bahsettiğimizde, özellikle de eyleyen insanların yalanı söz konusu olduğunda hatırlamalıyız ki yalan, insan günahkârlığının tesadüfi bir sonucu olarak siyasete sızmış değildir. Tam da bu nedenle, ahlaki öfkenin onu yok edebilmesi mümkün değil. Kasıtlı yalan, olumsal olgularla ilgilidir; yani, içkin bir doğruluk barındırmayan doğru olma zorunluluğu taşımayan meselelerle. Olgusal gerçeklerin doğruluğu, yalanlanamayacak nitelikte olmaz hiçbir zaman. Tarihçi, gündelik hayatımızı çevreleyen olguların ne denli narin bir dokusu olduğunu bilir. Bu doku her zaman tehdit altındadır, tekil yalanlarla delinme, grup, ulus veya sınıfların örgütlü yalanlarıyla paramparça edilme, ya da çoğu zaman olduğu gibi bir dolu yalanla üstü dikkatlice örtülerek inkâr edilip çarpıtılma veya kendi

halinde unutulmaya terk edilme tehlikesi barındırır”
(Arendt, 2018, s. 14).

Yalanla ve ideolojik araçlarla sistematik bir biçimde gerçekleştirilen unutturma pratiğinin koşulsuz itaatle ve sadakatle olan ilişkisi bizi, sadakatin etik içeriğinin, aynı zamanda onun politik içeriği ile ilgili olduğu sonucuna götürür. Bununla birlikte Arendt’in düşüncelerine başvurarak diyebiliriz ki eğer sadakat kavramına etik bir içerik atfedilecekse, bu ancak geçmişle yüzleşme gibi, hakikati çağırın ve hakikatle ilişkisini kurabilen bir eylem motifi içerisinde mümkün olabilir. Zira hakikatin unutturulması aynı zamanda benliklerin, kimliklerin, “insan oluş” halinin de unutulmasıdır; insanların yaşamlarından arda kalan herşeyin bir sayıyla, nicelikle yer değiştirdiği kitle toplumu ideolojisinin itaati sağlayabilmesinin yolu onları nesneleştiren ve niceliksel değerler haline getiren mekanizmalarında saklıdır. İnsanın yaşadığı en büyük çöküşün tam da böyle bir anda gerçekleştiğini söyleyen Arendt’e kulak vermek ve hakikatin unutturulması üzerine düşünmek belki de bugün “Post-truth çağ” söylemini nasıl kolayca benimsediğimizin de bir açıklamasını da verebilir. Oysaki Arendt bu durumdan çıkışın yolunu hakikati tamamen yadsıyarak değil, bizi başka türden bir hakikati çağırmaya davet ederek; sadakat kavramının başka türden bir kullanımına belli belirsiz de olsa yönelerek sunuyordu. Zira Arendt’e göre Eichmann’ın savunmasında ortaya koymuş olduğu ve insanları bir ceset haline getiren (Kadavergehorsam) itaate dönüşmüş bir sadakatten kurtarabilecek bir şey vardır: Tıpkı Eichmann davasında olduğu gibi geçmişin hatırlanması, ya da geçmişe ve onun hakikatine duyulan sadakat.

Panehir Olarak Sadakat

Daha önce Arendt’in bakış açısına yerleşerek sadakatin hem zehir, hem de panehir olabilen ikili bir anlamının olabileceğini belirtmiştik. Burada belki de panehir, bellek ve hatırlama ile olan ilişkisinde “sadakat”tır. Ve Sponville’in “iyi sadakat” olarak belirlediği içeriğe bugün en uygun düşebilecek sadakat biçimi, geçmişin ve onun hakikatinin hatırlanmasıdır. Kaldı ki sadakatin kavram olarak doğası da aslında buna uygundur. Dikkat edilirse sadakat kavramından söz ederken aslında gizil bir zamandan bahsetmekteyiz ve bu gizil zaman genellikle geçmiştir. Sadakat, önceden verili yahut bilinen birşeye dair olacağından yapısı gereği geçmişten gelip şimdiki zamanda duyumsanan ve hissedilen bir süreci içerir. Bu anlamda onun bellek ve hatırlama ile ilişkisi vardır; fakat sadakati geçmişe duyulan bir hayranlık, bir fanatizm, saplantılı bir nostalji, otantik bir köklere dönüş arzusu olarak tanımlamak da onun anlamını daraltmak olacaktır. Sadakatin geçmişle ilişkisini düşünürken daha çok geçmişte yapılan bir iyiliği unutmamak, geçmiş zamanda verdiğimiz bir sözü tutmak, geçmişteki ilişkilerle aynı tarzda bütünleşilme bile onlara vefa duymak söz konusudur; veyahut yapılan adaletsizliklere ses çıkarmak söz konusu olduğunda sadakatli ya da sadakatsiz oluruz; o halde sadakat, onu hatırlayacak bir eyleme, bir anımsamaya, yani bir belleğe ihtiyaç duyar. Bellek ile bir hatırlama işlemi gerçekleştiğinde geçmiş zamanı kapsayan bir düşünümün içine yerleşiriz. Hatırlama, geçmişte ne olduğumuzu, neye

ve nereye ait olduğumuzu, şimdimizi ve gelecekte ne olacağımızı da kapsayan geniş bir düşünümün ifadesidir. Geçmişin hakikatine sadakatle olayları yargılamak ise, geçmişi tekrar etmek değildir; geleceği, geçmişteki hakikate sadakatin üzerinden yeniden kurmak demektir. Herşeyden önce mutlak ve düşünürsüz bir sadakatin aksine bu tür bir sadakat, “yargı vererek” kurulan bir sadakattir. O halde sadakat bir erdem olacaksa bile onun, belleğin, hatırlamanın erdemi olabileceğini iddia edebiliriz. Unutmanın değil, belleğin ve hatırlamanın erdemi olarak sadakat, aynı zamanda ortak bir dünyayı yeniden inşa etmenin yollarını açabilir. Zira geçmişin hakikatine duyulan sadakat, geleceği ve gelecekteki eylemleri belirleme gücüne sahiptir. *Geçmiş ve Gelecek Arasında* adlı eserinde Arendt, sadece geleceğin değil, geçmişin de bir güç olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Arendt, 2010, ss. 23-27). Totaliter deneyimlerden hareketle Arendt, geçmişin ve geçmişin hakikatine sadakatin bir güç olarak tanımlanmasının, o güne değin hiç görülmedik ölçekte bir “yurtsuzluk” ve “köksüzlük” fenomeniyle karşı karşıya kalınması ile ilintili olduğunu belirtir. “Yurtsuzluk” (homelessness) ile karşı karşıya kalan bireylerin aidiyet duyguları yok olmuştur; “köksüzlük” (rootlessness) fenomeni de insanların yaşantısını belirsiz kılarak anlam dünyasını ortadan kaldırmaktadır; bu durumda insanlar, diğerleriyle bağ kurabilecekleri ortak referanslarını kaybetmektedirler ki bu da dünyanın parçalanışı anlamına gelmektedir. Bu nedenle Arendt, bütün bu sorunlar karşısında “geçmişin gücü”ne yaslanarak insanların yeni bir dünya kurabileceklerini belirtir. Modern zaman anlayışının aksine geçmiş ve hatırlama Arendt için insanların geride bırakmaları gereken bir fazlalık, bir yük değildir; Arendt geçmişteki hakikatlere sadakatin, geçmiş olaylara yönelik tanıklıkların, geçmişle yüzleşmenin, insanı başlangıç noktasına doğru, ileriye, geleceğe götürdüğüne inanır. Böylece geçmişe sadakat, Arendt’in düşüncesinde kamusal alan içerisinde kolektif bir hatırlama mekânı yaratarak öznelarası bir iletişimin olanağını sağladığı gibi, insanların yitip giden anlam dünyalarının yeniden biçimlenmesine de katkıda bulunur. İnsanların yeniden kuracakları bu ortak dünyaya sadece güvenlik, adalet vb. gibi temel gereksinimlere ilişkin talepler nedeniyle değil; yeni bir anlam dizgesi bulmak için de ihtiyaçları vardır. Geçmişle bu tür bir ilişkilene aynı zamanda bize, bu dünyada başkalarıyla birlikte yaşadığımız gerçeğini gösterir ve sadece geçmişteki nesillerle değil, gelecekteki nesillerle de ortak bir dünyayı paylaştığımızı hatırlatarak bir sorumluluk yükler.

SONUÇ

Sadakat erdemini düşünürken onun etik içeriğini politik sorunlarla ilişkilendirmemiz gerektiği ya da onun salt etik bir kavram olarak ele alınamayacağı görülmektedir. Özellikle totalitarizmin yol açtığı felaketler, insanlığa “sadakat için sadakat”ın yıkıcı sonuçlarını bütün ağırlığı ile göstermiştir; buna karşın hakikate ve birarada yaşamanın koşullarına ilişkin değer ve hatırlama pratiklerini içeren bir sadakat ise, bizi dünyaya karşı açık olmaya ve politik sorumluluğa götürür. Arendt’in analizleri göstermektedir ki sadakatin yeniden bir erdem olarak tesisi, onun politik içeriğinin yeniden ele alınmasından ve geçmişle ve hakikatle yeniden kurulacak bir ilişkiden geçmektedir. Ancak hemen belirtmeliyiz ki Arendt, geçmişe sadakatle

yaklaşmayı asla bir kimliğe ya da kapalı bir topluluğa/kültüre bağlanma olarak anlamaz. O halde köklerimize sadakatin ölçütü kimlikler ve aidiyetler değil, ortak yarattığımız bir geçmişin, şimdiyi kurabilecek potansiyelleri olmalıdır. Bu potansiyeller, Arendt'in deyişiyle "anlayan bir yüreğin yetisi" olan tahayyül yetisi sayesinde geliştirebilir (Berktaş, 2012, s. 30). Yeni ve çoğulluğu temel alan bir dünyayı tahayyül etmek, geçmişin "sadık" izleyicileri olabilmekten geçmektedir. Elbette ki buradaki sadakatle izlemek, olaylara sorgulayıcı bir biçimde ve propagandayla kirletilmiş sahte hakikatlere de şüpheli bir gözle bakmayı gerektirmektedir. Geçmiş unutmaya, ya da geçmişe sadakatsizliğe teslim olmuş bir toplumdan "şimdi"sini düşünmesi ve geleceğini kurması, ve daha temel olarak da "kim" olduğu üzerine düşünmesi beklenemez. Arendt'in politika felsefesinden çıkardığımız bu sonuçlar, bu noktalarda felsefi antropolojik bir bakış açısına bağlanmaktadır. Ancak bunu başka bir çalışmanın konusu olarak bir kenara bırakıp sadece şunu söylemekle yetinelim: Sadakat eğer bizim için değerli bir şey olacaksa, en temel olarak bize "kim" olduğumuz sorusunu sordurabilmeli, yani öncelikle benliğimize, "nereden gelip nereye gittiğimize" ve geçmiş deneyimlerimize ve belleğimize ilişkin olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. (1976). *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York, London: A Harvest Book.
- Arendt, H., McCarthy, M (1995). *Between Friends: The Correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy, 1949-1975* (Ed: Carol Brightman), New York: Harcourt Brace
- Arendt, H.(2010). *Geçmişle Gelecek Arasında*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, Hannah (2012a). *Totalitarizmin Kaynakları /2 Emperyalizm*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Arendt, H. (2012b). *Kötülüğün Sıradanlığı: Eichmann Kudüs'te* (çev. Özge Çevik). İstanbul: Metis Yayınları
- Arendt, Hannah (2014). *Totalitarizmin Kaynakları /3 Totalitarizm*, (çev. İsmail Serin), İstanbul: İletişim Yayıncılık
- Arendt, H. (2018). *Siyasette Yalan*, (çev. İmge Oranlı, Berfu Şeker), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Berktaş, F. (2012). *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*, İstanbul: Metis Yayınları
- Dürr, T. (2009). "Gereksizlik: Arendt'in Dışlanma Üzerine Düşünceleri", *Doğumunun 100. Yılında Hannah Arendt* (Haz: Sanem Yazıcıoğlu), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Machiavelli, N. (1999). *Prens* (çev. N. Güvenç). İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Sponville A.C. (2004). *Büyük Erdemler Risalesi*, (çev: Işık Ergüden), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TDK Online Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>

Stanford Felsefe Ansiklopedisi, <https://plato.stanford.edu/entries/loyalty/>

Yayın Geliş Tarihi: 06.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 27.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1099314

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 501-519
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ULUSAL VE ULUSLARARASI BASINDA METAVERSE TEKNOLOJİSİNİN YER ALDIĞI HABERLERİN İNCELENMESİ

İrem YENİCELER KORTAK*

Öz

Gün geçtikçe ilerleyiş gösteren teknolojik yapılar hem yeni modellerin gelişimini hem de var olana farklı eklemelerin yapılmasını getirmiştir. Bu noktada yeni olarak sayılabilecek olan Metaverse olgusuna ilişkin yaklaşımlar incelenebilmektedir. Topluma birer ayna tutan haberler de içinde yaşanılan döneme ait ipuçları vermekte, bireylerin görüşlerini şekillendirebilmektedir. Çalışma buna istinaden ulusal ve uluslararası haber platformları üzerinden Metaverse olgusunu içerik analizi yöntemiyle incelemeyi amaçlamıştır. Metaverse olgusunun seyrini incelemek ve bölgesel farklılıkları analiz etmesi açısından çalışma önem taşımaktadır. Elde edilen sonuçlar, Metaverse'ün uluslararası basında ağırlıklı olarak teknoloji başlığı altında verilerek yeni bir olgu olarak ele alındığını göstermektedir. Ulusal basında ise bu konu özellikle ekonomik çerçevede ele alınarak bireyler açısından yatırım fırsatı olarak değerlendirildiğini işaret etmiştir. Bölgeler arasında oluşan bu fark, haberlerin ait olduğu bölge insanların yaklaşımlarının çerçevesini çizmekte ve teknolojik gelişmelerin farklı kategoriler altında yer bulmasını getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Metaverse, Haber, Teknoloji, Basın

INVESTIGATION OF THE NEWS FROM THE NATIONAL AND INTERNATIONAL PRESS ABOUT METAVERSE TECHNOLOGY

Abstract

Technological structures that progress day by day have brought both the development of new models and the making of different articulations to the existing ones. At this point, it is important to examine the approaches to the Metaverse phenomenon, which can be considered as new. The news that holds a mirror to the society also gives clues about the period in which it is lived and reflects the views of individuals. At this point, the study aimed to examine the Metaverse phenomenon through content analysis method through national and international news platforms. The study is important in terms of examining the course of the metaverse phenomenon and analyzing regional differences. The results show

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yeniceler Kortak, İ. (2022). Ulusal ve uluslararası basında Metaverse teknolojisinin yer aldığı haberlerin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 501-519.

* Arş. Gör. İstanbul Arel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ORCID: 0000-0002-5375-8013, iremyeniceler@arel.edu.tr.

that Metaverse has been discussed as a new phenomenon in the international press, mainly under the title of technology. In the national press, it has been shown that this issue is considered as an investment opportunity for individuals, especially in the economic framework. This difference between the regions draws the framework of the approaches of the people of the region to which the news belongs and brings the technological developments under different categories.

Keywords: *Metaverse, News, Technology, Press*

GİRİŞ

Günümüzde teknik bilginin yanı sıra tanımlanan teknoloji bireylerin hayatında büyük oranda yer kaplamaktadır. Kavram etimolojik olarak incelendiğinde sanat anlamına gelen tekhne ve sözcük anlamına gelen logos kelimelerinin birleşimi olduğu görülmektedir. Bu yönüyle teknoloji bir sanat, zanaat ya da bilimsel bilginin öğretisi anlamına gelmektedir. Günümüzde oldukça sık sözü edilen bu kavram, McLuhan tarafından tanımlanan küresel köy tasvirine ilham kaynağı olmuştur. Bu yönüyle teknoloji hem bulunduğu ortamı değiştirmekte hem de bu ortam içinde yaşayan canlıların değişiminde rol oynamaktadır. Teknolojinin durağan bir yapıda olmaması ve sürekli kendini değiştirmesi konuyla ilgili yapılan incelemeleri çeşitlendirmektedir. Sözü edilen incelemeler tarihsel anlamda o teknolojinin ortaya çıktığı dönemi ve geçmişini anlamaktan geçmekte ve bu da teknolojinin tarihinin incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

İlk çağlarda icat edilen ya da geliştirilen birçok icat da dönemin teknolojisini oluşturmuştur. Bu yönüyle teknolojinin yeniliğin yaşandığı yerde hep var olduğu söylenebilmektedir. Günümüzde sağlık, eğitim, eğlence, iletişim gibi birçok alanda değişikliği getiren teknolojik hareketlerin geçmişe kıyasla daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. Bu hızın kaynağını ise büyük oranda bilgisayar ve internet oluşturmaktadır. Öyle ki internet temelli olarak gerçekleşen ağ bağlantılılık, bulut teknoloji gibi kavramlar teknolojinin getireceği diğer ortamların da temelini atmaktadır.

Özellikle 2021 yılında konuşulmaya başlanan ve bu alana yönelik birçok inceleme yapılan Metaverse de günümüze gelinen noktada teknolojik birikimin bir sonucudur. Meta evreni olarak da adlandırılan bu düzlem içerisinde hem fiziksel hem de dijital bir dünyanın yaşandığını söylemek mümkündür. Bu evren, bireylerin hologramları aracılığıyla ziyaret edeceği ortamların olduğu bir dünyaya işaret etmektedir. Kavrama dair bugüne kadar herhangi bir örneğin görülmemiş olması onu anlamaya yönelik çeşitli kaynaklara başvurulmasını getirmiştir.

Toplumda bir konuyu açıklığa kavuşturma amacını güden haberler de bu noktada önem kazanmakta ve özellikle bilim – teknoloji haberciliği konuyu araştırma alanı yapmaktadır. Ulusal ve uluslararası haber platformlarında farklı kategoriler altında kendine yer bulan Metaverse, bu yönüyle incelemeye ve değerlendirmeye açık bir duruş sergilemektedir. Bu çalışma da Metaverse konusuna ilişkin genel eğiliminin haber sitelerine ne şekilde yansıdığını ulusal ve uluslararası

basın üzerinden karşılaştırmalı olarak araştırmaktadır. Buna göre Metaverse konusunun hangi başlık altında daha çok verildiğinin ortaya çıkarılması açısından çalışma önem taşımakta ve içerik analizi yapılmaktadır. Konuyla ilişkili literatürde çalışmalar mevcut olmakla birlikte metaverse teknolojisini konu edilen haberler üzerinden bilim - teknoloji haberciliğinin izlenmesi noktasında çalışma önem taşımaktadır.

BİR HABER KATEGORİSİ OLARAK BİLİM - TEKNOLOJİ HABERCİLİĞİ

Toplumda bilgi akışını sağlamak adına önemli rol sahibi olan haberler ele aldıkları konular açısından çeşitli incelemelere tabi tutulmaktadır. Tokgöz (2017, s. 158), haberin niteliklerini doğruluk, gerçeklik, nesnellik, anlamlılık, kesinlik, hızlilik, inanılabilirlik ve tutarlılık olarak belirlemiştir. Haberin sahip olduğu bu nitelikler haberin ortaya konuş biçimini de önemli biçimde etkilemektedir. Ortaya çıktığı mecralardaki politikalar doğrultusunda ele aldığı konu ve konuyu ifade ediş şekli değişerek toplumla buluşan bu metinler toplum üzerinde de bir etki bırakmakta ve ortaya çıkan etki, toplumun geleceğini şekillendirecek nitelikte olmaktadır. Haberlerin ele aldıkları konular bağlamında çeşitli şekilde sınıflandırılması da ayrıca mümkün olmakta ancak haberin sosyal yapısı ve bulunduğu toplumsal ortamın değişmesinin paralelinde sürekli olarak kendini yenilediğinden değişiklik yaşatmaktadır.

Dünyanın gelişmesi ve her bireyin birbirinden haberdar olması gerekliliğinin daha fazla hissedilmesi sonucunda habercilikte de var olan ayırım noktaları derinleşerek hem birçok haber türü ortaya çıkmış hem de var olan türler kendini revize etmiştir. Vural (2013, s. 4), gerek iletişim araçlarının yapısında gerek de literatür içinde çoğunlukla; politika, sağlık, spor, magazin, teknoloji haberciliği gibi isimlerin anılmaya başladığından söz etmiştir. Bu kategoriler içinde uzmanlık alanlarına sahip gazeteciler istihdam edilmekte ve hangi konunun ne şekilde ele alınacağı alanında uzman kişiler tarafından analiz edilmektedir.

Habere konu olan olayların çeşitlilik göstermesiyle birlikte alanında uzman gazetecilerin istihdamına yönelik ihtiyacın ortaya çıkışının yanı sıra günümüzde değişen toplumsal yapı karşısında ekonomik anlamda maliyetlerin yükselmesi, yeni talepler ve özellikle dijitalleşmenin ortaya çıkardığı yeni iş kolları da haberciliği birçok kategoriye ayırmıştır. Girgin, gazeteciliğin temel ilkelerinden söz ettiği kitabında gazetecilik alanlarını toplum, siyaset, ekonomi, sosyal olaylar, kültür sanat, hukuk, eğitim ve bilim, din, turizm ve sansasyon olarak ayırmıştır (akt. Vural, 2013, s. 4). Değişen toplumsal yapıyla birlikte bu kategorilere yeni eklemelerin yapılması da mümkün hale gelmiştir. Özellikle hız kavramına yüklenen önemin zamanla artış göstermesi ve bu hız karşısında en az hata yapacak şekilde hareket edilmesinin beklenmesi gazetecilik alanlarının bölünmesini getirmiştir.

Haberlerde yaşanan kategorizasyon, gazetecilerin de kendi aralarında çeşitli örgütlenmelere gitmeleri durumunu ortaya çıkarmıştır. Magazin Gazetecileri

Derneği, Eğitim ve Sağlık Muhabirleri Derneği gibi çeşitli alanlar çerçevesinde birleşen gazeteciler bu noktada da hem kendi alanlarında yaşanan güncel olaylardan haberdar olmakta hem de uzmanı oldukları alana yönelik çalışmalar yapabilmektedir. Haberin günümüzde kategorize edildiği alanlardan biri de değişen teknolojilerin sonucunda bilim - teknoloji haberciliği olmaktadır.

Tarih içinde dünyada ve Türkiye’de bilim – teknoloji haberciliği alanında birçok örnek verildiği görülmektedir. Örneğin kuruluş yılı 1831 olan Takvim-i Vekayi içinde “Fünun” ismiyle bir başlık bulunmakta ve bilimsel eserler tanıtılmaktadır (Koloğlu, 1997, s. 30). Dünya üzerinde de özellikle bilim dergisi olarak başlayan yayımlar sonrasında gazetelerde yer verilecek haberlerin zeminini oluşturmuştur. Yazılı basında ilk bilim haberi 19. Yüzyılda Victoria döneminde “The Athanaeum” isimli bir genel kültür dergisinde yayımlanmıştır (Arslanoğlu, 2014, s. 21). Bilimin bir gazetecilik pratiği olarak yerleşmesi ve bugün bilinen anlamındaki haline örnek oluşturacak biçime dönüşmesi de yirminci yüzyılda olmuştur.

Literatürde bilim gazeteciliği ile beraber anılan teknoloji gazeteciliği de ağırlıklı olarak yaşanan dünyada gerçekleşen son konulara yer vermekte ve alandaki gelişmeleri derinlemesine analiz etmektedir. İlgili kategori, her ne kadar birçok haber sitesi ve basılı gazetede ayrı bir bölüme sahip olsa da literatürde salt teknoloji gazeteciliği olarak kendine yer edinmemiştir. Bu tarz bir gazetecilik, bilim – teknoloji konularında uzmanlaşmış, gazetecilik üretim sistemindeki güncellik, kamu yararı gibi temel nitelikleri takip eden gazetecilik türüdür (Bueno’dan akt. Küçükvardar, 2020, s. 169). Yapılan çalışmaların birçoğunda teknoloji haberciliğinin bilim haberciliğiyle harmanlandığı ve büyük oranda bilim insanlarının gözünden halka haber yapma işi olarak tanımlandığı görülmektedir.

Nelkin (akt. Becerikli, 2013, s. 4), bilim gazeteciliğini üç özellik üzerinden saptamıştır:

1. Bilim gazeteciliği içinde hayal gücü gerçek içeriğin yerini alarak daha fazla alan kaplamaktadır.
2. Haberlerin okuyucuları sansasyonel ve abartılı haber metinlerine maruz bırakılmaktadır.
3. Bilim insanları, şirketler arasındaki rekabet haberin en temel ögesi olarak yer almaktadır.

Cunningham (2006, s. 203), bilim ve teknoloji gazeteciliğinin çağdaş toplumun eleştirel anlayışına katkıda bulunan profesyonel iletişimcileri içeren çok çeşitli çabaları kapsadığını belirtmiştir. Medya eleştirmenleri de bilimsel ve teknolojik ilerlemelere ilişkin toplumda var olan anlayışın birey, toplum ve ulusun büyümesi ve gelişmesi için önemli olduğunu iddia etmektedir. Bu noktada ilgili konularla ilgili bilgi verme işini gören bilim – teknoloji muhabirlerine toplumun aydınlatılması konusunda birçok görev düşmektedir.

Schäfer (2011, s. 1), bilim gazeteciliğinde muhabirlerin bilimsel araştırma sonuçlarını kamuoyuna iletmenin ve bunu herkesin anlayacağı şekilde sunmanın

amaçlandığını belirtmiştir. Bilim – teknoloji gazeteciliğinin işlediği konular gündelik dile dönüştürülmesi gereken konular halini almıştır. Öyle ki yeni bir teknolojinin kullanılmaya başlamadan önce dikkat edilmesi gereken noktaların neler olduğu, hâlihazırda kullanılmış olandan farkları, teknolojinin yol açacağı muhtemel sorunlar ve çözüm yolları gibi konular okuyucuların öğrenmek istediği noktaları oluşturmaktadır. Küçükvardar (2020, s. 169), bilim gazetecilerinin temelde uzmanlık bulundurmayan ve özel terminolojilere sahip bilimsel bilgileri bireyler için anlaşılır ve erişilebilir hale getirmeyi görev edindiğinden söz etmiştir.

Bilim – teknoloji haberciliğinin temelinde de haberin özünü oluşturan araştırmak ve anlatmak dürtüsü bulunmaktadır. Bu noktada bilim – teknoloji muhabirinin toplum içinde bilimsel gelişmeleri anlayabilecek ve takip edebilecek bilgi birikimine gereksinimi vardır. Joshi (2018, s. 10375), bilim – teknoloji gazetecisine ait gerekli gördüğü konuları aşağıdaki şekilde belirtmiştir.

- Sağlık, çevre ve etik konulardaki bilginin geliştirilmesi
- Bilim ve araştırmanın yeni yönlerine aşinalığı içerecek derecede farkındalık
- Bilime gönüllü katılım ve iletişim yoluyla ilgi
- Daha yüksek kaynak tahsisi için paydaşların görüşleri
- Bilimin içeriğini, sürecini, faktörlerini ve bunların ilişkisini anlamak
- Analitik yaklaşım, mantığın uygulanması ve sorgulayıcı bir yapı
- Rasyonel düşünme ve bilimsel yapı

Bu noktada bilim – teknoloji gazetecisinin de bilinen anlamda gazeteci kimliği ile aynı özelliklere sahip olduğu ve bununla birlikte onlardan farklı olarak daha fazla bilimsel farkındalığa ve bilimsel bilgi okuryazarlığına sahip olmasının beklendiği görülmektedir. İnternet gazeteciliğinde okuyucuların dikkatini çekmek ve daha fazla tıklamak amacıyla sorgulanmadan ve içeriği halk diline dönüştürülmeden haber paylaşımı yapılırsa da bilim – teknoloji habercisi haberin diline müdahale edebilme yeteneğine sahip ve doğru bilgi vermekle yükümlü olmalıdır.

Lublinski vd. 67 bilim gazetecisi ve 40 şef editörler yaptıkları araştırma kapsamında bilim – teknoloji gazetecileri için en önemli sorunları aşağıdaki şekilde tabloştırmıştır (Tablo 1).

Tablo 1: Bilim – Teknoloji Gazeteciliğinin Sorunları

Bilim Gazetecileri Tarafından Söz Edilen Sorunlar	Şef Editör Tarafından Söz Edilen Sorunlar
1. Haber odasında mali ve organizasyonel kaynakların eksikliği 2. Haber odasındaki bilim gazetecilerine destek ve teşvik eksikliği 3. Bilim adamlarına, uzmanlara, hükümet yetkililerine ulaşmak ve bilgi edinmek 4. Eğitim ve kurs ihtiyacı	1. Bilim adamlarına, uzmanlara, hükümet yetkililerine ulaşmak ve bilgi edinmek 2. Bilim gazetecilerinin yetersizliği, bilimle ilgili haber yapan gazetecilerin becerileri ile ilgili sorunlar 3. Haber odalarında finansal kaynakların eksikliği

Kaynak: Lublinski vd., 2014, s. 7

İlgili tabloya istinaden haber kaynağına erişmenin ve finansal kaynak yetersizliğinin bilim – teknoloji haberciliği için önemli bir sorun haline geldiği

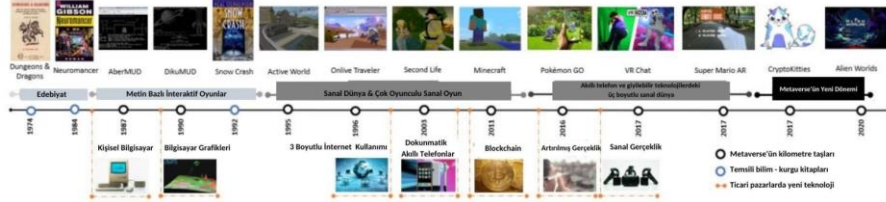
görülmektedir. Teknoloji haberlerinin doğası gereği kimi zaman teknolojik cihazı kullanmak ve kullanım deneyimini haberleştirmek önem kazandığından bu alana yapılan yatırımlar bir noktada haberin niteliğini de etkiler nitelikte olmaktadır. Lublinski vd. (2014, s. 4), konuyla ilgili olarak toplumların teknolojik gelişmelerden faydalanmaları için bu konuda rapor verebilecek uzman gazetecilere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

METAVERSE TEKNOLOJİSİ

Metaverse kavramına ait yaygın olarak kabul edilen tek bir tanım olmaması dolayısıyla alanı açıklamaya yönelik dile getirilen görüşler çeşitlilik göstermektedir. Kurgusal olarak tasarlanmış olan bir evren profili çizen Metaverse; kullanıcılar, içerik üreticileri, şirketler açısından farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Günümüzde Metaverse kavramı sadece kullanıcıların birbirleriyle etkileşime girdiği ortamları ifade etmemekte; alışveriş yapabildiği, eğitim alabildiği, çalışabildiği alanlara da imkân tanımaktadır. Kelime olarak incelendiğinde “meta” ve “verse” olarak ayrı ayrı değerlendirmek gerekliliği görülmektedir. Buna göre ötesi anlamına gelen meta ve evren anlamına gelen verse eklerinin birleşimi fiziksel dünyanın ötesinde bir evrene vurgu yapmaktadır (Diosinio vd., 2013, s. 6). Bu sebeple sanal evren, meta evreni, üç boyutlu evren olarak da kullanılabilir.

Birbirinden farklı birçok tanımlama için şemsiye görevi gören Metaverse, yeni bir kavram olmamakla birlikte içinde bulunduğumuz dönem içinde oldukça sık karşılaşılan bir hal almıştır. Lee (2021, s. 72) her on yılda bir bilgi ve iletişim teknolojilerinde bir paradigma değişimi yaşandığını; 1990’larda bilgisayar ile iletişim, 2000’lerde web, 2010’larda mobilin değişim geçirdiğini ve 2020’lerin paradigmasının anahtar kelimesinin Metaverse olduğunu dile getirmektedir.

Günümüzün anahtar kelimesi olarak tanımlanan Metaverse kavramına yönelik tarihsel anlamda inceleme yapıldığında ilk olarak kendini bilim kurgu romanlarında gösterdiği görülmektedir. 1992 yılında Neal Stephenson tarafından yazılan “Snow Crash” isimli romanda Metaverse kavramı ilk kez kullanılmış ve bir sanal gerçeklik tanımlaması yapılmıştır (Diosinio vd., 2013, s. 4). Buna göre bireyler avatar kullanarak, ışıklı ve geniş bir cadde görüntüsünü çağrıştıran sürükleyici bir dünya içerisinde etkileşim kurmuşlardır. Bu yönüyle kullanılan Metaverse kavramı, gerçek dünyaya oldukça benzer ve yoğun katılımlı bir sanal dünyaya atıfta bulunmaktadır. Snow Crash romanının ardından gerçekleşen teknolojik gelişmeler Metaverse kavramının içeriğinin zenginleşmesini ve yayılım alanlarının genişlemesini getirmiştir. Lee vd. (2021, s. 5). Metaverse kavramının 1974-2020 yılları arasındaki dönüşümünü aşağıdaki şekilde grafiklemiştir.

Görsel 1: Metaverse Teknolojisinin Zaman Çizelgesi

Kaynak: Lee vd., 2021, s. 5

Görselde Metaverse kavramına ait kullanımların Snow Crash romanından önce de kullanıldığı görülmektedir. İlgili romandan önceki eserlerde bu kavram, sanal alem anlamında kullanılmaktadır. Kavramın bilinen anlamında kullanımı ise 1992 sonrasında artarak devam etmiştir. İlk aşamada Metaverse gerçek kişilerin sanal ortamda sahip oldukları görselleri kullanmasıyla oluşturulmuş bir evreni tasavvur etse de sonrasında üç boyutlu teknolojilerin gelişimi, dijital oyunların ortaya çıkışı, akıllı telefon ve bilgisayarların kullanımı ile birlikte hem kapsamını hem de etki alanını genişletmiştir.

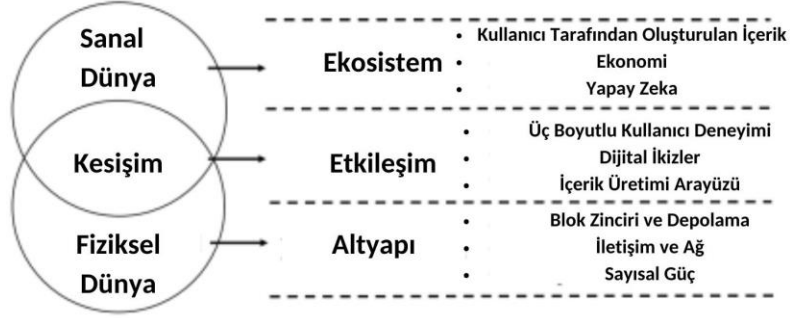
Metaverse kavramının günümüzde sahip olduğu alanın genişlemesiyle birlikte “meta evreni” olarak da kullanıldığı görülmektedir. Meta evreni olarak da adlandırılan bu kavramın içindeki evren kelimesi de geniş bir alanı işaret eder niteliktedir. Bilinen anlamda evren nasıl ki içine birçok gezegeni, yıldızı dahil ediyorsa meta evreni de içerisinde kişilerin gündelik hayat pratiklerinin neredeyse büyük bir kısmını barındırmaktadır. Arvas (2022, s. 65), günümüzde meta evreni projesi olarak kendini gösteren uygulamaların sadece bu evrenin içinde kendine yer bulmak için çalışan denemeler olduğunu belirtmiştir.

Metaverse evreninin amacı, kullanıcılara açık, bağımsız ve üç boyutlu bir çevre sağlamaktır (Jaynes vd., 2003, s. 116). Meta evreni, günümüzde içine sanal gerçeklik teknolojilerini dahil etmektedir. Arvas, bu evrene geçmişte Grand Theft Auto III (2001), Second Life (2003) ve Call of Duty (2003) gibi 3 boyutlu (3D) ya da sanal gerçeklik (Virtual Reality, VR) araçlarının ilham olduğunu belirtmiştir.

Metaverse kavramı içine dahil edilen ve sayısı giderek artan birçok olgu, kavramı anlamaya yönelik çeşitli kavramsallaştırmaları da ortaya çıkarmıştır. Buna örnek olacak şekilde Ball (2021), meta evrenine yönelik olarak sekiz adet bileşen önermektedir. Bu bileşenleri; donanım, hesaplama (compute), ağ kurma, sanal platformlar, değişim araçları/standartları, ödemeler, içerik, hizmetler ve değerler, kullanıcı davranışı olarak sıralamak mümkündür. Bir diğer örnek ise Lee vd. (2021, s. 44) tarafından Metaverse teknolojisine olanak tanıyacak sekiz adet noktanın belirlenmesi üzerinden yapılmaktadır. Bu noktaları bilgisayar ağı, bulut sistemi, yapay zeka, bilgisayar görüntüsü, blockchain, robotik, kullanıcı etkileşimi, genişletilmiş gerçeklik olarak saymak mümkündür. Bu noktada teknolojinin dijitalleşme beraberinde gerçekleşen dönüşümünün Metaverse evreninin oluşumunda pozitif bir etki yarattığı görülmektedir. Dijitalleşme neticesinde ortaya

çıkaran ağ sistemi, bulut yapıları meta evrenini oluşturmada önemli noktada yer almaktadır. Duan vd. ise (2021, s. 155) meta evreninin mimarisini anlamaya yönelik üç adet katman belirlemiştir.

Şekil 1: Metaverse Mimarisi

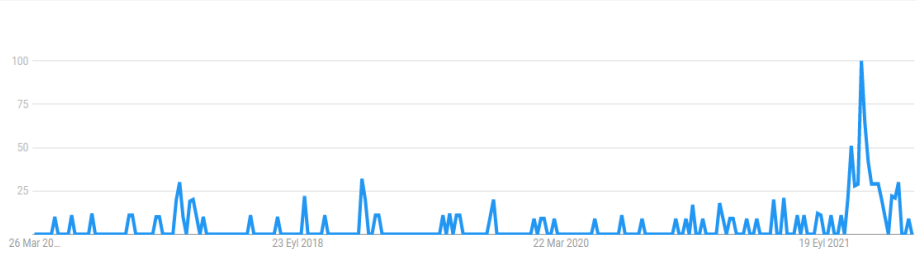
Kaynak: Duan vd., 2021, s. 155

Şekil incelendiğinde Metaverse'ün gerçek dünya ile sanal dünyanın kesişim noktasında konumlandırıldığı görülmektedir. Buna göre Metaverse, gerçek dünyada var olan objelerin kurgulanarak dijital ortamda da varlığını sürdürmesini göstermektedir. Gerçek dünya içinde bulunan insanlar meta evreninde avaturlarıyla var olmakta ve gerçek dünyada yaptığı gibi birçok faaliyette bulunabilmektedir.

Lee vd. aynı zamanda (2021, s. 44) gerçek ve sanal dünyanın kesişim noktasında bulunan Metaverse evreninin altı adet dayanak noktasını belirlemiştir. Bunlar;

- Kullanıcıların avaturları
- İçerik Üretimi
- Sanal Ekonomi
- Sosyal Kabul Edilirlik
- Güvenlik & Gizlilik
- Güven & Hesap Verilebilirlik olarak açıklanmıştır.

Kullanıcıların avaturlarıyla içerik üretimi sağladığı Metaverse evreninde özellikle 2020 yılının başlarında tüm dünyaya yayılarak pandemi olarak ilan edilen COVID-19 hastalığının ardından hız kazandığını belirten görüşler bulunmaktadır. Bunun bir nedenini pandemi sebebiyle bireylerin evlerde daha fazla vakit geçirmesi ve dolayısıyla dijital dünyanın gerçek hayatla daha fazla entegre olması oluşturabilmektedir. Konuya örnek oluşturacak şekilde Kuş (2021, s. 248), Metaverse kavramının popüleritesinin pandeminin başlangıç tarihinden itibaren bir yıl sonra artış göstererek 2021'in Nisan ayında yükseldiğini belirtmiştir. Google Trends üzerinden Metaverse kelimesi aratılarak incelendiğinde dünya genelinde konuya ilişkin aramaların seyri aşağıdaki gibidir;

Görsel 2: Metaverse Kelimesinin Google Trends Üzerinden Analizi

Kaynak: Google, 2022

Buna göre kavram 2017-2018 yılları arasında çok az sayıda da olsa araştırılan bir konuyken 2021 yılında yükselişe geçmiştir. Sözü edildiği üzere Metaverse pandemi döneminde daha çok sayıda inceleme altına alınmış ve konuyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Kavramın sunduğu sanal evren, kişilerin özellikle pandemi döneminde ev içine geçmeleri sonucunda farklı bir alternatif dünya olarak sunulmuştur. Bu evren, kendinden önceki teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak da değerlendirilebilmektedir. Meta evreni; sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, bulut sistemi gibi teknolojilerinin birleşimi neticesinde oluşmuştur. Lee vd. (2021, s. 5), bu teknolojilerin meta evrenine uzanan bir dijital büyük patlama yarattığını belirtmiştir.

Nesnelerin, tasarımların üç boyutlu şekilde kopyalanıp kullanılmasıyla oluşturulan ve sanal dünyada kullanıcılara sunduğu üç boyutlu bir ekran sayesinde dijital büyük patlama olarak tanımlanabilecek bir farklılığı ortaya çıkaran Metaverse, kullanıcılarına aynı zamanda farklı bir görsel deneyim sunulmaktadır. Öyle ki ileri teknolojinin kullanıldığı sanal ortamlarda kullanıcılar beş duyu organına birden hitap edecek şekilde uyarılmakta ve ortama aidiyetleri artırılmaktadır. Kullanıcılar bu ortamlarda, simüle edilmiş olanla etkileşimini kolaylaştırmak amacıyla kimi zaman giyilebilen teknolojileri kullanmakta ve gerçeğin dışına çıkarak bir hipergerçeklik dünyasına kendini konumlandırmaktadır. Sanal gerçeklik; zaman ve mekan duygusunu manipüle etme yeteneği, etkileşim gibi onu gerçekten benzersiz bir ortam haline getirmek için bir araya getiren birçok özelliğe sahiptir (Sherman & Craig, 2003, s. 50).

Kullanıcıların çeşitli yazılım uygulamalarıyla birlikte üç boyutlu sanal ortamda etkileşim kurmasına olanak tanıyan bu yapılar, gerçek hayattaki pratiklerin büyük bir bölümünü de kullanıcı deneyimine sunmaktadır. Çelikkol (2022, s. 73), Metaverse dünyasında alışveriş, konser, eğitim, toplantı, gezi ve zamanda yolculuk gibi aktivitelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu gibi aktivitelerin yapılmasına olanak tanıyan teknolojiler ise artırılmış gerçeklik ya da sanal gerçeklik uygulamaları olmaktadır. Bu noktada kullanıcılar açısından düşünüldüğünde gerçek dünyanın

birebir kopyası olan ikinci bir dünyanın oluştuğu görülmektedir. Kavram, günümüzde ikiz bir yaşamın sanal dünyada resmedilebilmesi boyutunu önermektedir (Kalkan, 2021, s. 166). Metaverse evreni aynı zamanda çeşitli oyunlara da kaynaklık etmektedir. Second Life isimli oyun buna örnek oluşturabilmektedir. Bu oyun içindeki galeriler ve müzeler üzerinden sanat eserlerinin alışverişi yapılabilmektedir. Bununla birlikte çeşitli markaların açmış olduğu mağazalar dolaşılabilen, market alışverişi de yine aynı evren üzerinden yapılabilmektedir. Bu durum günümüzde birçok şirketin bu alan üzerinde yatırımlarını artırması durumunu da ortaya çıkarmıştır. Geniş katılımcıya sahip büyük bir sosyal medya platformu olan Facebook'un CEO'su Mark Zuckerberg'in 2021 yılının Ekim ayında şirketinin ismini Meta olarak değiştireceğini açıklaması da bu alandaki faaliyetlerin hız kazanmasını beraberinde getirmiştir. Zuckerberg tarafından yapılan açıklamalar Metaverse aracılığıyla günlük hayat pratiklerini gerçekleştirmenin yanı sıra kişilerin hologramlar aracılığıyla ofise gidebileceği, sevdikleriyle buluşabileceği, toplantılar gerçekleştirebileceği bir dünyayı göstermiştir. Metaverse oldukça popüler hale gelerek bu alan üzerindeki kullanıcı faaliyetlerine olanak tanıyan mekanların hızla artmasını sağlamıştır.

Metaverse alanındaki gelişmeler Google ve Apple gibi teknoloji şirketlerini daha öncekilerden farklı projelerin ve planların hazırlığına itmiştir (BBC, Ekim 2021). Bu noktada ilgili konunun haberlerde yer alma şeklini görmek, konuyla ilgili günümüz çerçevesini çizilebilir amacıyla önem taşımaktadır. Kavramın kullanımı tarihsel anlamda çok eskilere dayanıyor olmasına rağmen uygulama noktasında özellikle günümüzde hız kazanmıştır. Gerçekleşen bu hız, günümüz teknolojik yapısı ve kullanıcı isteklerini anlamak adına anahtar haline gelmektedir.

YÖNTEM

Çalışma kapsamında ulusal ve uluslararası basından toplam altı adet haber sitesi ele alınmıştır. Ele alınan haberlerin seçiminde Similarweb sitesi üzerinden yararlanılmıştır. Buna göre dünya genelinde en çok tıklanan haber sitesi "BBC, CNN, New York Times" seçilirken Türkiye genelinde "Sözcü, Hürriyet, Milliyet" gazeteleri seçilmiştir.

Görsel 3: Türkiye Genelinde 7 Mart 2022 Tarihi İtibariyle En Çok Tıklanan Haber Siteleri

Rank	Website	Category
1	 sozcu.com.tr	News and Media
2	 hurriyet.com.tr	News and Media
3	 milliyet.com.tr	News and Media

Kaynak: Similarweb, 2022

Görsel 4: Dünya Genelinde 7 Mart 2022 Tarihi İtibariyle En Çok Tıklanan Haber Siteleri

 bbc.co.uk	News and Media
 cnn.com	News and Media
 nytimes.com	News and Media

Kaynak: Similarweb, 2022

İlgili sitelerin yayınladığı haberler belirlenen tarih aralığına göre tek tek incelenerek kategorize edilmiştir. Kategorize edilen bu içerikler, ait oldukları haber başlıkları altında tablolaştırılmıştır. Araştırma kapsamında 1 Ekim 2021 – 3 Nisan 2022 tarih aralığında teknoloji kategorisinde yayınlanan ve Metaverse konusunu içeren haberler ayrı ayrı seçilerek incelenmiştir. Tarihin başlangıcının belirlenmesinde özellikle Facebook’un isminin “Meta” olarak değiştiğinin açıklandığı gün önemli rol oynamıştır.

Araştırma kapsamında yöntem olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi özellikle sosyal bilimler alanında fazla şekilde kullanılan bir araştırma yöntemidir. Bu tür analiz yönteminde araştırmak istenen konu hakkında nesnel analizlerin yapılması sağlanmakta ve duruma ilişkin tahminler yapılabilmektedir. Roberts (1997, s. 14), içerik analizinin bir metin ya bir sembole yönelik uygulanan metodolojik ölçme yöntemi olduğunu belirtmiştir.

Bu kapsamda çalışmada haber sitelerinin internet siteleri üzerinde teknoloji haberlerine ait kategorinin olma durumu ve ilgili kategoriye ait sosyal medya durum bilgisi tablolaştırılmıştır. Elde edilen bilgilerin ardından Metaverse konusunu işledikleri haberlerin kategorisi tek tek incelenmiştir. Bu noktada internet sitesi üzerinde Metaverse anahtar kelimesiyle tarama yapılmıştır. Metaverse haberlerinin ardından ilgili sitelerin teknoloji konusunda belirlenen tarih aralığında hangi sıklıkta haber yaptığını ölçmek için teknoloji kategorisi incelenerek toplam haber sayısı bulunmuştur. Toplam haber sayısının beraberinde ilgili kategorideki metaverse haberlerinin sayısı yazılarak teknoloji haberlerinin içindeki metaverse haber yüzdesi saptanmış ve analiz edilmiştir.

Araştırmanın Soruları

H1. Ulusal basında metaverse konulu haberler en çok hangi alanda yazılmaktadır?

H2. Uluslararası basın ve ulusal basının metaverse konusunu ele alma şekli farklılıklar göstermekte midir?

H3. Metaverse haberleri uluslararası basında daha fazla yüzdeye mi sahiptir?

H4. Uluslararası basında yerel haber kategorisi altında paylaşılmış olan metaverse haberleri var mıdır?

Araştırmanın Amacı

Çalışmada ulusal ve uluslararası düzlemde oldukça konuşulan bir gelişme olan Metaverse konusunun bireylere ne şekilde aktarıldığının ve hangi özellikleri üzerinde durulduğunun ölçülmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın ulusal ve uluslararası basın olmak üzere iki farklı düzeyde incelenmesinin nedeni ise bu alanda ortaya konan haberlerin ülkelere göre ne şekilde kategorize edildiğini ölçmektir.

BULGULAR

Çalışmada BBC, CNN ve New York Times sitelerinin teknoloji haberlerini yayınlama durumları incelenmiştir (Tablo 2). Buna göre elde edilen bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 2: BBC, CNN ve New York Times Haber Sitelerinin Teknoloji Haberlerini Yayınlama Durumları

Haber Sitelerine Ait Bilgiler	BBC	CNN	New York Times
Gazetelerin Teknoloji Haberlerine Ayrılmış Kategorisi	Var	Yok	Var
Gazetelerin Teknoloji Haberlerinin Yayınlandığı Sosyal Medya Hesabı	Var	Yok	Var

BBC ve New York Times siteleri içerisinde teknolojiye ayrılmış bir kategori ve bu haberlerin ayrıca yayınlandığı bir sosyal medya hesabı bulunmaktadır. Twitter üzerinde BBC, @BBCTech ismini kullanırken New York Times @nytimestech ismiyle teknoloji haberlerini okuyuculara sunmaktadır. BBC Twitter üzerindeki hesabını her gün kullanırken New York Times belirli aralıklarla teknoloji haberlerini tweet atan bir yol izlemiştir. Bu hesapların yanı sıra CNN, Business adını verdiği kategori altında teknoloji haberlerini yayınlamaktadır. CNN Business; medya, finans ve gelecek adına haberleri toplayan genel bir başlığı yansıtmaktadır. Bu başlık altında yeni geliştirilen teknolojiler, mali durum özetleri ve gelecek öngörülerinin paylaşımı yapılmaktadır. Haber sitesinin bu duruma istinaden sahip olduğu sosyal medya hesabı da yine aynı konuları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. @CNNBusiness ismiyle okuyucular farklı konulardaki haberleri alabilmektedir. Ekim 2021 itibariyle tweet paylaşımı yapmayan hesabın sosyal medyada kendi internet sitesindeki kadar aktif olmadığı görülmektedir.

Hürriyet, Milliyet ve Sözcü gazetelerine ait elde edilmiş olan bilgiler de aşağıdaki şekilde tablolandırılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Sözcü, Hürriyet, Milliyet Haber Sitelerinin Teknoloji Haberlerini Yayınlama Durumları

Haber Sitelerine Ait Bilgiler	Sözcü	Hürriyet	Milliyet
Gazetelerin Teknoloji Haberlerine Ayrılmış Kategorisi	Var	Var	Var
Gazetelerin Teknoloji Haberlerinin Yayınlandığı Sosyal Medya Hesabı	Var	Var	Var

Buna göre ele alınan tüm örneklemin kendine ait teknoloji haber kategorisi ve teknoloji haberlerini yayınladığı Twitter hesabı bulunmaktadır. Sözcü gazetesi, @SozcuTeknoloji kullanıcı adını kullanırken Hürriyet gazetesi @HurriyetTekno adını kullanmış ve Milliyet ise @milliyet_tekno ismiyle paylaşım yapmıştır. İlgili sosyal medya hesaplarının aktifliği incelendiğinde Hürriyet ve Milliyet gazetelerinin daha aktif olduğu görülmektedir. Sözcü gazetesi, Nisan 2021 tarihi itibarıyla Twitter hesabında herhangi bir paylaşımında bulunmamış ancak internet sitesi üzerinden teknoloji haberlerinin yayınına devam etmiştir.

Tablo 4: BBC, CNN ve New York Times'ın Teknoloji ve Metaverse Konulu Haberlerinin Analizi

Haber Sitelerinin İsimleri	Toplam Teknoloji Haberlerinin Sayısı	Teknoloji Kategorisindeki Metaverse Haberlerinin Sayısı	Toplam Teknoloji Kategorisi İçinde Metaverse Haberlerinin Yüzdesi
BBC	280	27	%9.64
CNN	259	-	-
New York Times	551	46	%8.34

Tablo 4 incelendiğinde CNN'in teknoloji kategorisi altında yayınladığı Metaverse konulu herhangi bir haberin olmayışı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ilgili haber portalının teknoloji haberlerine tahsis edilen ayrı bir kategorisinin olmayışından gelmektedir. Sitede yayınlanan teknoloji haberleri "Business" kategorisi altında yayınlanmıştır. Bu kategori altında belirlenen tarih aralığında toplam 259 adet teknoloji haberi yayınlanmıştır. Yayınlanan haberler arasında Metaverse konusuna ait haberler bulunsun da ilgili haberlerin ait olduğu kategorinin farklı bir kategori olması sebebiyle herhangi bir yüzde hesaplanamamıştır.

New York Times ilgili örneklem içinde en fazla teknoloji haberi yayınlayan site olmuştur. İlgili süre içinde toplamda 551 adet teknoloji haberi yayınlanmıştır. Aynı zamanda New York Times'ın Metaverse konusuna ağırlık veren haberlerinin de diğerlerine oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun aksine yüzdelere bakılacak olduğunda BBC'nin teknoloji haberleri içine Metaverse konusunu daha

fazla dahil ettiği görülmektedir (Tablo 4). İlgili haber sitesi toplam 280 teknoloji haberi içerisinde 27 adet Metaverse haberine yer vermiştir.

Tablo 5: Sözcü, Hürriyet ve Milliyet Gazetelerindeki Teknoloji ve Metaverse Konulu Haberlerinin Analizi

Haber Sitelerinin İsimleri	Toplam Teknoloji Haberlerinin Sayısı	Teknoloji Kategorisindeki Metaverse Haberlerinin Sayısı	Toplam Teknoloji Haberleri İçinde Metaverse Haberlerinin Yüzdesi
Sözcü	528	30	%5.68
Hürriyet	203	10	%4.92
Milliyet	237	4	%1.68

Tablo 5'e göz atıldığında örneklem içine dahil edilen her üç haber sitesinin de teknoloji konusunda haber paylaştığı ve haberlerinde Metaverse'e de yer verdiği görülmektedir. Elde edilen oranların BBC ve New York Times siteleriyle kıyaslanmasının neticesinde az olduğu göze çarpmaktadır. Bu noktada Türkiye'de Metaverse konusuna ait haberlerin teknoloji kategorisi altında uluslararası basındaki haberlere kıyasla daha az yer bulduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer göze çarpan kısmı ise teknoloji haberlerinin sayısı oluşturmaktadır. Öyle ki her üç haber portalında da teknoloji kategorisi altında oldukça fazla haber üretimi gerçekleştirilmektedir (Tablo 5). Bu haberlerin konusunu ise ağırlıklı olarak yeni üretilen bir cihaza ait özelliklerin neler olduğu, sosyal medya platformları üzerindeki son gelişmelerde neler yaşandığı, teknoloji şirketlerinin sahiplerinin yaptığı etkinliklerin duyurusu oluşturmaktadır.

Tablo 6: BBC, CNN ve New York Times Üzerinden Yayınlanan Metaverse Haberlerinin Konu Dağılımı

Haberin Kategorisi	BBC	CNN	New York Times
Ekonomi	-	-	-
Teknoloji	27	-	46
Gündem	2	-	20
Dünya	5	-	-
Siyaset	-	-	-
Sağlık	-	-	-
Eğitim	-	-	-
Magazin	-	-	-
Yerel Haber	-	-	-
Kültür Sanat	-	-	7
Fikir Yazısı	-	2	25
Seyahat	-	-	-
Moda	-	3	3
Video Haber	-	-	-
Spor	-	1	-
İş Hayatı	5	25	39
Mimari – Tasarım	-	3	-
Diğer	-	-	-

Tablo 6 incelendiğinde uluslararası basında Metaverse haberlerinin ağırlıklı olarak teknoloji başlığı altında verildiği görülmektedir. Teknoloji başlığı altında

ağırlıklı olarak Metaverse kavramının anlamı, gelecekte vaat ettikleri ve bu alana yapılan yatırımların haberleştirildiği görülmektedir. Bununla birlikte geleceğin modasının Metaverse üzerinde neler olacağı, bu alanda yapılan mimari ve grafiksel tasarımlar da yine konuyla ilintili ancak farklı kategoriler altında yayınlanan haberlere örnek oluşturmaktadır. BBC’de fikir yazısının hiç olmayışına karşılık New York Times üzerinde birçok fikir yazısı bulunmakta ve bu yazılar çeşitli kişilerin konuya dair analizlerini ya da düşüncelerini içermektedir. Bununla birlikte dünya kategorisi üzerinden sadece BBC tarafından haber oluşturulduğu görülmektedir. Benzer şekilde kültür sanat kategorisini de sadece New York Times ele almıştır. Kültür sanat haberleri kapsamında dijital sergi ve dijital eserler konusu işlenerek Metaverse üzerindeki oluşumları incelenmiştir. Her üç haber sitesinin de bu noktada ağırlıklı olarak teknolojik birer gelişme olarak Metaverse haberlerine yer verdiği görülmektedir (Tablo 6). Bu noktada CNN, teknoloji haberlerine ait bir kategori belirlemediği ve haberlerini finans, günlük hayat gibi haberlerin verildiği kategori altında yayınlamıştır.

Tablo 7: Sözcü, Hürriyet ve Milliyet Üzerinden Yayınlanan Metaverse Haberlerinin Konu Dağılımı

Haberin Kategorisi	Sözcü	Hürriyet	Milliyet
Ekonomi	3	26	17
Teknoloji	30	10	4
Gündem	5	6	9
Dünya	-	4	1
Siyaset	-	-	3
Sağlık	-	-	-
Eğitim	-	1	3
Magazin	-	1	1
Yerel Haber	-	10	3
Kültür Sanat	-	-	4
Fikir Yazısı	3	21	-
Seyahat	-	2	-
Moda	-	1	-
Video Haber	-	3	-
Spor	-	1	-
İş Hayatı	-	-	-
Mimari - Tasarım	-	-	-
Diğer	-	-	2

Tablo 7’ye bakıldığında Metaverse konusunun çok farklı konular üzerinden işlendiği görülmektedir. BBC, CNN ve New York Times’in aksine ilgili alandaki haberler çok farklı kategorilere bölünmüş durumdadır. Özellikle Hürriyet gazetesi Metaverse konusuna farklı açılardan bakmış ve çok sayıda haber paylaşmıştır. Örneklem içerisine alınan haber platformları arasında en fazla çeşitliliğe sahip olan bu yönüyle Hürriyet olmuştur. Bir diğer ayırım, ulusal basında Metaverse haberlerinin büyük çoğunlukla ekonomi kategorisi altında verilmesinde olmuştur (Tablo 7). Uluslararası basında ekonomi başlığı altında Metaverse konusuna dair herhangi bir habere rastlanmazken ulusal basında bu durum teknoloji kategorisi altında yayınlanan Metaverse haberlerinin sayısını geçmiştir. Bununla birlikte

seyahat, spor ve yerel haber de oldukça kullanılan kategoriler olmuştur. Milliyet gazetesinin kendi ekinde verdiği Metaverse haberleri ise “Diğer” başlığı altında kategorize edilmiştir. Ekonomi kategorisi altında elde edilen haberler incelendiğinde ağırlıklı olarak bu evren üzerindeki arsa alım – satım işlerine doğru bir haber dilinin geliştirildiği görülmektedir. Bununla birlikte çeşitli mağazaların Metaverse üzerinde açacağı mağazacılık girişimleri de oldukça çok sayıda habere konu olmakta ve bu haberler her bir mağaza için tek tek haberleştirilmektedir. Gündem kategorisinde haber portallarının ağırlıklı olarak kavramın kelime anlamına ve çocuklara / gençlere yönelik uyarılara yer verildiği gözlemlenmektedir. Örneklem içerisinde dahil edilen uluslararası basından farklı olarak ulusal basının Metaverse konusunun siyaset, eğitim, sağlık noktaları üzerine de eğildiği görülmektedir. Bu durum, ilgili konunun içerdiği her noktanın derinlemesine analizini getirmekte ve okuyuculara bilgilendirici bir rehber olmaktadır.

SONUÇ

Teknoloji kelimesi çok geniş bir alanı ifade etmesiyle birlikte yeni olan her şeyi kapsar niteliktedir. Bu durum, alana ilişkin okuma yapılmasını ve bu okuma sonucunda bilgi aktarımının gerçekleşmesi durumunu da beraberinde getirmektedir. Öyle ki teknolojinin kendine has dilinin günlük konuşma dilinden farklı olması konuya ait bir okuryazarlığın gelişmesini de gerekli kılmaktadır. Topluma bilgi verme işiyle yükümlü olan habercilik de bu noktada teknolojik gelişmeleri okuma becerisine sahip, bu alanda bilgili ve elde edilmiş olan bilgileri halkın anlayacağı şekilde düzenleyecek kişilerin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Teknolojiye ve bu alanda üretilen haberlere ait ayrı bir kategorinin ortaya çıkmasının da bu ihtiyacın karşılanması adına önemli olduğu görülebilmektedir.

Teknoloji haberciliği günümüzde ağırlıklı olarak bilim – teknoloji haberciliği olarak geçmekte ve yeniye dair içerikleri barındırmaktadır. Bu noktada güncel olanın takibinin yapılması durumu haberciliğin tüm kollarında olduğu gibi burada da önem taşımaktadır. Yeni olan bir gelişme karşısında yetersiz bilgiye sahip olan toplumlar konuyu derinlemesine anlamak için haber kaynaklarına ve dolayısıyla da bilim – teknoloji muhabirlerine başvurmaktadır. Bilim – teknoloji haberciliği kapsamında üretilen haberler, kitlelerin diline uygun olarak yazılmaması durumunda bilgilendirme amacına hizmet etmemekte ve bu durum halk için kafa karıştırıcı olabilmektedir.

Özellikle Ekim 2021 tarihi itibarıyla Facebook’un CEO’su Mark Zuckerberg tarafından şirketinin ismini “Meta” olarak değiştireceğinin açıklamasının yapılmasının beraberinde konuyla ilgili çok sayıda bilgi arayışı gerçekleşmiştir. Meta kavramından hareketle geliştirilen Metaverse kavramı da kişilere fiziksel dünyayla dijital dünyanın birleşimi bir ortam yaratma vadini sunmaktadır. Bu durumun şimdiye kadar görülmemiş olması alanda yapılan haberlerin önem kazanmasını sağlamış ve haber sitelerini başvuru bir kaynak haline getirmiştir. Bu noktada haber sitelerinin ilgili konuya ne şekilde yaklaştığını incelemek toplumun genel eğilimlerini görmek adına önem taşımaktadır.

Ulusal ve uluslararası olarak toplamda altı adet haber sitesinin ele alındığı çalışmanın başında belirlenen dört hipotez içerisinde üç tanesi gerçekleşmiş ve bir tanesi gerçekleşmemiştir. Buna göre ulusal basında Metaverse konulu haberlerin birçoğu ekonomi kategorisi altında oluşturulmuştur. Öyle ki Milliyet ve Hürriyet gazetelerinin internet sitelerinde Metaverse konusu teknoloji başlığından ziyade ekonomi başlığı altında işlenmiştir. Bu durum uluslararası basında tam tersi olarak kendini göstermektedir. Uluslararası basında ağırlıklı olarak teknoloji kategorisi altında incelenen Metaverse, ekonomi başlığı altında hiç incelenmemiştir. Ulusal basında yer alan Metaverse üzerinden arsa alım – satımına yönelik haberlere uluslararası basında neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu durum ülkeden ülkeye Meta evreni içindeki yönelimleri de ortaya koyar niteliktedir. Buna göre kimi bireyler bu alanı salt teknolojik gelişme olarak görüp incelerken kimi bireyler de ekonomik anlamda bir fırsat olarak görebilmekte ve yatırım yapmaktadır.

Ulusal ve uluslararası basının Metaverse konusunu ele alma şekilleri de farklılık göstermektedir. Öyle ki ulusal basında yer alan sağlık, eğitim, siyaset, seyahat, magazin gibi konu başlıkları altında uluslararası basında herhangi bir habere rastlanılmamıştır. Bir başka örnek ise uluslararası basında yer alan iş hayatı ve mimari – tasarım kategorilerinde kendini göstermektedir. Öyle ki özellikle CNN, konuya ilişkin haberlerini iş hayatı adı altında toplarken ve diğer mecralar da benzer şekilde konunun tasarım yönüne değinirken ulusal basında bu şekilde bir habere rastlanılmamaktadır.

Metaverse haberleri uluslararası basında daha fazla sayıda yer almaktadır. İlgili tarih aralığında örnekleme dahil edilen uluslararası basın kuruluşları 213, ulusal basın kuruluşları ise 127 haberin paylaşımını yapmıştır. Bu durum, ulusal ve uluslararası basın kuruluşlarının konuyu ele alma şekillerinin yanı sıra üretilen haberin sayılarında da bir farklılığın yaşandığını göstermektedir. Yerel haber kategorisi altında da uluslararası basının herhangi bir Metaverse haberine yer vermediği ancak ulusal basında bu durumun çok sayıda örneğinin olduğu görülmektedir. Bölgesel anlamda da konuyla ilgili farklılıkların yaşandığı bu çerçevede üzerinden görülebilmektedir.

Ele alınan altı örnekleme içerisinde CNN hariç olmak üzere tümünün teknolojiye dair bir haber kategorisi ve sosyal medya hesabı bulunmaktadır. Bilim – teknoloji haberciliği açısından incelendiğinde bu durum önem kazanmaktadır. Konuya ilişkin muhabirlerin istihdam edilmesi de ilgili kategorinin varlığı durumunda daha bilinçli bir toplumun oluşması yönünde önemli bir adım olmaktadır. Haberlerin konuyu ele alış şeklinin farklılık göstermesinin nedenlerinin ise ağırlıklı olarak toplum beklentisi ve toplumsal hareketler olduğu düşünülmektedir. Öyle ki Türkiye’de Metaverse üzerinden arazi alma işinin yaygın olması durumu ulusal basını bu yönde içerik üretmeye itmiş ve uluslararası basında konunun teknolojik bir yenilik olarak algılanması da teknoloji odaklı bir bakış açısının varlığını getirmiştir.

KAYNAKÇA

Arslanoğlu, O. B. (2014). *Bilimin eşik bekçileri, Türkiye’de gazetecilerin gözünden bilim haberciliği*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya ve İletişim Sistemleri Yüksek Lisans Programı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Arvas, İ. S. (2022). Gutenberg galaksisinden meta evrenine: üçüncü kuşak internet, web 3.0. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 13(48), 53-70.

Ball, M. (2021). Framework for the metaverse. <https://www.matthewball.vc/all/forwardtothemetaverseprimer>. Erişim tarihi: 08.03.2022

BBC (Ekim 2021). Facebook changes its name to meta in major rebrand. <https://www.bbc.com/news/technology-59083601>. Erişim Tarihi: 25.03.2022.

Becerikli, S. (2013). Türkiye’deki bilim teknoloji yenilik habercilerinin profili ve haber yapma pratikleri üzerine düşünmek. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (45), 1-18.

Cunningham, D. (2006, October). Trends in curricular matters for science and technology journalism. içinde *2006 IEEE International Professional Communication Conference*. 203-213.

Çelikkol, Ş. (2022). Metaverse dünyasının, tüketici satın alma davranışları açısından değerlendirilmesi. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(1), 64-75.

Dionisio, J. D. N., Burns, W. G., & Gilbert, R. (2013). 3D Virtual worlds and the metaverse: current status and future possibilities. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 45(3), 1-38.

Duan, H., Li, J., Fan, S., Lin, Z., Wu, X., & Cai, W. (2021, October). Metaverse for social good: a university campus prototype. içinde *Proceedings of the 29th ACM International Conference on Multimedia*. 153-161.

Google Trends. <https://trends.google.com/trends/explore?date=today%205-y&q=metaverse>. Erişim Tarihi: 23.03.2022

Jaynes, C., Seales, W. B., Calvert, K., Fei, Z., & Griffioen, J. (2003). The metaverse: a networked collection of inexpensive, self-configuring, immersive environments. içinde *Proceedings Of The Workshop on Virtual Environments*, 115-124.

Joshi, A. (2018). Science journalism and communication in India: Challenges and way forward. *International Journal of Current Advanced Research*, 7(2018), 10374- 10379.

Kalkan, N. (2021). Metaverse evreninde sporun bugünü ve geleceğine yönelik bir derleme. *Ulusal Spor Bilimleri Dergisi*, 5(2), 163-174.

Koloğlu, O. (1997). *Halka doğru bilim*. İstanbul: Türk Bilim Tarihi Kurumu.

Kuş, O. (2021). Metaverse: 'dijital büyük patlamada' fırsatlar ve endişelere yönelik algılar. *Intermedia International e-Journal*, 8(15) 245-266. doi: 10.21645/intermedia.2021.109

Küçükvardar, M. (2020). Bilim gazeteciliği: haber siteleri üzerine bir araştırma. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2020(52), 166-186.

Lee, J. Y. (2021). A study on metaverse hype for sustainable growth. *International Journal Of Advanced Smart Convergence*, 10(3), 72-80.

Lee, L. H., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., ... & Hui, P. (2021). All one needs to know about metaverse: a complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda. *arXiv preprint arXiv:2110.05352*.

Lublinski, J., Reichert, I., Denis, A., Fleury, J. M., Labassi, O., & Spurr, C. (2014). Advances in african and arab science journalism: capacity building and new newsroom structures through digital peer-to-peer support. *ecquid novi. African Journalism Studies*, 35(2), 4-22.

Roberts, C. (1997). *Text analysis for the social sciences*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Schäfer, M. (2011). Science journalism and fact checking. *Journal of Science Communication*, 10(4), C02.

Sherman, W. R., & Craig, A. B. (2003). *Understanding virtual reality*. San Francisco, CA: Morgan Kauffman.

Similarweb. (2022). <https://www.similarweb.com/top-websites/category/news-and-media/> sitesinden 07.03.2022 tarihinde erişildi.

Similarweb. (2022). <https://www.similarweb.com/top-websites/turkey/category/news-and-media/> sitesinden 07.03.2022 tarihinde erişildi.

Tokgöz, O. (2017). *Temel gazetecilik*, 12. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.

Vural, A. M. (2013). Haberleşmede uzmanlaşma ve tematik ayrımlar. A. M. Vural (Ed.). *Haber Türleri içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 14.12.2021
Yayına Kabul Tarihi: 10.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1036473>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 521-550
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

HAINLIK VE KAHRAMANLIK GÖLGESİNDE YAKIN DÖNEM TÜRKİSTAN TARİHİNDE BİR FENOMEN: MOLLA İBRAHİM BEG (LAKAY)

*Nurettin HATUNOĞLU**

Öz

Türkistan coğrafyasının yakın döneminde yaşanan tarihi olaylar işgal ile sonuçlandığı için, o dönemde Sovyet işgaline karşı koyan şahsiyetler hainlik suçlaması ile yaftalanmışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nde yeni bir anlayış ortaya çıktığı için o dönem tarihi olayları farklı bakış açıları ile ele alınmaya başlanmıştır. Bu durum doğal olarak bazı isimler hakkında tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda en tartışmalı isimlerden biri Molla İbrahim Beg olmuştur. Enver Paşa'ya takındığı tavır ve Âlim Han ile kurduğu ilişki yüzünden Sovyet karşıtı çevreler tarafından da eleştirilen Molla İbrahim Beg, kimlik inşa etme sürecinin yaşandığı günümüz Özbekistan'ında tarihi bir kahraman olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Hainlik ve kahramanlık gibi göreceli kavramların gölgesinde kalan Molla İbrahim Beg'in dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi ve yaptığı faaliyetlerin ortaya konması çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir.

Çalışmanın giriş kısmında Molla İbrahim Beg'in faaliyet gösterdiği zaman ve mekânda meydana gelen tarihi olayların genel bir özeti yapıldıktan sonra, hainliği ve kahramanlığı ile ilgili farklı görüşlere yer vermek suretiyle konunun ayrıntılarına geçilmiştir. Hainlikle suçlanmasında baş nedenlerden olan Enver Paşa'ya tavrı ve Âlim Han ile olan ilişkisi üzerinde durularak konu daha da derinleştirilmeye ve farklı bakış açıları ortaya konmaya çalışılmıştır. Sovyet karşıtı askeri faaliyetleri ve Afganistan hükümeti ile ilişkileri irdelenerek Türkistan Türklüğü için ön plana çıkışının tarihsel sebepleri ve önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında hainlik ve kahramanlık gibi göreceli kavramlardan bağımsız, akademik metoda uygun objektif çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Molla İbrahim Beg Lakay, Enver Paşa, Âlim Han, Doğu Buhara, Güney Türkistan*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Hatunoğlu, N. (2022). Hainlik ve kahramanlık gölgesinde yakın dönem Türkistan tarihinde bir fenomen: Molla İbrahim Beg (Lakay). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 521-550.

* Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-4196-3076, hatunoglu.nurettin@gmail.com.

**IN THE SHADOW OF TREACHERY AND HEROISM, A PHENOMENON
IN THE RECENT HISTORY OF TURKESTAN: MOLLA İBRAHİM BEG
(LAKAY)**

Abstract

Since the historical events in the recent period of the Turkestan geography resulted in occupation, the figures who opposed the Soviet occupation at that time were labeled with the accusation of treason. The Turkic Republics who had gained their independence after the collapse of the Soviet Union, encountered with the emerging of a new perspicacity, which led to the historical events of that period to be discussed from a different perspective. This has naturally led to discussions about some names. In this context, one of the most controversial names has been Molla İbrahim Beg. He was criticized by the anti-Soviet circles for his demeanor towards Enver Pasha and the relationship he established with Alim Khan; Mollah İbrahim Beg has begun to be recognized as a historical hero in today's Uzbekistan, where the identity building process is taking place. The main subject of the study is to evaluate Molla İbrahim Beg, who was overshadowed by relative concept such as treachery and heroism, according to the conditions of the period and to disclose his activities. In the introduction part of the study, after a general summary of the historical events that took place in the time and place where Mullah İbrahim Beg was active, the details of the study have been taking part on different views related to the treachery and heroism. By emphasizing his attitude towards Enver Pasha and his relationship with Alim Khan, which are the main reasons for being accused of treason, the subject has been amplified and to further reveal different perspectives. By studying its anti-Soviet military activities and its relations with the Afghan government, the historical reasons and importance of the Turkishness of Turkestan have been tried to be disclosed. In the conclusion part of the study, objective inferences in accordance with the academic method, and relative concepts such as treachery and heroism have been tried to be made.

Keywords: *Molla İbrahim Beg Lakay, Enver Pasha, Alim Han, East Bukhara, South Turkestan.*

GİRİŞ

1900 ile 1930'lu yılları kast ettiğimiz yakın dönem Türkistan tarihi; ihtilal, işgal, katliam mücadelesi, ihanet, kahramanlık, ümit, hayal kırıklığı, göç, dönüşüm ve kimlik gibi olgular ile şekillenen karışık ve tartışmalı bir süreci ifade etmektedir. Bu sürecin sonunda Türkistan bölgesi işgalci yabancı güçler tarafından tamamen işgal edilip sömürge haline getirildiği için Türkistan Türklüğü kendi *kahramanları* yerine başkalarının *hainlerini* yaratmak zorunda kalmıştır. Sovyet işgali altındaki Batı Türkistan bölgesinde bu durumun birçok örneğini görmek mümkündür. O dönem Türkistan'ında, Sovyet (Rus) işgalinin karşısında olan tüm unsurlar gibi kendileri ile iş birliği yapan Ceditler dahi bir süre sonra hain ilan edilerek katledilmişlerdir. Sovyet (Rus) işgali döneminde haklarında halk düşmanı hükmü verilenler, bu bölgenin bağımsızlığa kavuşması sonrası halk kahramanı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu tezat, Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşarak tarihine kendi gözleri ile bakmaya başlaması sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı için doğal olarak yeni tartışmaları gündeme getirmekte ve o dönemin

olaylarına ve tarihe mal olmuş şahsiyetlere farklı bakış açıları ile bakma zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

Türkistan kavramından günümüzde Çin işgali altındaki Doğu Türkistan, Afganistan işgali altında bulunan Güney Türkistan ve bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin bulunduğu Batı Türkistan toprakları anlaşılrsa da, çalışmanın evreni bağlamında bu kavramdan kastımız ele aldığımız olayların geçtiği Özbekistan, Tacikistan ve Afgan Türkistan'ı topraklarıdır. 20. yüzyılın başlarında Türkistan'ın güney kısımları Afgan Devleti tarafından tamamen işgal edilmesine karşın, batı bölgesi Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı adıyla manda yönetimi şeklinde yönetilmiştir. Bu iki bölge dışında kalan diğer bölgeler ise genel valilikler vasıtasıyla doğrudan Çarlık Rusya'sının kontrolündeydi. Bu sebeple Rus coğrafyasında meydana gelen olaylardan dolayı ya da doğrudan etkilenmişlerdir. Eğitim sahasında yeni metotlar uygulanmasını savunan Ceditçilik hareketinin, güç kazanarak yarı bağımsız hanlıklarda farklı alanlarda taleplerde bulunan siyasi bir harekete dönüşmesinde, Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali'nin etkisi büyük olmuştur. Ayrıca, Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı kaos, Çarlık yönetimine bağlı hanlıkların bağımsız hareket etmesine, *Yaşlar* hareketi olarak örgütlenen ceditçilerin bir kısmının hanlıklardaki monarşi idarelerini yıkma adına Bolşevikler ile iş birliği yapmasına, Türkistan Genel Valiliği sınırlarında olan Hokand'da ve İdil-Ural bölgelerinde Türkistan Muhtar Cumhuriyeti ile Alaş Hükümeti gibi milli hükümetlerin ilan edilmesi gibi siyasi gelişmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu süreçte Çarlık rejiminin yıkılıp yerine Bolşevik rejiminin kurulması ile Türkistan coğrafyası yeniden bir işgal süreci yaşamıştır. İkinci Rus işgal döneminde hanlıklar dışında kalan Hokand bölgesindeki milli direniş hareketi kanlı şekilde bastırılırken, Bolşevikler ile iş tutan Ceditçilerin monarşi idarelerinin yerine kurdukları Harezmi ve Buhara Halk Cumhuriyetleri Rusların talebiyle kendi kendilerini 1924 yılında lağvedinceye kadar Sovyet yönetimi gölgesinde yaşama imkânı bulmuştur. Sovyetlerin sahaya hâkim olması ile umutlar yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Ruslar ile iş birliği yapan ceditçiler *şüpheli kahraman*, onlara karşı duranlar ise *mutlak hain* olarak yaftalanmışlardır. Bolşevikler ile savaşmak zorunda kalan Buhara Emirliği'nin son hükümdarı Âlim Han, Fergana basmacılarından Şir Muhammed Beg, Batı Buhara'da faaliyet yürüten, Molla Abdulkahhar, Basmacılık hareketine katılan Enver Paşa, Hive'de faaliyet gösteren Cüneyt Han, Kırgız bölgesinde faaliyet gösteren Cambek Kadı ve Doğu Buhara'da faaliyet gösteren Molla İbrahim Beg ile daha çok fikri sahada faaliyet yürüten Mustafa Çokay, Zeki Velidi Togan ve Osman Hoca gibi isimlerin mücadeleleri Sovyet yönetimi tarafından *haydut*, *eşkıya* anlamında *basmacılık* olarak kavramsallaştırılmış, onların isimleri Bolşevikler ve onlar ile iş birliği yapmak zorunda kalan cedit hükümetleri tarafından *hainler* listesine yazılmışlardır. Silahlı direniş gösterenler ortadan kaldırıldıktan ve bir kısmı göç ettikten sonra, 1937-39 yılları arasında parti ve devlet idarelerini *milliyetçiler* ve *halk düşmanlarından temizleme* bahanesi ile ceditçi aydınlar da milliyetçilik suçlaması ile *halk düşmanı*

olarak suçlanmışlar ve Bolşevik rejimi tarafından katledilmişlerdir (Hayit, 2004, s. 368).

Kızıl Ordu'nun Buhara'yı işgali sonrası kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı Gazetesi'nin 26 Kasım 1920 tarihli 9. sayısında *Hainler Uhlamaydur* (Hainler Uyumaz) başlığıyla çıkan haberde;

Buhara'nın mazlum halkı hainlerin baskısı altında uzun yıllar boyunca esir olup birçok sıkıntı çekti. Sonunda kanlarını akıtarak ve kurbanlar vererek özgürlüklerini ellerine aldılar. Hainlerden ve zalimlerden hem kendilerini hem de memleketlerini kurtardılar. Buhara halkının kahramanları bu azim ve gayretleri sayesinde, bundan birkaç ay önce zalimler, hainler ve müstebitler elinde köle iken, Buhara şimdi hakkaniyet, adalet, insanlık ve bilginin kaynağı bir cumhuriyet oldu. Bu sayede bütün yanlışlıklara cehalet, lüks, israf, zulüm ve cinayetlere karşı savaş açan şuralar hükümeti kuruldu”

şeklindeki ifadeler yakın dönem Türkistan tarihinde yaygınlaşacak olan *hain*, *kahraman* jargonunun çıkış mahiyeti hakkında bize ipuçları vermektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetleri ve Tacikistan, Sovyet politikalarının bir sonucu olarak ulus devletler şeklinde yeni bir siyasi yaşama başlamışlardır. Doğal olarak Sovyet döneminde yaşanan olaylar yeni kimliklerin oluşumunda önemli rol oynamaya başlamıştır. Bolşevik ve Rus karşıtı bir hareket olan basmacılık hareketi Sovyet dönemi olayların içinde en çok dikkat çekenidir. Dolayısıyla bu hareket ve içinde yer alan isimler bağımsızlığın kazanılmasıyla yeniden anlamlandırılmaya çalışılmış, böylece birçok tartışmalı olay ve isim ortaya çıkmıştır. Sovyet dönemi haydutluk kelimesi yerini özgürlük (İstiklalcilik) savaşçılara, hainlik suçlamaları ise yerini halk kahramanları gibi farklı kavramlara bırakmaya başlamıştır. Yaşanan bu süreç o dönem figürlerinin yeniden ve değişik yönleri ile değerlendirilmesi zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmanın öznesini, yukarıda özetlenmeye çalışılan siyasi atmosferde faaliyet gösteren Molla İbrahim Beg ve faaliyetleridir. Molla İbrahim Beg ve faaliyetleri ile ilgili bağımsız bir çalışmaya Türkçe literatürde rastlanamamıştır. Nesriddin Nazarov'un, Özbek Türkçesi ile kaleme aldığı *Muhammed İbrahim Beg Lakay* adlı eseri bu konuda çok kıymetli bir eser olup, Muhammed Âlim Feyzzat'ın Farsça kaleme aldığı, *Mucahid-i Kahraman İbrahim Beg Lakay*, adlı eseri, özellikle Afganistan'daki faaliyetleri için önem arz etmektedir. William S. Ritter'in, *The Final Phase in The Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: İbrahim Bek and the Basmachi* adlı makalesi de Molla İbrahim Beg ve onun faaliyet gösterdiği bölgede Sovyet uygulamaları ile ilgili önemli bir çalışmadır. İrfan Ülkü'nün neşrettiği *KGB Arşivlerinde Enver Paşa* adlı eserde, Molla İbrahim Beg'in KGB arşivinde olduğu söylenen sorgu metninin yer alması, bu çalışmayı konumuz açısından da önemli kılmaktadır.

Çalışmamız, geniş bir coğrafyaya ve zengin bir lider kadrosuna sahip olan İstiklalcilik hareketinin bir kesimini ele aldığından, mekansal çerçevesi Molla İbrahim Beg'in faaliyet gösterdiği Doğu Buhara ve Afganistan topraklarını kapsamaktadır. Çalışmamızın zamansal çerçevesi Molla İbrahim Beg'in faaliyet gösterdiği 1921-1932 yılları arasındaki zaman dilimine odaklansa da, Sovyetlerin yıkılışı sonrası ortaya çıkan yeni algılar üzerinde de durulmuştur. Ali Bademci, Kahraman Recebov, Z. Velidi Togan, Baymirza Hayit, Enver Paşa ve Âlim Han gibi isimlerin çalışmaları, mektupları ve hatıratından istifade ile konu farklı bir bakış açısı ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Molla İbrahim Beg ile İlgili Hainlik, Kahramanlık ve Lakaylık Tartışmaları

Sovyet döneminde hainlikle yaftalanan isimler içinde fiili olarak silahlı mücadelenin içinde olup en uzun soluklu mücadeleyi yürüten ve basmacılık hareketinin yapısı gereği Enver Paşa ve Âlim Han ile kurduğu ilişki tarzı yüzünden Sovyet karşıtları tarafından da en çok eleştirilen isim Molla İbrahim Beg olmuştur. Sovyet karşıtı cenah tarafından eleştirilmesinin sebebi, o dönemde faaliyet gösteren bu iki isme tutunduğu tavır ve bu tavrın Türkistan milli mücadelesine olumsuz etkisi olmuştur. Değişik tarihi ve sosyal sebeplerden dolayı tek bir çatı altında örgütlenemeyen Türkistan milli mücadelesinin (Basmacılık hareketi- İstiklalcilik) Enver Paşa'nın şahsında birleşebilme ihtimaline karşın Molla İbrahim Beg, ona karşı olumsuz tutum sergilemiştir. Sovyet karşıtı cenahta mücadele veren isimlerden hükümdar vasfı taşıyan tek isim olmasına rağmen diğer bölgelerdeki mücadeleye kayıtsız kalan Âlim Han'ın bu tutumu ve Molla İbrahim Beg'in mücadelesini onun adına yürütmesi, Bolşevik karşıtı cenah tarafından eleştirilmesinin ikinci nedeni olmuştur. Sovyet karşıtı Türkistanlı aydınların yazılar yazdığı Yaş Türkistan Dergisi 1931 tarihli 23. sayısının 22-23. sayfasında İbrahim Beg ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir.

Yaş Türkistan temmuz sayısında İbrahim Beg Lakay faaliyetlerine verdiği kıymeti; "İbrahim Beg'in izlediği siyasi yolu Türkistan Milli gayesine uygun diyemeyiz" diye açık ve net olarak yazmıştır. Milli müstakil Türkistan bayrağını dışarıda ilk defa dalgalandıran İstanbul'da neşredilen büyük ağabeyimiz "Yeni Türkistan" da Temmuz – Ağustos (37-38) sayısında İbrahim Beg'in milli müstakil Türkistan için değil, Buhara eski Emir'i için kumandanlık ettiğini yazmıştır". Yine benzer görüşe sahip olan Z. Velidi Togan'ın (1981, ss. 427- 429): Lakay liderleri İbrahim Beg, Togay Sarı, İşan Sultan cahil vahşi ve mutaassıp adamlardı... Türkistan istiklali uğrunda mücadele ederken emir ve emirciler bize Bolşevik Ruslar kadar düşmandır. Başımıza bir bela gelirse bunlardan gelecek.

şeklindeki ifadeleri de istiklalcilik hareketi içinde bulunan grupların birbirlerini benzer jargonlar ile eleştirdiğini göstermektedir. Yine Bolşevik karşıtı Türkistanlıların Avrupa'da faaliyet gösteren en önemli isimlerinden biri olan Mustafa Çokay'ın neşrettiği Yaş Türkistan dergisinde Molla İbrahim Beg'in, Âlim Han adına faaliyet gösterdiğine dair ifadeler kullanılmıştır. Bu görüşlerini vurgularken Rusya basınında çıkan yazılara atfen şu ifadeleri kullanmaktadır:

Hatta Bolşevik matbuatında İbrahim Beg Lakay'ı milli müstakil Türkistan için mücadele eden korbaşılardan (örneğin bugünlerde Kâbil'de yaşamakta olan Şirmuhammed Beg) ayırıp, "Buhara Emiri'nin Vekili" olarak yazmaktadırlar (Novi Vostok 29. Sayı) (Afganistan ve Milli Türkistan, 1931, s. 23).

Yukarıda zikrettiğimiz durum İstiklalcilik hareketinin kendi iç yapısının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Türkistan'ı Rus işgalinden kurtarmak gibi yegane amacı olanlar; Bolşevikler ile iş birliği yapıp credit hükümetini kuranlar (Feyzullah Hocayev), Bolşevikler ile iş birliğinden imtina eden milli creditçi aydınlar (Enver Paşa, Osman Hoca, Ali Rıza), credit hareketinin dışında olup emirlik taraftarı da olmayanlar (Şir Muhammed Beg, Cüneyt Han) ve emirlik düzenini tekrar ihdas etmeyi düşünenler (Molla İbrahim Beg, Molla Abdulkahhar) şeklinde dört grupta kategorize edildiğinde, mücadele yöntemleri ve ikincil amaçları sebebiyle bu dört grubun birbirleriyle çatışmaları dahi söz konusu olmuştur.

Molla İbrahim Beg'in diğer grupta yer alanlar ile silahlı çatışmaya girmesi ve iş birliği yapmakta çok gönüllü davranmaması kendi grubu dışında olanlar tarafından en fazla eleştirilen kişi olmasına sebep olmuştur. Bolşeviklerle işbirliği yapan Creditçiler ile mücadelesi doğal bir gelişme olup bu cenah tarafından hainlik yaftası ile suçlanması şaşılacak bir durum değilken, Bolşevikler ile mücadele eden Enver Paşa'ya karşı sergilediği tutum yüzünden Bolşevik karşıtı gruplar tarafından da acımasızca eleştirilmesi, Türkistan milli mücadelesine tek yönlü bir bakışın ürünü olmuştur. Bu bağlamda, *Molla İbrahim Beg, Enver Paşa'yı neden tutuklamıştır?* Sorusuna cevap aramak gerekir.

Hatıra olduğu için bir derece ihtiyatla değerlendirilmesi gerekse de, Molla Nafiz'in, Bademci (2010, ss. 98-99) tarafından neşredilen hatırası, Enver Paşa'nın Doğu Buhara'daki mücadelesi ve Molla İbrahim Beg ile münasebetleri açısından çok önemli bilgiler içermektedir. Enver Paşa'nın, Molla İbrahim Beg tarafından göz altında tutulduğu esnada, Paşa'nın creditçilik ile suçlanması, Âlim Han'ın geri dönüp dönmeyeceğini sorgulayıp Creditçi Osman Hoca ve Ali Rıza Beylerin Bolşeviklere karşı mücadele etseler de, onlara karşı olumsuz tavır takınmasına dair ifadeleri, İstiklalcilik hareketinin yukarıda ifade ettiğimiz bölünmüşlük ve her grubun olaylara kendi zaviyesinden bakışıyla ilgilidir. O dönemdeki mücadele için, İstiklalcilik hareketinin nihai amacı Türkistan'daki Rus işgaline son vermektir gibi genel bir cümle kurulabilse de, Ruslar gittikten sonra Türkistan'daki bütün basmacı gruplar ortak bir yönetim kuracaklardı, gibi bir cümle kurmak mümkün değildir. Bu grupların ikincil amaçlarındaki farklılık aralarında mücadele, çatışma ve suçlama gibi eylemlere yol açmıştır. O dönemdeki olaylar değerlendirirken bu hususun dikkate alınması, İstiklalcilik içinde faaliyet gösteren her bir şahsı ve mücadelesini kendi özelinde değerlendirerek genellemeci yargılardan kaçınmak gerekir. Çünkü İstiklalcilik hareketi yapısı gereği çok karmaşık ve girift bir olgu olduğu için, bu hareketin içinde faaliyet gösteren isimlerin aldıkları pozisyon zamana göre değişiklik göstereceğinden farklı değerlendirmelere tabi

olabilmektedirler. Bir zamanlar Bolşevikler ile iş birliği yapan Osman Hoca, daha sonra İstiklalcilik hareketine katılmış, korbaşılardan (yiğitbaşı-komutan) Mehmet Emin Beg Bolşevikler ile mücadele ettiği halde daha sonra onlar ile anlaşma yolunu seçmiştir. Ya da Molla İbrahim Beg'in eleştirilen bazı tutumlarına rağmen hayatı uğruna Bolşevikler ile mücadelesine devam etmesi gibi durumlar bu hususa örnek olarak verilebilir.

Molla Nafiz'in (Mirza Pirnefes) hatıralarının Lakaylar ve Molla İbrahim Beg ile kısmına bakıldığında hakarete varan oldukça sert eleştirilerin yer aldığı gözden kaçmamaktadır. Hatıratında yazdığı;

Lakayların reisi olan İbrahim Beg ve avnesi Şarki Buhara'daki Türkistan Milli Mücadelesine en az Bolşevikler kadar zararı dokunmaktadır... İbrahim Lakay o namuslu insanlar arasında (Lakaylar'ı kast ediyor) fenalıklarıyla temayüz etmiş bir kişidir. Kendisi fakir bir köylünün çocuğudur. Hayata atıldığından itibaren hırsızlıkla geçinmiştir. Ele avuca sığmaz, muhitin en uzak taraflarından at çalar. Bazen ele geçer dayak yer; hulasa bin bir çeşit macera ile yuğrulmuş, kapıdan kovalasan pencereden giren takımdan haydut yaradılıştaki bir mahluk... Âlim Han Buhara'ya terk ederek Hisar'a geldiğinde fırsatı ganimet bilmiş, etrafına kendi kafasına uygun kırk elli kişi toplayarak Emirciler safında Cumhuriyet kuvvetlerine karşı cephe almış Emir'i müdafaaya girişmişti" (Bademci, 2010, ss. 81-82)

şeklinde Molla İbrahim Beg ile ilgili sarf ettiği yanlı ve yanlış ifadeler yukarıda bahsi geçen denklem içinde bulunan grupların çözüm konusundaki farklı yöntemleri dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlıkları ile ilgilidir. Molla İbrahim Beg'in, Âlim Han'a bağlılığından dolayı ondan direktif gelinceye kadar yaklaşık 1 ay Enver Paşa'yı göz altında tutması ve ona kerhen destek vermesi Molla Nafiz'in ve onunla aynı safta olanların buna benzer ifadelerinin en büyük amili olmuştur. Bademci'nin (2008, s. 418); *Molla İbrahim Beg, korkunç derecede emirci-kadimci idi* şeklindeki ifadesinden, onun İstiklalcilik hareketinde birbirinden farklı gruplarda yer alan Feyzullah Hocayev, Enver Paşa, Şir Muhammed Beg ve Âlim Han denklemdeki pozisyonuna örnek olarak verilebilir. Bu denklemde kimin *hain* kimin *kahraman* olduğu hükmünü tarih mahkemesi misali bu çalışmada vermeye çalışmak akademik metot açısından doğru bir yaklaşım olmayacağından temenniler yerine tespitler üzerinden gelişmeler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması ve Afganistan coğrafyasında meydana gelen siyasi gelişmelere bağlı olarak Molla İbrahim Beg'in isminin Özbekistan ve Afganistan işgali altında yaşayan Türk topluluklarında, özellikle Özbekler arasında milli bir kahraman olarak ortaya çıkmasının (Nazarov, 2011, s. 69) sebepleri dikkate alındığında, onun faaliyetlerine farklı açılardan bakılması gereğini gündeme getirmektedir. Çalışmanın amacı Sovyet dönemi toplum mühendisliği çalışması ürünü jargonlardan kaçınarak Enver Paşa- Molla İbrahim Beg- Âlim Han çatışmasını olgular üzerinden farklı yönleri ele almak ve farklı hususları ortaya koymaktır.

Türkiye’de Molla İbrahim Beg, genelde Enver Paşa’nın Türkistan’daki faaliyetleri çerçevesinde ele alınarak, yukarıda zikrettiğimiz gibi yüzeysel ve olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Oysa ki, Afganistan’ın iç siyasi yapısı ve tarihsel süreci dolayısıyla, Molla İbrahim Beg, günümüzde Özbekistan’da olduğu gibi Afganistan’ın kuzey vilayetlerindeki halk arasında da adına savaştığı Emir’i dahi geride bırakan fenomen bir kişiliğe dönüşmüştür. Nazarov’un (2006, ss. 15-16); *Molla İbrahim Beg, Afganistan’daki Peştun idaresine karşı ülkenin kuzeyinde yaşayan Özbek, Kazak, Türkmen, ve hatta Tacikleri ortak paydada birleştiren, ülkenin kuzey vilayetlerinde kısa süreli de olsa hakimiyet sağlayıp kendi yönetimini kuran kahraman olarak değerlendirilmektedir* ifadesi ile İnaletullah Şehrani’den naklen aktardığı; *geçen yetmiş yılda Maverünnehir’in kahraman mücahidi şehit, gazi Molla İbrahim Beg Lakay’ın adı Afganistanlılar arasında meşhurdur*” ifadesi iddialı cümleler olmakla birlikte, Afganistan’ın Türkler ile meskun Kuzey bölgelerinde yaşanan değişim ve onunla ilgili oluşan algı konusunda bize ipuçları vermektedir.

Yukarıdaki durumun bir benzeri Özbekistan’da da söz konusu olmaktadır. Bağımsızlık sonrası Sovyet dönemi resmi tarih tezinden farklı bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılan Özbekistan’da çıkan yazılarda, Molla İbrahim Beg ile ilgili *Üçüncü Napolyon, Şark Napolyon’u, Lakay’dan Çıkan Bonapart, Lakay’dan Çıkan Robin Hood* gibi benzetmeler kullanılmaktadır (Kerimova, 2021; İrzayev, 2021). Bu benzetmelerin olumlu yönde değiştirilmeye çalışılan algı ile ilgili olduğu kadar, Özbeklerin yeni tarih ve kimlik anlayışında popüler tarih malzemesi olarak fenomen bir kişilik yaratma ihtiyacını karşılama çabasının ürünü olarak karşımıza çıktığını unutmamak gerekir. Popüler tarih kavramı çerçevesinde, *Akademilerin ve genelde devletin dışında, sivillerin ve ayrıma uğramış kesimlerin, dezavantajlı grupların anlatıldığı tarih olarak ifade edilir* (Tarih Yazımı Çalıştayları IV, 2016) tespiti içerisinde değerlendirilebilecek olan bu yaklaşımın dışında Özbekistan Yüksek Mahkemesi’nin 25 Ağustos 2021 tarihli kararı farklı bir durumu ortaya çıkarmaktadır. İlgili mahkeme tarafından Basmacılık suçu ile suçlanan 115 kişinin aklanması ve bunların içinde Molla İbrahim Beg’in de zikredilmesi, Sovyet dönemindeki suçlamaların yeni dönemde kabul edilmeyip, milli bir yaklaşımın benimsendiğinin resmi düzlemdeki örneğini teşkil etmektedir. Bir dönem hainlik ile suçlanan *basmacı* bir liderin tıpkı Ceditçiler gibi resmi düzeyde aklanması, yaşanan değişimin yarattığı tartışmaların *hainlik* ve *kahramanlık* boyutu hakkında bize ipuçları vermektedir. Yüksek mahkemenin ilgili kararı ile Özbek kamuoyunda Molla İbrahim Beg ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu konu ile ilgili istatistiki bir veri olmadığı için genelleme yapmak doğru bir yöntem olmamakla birlikte, edindiğimiz izlenim Özbek vatandaşı olmalarına rağmen Rus yanlısı olanların mahkemenin bu kararını eleştirdikleri yönündedir. Buna karşın Molla İbrahim Beg ve ona destek verenleri ülkelerinin Ruslar tarafından işgaline karşı koyan şahsiyetler olarak değerlendiren Özbekler ise, genelde bu kararı desteklemektedirler. Sanal ve görsel medya ile yayın mecrasına yansıyan bu tartışmaları konu edinen yazılardan biri, Türkistan Milli Mücadelesi ile ilgili

önemli çalışmaları olan Recebov'un (2021a); *İbrahim Beg Korbaşı ve Onun Cesur Safdaşlarının Akıbeti* başlığı ile kaleme aldığı yazıdır. Bu yazıdaki ifadelerin özeti şu şekildedir:

Korbaşı İbrahim Beg ve onun destekçilerinin aklanışına dair Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi 25 Ağustos 2021 tarihinde bir karar almıştır. İbrahim Beg ve destekçilerinin Sovyet yönetiminin yıkılışından otuz yıl sonra aklanması Özbekistan'da büyük yankı yaratmıştır. Sosyal ağlarda ve medyada bu konu tartışılmaktadır. Çoğunluk, yüksek mahkemenin bu kararını gecikmiş bir karar olarak kabul edip olumlu karşılarsa da içinde tarihçilerin de bulunduğu bazı kesimler bu karara itirazlarını ısrarla sürdürmektedirler. Bu tarihçilerden biri de Semerkand Üniversitesi'nde görevli Bahtiyar Ergeşov'dur. İnternet ortamında Rusça olarak kaleme aldığı yazısında İbrahim Beg ve destekçilerine tıpkı Sovyet dönemindeki komünistler gibi iftira ve suçlamalar yağdırmaktadır. Ergeşov'un övünçle bahsedip yazdıklarına göre, onun dedesi Kızıl Ordu saflarında yer alarak, 1931-1932 yıllarında İbrahim Beg'in ortadan kaldırılması operasyonlarına katılmıştır. Aslına baktığımızda Ergeşov'un kızıl asker dedesi Rusya'dan gelerek yurdumuzu işgal edenler ve Bolşevikler ile iş tutarak, Semerkand ve başka yerlerde kendi halkına karşı savaşmıştır. Bu kişi üniversitede ders verip idari görevi gereği hocalara başkanlık etmektedir. Asıl facia Ergeşov ve ona benzeyen hocaların çocuklara Özbekistan Tarihi'ni öğretiyor olmalarıdır. Onlar Rusya da değil de, Özbekistan'daki üniversitelerde çalıştıklarını unutmuş gibiler... Sovyet döneminde faaliyet gösteren devlet ve halk adamları devlet nişanı ile ödüllendirilirken, Sovyet rejimine karşı silahlı direniş gösterip bağımsızlık için mücadele eden yüzlerce vatansız korbaşı ve onların destekçilerinin, ceditçilerin, ulemaların ve diğerlerinin aklanması neden mümkün olmasın? İbrahim Beg ve destekçileri övülmeye layık mert ve adanmış kimselerdir. Ülkenin bağımsızlığı ve özgürlüğü yolunda şehit olan halk ve millet kahramanıdır. Onları sadece aklamak yetmez. Aynı zamanda onlara hürmet göstermek hem farz hem de bir borçtur.

Recebov, (2021b, s. 19), başka bir yazısında bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *Mert ve cesur bu insanların hatırası henüz memleketimizde kıymetlendirilip ebedileştirilmemiştir. Onlara ölümleri sonrası hiçbir devlet nişanı ya da unvan verilmedi. Halbuki İbrahim Beg ve onun cesur destekçileri de, Nasırhan Töre de "Özbekistan Kahramanı" yüksek unvanını almaya layık vatan bağımsızlığı yolunda şehit olmuş halk ve millet kahramanıdır. Özbekistan'daki buna benzer tartışmalar İstiklalcilik hareketinin ve onun faal şahsiyetlerinin bağımsızlık sonrası yeni kimlik inşasında önem kazandığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.*

Yukarıda İstiklalcilik hareketi içinde zikredilen grupların arasında yer alan isimlerden hiç birisinin Molla İbrahim Beg gibi mensup olduğu boy ya da urug ismi ile özdeşleşmemesi de ilginç ve üzerinde durulması gereken bir durumdur. Bu konuya geçmeden önce Lakaylar ile ilgili kısa bir bilgi vermek gerekirse; Lakaylar, Özbekistan Milli Ansiklopedisine göre (Lakay maddesi, 58-59) Özbek

halklarından biri olup, önceden ağırlıklı olarak Buhara Emirliği'nin Hisar ve Belcuvan beglikleri sınırlarında, günümüzde ise Surhanderya vilayetinin Denov, Tacikistan'ın Samaniyan, Kafirnihan, Hisar ilçelerinde Haltan vilayetinin Korgantepe ve Kullap bölgelerinde ikamet etmektedirler. Ayrıca Afganistan'ın Bağlan ve Belh vilayetlerinde yaşamaktadırlar.

Molla İbrahim Beg'in mensup olduğu Lakaylar tarafından desteklenmesi gerçeği bir yana, onun mücadelesinin *Lakay* kelimesi üzerinden yerelleştirilmesinin Afgan, Rus ve diğer gayrı Türk unsurların işine geldiği unutulmamalıdır. Molla İbrahim Beg'in mensup olduğu boy ismi ile tanımlanırken, sıfatın isimden önce kullanıldığı Türkçe cümle yapısı dolayısıyla Lakay İbrahim Beg olarak tanımlaması gerekirken, sıfatın isimden sonra kullanıldığı Farsça ve Rusça cümle yapısına uygun olarak İbrahim Beg Lakay olarak adlandırılmaktadır. Bu durum akla Lakay isminin Türklerin dışındaki unsurlar tarafından kasıtlı olarak eklendiği ve yaygınlaştırıldığı ihtimalini akla getirmektedir. Türkçe kaleme alınan metinlerde de bazen Farsça cümle yapısına uygun olarak yazılmış, bu hususa dikkat edilmemiş ve edilmemektedir. Bu şekliyle Özbek Türkçesi'ne de yanlış olarak yerleşmiştir. Oysa o dönemde kaleme aldığı hatıratında (Farsça yazmış olsa bile) Âlim Han İbrahim Beg'den bahsederken Lakay sıfatını kullanmamıştır.

Tek bir çatı altında toplanıp milli bir duruş sergileyemeyen Türkistan Bağımsızlık Mücadelesinin (İstiklalcilik) Sovyetler tarafından haydutluk manasında *Basmacılık* olarak kavramsallaştırılması dikkate alındığında, onun mensup olduğu boy olan *Lakay* tabirinin, onun adının sonuna neden yapıldığı daha iyi anlaşılmış olur. Molla İbrahim Beg'in Sovyet ve Afgan (Nadir Han Dönemi) karşıtı mücadelesi, *Türkistan halkının Sovyet (Rus) karşıtı milli mücadelesinin bir parçası mıdır? Yoksa, sadece yerel Lakay boyunun mücadelesi midir?* Sorusu akla gelmektedir. Benzer soruyu o dönemde de Afgan yönetimi altında yaşayan Güney Türkistan Türkleri için de sormak gerekir. Molla İbrahim Beg'in *Afganistan'ın Türkler ile meskûn bölgesindeki faaliyetlerini sadece Lakayların mücadelesi mi yoksa orada yaşayan bütün Türklerin mücadelesi olarak mı görmek gerekir?* Bu sorunun cevabına Bolşevik karşıtı Türkistanlıların yazılar kaleme aldığı Yaş Türkistan dergisinde Molla İbrahim Beg ile ilgili çıkan bir yazı üzerinden cevaplayacak olursak hem Afgan hükümetinin hem de onlar ile paralel düşünceye sahip Bolşevik karşıtı grupların, Afgan hükümetinin yönlendirmeleri ile, Molla İbrahim Beg ve Âlim Han'a nasıl baktığı konusunda izlenim elde etmiş oluruz. Yazının neşri tam da Molla İbrahim Beg'in Afgan topraklarında faaliyet gösterdiği zamanların hemen sonrasına denk gelmektedir. Ankara'daki Afgan elçisinin söylediklerinin o dönemde Molla İbrahim Beg'in faaliyetlerinin Afgan hükümeti nezdinde ne anlama geldiğini açıkça ortaya koyan bu yazıda şu ifadelere yer verilmektedir:

Ankara'da yayımlanan Milliyet gazetesinin 15 Eylül sayısında Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han hazretlerinin Afganistan hakkında bir beyanatı basılmıştır. Bu beyanatın Milli Türkistan'a ait bir noktasına Yaş Türkistan, kısaca değinip

geçemeyecektir. Milliyet gazetesinde yazmaktadır ki; Sefir hazretleri bir ara milli Türkistan hükümeti teşkili ile uğraştığı söylenen İbrahim Beg'in kendisine verdiği milli kahraman unvanının doğru olmadığını kendisinin sadece bir Şaki (haydut) olduğunu söylemiş ve şunları ilave etmiştir: Türkistan gençlerinin bunun gibilere ehemmiyet vermesi doğru değildir. Sefir hazretlerinin bu dedikleri hakkında biz milli Türkistan hadimleri özellikle Milli Türkistan Gençleri (Yaşları) aşağıda yazılanları söylemeyi Afgan ve Türkistan halkları dostluğu için gerekli ve görev sayıyoruz. 1- İbrahim Beg Lakay hiçbir zaman milli Türkistan hükümeti kurmak için uğraşmamıştır. 2- Buhara eski Emiri Rus generali Said Mir Âlim Han'ın en güvenilir adamı olan İbrahim Beg, milli müstakil Türkistan fikrinden pek uzak idi. Çünkü General Mir Said Âlim Han'ın beş vakit namazında tanrıya yalvarıp rüyasında gördüğü şey Büyük Rusya İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasıdır. Rus Çarı'nın yardımı olmasaydı General Mir Said Âlim Han Buhara Emiri olarak kalamazdı. Ayrıca böyle bir yardım olmadan o tekrar emir olamazdı (Afganistan ve Milli Türkistan, 1931, s. 22).

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Molla İbrahim Beg yürüttüğü faaliyetler neticesinde milli kahraman olarak algılanmakta ve Afgan hükümeti bunun aksini iddia etmektedir. Türkistanlı aydınların da Afgan hükümetinin görüşlerini yukarıda izah etmeye çalıştığımız sebeplerden dolayı o dönemde desteklemekte ve Molla İbrahim Beg'in isminin sonuna *Lakay* tabirini eklemekte sakınca görmemektedirler.

Molla İbrahim Beg'in faaliyet yürüttüğü dönemdeki olayların dönemin şartları dikkate alarak değerlendirilmesi ve Molla İbrahim Beg'e yöneltilen eleştirilere farklı açılardan bakılması bu sorulara daha doğru cevaplar bulunmasına katkı sağlayacağı gibi Türkistan'ın son döneminde yaşananların daha iyi tahlil edilmesine yardımcı olacaktır. Nazarov'un yukarıda zikrettiğimiz ve Molla İbrahim Beg'in Güney Türkistan Türkleri için önemini ortaya koyan ifadeleri, onun Afganistan'daki faaliyetlerinin de sadece Lakaylar için değil, o dönem Afgan yönetiminden rahatsız olan başta Türkler olmak üzere gayri Peştun diğer unsurlar için de önemli olduğunu göstermektedir. Feyzzat'ın, Molla İbrahim Beg'in Afganistan'daki faaliyetlerinde yanında bulunun önemli komutanlardan Oten Beg ve Hürem Beg gibi komutanların Kongurat boyuna mensup olduğunu yazmasından (Feyzzat, 1372, ss. 93-94) onun sadece Lakaylar tarafından desteklenmediğine işaret etmektedir. Molla İbrahim Beg'in, Lakay ismi ile anılmasının (Türkiye milli mücadelesinde milli güçlerden ayrı hareket eden Ethem'in önüne Çerkez sıfatının konulması örneğindeki gibi) mücadelesine yerellik anlamı katması açısından Afgan yönetiminin tercihi olduğu akla gelmektedir. Türkistanlı aydınlar o dönemde bu hususa pek dikkat etmeyerek Molla İbrahim Beg'in Lakaylığını ön plana çıkaracak şekilde İbrahim Beg Lakay olarak adlandırmada bir sakınca görmemişlerdir. Hatta günümüzde bile Özbek matbuatında bu tabir bazen kullanılmaya devam etmektedir.

Molla İbrahim Beg'in faaliyet gösterdiği Doğu Buhara'nın 1929 yılında Sovyet yönetimi tarafından Özbekistan SSC'den alınarak Tacikistan SSC adıyla cumhuriyet statüsüne kavuşturulması, Lakaylar başta olmak üzere diğer Türk unsurları azınlık durumuna düşürmüştür. Âlim Han'ın ve onun adına mücadele eden Molla İbrahim Beg'in faaliyetleri Sovyetler sonrası Tacik milli kimliğinin oluşum sürecinde de, basmacılık üzerinden tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların etnik aidiyet üzerinden yapılması, o dönem yaşanan olayların günümüzde de bir etki alanına sahip olduğunu ve Molla İbrahim Beg'in Lakaylığı'nın vurgulanmasının algı oluşturulması açısından gayri Türk unsurların işine geldiğine örnek verilebilir. Sovyetlerin yıkılışı sonrası yakın zamanda neşredilen bir yazıda;

Basmacıların ne tür kahramanlar olduğu, ne maksatla, hangi bayrak altında, kimin yararına iş gördükleri ve Tacik ulusuyla ne derece bağlantılı olduğu hareket liderlerinin kabilevi ve milli kimlikleri dikkate alındığında ortaya çıkacaktır. Bu hareketin liderleri Âlim Han, Enver Paşa ve diğerleri Mangıt Türkleri ve Lakay boylarının temsilcileri idi. Yönetici rol oynamayıp harekete katılan birkaç Tacik korbaşı, komutanlarının emri altında faaliyet gösteriyordu. Onların mücadelesinin vatanseverlik ve Tacik ulusal çıkarları ile ilgisi yoktu (Nourzhanov, 2015, s. 187)

şeklindeki ifadelerden anlaşılacağı üzere, basmacılık hareketi Tacikistan'da tartışılmakta ve etnik kimlik üzerinden değerlendirilmektedir. Bu durum o dönemdeki şahsiyetleri hainlik kahramanlık tartışmalarının içine çekmekte, kahraman ya da hain sıfatını alacak olanlar etnik aidiyetlerine göre değerlendirilmektedir. Tacikistan'ın hükümete yakın yayın organlarından biri olan Cumhuriyet Gazetesi'nin 30 Nisan 2011 tarihli sayısında *Kahramansazi az Çehrehayi Hereketi Basmaçigeri be Hatiri Çist?* (Basmacı Hareketi Simalarından Kahraman Yaratmanın Amacı Nedir?) başlığıyla kaleme alınan yukarıdaki ifadeye yapılan atıf sonrasında Nourzhanov, hayatının son noktasına kadar Enver Paşa'nın yanında yer alan ve onunla birlikte şehit olan Özbeklerin Türk uruguna mensup Devletmend Beg'in (Recvebov, 2021b, 12) torununun; *Tarihçilerin iddiasının aksine dedem Türk değil Tacikti. Ailesinin 35 üyesinin tamamı uzun boylu, iri Tacik gözleri ve Aryan yüzleri ve burunları var*" (Nourzhanov, 2015, 187) şeklindeki ifadelerine yer vermektedir. Bu ifadelerden o dönemdeki olaylara günümüzde farklı şekilde bakılmaya başlandığına ve bakış açısına göre olayların farklı değerlendirilebileceğine örnek gösterilebilir. Molla İbrahim Beg'in Lakaylığı'nın vurgulanmasının Afganistan ve Tacikistan gibi Türklerin farklı boylara mensup olarak azınlıkta yaşadığı coğrafyalarda ortak Türk kimliği açısından olumlu bir algıya hizmet etmediği ve etmeyeceği hususu göz ardı edilmemelidir.

Molla İbrahim Beg'in Enver Paşa'nın Gelişine Kadarki Faaliyetleri

Lakayların Esen Hoca uruğuna mensup olan Molla İbrahim Beg'in asıl adı Muhammed İbrahim olup, 1889 yılında Hisar'a bağlı Köktaş köyünde doğmuştur. Babası Emirlik idaresinde görevli olup Çakabay Toksaba dır. Babası olan Çakabay Toksaba yaşadığı köyün aksakalı olup Köktaş Lakayları'nın urug başıdır. Buhara Emir'i tarafından 1870 yılında Miriahur, 1894 yılında da Toksaba unvanı almıştır. Varlıklı bir kişi olup dört eşinden birçok çocuğu olmuştur. Fakat değişik sebeplerden tüm çocukları ölmüş sadece en küçük oğlu İbrahim hayatta kalmıştır. İbrahim babasının hayatta olduğu dönemde temel dini eğitimini aldıktan sonra Damla Muhammed ve Hisar medreselerinde eğitim almıştır. Bu dönemde Tuymahal adında bir kız ile evlense de çocuğu olmamıştır. 1919 yılında Hisar Beg'i tarafından Karavulbegi olarak atanmış ve Köktaş Lakayları'nın zekât toplama vazifesini yerine getirmiştir. Bu dönemde Bibi Hatice isminde biri ile evlenmiştir. 1930 yılında da Afganistan'da Meyhuvan isminde bir eşi daha olmuştur. Gençlik yıllarını dini eğitim alarak geçirdiği için Molla İbrahim olarak da anılmıştır. Âlim Han'ın Afganistan'a geçmesi sonrası onun adına diğer Özbek urugları ve Taciklerle birlikte, Âlim Han'ın tekrar başa geçmesi adına mücadele ettiği için, Âlim Han tarafından Mir Divanbegi, Topçubaşı, Leşkerbaşı gibi unvanlar ile ödüllendirilmiştir (Nazarov, 2006, s. 19; Feyzzat, 1372, ss. 5-7; Corayev vd, 2000, s. 254).

Buhara Emirliği'nin Sovyetler tarafından işgal edilerek Âlim Han'ın Afganistan'a gitmesi, Enver Paşa'nın Türkistan milli mücadelesine destek vermek üzere Doğu Buhara'ya gelmesi, Bolşevikler karşısında tutunamayarak Afganistan'a gitmek zorunda kalması ve tekrar Özbekistan topraklarına dönmesi gibi gelişmeler, Molla İbrahim Beg'in yukarıda kısaca özetlediğimiz siyasi ve askeri hayatında köklü değişikliklere sebep olan dönüm noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Molla İbrahim Beg'in tarih sahnesine çıkışı, Rusların Türkistan'ı ikinci kez Bolşevikler döneminde işgali sürecinde meydana gelen olaylar neticesinde olmuştur. Bu sürecin başlangıcı olan 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması Çarlık Rusya'sında olduğu gibi ona bağlı şekilde yaşayan Buhara Emirliği'nde de bütün dengeleri alt üst etmiştir. Yaşanan kaostan dolayı bağımsızlığına kavuşan Buhara Emirliği'nin bu dönemdeki kaderini tayin eden iki gelişme yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Türkistan coğrafyasında eğitim ve kültürel sahada ortaya çıkan ceditçilik hareketinin ihtilal sonrası Buhara'da siyasi bir mecraya taşınarak bir süredir Yaş Buharalılar olarak adlandırılan oluşumun içinde yer alan aydınların mevcut Emirlik yönetimini yıkmaya meyletmesidir. İkincisi gelişme ise yaşanan kaos sebebiyle Bolşeviklerin bir süre duruma hâkim değilken dengeleri lehlerine çevirerek Emirlik yönetimini ortadan kaldırmak istemesidir. Bu iki unsurun ortak amacına ulaşmak için iş birliğine gitmesi Emirlik yönetiminin kaderini tayin etmiştir. Sovyetler cephesi ve Yaş Buharalılar cephesinde olgunlaşan şartlar neticesinde 2 Eylül 1920 tarihinde Yaş Buharalılar'ın desteklediği Kızıl Ordu birlikleri Buhara'yı işgal ederek Âlim Han'ı ülkenin doğusuna çekilmeye

mecbur bırakmıştır (Hatunoğlu 2015, s. 25). Buhara Emirliği'nin Bolşeviklerce ortadan kaldırılması sonrası, onların desteklediği ceditçi aydınlar tarafından Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması, doğal olarak Buhara topraklarında birbirine düşman tarafların olduğu siyasi bir ortam meydana getirmiştir. Ülkenin doğusu ve batısında Cedit yönetimine ve onların hamisi olan Bolşeviklere karşı silahlı mücadele başlamıştır. Molla İbrahim Beg ve ona destek verenlerin pozisyonunu bu gelişme belirleyip, meskûn olduğu ülkenin doğusundaki mücadelede aktif rol oynamıştır. Buhara Emir'i Âlim Han'ın savaşta yenilerek ülkenin daha dağlık ve Afganistan sınırına yakın doğu kısmına gidip bir süre burada mücadelesine devam etmesi, ülkenin coğrafi açıdan daha avantajlı bu kısmında Bolşevik ve Cedit karşıtı hareketin daha keskin olmasına sebep olmuştur. Emirlik yerine kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı gazetesindeki bir haberde; *Bu günlerde vatan ve halk hainlerinin başı olan Emir ile taraftarları kendilerine kaçacak yer bulamadan merkezden uzak olması sebebiyle şuralar hükümetinin mazlumlar ve biçareler için en yararlı hükümet olduğunu anlamayan bilgisiz ve saf Hisar ve Kulap etrafındaki halk ile birlikte mücadeleye girişip, bilgisiz insanları satın alıp din kardeşi kızıl kahramanlara karşı savaşmış Müslüman'ın Müslüman kanı akıtması için yollar aramaktadır* (Hainler Uhlamaydur, 1920, s. 1) şeklindeki ifadelerin muhatabı Âlim Han ve ona destek verenler olmuştur. Buhara Emir'i Âlim Han'ın bu süreçteki rolü ve Molla İbrahim Beg ile geliştireceği ilişki, Molla İbrahim Beg'in askeri faaliyetlerini derinden etkilemiştir. Onun askeri faaliyetlerinin sorgulanması ve eleştirilere maruz kalmasında Âlim Han ile kurduğu ilişkinin çok büyük etkisi olmuştur. Çünkü Âlim Han, diğer basmacı gruplara destek vermeyip sadece eski yönetimini tekrar kurmaya çalışan bir hükümdar olarak değerlendirilmiştir.

10 Eylül 1920 tarihinde Baysun şehrine ulaşan Âlim Han, 26 Kasım'da Duşanbe'ye ulaşmıştır. 30 Kasım tarihinde Sovyet Rusya'nın BHC'deki temsilcisi Kuybişev'e gelen habere göre Emir askerleri ve mahalli begler Baysun, Şirabat ve Derbent şehirlerini Kızıl Ordu birliklerinden kurtarmıştır. Böylece, Buhara Emirliği topraklarının tamamen işgal edilmesi adına başkent Buhara'yı işgal eden orduların kumandanı Frunze'nin Buhara Semerkant grubu kıtalarına Baysun ve Şirabat bölgelerinin ele geçirilmesi için 4 Eylül'de verdiği emir gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Aralık ortalarında Hisar sefer ordusu hazırlanarak komutanlığına Marsov atanmıştır. 17 Aralık'ta Karşi şehrinden Baysun'a hareket eden Kızıl Ordu birlikleri ile Emir askerleri arasında ilk çatışma Baysun'a bağlı Akkutsal mevkiinde gerçekleşmiştir. Bu çatışmanın kesin bir galibi olmasa da Emir birlikleri Derbent'e çekilirken, 21 Aralık'ta Baysun ve Şehri Sebz'i Bolşevikler ele geçirmiştir. Aralık ayının sonlarında Osman Hoca başkanlığında bir heyet 700 süvari ile Baysun'a gelmiştir. Bu heyetin görevi Doğu Buhara'da Sovyet idaresini tesis etmek olmuştur. Eylül ayından beri 50 bin kişilik çoğu silahsız askerle Baysun'u savunmaya çalışan Baysunlular 10 bin şehit vererek dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. 1921 yılının Ocak ayında bir tugay, 8. Piyade Alayı ve 1. Süvari Alayı Sovyet birliklerine takviye amaçlı gelerek bölgedeki Sovyet hakimiyetini

güçlendirmiştir. Tarihler 14 Şubat 1921 tarihi gösterdiğinde Sovyet birlikleri aralıksız seferlerine başlamış 20 bin kişilik askeri güçleri ile Hisar vadisinde birçok bölgeyi Mart ayına kadar ele geçirmeyi başarmışlardır (Hayit, 1997, ss. 158-160).

Bolşeviklerin bu baskısına maruz kalan Emir, Hisar'dan Kulab'a geçmiştir. Kısa bir süre sonra Emir'in yardım alma maksadıyla Afganistan'a gitmesi de 1921 yılının Mart ayının başlarına denk gelmektedir. Âlim Han kendi hatıralarında bu durumu şu şekilde ifade etmiştir.

Bu bende-i aciz Kabil'e gidip destek ve yardım alma tereddüdüne düştü. Eğer buradan çıkışım sebebiyle bize bir yardım sağlanırsa onu temin edip gelişime kadar sizler kendi askerlerinizle düşmana karşı koymaya devam ediniz. Şu an düşman taarruzu yoğun olup, eğer ona karşı koymazsanız halkın endişesi artar. Ben dönünceye kadar halk sakin kalsın" dedim. Emîr Fermanı çıkarıp fermanı belli yerlere gönderdim. Muhammed İbrahim Beg ile Devletmend Beg'e benim bu fermanım ile iş görmelerini ve düşmanın yolunu tutmalarını emrettim. Kendim Kulab vilayeti yolu ile Amu Derya'nın geçit veren noktasından 1339 yılının Cemazeyilahir ayının 22'sinde (3 Mart 1921) sınırı geçtim (Âlim Han, 1991, s. 16).

Âlim Han'ın bu ifadelerinin aksine Nazarov, Molla İbrahim Beg'in, Âlim Han ile görüşmediğini, onun ülkeyi terk ettiği tarihlerde kayın babası Abdulkayyum Pervaneçi komutasında sıradan bir savaşçı olduğunu söyleyerek Emir ile mektuplaşmaları olmakla birlikte yüz yüze tanışmalarının Kabil'de gerçekleştiğini ifade etmektedir (Nazarov, 2006, 21). Bu iddianın doğru olma ihtimali bir yana, Emir'in Afganistan'a gitmesi hem Molla İbrahim Beg hem de Âlim Han'ın hayatında köklü değişimlere sebep olmuştur. Bu gelişme Molla İbrahim Beg'in askeri ve siyasi olarak ön plana çıkmasına zemin oluştururken, Âlim Han'ın ülkeyi terk etmesi doğal olarak bir kaçış olarak değerlendirilmiş ve Doğu Buhara'da bir lider sorunu ortaya çıkarmıştır. Emir, gidişinin yardım temin etme amaçlı olduğunu hatıratında dile getirip bazı olayların onun Afganistan'daki hayatının adı konmamış bir tutsaklık olduğuna dair ipuçları verse de, aynı duruma düşecek olan Molla İbrahim Beg'in gösterdiği dirayeti gösteremediği açıktır. Hayit; *Devlet başkanı olduğu halde, daha savaşlar devam ederken halkını ve topraklarını bırakarak gitmiştir. Bu hadise Türkistan tarihinde ilk defa vuku buluyordu, çünkü hükümdar törelere göre savaş esnasında ordularının başında bulunmak zorundaydı. Hive Han'ı ise savaşın sonuna kadar başkentinde kalıyordu* (1997, s. 163) ifadeleri ile eleştirse de, aynı eserinin dipnot kısmında İngiliz Binbaşı F.M. Bailey'in 20 Nisan 1922 tarihli raporunda yer alan *Afganlılar ona tutuklu muamelesi yaparak bütün yazışmalarını sansürlediler. Ama masrafları için ona aylık 12.000 Afgani tesis ettiler* ifadesine de yer vererek, Emir'in içinde bulunduğu durum hakkında da bilgi vermektedir.

Âlim Han'ın Afganistan'a gitmesinin hemen ardından 15 Mart'ta Kulab'da işgale uğramıştır. Daha öncesinden Hisar sefer ordusu Denav, Karadağ, Hisar, Duşanbe, Feyzabad gibi Doğu Buhara bölgesinin birçok yerini işgal edip Âlim Han'ın mücadelesini büyük ölçüde akamete uğratmıştı. Emir'in gidişi sonrası

bölgedeki mücadele durmamış aksine alevlenerek devam etmiştir. Belcivan'da Devletmend Beg, Kulab'da Aşur Toksaba, Dangar'da Abdulkayyum Pervaneçi, Karamazar'da Togay Sarı, Lakay'da Molla İbrahim Beg, Darvaz'da İşan Sultan, Karategin'de Fuzail Mahdum, Feyzabat'ta Gafur Beg, Duşanbe'de Rahman Datha, Hisar'da Temir Beg, Surhan Vadisinde Hurrām Beg gibi isimler alanları ve süreleri sabit olmamakla birlikte mücadele etmekteydiler. Buhara Halk Cumhuriyeti ile Devletmend Beg arasında 12 Ağustos 1921 tarihinde yapılan anlaşma bir süreliğine çatışmaları durdursa da Sovyet askerlerinin Buhara'dan çekilmeyeceğinin anlaşılması üzerine çatışmalar geri başlamıştır. Kulab'ın ele geçirilip Devletmend Beg'in bölgenin valisi olması gündeme gelince bu bölgede hâkim olan Togay Sarı ile bir çatışma meydana gelmiş, savaşı kaybeden Togay Sarı kalan askerleri ile Molla İbrahim Beg'e katılmıştır. Bu gelişmelerden daha güçlü çıkan Molla İbrahim Beg, İşan Sultan, Devletmend Beg, Abdulkayyum Bay, Togay Sarı, Berat Beg ve diğer korbaşılar tarafından Kulab şehrinde lider olarak seçmişlerdir. Onun bu başarısından haberdar olan Âlim Han da onu tüm Doğu Buhara korbaşılarının lideri olarak atamıştır. Daha sonra 17 Eylül 1921 tarihinde Lakay vadisinde bulunan Karasukuda köyünde gerçekleşen, Buhara Korbaşıları Kurultayı'nda da İslam Leşkerbaşısı unvanı alarak Doğu Buhara istiklalcilerinin lideri seçilmiştir (Nazarov, 2006, s. 26; Hayit 1997, ss. 177-178).

Eylül ayına denk gelen bu gelişme Nazarov'un Molla İbrahim Beg ve Âlim Han'ın ilk kez Afganistan'ın başkenti Kabilde görüştüğü iddiasını destekler niteliktedir. Çünkü mart ayında Afganistan'ı terk eden Âlim Han eğer onu kendi yerine bırakıp Leşkerbaşısı ilan etse idi, mart ayından itibaren bu hareketin lideri olması gerekirdi. Ama olaylar farklı şekilde gerçekleşmemiştir. Molla İbrahim Beg'in Buhara Korbaşıları Kurultayı'nda Leşkerbaşısı olarak seçilmesi 1921 yılının Eylül ayına denk gelmektedir (Corayev vd, 2000, s. 255). Bu tarihten önce yani Âlim Han'ın Buhara'yı terk ettiği Mart ayından eylül ayına kadar geçen altı aylık süre, Molla İbrahim Beg'in ön plana çıkıp doğu Buhara'daki mücadelenin lideri olmasının zeminini oluşturmuştur.

Leşkerbaşısı olarak ilan edilmesinden önceki faaliyetlerine göz attığımızda karşımıza şu bilgiler çıkmaktadır. Âlim Han, Afganistan'a geçtiği günlerde geride bıraktığı İşan Sultan ve Belcuvan Begi Devletmend Beg, Belcuvan bölgesi Lakaylarına Bolşevik ve Ceditlere karşı mücadelede Lakayların da destek vermesine dair davetnameler göndermiştir. Lakaylar Beratbeg, Togay Sarı ve Molla İbrahim Beg'in kayın babası Abdulkayyum Pervaneçi liderliğinde bu davete icabet edince, henüz otuzlu yaşlarda gücünün zirvesinde olan Molla İbrahim Beg de kayınbabasının grubunda *cigit* (asker) olarak görev almıştır. 2 ay boyunca yukarıda adı zikredilen isimler komutasında Belcuvan Begliği sınırları dahilinde kalan Dangara, Kangurt ve Aksu civarında Bolşevikler ile mücadele etmiştir. Mart ayında Bolşevikler tarafından işgal edilen Kulab'ın geri alınması için Devletmend Beg ve İşan Sultan liderliğinde Molla Nazar, Togay Sarı, İsmet Palvan, Artık Palvan, Molla Kence, Molla Ahmed, İbrahim Kırkkulak, Borı Cavlan, Molla Ernezer ve Abdulkayyum Pervaneçi'nin de katılımı ile bir operasyon

gerçekleştirildiğinde, Molla İbrahim Beg, kayınbabası yanında görev almıştır (Nazarov, 2006, ss. 21-22).

Molla İbrahim Beg'in bir grubun lideri olarak ön plana çıkması kayın babası Abdulkayyum Pervaneçi'nin 1921 yılının baharında Tangara mıntıkası, Karatav mevkiinde yaşanan bir çatışmada ağır şekilde yaralanması sonrası yaşanan gelişmelerden sonra olmuştur. Kayın babası Abdulkayyum Pervaneçi kendisinin yerine cesareti ve teşkilatçılığı ile ön plana çıkmış olan damadı Molla İbrahim Beg'i seçmiştir. Böylece Lakay grubunun bir kısmının başına geçen Molla İbrahim Beg, İşan Sultan ve diğer korkbaşıların talebi üzerine Doğu Buhara'daki diğer korkbaşılar destek verme adına Belcuvan bölgesinden Hisar bölgesine geçmiştir. Yapılan çatışmalarda ön plana çıkan ve adı duyulmaya başlanan Molla İbrahim Beg'e bir süre sonra Lakay dışındaki diğer Türk urugları ve Tacikler de katılmaya başlayınca Lakay bölgesi Doğu Buhara Bölgesinde, Bolşevik karşıtı hareketin en canlı olduğu yer haline gelmeye başlamıştır. İstihbaratçı A. Velişev'in söylediği *Basmacılığın en alevli ocağı Hisar Vadisi, yani aslında Lakayların yaşadığı bölge idi* (Nazarov, 2006, s. 22) cümlesinin kurulmasını sağlayan olaylar bu şekilde başlamıştır.

Âlim Han, hatıralarında kendisinin Afganistan gidişinden sonra Molla İbrahim Beg'in faaliyetlerini tarih vermeden; *"Molla İbrahim Beg Divanbegi Leşkerbaşı olduğundan askerlerini toplayıp onların durumuna bakarak yavaş yavaş işe başladı. Düşmanın yerleştiği köyleri basarak az da olsa silah ve cephane tedarik etti. Mazlum halka haber verip kısa sürede 10 bin kişi topladı. Böylece Kulab ve Belcuvana saldırıp oraları işgalden kurtardı ve adamlarını göndererek durumdan beni haberdar etti. Bu arada Karategin ve Dervaz vilayetlerini de ele geçirdi. Bu durum beni memnun etti ve onun unvanını yükselttim. Yedi yıl boyunca Bolşeviklere karşı mücadele edip kahramanlıklar gösterdi"* (1991, s. 19) şeklinde özetlemiştir. Molla İbrahim Beg'in yüzeysel şekilde verilen bu faaliyetlerin başlangıcına, yani 1921 yılının bahar sonu ve yaz aylarına biraz daha ayrıntılı bakmak gerekir. Molla İbrahim Beg ile Alim Han arasında kurulan ilişkinin nasıl gerçekleştiğine bakarken, bu dönemde gelişen olayların irdelenmesi, Alim Han'ın giderken Molla İbrahim Beg'i görevlendirmesi ve yüz yüze tanışıp tanışmadığı konularında, Alim Han'ın hatıratının aksine, yeni çıkarımlar yapmamıza imkân verecektir. Bu çıkarımlar da, Molla İbrahim Beg ile ilgili alışagelmiş söylem ve bilgileri tartışma zeminine çekerek onun faaliyetleri değerlendirilirken oluşan bakış açısına farklılık ve derinlik kazandıracaktır.

Molla İbrahim Beg'in ön plana çıkmaya başladığı dönemde Âlim Han, gönderdiği mektubunda *"Buhara'ya dönüşüme az kaldı. Ümit ediyorum ki, vatana dönüşümde sizinle şahsen görüşeceğim ve bütün isteklerinizi yerine getireceğim"* ifadeleri yer almaktadır. Başka bir mektubunda da; *Değerli İbrahim Toksaba, Molla Abdulkayyum Toksaba ve Kapı Ağası Hancer cenaplarına... Mektubunuzu aldım. Sizinle itikat yolundaki hizmetlerinin Allah tarafından desteklenmesini niyaz ediyorum* ifadeleri yer almaktadır. Molla İbrahim Beg'in kazandığı başarılarla

binaen Âlim Han'ın güvenini kazanarak Beg ilan edilmesi de aynı döneme denk gelmektedir. Hisar halkın onu Beg olarak tanınması üzerine iki hafta boyunca ziyafetler tertip edilmiştir. Aynı yılın yaz ayları boyunca Hisar Vadisi'nde bulunan Bolşevikler ve başlarında henüz İstiklalciler safına geçmemiş olan Osman Hoca'nın bulunduğu iş birlikçi devrimci ceditçilerin sol kanadı ile mücadele etmiştir (Nazarov, 2006, ss. 23-24). Mektuplar, mücadeleye başlama zamanı, Beg ve Leşkerbaşı ilan edilme zamanı gibi hususlar dikkate alındığında, Âlim Han'ın beyanının aksine, onunla yüz yüze görüşmeyip başarılarının ürünü olarak onun güvenini daha sonra kazandığı ve Kabil'e gitmek zorunda kaldığında ancak orada ilk kez Emir ile şahsen tanıştıkları görüşü öne çıkmaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz sürecin sonunda Molla İbrahim Beg, 17 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen Buhara Korbaşları Kurultayı'nda İslam Leşkerbaşısı unvanı alarak Emir'in desteği ile Doğu Buhara istiklalcilerinin lideri seçildi. İlk icraatı da Kızıl Ordu'ya Doğu Buhara'yı 10 gün içinde terk etmelerine dair ultimatoma vermek olmuştur. 22 Eylül 1921 tarihinde 4000 askeri ile Duşanbe şehrini kuşatarak garnizon komutanı Morezenko'dan silahlarını teslim etmelerini talep etse de, bu talebin ret edilmesi üzerine çatışmalar şiddetlenmiş, Sovyet garnizonuna takviye birliklerin gelmesi Molla İbrahim Beg'in Lakay vadisine çekilmesine sebep olmuştur (Hayit, 1997, ss. 178-179).

Molla İbrahim Beg'in Duşanbe olayında bir başarısızlık yaşasa da aslında daha öncesinde çok önemli işlere imza atmıştı. Ağustos ayında Kulab'ı kurtarması sonrası Âlim Han'ın açık desteğini almış, Devletmend Beg'i Taciklerin yaşadığı bölgeye, Togay Sarı'yı ise Özbeklerin yaşadığı bölge görevlendirerek, kendisi de Lakay bölgesindeki faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Batı ve orta Buhara'da faaliyet gösteren korbaşılar da kendisi ile teması geçmiş hatta batı Buhara korbaşlarından en tanınmış olan Molla Abdulkahhar, Âlim Han'ın yanından gelerek Molla İbrahim Beg ile görüşerek faaliyet alanını olan Batı Buhara'ya dönmüştür ve onun hakimiyetini tanımıştır. Doğu Buhara'da Özbek ve Tacik gibi etnik temelli ve her korbaşının kendi sınırlarında faaliyet göstermesiyle yerel temelli yürütülen mücadeleyi tek bir bayrak altında toplayıp, etnik ve bölgesel bir mücadele olmaktan çıkararak bağımsızlık mücadelesi kimliğine kavuşturmuştur. Bolşevikler ve ceditlerin sol kanadına karşı başka zaferler kazanıp kısa sürede içinde halkın güvenini ve saygısını kazanmıştır. İlk başlarda 4 bin olan askerlerinin sayısı kısa bir süre sonra 1921 yılının Aralık ayında 10 bin kişiye ulaşmıştır. Bu kısa süre zarfında Kulab, Belcuvan, Karategin, Korgantepe, Dervaz ve Hisar bölgelerini Bolşeviklerden temizlemiştir. Askeri nizamı getirmek adına bazı düzenlemeler yapmıştır. Kendi başına hareket eden grupları tek çatı altında birleştirmiştir. Nüfuz sahasında emirlik yönetim şeklini getirmeye çalışarak kendi idare sistemini tesis etmeye çalışmıştır. Devlet olmak için gerekli yasama, yürütme ve yargı erklerini andıran uygulamalarda bulunmuştur. Halkı yağmalayanları ve günahsız kişileri öldürenleri cezalandırmış, kendine bağlı askerlerin silahlı ve izinsiz köylere girmesini yasaklamıştır. Kendi birliklerinin ve diğer birliklerin kendine özel bayraklar kullanmasını sağlamıştır. Lakay, Hisar, Kulap, Belcuvan ve Korgantepe

bölgeleri onun hakimiyetinde olmuştur. Onun bu başarıları doğal olarak Bolşevikleri tedirgin etmiş korbaşılar ile arasının açılması için söylentiler çıkarılmıştır. Başarılı işler yürütülürken korbaşıların kendi içinde çıkan çatışmalara da müdahale etmiştir. Örneğin 1921 yılının güzünde Kulab'da Aşur Toksaba ve Togay Sarı arasında iç mücadele kaynaklı çatışmalar yaşanmış, bu mücadele etnik çatışmaya dönüşmüştür. Devletmend Beg'den yardım alan Aşur Toksaba, Togay Sarı'yı Kulab'tan çıkarmayı başarmıştır. Bu çatışmalarda Devletmend Beg birliklerine bağlı unsurların halkı talan etmesi üzerine Belcuvan ve Kulab bölgesinde faaliyet gösteren korbaşıları yanına çağırması ve suç işleyenlerin cezalandırılmasını sağlamıştır. Bu toplantıda ortak düşman yerine etnik çatışmalara giren kişilerin canının ölümde, malının talanda olması kararlaştırılmıştır (Nazarov, 2006, ss. 25-29; Corayev vd, 2000, ss. 256-257). Molla İbrahim Beg bu şekilde Doğu Buhara'daki basmacılık hareketinde ön plana çıkıp mücadele ettiği ve bazı düzenlemeler yaptığı esnada, Enver Paşa *İstiklalciler* safına geçerek Doğu Buhara'ya geçmiştir.

Molla İbrahim Beg'in Enver Paşa'nın Gelişinden Sonraki Faaliyetleri

Enver Paşa 8 Kasım 1921'de 74 Türk subayı ile birlikte Doğu Buhara'daki savaş bölgesine gitmek üzere ava gidiyorum bahanesi ile Buhara'dan ayrılmıştır. Molla Nafiz ve Togay Sarı gibi isimler tarafından hoş karşılanan Enver Paşa, 28 Kasım'da Molla İbrahim Beg'in hakimiyet sahasında bulunan Karamendi köyüne, oradan da Aral köyüne gelince, 30 Kasım'da misafir kaldığı evin Molla İbrahim Beg'in adamları tarafından sarılması (Hayit 1997, s. 200) ile olumlu hava değişmiştir.

Enver Paşa'nın, Doğu Buhara cephesine gelişi genel olarak Türkistan milli mücadelesi açısından olumlu bir gelişme olmasına karşın, özelde yukarıda bahsi geçen şekilde faaliyetler yürüten ve bu hususta belli oranda gelişme kaydeden Molla İbrahim Beg için olumsuz bir gelişme olmuştur. Enver Paşa'nın, Ceditçilerin ve Bolşeviklerin kontrolünde olan Buhara'dan gelerek İstiklalciler arasına katılması Molla İbrahim Beg'in, Enver Paşa'ya bakışındaki güvensizliğin temelini oluşturmuştur. Enver Paşa'nın, Molla İbrahim Beg tarafından tutuklanmasının asıl sebebinin de onun Ceditçi olarak algılanması olduğu ve Ceditçi-Kadimci ayrışmasının Doğu Buhara topraklarında mücadele edenlerin pozisyon almasında belirleyici rol oynadığı, Molla İbrahim Beg'e isnat edilen konuşmalardan ve Enver Paşa'nın bazı mektuplarından anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ali Bademci'nin, Enver Paşa ile Molla İbrahim Beg arasında geçtiğini söylediği konuşmada Molla İbrahim Beg'in; *Size Cedidi diyorlar, doğru mu? Cenab-ı Ali'yi (Âlim Han) tahttan indirip Afganistan'a ric'ata zorlayan ceditçiler tarafından getirildiğinizi söylerler, doğru mu?* Soruları ile Osman Hoca hakkında söylediği, *Onlar Cenab-ı Aliye düşmanlık ettiler. Bize de dost olamazlar* (Bademci 2008, s. 73). şeklinde ifade ettiği şüpheli yaklaşımın, Enver Paşa ve Osman Hoca'nın siyasi geçmişleri dikkate alınıp olaya Molla İbrahim Beg açısından bakıldığında onun değerlendirmelerinin pek de yersiz olmadığını söylemek mümkündür. Enver Paşa'nın, Molla İbrahim

Beg'in mücadele ettiği Ceditilerin merkezi olan Buhara'dan geldiği ve Osman Hoca'nın o anda olmasa da kısa bir zaman öncesine kadar, Bolşevikler ile iş birliği yaparak Âlim Han'ı deviren ceditçi Yaş Buharalılar hareketinin içinde aktif görev üstlendiği gerçeğini unutmamak gerekir. Enver Paşa'nın serbest kaldıktan sonra Afganistan Kralı Amanullah Han'a gönderdiği 14 Nisan 1921 tarihli mektubunun Âlim Han ve onun adına faaliyet gösteren Molla İbrahim Beg ile ilgili cümlelerine baktığımızda, Molla İbrahim Beg'in şüphesinin devam ettiği ve Enver Paşa'nın, Âlim Han'ın geri dönmesine Ceditçilik ve Kadimcilik ayrışmasını körükler korkusuyla pek de taraftar olmadığı anlaşılmaktadır. İlgili mektupta şu ifadeler dikkat çekicidir: *Fakat Emîr buralara gelirse yine ceditçilik, Atılık meselesi alevlenir. Mütâla'a-yı seniyeleleri gibi her şey mahvolur* (Yamauchi, 1995, s. 272).

Molla İbrahim Beg'in, Enver Paşa ile ilgili yukarıda izah etmeye çalıştığımız ilk izlenimi KGB tarafından yapılan sorgusundaki şu ifadelerden de anlaşılmaktadır: *Ben onu Buhara Ceditçilerinden birisi sanmıştım. Bu yüzden yanındaki askerleri ile birlikte silahlarının alınması için emir verdim. Askerler hemen gerekeni yapmışlardı. Enver Paşa'ya şunları söyledim. "Sizinle ilgili gerekli belgeleri ve onayı alıp, söylediklerinizin gerçek olduğuna inandıktan sonra sizi Ruslara ve Ceditçilere karşı savaşan bütün Müslüman askerlerin başkomutanı olarak muhatap almaya hazırım"* (Ülkü, 1996, s. 32). Molla İbrahim Beg'in bu sorgusunda onay mercisi olarak kastettiği Âlim Han'ın hatıratında kaleme aldıkları, yaşanan olayın tamamlayıcısı gibidir. Âlim Han şunları söylemektedir:

Enver Paşa Buhâra'nın şark tarafından gelerek Korgantepe Vilâyetinde mücahitler ile karşılaşır. Mücahitler Enver Paşa'nın gelişini İbrahim Beg'e haber verir. Böylece bu leşkerbaşımız bu haberi bana haber verdi. Bu durum karşısında nasıl davranması gerektiğini sordu. Ben bu haberi alınca İbrahim Beg'e ferman yolladım. Bu fermanında Enver Paşa'nın düşman ile mücadele tecrübe ve kabiliyet sahibi olduğunu, ona alicenaplık göstermesi gerektiğini, kendisini yanına çağırıp sormasını, eğer İslam milletine hizmet etmeyi kabul ederse bizim zatı alimiz tarafından bizim adımıza saygı gösterilmesini, aksi halde nehirden (Amu Derya) geçirip bu tarafa yollamasını söyledim. Bu kulun fermanı ile Molla Muhammed İbrahim Beg mücahitleri toplayıp, ona alicenaplık gösterdi (Alim Han 1991, s. 20).

Enver Paşa'nın esareti Bademci'ye göre 31 Aralık 1921 Togan'a göre ise 1922 yılının 15 Sonkanun (Ocak) tarihinde yine emircilerden İşan Sultan'ın Hisar mevkiine gelmesi sonrası yaşanan gelişme ile sona ermiştir. Yanında 200 kadar adamıyla gelen İşan Sultan, Enver Paşa ile görüşmek isteyince, Paşa Lakayların müsaadesiyle Hisar'a gelerek onunla görüşmüş ve hürmetle karşılanmıştır. Enver Paşa bu görüşme sonrası Lakaylar ile geri dönmemiş, böylece yaklaşık bir ay süren esareti sona ermiştir (Togan, 1981, s. 439; Bademci 2008, s. 101). Esareten kurtulmasının hemen akabinde İşan Sultan, Nafi Bey, Rahman Mingbaşı ve Fuzail Mahdum ve İsmail Hakkı'nın birliklerinin başında olarak 28 Ocak'ta Duşanbe şehrine saldırarak bu şehri Bolşeviklerden kurtarmıştır (Hayit, 1997, s. 201).

Bu esnada yaşanan gelişmelere Molla İbrahim Beg ve Enver Paşa'nın liderliği açısından baktığımızda, İbrenin Enver Paşa lehine döndüğü görülmektedir. Enver Paşa'nın, Âlim Han'a yazdığı mektuptan anlaşılacağı üzere 9 Ocak 1922 tarihinde kendisine ulaşmış olan mektup ile, Alim Han'ın hatıratında bahsettiği teklifi kabul etmiş ve faaliyetlerinde emircilerin de desteğini alarak avantaj sağlamıştır. Yine bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Molla İbrahim Beg yaşanan çatışmalarda Enver Paşa'ya gerekli desteği sağlamayarak askerlerini alıp Hisar'a dönmüştür (Yamauchi, 1995, s. 262; Bademci, 2008, s. 130). Enver Paşa'nın Doğu Buhara'daki grupları etrafına toplamaya başlaması, Âlim Han'ın 28 Mart'ta gönderdiği ferman ile Enver Paşa açısından meşru bir zemine oturmuştur. Çünkü söz konusu ferman ile Enver Paşa, bir zamanlar Âlim Han'a tabi olan Doğu Buhara'daki bütün silahlı güçlerin baş komutanı olarak ilan edilmiştir (Raşidov, 2004, s. 41). Âlim Han'ın, Molla İbrahim Beg'e gönderdiği mektupta bütün askeri ve siyasi liderliğin Enver Paşa'ya devredilmesini istemiştir. Enver Paşa'yı ilk destekleyenler Taciklerden Fuzeyl Mahdum ve İşan Sultan ile Özbeklerin Türk uruğundan olan Devletmend Beg olmuştur. Lakaylara liderlik yapan Molla İbrahim Beg ile Enver Paşa arasındaki soğukluğun bir sebebi de liderlik mücadelesi olmuştur. Molla İbrahim Beg ve İşan Sultan öncülüğünde Köktaş'ta önemli kişilerin katıldığı bir kurultay düzenlenmiştir. Bu kurultaya katılan Enver Paşa mücadelesinin asıl sebebinin anlatmıştır. Daha sonra Molla İbrahim Beg'in sorgulanması esnasında söylediklerine göre Enver Paşa bu kurultayda Doğu Buhara'daki bütün silahlı güçlerin baş komutanı olarak seçilmiş, kendisi de askerleri ile ona katılmaya mecbur olmuştur. 1922 yılının 10-15 Nisan'ında Baysun'da ki Kafirun köyünde Türkistan korbaşları kurultayında Enver Paşa, Bütün İstiklalcilerin başkomutan ve siyasi lider olarak seçilmiştir (Recebov, 2021b, s. 12). Bademci'nin iddiasına göre Âlim Han'ın temsilcisinin de katıldığı bu kurultaya birçok bölgeden temsilci katılmasına rağmen, Lakaylardan bir topluluk Pulhakiyan mevkisine kadar gelip geri dönmüşlerdir. Enver Paşa'nın Damad-ı Halifetü'l-Müslimin Emir-i Leşker-i İslam Seyyid Enver (Bademci, 2008, ss. 155-158) unvanını alarak Türkistan'daki Sovyet karşıtı tüm güçleri tek bir çatı altında toplama yolunda çok önemli bir adım attığı bu kurultaya Molla İbrahim Beg'in, Enver Paşa'ya tam destek vermediği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Fakat Molla İbrahim Beg, çalışmanın sonraki kısımlarında verdiğimiz sorgusunda, bu durumun aksini iddia etmektedir.

Molla İbrahim Beg'in, Enver Paşa'nın gelişinden, Hacı Sami Paşa'nın Afganistan'a gidişine kadar geçen süre zarfındaki faaliyetlerini mevcut siyasi durum çerçevesinde değerlendirecek olursak şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. Enver Paşa, Molla İbrahim Beg'in ev hapsinden kurtulduktan sonra kısa süre içinde önce Doğu Buhara'daki istiklalcilerin sonra da bütün Türkistan istiklalcilerinin lideri olmuş, bu yapı içerisinde Molla İbrahim Beg de, Âlim Han'ın telkinleri ile ona zımnen tabi olmuştur. Her iki taraf arasında güvensizliğin olduğu ve zımni bağlılığın bazı olumsuz olaylara sebep olduğu hem Enver Paşa'nın yazdığı

mektuplardaki şikayetlerinden hem de Molla İbrahim Beg'in tavırlarından ve sorgusunda anlattıklarından anlaşılmaktadır.

Enver Paşa'nın Sovyet yönetimi karşısında ciddi bir güç haline gelerek 19 Mayıs 1922 tarihinde Moskova'ya bir mektup göndererek Rus işgal güçlerinin Türkistan topraklarından çekilmesini istemesinden yaklaşık bir buçuk ay önce (1 Nisan 1922) Sovyet idaresi tarafından Doğu Buhara Birliği kurulmuş idi. İstiklalcilere karşı mücadele eden bütün güçler bu birlik altında birleştirildi. Bu önlemlerin dışında Enver Paşa'ya karşı halk içinde propaganda yapılmasına da karar verilmişti. Enver Paşa ile Sovyet güçleri arasında belirleyici savaşların gerçekleşeceği Baysun kuşatması esnasında ve sonrasında, Sovyetler tarafından uygulanan planlar neticesini göstermeye başlamıştır. Sadece halk arasında propaganda yapmakla yetinmeyen Sovyet yönetimi, korbaşılar arasında nifak çıkarma adına dedikodular yayıp, korbaşı birlikleri içinde görevli istihbaratçı Çekistler ve işbirlikçileri savaşçılar arasında tedirginlik çıkaracak asılsız haberler yaymışlardır. Bu çabalar Doğu Buhara'daki iki önemli ismin zaten iyi olmayan arasını daha da açmıştır. Neticede Baysun kuşatması gibi savaşın dönüm noktası olan bir operasyonda, Molla İbrahim Beg 7000 kişilik askerini yanına alarak Baysun'dan geri çekilmiştir. Bu da yetmezmiş gibi, uzun zamandan beri kuşatma altında olan Baysun'da Sovyet güçleri yardım alarak karşı saldırıya geçtiğinde Enver Paşa'ya tabi olmadığını söyleyerek isyan etmiştir (Recebov, 2002, ss. 89-94). Onun bu hareketi İstiklalcilik hareketinde tamiri mümkün olmayan neticelere sebep olmuştur. Bu olay Enver Paşa ile Molla İbrahim Beg arasındaki ipleri tamamen koparmasa da, Sovyetlerin Enver Paşa'yı tamamen ortadan kaldırmak için 15 Haziran'da başlattığı hareketin başarıya ulaşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Molla İbrahim Beg'in o anki ve daha öncesindeki olumsuz tavırları ile ilgili bazı iddialar öne sürülmektedir. Bademci'ye göre tarafsız görünmesine ve birleştirici rol oynamaya söz vermiş olmasına rağmen Âlim Han, hala Lakaylardan elini çekmediği gibi, onlardan medet umduğu, Afganistan'dan gelen kuryelerden rahatlıkla öğrenebiliyordu. Tam güven beyan etmiş olmasına rağmen adamlarına Enver Paşa'ya güvenilmemesini söylediği, Paşa'ya ulaşan diğer bir haber idi (Bademci, 2008, s. 167). Nazarov tarafından dile getirilen iddialarda da Âlim Han'ın benzer tavırlarına dikkat çekilmektedir. Ayrıca Buhara Halk Cumhuriyeti Devrim Komitesi üyelerinden Alimcan Akçurin'e ait olduğunu söylediği mektuptan anlaşılacağı üzere Enver Paşa'ya karşı yürütülen mücadele sadece silahlı alanla sınırlı kalmayarak, psikolojik harp teknikleri de kullanılmıştır. İlgili mektupta şu ifadeler yer verilmiştir: *Begler Begi İbrahim Beg! Enver Paşa tuzağına düştünüz diye üzüntü çekmekteyiz. Siz cenabın isteği doğrultusunda adil bir barış yapmaya hazırız. Size sanırsız saygı ve güven ile Alimcan Akçurin. 26 Şaban Çarşamba-Baysun şehri.* Bu mektubun bir benzeri Enver Paşa'ya da gönderilip, iki komutan arasındaki anlaşmazlık derinleştirilmeye çalışılmıştır. Neticede Molla İbrahim Beg başına buyruk mücadele etmeye başlamış, bu olaydan bir ay sonra Enver Paşa, Molla İbrahim Beg'in bu tavırlarından rahatsız olup onun birliklerini Kafirnihan karargahına yakın yerlere getirmesini istemiş fakat Molla

İbrahim Beg onun bu talebini reddederek askerlerini Köktaş'ın yüksek kesimlerindeki Rengan kışlağına çekmiştir. Afganistan'dan Envercan isminde bir elçinin 300 askerle gelip bu askerleri Enver Paşa emrine vermesi ve Molla İbrahim Beg ile görüşerek Enver Paşa ile aralarını yapmasından bir ay sonra Enver Paşa'nın Denov tarafına çekilmek zorunda kaldığını söyleyerek yardım istemesine olumlu karşılık vermiş ve Bolşevikler ile çatışmıştır. Hemen sonrasında da Argamçıguzar'da Enver Paşa'nın yardımına girmiş ve birleşen birlikler Bolşevik güçlerine ağır kayıplar verdikten sonra beraberce Baysun kuşatmasına katılmışlardır. Fakat bu kuşatma esnasında tekrar araları açılmış ve birliklerini alarak Baysun'dan ayrılmıştır (Nazarov, 2006, ss. 35-36).

Enver Paşa'nın, ocak başından itibaren Türkistan Milli Mücadelesinin başına geçerek 4 Ağustos 1922 tarihinde şehit olması ve Hacı Sami'nin Afganistan'a gidişine kadar ki gelişmelere, sorgusu üzerinden Molla İbrahim Beg tarafından bakılacak olursa, yukarıda zikredilen iddiaların aksine iddialar ortaya çıkmaktadır. Sorgusunda dile getirdiği iddialar özetle şöyledir;

Enver Paşa'nın komutasında savaşmak için karar alındıktan sonra Duşanbe ve çevresinde Ruslarla büyük bir savaş başladı. Bu yaklaşık iki ay sürdü. Sonunda Kızıl Ordu, Duşanbe'yi bırakıp Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı. Biz de onları Mirşadi'ye kadar takip ettik. Mirşadi yolu üzerinde askerlerimiz düşman ve ahalinin malını mülkünü talan etmeye, yağmalamaya başladılar. Yağmayı görünce kızdım ve İslam askerlerine yakışmayan bu davranıştan ötürü onlara küftüm. Bu Enver Paşa'nın kulağına gitmiş; Mirşadi'yi Ruslardan geri aldıktan sonra beni çağırdı ve sertçe azarlayarak şunları söyledi: "Müslüman askerlerinin komutanı benim. Böyle olduğuna göre, neden sen benden izinsiz askerlerime küfrediyorsun, askerlerimin hareketleri seni ne ilgilendirir?" Sonra askerlerimi alıp beni ordudan atmak istedi. Ben de askerlerimi toplayıp Köktaş bölgesine çekildim. Enver Paşa ise Ruslar ile savaşına devam ediyordu. Baysun tarafına geçti. O sıralar Baysun, Kızıl Ordu'nun yani Rusların elinde idi. Enver Paşa Kafirnihan bölgesinde karargâh kurdu. Kafirnihan'a yerleşip savaşı buradan yönetmeye başladı. Bu arada Belcuvan Beyi Devletment Bey'e bir mektup yazarak: "İbrahim Lakay'ı yakalatmak ve cezalandırmak için Köktaş'a asker gönderdim. Siz de yardımına gidin" emrini verdi. Olaylar aleyhime gelişmeye başlamıştı. Ben hareketsiz bir şekilde ne yapacağımı düşünürken, Kâbil'den Buhara Emiri Âlim Han'ın bir elçisi çok acele kaydıyla beni görmeye geldi. Emir hazretlerinden bir mektup gelmişti. Mektupta Âlim Han bana emirlerini bildiriyor ve özetle şöyle diyordu: "Eğer sen benim emirlerime itaat etmek istiyorsan Enver Paşa'ya itaat etmen gerekir". Bu sırada Enver Paşa'nın emrindeki korbaşılardan Fezail Besun (Fuzeyl Mahdum) benim gizlendiğim Yengi Pazar şehrine geldi. Onu konuk etmek için özel bir misafir odası hazırlattım. İnanıp güvendiğim adamlarımı da çağırdım. Ortada bir problem vardı, görüşüp çözümlenmesi gerekiyordu. Fezail Besun ise benim bu davetimi reddetti. Bu hareketi karşısında şok olmuştum. Neden böyle davranmıştı? Bir an önce bunu öğrenmek, aydınlığa kavuşturmak amacıyla konuk olarak ağırlandığı Karargâhın kışlağına gittim. Gergin bir hava içinde görüşmeye

başladığımızda sordum: “Neden davetimi kabul etmedin. Benim misafirim olmak gerekirdi? Enver Paşa’dan emir aldım sakın İbrahim Bey’in mihmanı olmasın diye...” Bundan sonra aramızdaki konuşma kısa sürdü ve artık yapılacak bir şey olmadığını anlamıştım. Emir’in emrine uymamam söz konusu olamazdı. Askerlerimle Göktaş’a gittim. Orada hazırlıklarımı tamamladıktan sonra Âlim Han’ın emirlerine uyarak Enver Paşa’nın karargahına gitmek için yola çıktım. ... Enver Paşa’nın huzuruna vardım. Yanındaki korbaşılar şunlardı: İshan Sultan Han, Hayıt Pervaneçi, Abdullah kahhar Bey, Haltore Emin Guzari, Berdiyâr ve Fezail Mahsun.... Selamlaştıktan sonra onlar beni dışarı çıkardılar. Enver Paşa içeride kaldı. Bizim yapacağımız görüşmenin sonucu ona iletilecekti. Sonra korbaşılarla Türkistan İslam Ordusu’nun kurmay heyeti olan arkadaşlarımızla yaptığımız görüşmede, Enver Paşa ile aramdaki anlaşmazlığın sebeplerini sordular. Ben de anlattım. Sonra Enver Paşa’nın başkomutanlığı yeniden tescil edildi. Bu toplantımızın sonuçlarını Enver Paşa’ya bildirdik. İhtilaf çözümlenmişti. Enver Paşa Ruslara saldırı emri verdi. Ben de askerlerimi alıp, saldırının başlayacağı Filhakan bölgesine gittim. Aradan 25 gün geçti; Enver Paşa bazı emirlerini uygulamadığım için Karirnihan’daki karargahına çağırdı beni. Gitmek istemiyordum. Köktaş’daki Rengendağ’a gittim. Savaşmayı bırakmıştım artık. Aradan bir ay geçmişti. Rengendağ’da askerlerimle birlikte günlerimi geçirirken, Enver Paşa’dan bir mektup aldım. Mektup kısaydı: “Ruslar bize saldırdılar. Kaçmak zorunda kaldım. Denov’a geldim. Rica ederim yardım et” durum çok vahimdi. Ruslar onu sıkıştırmışlardı. Hemen askerlerimi toplayıp Denov’a gittim. Yolda Serisiyah mıntıkasında Ruslarla karşılaştık. Çarpışmalar biraz hafiflediğinde bir ulak Enver Paşa’dan bana ikinci bir mektup getirdi. Ergancığuzar’a geçtiğini bildirip, benim de oraya gelip kendisi ile birleşmemi istiyordu. Hızla oraya hareket ettim. Ancak karşımızda Rus Kızıl Ordu kuvvetleri bekliyordu. Onlar ile dört gece beş gündüz süren bir savaş başlattık. Duşanbe’de Enver Paşa ile buluştuk. O kuvvetlerini ve Afgan emirinin kendisine yolladığı 500 Afgan askerini alarak Belcuvan tarafına giderken, ben de Rengav’a geçtim. Kısa süre sonra yeni takviyeler ile oldukça güçlenen Kızıl Ordu, Duşanbe’yi işgal etti. Bizi güneye doğru sürmeye başlayacaklardı. Planları buydu... Kötü haberi Rengtav’da duydum. Kurban Bayram’ında Ruslar Çeken’e saldırmışlar ve çarpışmada Enver Paşa ile Devletmen Bey şehit olmuşlardı. Onların ölümünden sonra ilerlemelerini sürdüren Ruslar, Rengtav’a dönüp bize saldırdılar. Bu engebeli ve dağlık bölgede Ruslara karşı üç ay direndik. Bu arada Enver Paşa’nın subaylarından Sami Paşa bana bir mektup gönderip Kabil’den Türkistan’a geçtiğini, komutanının intikamını almak için savaşa devam edeceğini yazdı. Yardımcım Ziya Molla’yı cevabi bir mektupla ona gönderdim. Sonra Müminabad’a gidip onunla görüştim (Ülkü, 1996, s. 36-40).

Baymirza Hayıt, yukarıdaki sorgu metninde bahsedilen süreçte Molla İbrahim Beg ve Enver Paşa arasında yaşananlar ve sonucu ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

İbrahim Beg ile Enver Paşa'nın ayrılmaları özgürlük mücadelesinin devamını olumsuz yönde etkilemiştir. Böylece Kızıl Ordu koordineli bir çalışma yapmayan Türk güçlerine karşı saldırı fırsatı bulmuş ve bu itibarla 2 Temmuz'da Hisar'ı 13/14 Temmuz'da da Duşanbe'yi işgal etmiştir. Enver Paşa'nın Lakay vadisine girmesiyle birlikte Kızıl Ordu İbrahim Bek'e yanaşarak vadiyi terk eder. Böylece Enver Paşa dışlanmış olur. Gerçekten de İbrahim Beg'in birlikleri geri çekilen Sovyet sağ kol birliklerine ve İbrahim'in vekili Togay Sarı da, Enver Paşa birliklerine saldırır. Böylece büyük bir Rus ve Bolşevik düşmanı olan İbrahim Beg milli mücadeleye ihanet eder. Onun bencilliği Enver Paşa'nın Sovyetler tarafından imha edilmesine sebep olur... Özgürlük mücadelesinin bütün liderleri İbrahim Beg ve birkaçı hariç, ona saygı duyuyorlardı... Türkistanlılar onu çok sevmiş ve saymışlardır: Enver Paşa yabancı bir ülkede değil, kendi vatanında kardeş vatanda, Türkler ve Türklük için ölmüştür. 42 yıllık hayatının 10 ayını Türkistan'da Türkistan'ın gelecekte bağımsızlığına kavuşma inancı ile özgürlük mücadelecilerinin birliğini sağlama çabası ile ve hiç yorulma bilmeyen savaş azmi ile yaşamıştır (Hayit 1997, ss. 219-224).

Enver Paşanın Ölümünden Sonra Molla İbrahim Beg'in Faaliyetleri

Enver Paşa'nın vefatından sonra Bolşevik güçleri Rengan da bulunan Molla İbrahim Beg üzerine operasyon başlatmışlardır. Üç ay boyunca devam eden çatışmalarda her iki taraf açısından kesin bir sonuç alınamasa da, Bolşevikler bütün dikkatlerini Molla İbrahim Beg'in gücünün kaynağı olan Lakay bölgesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Silahların toplanması, hükümet tarafından üzerlerine yüklenen yiyeceklerin temini, teslim edilmeyen silahlar için arama ve sorgu yapılması ile silah bulunduranların cezalandırılması gibi kararlar alındı. Hatta bir köyde sadece 9 silah bulunması yüzünden 300 kişi kurşuna dizilmiş, Beşbulak ilçesinde yedi köy Molla İbrahim Beg'e yardım eden potansiyel düşman suçlamasıyla yakılmıştır. Bu önlemler halkın bir kısmının dağlık bölgelere ve Afganistan'a gitmesine sebep olmuş, bu durum Molla İbrahim Beg'in asker sayısını olumsuz etkilese de mücadelesini durdurmamıştır (Nazarov, 2006, ss. 41-42).

Enver Paşa'nın yerine milli mücadelenin başına geçen Hacı Sami'nin 25 Ağustos'ta Doğu Buhara'ya gelip birçok korbaşı tarafından Türkistan İslam Ordusu komutanı olarak seçildiğinde, Molla İbrahim Beg de onunla görüşüp desteğini beyan etmiş ve kendi emrindeki askerler ile Serserek civarında mücadele etmeye başlamıştır. 1922 yılının sonlarında Molla İbrahim Beg ve Hacı Sami'nin 6000 civarında savaşçısı olup bunlar Ruslara karşı koyacak güçte değillerdi. Hacı Sami düşman cephesinde bazı başarılar kazansa da, korbaşılar arasında çıkan ihtilaflarda aşırı tutumları yüzünden iç cepheyi zayıflatmıştır. Bu bağlamda yaşanan en önemli gelişme Fuzeyl Mahdum ve İşan Sultan arasında yaşanan gerginliktir. Milli mücadele içinde önemli isimlerden biri olan İşan Sultan ve kardeşi İşan Süleyman'ın bu gerginlik neticesinde Hacı Sami tarafından idam edilmesi, bazı korbaşıları ve Molla İbrahim Beg'i, Hacı Sami ve destekçilerinden uzaklaştırarak kendi başlarına mücadele etmelerine sebep olmuştur. Hacı Sami'nin

1923 yılının haziran ayında kendi birliği dahil diğer korbaşılar ile vedalaşmadan aniden Afganistan'a gitmesi taraftarları arasında dargınlığa sebep olmuştur (Hayit 1997, 229; Nazarov, 2006, s. 44).

1923 yılının kışında Molla İbrahim Beg kendine bağlı 400'ü Lakaylardan diğer kısımları ise ona tabi olan diğer korbaşılardan oluşan 2 bin savaşçı ile Duşanbe, Hisar, Lakay, Korgantepe ve Surhanderya civarlarında faaliyet göstermiştir. Aynı yılın baharında ise ona tabi olan savaşçıların sayısı 15 bine çıkmış, Belcuvan ve Kulab ele geçirilmiştir. Yaz aylarına gelindiğinde Bolşevikler aldıkları silah ve asker takviyesi ile baskılarını arttırınca Molla İbrahim Beg, Duşanbe civarından Belcuvan civarına gitmeye mecbur kalmıştır. Bolşevik güçleri Belcuvan ve Kulab'ı geri ele geçirmekle kalmamışlar yaz boyunca devam eden operasyonlarda birçok yeri ele geçirmişlerdir. Her iki taraf arasında savaş devam ederken Sovyetler ele geçirdikleri bölgelerde idari düzeni kurmaya, halkın desteğini kesmeye çalışmıştır. Sovyet yönetimi halk içinde sözü geçen bazı şahıslara idari görevler vererek kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Hatta Feyzullah Hocayev bölgeye gelerek toplantılara katılmış, bazı dini serbestlikler tanınarak halk desteği sağlanmaya çalışılmıştır (Nazarov, 2006, ss. 46-50).

1923 yılının sonbaharında Molla İbrahim Beg Bolşeviklere karşı verdiği savaşlarda ciddi kayıplar verse de, Bolşevikler savaşlarda kesin bir sonuca ulaşamamışlardır. Bunun üzerine 25 Aralık tarihinde urugların önde gelenleri ve mollaların (hoca) davet edildiği toplantıda İslam dininin Sovyet hakimiyetini meşru kılıp kılmadığı ve Basmacıların İslam savunucusu olup olmadığı tartışılmıştır. Bazı mollalar Kuran'dan ayetler ile Sovyet yönetimini dinen meşru sayıp ona karşı olanların, Allah'ın iradesi ve İslam'a karşı olduklarına dair kararlar almışlardır. Molla İbrahim Beg bu kararı alan bütün mollaları öldürmek için korbaşılarını görevlendirse de, Sovyet birlikleri bu amacını gerçekleştirmesine engel olmuştur (Hayit, 1997, 241). Bu durum Sovyet idaresi bölgede güçlendikçe Molla İbrahim Beg'in sosyal zemininin zayıflamaya başladığına delalet etmektedir.

Rusların aldığı askeri ve siyasi önlemlere rağmen mücadelesini devam ettiren Molla İbrahim Beg'in 1923 ve 1924 yılında Lakay kabilesinin 25.400 üyesi de dahil olmak üzere yaklaşık 43.000 kişiden oluşan destek tabanı oldukça zayıflamıştır. 200 korbaşı ve 5.000 savaşçıdan oluşan bir güce sahip olarak Doğu Buhara'daki Sovyet karşıtı mücadelenin en parlak ismi olarak mücadelesine devam etse de (Ritter, 1985, s. 485) bu durum zamanla değişmeye başlamıştır. Gün geçtikçe bölgede yerleşen Sovyet idaresinin değiştirdiği şartlar onun aleyhinde gelişmelere sebep olmuştur. Sovyet idaresinin yerleşmeye başladığının en büyük göstergelerinden biri Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Sovyetlerin (Rus) baskısı ile 1924 sonlarında kendini lağvederek yerine 17 Şubat 1925 tarihinde Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ve ona bağlı olarak Doğu Buhara topraklarında Tacikistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması olmuştur (Corayev vd, 2000, s. 298). Merkezi otoritenin kısmen tesis edilmesi ve lojistik imkanlarının gelişmesi Molla İbrahim Beg üzerindeki baskının daha da artmasına

sebepe olmuştur. Molla İbrahim Beg'in mücadele için ihtiyaç duyduğu malzemeyi halktan tedarik etmesi, bölge ahalisinin bir kısmının karşı tarafa geçmesine sebepe olmuştur. Sovyet 13. Kolordusu 1925'te İbrahim Bek'e karşı bir saldırı başlattığında, İbrahim Bek'in eski destekçilerinin bir kısmı onun karşısında yer almışlardır. Siyasi bir manevra olarak çıkarılan af programı da etkisini göstermiş, yaklaşık 600 kişi silahlarını bırakarak mücadeleden çekilmişlerdir. Bu olumsuzlukların dışında Mart'tan Eylül'e kadar Sovyet kuvvetleri 48 korbaşı ve 1.423 savaşıyı öldürmüş veya ele geçirmiştir. Komutası altında geniş bir bölgeye yayılmış sadece 23 korbaşı ve 412 (Ritter, 1985, s. 486) savaşçı kaldığında artık Molla İbrahim Beg'in mücadele imkanları ciddi anlamda zayıflamıştı.

Molla İbrahim Beg, 1926 yazında meydana gelen şiddetli çatışmalarda üstün Bolşevik güçleri karşısında daha fazla direnemeyip Afganistan'a geçip bir süre Kabil'de Âlim Han'ın yanında yaşamak zorunda kalmıştır. Onun Afganistan'da olduğu süre içinde Afganistan'da, Amanullah Han'ın devrilip, Habibullah Han ve Nadir Han arasındaki iktidar mücadelesinin ortaya çıktığı olaylar yaşanmıştır. Tacik asıllı Habibullah Kalagani (Beçe-i Sakav) 17 Ocak 1929 bir darbe ile iktidarı ele geçirmiştir. Habibullah Han, Âlim Han ve Molla İbrahim Beg'e desteğini açıklamıştır. Buhara Emiri Âlim Han ve Molla İbrahim Beg'in hazır buldukları bir konferansta Buhara'nın bağımsızlığı ve Türkistanlı Müslümanlara destek verdiğini açıktan dile getirmiş ve bu söylemleri 10 Mayıs 1929 tarihli Pravda ve 20 Mayıs 1929 tarihli İzvestiya gazetelerinde neşredilmiştir. Nadir Han'ın Ekim 1929 yılında başa geçmesi Molla İbrahim Beg açısından sıkıntılar yaşamasına sebepe olmuştur. Afganistan'ın kuzey vilayetlerine giderek orada faaliyetlerde bulunurken, teklif edilen anlaşmayı kabul etmeyerek Nadir Han tarafından üzerine gönderilen güçler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır (Feyzzat, 1372, 56). 1929 yılının nisan ayında Bolşevikler Afganistan'ın Kuzey vilayetlerinden Mezar-ı Şerif ve Taşkurgan vilayetlerini işgal edince, 1930 yılında Bolşeviklere karşı saldırılar düzenlemek için karar almış fakat bu durumdan haberdar olan Bolşevikler tekrar sınırı geçip, Molla İbrahim Beg birliklerine saldırıp ona çok kayıp verdirmişlerdir. 1931 yılının Mart ayında 1500 kişilik kuvvet ile Tacikistan sınırını geçen Molla İbrahim Beg, Haziran ayında Akbaş dağındaki çatışmada yenilip yaralanmıştır. Bolşevikler tarafından tutuklanıp 1932 mart ayında Taşkent'te götürülüp ağustos ayında kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmiştir (Recebov, 2013, s. 47).

SONUÇ

Yakın dönem Türkistan tarihi işgal ile sonuçlandığı için, bu işgal esnasında yaşanan olaylar işgalcilerin gözü ile değerlendirilmiştir. Bu sebeple o dönemde işgalcilerin karşısında olan tüm unsurlar hainlik suçlaması ile karşı karşıya kalmışlardır. Ruslar Sovyet düzeni adı altında hakimiyetlerini tesis ettikten sonra farklı umutlar ile onlarla iş tutan Ceditçi aydınları da ortadan kaldırmışlardır. Ceditçiler sonraki dönemde aklansalar dahi fiili olarak bu aydın tabakanının ortadan kaldırılması Sovyet hakimiyetini daha da derinleştirme imkânı yaratmıştır.

Ceditçiler ile ilgili bu gelişmenin bir benzeri Sovyetlere karşı silahlı direniş gösteren Basmacılar için söz konusu olmamıştır. Sovyetlerin olumsuz algı oluşturmak için Basmacılık yani eşkıyalık ve haydutluk olarak vasıflandırılan bu hareket yeni dönemde İstiklalcilik olarak kavramsallaştırılmaya çalışılmaktadır.

Sovyetlerin yıkılması sonrası ulus devletlerin ortaya çıkması bütün olayları sınıf mücadelesi zaviyesinden bakan ve Sovyetleri (Rusları) önceleyen bakış açısı değişmeye başlamıştır. Sovyet döneminde aklanan Ceditçiler ve silahlı direniş gösteren Basmacılar o dönemde karşı saflarda olsalar da, bağımsızlık sonrası oluşturulmakta olan milli kimliğin ortak değerlerine dönüşmeye başlamıştır. Bu sebeple her iki cenahta yer alan şahsiyetlerin bir kısmı yeni dönemde milli kahraman olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Çok göreceli olan kahramanlık ve hainlik değerlendirmelerinin oldukça girift olan İstiklalcilik ve Ceditçilik kavramları üzerinden genellemeler yolu ile yapılması bazı tartışmaları beraberinde getirmektedir. Ceditçilik ve İstiklalcilik hareketi içinde yer alan şahısları her birini dönemin şartları ve özel durumlarını dikkate alarak genelleme yapmadan değerlendirmek gerekmektedir. Hepsinin hain ya da hepsinin kahraman olması söz konusu olmadığı gibi kişi bazında da bu kişilerin faaliyet süreçleri ve amaçları yekparelik gösteremeyebilir. Örneğin Sovyetler ile bir dönem iş birliği yapan Ceditçilerin, Özbek halkının gelişmesi için gösterdikleri çabanın Ruslar tarafından cezalandırılması onların konumunu değiştirebilmektedir. Ya da hayatının bir döneminde Sovyetler ile iş birliği yapan veya karşısında duranlar hayatlarının sonraki döneminde farklı tarafta yer alabilmişlerdir. Bu değerlendirmelerde bağımsızlık sonrası Özbekistan Devleti'nin ulus kimlik oluşturma önceliğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Yeni dönemdeki hainlik ve kahramanlık tartışmalarında bahsi en fazla geçen isimlerden birisi Molla İbrahim Beg olmuştur. Çünkü Molla İbrahim Beg kendi hususi şartları dolayısıyla, SSCB dahilinde eleştirildiği gibi, dışarıda faaliyet gösteren Sovyet karşıtları tarafından da eleştirilmiştir. Bu eleştirilerinin en büyük amili, Türkistan Milli Mücadelesi İstiklalcilik hareketini tek bir çatı altında toplama potansiyeli olan ve bu hususta önemli adımlar da atan Enver Paşa'yı tutuklaması ve onun mücadelesine yeteri desteği vermemesidir. Bu davranışı yüzünden Türk dünyasının bağımsız kalabilen ve cazibe merkezi olan Türkiye'de özellikle milliyetçi çevrelerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Buhara Emirliği'nin son hükümdarı Âlim Han adına mücadele etmesi de, onu Ceditçi aydınların hedef tahtasına oturtmuştur. Bu durumu genel manada Türk tarihi açısından olumsuz bir tavır olsa da o dönemin şartlarında gerçekleştirdiği faaliyetleri hainlik yerine hata olarak değerlendirmek, bağımsızlığını kazanan Özbekistan'ın geçmişini yeniden yorumlama refleksi de dikkate alındığında daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Hatalı davranmasına sebep olacak şartların mevcudiyeti de unutulmamalıdır. Hatalarına rağmen, hayatının sonuna kadar Türkistan'ı sömürgeleştiren Sovyet yönetimi ile mücadelesine devam ettiği gerçeği değerlendirmelerde göz önünde tutulmalıdır.

Hem Özbekistan hem bir dönem faaliyet gösterdiği Afganistan'da meydana gelen siyasi ve sosyal değişimler Türk tarihi çerçevesinde değerlendirildiğinde, onun tarihi şahsiyetini olumsuz bakış açısıyla değerlendirmenin, gayri Türk unsurlar tarafından daha fazla arzulandığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu durumda Molla İbrahim Beg'in faaliyetleri için eğer *özel* bir hüküm vermek gerekiyorsa; *Kime göre hain, kime göre kahraman?* sorusunu sorup, cevap aramak gerekir.

KAYNAKÇA

Telif Eserler ve Süreli Yayınlar

Bademci, A. (2010). *Sarıklı Basmacı (Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, Ankara.

Bademci, A. (2008). *Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa (1917-1934)*, C.1, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Corayev, M, R. Nurulin, S. Kemalov vd. (2000). *Özbekistanning Yengı Tarihi 2. Kitap*, Taşkent: Şark Neşriyatı.

Alim Han, E.S. (1991). *Buhara Halkining Hasreti Tarihi*, Çev: Abdusadık İrisov, Taşkent: Fen Neşriyatı.

Feyzzat, m. A. (1372). *Mucahid-i Kahraman İbrahim Beg Lakay*, Pakistan: yy.

Hatunoğlu, N. (2015), Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (SÜTAD)*, Sayı 38, 1-33.

Hayit, B. (1997). *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Hayit, b. (2004). *Milli Türkistan Hürriyet Davası: Milli Türkistan Mecmuasından Bildirilgen Fikirler, (Türkistan Türkçesiyle Metinler)*, Ed: Timur Kocaoğlu, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Nourzhanov, K. (2015). Bandits, Warlords, National Heroes: Interpretation of the Basmachi Movement in Tajikistan, *Central Asian Survey*, 34(2), 177-189.

Nazarov, N. A. (2006), *Muhammed İbrahimbeg Lakay 2. Nashr*, Taşkent: yy.

Nazarov, N. A. (2011), *Afğanistan Özbekleri*, Taşkent: yy.

Recebov, K. (2021b). İbrahimbeg Korbaşining Cesareti, *Таълим Ва Инновацион Тадқиқотлар - Education And Innovative Research*, No:5, 7-20.

Recebov, K. (2013). İbrahimbeg, *Özbekistan Milli Ansiklopediyası*, Taşkent: Devlet İlmi Neşriyatı.

Recebov, K. (2002), *Buharage Kızıl Ermiye Baskını ve Unge Karşı Kureş*, Taşkent: Maneviyat Naşrı,

Ritter, W. S. (1985). The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bek and the Basmachi, 1924-31, *Soviet Studies*, 37 (4), 484-493.

Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Yayınları.

Rashidov, U. (2004). Enver Posho Shaxsi va Uning Siyosiy Biografiyasi Haqida”, *O‘zbekiston Tarixi*, San 4, 35-46.

Ülkü, İ. (1996). *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, İstanbul: Kamer Yayınları.

Yamauchi, M. (1995). *Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa (Türkiye’den Türkistan’a)*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ansiklopediler

Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўзб.м.э), (*Özbekistan Milli Ansiklopedisi*) “loqay” maddesi, Давлат илмий нашриёти, тошкент.

Gazete ve Dergiler

Afganistan ve Milli Türkistan, *Yaş Türkistan*, Oktuyabır (Birinci Teşrin), Fransa 1931, San 23, ss 21-23.

“Hainler Uhlamaydur”, *Buhara Ahbarı*, 26 Kasım 1920, Sayı 9.

RECEBOV, Kahraman, “İbrahim Beg Korbaşı ve Uning Cesur Safdaşleri Tekdırı”, *Buharaname*, 26 Aralık 2021a.

İnternet Kaynakları

Tarih Yazımı Çalıştayları IV: Türkiye’de Popüler Tarihçilik (15-16 Nisan 2016 Kocaeli), Sonuç Raporu, <http://www.tarihyazimi.org/calistay-sonuc-raporlari>, Erişim: 19.11.2021.

Мафтуна каримова, “Бирлаша олмаган Ўрта Осиё халқлари ёхуд ўзбек уруғидан чиққан «Учинчи Искандар» ким?”, https://uza.uz/uz/posts/birlasha-olmagan-orta-osiyo-xalqlari-yoxud-ozbek-urugidan-chiqqan-uchinchi-iskandar-kim_307675, Erişim: 03.11.2021.

Баҳром Ирзаев, “Шарқ Наполеони - Иброҳимбек Лақай ҳақида”, <https://daryo.uz/k/2021/05/24/sharq-napoleoni-ibrohimbek-laqay-haqida/>, Erişim: 03.11.2021.

Баҳром Ирзаев, “Лақайдан чиққан Бонапарт: Шўроларга қарши 10 йилдан зиёд жанг қилган Иброҳимбек Чақабоев нега жадидларни ёқтирмаган?”, <https://kun.uz/71431189?q=%2F71431189>, Erişim: 03 11 2021.

Yayın Geliş Tarihi: 19.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1090325

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 551-580
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

HEDEF KİTLENİN GÖZETİM FARKINDALIĞININ TÜKETİCİLERİN SATIN ALMA DAVRANIŞLARINA ETKİSİNDE FOMO'NUN ARACILIK ROLÜ VE CİNSİYETİN DÜZENLEYİCİ ETKİSİ

Müge BEKMAN*

Öz

Bu çalışma yeni bir kavram olan FoMO'nun (gelişmeleri kaçırma korkusu) ve çağdaş gözetleme pratikleri hakkındaki bireysel farkındalığın tüketicinin internette satın alma davranışına etkisini irdelemektedir. Bu bağlamda kurumlar açısından hedef kitlenin gözetlenmesi ve satış pratikleri açısından yönlendirilmeleri önemli bir rol oynamaktadır. Süreç içerisinde teknolojinin gelişimi ile hedef kitlenin gözetlenmesi çok daha kolay bir hale gelmiştir. Dolayısıyla gözetimin kolaylaşması ve farkındalığı ile satın alma davranışı arasındaki ilişki bu çalışmada incelenmektedir. Dijital teknolojiler ile hedef kitlenin tanımlanması, ihtiyaçlarının belirlenmesi ve değişen koşullara anlık müdahale edebilmesi için gözetime tabi tutulduğu iddia edilmektedir. Buradan hareketle FoMO'nun aracı bir faktör olarak kullanılması ile hedef kitlenin gözetlenme farkındalığının satın alma davranışına nasıl yönlendirildiği incelenmektedir. Bu bağlamda, hedef kitlenin dijital ortamlarda daha çok vakit geçirmesiyle birlikte, gözetim akışkan bir hal almakta ve zaman mekân sınırları ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte dijital ortamlarda bırakılan her iz, veriye dönüşmektedir. Çağdaş gözetim pratiklerinin en önemli parçalarından biri olan veri, hedef kitlenin çok daha iyi, verimli ve anlık bir biçimde kontrol edilmesini ve yönlendirilmesini sağlamaktadır. Bu çalışmada ise satın alma davranışındaki bu değişim üzerinde gözetlenme farkındalığı ve gelişmeleri kaçırma korkusunun doğrudan (tek başına) etkileri yanında farkındalığın gelişmeleri kaçırma korkusu üzerinden dolaylı etkisi, yani FoMo'nun aracılık etkisi sorgulanmıştır. En küçük kareler yöntemine dayalı regresyon modeli temelli aracılık analizi uygulanmıştır. Ayrıca cinsiyetin düzenleyici (moderatör) etkisi incelenmiştir. Sonuç olarak gelişmeleri kaçırma korkusunun (FoMO) satın alma davranışına tek başına etkisi anlamlıdır. Bu etki, pozitif yönlüdür. Ayrıca etki büyüklüğü cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Gözetim farkındalığının satın alma davranışı üzerindeki etkisinde FoMo'nun aracılık etkisi anlamlıdır. Bunun etki büyüklüğü erkeklerde daha düşüktür.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bekman, M. (2022). Hedef kitlenin gözetim farkındalığının tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisinde FoMO'nun aracılık rolü ve cinsiyetin düzenleyici etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 551-580.

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa TBMYO, Sivil Havacılık Kabin Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-8400-0993, mugebekman@iuc.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: *Hedef Kitle Gözetim Farkındalığı, Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO), Gözetim, İnternette Satın Alma Davranışı, Halkla İlişkiler.*

THE MEDIATING EFFECT OF FOMO IN THE EFFECT OF AUDIENCE SURVEILLANCE ON ONLINE PURCHASING BEHAVIOR BY MEDIATOR EFFECT OF GENDER

Abstract

This study aims to examine the effect of the new concept of FoMO (fear of missing out) and individual awareness of contemporary surveillance practices on the consumer's online purchasing behavior. In this context, the monitoring of the target audience and their guidance in terms of sales practices play an important role for the institutions. With the development of technology in the process, it has become much easier to monitor the target audience. Therefore, the relationship between the facilitation and awareness of surveillance and purchasing behavior is examined in this study. It is claimed that digital technologies are subjected to surveillance in order to identify the target audience, determine their needs and intervene instantaneously in changing conditions. From this point of view, it is examined how the surveillance awareness of the target audience is directed to purchasing behavior by using FoMO as an intermediary factor. In this context, as the target audience spends more time in digital environments, surveillance becomes fluid and time and space boundaries disappear. However, every trace left in digital media turns into data. Data, which is one of the most important parts of contemporary surveillance practices, enables the target audience to be controlled and directed in a much better, efficient and instant way. The direct effects of snooping awareness and fear of missing out on the differentiation in purchasing behaviour and the indirect effect of awareness via fear of missing out were questioned. Mediation analysis based on regression model based on least squares method is applied. In addition, the moderator effect of gender is examined. As a result, the direct effect of the fear of missing out on purchasing behaviour is significant. This effect is positive. Moreover, the effect size differs by gender significantly. The mediating effect of FoMO in the effect of surveillance awareness on purchasing behaviour is significant. The mediation effect size is lower in men.

Keywords: *Surveillance Awareness, Fear of Missing Out, Surveillance Online Purchase Behaviour, Public Relations.*

GİRİŞ

Bu makalenin amacı hedef kitlenin gözetlenme farkındalığının tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisinde FoMO'nun (gelişmeleri kaçırma korkusu) aracılık rolünü ve cinsiyetin düzenleyici etkisini analiz etmektir. Buradaki etkinin anlaşılabilmesi için dijitalleşmenin ve gözetimin tarihsel açıdan rolleri eşzamanlı bir biçimde ele alınmaktadır. Çünkü dijitalleşmeyle birlikte hedef kitlenin gözetlenmesinde yeni imkanların doğduğu, hedef kitlenin çok daha sofistike ve karmaşık yöntemlerle incelendiği iddia edilmektedir (Marx, 2004; Clarke ve Greenleaf, 2017). Bu iddia doğrultusunda FoMO tanımlanmakta ve aracılık etkisinin rolü incelenmektedir. Analiz kısmına geçmeden önce satın alma davranışlarının ne anlama geldiği, hangi biçimlerde açığa çıktığı ve nasıl etki altına

alındığı makalede ele alınmaktadır. Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayırt eden nokta ise satın alma davranışlarında FoMO'nun etkisini hedef kitlenin gözetleme farkındalığıyla birlikte ele almak oluşturmaktadır. FoMO'yu merkeze alan çalışmalar yapılmakla birlikte, FoMO'nun aracılık rolü üzerinden hedef kitlenin satın alma davranışlarını etkileyip etkilemediğine dair çalışmanın ayırt edici hususu ile alakalı daha önce yapılmış bir çalışma tespit edilmemiştir. Araştırma içerisinde hedef kitlenin gözetlenme farkındalığı bağımsız değişken, satın alma davranışı bağımlı değişken, FoMO ise aracı değişken olarak belirlenmiş ve ayrıca cinsiyetin de düzenleyici olarak etkisi başka bir modelde incelenerek hipotezler oluşturulmuştur. Makalenin bu akışının anlaşılabilmesi adına öncelikli olarak gözetim ve teknoloji/dijitalleşme ilişkisinin açıklanması gerekmektedir.

Bu ilişkinin açıklanabilmesi için dijital gözetimle beraber ortaya çıkan ve yeni bir kavram olan FoMO'nun zemininin anlaşılması gerekmektedir. FoMO'nun gözetime yönelen yapısı ve yarattığı bağımlılıklar, bireyi dijital düzenin bir uzantısı haline getirmektedir. Uzanıma dayalı bu bağ, bireyi artık kontrol etmektedir. Birey bugün artık sosyalleşmek için bile bu ortamın parçası haline gelmekte, dışarıda kaldığı koşullarda ise gelişmeleri kaçırma korkusu tarafından tekrar içine çekilmektedir. FoMO'nun ve dijital gözetimin getirdiklerinin anlaşılması adına hem bu kavramlara hem de aralarındaki ilişkiye bakmak gerekmektedir.

Bu makalenin ilk bölümü dijitalleşmeyle birlikte hedef kitlenin gözetimine, dijital medyaya ve tarihsel kırılmalarına odaklanmaktadır. Makalenin ikinci bölümünde ise gelişmeleri kaçırma korkusu, bireyin yoksunluk, eksiklik duyguları ve sosyalleşme ihtiyaçlarıyla birlikte dijital boyutları açısından ele alınmaktadır. Bu kavramların dijitalleşmeyle birlikte, farklı stratejilere evrilerek, bireyi satın almaya yönlendirdiği de bir sonraki bölümde iddia edilmektedir. Bu kavramlar hem kendi tekillikleri hem de birbirleriyle olan ilişkileri üzerinden birlikte incelenmektedir. Bu ilişkide esas olarak FoMO'nun aracılık etkisine ve rolüne bakılmıştır. Ayrıca bu ilişkide cinsiyet faktörünün düzenleyici etkisi de incelenmektedir. Her bir açıklama biçimi ancak diğeriyle irtibatlı bir biçimde ele alındığında sonuçları arasında ilişki kurmak mümkün hale gelmektedir. Bu düşünceden hareketle çalışmanın amacı; hedef kitlenin gözetlenme farkındalığının tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisinde FoMO'nun aracılık rolünü ve cinsiyet düzenleyici etkisini incelemektir. Bu aracılık rolüne ait hipotezlerin aracı ve düzenleyici etkileri, en küçük kareler regresyonuna dayalı aracı ve düzenleyici analiziyle tespit edilmiştir. Aracı ve düzenleyici etki analizleri, SPSS Process Macro eklentisiyle yapılmıştır. Ölçme araçlarının iç tutarlık testleri, regresyon

analizi varsayımlarının testi, örneklemin demografik özellikleri ve internet kullanım tutumlarıyla ilgili frekans analizleri SPSS 26.00 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu nedenden ötürü öncelikli olarak dijitalleşmeyle birlikte hedef kitlenin gözetlenmesi açıklanmaktadır. Çünkü hedef kitlenin gözetlenmesinden bağımsız bir biçimde satın alma davranışlarının anlaşılması imkânsız olacaktır.

Bu bağlamda gözetim olgusu bilgi çağının teknolojilerine özgü değildir ve tarihin her döneminde var olmuştur; özellikle de tarım toplumuna geçişle birlikte gözetimin artış gösterdiği söylenebilir (Haggerty, 2011). Ancak gözetim teknolojik araçlar ile yaygınlaşarak sıradan hale gelmiş ve gündelik hayat içerisinde olağan bir pozisyona sahip olmuştur. Gözetimin boyutları ve imkânları teknolojik araçlar ile değişmiş ve değişmeye de devam etmektedir. Ancak bunun anlaşılabilirliği adına klasik gözetleme formu olarak panoptikonun ele alınması gerekmektedir.

Yunanca “pan” ve “opticon” kelimelerinden türetilen panoptikon, esas olarak “her şeyi gören yer” anlamına gelmektedir (Bauman & Lyon, 2013, s. 16). Panoptikon bir hapishane modelidir; mimari açıdan bir kulenin bulunduğu dairesel bir yapıdır. Jeremy Bentham, 1800’lerin başında panoptikonu icat ettiğinde teknolojik araçların insanları takip edebilmesi söz konusu değildi. Bentham’a göre panoptikon, görünmeyen bir gözetim otoritesi yaratmaktadır. Bununla birlikte insanların da birbirini izlemesini sağlamaktadır. Bu model sadece hapishane için geçerli değildir; aynı zamanda okul, hastane gibi birçok kuruma da uygulanabilir. Panoptikonun amacı insanları cezalandırmak değildir. Ana amaç işveren ve devlet açısından insanları kontrol altında tutarak daha verimli çalışmalarını sağlamaktır. Bu sürecin merkezini oluşturan güç mekanizması ise her şeyi gözetlenmeden gözetlemektir (Bentham, 2017).

Panoptikon, insanları kitle haline getirerek normalleştirmeye ve disiplin altına almaya hizmet etmektedir. Güç, hayatın kılcal damarlarına karışarak insanların hem bedenlerini hem de zihinlerini kontrol etmektedir. Sürekli gözetlenen insanlar, hayatlarını gözetleme kurallarına göre şekillendirmekte ve bu durum toplumun oluşumunu normlar çerçevesinde inşa etmektedir. Bakışı içselleştiren kişi, bakışın ağırlığı nedeniyle kendini gözlemlemeye ve kontrol altında tutmaya çalışmaktadır. Herkesin kendini kontrol ettiği ve ekonomik maliyetinin çok düşük olduğu mükemmel bir sistem inşa edilmektedir (Foucault, 2012). Gözetim ve kontrole dayalı düzen için sürekli görünürlük, sınıflandırma, hiyerarşikleştirme ve teşhis zorunludur. Bu yapıda norm, insanları belirli gruplara ayırmanın kriteri haline gelmektedir. Norm aslında içselleştirilmiş bir yasadır. İnsanlar sürekli olarak egemen gücün koyduğu kurallara uymaktadırlar. Her zaman

gözetlenen insanlar, bakışı doğal olarak kabul etmekte ve yasayı içselleştirmektedir (Foucault, 2012). Ancak Michel Foucault'nun (1995) "panoptisizm" kavramı önemini korumakla birlikte doğrudan gözetime dayalı kontrol mekanizmalarının disipline etme vurgusu dönüşüm içerisinde.

Bentham'ın geliştirdiği panoptikon, Foucault tarafından modern gözetim mantığının temeli olarak kabul edilmektedir. Foucault'ya göre panoptikon, insanları kontrol altında tutmakta ve gözetleme kulesinde bulunanlar her şeyi gizlice görmektedir. Gözetim toplumunu temsil eden panoptikon, özellikle internetin ve internet tabanlı teknolojilerin hayatın her alanına dahil olmasıyla birlikte dönüşmektedir (King, 2001). Tarihsel açıdan gözetim mantığı belirli bir zamanı ve mekânı hesaba katarken, çağdaş düzende ciddi farklılıkların yaşandığı ve kurumların hedef kitlelerini ya da bir diğer deyişle tüketicilerini takip etmek ve satın almaya yönlendirmek için çok daha farklı, karmaşık ve dijitalleşmiş bir gözetim mekanizması kullanmaktadırlar. Hedef kitlenin satın almaya yönlendirilmesi için gözetleme pratiklerinin değişen doğası öncelikli olarak ele alınmaktadır.

DİJİTALLEŞMEYLE BİRLİKTE HEDEF KİTLENİN GÖZETLENMESİ

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte gözetim biçimleri önemli ölçüde değişmiştir. Gözetleme artık merkezi kuledeki bir görevlinin bakışıyla sınırlanamayacak boyutlara ulaşmıştır. Gözetim tartışmalarında konunun akışkanlaşmayla ilişkisini kuran Bauman ve Lyon, bunun yeni bir yönelim olduğunu belirterek, akışkan gözetimi mutlak bir biçimde tanımlamanın imkansızlığına işaret etmektedirler (2013, s. 9). Gözetlemenin akışkan hal alması, sürecin bir yönünü göstermektedir. Gözetlemenin kapalı mekanlardan çıkıp hareketli ortamlara girmesi yeni bir durumdur. Bu olgunun sonucu olarak klasik panoptik yapı dönüşmektedir.

Teknolojinin devreye girmesiyle birlikte gözetimin eski yapısı değişmiştir. Yeni gözetim biçimi, güç, mahremiyet ve tüketim gibi pek çok konunun yeniden düzenlendiği elektronik bir panoptikona benzetilebilir (Lyon, 1994). Yeni gözetim biçimi, teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak akışkan hale gelmiştir (Bauman & Lyon, 2013). Bu akışkan durum gözetimi çok daha hareketli kılarken mesafe olgusunun da dönüşümüne neden olmaktadır. Artık kontrol edebilmek ya da gözetleyebilmek için aynı ortamı paylaşmak gereksiz bir hale gelmiştir.

Gözetim, internet teknolojilerinin imkanları ile uzaktan kontrole ve yönetmeye çok daha uygun bir ortam yaratmaktadır (Bauman & Lyon, 2013, s. 16). Anthony Giddens, modern toplumların aslında birer gözetim

toplumları olduğunu ve modern toplumlarda gözetimin gündelik bir iş olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır (2008, s. 24). Lyon'a (2007, s. 14) göre ise gözetim; ikna etmek, etki bırakmak, yönetebilmek ve yönlendirmek amacıyla bireylere ait kişisel bilgilerin, düzenli ve sistematik bir biçimde gözlenmesidir. Bu durumda gözetimin çok eskiden beri var olduğunu ancak sınırlarını teknolojiyle birlikte yeniden çizdiğini iddia etmek mümkündür. Dolayısıyla gözetimin bugün çok daha etkin bir şekilde var olduğu söylenebilir. Ancak bu etkinliğin nasıl kurulduğu ve sürdürüldüğü de ayrıca incelenmelidir.

Yeni gözetim biçimleri, kişisel verileri elde etmek için bireylerin dijital eylemlerine odaklanmaktadır (Marx, 2004, s. 19). Çağdaş dönemde Poster (1990), panoptik yapının dijitalleşmeyle birlikte yeniden ele alınması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü Foucault, 20. yüzyılın sonlarına doğru açığa çıkan teknolojik gelişmeleri ve yeni denetim mekanizmalarını görmemiştir.

Veritabanları, süperpanoptikonu duvarlar, pencereler, kuleler veya korumalar olmadan yeni bir gözetleme sistemi olarak inşa etmektedir. Gözetim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan her gelişme, ulaşma kanallarını ve ihtimallerini artırmaktadır (Poster, 1990, s. 93). Tek bir merkezi noktadan belirli bir alanı paylaşan insanlar artık takip edilmemektedir. Süperpanoptikon, yeni bir elektronik gözetim sistemidir. Yapı, teknolojik olarak değişse de gözetimin disipline edici mantığı hala aynıdır. Kişilerin elektronik ortamlarda gerçekleştirdiği her türlü işlem veri tabanında saklanmaktadır. Süperpanoptikon ileri teknolojiye dayalıdır ve elektronik bilgi toplama yöntemine sahiptir. Veritabanlarının dijital yapısı tarafından tutulan bilgiler, toplumu kontrol etmenin yollarından biridir. Ancak genel olarak insanlar bu veritabanlarını mahremiyet ihlali olarak görmemektedir (Poster, 1990). Süperpanoptikonu panoptikondan ayıran temel nokta, kişilerin gönüllü olarak veri tabanına dahil olması ve gözetim altında tutulmalarıdır (Bauman, 2005). Foucault'cu panoptikon ve gözetim, internet ve yeni teknolojik araçlarla birlikte Poster'ın süperpanoptikonuna dönüşmüş vaziyettedir.

Bilgi çağında kişiler, veritabanlarında bulunan bilgilere göre sınıflandırılmakta ve değerlendirilmektedir. Bu yeni gözetim biçimi, Foucault'nun yapısından farklı olarak, her türlü konumsal kısıtlamalardan kurtulmakta ve panoptik bir bina olarak tasarlanmamaktadır. Mekânsal ayırım önemsiz hale geldikçe, gözetleme olanakları da genişlemiştir. Günümüzde elektronik ağlar, sanal bellek ve verilere uzaktan erişim ile disipline edici gözetim değişmiştir. Gözetim ağı artık binalarla ve fiziksel yapılarla sınırlı değildir (Gandy, 1993). Gözetim artık

tek bir yerde ve belirli bir süre boyunca gerçekleştirilmemektedir. Bu durum da kurumların hedef kitleleriyle çok daha yakın ve anlık ilişki kurabilmelerinin önünü açmaktadır.

Gözetimin dijitalleşmesi, salt internet kavramıyla ya da kişinin kendi isteğiyle içinde bulunduğu dijital ortamla bağdaştırılabilmenin çok daha ötesine geçmiş durumdadır. Dijital unsurlar, insan hayatının hemen her alanını kaplamakta ve durmadan genişlemektedir. Gözetim, artık toplumsal açıdan hemen her safhada görülebilecek bir olgudur. Söz gelimi çocuklarını gözetim altında tutan ebeveynler, çalışanlarını denetlemek için iş yerinin muhkem konumlarına kamera yerleştiren işverenler, müşterilerinin mağaza içindeki hareketlerini izlemek için kamera koyan mağaza sahiplerinin tamamı gözetlemenin birer parçasını ve farklı veçhelerini oluşturmaktadırlar. Fakat bu verilen örneklerdeki müşterek gözetleme nedeni “diğerlerini gözetlemek” değil, “yaşamın doğal akışını dengede tutmak” şeklinde ifade edilmektedir. Dolayısıyla gözetleme olgusu günümüzde son derece sıradan bir hâl almakta ve bireyler bu doğallığa kendilerini alıştırmış durumdadırlar (Binark, 2012). Gözetleme, yaşamın doğal akışında sıradan bir unsura dönüşmüş vaziyetteyken, hedef kitlenin her hareketi bir iz, bir yol çizmektedir. Teknolojik araçların ve dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte bireyler bu ortamlarda daha uzun zaman geçirdiği için satın alma davranışları da etki altına alınarak yönlendirilmektedir.

Bu bağlamda bilgisayar yazılımları, internet erişimi, cep telefonları ve kitle iletişim araçları hızla yayıldı ve çok uygun fiyatlarla satışa sunulmuştur. Bu süreç, özellikle internetin ve internetle ilişkili araçların gelecekte nereye gideceğini kimsenin bilemediği bir durum yaratmaktadır (D’haenens vd., 2007). Dijital teknolojilerle birlikte insanlar bilgi ve hizmetlere çok farklı şekillerde erişme imkânı edinmiştir. Bu durum her türlü kurumsal ve ekonomik ilişkiyi hem zamansal hem de mekânsal sınırlar açısından dönüştürmektedir (Dutton vd., 2004). Teknolojik gelişmeler her geçen gün daha da fazla hız kazanırken, zaman ve mekân sınırlarını anlamsızlaştırmakta ve tüm alanlarda dönüşümü mecbur kılmaktadır (Al, 2021). Teknoloji bir yandan bireylerin hayatlarını kolaylaştırırken, zaman ve mekân sınırlarını ortadan kaldırırken, bir diğer yandan da insanları gözetimin katılımcı unsuru hâline evirmektedir. Teknolojinin hız kazandığı dijitalleşme sürecinde, gözetim artık dijital dünya içerisinde yeniden ve farklı bir biçimde varlık kazanmaktadır. Herhangi bir devlet kurumundan özel şirketlere kadar birçok yapı, sahip oldukları verilerle güç alanlarını genişletmek için dijital teknolojileri kullanmaktadır.

Gözetim karşılığında elde edilen bilgiler, birçok açıdan egemen güç/ler için önem arz etmektedir. Bilginin serbest akışı ve iletişim imkanlarının artışı ekonomik ve politik kazançlar sunmaktadır. Zaten gözetim sistematik bilgi edinmenin önemli bir aracıdır (Schiller, 1999; Fuchs, 2011). Mesela devletler için vatandaşların kişisel verileri, egemenlik alanının aracıdır. Devlet burada egemen güç sıfatıyla yönetimindeki herkesi tanıma, bilme ve yapabileceklerini tahmin etme işlevi yürütmektedir. Dijitalleşen dünyada kamera ve ses kayıtları ve internetle bağlantılı araçlar, iktidarlar için otokrat gözetimin anahtarı rolünü oynamaktadır. Çünkü her türlü iktidar biçimi kendi zeminini bu araçlar ve elde ettikleri veriler üzerinden kurmaktadır.

Modern anlamda yirmi birinci yüzyıl insanının her gün bir şekliyle parçası olmak zorunda olduğu “dijital dünya”, bir gözetim sahasına evrilmiştir. Gözetim unsuru sistematik anlayışın bir yansıması olarak dijital çağın temel ögesi konumundaki “gözetimin normalleşmesi” kavramı ile perçinlenmiştir. Dijital gözetimin hızı durdurulamaz bir biçimde artarken, hedef kitlenin ve satın alma davranışları üzerindeki etkisi de artmaktadır. Castells (2012), ağlarla inşa edilmiş yeni ortamın, bireylerin tüm yaşam alanlarına yayıldığını ve sürekli kendini yenileyen yapısıyla her şeye/içeriğe ulaşmanın kolaylaştığını ifade etmektedir. Nitekim bugün teknolojik aygıtların ulaşılabilirliği ve internetin kullanım yaygınlığı düşünüldüğünde, gözetim pratiklerinin de kendine bu dijital yapıda yeni alanlar oluşturduğu görülmektedir. Gözetim, zaman içerisinde sadece bireylerin fiziksel eylemleriyle sınırlı kalmamıştır. Böylece bireyler artık dijital dünyada bıraktıkları izler vasıtasıyla takip edilmekte ve veriye dönüşmektedir. Her iz bir veri olarak, tüketim toplumu pratiklerine hizmet etmeye başlamıştır.

Dijital medya bir yandan bireylerin toplum içerisinde daha aktif bir rol oynamalarına olanak sağlarken, diğer yandan da onları gözetimin katılımcı unsuru hâline (zorla) dönüştürmektedir. Yeni durumun buradaki en can alıcı noktası ise, gözetimin dijitalleşmesiyle birlikte kullanıcıların bu verilerinin işlenmesi hizmetini kendi istekleriyle kabul etmeleridir. Çağdaş dönemde gözetime tabi olan insanlar neredeyse gözetimi kendiliklerinden talep eder hale gelmektedir. Bu bağlamda bir analogi kuran Harari (2018), modern çağda bireylerin en önemli varlıkları konumundaki kişisel verilerini bedava e-posta hizmetleri ya da komik videolar karşılığında teslim etmesinden son derece memnun olduğunu dile getirmektedir. Harari’ye göre “Kuzey Amerika ve Afrika yerlilerinin topraklarını birkaç renkli boncuk ve ıvır zıvır sayılacak eşyalar uğruna Avrupalı emperyalistlere satması” ile bugünkü bireylerin dijital verilerini satması benzer olgulardır (2018). Buradan hareketle birey, sahip olduğu tüm kişisel enformasyonunu (personal information)

ve değerli verilerini, hiçbir beklentisi olmadan kurumlara vermekte ve onların kullanımına açmaktadır. Kurumlar da bu verileri işleme haklarını sözleşmelerle güvence altına alarak verimli bir biçimde kullanmaktadır. Dolayısıyla artık gözetimin klasik koşulları değişmekte ve veri odaklı bir hal almaktadır. Shoshana Zuboff, veri kavramı hakkında çok açık bir tanımlama yaparak “yeni petrol” ifadesini kullanmayı tercih etmektedir (2019). Buradan çıkarılacak sonuç; merak, sosyalleşme arzusu ve haz duygusuyla kullanıcıların yeni petrol olarak nitelendirilmesine uygun biçimde kişisel verilerini, kimlik bilgilerini, ait oldukları coğrafyayı, fotoğraflarını ve videolarını paylaşmalarıdır.

Dijitalleşen gözetimle birlikte kurumlar için de benzer bir yapı ortaya çıkmaktadır (Balmer & Greyder, 2006). Kurumlar, hedef kitlelerine ait kişisel bilgileri, alışveriş tercihlerini ve kredi kartı bilgilerini, kendi sistemlerinde kayıtlı tutmaktadır. Dijital medyada bireyler ve kurumlar arasında çok hareketli ve dinamik bir iletişim süreci olduğu için kullanıcı ile kurum arasında kuvvetli bir etkileşim inşa edilmektedir. Kurumlar kendileri için doğru hedef kitleyi belirleyebilmek adına dijital medya uygulamalarını takip etmekte ve hizmet-ürün parametrelerini tanıtmak için ayrıca bu platformlarda da yer almaktadırlar. Böylece bilinirlik yaratma fırsatına sahip olmaktadır (Reitz, 2012). Gözetimin değişen doğası ve farklı amaçları var olmasına rağmen, bu çalışmada gözetimin ekonomik bir değer aracı olarak kullanımı incelenmektedir. Buradan hareketle, hedef kitle konumundaki tüketicinin bu gözetim farkındalığının bilinciyle nasıl satın alma davranışına yöneldiğine de beraberinde bakılmaktadır. Bu bağlamda kurumların hedef kitlelerinin satın alma davranışını arttırabilmek için literatürde çok yeni bir kavram ve anlayış olan FoMO’yu (gelişmeleri/fırsatları kaçırma korkusu) kullanabilmek adına kendilerine alan açmaktadırlar.

FOMO’NUN (GELİŞMELERİ KAÇIRMA KORKUSU) KAVRAMSAL DÜZEYDE TANIMLARI

FoMO, İngilizcesi ile “Fear of Missing Out”, Türkçeye gelişmeleri kaçırma korkusu olarak çevrilmiştir. Kavram bazen fırsatları kaçırma korkusu olarak da ifade edilmektedir. FoMO, teknolojinin beraberinde getirdiği olumsuz durumlardan biri gibi görünmesine rağmen, farklı sektörlerde bir satın alma aracına dönüşmektedir. Kavram ilk olarak literatürde Przybylski ve arkadaşları (2013) tarafından kullanılmıştır. FoMO (gelişmeleri kaçırma korkusu), bireyin başkalarının, kendi yaşamından öte, daha mutluluk verici ve tatmin edici deneyimler yaşayabileceğini düşünme ve bunları kendi yaşamadığında ise yoksun kalacağına dair hissettiği duygu ve endişe durumlarını ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak da sürekli bağlantıda kalma yani çevrimiçi olma ihtiyacı

açığa çıkmaktadır (Przybylski vd., 2013, s. 1841). Burada esas duygu, bireyin sahip olamadığı bir şeye/nesneye, bir başkasının sahip olması ve bundan dolayı oldukça mutlu hissetmesidir. Yoksunluk ve eksiklik hisseden birey ise sürekli olarak yoksunluğunu hissettiği şeylerin/nesnelerin arkasından giderek, o duygusal açığını kapatmaya çalışmaktadır.

Castells'e (2005) göre, teknoloji paradigması yapısı itibariyle ağ toplumuna evrilmenin temellerini oluşturmaktadır. Bu paradigma öncelikle enformasyonu temel almakta, ikincil olarak teknolojinin etkilerinin yayılımıyla devam etmektedir. Üçüncü etkisi ise sistemi kullananlar arasında "ağ kurma mantığıyla" hareket etmesidir (s. 89). Bu bağlamda bireyler, sahip oldukları sosyal medya ağlarını kullanarak, kendi yaşamlarındaki olayları, deneyimleri ve sahip olduklarını, başkalarının deneyimleri, hayatları ve sahip olduklarıyla karşılaştırarak, bir şekilde bazı şeyleri kaçırdıkları hissine kapılmaktadırlar (Abel vd., 2016). Ağ toplumu, insanların durmaksızın kendilerini bir başkasıyla kıyas ederek yoksunluk hissettikleri ve satın almaya yönelebildikleri bir alan oluşturmaktadır.

Sosyal medyanın sahip olduğu organik yapı sayesinde birey, çevrimiçi olmadığı ve bağlantıda kalmadığı zaman boyunca, sürekli olarak gelişmeleri ve fırsatları kaçırma korkusuyla hareket ederek, bu uygulamalara bağlanma isteği duymaktadır. Bağlanma isteğiyle, sosyal medya uygulamalarını ve interneti daha çok kullanan bireylerde FoMO daha sık görülmekte, çünkü takip ettiği çevresi veya arkadaşları tarafından paylaşılan durum, gönderi ve güncellemelerden haberdar olamama kaygısıyla hareket etmektedir. Bu durumun neticesinde ortaya çıkan duygu durumuna da FoMO denmektedir (Syahniar vd., 2018, s. 1). Birey, bağımlılık duyduğu sosyal medyadan uzak kaldıkça kaygısı ve endişesi de bunun paralelinde artmaktadır.

Herkesi zaman ve mekân ayırt etmeksizin etkisi altına alan dijitalleşme, internetin doğal bir sonucu olmakla birlikte belirli sosyalleşme ihtiyaçlarının dönüşümüne de neden olmaktadır. Çünkü dijitalleşme bireysel ve toplumsal ilişkileri kendi içinde tekrar yapılandırmaktadır (Wiberg, 2004). Birey bu dijital dünyada kendine yeni bir kimlik inşa edebilmektedir (Goffman, 2014). Birey, sosyal medya uygulamalarıyla birlikte sürekli yoksunluğunu hissettiği her şeyin bir parçası ve takipçisi haline gelmektedir. Bu durum içerisinde bulunanlar, kendini sürekli çevrimiçi olmak zorunda hissetmekte ve başkalarının sahip olduğu deneyimlere ve ürünlere daha çok istek duymaktadır. Bu yoksunluğu ve bireyin her adımını depolayarak veriye dönüştüren uygulamalar sayesinde, kurumlar hizmet ve ürünlerini tam da bireyin en çok ihtiyacının olduğunu düşündüğü sırada, FoMO

kavramına ait stratejilerle ön plana çıkarmaktadır (Bekman, 2021). Birey, kurumun oluşturduğu FoMO stratejilerinden, sınırlı sayıda üretim, tükeniyor, son bir ürün, şu an bu ürünü şu kadar kişi inceliyor, kısa süreliğine indirim şeklinde kıtlık algıları oluşturmaktadırlar (McMurtry, 2017). Birey çevrimiçi faaliyetlerinde, başkalarının sahip olarak deneyimlediği ve daha mutlu olduğu bu ürünleri ve hizmetleri kaçırmamak için satın alma davranışına yönelmektedir.

Satın Alma Davranışlarında FoMO ve Hedef Kitlenin Gözetlenmesi

Teknolojik gelişmelerin yapılandığı dijital süreçlerin bugün geldiği noktayı anlayabilmek için öncelikle geçmişle karşılaştırmak gerekmektedir. Klasik koşulların ve geleneksel medya araçlarının kullanıldığı dönemlerde hedef kitle, süreçleri izleyen ve bu süreçlere maruz kalan şeklinde konumlandırılmıştı. Teknolojinin hayatın içine entegre olmasıyla ve inşa edilen dijital ortamın etkileşime olanak tanıyan yapısıyla birlikte hedef kitle pasif konumdan aktif konuma geçmiştir. Bu durumda artık hedef kitle kendi sürecini yönlendirebilir hale gelmiştir. Teknolojinin bile hızının günden güne arttığı yeni düzen içerisinde, toplumsal yaşam ve tüketim pratiklerini anlayabilmek için her stratejinin anlık olması gerekmektedir. Çünkü her geçen dakika içerisinde yeni ve anlık tüketim unsurları ortaya çıkmaktadır (Hoffman, 2007). Hedef kitle etkileşim süreçlerinde yer aldıkça aynı zamanda birey ve bireyin eylemleri de veriye dönüşmektedir. Modern dönemde, birçok kurum gözetim faaliyetlerine dahil olmakta ve bu durumdan ekonomik fayda sağlamaktadır. Kısacası her türlü zaman ve mekân sınırını aşarak sürekliliği sağlayan ve sağlanan şey tüketicilerin ve satın alma davranışlarının gözetimidir. Bu süreç aynı zamanda hedef kitleyle kurum arasındaki mesafeleri azaltarak, kurumlara müşteri memnuniyeti, tüketim artışı ve kâr maksimizasyonu olarak geri dönmektedir. Hedef kitlenin her anlamda deşifre edildiği bir durum söz konusudur ve kurumlar hedef kitlenin her türlü arzusunun, beğenisini, duygusunu, isteğini, beklentisini ve değişen taleplerini anında takip ederek etki altına alabilmektedir. FoMO'yu pazarlama süreçlerine ilk dahil eden Herman (2012), bu kavramın tüketici davranışlarında oldukça etkili bir motivasyon kaynağı olduğunu da ifade etmektedir.

Kurumlar ise gözetim eşliğinde, kategorize edebildikleri hedef kitlelerine, ürünlerin, malların ve hizmetlerin kıt olduğunu söylemektedir. Bazen özel üretim bazen de kısa süreliğine satışta kalacağı söylenerek, müşterilere satın alma fırsatlarını kaçıracakları düşündürülmektedir. FoMO, çok açık bir biçimde fırsatları kaçırma korkusuna neden olan bir olgudur. Kurumlar ise bu olguyu kullanarak hedef kitleleri olan tüketicilerine, ürünlerin kıt olduğunu ve uzun süre satışta kalmayacağını söyleyerek, onlara satın alma fırsatlarını kaçıracaklarını

düşündürterek, plansız bir satın alma davranışına FoMO sayesinde yönlendirebilmektedirler (Byun & Sternquist, 2011). Birey başkalarının sahip olduğu ürünleri ya da deneyimleri görüp yoksunluk hissettikçe, FoMO duygusu kendisini açıkça göstermektedir. Böylece kurum bireylerin bu yoksunluk duygusunu, kendi ürünlerini satarak tatmin etmektedir.

Literatürdeki araştırmalara bakıldığında plansız satın alma davranışlarıyla, bireylerin sahip olduğu duygular arasında anlamlı ilişkilerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Hatta bu ilişkide kurumların, bireylerin takip ettiği ünlü ve kanaat liderlerini kullanmaları ve sitenin ara yüzünün kullanım kolaylığı satın almayı artırmaktadır. Bununla birlikte sosyal medyada, bireyin beğenileri sebebiyle karşısına çıkan benzer ürünleri alma isteği bu araştırmalarda sıklıkla varılan sonuçtur (Chan, 2017; Dawson & Kim, 2009; Farivar & Yuan, 2017; Turkyilmaz vd., 2015). Bu çalışmalarda FoMO kullanımının bireyin duygu durumunu etki altına alarak satın almaya dönüştürdüğü görülmektedir. Yine bu bağlamda literatürdeki ilgili çalışmalara bakıldığında, FoMO ve satın alma arasındaki anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir (Dinç, 2021; Erciş vd., 2021, s. 238; Kang vd., 2020; Kaur, 2020; Şenel, 2018).

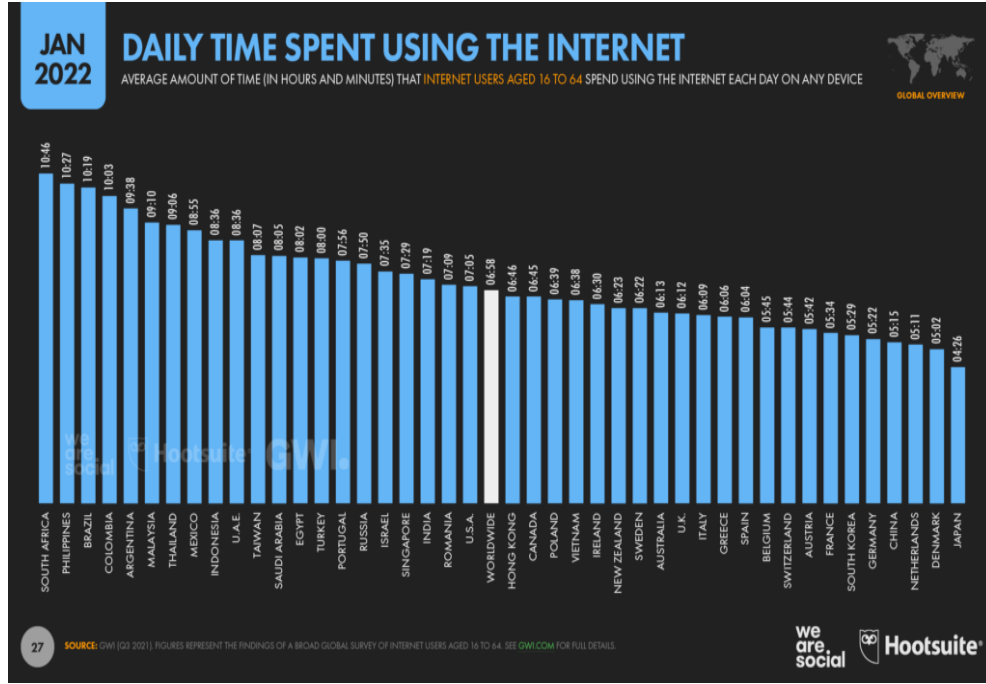
Bu durum değerlendirildiğinde, kurumlar hızlı tüketim için stratejiler oluşturarak, kıtlık, son ürün, bir süreliğine ya da özel üretim gibi algılar yaratmaktadır. Kurumların sağladığı fırsatlardan ve belirlenmiş dönemin avantajlarından mahrum kalacaklarından korkan bireyler ise FoMO'nun etkisiyle satın alma davranışına yönelmektedir. Çünkü birey, sürekli takip ederek ve çevrimiçi olarak, başkalarının sahip olduğu ürünleri ya da deneyimlerini görüp, eksiklik, yoksunluk hissetmekte ve FoMO duygusu kendisini daha çok göstermektedir. Böylece kurum, bireylerin hissettikleri bu duygu durumunu stratejiye ve araçlara dönüştürerek, kendi ürünlerini, mallarını ve hizmetlerini satın alma davranışına dönüştürmektedir. Birey, hızlı tüketim kültürünün dijital medyadaki hedef kitlesi haline gelmektedir. Bu bağlamda, şu ana kadar ele alınanlardan hareketle makalenin araştırma kısmına geçilerek belirli iddialar araştırılacak ve test edilecektir.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Bu araştırmanın amacı, teknolojinin ve internetin gündelik hayatın her alanında yer almaya başlamasıyla birlikte teknolojinin özgürleştirici yönlerine yapılan vurgunun artışını göstererek, 7/24 süren çevrimiçi olma halinin gözetim imkanlarını ve pratiklerini nasıl geliştirdiğini ve gözetimin farkında olma düzeyinin bireyin satın alma kararını nasıl etkilediğini, kurumların bu durumu bireylerin

FoMO duygusunu yöneterek nasıl satın alma davranışına yönlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte insanların internette çevrimiçi süreleri artıca yoksunluk duygularının ve gelişmeleri kaçırma korkularının da arttığı iddia edilmektedir. Birey kaçırdıklarını (FoMO) ve başkalarının daha fazla imkana ve ürüne sahip olduğunu gördükçe satın alma davranışına yönelmektedir.

Şekil 1: Günlük İnternet Kullanım Süreleri

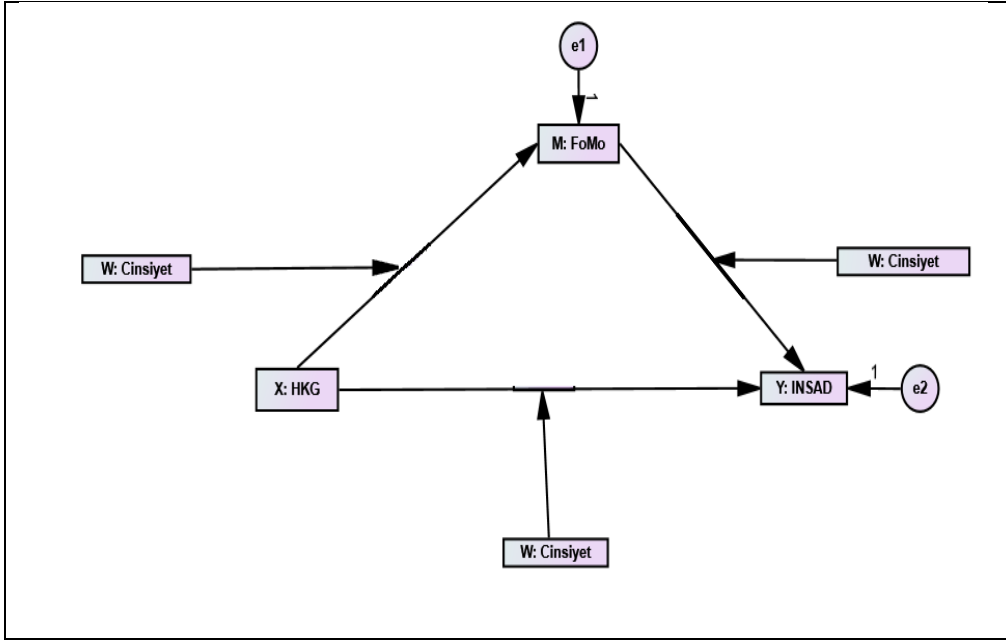
Kaynak: (We are Social, 2022)

We are Social (2022), ocak ayında açıkladığı raporunda, ortalama internet kullanım sürelerine bakıldığında, dünya ortalaması 6 saat 58 dakikadayken, Türkiye'deki ortalama internet kullanım süresi 8 saatle ortalamanın 1 saat üzerinde yer almaktadır. İnternette bu kadar çok zaman geçiren birey, ister istemez gözetim sisteminin bir parçası olmakta ve sistem içindeki her hareketi bir metaya dönüşmekte ve FoMO'nun yarattığı kaçırma korkusuyla da satın alma davranışına yönelmektedir.

Bu noktada, çalışmanın amacı hedef kitlenin gözetlenme farkındalığının satın alma davranışlarına doğrudan (tek başına) ve FoMO'nun aracılığı ile dolaylı etkisini incelemektir. Ayrıca sözü edilen etkilerin farklılaşmasında cinsiyetin düzenleyici rolü de sorgulanmıştır (Şekil 2). Araştırma modeli oluşturulurken

Hayes (2018) tarafından geliştirilen regresyon temelli yaklaşımına dayalı “model 59”dan yararlanılmıştır. Aracı ve düzenleyici etkiler, en küçük kareler regresyonuna dayalı aracı ve düzenleyici analiziyle tespit edilmiştir¹. Bulguların istatistiki güvenirliğinden emin olmak için regresyon analizi varsayımları test edilmiş ve varsayımların karşılandığı görülmüştür. Aracı ve düzenleyici etki analizleri, SPSS Process Macro eklentisi yapılmıştır. Ölçme araçlarının iç tutarlık testleri, regresyon analizi varsayımlarının testi, örneklemin demografik özellikleri ve internet kullanım tutumlarıyla ilgili frekans analizleri SPSS 26.00 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Şekil 2: Araştırma Modeli

Çalışmanın hipotezleri şunlardır:

H_{a1}: Hedef kitlenin gözetlenme farkındalık düzeyi (HKG) tüketicilerin internette satın alma davranışı (INSAD) üzerinde doğrudan etkilidir.

¹Aracılık etkisi (mediation effect), bağımsız değişkenin (X), bağımlı değişkene (Y) etkisinin üçüncü bir değişkenle (M) açıklanabildiği durumları ifade eder (Field 2013). Bu ilişkiyi test etmek için aracı değişken analizi (mediation analysis/ arabuluculuk analizi) kullanılabilir. Bu ilişkilerin hangi durumlarda değiştiği ise düzenleyici etki analizi ile incelenebilir (Hayes 2018). Bu çalışmada en küçük kareler yöntemine dayalı aracılık ve düzenleyici etki analizi kullanılmıştır.

Ha₂: Hedef kitlenin gözetlenme farkındalık düzeyi, tüketicilerin gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO) üzerinde doğrudan etkilidir.

Ha₃: Hedef kitlenin gözetlenme farkındalık düzeyinin tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisinde FoMO'nun aracı etkisi vardır.

Ha₄: Hedef kitlenin gözetlenme farkındalık düzeyinin tüketicilerin internetten satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisi cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

Ha₅: Hedef kitlenin gözetlenme farkındalık düzeyinin tüketicilerin gelişmeleri kaçırma korkusu üzerindeki doğrudan etkisi cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

Ha₆: FoMO'nun aracı etkisi cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

Amaç ve hipotezler doğrultusunda hazırlanan anket ve ölçek formlarının değerlendirilmesi sonucunda etik kurul izni, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 22.11.21 tarihinde 2021/256 ilgili karara istinaden verilmiştir.

Çalışmaya katılanların sosyal medya kullanımları ön plana çıktığı için, evren ve örneklem seçimi yapılırken, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) açıkladığı raporlara bakılarak, interneti kullanan birey sayısı baz alınmıştır. Bu raporda, internet kullanıcıları genel nüfusun %82,6'sı olarak açıklanmaktadır. Yine aynı kurumun açıkladığı istatistiklerde ise Türkiye nüfusu 84 milyondur (TÜİK, 2021). Buradan hareketle örneklem sayısının belirlenmesinde, evren hacminin temsiline dayalı örneklem tablosu dikkate alınmıştır (Krejcie & Morgan, 1970; Saunders vd., 2007, s. 212). Bu tabloya istinaden, N>1.000.000 olan çalışmanın örneklem sayısının temsili için 384 katılımcıdan oluşan veri yeterli olurken, olabilecek %5'lik veri kaybı da düşünülerek 488 adet çevrimiçi anket yapılmıştır. Herhangi bir kayıp veri ya da evrene ait olmayan katılımcıya rastlanmadığından tüm katılımcılar, çalışmaya dahil edilmiştir. Örneklem yöntemi olarak tesadüfi örneklem tekniklerinden basit tesadüfi örneklem yöntemi tercih edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçekler; FoMO (gelişmeleri kaçırma korkusu) ölçeği Przybylski ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir (2013). Bu ölçeğin İngilizceden Türkçeye çevirisini ve geçerlilik-güvenirlilik çalışmalarını Gökler vd. (2016) tarafından yapılmıştır. FoMO ölçeği 10 maddeden oluşmaktadır, tek faktörlüdür ve 5'li likert yapısına sahiptir. Ölçekten alınan puan arttıkça gelişmeleri kaçırma korkusu artmaktadır. Tüketici satın alma davranışı ölçeği 2012 yılında İşlek tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin güvenilirlik ve geçerlik çalışması yapılmış ve 10 sorudan oluşan bir ölçek geliştirilmiştir ve bu ölçekte 5'li Likert yapısına sahiptir (İşlek, 2012, s. 123). Ölçekten yüksek puan alınması internetten satın alma

davranışının fazla olduğu anlamına gelmektedir. Hedef kitlenin gözetim farkındalığı ölçeği, toad ölçek merkezinde de bulunan, Kalaman tarafından 2016 yılında hazırlanan doktora tezinde, ilgili literatürü tarayarak, güvenilirlik ve geçerlilik testlerini yaparak, oluşturduğu ölçek olan "Facebook ve mahremiyet dönüşü" isimli ölçeğin çalışmaya uygun bir şekilde baştan revize edilerek ve güvenilirlik testi yapılarak kullanılmıştır. 5'li likert maddelerden oluşan ölçekten alınan puanın yüksek olması, hedef kitle gözetim farkındalığının düşük olduğu anlamına gelir.

Çalışmada kullanılan ölçme araçlarının iç tutarlıkları Cronbach Alfa yöntemi ile test edilmiştir. Tablo. 1'de görüldüğü gibi her üç ölçme aracı %80'in üzerinde iç tutarlığa sahip olduğundan istatistiki açıdan yüksek güvenirlige sahiptir.

Tablo 1: Ölçeklerin Tanımlayıcı İstatistikleri ve İç Tutarlıkları

Ölçek	Tanımlayıcı İstatistikler						İç Tutarlık	
	En düşük Puan*		En Yüksek Puan*		Madde	Cronbach Alfa**		
	Alınan	Teorik	Alınan	Teorik			\bar{X}	Std. Sapma
Hedef Kitlenin Gözetlenmesi Farkındalık (HKG)	16,00	16,00	80,00	80,00	42,75	13,31	16	0,90
Gelişmeleri Kaçırma Korkusu (FoMO)	10,00	10,00	50,00	50,00	26,27	7,89	10	0,82
İnternette Satın Alma Davranışı (INSAD)	10,00	10,00	50,00	50,00	34,30	8,92	10	0,89

N= 488

* Ölçekler 5'li likert maddelerden oluşur. Teorik puan, bir bireyin tüm maddeleri cevapladığında alabileceği en yüksek ve en düşük puandır.

** 0.80 ≤ a < 1.00 durumunda ölçek yüksek derecede güvenirliliktir.

Kaynak: (Kalaycı vd., 2018).

BULGULAR

Bu bölümünde, araştırma problemine paralel oluşturulan hipotezlerin test edilmesiyle elde edilen bulguların yanında örneklemin demografik özelliklerine, İnternet ve Instagram kullanım amaçlarına ve takip ettikleri profil sayısına yer verilmiştir.

Tablo 2: Örneklem Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		Kişi	%
Cinsiyet	Erkek	213	43,65
	Kadın	275	56,35
Yaş	18-28	308	63,11
	29-38	67	13,73
	39-48	62	12,70
	=>49	51	10,45
Öğrenim	İlköğretim	18	3,69
	Lise	95	19,47
	Ön lisans	159	32,58
	Lisans	163	33,40
	Lisansüstü	53	10,86
Gelir kaynağı	Ebeveyn vb/ Burs/ Kredi	212	43,44
	Kendi Kazancı	276	56,56
Aylık ortalama gelir	<=500	80	16,39
	501-2999TL	173	35,45
	3000-7499	108	22,13
	7500 TL=<	127	26,02
N= 488			

Örnekleme kadınlar %56,35; erkekler ise %43,65 oranında temsil edilmektedir. Gençler, örnekleme önemli bir paya sahiptir. 18-28 yaş %63,11'ini, 29-38 yaş %13,73'ünü, 39-48 yaş %12,70'ini, 49 yaş ve üstü bireyler ise örneklemin %10,45'ini oluşturmaktadır. Örneklemin %3,69'unu ilköğretim, %19,47'sini lise, %32,58'ini ön lisans, %33,40'ını lisans, %10,86'sını lisansüstü eğitim mezunları oluşturmaktadır. Katılımcıların %56,56'sı gelirini kendisi elde ederken, %43,44'ü

ebeveyn, akrabadan yardım veya burs/kredi almaktadır. 500 TL ve altında kazananlar %16,39; 501-2999 TL kazananlar %35,45; 3000- 7499 TL kazananlar %22,13; 7500 TL ve üzeri kazananlar ise %26,02 oranında örnekleme temsil edilmektedir (Tablo 2).

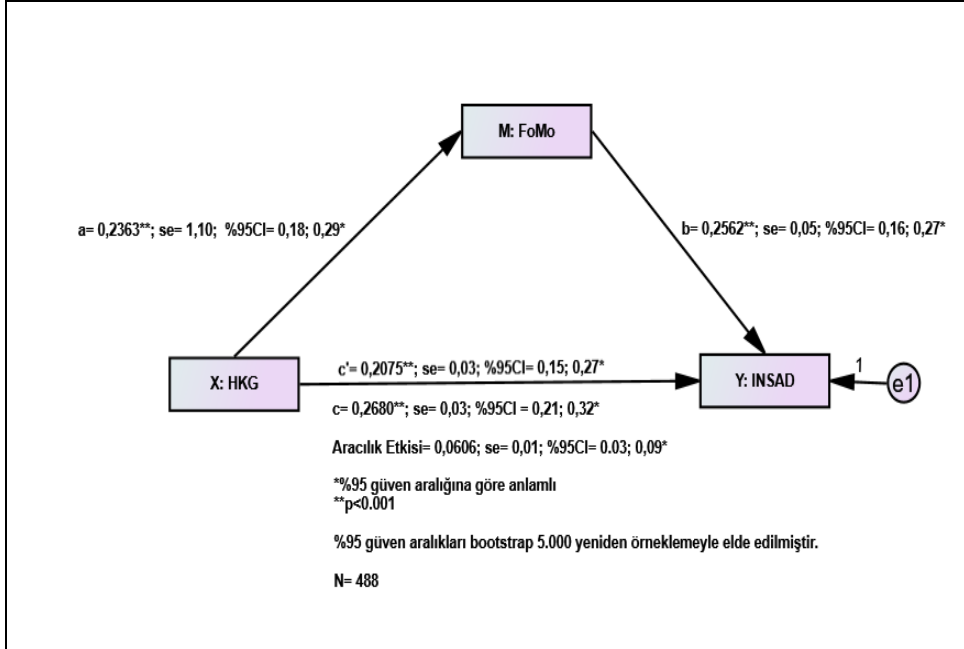
Tablo 3: Örneklemin İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı

		Kişi	%
İnternet kullanımındaki en önemli amaç	İletişim-sosyal paylaşım ağları	244	50,00
	Arama yapmak	126	25,82
	İş-eğlence-sosyal konular	88	18,03
	Oyun oynamak	20	4,10
	Diğer	10	2,05
Instagram kullanımındaki en önemli amaç	Gündemi takip etmek	244	50,00
	Paylaşımları takip etmek	102	20,90
	Fotoğraf, video, yazı paylaşmak	79	16,19
	İletişim kurmak	56	11,48
	Diğer	4	0,82
	Kullanmıyor	3	0,61
Instagram 'da takip edilen profil	<100	114	23,36
	100-200	97	19,88
	201-300	85	17,42
	301-400	61	12,50
	>400	131	26,84
N= 488			

Katılımcıların %50.00'ı interneti, iletişim ve sosyal medyaya girmek için kullanmaktadır. %25,85'si herhangi bir konuda arama yapmak için, %18,03'ü iş, eğlence ve sosyal konular, %4,10'u oyun, %2,05'i ise diğer amaçlarla internete

girmektedir. Katılımcıların %50,00'ı için Instagram kullanımındaki en önemli amaç gündemi, %20,90'ı için ise sosyal çevresinin paylaşımlarını takip etmektir. %16,19'u fotoğraf, video paylaşmak, %11,48'i ise iletişim kurmak için Instagram kullanmaktadır. Katılımcıların %23,36'sı 100'den az Instagram profili takip ederken %19,88'si 100-200; %17,42'si 201-300; %12,50'si 301-400 profil takip etmektedir. 400 Instagram profilinden daha fazla sayıda takip edenlerin oranı %26,84'tür (Tablo 3).

Şekil 3: Hedef Kitle Gözetimi Farkındalığının İnternette Satın Alma Davranışına Etkisinde Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun Aracılık Etkisi

Gelişmeleri kaçırma korkusu düzeyinin etkisi kontrol altında tutulurken, hedef kitlenin gözetim farkındalığının, internette satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($c' = 0,2075$; $p < 0,001$; $\%95CI = 0,15; 0,27$). Örneklemin gözetim farkındalığı azaldıkça internette satın alma davranışı anlamlı olarak artmaktadır. Aynı şekilde gözetim farkındalığı düzeyi kontrol altında tutulurken, gelişmeleri kaçırma korkusunun internette satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($b = 0,2562$; $p < 0,001$; $\%95CI = 0,16; 0,27$). Gelişmeleri kaçırma ölçek puanı bir birim arttığında satın alma davranışı puanı 0,27 puan artmaktadır. Buna göre örneklemin gelişmeleri kaçırma korkusu farklılaştıkça internette satın alma davranışı anlamlı olarak

değişmektedir. Hedef kitle gözetim farkındalığı faktörünün, gelişmeleri kaçırma korkusu aracılığı ile internetten satın alma davranışı üzerindeki etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($a*b= 0,0606$; %95CI= 0,21; 0,32). FoMO, gözetim farkındalığı etkisine kısmi aracılık etmektedir. Çünkü gözetim farkındalığının satın alma davranışı üzerindeki tek başına etkisi, FoMO'nun aracılık etkisinden bağımsız olarak anlamlıdır. Bu aracılık, örneklemin satın alma davranışını pozitif etkilemektedir. (Şekil 3)

Tablo 4: Hedef Kitle Gözetim Farkındalığı ve Gelişmeleri Kaçırma Korkusunun İnternette Satın Alma Davranışına Etkisi Üzerinde Cinsiyetin Yönetici Rolü

Cinsiyet	Regresyon Yolu	b	se	%95 CI
Kadın N= 275	HKG----> INSAD	0,1753*	0,05	0,08; 0,27**
	FoMO ----> INSAD	0,3845*	0,08	0,23; 0,54**
	HKG---->FoMO----> INSAD	0,1144	0,03	0,06; 0,18**
Erkek N= 213	HKG----> INSAD	0,2063*	0,04	0,13; 0,28**
	FoMO ----> INSAD	0,1614*	0,0636	0,04; 0,29**
	HKG----> FoMO----> INSAD	0,0298	0,01	0,01; 0,06**
Cinsiyet-->HKG--> INSAD= 0,0310; se= 0,06; %95CI= -0,09; 0,15				
Cinsiyet--> FoMO ----> INSAD=-0,2231; se= 0,01; %95CI= -0,42; -0,02**				
Cinsiyet--> HKG--> FoMO----> INSAD = -0,0846; 0,03; %95CI= -0,15; -0,02**				
*p<0.01; ** %95 güven aralığında anlamlı farklılık. Güven aralıkları bootstrap 5.000 yeniden örnekleme ile elde edilmiştir				

Kadın katılımcılar açısından FoMO etkisi kontrol altındayken, gözetim farkındalığının satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($b= 0,1753$; $p<0,01$; %95CI= 0,08; 0,27). Benzer bir şekilde erkek katılımcılarda da gözetim farkındalığının tek başına etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($b= 0,2063$; $p<0,01$; %95CI= 0,13; 0,28). Örneklemin gelişmeleri kaçırma korkusu hesaba katılmaksızın kadınların hedef kitle gözetim farkındalığı azaldıkça, internetten satın alma davranışları artmaktadır. Benzer durum erkekler için de geçerlidir. Etkinin yönü ve büyüklüğünün cinsiyete göre farklılaştığı istatistiksel olarak tespit edilememiştir (fark= 0,0310; se= 0,06; %95CI= -0,09; 0,15).

Gelişmeleri kaçırma korkusu aracılığıyla gözetim farkındalığının örneklemin internetten satın alma davranışı üzerindeki etkisi istatistiksel açıdan hem kadınlarda hem de erkeklerde anlamlıdır ($b_{adın}= 0,1144$; %95CI= 0,06; 0,18;

$b_{\text{erkek}} = 0,0298$; %95CI= 0,01; 0,06). Bu aracılık etkisi, erkeklerde kadınlara göre olarak daha düşüktür (fark= -0,0846; %95CI= -0,15; -0,02).

Hedef kitle gözetim farkındalık düzeyi kontrol altındayken hem kadın hem de erkek katılımcılar açısından gelişmeleri kaçırma korkusunun satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisi istatistiksel açıdan anlamlıdır ($b_{\text{kadın}} = 0,3845$; %95CI= 0,23; 0,54; $b_{\text{erkek}} = 0,1614$; %95CI=0,04; 0,29). Gelişmeleri kaçırma korkusu yüksek olan katılımcıların internetten satın alma davranışı, korkusu düşük olanlara göre daha fazladır. Bu tek başına etkinin büyüklüğü cinsiyete göre istatistiksel açıdan anlamlı biçimde farklılaşmaktadır (fark=-0.1128; %95CI= -0,21; -0,02). Örneklemdeki gelişmeleri kaçırma korkusu yüksek olan erkekler, korkusu yüksek olan kadınlara göre daha az internetten alışveriş davranışı göstermektedir (Tablo 4).

Literatürde benzer çalışmalara bakıldığında demografik özelliklerin, bireyin sahip olduğu durumunun ve kültürel dinamiklerinin oluşturduğu yapının, satın alma davranışına zemin oluşturduğu görülmektedir (Sun & Wu, 2014; Farivar & Yuan, 2017). Farklı bir çalışmada ise tüketicilerin istedikleri ürünleri, malları ya da hizmeti sosyal medya üzerinden incelemede bulduktan sonra satın aldıklarını benzer sonuçlarla ortaya koymaktadır (Çağlıyan vd., 2016, s. 54). Bireylerin sosyal medyada yapılan fotoğraf, durum ve post paylaşımlarının nedenleri, motivasyonlarının kaynağı ve sosyo-kültürel farklılıklarının etkilerinin yansımaları olarak analiz edilmiştir (Hochman & Manovich, 2013; McCune, 2011). Satın alma davranışlı çalışmalara bakıldığında ise tüketicilerin duygusal durumlarının ve ruh hallerinin satın alma davranışları üzerinde etkili olduğu görülmektedir (Villi & Kayabaşı, 2013). Satın alma üzerinde gözetlenen hedef kitlenin belirlenen sosyolojik yapısının etkili olduğunu da görülmektedir (Durmaz & Bahar, 2011; Şahin & Akballı, 2019). Sosyal medya uygulaması olan Facebok üzerinden gözetimin kullanımında FoMO' nun etkisine bakılmış ve benzer bu çalışmayla benzer sonuçları ortaya çıkmıştır (Lim, 2019).

Literatüre bu çalışmanın ortaya koyduğu aracılık rolü bazı bakıldığında ise daha önce incelenmediği görülmektedir. Fakat farklı çalışmalarda FoMO'nun aracılık rolü incelenmiştir. Bu çalışmalardan birinde sosyal kaygı ile problemlili Facebook kullanımı arasındaki ilişkiye FoMO'nun aracılık rolü üzerinden bakılmıştır (Dempsey vd., 2019). Sosyal medya bağımlılığının, FoMO ve kompulsif çevrimiçi satın almada aracılık rolü de analiz edilmiştir (Bekman, 2021). Diğer bir çalışmada ise, depresyon ve anksiyete belirtileriyle sorunlu akıllı telefon kullanımının ciddiyeti arasında FoMO'nun aracılık etkisine bakılmıştır (Elhai vd., 2020). Satın alma davranışının kadınlarda erkeklere oranla daha fazla olduğu

(Black, 2001; Koran vd., 2006, s. 1812), FoMO'nun ise kadınlarda daha yüksek olduğu (Boniel & Nissim, 2015, s. 41) görülmüştür.

SONUÇ

Teknolojinin getirişiyle birlikte toplumsal ve kültürel değişimler, bireylerin yaşamlarını kolaylaştırırken, birçok avantajı beraberinde getirirken, bir yandan da bireyi gerçeklikten uzaklaştırarak kendine çekmektedir. Teknolojinin oluşturduğu bu yeni düzen içerisinde sunduğu imkanlar dahilinde farklı sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Dijitalleşmenin etkisiyle birey, teknolojinin bir uzantısı haline gelmektedir. Bu uzantı sayesinde birey sürekli çevrimiçi olabilmekte, enformasyona zaman ve mekân sınırlarını aşarak ulaşabilmektedir. Etkileşime olanak tanıyan bu süreç bireyi kendine bağımlı kılmakta ve FoMO'nun gölgesinde sürekli bir şeyleri kaçırdığını hissettirmektedir. Bu duygusal durum, aslında dijitalleşmenin kaçınılmaz sonuçlarından bir tanesidir. Birey, gündelik yaşamından sosyal medya aracılığıyla uzaklaşmaya çalıştıkça, dijital dünya düzenine daha çok dahil olmakta ve yaşamadığını düşündüğü her şeyin yoksunluğunu fazlasıyla hissetmektedir.

Dijitalleşme sürecinin farklı bir bağlamı da her şeyin anlık olarak yaşanmasıdır. Durmadan akıp giden, hızlı bir devinime sahip olan dijital dünya, bireyi kendisine bağlı ve bağımlı kılarak bir şeyleri sürekli olarak kaçırdığı hissine neden olmaktadır. Bu duygu ve benzer duygu yoksunlukları doğrultusunda insanlar her an yaşanmakta olan hayatı, olayları, durumları ve gelişmeleri kaçırma korkusunu kaçınılmaz bir biçimde hissetmektedirler. Bu yoksunluk, eksiklik ve kaçırma duygu durumları ise beraberinde kurumlar için farklı satış stratejileri ve alternatifleri oluşturmaktadır. Dijital dünyanın organik yapısı sayesinde hedef kitle daha çok gözetlenebilir ve dijital izleri takip edilebilir hale gelmektedir. Bu gözetim süreci kurum için veriye dönüşmektedir. Spesifik hale gelen hedef kitle, çevrimiçi kaldıkça duygularının yoksunluğunu daha çok hissetmekte ve bu durum kurumların satış pratikleri için daha avantajlı bir ortam oluşturmaktadır.

Dijital düzlem içerisinde kurum daha hareketli bir yapıya sahiptir çünkü bu yapı etkileşime ve hedef kitleye ulaşma ve ilişkilerini yönetmelerine izin vermektedir. Buradan hareketle bu çalışmada, 488 kişiden oluşan örneklemeden elde edilen verilerle hedef kitle gözetim farkındalığı düzeyinin internetten satın alma davranışı üzerindeki tek başına etkisi ve gelişmeleri kaçırma korkusunun aracılık etkisiyle farkındalık düzeyinin dolaylı etkisi incelenmiştir. Ek olarak cinsiyet yönetici değişkeninin sözü edilen etkilerin büyüklüğü açısından yarattığı

farklar irdelenmiştir. Bulgular, aracı değişkenli regresyon modeli ve yönetici değişkene göre aracılık etki analizi ile elde edilmiştir.

En küçük kareler regresyon modeline dayalı aracılık analizi sonuçlarına göre hedef kitlenin gözetim farkındalığı, FoMO etkisi dikkate alınmaksızın doğrudan internetten satın alma davranışını negatif etkilemektedir. Gözetim farkındalığı arttıkça, internetten satın alma davranışı azalmaktadır. Bu doğrudan etki, cinsiyete göre farklılık göstermemektedir.

Aynı modelde aracı değişken olarak tanımlanmış olan bireylerin gelişmeleri kaçırma korkusu tek başına, hedef kitlenin gözetim farkındalığı hesaba katılmaksızın, internetten satın alma davranışını etkilemektedir. Korku, arttıkça internetten satın alma davranışı fazlalaşma eğilimindedir. Bu etkinin gücü cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Bu etki erkeklerde kadınlara göre daha düşüktür. Yani, gelişmeleri gözden kaçırma korkusu yüksek bir erkeğin, internetten satın alma davranışı gösterme eğilimi, korkusu yüksek olan kadından daha düşüktür.

Gelişmeleri kaçırma korkusu aracılığıyla, gözetim farkındalığı faktörünün internetten satın alma davranışı üzerindeki dolaylı etkisi tespit edilmiştir. Gelişmeleri kaçırma korkusunun aracılık etkisi, erkeklerde kadınlara göre daha düşüktür.

Yukarıda değinilen faktörlere ek olarak örneklemin internet kullanım tutumları da gelişmeleri kaçırma ihtimalinin bireyler açısından önemine işaret etmektedir. Örneklemin %50,00'inin internet kullanımındaki temel motivasyonu diğerleri ile iletişim kurmak ve sosyal paylaşım ağlarına girmektir. Önemli sosyal medya platformlarından Instagram kullanımının en önemli motivasyonları açısından örneklem incelendiğinde %50,00 gündemi takip, %20,90'nın diğerlerinin paylaşımlarını takip etmek amacıyla Instagram kullandığı tespit edilmiştir. Yani örneklemin %70,00'a yakını gündemi ve insanların paylaşımlarını takip etmek amacıyla Instagram kullanmakta, dolayısıyla en az o kadarı gelişmeleri takip etmek istemektedir.

Araştırmanın amacına uygun olarak seçilen, aracılık etkisini test eden analizlerin sonucunda, hedef kitlenin gözetlenme farkındalığının, tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisinde FoMO'nun aracı etkisinin olduğu görülmektedir. FoMO'nun, gözetimin bir unsuru olan hedef kitlede satın alma davranışlarını arttırdığı, onları satın almaya yönlendirdiği görülmektedir. Buradan hareketle

yapılan araştırmanın sonucun istinaden, kurumlar hizmet ve ürün satışlarını arttırmak için FoMO'yu daha sık kullanabilirler. Bireylerin FoMO duygularını harekete geçirebilmek için de sosyal medya uygulamalarında kendilerine alan inşa etmeleri ve sıklıkla görünür olmaları gerekmektedir.

Sonuç olarak bu araştırmanın hipotezleri sadece cinsiyet düzenleyici etki temelli olarak incelenmiştir. Gelecekteki çalışmalarda, farklı demografik değişkenlerle bu faktörler arasında bağlantıların incelenmesi mümkündür. Bu demografik değişkenlere göre yeni karşılaştırmalar yapılarak faktörlerle aralarında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı da ele alınabilir. Bunlarla birlikte yapılacak sonraki çalışmalar için satın alma davranışını daha çok etkileme noktasında FoMO'nun kullanımının kurum bazlı ya da kurumların uyguladıkları kampanyalar dahilinde çalışmasının yapılması çok faydalı olacaktır. Doğrudan spesifik olarak herhangi bir kurumun FoMO'yu satın alma davranışını nasıl etki altına aldığı ve yönlendirdiği, literatüre önemli katkılar sunacaktır. Bu çalışmada FoMO'nun aracı değişken rolü, diğer çalışmalarda satın almanın ya da hedef kitlenin gözetilmesinin aracı değişken rolünü almasıyla birlikte incelenebilir. Aynı zamanda FoMO'nun ana belirleyici olarak kullanılabileceği bağımlılık türleriyle olan etkisi de farklı bir çalışma konusu olabilir ve gelecekte incelenmeyi beklemektedir.

KAYNAKÇA

Abel, J. P., Buff, C. L., & Burr, S. A. (2016). Social media and the fear of missing out: Scale development and assessment. *Journal of Business & Economics Research (JBER)*, 14(1), 33-44.

Al, E. (2021). *Sinemada Zaman-Mekân Tecrübesi*. Ankara: İLEM Yayınları.

Bauman, Z. (2005). *Globalization: The Human Consequences*. Polity Press.

Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Liquid Surveillance*. Polity Press.

Balmer, J. M.T. & Greyser, S. A. (2006). Commentary Corporate Marketing Integrating Corporate Identity, Corporate Branding, Corporate Communications, Corporate Image and Corporate Reputation. *European Journal of Marketing*. Vol: 40. No:7/8. Page: 730- 741.

Bekman, M. (2021). *Sosyal Medya Bağımlılığının, FoMO ve Kompulsif Çevrimiçi Satın Almada Aracılık Rolü*. Ankara: Nobel.

Bentham, J. (2017). *Panopticon: The Inspection House*. Anodos Books.

Binark, M. (2012). *Türkiye’de Dijital Gözetim: T.C. Kimlik Numarasından E-kimlik Kartlarına Yurттаşın Sayısal Bedenlenişi*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği.

Black, D. W. (2007). “*Compulsive Buying Disorder: A Review Of The Evidence*”, *CNS Spectrums*, 12, 124-132.

Byun, S. E., & Sternquist, B. (2011). Fast fashion and in-store hoarding: The drivers, moderator, and consequences. *Clothing and Textiles Research Journal*, 29(3), 187-201.

Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür – Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*. (Çev.: Ebru Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castells, M. (2012). *İsyan ve Umut Ağları*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi.

Chan, T. K., Cheung, C. M., & Lee, Z. W. (2017). The state of online impulsebuying research: A literature analysis. *Information & Management*, 54(2), 204-217.

Çağlıyan, U., Işıklar, Z. E. & Hassan, A. (2016). Üniversite Öğrencilerinin Satın Alma Davranışlarında Sosyal Medya Reklamlarının Etkisi: Selçuk Üniversitesi’nde Bir Araştırma. *Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (11), 43-56.

Clarke, R. & Greenleaf, G. (2017). *Dataveillance Regulation: A Research Framework*. UNSW Law Research Paper. No. 17-84.

Dawson, S., & Kim, M. (2009). External and internal trigger cues of impulse buying online. *Direct Marketing: An International Journal*, 3(1), 20-34.

Dempsey, A. E., O'Brien, K. D., Tiamiyu, M. F., & Elhai, J. D. (2019). Fear of missing out (FoMO) and rumination mediate relations between social anxiety and problematic Facebook use. *Addictive Behaviors Reports*, 9, 100150.

D’haenens, L., Koeman, J., & Saeys, F. (2007). Digital citizenship among ethnic minority youths in the Netherlands and Flanders. *New Media & Society*, 9(2), 278–299.

Dinh, T. C. T., & Lee, Y. (2021). "I want to be as trendy as influencers" – how "fear of missing out" leads to buying intention for products endorsed by social media influencers. *Journal of Research in Interactive Marketing*.

Durmaz, Y., & Bahar, R. (2011). Tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde sosyolojik faktörlerin etkisinin incelenmesine yönelik ampirik bir çalışma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(37), 60-77.

Dutton, W., Gillett, S. E., McKnight, L. W., & Peltu, M. (2004). Bridging broadband Internet divides: Reconfiguring access to enhance communicative power. *Journal of Information Technology*, 19(1), 28–38.

Elhai, J. D., Yang, H., Fang, J., Bai, X., & Hall, B. J. (2020). Depression and anxiety symptoms are related to problematic smartphone use severity in Chinese young adults: Fear of missing out as a mediator. *Addictive behaviors*, 101, 105962.

Erciş, A., Deligoz, K., & Mutlu, M. (2021). Öğrencilerin FoMO ve plansız satın alma davranışları üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1), 219-243.

Farivar, S. & Yuan, Y. (2017). "Understanding Consumers' Impulsive Buying Behavior in Social Commerce Platforms" (2017). *AMCIS 2017 Proceedings*. 9.
<https://aisel.aisnet.org/amcis2017/eBusiness/Presentations/9ç>.

Field, Andy (2013). *Discovering statistic using IBM spss statistics*, fourth edition, Sage Publications.

Foucault, M. (2012). *İktidarın Gözü* (I. Ergüden Ed. & Trans.). Ayrintı Yayınları.

Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (2nd ed.). New York: Vintage Books.

Fuchs, C. (2011). New Media, Web 2.0 and Surveillance. *Sociology Compass*. 5(2), 134-147.

Gandy, O. H. (1993). *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information*. Westview Press.

Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*. İstanbul: Kalkedon.

Gurbuz, S. (2019). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Goffman, E. (2014). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

King, L. (2001). Information, Society and the Panopticon. *The Western Journal of Graduate Research*, 10(1), 40–50.

Haggerty, K. D. (2011). Tear down the walls: On demolishing the panopticon. In D. Lyon (Eds.). *Theorising surveillance: The panopticon and beyond* (pp. 23-45). London and New York: Routledge.

Harari, Y. N. (2018). 21. Yüzyıl İçin 21 Ders. İstanbul: Kolektif Kitap.

Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*- 2nd Edition. New York: The Guilford Press.

Hayes, A. F., Montoya, A. K., & Rockwood, N. J. (2017). The analysis of mechanisms and their contingencies: PROCESS versus structural equation modeling. *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 25(1), 76–81.

Herman, D. (2000). Introducing Short-Term Brands: A New Branding Tool for a New Consumer Reality. *Journal of Brand Management* 7 (5): 330–340.

Hochman, N., & Manovich, L. (2013). Zooming into an instagram city: Reading the local through social media. *First Monday*, 18(7). <https://doi.org/10.5210/fm.v18i7.4711>.

Hoffmann, E. (2007). Consumer integration in sustainable product development. *Business Strategy and the Environment*, 16(5), 322-338.

İşlek, M. (2012). *Sosyal medyanın tüketici davranışlarına etkileri: Türkiye'deki sosyal medya kullanıcıları üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kalaman, S. (2016). *Sosyokültürel, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla yeni medyada mahremiyetin dönüşümü: Facebook örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kalaycı, Ş. (2018). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri, 8. Baskı: Dinamik Akademi Yayın Dağıtım.

Kang, I., He, X. & Shin, M. M. (2020). Chinese consumers' herd consumption behavior related to Korean luxury cosmetics: the mediating role of fear of missing out. *Frontiers in psychology*, 11, 121.

Kaur, K. (2020). Impact of the First Phase of Movement Control Order during the COVID-19 pandemic in Malaysia on purchasing behavior of Malaysian Consumers Kamaljeet Kaur^{1*}, Mageswari Kunasegaran², Jaspal Singh³, Selvi Salome⁴, and Sukjeet Kaur Sandhu⁵. *Horizon*, 2, 131-144.

Krejcie, R. V. & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607-610.

Koran, L., Faber, R. & Aboujaoude, E. (2006). Estimated prevalence of compulsive buying in the United States. *American Journal of Psychiatric*, 163, 1806- 1812.

Lim, M. (2019). Social exclusion, surveillance use, and Facebook addiction: The moderating role of narcissistic grandiosity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(20), 3813.

Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Polity Press.

Lyon, D (2007). *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity.

Marx, G. T. (2004). What's New about the "New Surveillance"?: Classifying for Change and Continuity. *Knowledge, Technology & Policy*, 17(1), 18–37. doi:10.1007/BF02687074

McCune, Z. (2011). Consumer production in social media networks: A case study of the instagram iphone app. *Dissertation*, University of Cambridge.

Preacher, K. J. & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior research methods, Instruments, & Computers*, 36, 717–731.

Przybylski, A., Murayama, K., DeHaan, C., & Gladwell, V. (2013). Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. *Computers in Human Behavior*, 29(4), 1841-1848.

Poster, M. (1990). *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Polity Press.

Reitz, A. (2012). Social Media's Function in Organizations: A Functional Analysis Approach. *Global Media Journal*, 5(2), 41-56.

Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2007). Research methods. *Business Students 4th edition Pearson Education Limited, England*.

Schiller, D. (1999). *Digital Capitalism: Networking the Global Market System*. Cambridge: The MIT Press.

Sun, T. & Wu, G. (2014). Trait Predictors Of Online Impulsive Buying Tendency: A Hierarchical Approach. *Journal Of Marketing Theory And Practice*, 337-346

Syahniar, S., Maysitoh, M., Ifdil, I., Ardi, Z., Yendi, F. M., Rangka, I. B., ... & Churnia, E. (2018). Social media fear of missing out: Psychometrics evaluation based on Indonesian evidence. *In Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1114, No. 1, p. 012095). IOP Publishing.

Şahin, B. G. & Akballı, E. E. (2019). Tüketici Davranışlarını Etkileyen Faktörler ve Yöntem Analizi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 43-85.

Şenel, M. (2018). *Farklı kıtlık mesajlarının plansız satın alma niyeti üzerindeki etkisi ve FoMO (fırsatları kaçırma korkusu)'nun aracı rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turkyılmaz, C. A., Erdem, S., & Uslu, A. (2015). The effects of personality traits and website quality on online impulse buying. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 98-105.

Villi, B. & Kayabaşı, A. (2013). Kozmetik Ürünlerde Kadınların Dürtüsel Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 143-165.

Wiberg, M., (2004). *The Interaction Society: Theories, Practices and Supportive Technologies*, Information Science Publishing, London.

Yıldız, D. & Uzunsakal, E. (2018). "Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama", *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fiyat For a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

İnternet Kaynakları

Avcı, S. (2020). Spss ve Amos ile uygulamalı istatistik eğitimi [Video], Udey. Online <https://www.udemy.com/course/spss-ve-amos-ile-uygulamal-istatistik-egitimi/> adresinden 15. 07.21 tarihinde erişilmiştir.

McMurtry, J. (2017). Using Fomo To Beat Your Competition.
<https://www.targetmarketingmag.com/Post/Using-Fomo-To-Beat-Your-Competition/> adresinden 16.02.2022 tarihinde erişilmiştir.

We are Social. (2022). <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2> adresinden 15.02.2022 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK). (2021).
[https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437) adresinden 15.02.2022 tarihinde erişilmiştir.

Yayın Geliş Tarihi: 03.05.2021
Yayına Kabul Tarihi: 19.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.932349>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 581-594
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KÜRESELLEŞEN KÜLTÜRÜN DÖNÜŞTÜRÜCÜ GÜCÜ: HOLLYWOOD SİNEMASI ÖRNEĞİ

Mikail UĞUŞ*

Öz

Küreselleşen bir köy olarak dünya, her geçen gün kültürel formu ile derinlik kazanan bir alana dönüşmekte. Kültürel formunu koruması ve güçlendirmesi noktasında en önemli nirengi noktası, kuşkusuz görsel iletişim araçlarının, kültürün yayılması ve gelişmesinde sağladığı olanaklardır. Sinemanın bir sanat dalı olarak geniş izleyici kitlesi bulması ve güçlenerek bir sektör halini alması kültürlerin üzerinde tanıtımı ve yer yer dönüştürücü bir etkiyi hesaba katmamız gerektiğini göstermektedir. Bu noktada belli merkezlerin sinema geleneği kurarak dünyaya farklı hikâyeler anlatmak istediklerine de şahit oluruz. Özellikle doğrudan siyasi amaçlarla bağlantılı olarak hazırlanan propaganda tarzı filmlerden tarihsel bir konuyu yeniden ele alarak genel kanıyı yönlendirmeye varan bir dizi sonuçla karşılaştığımız olmaktadır. Dünya siyasetinde belli merkezleri temsil eden ülkelerin görsel sanatlara, özellikle de sinema sektörünün gelişimine katkı sağlayacak maddi ve teknik destekten geri kalmamışlardır. Araştırmamızın konu edindiğimiz Hollywood sineması da kültürel kodları ile Amerikan yaşam tarzı ve düşüncesinin tüm dünyaya yayılmasında karşımıza çıkmaktadır. Hollywood küresel bir kültür olarak da yaygınlık kazanmıştır. Biz de bu çalışmada Hollywood sinemasının nasıl küresel bir kültürel olgu haline geldiğini ekonomik ve siyasi etkileri de göz önünde bulundurarak açıklamaya çalıştık. Bunun yanı sıra sanat sineması adıyla anılan filmlerin nasıl ikinci bir küresel tüketim kanalı oluşturduğunu ortaya koyamaya çalıştık. Böylelikle küreselleşmenin kültürel ve toplumsal boyutta yarattığı yarılmayı tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hollywood Sineması, Küreselleşme, Kitle İletişimi

THE TRANSFORMING POWER OF GLOBALIZING CULTURE: THE CASE OF HOLLYWOOD CINEMA

Abstract

As a globalizing village, the world is transforming into an area that gains depth with its cultural form every day. The most important point of reference in terms of preserving and strengthening its cultural form is undoubtedly the opportunities provided by visual

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Uğuş, M. (2022). Küreselleşen kültürün dönüştürücü gücü, Hollywood sineması örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 581-594.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, ORCID: 0000-0001-7250-3369, ugusmikail@gmail.com.

communication tools in the spread and development of culture. The fact that cinema finds a wide audience as a branch of art and becomes a sector by getting stronger shows that we need to take into account the publicity and transformative effect on cultures. We come across a series of results, ranging from propaganda-style films that are prepared directly in connection with political purposes, to re-examine a historical issue and direct the general opinion. Countries that represent certain centers in world politics have not lagged behind the financial and technical support that will contribute to the visual arts, especially the development of the cinema sector. At this point, we witness that certain centers want to tell different stories to the world by establishing a cinema tradition. Hollywood cinema, which is the subject of our research, also appears in the spread of American lifestyle and thinking all over the world with its cultural codes. Hollywood has also become widespread as a global culture. In this study, we tried to explain how Hollywood cinema has become a global cultural phenomenon, taking into account its economic and political effects. In addition, we tried to reveal how films known as art cinema constitute a second global consumption channel. Thus, we tried to identify the split created by globalization in cultural and social dimensions.

Keywords: *Hollywood Cinema, Globalization, Cultural Approaches.*

GİRİŞ

Küreselleşme dünya genelinde karşılıklı bağımlılıkların artması anlamına gelir. Küreselleşme evrensel ideolojilerin günümüzdeki yansıması anlamında küreselleşmenin siyasi kökenleri antik çağlara kadar götürülebilir. Ancak küreselleşmeyle ifade edilen gelişme Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin dünya genelinde egemen olması durumudur. Bunun da ötesinde merkeziz bir siyasi ortamı ifade eder. Siyasi küreselleşme yönetsel bir birleşiklikten çok siyasi ideolojiler açısından bir homojenleşme anlamına gelmektedir. Bu da liberal demokrasinin dünyada hâkim ideoloji haline gelmesiyle olmuştur. Ancak yine de küreselleşmenin siyasi boyutu ekonomik boyutu kadar açık değildir. Ekonomik açıdan dünya finans çevrelerinin küresel boyutta geliştirdiği ilişkiler yoluyla birleştirilmiştir. Bu da teknolojik olanakların artmasıyla olmuştur. Aynı zamanda ABD siyasi gücü dünya pazarlarını Batılı devletlerin mallara açarak bu gelişmeye bir başka boyut eklemiştir. Artık dünya ekonomik açıdan küresel tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar birbirine bağlanmış durumdadır. Bu bağlanmışlık ekonomik krizlerin küresel çapta etkileriyle somutluk kazanmıştır. Siyasi ve ekonomik boyutun ötesinde kültürel açıdan küreselleşme olgusunun sunduğu manzara çok da açık değildir. Akademik ortamlar dünya genelinde ortak bir kültür oluşturmuş durumdadır. Bu da doğa bilimlerinin kültürlerüstü olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak diğer kültür alanlarının tümünde ortak bir duyuş ve düşünüş geliştirilebilmiş değildir. Medya genel olarak küreselleşme sürecinde aktif bir rol üstlenmiştir. Farklı medya araçları küreselleşmenin farklı merhalelerinde önem kazanmışlardır. Sinema da küreselleşmenin son hali demek olan liberal demokratik dönemi en iyi anlatan araç olarak öne çıkmıştır.

Siyasi Küreselleşme: Liberal Demokrasinin Zaferi

Küreselleşme kavramı siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda tek bir dünya fikrine dayanır. Kavram son yüzyıl içerisinde kullanılmaya başlamakla birlikte kavramın iddiası çeşitli şekillerde farklı kişilerce antik çağlardan beri dile getirilmektedir. Bütün dünyayı hâkimiyet altına almak kadim bir ideal. Büyük İskender'in imparatorluğundan on dokuzuncu yüzyıldaki haliyle Birleşik Krallık'a kadar imparatorluklar için dünya egemenliği fikri bir çeşit *motto* görevi görmüştür. Bu ideal, "dünya imparatorluğu" ve "üzerinde güneş batmayan imparatorluk" gibi ifadelerde somutluk kazanır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun mottosu olan *Devlet-i Ebed-müddet* -yani ebedi devlet- ifadesi de dünya egemenliği idealinin bir başka boyutunu oluşturur: sonsuza dek yaşayacak devlet fikri. (Uğuş, s.69) Ancak dünya hâkimiyeti fikri sömürsüzleşme ile birlikte rafa kalkmış görünüyor. Yine aynı dönemde Birleşmiş Milletler gibi bir örgütün kurulması tesadüf değil. BM kâğıt üzerinde devletlerin kendi toprakları üzerindeki egemenlik haklarını kayıt altına alan bir örgüt. Ancak aynı örgüt bir devlete müdahale yetkisini de kendinde toplamakta. Dolayısıyla tek bir devletin dünyaya egemen olması ihtimali devre dışı bırakılırken bütün dünya devletler üstü tek bir siyasi örgütün hâkimiyeti altına girmiştir. BM ve ekonomik alandaki karşılığı olarak düşünülebilecek Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi örgütler hem kuruldukları İkinci Dünya Savaşı konjonktürünün bir sonucu olarak hem de sonrasında gelişen ekonomik ve siyasi sebeplerle ABD başta olmak üzere birkaç Batılı devletin baskın olduğu kuruluşlardır. ABD'nin BM'nin kuruluşunda oynadığı rol önemlidir. Eski bir sömürge olan ABD'de kaynağını kuruluş bildirelerinden alan güçlü bir antiemperyalist siyasi gelenek mevcuttur. ABD'nin dünyada egemen bir siyasi güç haline gelmesiyle kurulan BM'nin yapısında bu geleneğin izlerini görmek mümkündür. Bu aynı zamanda dünya egemenliği idealindeki dönüşümü de anlamayı kolaylaştırır. ABD, başka ülkeleri topraklarına katarak büyüyen bir siyasi güç olmak yerine Franklin D. Roosevelt'in 1940 yılında söylediği şekliyle "demokrasinin cephaneliği" olmayı hedefler. Dolayısıyla küreselleşmenin siyasi boyutu artık büyük oranda ABD'nin sponsorluğunu yaptığı liberal demokrasi ile ilgilidir. Prag Baharı'ndan Arap Baharı'na liberal demokrasi çok yol kat etti. Bir siyasi ideoloji olarak liberal demokrasi şimdiye kadarki dünya hâkimiyeti girişimlerinin gerçekleştirmediği ölçüde bir yaygınlık kazandı. Küreselleşmenin siyasi boyutunu oluşturan bu durum ABD'nin egemenliğinin bir özelliğini de ortaya koyar. ABD'nin kendisinden önceki imparatorlukların aksine dünya siyasetindeki otoritesi doğrudan yönetim ve askeri müdahale yoluyla değil ideolojik etki yoluyla. (Şimşek, 2021)

Ekonomik Küreselleşme: Çokuluslu Şirketler Dünyası

Küreselleşmeyi ideolojik açıdan ele almadan önce liberal demokrasi kavramındaki liberal ifadesinden küreselleşmenin ekonomik boyutuna geçelim. Dünya öteden beri ekonomik olarak siyasi olarak olmadığı derece küresel bir yerdi. Ekonomik küreselleşme daha çok bu küresel ilişkilerin belirli bir merkez ve belirli mantık çerçevesinde örgütlenmesi anlamına gelir. Immanuel Wallerstein'in dünya

sistemi adını verdiği bu sistem günümüzde küresel bir etkinlik ve denetim mekanizması haline gelmiştir. Bu sistemin kökenlerinde 15. yüzyılda İtalyan site devletlerinin kurmuş olduğu ticaret ağı vardır. Daha sonra 16. ve 17. yüzyılda kapitalist sistemin merkezi ticaret ağını genişletip bunu askeri bir deniz gücüyle destekleyen Hollanda'ya kayar. 18. yüzyılda İngiltere hem kapitalist sistemi bir imparatorluğun siyasi organizasyonu içerisinde örgütleyerek hem de sanayi devrimiyle birlikte merkezi bir üretim yapısı kurarak merkez konumuna sahip olur. 20. Yüzyılın başından itibaren ABD kapitalist sistemin merkezi haline gelirken sistemin kapsamını herhangi bir devletin bünyesine sığmayacak kadar genişletti. Bunu ekonomik politika olarak serbest piyasa düşüncesini devletlere dayatarak yaptı. ABD'nin açık kapı politikası bütün dünyayı ABD mallarına açık pazar haline getirdi.(Osterhammel, s. 1027, 2022) Bu politika çoğunlukla ideolojik olarak demokrasi adı altında devletlere vaaz edildi. ABD ideolojik telkinin işe yaramadığı durumlarda -Küba ve Vietnam müdahaleleri- caydırıcılığını ortaya koydu. Ama genellikle buna gerek bile olmadı. Bunu sağlayan da liberal demokrasi ve fikri ve bu fikrin hayata geçirilmiş hali olarak sunulan Amerikan hayat tarzıydı. ABD'nin kapitalist sistemin ekonomik mantığına katkısı Amerikan hayat tarzını kültürel olarak dünyaya yayarak tüketimi örgütleyebilmiş olmasıdır. Tüketim merkezi bir şekilde örgütlendiğinde üretimin merkezde toplanmasına bile gerek kalmamıştır. 80'lerden itibaren merkez ülkelerde görülen sanayisizleşme olgusu bunun bir yansımasıdır. Daha sonra merkez olgusu bile kapitalist sistem içerisinde anlamını yitirecektir. Zira Dünya Ticaret Merkezi 11 Eylül 2001'de yok olduğunda dünya ticareti artık merkezi bir şekilde yönetilmiyordu.(Hobsbawm, s. 545, 2012) Çok uluslu şirketler 1980'li yıllardan günümüze dünya ekonomisinde giderek baskın hale geldiler. Bu gelişen merkezlessiz bir kapitalist sistem demektir. Ekonomik küreselleşme merkezlessiz bir sistemde karar kıldı. Bu da küreselleşmenin kültürel boyutundaki gelişmelerle mümkün oldu.

Kültürel Küreselleşme: Bir Muamma

Küreselleşme siyasi ve ekonomik olarak başarısı tartışılmaz görünüyor. Liberal demokrasi Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle dünyanın her yerinde en makul siyaset haline geldi. Birleşmiş Milletler neredeyse bütün devletlerin tanıyıp kabul ettikleri bir örgüt. Öte yandan tanınmamış birçok devlet için en büyük gaye Birleşmiş Milletler tarafından tanınmak. Ekonomiye baktığımızda küresel bir ekonomik yapı fikrini herkesin doğal kabul ettiğini görüyoruz. ABD'deki *mortgage* krizinin dünyanın her yerini etkilemesi bizi şaşırtmıyor. Böyle küresel ekonomik belaları doğal afetten sayıyoruz. Kültür planında ise küreselleşmenin işleyişi ve sonuçları daha muğlak bir manzara sunuyor. Hala küresel bir kültürden bahsetmek zor olup yerel aidiyetlerin öneminin arttığı, etnik ve kültürel bağlılıkların canlandığı yorumları yapılmaktadır.(Şimşek, 2021) Bu da küreselleşmenin iddiasıyla –en azından yüzeyde- çelişkili görünüyor. Çokkültürlülük sorununa bulunan dâhiyane çözüm ise çok basit: çokkültürcülük. Amerikan toplumu için kullanılan eritme kabı metaforu bu siyasetin bir görünümünü sunuyor. Kültürler bu kaptaki eriyip bir bütün oluşturacaklar ama farklılıklarını da koruyacaklar. Bu kulağı tırmalayan bir iddia.

Gerçek hayattaki karşılıkları iddianın kendisinden daha makul duruyor. Amerikan entelektüel hayatına baktığımızda aklımıza gelen ilk entelektüeller Immanuel Wallerstein, Noam Chomsky, Edward Said ve Slavoj Žižek gibi isimler oluyor. Yani bir Alman, bir Ukraynalı Yahudi, bir Hıristiyan Arap ve ateist bir Sloven. Küresel bir kültürün varlığı tartışmalıdır ancak küresel bir kültür ortamının varlığı buradan çıkarılabilir. Kültürü belirli bir tanıma göre alırsak kültürün eklektik bir kavram olduğunu görürüz. Farklı tarihsel uğrak noktalarında farklı alanlarda farklı şekillerde tanımlanmış olduğunu. Toplumumuzun bugün geldiği noktada bir Tüketim Toplumu olduğumuz, nasıl ki önceki asırda yaşayan insanların tarım ve asker kökenli toplum olması dolayısıyla, tüketim yaptığı halde üretim toplumu olarak adlandırıldıysa, artık endüstriyel seri üretim sonrası bir yeni tanımlamaya ihtiyaç duyularak belirlenmiştir.(Bauman, 2010) Adını andığımız düşünürleri bir araya getiren kültür ortamı kültürün hümanist tanımına göre düşünülmüştür. Hümanist kültür, İngilizlerin *humanities* dedikleri bizim de doğa bilimlerinin karşısında beşeri bilimler olarak adlandırdığımız bilgi alanını merkezine alan bir tanımdır. Bu da aslında bir toplumun seçkin ve entelektüel üyelerinin oluşturduğu bir vasatın ürünlerini ifade eder. Bu anlamıyla küresel bir kültür gerçekleşmiştir. Bu kültürün taşıyıcısı da bütün dünyada az çok ortaklaşan üniversite sistemidir. Öte yandan sıradan insanların değer ve yaşantılarını ifade eden -daha çok antropologların atf yaptıkları- kültüre baktığımızda manzara değişir. Bütün dünya halklarını birleştiren ortak bir kültür var mıdır? Soru çeşitli şekillerde cevaplanabilir. Mike Featherstone gibi bazı araştırmacılar bu anlamda küresel bir kültürün hala imkân dâhilinde olduğunu iddia ederler. (Featherstone, 1997) Öte yandan Anthony D. Smith gibileri ise küresel bir birim olarak ulusun küreselleşme ortamına diğer aidiyetlerden daha uygun olduğu görüşündedir. (Smith, 1997) Hatta *glocalization*(küyerelleşme) kavramının mucidi Roland Robertson yerel kültürlerin güçlenmesinin küreselleşme olgusunun başat özelliği olduğunu öne sürer. (Robertson, 1997) Ama bu cevaplardan daha tartışmasız bir durum var. Eğer küresel bir kültür varsa bunu mümkün kılan en büyük araçlardan biri sinemadır. Özellikle Hollywood sineması.

Küreselleşme Sürecinde Medya

Medyanın küreselleşmeyle ilişkisi tarihte hiç olmadığı kadar açık bir şekilde önümüzde durmaktadır. Küresel siyasi organizasyonlar ve küresel ekonomik akışlar en çok iletişim araçlarının gelişmesiyle mümkün olmuştur. Bu gelişim süreci boyunca iletişim araçlarının karakteri küreselleşmenin dönemsel karakteriyle uyum göstermektedir. Telgraf öyle ki imparatorlukların metaforu haline gelmiştir. Çünkü merkezileştirici bir ortam olarak imparatorluğun yönetsel ihtiyaçları için çok uygun bir araçtır. Merkez ile taşra teşkilatı arasındaki büyük uzaklıkları kısaltan telgraf büyük coğrafyaların yönetimini kolaylaştırmıştır. (Maigret; 2014) Bu yüzden II. Abdülhamit'in Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmesini en çok desteklediği şeylerden birinin telgraf ağı olduğu bizi şaşırtmamalı.(Uğuş, 2021) Aynı dönemde dünyaya egemen olan Birleşik Krallık'ın üzerinde güneş batmayan toprakları merkeze telgraf ağlarıyla bağlanıyordu. (Briggs & Burke, 2010, s. 136) Radyo ise

otoriter devletin metaforudur. Özellikle 1930'lu yıllardaki Nazi propagandasıyla özdeşleşmiştir. Bu dönemdeki tarihsel tecrübe, kitleleri belirli hedefler etrafında örgütlemek için radyonun biçilmiş kaftan olduğunu göstermiştir. (Miller C. R., 1941) Radyonun bu etkisi aynı zamanda medya araştırmalarının ilk konularından biri olmuştur. Paul Lazarsfeld'in başkanlığında yürütülen Princeton Radyo Projesi, 1937 yılında radyonun toplumsal etkilerini incelemek için başlatılır. Rockefeller Vakfı tarafından finanse edilen projenin ticari amaçların ötesinde ABD'nin dış politikadaki ilgi ve amaçlarına da hizmet ettiğini düşünmek yerinde olacaktır. (Buxton, 2003, s. 299-318) Medya-dış politika ilişkisine bakıldığında medya, siyaset kurumu tarafından araçsallaştırılan bir enstrümana dönüştüğüne tanık olunmaktadır. (Akdoğan, Uğuş & Yılmaz, 2021, s.80-84) Devletler hem kendi kamuoylarını hem de uluslararası kamuoyunu kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmek ve aldıkları siyasi kararları meşru göstermek amacıyla stratejik iletişim tekniklerine başvurmakta ve bu süreçte en kritik rolü medya oynamaktadır (Akdoğan, Küpeli & Gürlü, 2022, s.61-64.) Sinemaya gelmeden önce yayın karakteristiği bakımından radyonun devamı olan televizyona bakmak gerekiyor.

Televizyonun yaygınlaşmasıyla küreselleşmenin hız kazanması arasında bağlantı sıklıkla kurulmuştur. Dünyayı küresel bir köy haline getiren televizyon olduğu düşüncesi Marshall McLuhan tarafından dile getirilmiştir. McLuhan, dünyanın artık küresel bir köy haline geldiğini söylerken sadece dünya genelinde artan iletişim olanaklarından bahsetmiyordu. Aynı zamanda televizyonun oluşturduğu kültürel ortamın kitabi kültürden derin bir şekilde farklı olduğunu söylüyordu. Kitabi kültür birey merkezliydi. Televizyon ise muhayyel bir cemaat hissi oluşturuyordu. Kanadalı McLuhan, Amerikalıları ateşin etrafında bir araya gelen bir kabile gibi görüyordu. Amerikalıların televizyon ve sinema aracılığıyla birleştirdikleri dünya bu açıdan ilkelerin yaşadığı bir dünyadır. (McLuhan, 2007) Oysa Batı, Hristiyanlık, medeniyet ve demokrasi adı altında kendi kültürünü dünyaya yaymaya çalışmakla meşhurdur. Batılıların kültürel üstünlük iddiası çok köklüdür. Ancak Dünya Sisteminin merkezi Londra'dan New York'a taşınırken bu iddia büyük oranda yara almıştır. Jean Baudrillard gibi Avrupalı düşünürler Amerikan yükselişini teknolojik bir gelişme olarak yorumladı. Ortaya çıkan bunalımı ise kültürel gecikme olarak ifade ettiler. Televizyonun bir gecikme olarak düşünülmesinde radyonun otoriter karakteriyle yakınlığı büyük rol oynar. Böylelikle televizyonun toplumları modernite öncesine geri döndürdüğü düşünülüyor. Bu da insanları cemaat duygusu uyandırmasını ve etkileşimi daha çok duygusal kanallardan gerçekleştirmesiyle ilgilidir. Televizyon bu bakımdan otoriter devletin değilse bile ulus devletin metaforudur. Televizyon yayıncılığında devletlerin hala aktif olması bunun bir göstergesidir. McLuhan'ın "küresel köy" ifadesinde küresellik iddiasını çürüten bir durum bu. Ama öte yandan "köy"le ifade edilen televizyonun cemaat tarzı ilişkileri uyumlu olması iddiası büyük oranda doğru çıkmıştır. Bu modern toplumlardaki toplumsal ilişkileri dönüştürmesi anlamında böyledir. Kitle toplumu kitle yapan televizyonun oluşturduğu kültürel ortamdır. Öte yandan geleneksel yapısını muhafaza eden toplumlar da televizyondan diğer hiçbir

ortamdan olmadığı kadar etkilenmişlerdir. Türk modernleşmesinde örneğin Batılı kitabi kültür hep belirli azınlık içerisinde ve yüzeysel bir şekilde kalmışken, televizyon geniş toplum kesimlerine ulaşmış ve derin bir kültürel etki bırakabilmiştir. Bu etki radyonunkinden farklıdır. Radyo insanları belirli bir ülkü etrafında örgütlerken televizyon belirli bir hayat tarzını merkeze alır. Radyoda yayılan siyasi liderin karizmasının etkileridir. Televizyonda ise tüketim telkini. Ne var ki televizyon ulus temelli bir organizasyondur. Gücü belirli bir ulusal kültürü kendi ortamında üretip kapsayabilmesindedir. Küresel bir kültürel etki yaratan McLuhan'ın iddia ettiği gibi Amerikan televizyonu değil Amerikan sinemasıdır.

Küresel Kitle Kültürü: Hollywood

Hollywood'a baktığımızda Amerikan liberalizminin mükemmel bir ifadesini görürüz. Sinema özel bir etkinlik olup sinema salonuna gitmeyi gerektirir. Bireysel veya toplu olarak evde DVD izlemek televizyonun gündelik hayatla içiçeliğinden farklı bir durumdur. Televizyona çoğunlukla maruz kalırız. Ama sinema tecrübesinde gönüllü katılım esastır. Gönüllü katılım aynı zamanda Amerikan liberalizminin de temel ilkesidir. Sinema aynı zamanda Amerikan ekonomisinin en büyük ihracat ürünlerinden biri olmuştur. Bu durum sadece bir metanın ihracı değil bir hayat tarzının da ihracıdır. Sinemanın kültürel etkisinin niteliği tartışılabilir. Ancak küresel çapta bir etkililiğe ulaştığı yadsınamaz. Hollywood sinemasının bu şekilde küreselleşmesi nasıl mümkün olmuştur? Bunu Hollywood sinemasının tarihsel gelişimine bakarak anlayabiliriz.

1900'lerin başında Amerikan sinema endüstrisi Fransa, İngiltere ve İtalya'daki örneklerinden çok da farklı bir durumda olmayıp daha ziyade ulusal niteliktedir. 1930'lara gelindiğinde ise tüm dünyadaki üretimin yüzde 80'ini sağlamaya başlar. Bunda Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa'daki sinema üretiminin durması etkilidir. Ancak bunun yanı sıra ABD ile Avrupa arasında sinemaya yaklaşımdaki farklılıkların bu dönemsel etkiyi uzun vadeye taşıdığı düşünülebilir. James Monaco, sinemanın Avrupa'da sanat olarak görüldüğünü, ABD'de ise bir endüstri olarak düşünüldüğünü söyler. (Monaco, 2001, s. 223-248) ABD'nin dünyanın en büyük ekonomisi haline geldiği bir dönemde sinemanın endüstri şeklinde örgütlenmiş olması yaygınlığına katkı sağlamıştır. Hollywood sinemasının küreselleşmesinin ABD'nin teknolojik gelişiminin dünyaya tanıtılması açısından bir propaganda değeri de vardır. 1900'lerin başında Hollywood'un asıl başarısı iç pazarın Amerikanlaştırılması şeklinde oldu. Bunda da devletin yabancı sinema ürünlerine kota koymasının ve sinema teknik ekipmanın girişini yasaklaması gibi uygulamaları etkili oldu. ABD sinema endüstrisi için teknoloji alanında üretim yapanlar ile filmlerin içeriğini belirleyenler arasında bir çıkar ortaklığı şeklindeydi. Sinema endüstrisi de diğer endüstrilerde olduğu gibi kartelleşme ve profesyonelleşme yoluna gittiler. Devlet diğer Amerikan endüstrileri gibi sinema endüstrisini de destekledi. ABD ticari ateşeleri filmlerin pazarlanmasında ve Amerikan sinema endüstrisi için dünya pazarındaki şartların kolaylaştırılmasında aktif rol alıyorlardı. 1930'lı yıllara doğru dış satım giderek önem kazandı. Filmler

geniş bir dil yelpazesi için yerleştirilmeye başlandı. Bu dönemde yurtdışı satışlar tüm satışların yarısı ila üçte birini karşılayacak düzeye gelmişti. İki dünya savaşı arası dönemde Hollywood sinemasında iki gelişme tespit edilebilir. Bunlardan ilki Hollywood filmlerinin Avrupa'ya satışının durmasıydı. Bu endüstri için Avrupa dışı pazarların önem kazanmasına sebep oldu. Öte yandan ABD'ye Avrupa'dan film akışı da durdu. Bu da Amerikan film endüstrisinin Amerika genelindeki tekel özelliğini katmerledi. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012)

1950'lerde televizyonun yaygınlaşması sinema için en büyük gelişmelerden biri oldu. Sinemanın iç pazardaki payı azalırken dünya pazarı daha da önem kazandı. Daha sonraki dönemde filmlerin tüketim kanallarının çeşitlenmesi dünya pazarının payını artırdı. Hollywood sinemasının küreselleşmesinde bu tarz doğrudan ekonomik gelişmelerin yanı sıra ekonomi politik kararlar da etkiliydi. Daha 1912 gibi erken bir tarihte bile Hollywood ihracatçıları şunun farkındaydılar: Filmlerin ulaştığı yerlerde ABD ürünleri için talep de yaratılıyordu. Bu yüzden hem devlet hem de endüstri patronları Hollywood'u Amerikan filmlerini sessiz satış elemanları olarak görüyordu. Hollywood'un bu siyasi konumu başka şeyleri de beraberinde getirdi. Filmlerin yapım sürecinde dikkat edilecek kurallar 1927'de bir araya getirildi. Böylelikle farklı kültürlerle ait öğelerin aşağılanması gibi filmlerin o kültüre dâhil kişileri film izlemekten alıkoyacak durumlar ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Bu durum film üreticilerini bıçağın keskin yüzünde hareket etmelerini getiriyordu. Ancak aynı bıçak bir silah olarak da kullanılabilirdi. 1930'larda Japonlar, ABD filmlerine kısıtlama getirmek istediklerinde film yapımcılarının tehdidiyle karşı karşıya kaldılar. Yapımcılar eğer böyle bir girişimde bulunulursa Japonların filmlerde suçlu ve cani kişiler olarak resmedilebileceklerini söylerler. Yine 1990'lardan itibaren Çin'in ekonomik bir güç olarak ABD'yi zorlamasıyla birlikte filmlerde Çin'in şeytanlaştırılmasıyla karşılaşılıyor. Kısacası temsil ekonomik ve diplomatik bir silah olarak kullanılabilir. Film yapımındaki meseleler sadece temsille ilgili de değildir. Bir filmin herkese satılabilecek ama kimseyi rahatsız etmeyecek şekilde olması gerekir. Bu da içeriğin katı bir şema içerisinde kalmasına sebep olmaktadır. Cinsellik konusu durumun en güzel örneğini oluşturuyor. Bir film cinselliği cazibeyi en çok artıracak şekilde kullanmalı ancak bunu muhafazakâr toplum ve grupları rahatsız etmeyecek şekilde yapmalıdır. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012) Adorno'nun kültür endüstrisi için söylediği şeyi Hollywood'a da uyarlayabiliriz; *Hollywood sineması hem pornografik hem de iffetlidir.* (Adorno, 2011, s. 75) Bu özellik Hollywood'un küresel olarak tüketilebilen bir kültürel ürün olmasında büyük rol oynar.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geri kalmış ülkelere modernleşme yolları önerildiğinde medya başat bir rol oynuyor. Bu büyük oranda sömürgelerde bağımsızlık hareketleri sonrası oluşan duruma karşı bir konum alma şeklinde gerçekleşiyor. Daha sömürgelerin önceleri siyasi yollarla sağlanan ekonomik bağıllığı kültürel etki yoluyla tekrar kurulmaya çalışılıyor. (Aydoğan, Medya Yoluyla Modernleşmek, 2006) İletişim ve kültür alanında çok uluslu şirketler ABD dış politikasını bu anlamda destekliyor. Hollywood Amerikan askeri stratejisine

kültürel bir tampon görevi görüyor. Yerel halkların güçlerinin kırılmasında sinemanın yansıttığı Amerikan hayat tarzı en temel araç görevi görüyor. 1970'lerde UNESCO'nun öncülüğünde MacBride komisyonu kuruluyor. Küresel kuzey ve küresel kuzey arasındaki akışları gücün dağılımı meselelerinde kültür ve iletişim konuları araştırılıyor. Bu tartışmalarda Hollywood'un dünyayı istilası gündeme geliyor. ABD'nin iddiası Hollywood metinlerinin kültür olmadığı yönünde oluyor. Kültür; din ve dil gibi daha az metalaştırılabilir ve yönetilebilir alanları içine alan bir tanımlama olduğu ileri sürülüyor. Kültürel emperyalizm eleştirileri de bu tarz yaklaşımların püritenlikten kaynaklandığı iddia edilerek savuşturuluyor. Bu görüşe sahip olanlar Hollywood filmlerinin boğucu sınıf yapıları içerisindeki insanlar için özgürleştirici yönler olduğunu iddia ediyor. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012) ABD'nin bu iddiaları yerelleştirmenin önem kazanmasına sebep oluyor. Küreselleşme tartışmaları içerisinde yerel kültürel öğelerin Hollywood'da daha çok kullanıldığını görüyoruz. Hatta Hollywood kendini kültürel bir normal olarak görüyor. Suudi Arabistanlı ve Tayvanlı izleyiciler için birbirilerinin kültürleri yabancı gelirken Hollywood filmleri her iki izleyici grubuna da tanıdık geliyor. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012) Hollywood sineması yarattığı aşinalık ile küresel bir kültür haline geliyor.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD sinema ve TV ürünlerinin gümrük giderlerinin ve lisanslarının kaldırılması için uğraşılıyor. Avrupa Birliği bu dönemde ABD kaynaklı medya ürünlerin kota uyguluyor. ABD ise bu kotaya ekran metinlerinin bir meta değil hizmet olduğu iddiasıyla karşı çıkıyor. Hollywood'un ticari ikbali Dünya Ticaret Örgütü gibi örgütler tarafından da savunulduğunu ayrıca belirtmek gerekiyor. 1997'de Türkiye'de yabancı filmler üzerinde sınırlandırma yapılmak istendiğinde Dünya Ticaret Örgütü buna karşı girişimde bulunuyor. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012) Hollywood küresel çıkarlarını savunmak için diplomatik girişimlerin yanı sıra örgütlenme tarzını da değiştiriyor. Time Warner şirketi bu açıdan örnek oluşturuyor. Dünya pazarlarını kontrol altında tutabilmek için şirket yatay büyüme ve bağımsız şirketleri kendi bünyesine katma aynı zamanda dikey genişleme ile riskleri yayma yoluna gidiyor. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012) Aynı zamanda yerel sinema işletmeleri ve dağıtım şirketleri satın alınarak Hollywood filmleri için bir gösterim tekeli oluşturuluyor. Böylelikle yerel sinema üreticileri film yapsalar bile gösterime sokamıyorlar. Küreselleşme kavramı Soğuk Savaş döneminin sonunda ortaya çıkıyor. Bu dönemde ABD dış siyasetinin temel ögesi olan "kuşatma"nın yerini "eğlence" alıyor. (Miller, Govil, McMurria, Maxwell, & Wang, 2012, s. 114) Hollywood sinemasının bu dönemde küreselleşme konusunda seviye atlamış olması da rastlantı değildir. (Balio, 2010)

Küresellerin Kültürü: Sanat Sineması

Hollywood sinemasının küresel bir kültür yaratabilmesinin altında alımlanmasındaki kolaylık yatar. Okuma yazma bilmeyen ya da entelektüel ilgileri gelişmemiş insanlar için dahi Hollywood sinemanın söyleyeceği şeyler vardır.

Hollywood dünyanın her yerinden milyonlarca insanı duygularından yakalayıp ekrana bağlar. Bunu sinemaya gitme imkânı ve alışkanlığı olmayanlar için de her akşam televizyonlardan yapmaktadır. Burada Hollywood'un ortaya koyduğu küresel kültürün kültür olma vasfı tartışılabilir. Kültür bir tanıma göre sıradan insanların gündelik yaşantısını şekillendiren değer yargıları ve adetleri ifade eder. Bu açıdan Hollywood'un geniş toplum kesimlerinde kültürel bir etki yarattığı açıktır. Öte yandan kültür tanıma göre de bir toplumun eğitilmiş kesimlerinin ortaya koyduğu seçkin sanat ürünlerini ifade eder. Hollywood kültürü bu anlamda çok fazla değer taşımaz. Bu noktada küreselleşmenin ortaya çıkardığı toplumsal gruplara bakmak gerekir. Zygmunt Bauman, küreselleşmeyi hareket kabiliyeti üzerinden tanımlar. Küreselleşmenin nimetlerinden yararlanan seçkin azınlığı turistler olarak tanımlar. Turist hiçbir yere ve şeye bağlanmadan ideal tüketici demektir. Öte yandan geniş toplum kesimleri küreselleşmenin nimetlerinden yararlanamamaktadır. Özellikle işsizler, sokak çocukları gibi tüketici vasfına sahip olmayanlar, Bauman'ın deyimiyle aylaklar için mekân bir kısıt haline gelir. (Bauman, 2010, s. 89-116) Bu iki toplumsal grup kendine has kültürel yönelimlere sahiptir. Turist her zaman yeni ve farklı şeyler arayışındadır. Sinemada da Hollywood kalıpları dışında bir şeyler arar. Sanat sineması küresel azınlık için otantik içerik üretir. Öte yandan Hollywood da aylaklar için bir avuntu vazifesi görür.

Hollywood farklı tüketim kanallarından sinema tecrübesini gündelikleştirirken sanat sineması sinema salonunda film izleme tecrübesini de ayrıca kutsamaktadır. Bu anlamda sinema salonlarının kökenlerindeki burjuva kamusal alanını yeniden yaratır. Kadife koltuklarıyla ve eski tiyatro ve opera salonlarının tasarımına sahip sanat sineması gösterimi yapan salonlar Hollywood istilasına karşı küreseller için bir sığınak haline gelir. Festivaller de sanat sineması seyircilerinin, bir diğer ifadeyle yıllık hac vazifesini görür. Dünyanın farklı köşelerinde yapılan festivallerin takibi aynı zamanda kelimenin ilk anlamıyla da turistik bir tecrübedir. Büyük film festivalleri tercihleriyle belirli tarz filmleri öne çıkarır. Bunlar ilginç etnik grupları anlatan zaman akışı modern şehir hayatından belirgin şekilde farklı olan görsel dili kuvvetli filmlerdir. Bizde örneğin Nuri Bilge Ceylan ve Semih Kaplanoğlu gibi Türk yönetmenler de bu sanat sineması şablonların uygun filmler yapar. Bu filmler dünyada kitlelere değil küreseller dediğimiz entelektüel ilgileri gelişmiş sinemada da turistik hazlar arayan bir azınlığa hitap eder. Ancak bu filmler de festivallerin oluşturduğu küresel bir ağ içerisinde dağıtılırlar. Genellikle yerel izleyici kitesinden çok bu farklı küresel kanalı takip eden izleyicilere ulaşırlar. Bu açıdan da sanat sineması küresel bir seçkin kültürünü oluşturur. Hollywood içerisinde de tüketici farklılaşması adına bu seyirci grubu için filmler de yapılır. Rodanthi Tzanelli, *Corelli'nin Mandolini* (2001) gibi filmlerde Hollywood tarafından klişeleştirilip kullanılan yerel kültürel öğelerin turistik bir algıyla oluşturulduğunu söyler. Bu algı konu ettikleri farklı mekânlar için turistik bir ilgiyi de beraberinde getirir. *Corelli'nin Mandolini* filmi Yunan adalarına birçok yabancı turistini gelmesini sağlar. (Tzanelli, 2007) Yine entelektüel filmlerin yönetmeni Woody Allen'ın *Barselona, Barselona*(2008), *Paris'te Gece Yarısı*(2011)

ve *Roma'ya Sevgilerle*(2012) filmleri bu turistik bakışı biraz bu bakışla dalga geçerek kullandığı filmlerdir. Bu filmler bahsi geçen şehirler için bir turistik ilgi de oluştururken Allen'a çeşitli ülkelerden kendi şehirleri için de film çekmesi önerisi götürüldüğü bilinmektedir.

Buradan da anlaşıldığı gibi seçkinlerin kültürü olan sanat sineması da bir klişeler geçididir. Bu noktada Hollywood ve sanat sinemasının seyircisi Baudrillard'ın sefiller ve seçkinler diye adlandırdığı yeni toplumsal gruplara da denk düşüyor. Bir yanda iradesi sadece seçimlerle dile gelen geniş bir kitle vardır. Seçimlerinde de gösteri toplumu olmanın bir özelliği olarak Berlusconi, Nixon gibi figürleri öne çıkar. Seçkinlerin oluşturduğu siyasi toplum ise katı bir Aydınlanma Çağı fanatizmi içerisindedir. (Baudrillard, 2001, s. 67-71) Baudrillard küreselleri siyasi toplum olarak adlandırmaktadır. Gerçekten de bu insanlar buldukları notalarda Batı'nın politik doğruculuğu içerisinde düşünürler. Bu toplumsal grubun siyasetini ise çokkültürcülük olarak tespit edebiliriz. Küresellerin turistik bakışı farklı etnik ve kültürel aidiyetleri bir çeşit çeşni olarak görür. Bu aynı zamanda küreselleşmenin kültürel boyutunu ifade eden çokkültürlülüğe de uygundur. Çünkü çok kültürlülük farklılıkta eşitlik anlamına gelir ve modernist siyasetten ayrılamaz. (Aydoğan, Küresel Medya, 2011, s. 64)

Sonuç

Küreselleşme ekonomik ve siyasi olarak kapitalizmin dünyaya yayılmasıyla gerçekleşmiş bir olgudur. Dünya genelinde artan bağlaşıklıklar daha çok finansal akışları sağlama işine yaramıştır. Siyasi açıdan da küreselleşmenin ortaya koyduğu tablo ekonomik alandaki yayılımın önündeki engellerin diplomatik ve askeri yollarla açılması şeklindedir. ABD'nin sponsorluğunu yaptığı liberal demokrasi Soğuk Savaş'ın sonra ermesiyle zaferini ilan etmiştir. Bu serbest piyasa ekonomisinin eski Doğu Bloku ülkelerinde de hakim hale gelmesi demektir. Ancak bu dönemden sonra küreselleşme kavramı tartışılır hale gelmiştir. Küreselleşmenin savunucuları liberal demokrasinin sadece bir ekonomik ve siyasi sistem değil kültürü de içerecek şekilde bütünlüklü bir hayat tarzı olduğunu iddia ederler. Bu noktada küresel bir kültürün imkânı da ayrıca tartışma konusu olmuştur. Medya küreselleşmeyi sağlayan en büyük araçlardan biriydi. Medyanın küreselleşme sürecinde etkileri de derin siyasi ve toplumsal değişikliklere yol açtı. Radyo emperyalizmin son ve en ileri safhasında merkezi yönetimleri güçlendirdi. Nazilerin Almanya'da iktidara gelişinde ve toplumu kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmede etkin bir araç olarak kullanıldı. Radyonun otoriter karakteri böylece modern toplumlarda da müşahede edilmiş oldu. Televizyon radyoya benzer bir mantığa sahip olmasıyla eleştirilere konu oldu. Ulus devletler için televizyon temel kültürlenme aracı konumuna geldi. Televizyon aynı zamanda geleneksel toplumlarda da etki gösterme kolaylığı sayesinde büyük toplumsal değişimlere yol açtı. Cemaat duygusunu güçlendirmesi televizyonun en büyük karakteristiği idi. Ancak bu aynı zamanda onun ulusal nitelikte kalmasına sebep oldu. Küresel bir kültür olarak sinema geniş bir yaygınlık kazandı. Hollywood önceleri ulusal bir endüstriyken 1930'lu yıllardan itibaren

dünya pazarına hâkim bir duruma geldi. Bu dönem aynı zamanda ABD'nin dünyada hegemonyasını kurduğu bir dönem oldu. İş çevreleri daha en başından itibaren Amerikan film endüstrisinin kendi çıkarlarına hareket ettiğini farkındaydı. Hollywood filmleri Amerikan ürünlerinin dünyaya pazarlanmasında en büyük araçtı. Siyasi olarak da Hollywood filmleri Amerikan çıkarlarının korunmasında etkili bir şekilde kullanıldı. Hollywood televizyonlar aracılığıyla sinemaya gitme alışkanlığı olmayanlara dahi ulaşabiliyordu. Öte yandan sanat sineması festivaller ve uluslararası fonlar aracılığıyla ikinci bir küresel kanal oluşturdu. Sanat sineması küreselleşmenin nimetlerinden yararlanan seçkin bir azınlığın dünyayı algılayışı çerçevesinde ürünler ortaya koyuyordu. Küresel hareketlilik kabiliyetine sahip bu toplumsal grup için turistik haz temeldi. Bu yüzden sanat filmleri giderek modern şehir hayatından uzak otantik içeriklerle doldu. Bu da aslında küreselleşmenin ortaya çıkardığı iki toplumsal grubun kültürel eğilimlerini ortaya koyuyordu. Küresel turistler için sanat sineması, yerel aylaklar için Hollywood kültürel etki kaynakları haline geldi.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2011). *Kültür Endüstrisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ata, B. (1997). *The Transfer of Telegraph Technology to the Ottoman Empire in the XIXth Century*. İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aydoğan, F. (2006). Medya Yoluyla Modernleşmek. *New Media and Interactivity International Conference*.
- Aydoğan, F. (2011). *Küresel Medya*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Akdoğan, İ., Küpeli, M. & Gürler, M. (2022). The Construction of Strategic Narrative in the Saudi-Iranian Regional Rivalry: The Case of the Yemeni Civil War. *İnsan ve Toplum*, 12(2): 59-110.
- Akdoğan, İ., Uğuş, M. & Yılmaz, M. (2021). Gerçekliğin Yeniden İnşası: Arap-İsrail Normalleşmesinin Orta Doğu Basınında Çerçeveleme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. 8(1):75-119.
- Balio, T. (2010). "Dünyanın Tüm Önemli Piyasaların Hakim Olmak": 1990'lı yıllarda Hollywood'un Küreselleşmesi. Y. G. Topçu içinde, *Hollywood'a Yeniden Bakmak*. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti. (s. 40-57)
- Baudrillard, J. (2001). *Tam Ekran*. İstanbul: YKY.
- Bauman, Z. (2010). *Küreselleşme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Briggs, A., & Burke, P. (2010). *Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*. Cambridge: Polity.

Buxton, W. (2003). From Radio Research to Communication Intelligence. S. Braman içinde, *Communication Researchers and Policy-Making*. Hong Kong: MIT Press. (s. 295-346)

Featherstone, M. (1997). Global Culture: An Introduction. M. Featherstone içinde, *Global Culture* London: SAGE Publications. (s. 1-14).

Hobsbawm, Eric, (2012). Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırıliklar Çağı, İstanbul, Everest Yayınları.

Kaarbo, J., & Ray, J. L. (2011). Globalization: Contemporary Dynamics and the Future of World Politics. *Global Politics*. içinde Boston: Wadsworth, Cengage Learning.

Maigret, E. (2014). Medya ve İletişim Sosyolojisi. İstanbul: İletişim Yayınları.

McLuhan, M. (2007). *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. İstanbul: YKY.

McLuhan, M., & Powers, B. R. (1992). *The Global Village*. New York: Oxford University Press.

Miller, C. R. (1941). Radio and Propaganda. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* (213), 69-74.

Miller, T., Govil, N., McMurria, J., Maxwell, R., & Wang, T. (2012). *Küresel Hollywood*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.

Monaco, J. (2001). *Bir Film Nasıl Okunur?* İstanbul: Oğlak Yayınları.

Oskay, Ü. (1998). Dünyanın Küreselleşmesi ve Olası Kimliklerimiz. Ü. Oskay içinde, *"Yıkanmak İstemeyen Çocuklar" Olalım*. İstanbul: YKY. (s. 112-124)

Osterhammel, Jurgan, (2022). Dönüşen Dünya, Küresel 19. Yüzyıl Tarihi, İstanbul, İş bankası Kültür Yayınları.

Robertson, R. (1997). Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept. M. Featherstone içinde, *Global Culture*. Londra: SAGE Publications. (s. 15-30)

Smith, A. D. (1997). Towards a Global Culture? M. Featherstone içinde, *Global Culture*. Londra: SAGE Publications. (s. 171-192)

Şimşek, Işıl (2021). Oryantalizm Türkiye'den Bakış içinde Edward Said'in 'Oryantalizm' Kitap Kapağının Doğu-Batı Ekseninde Eleştirel Analizi. Ankara: Orion Yayınevi. (s. 13-55)

Şimşek, Işıl. (2021). Louis Althusser'in İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları Adlı Çalışması Üzerine Bir Değerlendirme. Medya ve Kültür, Kültürel Çalışmalar ve Medya Dergisi, s. 1(1), syf. 112-115.

Tzanelli, R. (2007). *The Cinematic Tourist: Explorations in Globalization, Culture and Resistance*. New York: Routledge.

UĞUŞ, M. (2020). II. Abdülhamid Dönemi Basın Hayatında Görsel Temsiliyet Bağlamında Basın Yayın Hareketi İncelemesi -Servet-i Fünûn Mecmuası Örneği-. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (Eylül 2020): 65-94.

Wallerstein, I. (1997). Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System. M. Featherstone içinde, *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: SAGE.

Yayın Geliş Tarihi: 15.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 19.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1088228

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 595-618
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE’DE ÖZEL SAĞLIK SİGORTASI TALEBİNİN İKİLİ LOJİSTİK REGRESYON YÖNTEMİYLE ANALİZİ

Rüştü YAYAR*
Berrak TEKGÜN**

Öz

Bireylerin hayatlarında karşılarına çıkabilecek olumsuzluklar karşısında önlem olarak kendilerini güvende hissetme ihtiyacı bulunmaktadır. İnsanların daha sağlıklı bir yaşam sürme gayesi beraberinde özel sağlık sigortalarına olan ilgiyi de artırmıştır. Özel sağlık sigortalarının gelişimi bireylerin yaşamlarına pozitif katkılar sağlamaktadır. Aynı zamanda devletin de hem yükünü hafifletmekte hem de istihdamın gelişimine olumlu katkılar sunmaktadır. Bu yönleriyle değerlendirildiğinde bireylerin özel sağlık sigortası talebini etkileyen faktörlerin araştırılması önemlidir. Bu çalışmada, Türkiye’de özel sağlık sigortası talebini etkileyen faktörleri belirlemek amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda örneklem olarak 2019 Türkiye İstatistik Kurumu Hanehalkı Bütçe Anketi veri seti kullanılmıştır. Çalışmanın ekonometrik analizinde, ikili lojistik regresyon yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, özel sağlık sigortası sahipliğini etkileyen değişkenler arasında cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim ve aylık gelir değişkenleri ile birçok meslek gruplarına ait parametrelerde anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sigorta, Özel Sağlık Sigortası, İkili Lojistik Regresyon, Türkiye.

ANALYSIS OF PRIVATE HEALTH INSURANCE DEMAND IN TURKEY WITH BINARY LOGISTIC REGRESSION METHOD

Abstract

Individuals need to feel safe by taking precautions against the negativities they may encounter in their lives. The aim of people to lead a healthier life has also increased the interest in private health insurance. The development of private health insurance provides positive contributions to the lives of individuals. At the same time, it both

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yayar, T., Tekgün, B. (2022). Türkiye’de özel sağlık sigortası talebinin ikili lojistik regresyon yöntemiyle analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 595-618.

* Prof. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü ORCID: 0000-0001-6758-4715, rustu.yayar@gop.edu.tr.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı ORCID: 0000-0002-9130-0070, tekgunberrak@gmail.com.

alleviates the burden of the state and makes positive contributions to the development of employment. Considering these aspects, it is important to investigate the factors affecting the private health insurance demand of individuals. In this study, it is aimed to determine the factors affecting the demand for private health insurance in Turkey. For this purpose, the 2019 Turkish Statistical Institute Household Budget Survey data set was used as a sample. In the econometric analysis of the study, binary logistic regression method was applied. According to the findings obtained in the study, significant results were obtained in the variables of gender, age, marital status, education and monthly income among the variables affecting the ownership of private health insurance, and in the parameters of many occupational groups.

Keywords: *Insurance, Private Health Insurance, Binary Logistic Regression, Turkey.*

GİRİŞ

Bireylerin temel ihtiyacı olan sağlık sisteminin gelişimi ile özel sağlık sigortalarının önemi de gün geçtikçe artmaktadır. Bunun temelinde elbette ki bireylerin yaşamsal kalitelerini artırma ve güvence altına alma ihtiyaçları yatmaktadır. Ülkemizde özellikle 1980’li yıllara kadar zor bir dönem geçiren sağlık sektörü, 1980 sonrası sağladığı gelişim ile beraber bu alanda gerek devlet gerekse özel kuruluşların sunduğu sağlık sigortalarında artış meydana gelmiştir.

Özel sağlık sigortasının bireyin yaşı ile yakından ilişkili olması beklenen bir olgudur. Bireyin yaşı ilerledikçe özel sağlık sigortasına olan ihtiyacın artması ve kendilerini güvende hissetme beklentileri sıkça rastlanan bir durumdur. Ancak yaş faktörünün yanı sıra bireyin gelirinin de özel sağlık sigortası tercihinde yüksek oranda belirleyici bir güç oluşturmaktadır. Bunlar dışında da etkili olan çeşitli etkenler bulunsa da temelde en önemli olan şey bu konuda bireylerin doğru bilinçlendirilmesi ve uygun sigorta poliçelerinin tercih edilmesine olanak sağlanmasıdır. Bu konu ekonomide çıkar ilişkisi içerisine dahil olduğunda tarafların eksik bilgi sahibi olduğu bir sektör haline de gelebilmektedir. Bu açıdan doğru bilgi akışının sağlanması ve bireylerin özel sağlık sigorta talebinin artması oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, Türkiye’de bireylerin özel sağlık sigortası talebini etkileyen değişkenlerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada özel sağlık sigortası sahipliğini etkileyen faktörler; cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu, ailede sakatlık bulunup bulunmaması, ailenin aylık toplam geliri, ailedeki çocuk sayısı ve ailedeki kişi sayısı gibi parametreler kapsamında değerlendirilmiştir. Türkiye genelini kapsayan çalışmanın özel sağlık sigortası alanında yapılacak çalışmalara katkı sağlaması ve özel sağlık sektörü için uygulanacak politikalara ışık tutması beklenmektedir.

Çalışma giriş bölümü dışında dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kavramsal çerçeveye yer verilmiştir sigortacılığı geçmişten günümüze gelişimi ve özel sağlık sigortası kavramı açıklanmıştır. Sonraki bölümde

sigortacılık alanında yapılmış çalışmalara değinen literatür bölümü yer almaktadır. Üçüncü bölümde materyal ve yöntem kısımları bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise araştırma bulgularına yer verilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Geçmişten günümüze kadar uzun bir süreç içerisinde karşılaşılan çoğu deneyimler, tehlikeler ve belirsizlikler bireylerin çeşitli riskler altında yaşamını idame ettirme gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır (Karaman, 2018, ss. 28-29; Sayın, 2008, s. 1). Bu sebeple de bireyler riskler karşısında çeşitli çıkış yolları aramışlardır (Oral, 2002, s. 1).

Bunun içerisine mülklerini korumak, can güvenliği, bireysel tasarruflar gibi her alan dahil olmaktadır. Fakat, zaman geçtikçe karşılaşılan tecrübelerden ötürü insanlar bazı öngörülere sahip olmuştur ancak sadece öngörülerin yeterli olmadığı günümüzde ise riskleri en aza indirmek ve daha fazla güven sağlamak amacıyla sigorta gibi bir aracın varlığına ihtiyaç duyulmuştur (Aslan, 2015, s. 94)

Sigorta, beklenmedik anda karşılaşılan aynı ya da birbirine benzer tehlikeler altında ortaya çıkabilecek hasarların önlenmesini hedefleyen risk azaltıcı bir araçtır (Akin ve Ece, 2010, s. 69).

Sigorta terimi tanımından da anlaşılacağı üzere meydana gelebilecek risklerin en aza indirilmesi amacıyla kişi ve kurumlarca sunulan bir karşı koyma çabasıdır. Bu sebepten ötürü, gün geçtikçe hayatımızda önem kazanan bir yere sahiptir. Bu da sektör içerisinde şirketlerin yarış halinde olmalarına olanak sağlamıştır. Böyle bir hâkim piyasa içerisinde sigorta şirketlerinin de buldukları konumlarının sürekliliğini sağlamak için daha planlı ve programlı çalışarak müşterilerin beklentilerini en iyi şekilde karşılamaları gerekmektedir (Peker ve Baki, 2011, s. 2).

Sigorta terimi temelinde farklı ekonomik, sosyal, girişim sağlama ve risk yönetimleri açısından farklı işlevleri bünyesinde barındırmaktadır. Genel hatlarıyla, ekonomik işlevinin başında sigorta yaptıran kurumun veya şirketin tasarruf sağlayıcı etkisi ön planda yer almaktadır. Bunun yanı sıra bireylerin veya şirketlerin çeşitli durumlar karşısında uğrayacağı zararı önlemesi de oldukça önemli yer tutmaktadır. Oluşturacağı güven ve dayanışmanın yatırım sağlayacak kurumlara olumlu etkisinin yansımaları ise girişim ve risk yönünün temel işlevleri olarak değerlendirilebilir (Kayalı, 2007, s. 103).

Sigortacılık kavramının işlevlerini biraz daha açacak olursak ekonomik işlevinde anlatılmak istenen aslında makro düzeydeki yansımalarıdır. Geniş skalada uygulanan sigortacılık hem ülke bazında hem de dünya genelinde bakıldığında nihai hedefi büyüme ve beraberinde kalkınmayı da getirmesidir (Balta, 1997, s. 52).

Sigortacılık büyüme ve kalkınmanın oluşabilmesi ise çok temelden gelen bir olgudur. Şöyle ki; gelirin artması beraberinde tasarruf artışı da getirmektedir.

Tasarrufu artan bireyler bunları bankalar veya çeşitli sigortalar aracılığıyla bir araya getirir, toplanan bu tasarruflar ise yatırım yapılabilmesi için bir fon haline gelir veya hisse senedi olarak da bir kaynak görevi üstlenir. Sistemli ve rutin olarak devam edildiği takdirde sigortacılık vesilesi ile bireylerin sağladığı gelirden birikim bu şekilde oluşur (Uralcan, 2011, ss. 53-54).

Sigortacılığın ekonomik işlevleri toparlanacak olursa; birikimlerin yatırım kanallarına aktarılması sonucu ekonomik kalkınma ve büyümeye bir etki sağlamış olmaktadır. Öyle ki bu işlemler bir ülkenin ödemeler dengesinde de önemli bir kalem olmaktadır. Ulusal düzeyde gerçekleştirilen sigorta işlemleri sonucu ülkeye girişi sağlanan döviz miktarı ödemeler dengesi bilançosunda ciddi bir kalem oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra sigortacılığın hem sosyal hem ekonomik çeşitli zayıfatı önlemede, bireylere veya kurumlara kredi imkânı sunmada, vergilerde artışa neden olarak devlet hazinesine katkı sağlamada önemli işlevleri bulunmaktadır (Erdoğan, 2013, ss. 51-54).

Sigortacılığın sosyal işlevinin başında ise istihdamın artırılması gelmektedir. Temel olarak hizmet arzını gerçekleştiren bir alan olarak sigorta sektörü imkân sağladığı her alanda yani danışmanlık verdiği her birimde sağlık, turizm, bankacılık ve inşaat sektörü dahil varlığını sürdürmek için istihdama ihtiyaç duymaktadır. Bu ise sosyal iyileşmenin önemli bir göstergesi olmaktadır (Eralp, 2008, s. 17).

Sosyal işlevi sadece istihdamı artırmakla kalmamaktadır elbette sosyal güvenliğin artmasına, sosyal refahın artışına da olumlu katkılar sağlamaktadır. Bireylerin gelirindeki artış makro düzeyde büyüme ve istihdama etkisi olduğu gibi refah düzeyini de artırmaktadır (Erdoğan, 2013, ss. 55-56).

Sigortacılığın gelişimiyle beraber bu alanda varlığını sürdüren şirketler de çalışmalarını hayat ve hayat dışı olmak üzere iki alanda çeşitlendirmişlerdir. Yapılan ayırım ise özünde vadesine göre belirlenmiştir. Şöyle ifade etmek gerekirse; hayat branşı olarak nitelendirilen alan daha çok uzun vadeli ve aynı zamanda iktisadi açıdan da gerekli bir amaca sahipken, hayat dışı branş ise vadesi daha kısa fon karşılamak amaçlıdır (Kılıçkaplan ve Baştürk, 2005, s. 1).

Dünya tarihinde sigortacılık elbette ki pek çok aşamalardan geçerek günümüzdeki şeklini almıştır. İlk, orta ve modern çağlardan beri var olan sigorta ve aynı amaca hizmet eden yakın çalışmalar temelde Mısır'a dayanmaktadır (Saka, 2017, s. 6).

Mısırlılar döneminde sigorta olarak adlandırılmasa da günümüzdeki anlamıyla örtüşen uygulamaları mevcuttu. O dönemde oldukça yaygın olan tüccarlığın oluşabilecek herhangi bir hasara karşı kendilerini güvenceye almak ve belirsizlikle mücadele etmek için temel aksiyonlarından biri ekstra para almaktır. Zamanla bu o dönemin yöneticileri tarafından yasallaştırılmıştır. Böylece tarihin ilk örnekleri oluşmaya başlamıştır (Türkiye Sigorta Birliği, 2018; Eser, 2019, s. 35).

M.Ö. 4000 yıllarında Mısırlıların sigorta anlayışından sonra M.Ö. 3000 dönemine gelindiğinde ise karşılaşıla sigorta benzeri uygulamalar Çinli tüccarlarda görülmüştür. Fakat öncekilerden farkı, deniz taşımacılığı üzerinde meydana gelebilecek hasar riskine karşıdır. Burada görülen uygulama ise malların sadece tek bir tekneye yüklenmeyip çoklu teknelere paylaştırılmasıdır böylece karşılaşılabilecek bir olumsuzluk durumunda tüm malların zarar görmesi engellenmek hedeflenmiştir. Modern çağlara gelindikçe ilk ve orta çağ yöntemleri artık ortadan kalkmış yerini çeşitli alanlara ayrılan çok daha kapsamlı bir sigortacılık anlayışına bırakmıştır. Kaza ve hayat sigortalarından başlayıp, mühendislik alanından, bankacılık ve kredi alanına kadar oldukça genişleyen bir yelpazede örnekleri yer almaktadır (Çipil, 2013, ss. 29-40; Saka, 2017, s. 13).

Geçmişten günümüze sigortacılığın çeşitli şekillerde de olsa var olduğu bilinmektedir. Ancak yapılan çalışmalara bakıldığında sigorta şirketlerinin faaliyetlerinin yanı sıra finansal durumları da değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar ise sektör bazlı çalışmalar olmasının yanı sıra büyük ölçüde ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre de incelenmiştir (Tunay, 2013, s. 89).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri ayıran temel kriter gayri safi milli hasıladır. Gelişmiş ülkelerde bu yüksek olurken henüz gelişmekte olan ülkelerde GSMH hem düşük hem de beraberinde yüksek nüfus da bulunmaktadır. GSMH’nin düşük olması ise beraberinde düşük yatırım, tasarruf ve kişi başına gelir ifadelerinin de açılımını bizlere sunmaktadır. Aynı zamanda sektörel dağılımların farklılığını ortaya koymaktadır. Gelişmiş bir ülke endüstriyel alanda gelişim sağlarken gelişmemiş ülkeler tarım yoğunlukta ekonomilerini yürütme eğilimindedirler (Akın ve Ece, 2010, s. 73).

Bu durumlar göz önüne alındığında gelişmekte olan ekonomilerde sigorta şirketleri için gerekli fon aktarımın sağlanamadığı bu sebeple de mevcut ekonomiye katkı sağlayamamaktadır. Fakat durum gelişmiş ekonomilerde ise tam tersidir. Güçlü yatırımcıların mevcut olduğu gelişmiş ekonomilerde hem çok yüksek enflasyonların görülmemesi hem rekabetin ön planda olması gibi etkenler sigortacılık alanında önemli ilerlemelerin kaydedilmesinde katkı sağlayıcı olmaktadır (Targan, 1994, s. 71).

Toparlayacak olursak sigortacılık artık günlük hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Ancak henüz gelişmekte olan ülkelerde tasarruf, yatırım ve GSMH’nin yetersizliğinden bahsetmiştik. Bu durum gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin büyüme ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Tasarruflar eğer yatırımlara dönüştürülebilirse bir ülkenin kalkınması daha pozitif etkileneceğinden dolayı sigorta sektörünün bu noktada önemi ortaya konmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde sigorta sektörünün sağladığı fonların yatırım kanallarına aktarılması ve ekonomiye katlanarak faydasının artması bu şekilde etkisini göstermektedir (Okunakul, 2005, s. 94).

Dünya genelinde sigortacılık sektörünün önemi ülkeler için ne kadar önemliyse Türkiye için de gerek yatırım gerekse ekonomik etkileri yönden büyük öneme sahiptir (Altan, 2010, s.188).

Türkiye'deki sigortacılığın gelişimine bakacak olursak ilk olarak önemli adımların Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde atıldığı görülmektedir. Sigortacılık sektörü beraberinde sigorta yasalarının gelişimini de sağlamıştır. Böylece kullanılan çekler İngilizce ve Fransızca gibi farklı dillerde değil Türkçe olarak yararlanılarak kapsamlı bir temel oluşturulmuştur (Yayla, 2019, s. 111).

Cumhuriyetin ilanından bugüne ekonominin de gelişmesiyle kendine yeni bir yön bulan sigortacılık sektörü, geçirdiği tüm bu zaman içinde gelişim ve değişimini sürdürmüştür. Temel düzenlemeleri Cumhuriyetin ilanı ile 1960'a kadarki dönemi kapsamaktadır. Planlı kalkınma dönemi boyunca (1960-1980) ise rekabetin daha kontrol altında tutulması amacıyla daha sakin bir dönem geçirmiştir. 1980 sonrasında gelindiğinde ise artık değişim ve çeşitlenmenin de yer aldığı gelişim dönemi yer almaktadır (Çipil, 2003, s. 62).

1990 yılı öncesi dönemde ülkemizde yalnızca kaza sigortaları yaygın kullanım göstermekteydi. Dolayısıyla da oluşabilecek kaza sonrasında meydana gelen hasar karşılığı ve tazminat konularını içermekteydi. Ancak 1990 yılı sonrasında sigortacılık sektörü gelişim göstermiş ve özel sağlık sigortacılığı da hızla büyüyen bir sektör haline gelmiştir (Tiryaki ve Tatar, 2020, ss. 129-130).

Ülkemizde sigortacılık sektörü ve bireylerin satın alma eğilimlerinin incelenmesi gereken bir konu olduğu aşıkardır. Çünkü bireylerin kendini güvende hissetme arzularından doğan sigorta kavramı sağlık alanında da kendilerini güvence altına alarak koruma içgüdüsüyle karşı karşıya bırakmaktadır. Özel sağlık sigortası da bunların başında gelmektedir. Türkiye'de özel sağlık sigortasına olan talep zamanla bireylerin hayatında daha fazla yer edinmeye başlamıştı fakat bunlar elbette sigorta poliçe fiyatları ve gelir düzeyiyle de yakından ilişkili olarak ilerlemektedir (Karabulut, 1988, s. 2).

Özel sağlık sigortasının temelinde, hastalanma ya da kaza sonucu bireylerin karşılaşacağı ekonomik sonuçlara karşı bir önlem alma ihtiyacından doğmaktadır. Bir bireyin karşılaştığı risk sebebiyle uğradığı zararın karşılanması, aynı risk faktörüne maruz olup fakat henüz yaşamamış olan kişilerin zararının karşılanmasından daha zor bir durum oluşturmaktadır. Sigorta şirketleri de bireylerin topluca karşılaşacağı risklere karşı dengeyi sağlayan bir görev üstlenmektedir (Kender, 1985, s. 2).

Özel sağlık sigortalarının oluşturduğu kapsamı ve prim miktarlarının belirlenmesi bireylerin hastalanma ya da yaralanma sıklıkları ya da riskine göre belirlenmektedir. Bireyin demografik özelliğinin temel belirleyici olduğu bu durum da özel sağlık sigortalarının negatif bir yönünü oluşturmaktadır çünkü özel işletmelere tabii olan sigorta şirketleri kâr amacıyla yüksek primler talep etmektedirler bu nedenle de çoğunlukla yaşlı, sakat, kronik hastalar gibi yüksek

risk içeren bireylere özel sağlık sigortası yapmaktan uzak durmaktadırlar (Tıraş, 2013, ss. 144-145).

Nitekim, özel sağlık sigortaları kapsamında toplumsal yönden bilinçlendirme çalışmalarının bulunması, sigortaların kapsayıcılığının artırılması ve şartlarının daha iyi duruma getirilmesi büyük önem taşımaktadır. Böylece, özel sigorta kullanımı ülke genelinde daha yaygın hale gelerek devlete yüklenen sorumluluğun biraz daha hafifletilmesi de söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda bireyleri teşvik edici uygulamalar yapılmalı ve maddi açıdan da çeşitli düzenlemelerin yapılması elzem bir durumdur. Bu düzenlemeler beraberinde özel sağlık sigortası şirketlerine olan denetim ve kontrollerin de artmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda, özel sağlık sigorta şirketlerine olan yeni talepler sebebiyle ekonomide büyük ölçüde bir istihdam artışı da sağlanabilecektir (Avşar, 2010, ss. 87-89).

LİTERATÜR

İktisat literatüründe özel sağlık sigortasını spesifik olarak ele alan çalışmaya fazla rastlanmamaktadır. Çalışmalar çoğunlukla ülke ya da özel sigorta şirketi verilerine bağlı kalınarak yapılabilen çalışmalardır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki şekilde yer verilmiştir.

Avşar (2010), Türkiye örneğinde değerlendirmelerde bulunduğu çalışmada sağlık sigortalarının hem kamu hem de özel sektör kapsamındaki mevcut sorunlarını, bu sorunların nedenlerini ve çözüm önerilerini ele almaktadır. Çalışma sonucunda, sağlık sigortalarının kapsayıcılığının daha geniş olmasının ve bireylerin erişiminin daha kolay olmasının önemi vurgulanmıştır.

Akın ve Ece (2010), çalışmalarında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kapsamında sigortacılık sektörünü ele almışlardır. Seçilmiş ülke gruplarının global sigorta sektörü içerisindeki yerini değerlendirmişlerdir. Türkiye’nin de içinde yer aldığı ve değerlendirildiği çalışmada, gelişmiş ekonomilere kıyasla Türkiye’de sigortacılık sektörünün yeterince gelişmemiş olmasının nedeninin, toplumda bu farkındalığın yeterli olmadığı kanaatine varılmıştır.

Benzer bakış açısı ile Salimi Altan (2010), çalışmada sigortacılık sektöründe yer alan 25 şirketin 2005, 2006, 2007 verilerini veri zarflama tekniğini kullanarak değerlendirmede bulunmuştur. Birbirleri arasındaki verimlilik ölçümleri belirlenen şirketlerde, gelecek dönemlere ait yeterince etkin olmadığı gözlemlenen şirketlere ise girdi-çıktı bileşimlerinin düzenlenmesine dair önerilerde bulunmuştur.

Gri İlişki Analiz yöntemi bakış açısıyla sigorta şirketlerinin başarı ölçümünü değerlendiren Peker ve Baki (2011), örneğine sahip oldukları 3 şirketi likidite gücü, karlılık oranları gibi kriterlerle incelerken, likidite oranı yüksek sigorta şirketlerin finansal başarısının daha fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Çetintaş ve Biçen (2012), çalışmalarında Türkiye’deki sigorta şirketlerinin etkinliği üzerinde durmuşlardır. 2008-2010 döneminde yer alan 28 sigorta şirketinin etkinlik analizini veri zarflama tekniği ile incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre her geçen yıl sigortacılık sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin etkinliğinde artış olduğu gözlemlenmiştir.

Sigortacılık sektöründeki bir şirketin kurumsal saygınlığı ve bireylerin güven duygusu açısından bir çalışma yapan Koç (2015), Balıkesir ilini kapsayan bir anket çalışması yapmıştır. Şirket saygınlığının tüketicilerin güven algısı üzerinde olumlu yönde ilişkili olduğu elde edilmiştir.

Zengin (2015), çalışmasında özel sağlık sigortası hizmetinin özel hastanelerde kullanımının artırılmasının hem hastanelerin hizmet alanının gelişimine hem de hastaneye sağladığı katkıların genel bir değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu konu, özel sağlık sigortalarının gelişmesi ve yaygınlaşmasının özel hastanelerin hizmet kalitesini de artıracığı varsayımına dayanmaktadır ancak ulaşılan bulgularda bu varsayımın gerçekleşebilmesinin bireylerin gelir seviyelerinin artmasına ve bilinç seviyelerinin yükselmesine dayandığı sonucuna varılmıştır.

Sigorta sektörünü, bu sektörde bulunan firmaların performansı yönünden değerlendiren Çakır (2016), çalışmasında Çok Kriterli Karar Verme tekniği kullanılmış ve örneklem olarak BİST’e kayıtlı olan sigorta firmaları ele alınmıştır. İncelenen altı firma içerisinde performans sıralaması yapılmıştır.

Hartono (2017) çalışmasında Endonezya’da hem sosyal hem de özel sağlık sigortası dahil olmak üzere genel sağlık sigortalarının eşitlik düzeyini analiz etmeyi amaçlamıştır. 2012 verilerinin kullanıldığı çalışmada multinomial logit analiz yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada; cinsiyet, yaş, eğitim yılı, çalışma durumu, ev sahipliği, aydınlatma kullanımı, pc masaüstü sahipliği, ayakta tedavi, araç sahipliği, yoksulluk seviyesi, kişi başı tüketim, yiyecek tüketimi, sağlık mesafesi, sağlık sigortası türü değişkenleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgularda sosyal sağlık sigortası sahipliği yoğunlaşma endeksinin özel sağlık sigortası sahipliğinden daha küçük olduğu görülmüştür. Bu durumun da özellikle yoksullar başta olmak üzere kişilerin sağlık sigortasına erişimi artırabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Sigortacılık sektörünün sorunlarını ele almak amacıyla yaptığı çalışmada Karaman (2018), Antalya ve Alanya örnekleme dahilinde 50 sigorta şirketini incelemiştir. En fazla karşılaşılan sorun olarak bireylerin sigortacılık alanında yeterli bilgiye sahip olmaması ve amacı dışında sigortacılığı kullanarak hak edilmeyen ödemelerin yaptırılması dikkat çekmiştir.

Bireylerin özel sağlık sigortasını neden yaptırıp neden yaptırmadıkları soruna yanıt arayan Tarım ve Güdük (2019), çalışmalarında özel sağlık sigortası hususunda bireylerin bilgilerini ölçmeyi ve tercih etme nedenlerini belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmada 852 kişiye uygulanan anket yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlarda, katılımcıların %46,13’ü özel sağlık sigortasına sahiptir. Bireylerin en yüksek bilgi edinme kanalı ise sigorta şirketleri olduğu bilgisine

ulaşmıştır. Yüksek yüzde oranla özel sağlık sigortasına sahip olmayan kısım ise yüksek prim oranı sebebiyle tercih etmediklerini ifade etmişlerdir.

Sigorta sektörünün tarihi gelişimine odaklanan Yayla (2019) çalışmasında geçmişten günümüze sigortacılığın nasıl bir süreçten geçtiği açıklanırken aynı zamanda hangi tür sigortaların bulunduğunu ve bunların ne gibi faydaları olduğu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ilerleyen bölümünde Türkiye bazında da değerlendirmeler yapılmış ülkemizdeki gelişimi için önerilerde bulunulmuştur.

Camino-Morgo vs (2019), Ekvador örneğinde hayat dışı sigortacılık ile ilgilenen şirketler grubunu ele alan çalışmada Panzar-Rosse modelinin geçerliliğini 2001-2016 dönemi için incelemişlerdir. Çalışma sonucunda mevcut örnekteki sigortacılık faaliyeti gösteren şirketlerin rekabet içerisinde olduklarını ve şirket dengesini uzun dönemde sağladıklarını gözlemlemişlerdir.

Kanada ülkesini çalışmasına dahil eden Killins (2020), hayat sigortası bağlamında incelemesini sürdürmüştür. Aktif bulunan şirketlerin verim gücünü şirket, endüstri ve makro ekonomik değişkenler kapsamında nasıl etkilediği araştırılmıştır. Dinamik panel veri yöntemi kullanılan çalışmada; şirket karlılığını, risk seviyesi, şirketlerin küçük ya da büyük olması, likit varlıkları büyük önem taşımaktadır. Makro ekonomik etkenler arasında Gayri Safi Yurt İçi Hasıla büyümesi ve borsa oranları bir şirketin kâr payını önemli ölçüde etkilediği ortaya konulmuştur.

Özel sağlık sigortası tercihlerinin belirlenmesinde etkili olan faktörleri İstanbul örneğinde inceleyen Yayar ve Daşçı (2020), çalışmalarında farklı bölgelerde ve farklı yaşam standartlarındaki 45 yaş üstü bireyleri ele almışlardır. 383 kişinin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada ikili lojistik regresyon analizinden yararlanılmıştır. Çalışma bulguları değerlendirildiğinde, özel sağlık sigortasını tercih edilmesinde pozitif etkiler sağlayan değişkenlerin; karaciğer hastalığı, beyin damar hastalığı, aylık gelir, eğitim ve servet düzeylerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılırken, sağlıklı beslenme ve yaş değişkenleri ise olumsuz olarak etki etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Zhang vd. (2020), çalışmalarında özel sağlık sigortası olan kişilerin kamu sağlık hizmetlerinden yararlanmalarını meta analiz yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmada kullanılan veriler pilot çalışmalarda doğrulanmış olan 26 makale bulgularındaki çıkarımlara dayanmaktadır. Çalışma sonucunda, özel sağlık sigortası olan hastaların, olmayanlara oranla kamu sağlık hizmetinden daha fazla yararlandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla özel sağlık sigortalarının sağlık hizmetlerinin yükünü hafifleterek kullanımını artırmıştır.

Kumara ve Samaratunge (2020), Sri Lanka genelinde işgücündeki bireylerin sağlık sigortası sahipliğinin belirleyicilerini araştırmak ve sigorta sahipliğinin sağlık hizmeti kullanımını nasıl etkilediğini incelemeyi amaçlamışlardır. Sağlık sigortasının belirleyicilerini bulmak amacıyla ulusal anketten elde edilen anket verileri kullanılmış ve ilk olarak logit model uygulaması

yapılmıştır. Çalışma analizinde eğitim seviyesi, okur-yazarlık, kentsel yaşam, kayıtlı sektörlerde çalışanlar, akut hastalık sahibi olma mikro verilere dayanan değişkenlerinden yararlanılmıştır. Sağlık sigortası sahipliği, kamu olanaklarından yararlanma olasılığını azaltırken, bulaşıcı ya da akut hastalıklar için özel sağlık olanaklarından yararlanma olasılığını artırdığı sonucuna varılmıştır.

Sevim ve Nal (2021), çalışmalarında SWOT analizi kullanarak Türkiye’de özel sağlık sigortacılığının ne durumda olduğunu ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu amaçla yürütülen çalışmada Delphi yönteminden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgularda özel sağlık sigortasına sahip olmak her yönüyle değerlendirilmiştir. En büyük avantaj olarak yüksek kalite hizmeti ve düşük bekleme süresi yer alırken, bireylerin bu konuda yeterince bilgili olmamaları ise en zayıf yön olarak elde edilmiştir.

Balçis-Ali vd. (2021), çalışmasında Malezya’da ki özel sağlık sigortası sahipliğini etkileyen faktörleri incelemektedir. 2015 Ulusal Sağlık Morbidite Anketi’nden 19.959 katılımcıyı içeren verileri analiz edildiği çalışmada ikili lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışma popülasyonunun %56,6’sı sigortasızdır. Çalışmada 50 yaş üstü kadınlar, eğitim düzeyleri, kent/kır yaşamları, gelir düzeyleri, emekliler, işsizler, ev sahibi olmaları, medeni durumları, sigara kullanımları, vücut kitle endeksinin zayıf olması değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada hanehalkının büyüklüğü ile özel sigorta sahipliği arasında ters bir ilişki olduğu görülmüştür.

MATERYAL VE METOT

Ekonomi biliminde, ulaşılmak istenen amaca uygun olarak bir analiz yönteminin uygulanması, elde edilen bulguların daha anlamlı ve tutarlı sonuçlar vermesi yönüyle büyük bir öneme sahiptir. Bunun sebebi, her bir araştırmanın amacında farklılıklar gösterebileceğidir. Örneğin parametreler arasındaki sebep sonuç ilişkisine dayanan uygulamalar olabileceği gibi değişkenlerin özelliklerini ön plana çıkararak okura bunların takdim edildiği uygulamalar da bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmalarda uygulanan araştırma çeşitleri; deneysel olması, tanımlayıcı olması ya da istatistiki olması yönüyle çeşitlenmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de hanehalkı özel sigorta talebini etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada ikili lojistik regresyon (binary logit) analizi kullanılmıştır. Bu yöntemin tercih edilme sebebi; bağımlı değişken olarak ele alınan özel sigorta sahipliğinin evet (1)-hayır (0) şeklinde kategorize edilmiş bir değer ile ifade edilmesinden dolayıdır.

Lojistik regresyon analizi, bağımsız değişkenlerin kategorik olarak düzenlenmiş bağımlı değişkeni açıklamak ve aralarındaki ilişki gücünü ifade etmek amacıyla kurulan ekonometrik analiz yöntemidir. Bu analiz ile elde edilen temel bulgu, bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin gerçekleşme olasılığını ortaya koymaktadır (Umar ve Bashir, 2019, s. 403).

Logit modeller, genel doğrusal modellerin belirli koşulları altında oluşturulmuş olan özel bir durumu ifade etmektedirler. Daha açık ifade etmek gerekirse, bağımsız değişkenlerin bazıları sürekli olarak ya da ilgili sınıflar içerisinde ayrıştırılmazsa eğer o zaman lineer analizlerin yerine lojistik regresyon yöntemi kullanılmaktadır. Buna ek olarak değişkenlerin bazıları eğer bağımlı olarak ele alınırsa o zaman logit model kullanılmaktadır. Lineer olasılık modellerinin $0 \leq E(Y_i|X_i) \leq 1$ eşitliğini koşulunu sağlaması gerekmektedir. Bunun sağlanamaması durumunda 0 ile 1 arasında kalmasını sağlayacak logit modeller kullanılmaktadır (İnal, Topuz ve Uçan, 2006, s. 58).

Lojistik regresyon analizi aynı zamanda diskriminant analizi ve çapraz tablolara alternatif olarak uygulanabilecek bir uygulamadır. Çünkü, bağımlı değişken 0 ile 1 olarak ikili tercih olarak kategorileşmiş bir değişken olduğu için normallik varsayımının da geçerlilik koşulu ortadan kalkmaktadır. Buna ek olarak, ulaşılan bulguların hem çok esnek hem de yorumlanma kolaylığı sayesinde bu yöntemle olan ilgi de yüksek olmaktadır (Tatlıdil, 2002).

Bunların yanı sıra, doğrusal regresyon analizinde gerekliliği olan normallik, doğrusallık, eşvaryans ve süreklilik gibi koşullar lojistik regresyon analizinde gerekli olmamaktadır. Dolayısıyla klasik bir EKK yönteminin yerine en çok olabilirlik (maximum likelihood) yöntemi kullanılmaktadır. En çok olabilirlik yöntemi ise uygulama bulgularından elde edilen parametre değerlerinin sahip olduğumuz gerçek veri seti ile olan uygunluğunu maximum düzeyde sağlayan parametre bulgularını ifade etmektedir (Alpar ve Karabulut, 2017, ss. 591-601).

Lojistik regresyon analizi de temelde bir regresyon yöntemi olmasına rağmen birkaç noktada doğrusal regresyon analizinden ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi ve en önemli olan bağımlı değişkenin kesikli bir değere sahip olmasıdır. Ancak regresyon analizinde bağımlı değişken sayısal bir değer almaktadır. İkinci önemli noktası, lojistik regresyonda bağımlı değişkenin sahip olduğu değerlerden yalnızca birinin gerçekleşebilme olasılığının tahminlenmesi yapılabilmekteyken regresyon analizinde bağımlı değişkenin değeri tahmin edilebilmektedir. Son olarak ise lojistik regresyonda bağımlı değişkenin tahminlenmesinde açıklayıcı değişkenlerin dağılımının nasıl olacağı koşulu aranmazken regresyon analizinde açıklayıcı değişkenlerin normal dağılım koşulu ön planda olmaktadır (Coşkun, vd., 2004, s. 43).

Lojistik regresyon modelleri, lojistik dağılım gösteren bir fonksiyonla açıklanmaktadır. Modelin fonksiyonel gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$P_i = E(Y = 1|X_i) = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_1 + \beta_2 X_i)}} \quad (1)$$

Fonksiyonda Y bağımlı değişkeni, X ise bağımsız değişkeni ifade etmektedir. Fonksiyonda P_i , fonksiyonda yer alan X_i veri iken i bireyinin yapacak olduğu seçimin olasılığını vermektedir ve 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Burada, $\beta_1 + \beta_2 X_i$ yerine Z_i yazılarak aşağıdaki formülasyon elde edilir;

$$P_i = \frac{1}{1+e^{-(Z_i)}} \quad (2)$$

Fonksiyonda (2)'de Z_i $-\infty$ ile $+\infty$ arasında yer almaktadır. Fonksiyon bu durumda, P_i ile Z_i arasında doğrusal bir ilişki bulunmadığından dolayı klasik EKK yöntemleri kullanılarak tahmin edilemeyecektir. Dolayısıyla denklemi doğrusal bir yapıya dönüştürmek için oranlama adımı uygulanmaktadır (Gujarati, 2010, ss. 554-555).

İkili lojistik regresyon analizlerinde, 0 ve 1 olmak üzere iki durum bulunmaktadır ve bu durumlar mevcut olayın gerçekleşip gerçekleşmeme olasılıklarını ifade etmektedir. Bu durumda, regresyon analizinde olayın gerçekleşme olasılığının gerçekleşmeme olasılığına olan oranı odds oranı şeklinde tanımlanmaktadır (Agresti, 1996, s. 104).

Odds oranı (bahis oranı) aşağıdaki formülasyon ile ifade edilmektedir:

$$\frac{P_i}{1-P_i} = \frac{1+e^{Z_i}}{1+e^{-Z_i}} = e^{Z_i} \quad (3)$$

Odds oranının logaritması alındığında ise elde edilen doğrusallaştırılmış logit model fonksiyonu elde edilmektedir, denklem 4'deki gibi gösterilmektedir:

$$L_i = \ln\left(\frac{P_i}{1-P_i}\right) = Z_i \quad (4)$$

Fonksiyonda $Z_i = \beta_1 + \beta_2 X_i$ yerine yazılırsa; $L_i = \beta_1 + \beta_2 X_i$ şeklini almaktadır. Fonksiyonda yer alan β_1 sabit terimi ifade etmektedir. β_2 ise eğim katsayıdır ve X 'deki bir birimlik değişme karşısında L 'deki değişimi ifade etmektedir (Gujarati, 2010, s. 555).

ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2019 yılı Hane Halkı Bütçe Anketi verileri kullanılmıştır. Çalışmanın uygulama aşamasında SPSS paket programından yararlanılmıştır. Elde edilen veriler ile lojistik regresyon analizi uygulanmıştır.

Özel sağlık sigorta sahipliğini belirlemede etkili olabilecek çalışmada kullanılan değişkenler; cinsiyet, yaş, meslek, medeni durum, eğitim durumu, ailedeki sakatlık durumu, toplam aylık gelir, ailedeki kişi sayısı ve ailede bulunan 15 yaş altındaki çocuk sayısıdır. Değişken seçiminde TÜİK'in yapmış olduğu Hane Halkı Bütçe Anketinde yer alan değişkenler kullanılmıştır dolayısıyla değişken belirleme aşamasında bu sınırdaki hareket edilmiştir.

Çalışma, Türkiye'de hanehalkı özel sigorta sahipliğini etkileyen faktörlerin belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle çalışmanın ekonometrik analiz uygulamasında kullanılmış olan değişkenler ve bu değişkenlere

ait tanımlayıcı istatistikler sunulmuş daha sonra elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Araştırmada yer alan bağımlı değişken Türkiye’deki hane halkının özel sigorta sahipliğidir ve kategorik olarak iki şıklı olarak TÜİK’in Türkiye hane halkı bütçe anketi sonuçlarına dayanmaktadır. Kategorik özellikleri içerisinde; özel sigorta sahipliği 0=hayır, 1=evet şeklinde kodlanmıştır.

Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler Tablo 1’ de gösterilmiştir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken Tanımı (n:6386)	Değişken Gösterimi	Frekans	%
Nitel Değişkenler			
Özel sigorta sahipliği (Bağımlı değişken)			
Hayır (0)	ÖSGRT	5246	82,1
Evet (1)		1140	17,9
Hane reisinin cinsiyeti			
Kadın (0)	CNS	977	15,3
Erkek (1)		5409	84,7
Hane reisinin medeni durumu			
Bekar (0)	MDN	820	12,8
Evli (1)		5566	87,2
Hane reisinin eğitim durumu:			
Okur-yazar değil (1)	EGTM	421	6,6
Okur-yazar (2)		2278	35,7
Ortaokul (3)		962	15,1
Lise (4)		1222	19,1
Fakülte (5)		1334	20,9
Lisansüstü (6)		169	2,6
Ailede sakatlık			
Hayır (0)	SKAT	6000	94,6
Evet (1)		386	6,0
Hane reisinin mesleği			
Yönetici			
Hayır (0)	MSLK1	5915	92,6
Evet (1)		471	7,4
Profesyonel meslek grubu			
	MSLK2		

Hayır (0)		5680	88,9
Evet (1)		706	11,1
Teknisyen	MSLK3		
Hayır (0)		6029	94,4
Evet (1)		357	5,6
Büro hizmetleri	MSLK4		
Hayır (0)		6066	95,0
Evet (1)		320	5,0
Hizmet ve satış elemanı	MSLK5		
Hayır (0)		5216	81,7
Evet (1)		1170	18,3
Nitelikli tarım, orman ve su ürünlerinde çalışan	MSLK6		
Hayır (0)		5159	80,8
Evet (1)		1227	19,2
Sanatkârlar ve ilgili işler	MSLK7		
Hayır (0)		5567	87,5
Evet (1)		819	12,8
Tesis ve makine operatörleri	MSLK8		
Hayır (0)		5776	90,4
Evet (1)		610	9,6
Nitelik gerektirmeyen işler	MSLK9		
Hayır (0)		5680	88,9
Evet (1)		706	11,1
Nicel Değişkenler		Ortalama	Standart Sapma
<i>Yaş</i>	YAŞ	45,6403	12,1031
<i>Aylık toplam gelir</i>	AGTOP	5.382,2	4487,68
<i>Ailedeki kişi sayısı</i>	KSAY	3,5501	1,6100
<i>Ailede 15 yaş altı çocuk sayısı</i>	CSAY	1,0500	1,2043

Araştırmanın bağımlı değişkeni olan özel sağlık sigortası sahipliği kategorik yani nitel özelliindedir. Modele dahil edilen bağımsız değişkenler ise hem nitel hem de nicel özellikler taşımaktadır. Tüm değişkenlere ait verilerin ana kütleli Türkiye genelini kapsamaktadır. Araştırmada 6386 hane halkı verisi düzenlenerek kullanılmıştır. Özel sağlık sigorta sahipliği 0 ve 1 şeklinde kodlanmıştır. Veri setinde katılım gösteren bireylerin %84,7'sini erkek, %15,3'ünü ise kadın katılımcılar oluşturmaktadır. Cinsiyet kategorisinde hane halkı reisinin cinsiyeti ele alınmış ve erkeklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Katılımcıların %17,85'inin

özel sağlık sigortası varken %82,1’lik kısmın özel sağlık sigortası bulunmamaktadır. Hane halkı içerisinde %6’lık bir kısmın ailesinde sakatlık durumu bulunmakta iken %93,9’unun ailesinde sakatlık durumu bulunmamaktadır.

Çalışmada öncelikle, uygulanan modellerin uyum iyiliğinin incelenmesi için yani modelin genel anlamlılığı ya da parametre anlamlılıklarının test edilmesi amacıyla çoğunlukla Wald, Omnibus ve Hosmer-Lemeshow testleri ve doğru sınıflama oranları kullanılmaktadır (Oktay ve Orçanlı, 2014, ss. 77-78).

Tablo 2’de Omnibus test istatistiğine ait bulgular yer almaktadır.

Tablo 2: Model Katsayılarının Omnibus Testleri

	Ki-Kare (χ^2)	Serbestlik Derecesi (df)	Önem Düzeyi (p)
Step	1024,486	16	,000
Block	1024,486	16	,000
Model	1024,486	16	,000

Omnibus test istatistiğine göre modelin 0,01 önem düzeyinde anlamlılığı elde edilmiştir. Çalışmada uygulanan modelin uyum iyiliğinin test edilmesi için kullanılan diğer bir yöntem ise sınıflandırma tablosudur. Bulgularına Tablo 3’de yer verilmiştir.

Tablo 3: Özel Sigorta Sahipliğine İlişkin Sınıflandırma Tablosu

Gözlenen		Beklenen		
		Özel Sigorta Sahipliği		Doğruluk Yüzdesi
		Hayır (0)	Evet (1)	
Özel Sigorta Sahipliği	Hayır (0)	5127	19	97,7
	Evet (1)	936	204	17,9
Toplam Yüzde				83,5

Tabloda yer alan bulgulara göre, özel sigorta sahipliğinin olmaması durumunu tahmin etme olasılığı %97,7 olduğu görülmektedir. Buna karşın, özel sigorta sahipliğinin varlığını tahmin etme oranı ise %17,9 olarak elde edilmiştir. Modelin doğru sınıflama yapma olasılığı ise %83,5 olduğu görülmüştür. Çalışmada kullanılan modelde özel sağlık sigortası olmayanlar tahmin edilmektedir bunun sebebi ise veri setindeki kategori büyüklükleri arasındaki farklılıktan dolayıdır.

Modelin uyumun iyiliğinin sınanması amacıyla Omnibus testi ve sınıflandırma tablosuna ek olarak bir de Hosmer-Lemeshow test istatistiği değerlendirilmelidir. Hosmer-Lemeshow test istatistiği, lojistik regresyon modellerinde kullanılan ölçüm yöntemlerinden biridir. Burada, model içerisindeki logit katsayıların sifıra eşitliğinin test edilmesi söz konusudur ancak sabit terim

dışındaki katsayıları analize dahil etmektedir. Hosmer-Lemeshow test istatistiğinde kurulan hipotezler; H_0 hipotezi; parametreler belirleyicilik yönünden ayrımcılığa sahiptir. H_1 : parametreler belirleyicilik yönünden ayrımcılığa sahip değildir, şekilde oluşturulmaktadır (Yayar ve Daşçı, 2020, s. 34). Tablo 4’de Hosmer-Lemeshow test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 4: Hosmer-Lemeshow Testi

Yöntem	Ki-Kare χ^2	Serbestlik Derecesi (df)	Önem Düzeyi p
Hosmer-Lemeshow	5,353	8	,716

Hosmer-Lemeshow test istatistiği sonuçlarına göre H_0 hipotezi red edilememiştir. Bu da bize parametrelerin belirleyicilik yönüyle bir ayrımcılığa sahip olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada, Hosmer-Lemeshow için gözlenen ve beklenen frekans değerlerine ait bulgular Tablo 5’de yer almaktadır.

Tablo 5: Hosmer-Lemeshow için Gözlenen ve Beklenen Frekanslar

	Özel Sigorta Sahipliği=Hayır		Özel Sigorta Sahipliği=Evet		Toplam
	Gözlenen	Beklenen	Gözlenen	Beklenen	
1	626	624,247	13	14,753	639
2	608	611,816	31	27,184	639
3	607	599,026	32	39,974	639
4	591	587,062	48	51,938	639
5	571	570,801	68	68,199	639
6	560	548,699	79	90,301	639
7	517	519,095	122	119,905	639
8	472	476,429	167	162,571	639
9	411	417,344	228	221,656	639
10	283	291,481	352	343,519	639

Özel sağlık sigortası sahibi olan haneleri ve özel sigorta sahibi olmayan hanelerin gruplara ayrılmasında Lojistik Regresyon Model’inin yeterli bir model olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda, model uyumunun iyi olduğu ve modelde yer alan parametrelerin belirleyici olması yönünden iyi bir ayrımcılığa neden olduğu elde edilmiştir.

Modelin uyumunun ve iyiliğinin sınanmasının ardında modelin bağımlı değişkeninin mevcut parametreler tarafından açıklanabilme gücünü değerlendirmek

amacıyla R^2 tablosunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Tablo 6’da modelin R^2 sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 6: Modelin R^2 Tablosu

Step	-2 Log Likelihood	Cox & Snell R Square	Nagelkerke R Square
1	4967,306	,148	,244

Tabloda yer alan R^2 istatistiği, yukarıda da belirtildiği gibi açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünü ifade etmektedir. Bu bağlamda, tabloda görülen Cox & Snell R Square %14 lük oran bize bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde sahip olduğu değişkenliği açıklamaktadır.

Nagelkerke R Square istatistiği ve Cox & Snell R Square istatistiği, lojistik regresyon modelinin varyans miktarını göstermek için kullanılmaktadır. İstatistiklerin ikisinde de 1 değeri en iyi model uyumuna karşılık gelmektedir ve 0-1 arasında bir değer almaktadır. Fakat Cox & Snell R Square 1’ hiçbir zaman ulaşmadığı için Nagelkerke R Square istatistiği daha yaygın olarak kullanılmaktadır (Çokluk, 2010, s. 1386). Daha açık bir ifade ile Nagelkerke R2 istatistiği de Cox & Snell R Square istatistiği gibi bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişkenliğin yüzde kaçını açıklayabildiğini ifade eder. Bu bilgi doğrultusunda, modelde yer alan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişkenliğini %24 oranında açıkladığı elde edilmiştir.

Çalışmada özel sağlık sigortası sahipliğini belirlemede etkili olabilecek faktörler araştırılmış ve uygulanan ikili lojistik regresyon sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Özel Sağlık Sigortası Sahipliği İkili Lojistik Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkeneler	Katsayı	Standart Hata	Wald Testi	Serbestlik Derecesi	Önem Düzeyi	Bahis Oranı
CNS	,230**	,107	4,590	1	,032	1,258
YAS	-,029***	,004	50,495	1	,000	,972
MDN	-,383***	,123	9,651	1	,002	,682
EGTM	-,353***	,041	75,069	1	,000	1,424
SKAT	,155	,193	,647	1	,421	1,168
AGTOP	,000***	,000	132,770	1	,000	1,000
KSAY	-,055	,047	1,378	1	,240	,946
CSAY	-,020	,058	,123	1	,726	,980
MSLK1	-,337*	,186	3,275	1	,070	,714
MSLK2	-,354**	,180	3,879	1	,049	,702

MSLK3	-,531***	,188	7,979	1	,005	,588
MSLK4	-,412**	,194	4,511	1	,034	,663
MSLK5	-,284*	,158	3,240	1	,072	,753
MSLK6	,542***	,199	7,439	1	,006	1,719
MSLK7	-,010	,176	,003	1	,954	,990
MSLK8	-,068	,183	,138	1	,710	,934
Sabit	-,851	1,118	,579	1	,447	,427

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyini göstermektedir.

Tablo 2’de yer alan regresyon sonuçları incelendiğinde, Türkiye’ye ait özel sigorta sahipliğini etkileyen değişkenlerin anlamlılık düzeyleri incelendiğinde; YAS, MDN, EGTM, AGTOP, MSLK3 ve MSLK6 değişkenleri %1; CNS, MSLK2 ve MSLK4 değişkenleri %5; MSLK1 ve MSLK5 değişkenleri ise %10 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Diğer değişkenler ise istenilen önem seviyesinde istatistiki olarak anlamlı bulunamamıştır.

CNS (cinsiyet) olarak kodlanmış regresyon parametresine ait elde edilen 1,258 odds (bahis) oranı şu şekilde ifade edilmektedir; diğer değişkenler sabitken aile reisinin cinsiyetinin erkek olması özel sigorta sahibi olma bahsini 1,258 kat artıracak anlamına gelmektedir. Araştırma bulgularında erkeklerin hâkim olduğu bir istatistiksel sonuç elde edilmiştir. Bu da aile içerisinde kararların alınmasında cinsiyetin erkek olması noktasında yukarıda ifade edilen bahis oranı düzeyinde etki gücünü açıklamaktadır.

YAS (yaş) parametresi için elde edilen anlamlı sonuçlar doğrultusundaki odds oranı ,972 olarak elde edilmiştir. Buna göre, aile reisinin yaşının bir birim artması, özel sağlık sigorta sahibi olma bahsini 1.028 (1/0,972) kat azaltacağını ifade etmektedir. Bu sonuç Yayar ve Daşçı (2020) İstanbul örnekleminde yaptığı çalışmasında da pozitif yönlü ilişki elde edilerek yaş ilerledikçe özel sigorta sahipliği olasılığının arttığı şeklinde yorumlanmıştır.

MDN (medeni durum) parametresi ise ,682 odd oranına sahiptir. Bu durumda ailedeki evli olan reisin bekar olanlara göre özel sigorta sahibi olma bahsini negatif işaretli katsayı olması sebebiyle 1.466 (1/0,682) kat azaltacağını ifade etmektedir.

EGTM (eğitim) değişkeninin de katsayı işareti negatif olup 1,424 odds oranına sahiptir. Buna göre bireylerin eğitim seviyesi yükseldikçe özel sigorta talep etme bahis oranının 0.702 kat azaltacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde, Hartono (2017) çalışmasında da Endonezya’da hem özel hem de genel sağlık sigortası sahipliğini incelemiş ve çalışmamızın sonuçları ile paralellik gösteren pozitif yönlü ilişki elde etmiştir.

AGTOP (aylık gelir toplamı) parametresine ait odds oranı ise 1,000 değerine sahiptir. Buna göre hanehalkının gelir seviyesi bir birim arttığında özel

sigorta talebi bahsinin 1,000 kat artacağını ifade eder. Balqis-Ali (2021) Malezya için özel sağlık sigortası sahipliğini incelediği çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiş ve gelir seviyesi ile özel sağlık sigortası arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

MSLK1 (yönetici) anlamlı bulunan parametresi için elde edilen odds oranı 0,714 olarak bulunmuştur. Bu değer, aile reisinin mesleğinin yönetici pozisyonunda olması, yönetici olmayanlara göre özel sigorta talebi bahsini negatif işaretli katsayı olması sebebiyle 1.400 (1/0,714) kat azaltacağını ifade etmektedir.

MSLK2 (profesyonel meslek grupları) parametresi için odds oranı, 0,702 olarak elde edilmiştir. Buna göre aile reisinin profesyonel mesleğinin olması diğer mesleklerde olmasına göre özel sigorta talebi bahsini 1.424 kat azaltacağını ifade etmektedir.

MSLK3 (teknisyen), parametresi istatistiki olarak anlamlı olmakla birlikte 0,588 odds oranının sahiptir. Katsayı işaretinin negatif olması sebebiyle aile reisinin teknisyen meslek grubunda olmasının diğer mesleklere göre özel sigorta sahibi olma bahsini 1.700 kat azaltacağını ifade etmektedir.

MSLK4 (büro hizmetlerinde çalışanlar) parametresi ise ,663 odds oranına sahiptir. MSLK4 katsayısının negatif olması sebebiyle aile reisinin büro hizmetlerinde çalışan olmasının diğer meslek gruplarına göre özel sigorta talebi bahsini 1.508 kat azaltacağını ifade etmektedir.

Benzer şekilde MSLK5 (hizmet ve satış elemanları) parametresine ait odds oranı ise 0,753 değerine sahiptir. Aile reisinin hizmet ve satış sektöründe bir mesleğe sahip olması diğer mesleklere göre özel sigorta talebi bahsini negatif katsayıya sahip olduğundan 1.328 kat azaltabilecektir.

MSLK6 (nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünlerinde çalışanlar) parametresi ise istatistiki olarak anlamlı olmakla beraber regresyon sonuçlarına göre en yüksek odds oranına sahip değişken olmaktadır. Burada aile reisinin nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünlerinde çalışıyor olması diğer mesleklere göre özel sigorta sahipliği bahsini 1,719 kat artırabilecektir. Mesleğin nitelik getirmesi ve çeşitli risk durumlarını bünyesinde barındırması gibi sebeplerden ötürü olabileceği söylenebilir.

SONUÇ

Özel sağlık sigortası hem ülke ekonomisi açısından hem de bireysel olarak hayat kalitesinin yükseltilmesi açısından oldukça önemlidir ve gün geçtikçe de ülkemizde bireylerin hayatlarında sıklıkla tercih edilen bir sigorta çeşidi olmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ekonomilerde özel sağlık sigortası kullanımının artmasına destek olmak ve bu alanda bireylerin bilinçlenmesine katkıda bulunmak da son derece önemlidir. Konunun bu yönü göz önüne alındığında özel sağlık sigortasının incelenmesi ve

araştırılarak geliştirilmesi bireysel, toplumsal ve ekonomik açıdan yarar sağlayacaktır.

Bireylerin özel sağlık sigortası talebinde bulunma koşulları öncelikle karşılaştıkları risklerle de ilgilidir. Birey yaşamında eğitim, çalıştığı meslek grubu, yaş grubu, medeni durumu ya da yeterli gelir düzeyine sahip olmak gibi birtakım koşullar bireylerin özel sigorta talebini etkilemekte ve hastalık risklerini en aza indirmek amacıyla sağlık sigortalarına bireyler bütçelerinde yer ayırabilmektedirler. Fakat günümüzde bu koşullar her zaman kolaylıkla olmamaktadır aynı zamanda bu belirleyici özellikler ülkelerin sosyal ve demografik özelliklerine göre de çeşitlilik göstermektedir.

Bu bağlamda, çalışmada Türkiye’de özel sigorta sahipliğini etkileyen faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2019 yılı Hane Halkı Bütçe Anketi verileri kullanılmıştır. Özel sigorta sahipliğini etkileyen faktörler ikili lojistik regresyon modeli uygulanarak analiz edilmiştir. Uygulanan regresyon analizine çeşitli değişkenler eklenmiştir ve uygun model elde edilmiştir. Elde edilen regresyonda istatistiki olarak anlamlı parametreler elde edilmesinin yanında istatistiki olarak istenilen anlamlılık düzeyinde çıkmayan parametreler de yer almaktadır.

Analiz bulguları değerlendirildiğinde; yönetici, profesyonel meslek grupları teknisyen, büro hizmetlerinde çalışanlar, hizmet ve satış elemanları, ile nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünlerinde çalışanlar meslek grubu değişkeni gibi birçok meslek grubu değişkeni istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Gelir değişkeni de pozitif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı ancak özel sigorta talebini etkileme derecesi oldukça düşük bulunmuştur. Bireylerin gelir düzeyleri yükseldikçe özel sağlık sigortalarına olan talebin artması aslında özel sağlık sigortalarına olan talebin büyük bir kısmının gelir sebebiyle de tercih edilememesini ortaya koymaktadır. Bu durumda geliri yeterli olamayan bireylere bu konuda sağlanacak kolaylıklar özel sağlık sigortasına olan talebi olumlu yönde etkileyebilecektir.

Çalışma bulgularında anlamlı parametreler elde edilmiş olsa da hem gelir düzeyi hem de çeşitli meslek gruplarındaki pozitif etki göz önüne alındığında özel sağlık sigortasının bireyler ve haneler açısından yeterli düzeyde talep edilmediği ya da bireylerin bu konuda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadığı ihtimali düşünülmektedir. Ayrıca özel sigorta sahipliğinin yaygınlaşmasının hem bireylerin tasarruf sağlaması hem de bütçe içerisinde sağlık giderleri harcamalarının daha iktisatlı olması noktasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra özel sağlık sigortalarının daha yaygınlaşması kamunun yükünü de hafifleteceği de beklenmektedir. Özel sigorta sahipliğinin yaygınlaşmasındaki bir diğer önemli nokta ise gelir düzeyidir. Gelir düzeyi arttıkça özel sigorta talebinin arttığı elde edilen bulgular arasındadır. Bu noktada gelirdeki artış özel sigorta sahipliğini artırdığından dolayı özel sigorta sahipliğinin yaygınlaşması hususunda Türkiye’de gelir düzeyinin dengelenmesi büyük önem taşımaktadır. Yapılan yeni çalışmalar ile

gerek sigorta şirketlerini gerekse bireyleri daha bilinçlendirme ve gelişimine katkı sağlaması noktasında yararlı olacağı beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Agresti, A. (1996). *An introduction to categorical data analysis*. (Vol. 1350), New York: Wiley.

Akın F. & Ece, N. (2010). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sigortacılık sektörü: Türk sigorta sektörü üzerine bir değerlendirme. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18, 69-81.

Aslan, H. (2015). Türkiye’de tekaful (islami sigorta) uygulamaları: Problemler ve çözüm önerileri. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(1), 93-117.

Altan, M. S. (2010). Türk sigorta sektöründe etkinlik: Veri zarflama analizi ile bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. 12(1), 185-204.

Alpar, R. & Karabulut, E. (2017). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. 5.Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Avşar, N. (2010). *Türkiye’de özel sağlık sigortası ve sağlık sistemi*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Balta, S.G.İ. (1997). *Türkiye’de sigorta sektörünün gelişimi, ekonomideki yeri ve önemi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Balçis-Ali, S., Anis-Syakira, J., Hong Fun, W. & Sararaks, S. (2021). Private health insurance in malaysia: Who is left behind? *Asia Pacific Journal of Public Health*, 33(8) 861-869.

Camino-Mogroa, S., G. Armijos-Bravoc, G. & Cornejo-Marcos (2019). Competition in the insurance industry in ecuador: an econometric analysis in life and non-life markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 71, 291-302.

Coşkun, S., Kartal, M., Coşkun, A. & Bircan, H. (2004). Lojistik regresyon analizinin incelenmesi ve dış hekimliğinde bir uygulaması. *Cumhuriyet Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 7(1), 41-50.

Çakır, S. (2016). Türk sigortacılık sektöründe çok kriterli karar verme teknikleri (ÇKKV) ile performans ölçümü: BİST uygulaması. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(1), 127-147.

Çetintaş, H. & Biçen, Ö.F. (2012). Türkiye’de sigortacılık sektörünün etkinlik analizi. *Tisk Akademi*, 2, 124-154.

Çipil M. (2013). *Risk yönetimi ve sigortacılık*. 2. Baskı, Ankara, Nobel Yayıncılık.

Çipil, M. (2003). Türk sigortacılık sektörünün pazarlama karması. *Hazine Dergisi*, 16, 61-88.

Çokluk Ö. (2010). Kuram ve uygulamada eğitim bilimleri. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 10 (3), 1357-1407.

Eralp, A. (2008). *Hayat sigortası ve gelir esnekliği*. G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Erdoğan, E. (2013). *Dünya’da ve Türkiye’de ekonomik büyümenin sigortacılık sektörüne etkisi*. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.

Eser, F. (2019). *Türkiye’deki temel makroekonomik değişkenlerin sigortacılık sektörü üzerindeki etkileri*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Gujarati, D. N. (2010). *Temel ekonometri*. (Çev. Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen), Literatür Yayıncılık, İstanbul.

Hartono, R.K. (2017). Equity level of health insurance ownership in Indonesia. *National Public Health Journal*, 12 (2), 93-100.

İnal, E., Topuz, D. & Uçan, O. (2006). Doğrusal olasılık ve logit modelleri ile parametre tahmini. *Sosyoekonomi*, 1, 47-72.

Karabulut, M. (1988). *Sigorta pazarlaması*. İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi Yayınları, Yayın No:196

Karaman, D. (2018). Sigortacılık sektörünün güncel sorunlarının belirlenmesi: Alanya’da bir araştırma. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 29- 37.

Kayalı, A.C (2007). 2000-2006 Döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin etkinlik değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), 103-115.

Kender, R. (1985). *Türkiye’de hususi sigorta hukuku: Sigorta müessesesi – sigorta mukavelesi*. 3. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi

Kılıçkaplan, S. & Başturk, F.H. (2005). Tobit modeli kullanılarak Türk sigorta sektöründe etkinlik değişmesinin ölçülmesi. *Mevzuat Dergisi*, 88, 1-9.

Killins R. N. (2020). Firm specific, industry-specific and macroeconomic factors of life insurers’ profitability: Evidence from canada. *North American Journal of Economics and Finance* (basım aşamasında).

Koç, F. (2015). Sigortacılık sektöründe kurumsal itibar ve tüketici güveni. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 63-84.

Kumara, A.S., Samaratunge, R. (2020). Health insurance ownership and its impact on healthcare utilization: Evidence from an emerging market economy with a free healthcare policy. *International Journal of Social Economics*, 47(2), 244-267.

Oral, A.İ. (2002). *Dünyada ve Türkiye’de Sosyal Sigortalar Kapsamında Sağlık Sigortası Uygulamaları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:1331, Eskişehir.

Okunakul, Ö. (2005). *Hayat sigortacılığı deneyimi ışığında Türkiye’deki bireysel emeklilik sisteminin ve ekonomik katkılarının değerlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Oktay, E. & Orçanlı, K. (2014). Atatürk Üniversitesinde internet bankacılığının kullanımını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 57-91.

Peker, İ. & Baki, B. (2011). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk sigortacılık sektöründe performans ölçümü. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 10(3), 1-17.

Sayın, H.O. (2008). *Türkiye’de sigorta sektörünün gelişimi açısından vergilendirmenin rolü ve önemi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Salimi Altan, M. (2010). Türk sigortacılık sektöründe etkinlik: Veri zarflama analizi yöntemi ile bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 185-204.

Saka, E. (2017). *Dünyada ve Türkiye’de bankaların sigortacılık uygulamaları*. Marmara Üniversitesi, Bankacılık Sigortacılık Enstitüsü, Bankacılık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Sevim, E. & Nal, M. (2021). Türkiye’de özel sağlık sigortacılığı sisteminin mevcut durum analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 11(1), 157-174.

Targan, Ü. (1994). *Sigorta sektörünün ekonomik işlevi ve fon yaratma kapasitesi*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Tarım, M. & Güdük, Ö. (2019). Türkiye’de bireylerin özel sağlık sigortası tercihini etkileyen nedenler ve bilgi düzeyleri. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*. 6(3), 196-200.

Tıraş H. H. (2013). Sağlık ekonomisi: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9(1). 125-152.

Tiryaki D. & Tatar M. (2000). Sağlık sigortası: Teori ve uygulama. *H.Ü. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*. 5(4), 122-138.

Tatlıdil H. (2002). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel analiz*. Ankara, Ziraat Matbaacılık, Ankara.

Tunay, N. & Tunay, B. (2013). Finansal krizler ve sigortacılık: Deneysel bulguların ışığında türk sigorta sektörüne dair değerlendirmeler. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 35(2), 81-104. Doi No: 10.14780/iibdergi.201324460.

Umar İ. K. & Bashir S. (2019) Investigation of the factors contributing to truck driver's involvement in an injury accident. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*. 26(3), 402 – 408.

Uralcan, G. Ş. (2011), *Temel sigorta bilgileri ve sigorta sektörünün yapısal analizi*, 3. Baskı.

Yayla, Ş.O. (2019). Sigortacılık ve Türkiye’de sigorta sektörünün durumu. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(94), 107-125.

Yayar, R. & Daşçı, A.N. (2020). Özel sağlık sigortası talebini etkileyen faktörlerin ikili lojistik regresyon yöntemiyle analizi: İstanbul örneği. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 10(1), 19-40.

Zhang, C., Fu, C., Song, Y., Feng, R., Wu, X. & Li, Y. (2020). Utilization of public health care by people with private health insurance: a systematic review and meta-analysis. *BMC Public Health*, 20(1123), 1-12.

Zengin, H. (2015). *Özel sağlık sigortalarının özel hastanelerde hizmet sunumuna etkisi ve hastaneye yararları*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Yayın Geliş Tarihi: 14.12.2021
Yayına Kabul Tarihi: 12.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1036655

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 619-644
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

RİSKE YÖNELİK MUHASEBE VE FİNANSAL RAPORLAMA STANDARTLARI AÇIKLAMALARI: BORSA İSTANBUL (BİST) İMALAT SEKTÖRÜNE İLİŞKİN İÇERİK ANALİZİ

Yusuf GALİP*
Nilgün KUTAY**

Öz

Muhasebe sisteminin ürettiği bilgiler ve veriler, ekonomide ve sektörde yaşanan değişimlerin yanı sıra, işletme içinde alınan kararların şirket yapısı ve faaliyet sonuçları üzerine etkilerini de yansıtmaktadır. Şirketlerin piyasada karşılaştıkları riskler finansal bilgi kullanıcıları için önem arz etmektedir. Bu konuda uluslararası muhasebe uygulamasına yönelik oluşturulan standartlar da, kamuoyuna açıklanacak bilgilerde şirketlerin maruz kaldıkları riskleri içermesi gerektiğini belirtmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de finansal tablolarını uluslararası muhasebe standartlarına göre düzenleyen şirketlerin risk açıklamalarını analiz etmek ve muhasebe verileri ile risk arasındaki ilişkiye ışık tutmaktır. Bu kapsamda BİST İmalat sektöründe yer alan şirketlerin 2020 yılına ilişkin risk açıklamaları, içerik yönünden analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda, TFRS 9 da yer alan türev ürünler ile riskten korunma muhasebesinin finansal tablolardaki durumu ile TFRS 7’de yer alan finansal araçlardan kaynaklanan risk çeşitleri ile ilgili veriler ortaya konulmuştur. Buna göre, şirketlerin %32’sinin türev araç kullandığı, %20’sinin riskten korunma muhasebesi uyguladığı belirlenmiştir. Ayrıca şirketlerin, 2020 yılına ilişkin kredi, likidite, piyasa ve diğer risk açıklamalarına ilişkin, nitel ve nicel açıklama verileri de analiz edilmiştir. Dipnotlarda finansal araçlardan kaynaklanan riskler bölümünde, en çok verinin yabancı para riski ile ilgili olduğu saptanmıştır. Kredi riski açıklamaları yapan şirketlerin %50’sinin vade analizi yapmadığı görülmüştür. Son olarak faiz oranı riski, diğer fiyat riski ve sermaye riskine yönelik açıklamalar da, içerik yönünden analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Muhasebe Standartları, Türkiye Finansal Raporlama Standartları, Risk Açıklamaları, İçerik Analizi.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Galip, Y., Kutay, N. (2022). Riske yönelik muhasebe ve finansal raporlama standartları açıklamaları: Borsa İstanbul (BİST) imalat sektörüne ilişkin içerik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 619-644.

* Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Kale Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, ORCID: 0000-0002-6598-2186, ygali@pau.edu.tr.

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-2611-3025, nilgun.kutay@deu.edu.tr.

RISK DISCLOSURE ON ACCOUNTING AND FINANCIAL REPORTING STANDARDS: CONTENT ANALYSIS OF BORSA İSTANBUL (BİST) MANUFACTURING SECTOR

Abstract

The information and data produced by the accounting system reflects the changes in the economy and the sector, as well as the effects of the decisions taken within the company on the business structure and operating results. The risks that companies face in the market are important for financial information users. The standards established for an international accounting practice in this regard also state that the information to be disclosed to the public should include the risks that companies are exposed to. The aim of this study is to analyze the risk disclosures of companies that prepare their financial statements according to international accounting standards in Turkey and to shed light on the relationship between accounting data and risk. In this context, the risk disclosure of companies in the BIST Manufacturing sector for 2020 were analyzed in terms of content. As a result of the analysis, data on the derivatives in IFRS 9 and the status of hedge accounting in financial statements and the risk types arising from financial instruments in IFRS 7 are presented. Accordingly, it has been determined that 32% of the companies use derivative instruments and 20% apply hedge accounting. In addition, qualitative and quantitative disclosure data of companies regarding credit, liquidity, market and other risk disclosures for 2020 were also analyzed. In the footnotes section of the risks arising from financial instruments, it was determined that the most data was related to the foreign currency risk. It has been observed that 50% of the companies that make credit risk disclosures do not make maturity analysis. Finally, the explanations on interest rate risk, other price risk and capital risk were analyzed in terms of content.

Keywords: *International Accountig Standarts, International Financial Reporting Standarts, Risk Disclosure, Content Analysis.*

GİRİŞ

Günümüzde şirketler hiç beklenmedik durumlar ile karşı karşıya kalabilmektedir. 2019 yılında patlak veren pandemi gibi olaylar şirketleri beklenmedik durumlara sokabilmektedir. Ayrıca, ekonomik krizler, döviz kurundaki dalgalanmalar gibi piyasa koşullarından kaynaklanan olumsuzluklar da ortaya çıkmaktadır. Bunların yanında yönetsel başarısızlıklar, alınan yanlış kararlar, şirketin uğrayacağı olası zararlar gibi olumsuz durumlar da gerçekleşmektedir. Tüm bu ve benzer belirsizlikler bir arada şirketlerin karşılaştıkları ya da karşılaşılabilecekleri riskleri oluşturmaktadır.

Bilim dallarına göre “risk” kavramının birbirinden farklı tanımları bulunmaktadır. Tüm alanlar ve dallardaki tanımlar incelendiğinde ise, risk ile ilgili ortak tanımlama olarak kayba uğrama belirsizliği olduğu görülmektedir (Jones & Dudley, 1978, s. 61). Finans literatürü açısından riskin tanımına bakıldığında; finansal işlemde bulunurken veya hizmetten yararlanılırken farklılıklardan ortaya çıkan belirsizlik olarak ifade edilmektedir (Svetlova & Thielmann, 2020, s. 141). İşletme ile ilgili finansal verileri özetleyip, raporlayan muhasebe bilimi açısından risk ele alındığında ise; işletmeyi ve paydaşlarını etkileyen, karar alma sürecinde

ön plana çıkan, gelecekte zarara uğrayabilme olasılığı olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla, finansal tabloda yer alan tüm açıklamaların, içermiş olduğu riskleri ile birlikte yer alması gerektiği belirtilmektedir.

Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB) tarafından, işletme paydaşlarının bilgi ihtiyacını sağlayacak şekilde ortak bir uygulama anlayışını getirmek amacıyla, “Uluslararası Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları (UFRS)” yayınlanmaktadır. UFRS’lerin amacı ise, kamuoyuna doğru, güvenilir ve karşılaştırılabilir finansal içerikteki bilgilerin sunulmasını gerçekleştirmektir. Türkiye’de ise uluslararası standartlar, “Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Kurumu (KGGK)” tarafından Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) adıyla oluşturulmakta ve yayınlanmaktadır. Buna bağlı olarak ülkemizde yayınlana muhasebe ve finansal raporlama standartlarına yön veren Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve’nin statüsü ve amacı bölümünde “standartlar, yatırımcıların dünya çapındaki risk ve fırsatları belirlemelerine yardımcı olarak ekonomik verimliliğe katkıda bulunur ve bu nedenle sermaye tahsisini iyileştirir” şeklinde ifade bulunmaktadır. Ayrıca, mali tablolarda yer alan bilgilerin tüm riskleriyle birlikte açıklanmasını zorunlu kılar ibaresi yer almaktadır. Bu bağlamda, finansal tabloları standartlara göre düzenleyen şirketlere, tablolarda yer alan kalemleri riskleri ile birlikte açıklanması zorunluluğu getirilmektedir.

Çalışmada muhasebe standartlarında yer alan risk açıklamaları ile ilgili dünyada yapılan çalışmalara bakılarak, Türkiye’deki halka açık şirketlerin finansal tablolarında yer alan riske yönelik açıklamaları Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) kapsamında değerlendirilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartlarında riske yönelik açıklamalar ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, risk açıklamalarının kalitesi, niteliği ve çeşitliliğinin muhasebe standartlarına uyum açısından değerlendirilmesi öne çıkmaktadır.

Oliveira ve diğerleri (2011) tarafından, Portekiz’de finansal olmayan şirketlerin riskle ilgili açıklamalarını çoklu regresyona tabi tutarak analiz edilmiştir. Muhasebe standartlarına uyumun risk açıklamaları üzerinde anlamlı bir ilgisinin olmadığı, Portekiz’deki risk açıklamalarının yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Al-Yaseen ve Al-Khadash (2011), Ürdün sigorta şirketlerinin gerçeğe uygun değer ile risk ilişkisini IAS-39 ve IAS-40 çerçevesinde incelemiş, gelir oynaklığı ile aralarında anlamlı bağlantı olduğunu tespit etmişlerdir.

Miihkinena (2012), Finlandiya Borsası’na kayıtlı şirketlerin 2005-2006 yılları arası Fin Muhasebe uygulamalarına göre açıklanan finansal tablolarını IFRS

kapsamında ve adaptasyonunda risk açıklama kalitesi üzerine çalışmıştır. Standartlara uyumun risk açıklama kalitesini arttırdığı bulgusu ortaya konulmuştur.

Papadamou ve Tzivnikos (2013), Atina Borsası'na kayıtlı 10 Yunan bankasının UFRS'ye uyumlu 12 aylık mali tablolarından almış olduğu verilerini çok endeksli varlık fiyatlandırma modeli ile analiz etmişlerdir. Çalışmada, UFRS'ye adaptasyon sürecinin özellikle döviz kuru riskinde ve faiz oranı riskinde yatırımcıları ve kullanıcıları etkilediği ortaya konulmuştur.

Bernhardt ve diğerleri (2014), muhasebe standartlarında belirtilen riskten korunma muhasebesinin yeniliklerini vurgulamışlar, şirketlerin riskten kaçınmak için kullanmış oldukları finansal araçları ile IAS-9 ve IAS-39 arasındaki farklılıklar incelenmiştir.

Atanasovski ve diğerleri (2015), yıllık finansal raporlardaki risk açıklamalarına yönelik çalışma yapmışlardır. Makedonya Borsası'na kayıtlı 116 şirketin 31 Aralık 2013 tarihli yıllık raporları incelenmiş, şirketlerin risk açıklamaları için UFRS 7 gerekliliklerine uyum derecesini etkileyen faktörlere ilişkin araştırmada, denetim firmasının seçiminin ve işletme sahipliğinin rolünün etkili olduğu ortaya konulmuştur.

Halbouni ve Yasin (2016), muhasebe standartlarında risk açıklamalarını etkileyebilecek potansiyel faktörleri IAS-21 çerçevesinde, Birleşik Arap Emirlikleri borsasına kayıtlı 52 şirketi 2011-2012 yılları finansal raporları incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda şirketin büyüklüğünün, şirket yaşının, sektörün, karlılığının, denetim firmasının türünün, likidite durumunun risk açıklamalarına etkisi tespit edilmiştir.

Yılmaz ve Aslan (2016), finansal risklerin türev araç kullanımı ile birlikte yönetilmesi üzerine halka açık şirketlere yönelik bir araştırma yapmışlardır. BIST-100 endeksinde işlem gören mali kuruluş dışındaki şirketleri analiz etmişler ve mali tablolarındaki türev ürünleri riske karşı kullanıp kullanmadıklarını içerik yönünden ele almışlardır. Araştırma sonucunda, BIST-100 endeksindeki şirketlerin %2013 yılında %36 oranında türev ürün kullanırken, 2014 yılında bu oran %45 olarak saptanmıştır. Ayrıca açıklanan risk çeşitlerine göre şirketlerin farklı türev araçlara başvurduğu sunulmuştur.

Arena ve diğerleri (2021), dünya yer alan petrol şirketlerinin UFRS 7 kapsamında zorunlu risk açıklamaları ile gönüllü risk açıklamaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Gönüllü risk açıklamalarının, zorunlu risk açıklamaları düzeyi ile arttığı tespit edilmiştir.

Oberson (2021), 2018'den buyana bankalar tarafından uygulanan kredi riski perspektifinde, kredi zararı modelini UFRS 9 ışığında incelemiştir. İncelemeye 24 ülkeden, 69 banka dahil edilmiştir. Araştırmada UFRS 9'a geçişin banka yöneticilerine kredi zararı karşılıklar konusunda daha agresif davranmaya yönelik bulgular tespit edilmiştir.

Tache (2021), UFRS 7 finansal araçların ve bunların açıklamalarının firma değerlemesi ile ilişkili olup olmadığını araştırmıştır. Bu kapsamda, 2007-2019 dönemi için Premium listeye alınmış Birleşik Krallık (BK) şirketlerine ilişkin verileri kullanmıştır. Çalışma sonucunda şirket değerinin, UFRS 7’de yer alan faiz ve kredi riski açıklamalarının miktarı ile negatif ilişkili olduğu saptanmıştır.

Yamani ve diğerleri (2021), UFRS 7 kapsamında finansal araçlara ilişkin tüm açıklamaların, özsermaye maliyeti üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bunun için 2011'den 2017'ye kadar 7 yıl boyunca Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) borsalarında işlem gören 56 bankanın finansal raporları incelenmiş ve UFRS 7 açıklamalarına uyumun 2011-2017 arasında bankalarda oluşmadığı ve ilişkisiz olduğu gösterilmiştir.

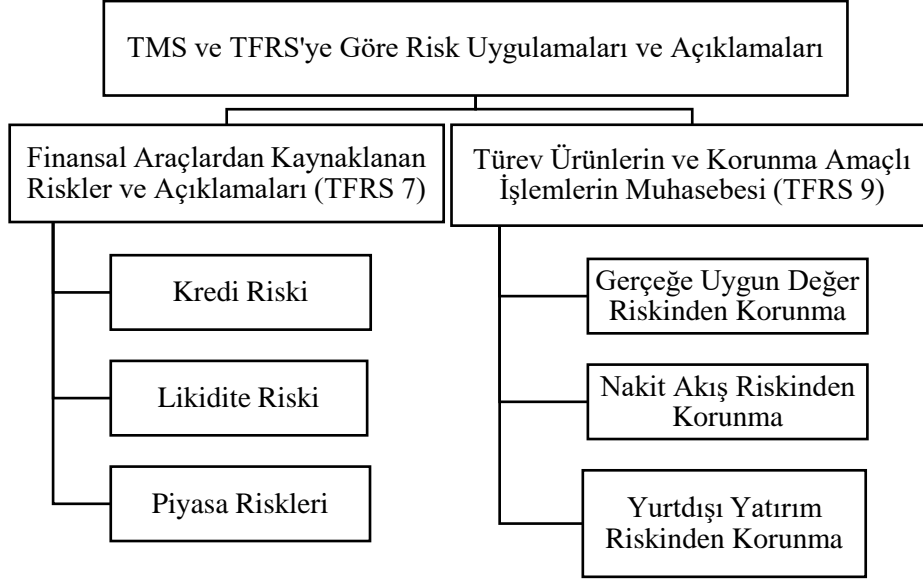
Cynthia (2022), UFRS 7’ nin risk açıklama gerekliliklerini, Endonezya bankacılık sektöründeki yatırımcılar üzerindeki etkisini regresyon ve en küçük kareler yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, bankaların niceliksel risk açıklamalarının hisse senetleri fiyatlarını olumsuz etkilediğini, niteliksel risk açıklamalarının ise hisse senetleri fiyatlarını olumlu etkilediği ortaya konulmuştur.

TÜRKİYE MUHASEBE STANDARTLARI (TMS) VE TÜRKİYE FİNANSAL RAPORLAMA STANDARTLARINA (TFRS) GÖRE RİSK UYGULAMALARI VE AÇIKLAMALARI

İşletmelerin muhasebe ve finansal raporlama standartları kapsamında oluşturdukları finansal tablo ve dipnotlarında, işletmenin finansal pozisyonu ile yönetim performansı, riske maruz kalma durumu, risk kontrolü uygulamaları ile iş riskleri hakkında bilgi sağlaması gerekmektedir. Finansal tablolarda şeffaflık, ancak bu açıklamalar aracılığıyla sağlanan bilgilerin zamanında, doğru, kapsamlı, tutarlı ve güvenilir ölçüm ilkelerine dayalı olması durumunda sağlanabilmektedir (Chorafas, 2007, s. 61).

Muhasebe ve finansal raporlama Standartlarına göre “Risk kavramı” incelendiğinde, riskle ilgili iki farklı durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar; finansal araçlardan kaynaklanan riskler ve açıklamaları ile riskten korunma muhasebesi uygulamalarıdır. Kamuoyuna finansal tablo ve dipnotların açıklanacak finansal araçlardan kaynaklanan riskler ile ilgili hükümler “TFRS - 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar” standardında yer verilirken, riskten korunma muhasebesi uygulamaları ise, “TMS 39 Finansal Araçlar: Muhasebeleştirme ve Ölçme” standardı ile “TFRS 9 Finansal Araçlar” standardında yer verilmektedir. TMS 39’un uygulama zorluğu ve krizlere karşı yetersiz kalması sonucu TFRS 9 ortaya çıkmıştır. Ayrıca, TFRS 9’un izin verdiği hükümler takdirince TMS 39 uygulanabilmektedir (Gökçen vd., 2016, s. 114). Bu nedenle çalışmamızda riskten korunma muhasebesi ve hükümleri TFRS 9 standardı kapsamında ele alınmıştır.

Yurtdışında ve ülkemizde yayınlanan muhasebe ve finansal raporlama standartları ile uyumlu finansal raporlarda Şekil 1’de verilen biçimde risklere yönelik açıklama sınıflaması görülmektedir.

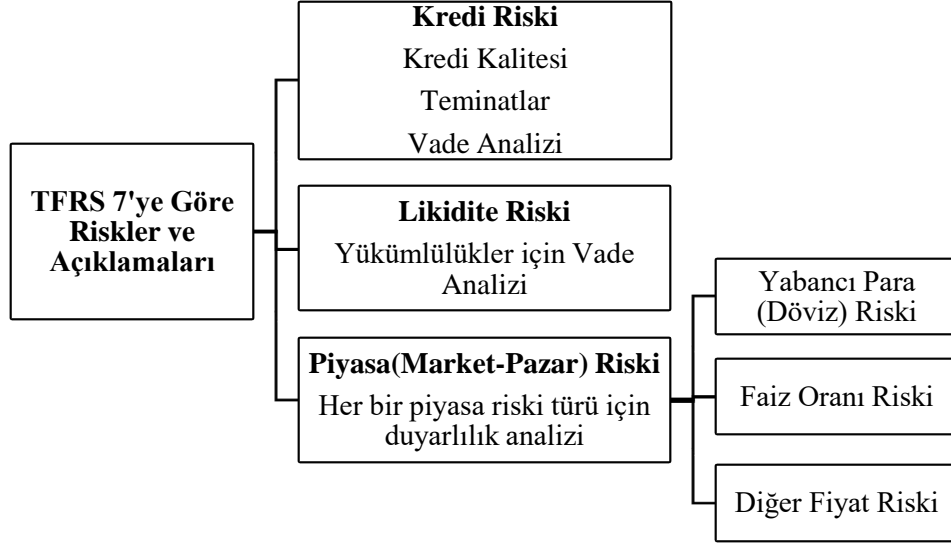
Şekil 1: Riskin TMS/TFRS Kapsamında Ele Alınması

Kaynak: Kaval vd., 2021, s. 441

TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar Standardına Göre Risk Çeşitleri ve Açıklamaları

“TFRS–7 Finansal Araçlar: Açıklamalar” standardına göre “İşletme, raporlama dönemi sonu itibarıyla finansal araçlardan kaynaklanan risklerin niteliği ve düzeyini finansal tablo kullanıcılarının değerlendirmelerine olanak sağlayan bilgiyi kamuoyuna açıklar.” hükmü yer almaktadır. Yine aynı standardın 33. ve 34. paragrafları gereğince şirketlerin risk açıklamalarını dipnotlarda hem niteliksel hem de niceliksel olarak yapması gerektiği konusunda hüküm vardır. Standardın 35. maddesinde, açıklanan sayısal bilgilerin yeterince risk hakkında bilgi vermemesi durumunda ek açıklamalar yapma zorunluluğu getirmiştir. TFRS 7 standardına göre açıklanmak zorunda olan riskler, Şekil 2’de ele alınmıştır.

Şekil 2: TFRS 7 Standardında Yer Alan Riskler ve Gerekli Açıklamaları

Kaynak: Pucci & Tutino, 2013, s. 412

Şirketler Şekil 2’de gösterilen riskle çeşitleri için finansal raporlarında nitel ve nicel veriler içererek göstermek durumundadır. Niteliksel açıklamalar, sayıları göstermeyen ancak ilgili terimleri kullanarak bilgi sağlayan anlatı açıklamasına atıfta bulunurken, nicel açıklamalar ise, bilgileri kamuoyuna ilan etmek için sayıları kullanır (Thitinun & Yomchinda, 2021, s. 12). Niteliksel açıklamalar kapsamında; maruz kalınan riskler ve meydana gelme biçimleri ile bu risklerin yönetiminde uygulanacak politikalar ve süreçler hakkında bilgi verilmelidir. Niceliksel açıklamalarda ise, raporlama günü itibariyle maruz kalınacak özet sayısal bilgiler ile risklerle ilgili duyarlılık, vade analizlerine yer verilmelidir. Bilanço günü itibariyle açıklanan sayısal verilerin şirketlerin ilgili dönemde karşılaştıkları risk düzeyini göstermediği takdirde, maruz kalınan risk düzeyini daha detaylıca anlatan ek bilgiler sunulmalıdır (TFRS 7, 33-35. paragraf). Bu bilgiler kapsamında TFRS 7’de yer alan risklerle ilgili hükümlere yer verilmiştir.

Kredi Riski

Kredi riski, kredi kalitesinin bozulması sonucunda bir şirketin müşteri portföyünün gerçek değerinde zamanla bir azalma meydana gelme olasılığı olarak tanımlanmaktadır (Cabedo & Tirado, 2004, s. 190). Şirketler kamuoyuna, finansal araç niteliğindeki kredi riskiyle alakalı maruz kalınan azami durumu, raporlama dönemi sonunda en iyi şekilde gösterecek şekilde açıklamalıdır. Bu açıklamayı yaparken, teminat ile güvence altına alınan unsurlar ve vadesi geçmemiş, değer

düşüklüğüne uğramış alacaklar ile ilgili kredi kalitesi hakkında bilgiler verilmelidir (TFRS-7, 36. paragraf).

Finansal tablo kullanıcılarının, bir şirketin kredi riski etkilerinin değerlendirmesini ve önemli kredi riski yoğunlaşmalarının anlamasını göstermek amacıyla şirket tarafından; kredi riski derecelendirme derecelerine göre, finansal varlıkların brüt defter değeri, kredi taahhütleri ve finansal garanti sözleşmeleri gibi bilgileri, finansal araçlar için ayrıca sağlanır (Alibhai vd., 2020, s. 712).

Kredi riski açıklamaları TFRS 7’de en geniş hatları ile ele alınmaktadır. Bunun nedeni ise bu standardın “TMS 30 Bankalar ve Benzeri Finansal Kuruluşların Finansal Tablolarında Yapılacak Açıklamalar” standardının yerini alması olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla, finansal kuruluşların maruz kalacağı kredi riski ve detaylarının, diğer sektörde yer alan şirketlere göre oldukça farklı olacaktır.

TFRS 7’nin 35. paragrafın A bendi ile N bendi arasında kredi riski hükümleri belirtilmiştir. Buna göre açıklanacak bilgilerin, kapsam ve amacı, kredi riski yönetim uygulamaları, gerekli nitel ve nicel bilgiler ile maruz kalınan maksimum kredi riski hakkında açıklama hükümleri getirmektedir. Bu paragraflar sonucunda yapılan kredi riski açıklamaları, finansal tablo kullanıcılarının, kredi riskinin, gelecekteki nakit akışlarının tutarı, zamanlaması ve belirsizliği üzerindeki etkisini anlamalarını sağlamaktadır.

Likidite Riski

TFRS 7 Ek-A’ya göre Likidite riski, “Nakit olarak ya da diğer bir finansal varlığın teslimi suretiyle ödenen finansal borçlarla ilgili yükümlülüklerin yerine getirilmesinde zorlanma riski” olarak tanımlanmaktadır. Likidite riski, şirket sermaye yetkisinin azalmasını etkileyen ve fonlama ihtiyaçları için çok sayıda likit varlığı satmanın en hızlı yolunu sunan varlık satışlarına neden olabilmektedir (Sari & Sholikhah, 2019, s. 148).

Likidite riski ile ilgili, türev olmayan finansal borçlar ile sözleşmeden kaynaklanan borçları da içeren aynı zamanda türev ürünlerinde yer aldığı ve nakit çıkışına ilişkin vade analizi ile birlikte açıklamalar yapılmalıdır. Ayrıca şirketin likidite riskini yönetme şekli de açıklamalarda yer verilmelidir (TFRS-7, 39.paragraf).

Piyasa Riski

TFRS 7 EK-A kısmında piyasa riski; “Piyasa fiyatlarında meydana gelen değişimler nedeniyle bir finansal aracın gerçeğe uygun değerinde veya gelecekteki nakit akışlarında dalgalanma olması riskidir. Piyasa riski üç türlü riskten oluşur: yabancı para riski, faiz oranı riski ve diğer fiyat riski” şeklinde tanımlanmaktadır. Piyasa olarak, alıcılar ile katılımcıların bir araya geldiği, arz ve talep sonucu fiyatların oluştuğu pazar veya market olarak tanımlanabilir. Piyasada yer alan birden fazla değişkenden ötürü(faiz oranlar, yabancı para kuru, enflasyon, diğer

etmenler) işletmeler etkilenmekte ve risklere maruz kalmaktadır. Bu durumdan oluşacak riskler ise finansal tablo dipnotlarında piyasa riski adı altında açıklanabileceği gibi, piyasa riskleri olarak ayrı ayrı da yer alabilmektedir. TFRS 7'nin uygulama rehberi EK-B paragraflarına göre piyasa riskleri ortaya çıkış nedenleri aşağıda belirtilmiştir:

- Faiz oranı riski, “*finansal durum tablosuna alınmış olan faiz içeren finansal araçlardan (edinilmiş ya da ihraç edilmiş borçlanma araçları gibi) ve finansal durum tablosuna alınmamış olan bazı finansal araçlardan (bazı kredi taahhütleri gibi) kaynaklanır*”.
- Yabancı para riski (veya döviz kuru riski), “*yabancı bir para biriminden, diğer bir ifadeyle ölçüldükleri geçerli para birimi dışında bir para biriminden ihraç edilmiş olan finansal araçlarda ortaya çıkar*”.
- Diğer fiyat riski, “*finansal araçlar için, mal veya özkaynak araçlarının fiyatları gibi etkenlerdeki değişiklikler neticesinde ortaya çıkar*”.

TFRS 7 standardının 40-42. paragraflarında söz konusu piyasa riski için duyarlılık analizleri yapılması ve etkilenen finansal araçlar ile ilgili mali tablolarda bilgi verilmesi gerekmektedir. Şirketlerin uyguladıkları duyarlılık analizleri, piyasa riski değişkenlerine (döviz kuru, faiz oranı vb.) yönelik güvenilir düzeyde ölçüm sonucunda oluşacak değişimlerin, işletme gelir-gider dengesindeki ve finansal durumundaki etkilerini göstermesi gerekmektedir (TFRS 7, Ek-B18. paragraf).

Riskten Korunma (Hedge) Muhasebesi

Korunma (Hedge) muhasebesi finansal risklerden korunması amacıyla kullanılan araçların, şirketlerin finansal durumlarındaki değişimlere etkisinin değerlendirilmesi ve muhasebeleştirilme işlemleri olarak tanımlanmaktadır. Korunma muhasebesi aracılığıyla kullanılan finansal araçlar ve korunması kararlaştırılan finansal kalemlerde oluşacak gelir ve giderler raporlanmaktadır (Campbell, vd., 2019: 45). Riskten korunma muhasebesinin kriterleri şu şekildedir (DeMarzo & Duffie, 1995, s. 749):

1. Korunma yapılacak kalem, işlem yapan işletmeyi finansal riske maruz bırakmalıdır.
2. Riskten korunma pozisyonu başlangıcında bir korunma olarak belirlenmeli ve işletmenin riske maruz kalmasını azaltmalıdır.
3. Bu işlemin önemli özellikleri ve beklenen şartları tanımlanmalıdır.
4. Beklenen işlemin gerçekleşmesi muhtemel olmalıdır.

TFRS 9 bünyesinden riskten korunma ilişkisinde iki unsur vardır: korunan kalem ve korunma aracı. Korunan kalem, işletmeyi bir piyasa riskiyle/riskleriyle karşı karşıya bırakan ve “Hedge edilmiş (Korunmuş)” olarak tanımlanan kalemdir. Korunma aracı ise, korunan kalemin maruz kaldığı risk/riskleri koruyan unsurdur (Ramirez, 2015, s. 24).

Riskten korunma araçlarını şirketler belirlemek zorundadır. Korunma aracı olarak şirketler türev bir finansal aracı seçebileceği gibi türev olmayan herhangi bir araç da riskten korunma muhasebesine araç olabilmektedir. Türev araçlar ise, gelecekteki fiyat hareketliliğine karşı pozisyon almak için, değeri bir veya daha fazla varlığa dayanan finansal varlıktan türetilen araçlardır (Sangha, 1995, s. 46). TFRS 9 Finansal Araçlar Standardının EK-A kısmında açıklanan türev ürünler, finansal araçlara karşı piyasa dinamiklerinden kaynaklanabilecek riskler için adeta bir sigorta vazifesi görmektedir. Bir ürünün gelecekte olası fiyat artışları güdüsüyle, ürün fiyatının bugünden sabitlenmesi amacıyla işletmelerin türev ürünlere başvurması, risk yönetim amacına girer (Koçyiğit vd., 2009, s. 112). Bu bağlamda, şirketler türev ürünleri spekülatif, al-sat amaçlı kullanabildikleri gibi riskten korunma amacı açısından kullanabilmektedirler.

TFRS-9 Standardında yer alan riskten korunma muhasebesi, şirketlerin karşılaştığı riskleri yönetmek amacıyla, kar veya zararı etkileyebilecek muhtemel durumları çerçevesinde kullandığı finansal araçların finansal tablolardaki etkisini göstermektedir (İpek, 2020, s. 78).

Standartta riskten korunma şekli üç çeşittir: gerçeğe uygun değer riskinden korunma, nakit akış ile ilişkin risklerden korunma, yurtdışında bulunan işletmelere yatırım riskinden korunma şeklindedir. Ayrıca riskten korunan kalem ile kullanılan finansal araç arasında güçlü bir ilişkinin olması gerekmektedir (TFRS-9, 6.bölüm).

Riskten korunma muhasebesi ile ilgili finansal tablolarda kamuoyuna açıklanacak bilgiler, diğer riskler de olduğu gibi TFRS 7 standardına göre ele alınmaktadır. İşletme, her bir finansal riskten korunma işlemi itibarıyla aşağıdaki verilen hususları ayrı ayrı kamuoyuna açıklamak durumdadır (TFRS 7, 22. paragraf):

1. Kullanılan korunma araçlarının ve bunların nasıl kullanıldığının
2. Riskten korunan kalem ile korunma aracı arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunun,
3. Korunma ile ilgili sonuçları kamuoyuna duyurmalıdır.

Ayrıca şirketler, korunma işlemi türleri (gerçeğe uygun değer, nakit akış riski ve yurtdışı yatırım riskinden korunma) için risk kategorisi itibarıyla ayrı olarak tablo şeklinde açıklamaktadır (TFRS 7, 23. paragraf).

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı; Borsa İstanbul'a (BİST) kayıtlı ve imalat sektöründe yer alan şirketlerin mali tablolarında muhasebe ve finansal raporlama standartlarına göre finansal tablolarında yer alan risk açıklamalarını içerik yönünden analiz etmektir. Ayrıca, maruz kalınan risklere karşı, türev araçlara ve/veya riskten korunma muhasebesine başvurulup vurulmadığını, finansal risk türlerinin çeşitliliğini tespit etmektir.

Çalışmanın yöntemi olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, “sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunmadır” şeklinde tanımlanmaktadır (Tavşancıl ve Aslan, 2001, s. 22). Sosyal bilimlerde konuların ve metinlerin yapısını daha iyi anlamak için kullanılan ve nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi, finansal tablo ve dipnotlarında risk açıklamalarına yönelik kullanılmıştır.

Çalışmanın kapsamını halka açık imalat sektöründe yer alan 186 şirketin 2020 yılı 12 aylık bağımsız denetimden geçmiş konsolide finansal raporları oluşturmaktadır. Finansal tabloların riske yönelik açıklamalar yapıldığı “Türev Araçlar (Ürünler)”, “Finansal Araçlardan Kaynaklanan Riskler” ve “Riskten Korunma Muhasebesi” bölümlerine odaklanılmış ve finansal tablo dipnotlarında diğer bölümlerde yapılan risk açıklamaları dikkate alınmamıştır.

Şirketlerin raporlarına Kamu Aydınlatma Platformu (KAP)’nun web sitesinden ulaşılmıştır. İmalat sektörünün seçilme nedeni ise, borsada en çok şirketin yer aldığı ana sektör olması ve bu sektörde yer alan şirketlerin karşılaştığı risk çeşitliliğinin farklı olabilme ihtimalinin düşünülmesidir.

ANALİZ VE BULGULAR

Bu bölümde öncelikle imalat ana sektöründe yer alan şirketlerin faaliyette buldukları alt sektörlere göre dağılımı incelenecek daha sonra sırasıyla türev ürün kullanımı ve riskten korunma muhasebesi uygulayıp uygulamadıkları ile finansal araçlardan kaynaklanan riskler hakkındaki açıklamaları analiz edilecektir.

Tablo 1: İmalat Sektöründe Alt Sektörlere göre şirketlerin dağılımı

Alt Sektör	Şirket Sayısı
Gıda, İçecek ve Tütün	32
Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri	23
Orman Ürünleri Ve Mobilya	5
Kağıt ve Kağıt Ürünleri, Basım ve Yayın	15
Kimya İlaç Petrol Lastik ve Plastik Ürünler	36
Taş ve Toprağa Dayalı	22
Ana Metal Sanayi	20
Metal Eşya Makine Elektrikli Cihazlar ve Ulaşım Araçları	32
Diğer İmalat Sanayii	1
Toplam	186

Kaynak: Kamu Aydınlatma Platformu, <https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler> (28.11.2021 tarihi itibarıyla)

Çalışma yapıldığı sırada İmalat Sektöründe Tablo 1’de görüldüğü gibi 186 şirket bulunmakta, bu şirketlerin 11’i bir yıldan kısa süre içerisinde halk arz

edilmiştir. 1 şirketin ise özel hesap dönemi dolayısıyla 12 aylık finansal tablolarını henüz açıklamamıştır. Nihai olarak imalat sektörüne kayıtlı 174 şirketin Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS)'na göre yayınlanan 2020 yılına ait yıllık finansal tabloları incelenmiştir.

Türev Araç Kullanımı ve Riskten Korunma Muhasebesi Açıklamaları

Araştırma kapsamındaki şirketlerin finansal tablolarında türev araçlara yönelik bilgilerin yer alıp almadığı araştırılmıştır. Araştırma sonucunda türev ürün kullanan ve kullanmayan şirketlerin sayısı aşağıda Tablo2 'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Şirketlerin Türev Araç Kullanımı

	Sayı	Yüzde
Kullanan Şirket	56	%32
Kullanmayan Şirket	118	%68
Toplam	174	%100

İmalat sektöründeki şirketlerin 56'sı (%32) türev araçları kullandıkları, 118'i ise (%68) türev araçları kullanmadıkları tespit edilmiştir. Şirketlerin türev araçları kullanma amaçları aşağıda Tablo 3 'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Türev Araç Kullanma Amacı

Türev Kullanma Amacı Açıklama	Sayısı
Döviz Kuru Riski	41
Al Sat Amaçlı	25
Faiz oranı swap	17
Ürün Hammadde Fiyat Riski	16

Kullanım amacına göre bakıldığında, şirketlerin daha çok döviz kuru riskine yönelik türev aracı kullandığı görülmüştür. Bunun nedeni ise, ülkemizde döviz kuru volatilitésinin son yıllarda yüksek olması ve şirketlerin riskten korunma konusunda döviz kuruna yönelik eğilim göstermesi olduğu anlaşılmaktadır. Korunma amacıyla kullanılan türev araçların spekülatif amaçlarla da şirketler tarafından kullanıldıkları görülmektedir.

Riskten Korunma Muhasebesi Açıklamaları

TFRS 9'a göre, İşletmelerin riskten korunma muhasebesi uygulamaları yapabilmesi için, bir takım kriterlerin uygun olması gerekmektedir. Türev araçların farklı kullanım amacı ve kriterleri gereği risk açıklamalarını analiz etmekte sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, BIST İmalat sektöründe yer

alan İşletmelerin riskten korunma muhasebesi açıklamaları analiz edilmiş ve aşağıda Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Riskten Korunma Muhasebesi Açıklamaları

Riskten Korunma Muhasebesi Uygulanmış Mı?	Sayı	Yüzde
Evet	35	%20
Hayır	139	%80
Toplam	174	%100

İmalat sektöründeki şirketlerin 35'i (%20) riskten korunma muhasebesi açıklamalarında bulunurken, 139'u ise (%80) bu konuyla ilgili açıklamada bulunmamışlardır. Riskten korunma muhasebesi ile ilgili açıklamalarda, TFRS 9'da yer alan riskten korunma muhasebesi çeşitleri Tablo 5'te gösterilmiştir. Aynı şirket birden fazla konuda korunma muhasebesi uygulayabildikleri için, tabloda şirket sayısı yerine açıklama sayısı ele alınmıştır.

Tablo 5: Riskten Korunma Muhasebesi Uygulama Sebebi

	Açıklama Sayısı
Gerçeğe Uygun Değer Riskinden Korunma	17
Nakit Akış Riskinden Korunma	31
Yurtdışındaki İşletmeye İlişkin Net Yatırım Riskinden Korunma	10

Araştırmada şirketlerin korunma aracı olarak genellikle türev araçların kullanıldığı görülmektedir. Korunma muhasebesi uygulayan 5 şirkette ise, türev araç dışında vadeli mevduat ve banka kredisi korunma aracı olarak kullanılmıştır.

Finansal Araçlardan Kaynaklanan Risklere Yönelik Açıklamalar

Araştırma kapsamında TFRS 7'de yer alan risk çeşitleri ile ilgili imalat sektöründe faaliyette bulunan şirketlerin finansal tablo dipnotlarındaki açıklamalar incelenmiştir.

Kredi Riski Açıklamaları

TFRS 7 kapsamında kredi riski açıklaması yapan ve yapmayan şirketlerin durumu Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Kredi Riski Açıklamaları

	Şirket Sayısı	Yüzde
Kredi Riski Açıklaması Yapan	170	%98
Kredi Riski Açıklaması Yapmayan	4	%2

Toplam	174	%100
---------------	------------	-------------

İmalat sektöründeki şirketlerin 170'i (%98) TFRS 7'ye göre kredi riski açıklamalarında bulunurken, 4'ünün ise (%2) bulunmadıkları görülmektedir. Kredi riski açıklamalarına yer vermeyen şirketlerde, ticari ve diğer alacaklarla ilgili politikaların, kredi riskine maruz kalınmadığı görülmüştür.

Dipnotlarda kredi riski açıklamalarında yer alan konular ve açıklama sayıları Tablo 7'de verilmiştir. Bir şirket farklı konularda da açıklamada bulunabildiği için, tabloda veriler açıklama sayısı olarak yer almaktadır.

Tablo 7: Kredi Riski Açıklamaları ile İlgili Veriler

Açıklama Konusu	Açıklama sayısı
İlişkili Taraflardan Vadesi Geçmiş Alacaklar	37
Diğer Taraflardan(Ticari) Vadesi Geçmiş Alacaklar	164
Diğer Alacaklardan vadesi Geçmiş Olanlar	29
Teminat Altına Alınmış Alacaklar	75
Vadesi Geçmemiş ve Değer Düşüklüğüne Uğramış Alacak	3
Bilanço dışı kredi riski içeren unsurlar	3

Tablo 7'de TFRS 7 kredi riski açıklamalarına göre oluşan veriler yer almaktadır. Ayrıca dipnotlarda, yukarıdaki konularla ilgili alacakların nicel olarak bilgileri de bulunmaktadır. Dolayısıyla, TFRS 7 kapsamında hem nitel hem de nicel açıklamaların kamuoyuna sunulduğu görülmüştür.

TFRS-7 uygulamaya yönelik bölümde getirilen yükümlülük ile şirketlerin kredi riskine yönelik vade analizi ile ilgili verileri Tablo 8'de incelenmiştir.

Tablo 8: Kredi Riski Vade Analizi ile İlgili Açıklamalar

	İşletme Sayısı	Yüzde
Vade Analizi yapan Şirket	85	%50
Vade Analizi Yapmayan Şirket	85	%50
Toplam	170	%100

Araştırma kapsamında 85 şirketi vade analizi açıklamalarına yer verdiği görülürken, 85 şirketin ise vade analizinde bulunmadığı belirlenmiştir. İmalat

sektöründeki şirketlerin nerdeyse yarısının vade analizinde bulunmaması, TFRS 7 uygulama rehberi açısından istenmeyen bir durum olduğu, kamuoyunun bilgilendirilme hükümlerine ters düştüğü görülmektedir. Vade analizi yapan şirketler ise dipnotlarda, alacaklarının vadesinin ne kadarlık bir süre ile geçmiş olduğunu gösterdiğine ilişkin tablolar düzenlemişlerdir. Buna göre tablolarda genellikle süreler:

- Vadesi 0-3 ay arası geçmiş alacaklar
- Vadesi 3-12 ay arası geçmiş alacaklar
- Vadesi 12 ay ile 5 yıl arası geçmiş alacaklar
- Vadesi 5 yıl üzerinde geçmiş alacaklar olarak düzenlenmiştir.

Likidite Riski Açıklamaları

TFRS-7’de finansal araçlardan kaynaklanan risklerden biri olan likidite riski açıklamaları ile ilgili imalat sektöründe yer alan şirketlerin finansal tablo dipnotlarında yer alan veriler Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9: Likidite Riskine Yönelik Açıklamalar

		Maksimum Vade Analizi ile ilgili Açıklama Sayıları ve Yüzdeleri			
Likidite Riskine Maruz Kalemler	Toplam Açıklama Sayısı ve Yüzdesi	3 Aydan Kısa	3 – 12 ay Arası	1-5 Yıl Arası	5 Yıldan Uzun
Banka Kredileri (Finansal Borçlar)	140 (%100)	6 (%4)	10 (%7)	91 (%65)	33 (%24)
Finansal Kiralamalar	82 (%100)	-	-	62 (%75)	20 (%25)
Ticari Borçlar	160 (%100)	65 (%41)	78 (%49)	15 (%9)	2 (%1)
Diğer Borçlar	127 (%100)	72 (%57)	34 (%27)	18 (%14)	3 (%2)
İlişkili Taraflardan Borçlar	36 (%100)	18 (%50)	15 (%41)	3 (%9)	-
Çalışanlara Sağlanan Faydalar Bor.	32 (%100)	19 (%59)	10 (%32)	-	3 (%9)
Türev Araçlardan Kaynaklanan Nakit Çıkışları	26 (%100)	8 (%31)	12 (%46)	6 (%32)	-
Özel Durum Likidite Riski Aç(İhracat)	2 (%100)	2 (%100)	-	-	-

Ertelenmiş Gelir	11 (%100)	5 (%46)	4 (%36)	2 (%18)	-
Kısa ve Uzun Vadeli Karşılıklar	10 (%100)	1 (%10)	3 (%30)	3 (%30)	3 (%30)
Kıdem Tazminatı Karşılıkları	1 (%100)	-	-	-	1 (%100)
Dönem Karı Vergi Yükümlülüğü	3 (%100)	1 (%33,3)	2 (%66,6)	-	-
Kullanım Hakkı Yükümlülükleri	3 (%100)	-	-	1 (%33,3)	2 (%66,6)
Ertelenmiş Vergi Yükümlülüğü	2 (%100)	-	-	-	2 (%100)
Toplam	635 (%100)	197 %31	168 %26,5	201 %31,7	69 %10,8

Likidite riski açıklamaları ile ilgili 174 şirketin 168'i dipnotlarda açıklamalarda bulunurken, 6 şirketin ise açıklamalara yer vermediği görülmüştür. Şirketler tarafından dipnotlarda likidite riski bölümünde Tablo 9'a benzer bir çizelge aracılığıyla nitel ve nicel açıklamalar yer almaktadır. Tablo 9'da da likidite riskine maruz kalan kalemler ile vade analizi birlikte sunulmuştur. Her bir kalemlerle ilgili açıklama toplamları mutlak ve yüzde halinde gösterilmiş ve likidite çıkışına maruz kalacağı maksimum vade analizleri de, açıklama sayılarına göre dağıtılmıştır. Buna göre, likidite riskine maruz kalemlerle ilgili toplam 635 açıklama bulunmaktadır. İncelemeye göre, likidite riskine maruz en fazla açıklama sayısı 160 açıklama ile ticari borçlar olduğu görülmüştür. İşletmelerin likidite riskine maruz kalacağı nakit ve benzeri varlık çıkışı maksimum vade analizi açıklamaları kapsamında;

- 201 açıklama (%31,7) 1-5 yıl arası
- 197 açıklama (%31) 3 aydan kısa
- 168 açıklama (%26,5) 3-12 ay arası
- 69 açıklama (%10,8) 5 yıl ve üstü olduğu görülmüştür.

Bunların dışında likidite riskine maruz kalemlerin her biri ile ilgili açıklama sayıları ve maksimum vade analizleri Tablo 9'da ele alınmıştır.

Likidite riski açıklamaları yapan şirketlerin TFRS 7'de yer alan hükümler kapsamında eylemde buldukları ve finansal bilgi kullanıcılarına sundukları görülmüştür.

Faiz Oranı Riski Açıklamaları

Bu kısımda, TFRS 7 kapsamında finansal araçlardan kaynaklanan risk çeşitleri içerisinde piyasa risklerinden olan faiz oranı riski ile ilgili, imalat sektöründe yer alan şirketlerin dipnotlarda yaptıkları açıklama sayıları incelenmiştir. Finansal raporları incelenen 174 şirketin 48'i (%27,5) faiz oranı riski ile ilgili açıklamada bulunmamıştır. Faiz oranı riski ile ilgili araştırma kapsamında toplanan veriler Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Faiz Oranı Risk Açıklamaları Sayıları

A) Değişken Faizle Borçlanma Sayısı	61
Değişken Faiz Oranı Riskine Maruz Kalan Kalemler ve Açıklama Sayısı	
Finansal Varlıklar ve Yatırımlar	7
Finansal Borçlar	60
B) Sabit Faizle Borçlanma Açıklama Sayısı	115
Değişken Faiz Oranı Riskine Maruz Kalan Kalemler ve Açıklama Sayısı	
Finansal Varlıklar ve Yatırımlar	73
Finansal Borçlar	110
Kiralama İşlemlerinden Borçlar	13

Araştırma kapsamında İmalat sektöründe yer alan şirketlerin, faiz oranı riski açıklamalarının 61'i (%35) değişken faiz oranı ile ilgili iken, 115'i (%66) sabit faiz oranı ile ilgilidir. Aynı zamanda bir şirket birden fazla faiz oranı riski hakkında açıklama yapabildiğinden, Tablo 10'da veri olarak açıklama sayılarına yer verilmiştir. Buna ek olarak bir şirketin birden fazla borçlanma kalemi faiz oranı riskine uğrayabilmektedir. Yine değişken ve sabit faiz oranı riskinden etkilenebilecek finansal tablo kalemleri de Tablo 10'da olduğu gibi açıklanmıştır.

Değişken faiz oranı riskine yönelik TFRS 7 kapsamında açıklamalarda bulunan şirketlerin, finansal tablo kalemlerine yönelik duyarlılık analizlerine de yer verdiği görülmüştür. Duyarlılık analizlerinde faiz oranlarında %10 oranında değişmelere (azalış ve artış ayrı ayrı) yönelik finansal tablolarda oluşabilecek kar ve zarara ilişkin etkiler kullanıcılara sunulmuştur.

Diğer Fiyat Riski Açıklamaları

TFRS 7 piyasa risklerinden biri olan diğer fiyat riski, araştırma kapsamında ele alınmıştır. Dipnotlarda "fiyat riski" adı altında da yer alan açıklamalar, Tablo 11'de açıklama yapan şirket sayısına göre gösterilmiştir.

Tablo 11: Diğer Fiyat Riski Açıklamaları Yapan İşletme Sayısı ve Yüzdesi

	Şirket Sayısı	Yüzdesi
Fiyat Riski Açıklamaları Yapan	30	(%17)
Fiyat Riski Açıklaması Yapmayan	144	(%83)
Toplam	174	(%100)

Tablo 11'e göre imalat sektöründeki şirketlerin 30'u (%17) TFRS 7'ye göre fiyat riski açıklamalarında bulunurken, 144'ünün ise (%83) bulunmadıkları görülmektedir. Açıklama yapan şirketlerin dipnotlarında fiyat riskine maruz konular ve açıklama sayıları ise Tablo 12'de ele alınmıştır.

Tablo 12: Fiyat Riskine Maruz Konular ve Açıklama Sayıları

Fiyat Riski Açıklama Konuları	Açıklama Sayıları
Maliyet iyileştirici önlemler	16
Satışlara İlişkin Oluşacak Risk	7
Emtia(Ham madde, Ticari Mal) Fiyat Riski	20
Türev Ürün (Riskten Korunma)	5

Tablo 12'ye de şirketlerin diğer fiyat riski açıklamalarında yer alan nicel veriler gösterilmiştir. İncelenen şirketlerin %83'ünün fiyat riski hakkında bilgi vermemesi ve açıklama yapan şirketlere de yalnızca nicel veriler görülmüştür. Bu konuda şirketlerin TFRS 7 hükümlerince diğer fiyat riski açıklamalarını neden gerçekleştirmedikleri konusunda kamuoyunu aydınlatması gerekmektedir.

Yabancı Para (Döviz Kuru) Riski Açıklamaları

TFRS 7 kapsamında açıklama yapmak zorunda olduğu ve piyasa risklerden yabancı para (döviz kuru) riski, imalat sektörü kapsamında incelenmiştir. Tablo 13'te söz konusu riskle ilgili açıklama yapan ve yapmayan şirketler gösterilmiştir.

Tablo 13: Yabancı Para Riski Açıklamaları Yapan-Yapmayan Şirket Sayısı

	Şirket Sayısı	Yüzde(%)
Yabancı Para riski Açıklamasında Bulunan	167	(%96)
Yabancı Para riski Açıklamayan	7	(%4)
Toplam	174	(%100)

Şirketlerin finansal tablo dipnotları incelendiğinde, risk çeşitleri ile ilgili en detaylı bilgilerin “Yabancı Para” riski ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu açıklamaların detaylarında;

- Finansal durum tablosunda yabancı paralı parasal ve parasal olmayan kalemlerin varlık ve yükümlülük açısından büyüklüğü,
- Şirketlerin yabancı paralı finansal durum tablosuna göre net döviz pozisyonları,
- Döviz kurlarında değişimlere ilişkin finansal tabloları etkileyebilecek duyarlılık analizleri (döviz kurundaki %10'luk artış ve azalışın finansal tablolara etkileri),
- Şirketlerin dış ticaret ile ilgili ithalat ve ihracat rakamları,
- Döviz kuru ile ilgili korunma (hedge) durumları ile türev ürün kullanımları gibi detaylı bilgiler olduğu görülmüştür.

Tablo 14’te imalat sektöründeki şirketlerin yabancı para riski açıklamalarında yer alan finansal durum tablosundaki döviz cinsinden kalemlerine ilişkin açıklama sayı ve yüzdeleri verilmiştir. Şirketlerin ticari faaliyetleri sonucunda birbirinden farklı para birimlerinden kalemleri olduğu gözlenmiştir. Fakat imalat sektöründe yabancı para riski açıklamalarında en çok sırasıyla; Amerikan Doları (USD), Avrupa Birliği Para Birimi (Euro) ve İngiliz Sterlini (GBP) şeklinde üç para birimi üzerinden yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu üç para biriminden olan finansal durum tablosu kalemlerinin yüzdesi, Tablo 14’te ayrı ayrı verilmiş ve bunların dışında kalan para birimlerin yüzdesi ise “Diğer” kısmında ele alınmıştır.

Tablo 14: Yabancı Para Kalemleri Açıklama Sayısı ve Yüzdesi

Yabancı Para Cinsinden Varlık Kalemleri	Açıklama Sayısı	PARA BİRİMİ			
		USD	EURO	GBP	Diğer
Ticari Alacaklar (Kısa ve Uzun Vadeli)	151	%97	%95	%23	%18
Parasal Finansal Varlıklar	152	%100	%96	%20	%25
Parasal Olmayan Finansal Varlıklar	20	%80	%80	%5	%5
Diğer Varlık Kalemleri	80	%86	%73	%15	%3
Yabancı Para Cinsinden Yükümlülük Kalemleri		USD	EURO	GBP	Diğer
Ticari Borçlar (Kısa ve Uzun Vadeli)	153	%92	%96	%22	%21
Kısa ve Uzun Vadeli Finansal Yükümlülükler	114	%50	%88	%6	%2
Parasal Diğer Yükümlülükler	72	%93	%83	%10	%11
Parasal Olmayan Diğer Yükümlülükler	22	%77	%72	%9	%4
Bilanço dışı Türev Araçlarının Net Varlık/		USD	EURO	GBP	Diğer

(Yükümlülük) Pozisyonu					
Aktif Karakterli Bilanço Dışı Döviz Cinsinden Türev Ürünler	24	%91	%70	%8	%12
Pasif Karakterli Bilanço Dışı Döviz Cinsinden Türev Ürünler	19	%95	%58	%16	%10

Tablo 14’te verilen bilgiler incelenen şirketlerin yabancı para riski açıklamalarına benzer şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır. Fakat tabloda şirketlerden farklı olarak, dönen ve duran varlıklarla ilgili açıklamalar ile kısa ve uzun vadeli yükümlülükler ile ilgili açıklamalar birlikte ele alınmıştır. Ayrıca Tablo 14’te görülen varlık ve yükümlülük kalemleriyle alakalı yabancı paralı kalemlerin açıklama sayılarıyla beraber, ilgili kalemin hangi para biriminden olduğuna dair yüzdeler ele alınmıştır. Bir şirket aynı kalemlerle ilgili birden fazla para birimi bazında açıklama yapabildiğinden, para birimi ile ilgili açıklamalar sadece yüzdesel olarak verilmiştir. Bu bağlamda, yabancı para biriminden en çok açıklama yapılan kalemler: ticari borçlar, parasal finansal varlıklar, ticari alacaklar ve finansal yükümlülüklerdir. Finansal yükümlülükler dışında tüm kalemlerin para birimi olarak USD ve Euro ağırlıklı açıklamalar olduğu saptanmıştır. Finansal yükümlülüklerde Euro’nun ağırlığının diğer para birimlerine göre fazla olması, şirketlerin duyarlılık analizleri kapsamında Euro’daki değişimlerde etkisinin daha fazla olacağı anlaşılmakta ve yükümlülüklerin parasal tutarları ile döviz kuru hareketlerinin birlikte analiz edilmesi gerektiğinin ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 14’te görüldüğü gibi imalat sektöründeki şirketler yabancı para riskine ilişkin yabancı para biriminden düzenlenen türev araçları hakkında bilgiler vermektedir. Aktif ve pasif karakterli türev ürünler olmak üzere iki farklı şekilde açıklamalar bulunmakta ve türevlerin daha çok dolar bazında olduğu görülmektedir.

Yabancı para riski açıklamaları kapsamında, yabancı para biriminden oluşan parasal ve parasal olmayan kalemlerin ile aktif ve pasif dengesi bilgilerine ulaşılmakta ve bu durum şirketin “net döviz pozisyonu” olarak adlandırılarak açıklanmaktadır. Eğer yabancı para cinsinden varlık kalemlerinin, yabancı para cinsinden yükümlülük kalemlerine göre daha büyük olması durumunda “pozitif net döviz pozisyonu (varlık yönlü)” olarak gösterilmektedir. Söz konusu pozisyonun tam tersi geçerli olduğu durumda ise “negatif döviz pozisyonu (yükümlülük yönlü)” şeklinde açıklanmaktadır. Dolayısıyla döviz pozisyonlarıyla alakalı, şirketlerin açıklama durumları Tablo 15’te verilmiştir.

Tablo 15: Şirketlerin Net Döviz Pozisyonu Durumu

	Şirket Sayısı	Yüzde
Net Döviz Pozisyonu Açıklaması Yapan Şirket	167	(%100)

Pozitif Döviz Pozisyonu (Varlık Yönlü)	96	(%57)
Negatif Döviz Pozisyonu (Yükümlülük Yönlü)	72	(%43)

İmalat sektöründeki yabancı para riski açıklamasında bulunan şirketlerin 96'sında (%57) pozitif döviz pozisyonu bulunurken, 72'sinde ise (%43) negatif döviz pozisyonu olduğu görülmektedir.

Şirketlerin TMS/TFRS'ye göre hazırladıkları finansal tablo ve dipnotları incelendiğinde, yabancı para riski açıklamalarında, yapılan ithalat ve ihracat rakamlarına ilişkin bilgilere rastlanmıştır. Tablo 16'da şirketlerin dış ticaret bilgileri yer almaktadır.

Tablo 16: Şirketlerin Dış Ticaret İle İlgili Durumu

	Şirket Sayısı	Yüzde
Dış Açık Olmayan (İhracat - İthalat Pozitif)	63	(%38)
Dış Açık olan (İhracat - İthalat Negatif)	39	(%23)
Dış Ticaret Yapmayan ya da bilgi vermeyen	65	(%39)
Toplam	167	(%100)

Araştırma kapsamında yabancı para riskine yönelik korunma (hedging) durumu Tablo 17'de gösterilmiştir.

Tablo 17: Döviz Korunma (Hedging) Durumu

	Şirket Sayısı	Yüzde
Döviz Korunma Aracı (Hedge) Kullanan	39	(%23)
Döviz Korunma Aracı (Hedge) kullanmayan	128	(%77)
Toplam	167	(%100)

Tablo 17'de şirketlerin yabancı para riskine ilişkin korunma (hedge) durumları gösterilmiştir. Ayrıca şirketler finansal raporlarda net döviz pozisyonu konusunda bilgiler vererek, hedge işlemini pozisyon açısından sağladıklarını belirtmektedirler.

Sermaye Riski(Sermaye Risk Yönetimi) Açıklamaları

Sermaye riski veya sermaye risk yönetimi bölümü, finansal tablo dipnotlarında TFRS 7 kapsamında kamuoyuna açıklanacak risklerin içinde yer almayan fakat muhasebe standartlarının amacına göre şirketlerin kamuoyuna sundukları risk açıklamalarındandır. Şirketler bu açıklamaları finansal rapor dipnotlarında farklı bölümlerinde yer verdikleri tespit edilmiştir. Sermaye risk

yönetimini finansal raporlarda şirketler, net borç/özsermaye oranı ile göstermektedirler. Net borçlar ise toplam borçlardan, nakit ve nakit benzerlerinin çıkarılması ile hesaplanmaktadır. Tablo 18’de imalat sektöründe analiz edilen şirketlerin sermaye riski açıklama sayıları ve yüzdesi gösterilmiştir.

Tablo 18: Sermaye Riski Açıklaması Yapan-Yapmayan Şirket Sayısı ve Yüzdesi

	Şirket Sayısı	Yüzde
Sermaye Riski Açıklaması Yapan	146	(%84)
Sermaye Riski Açıklaması Yapmayan	28	(%16)
Toplam	174	(%100)

İmalat sektöründeki şirketlerin 146’sı (%84) sermaye riski açıklaması yaparken, 28’i (%16) açıklamalarda bulunmamaktadır. Bu açıklamaların detayları incelendiğinde ise, şirketin sermaye yapısının değişimi ile net borç ve özsermaye durumun sayısal verilerle ortaya konulduğu görülmektedir. Şirketlerin bu bölümde kamuoyuna açıkladığı net borç/özsermaye oranlarına göre Tablo 19 hazırlanmıştır.

Tablo 19: Net Borç/ Özsermaye Oranı ve Şirketlerin Durumu

Net Borç/ Özsermaye Oranı	0-0,24	0,25-0,49	0,50-0,74	0,75-1	1,0 - 2	2 +	
Şirketlerin Net Borç/Özsermaye Durumu	41	45	32	10	22	24	174
Sermaye Riski Açıklaması Yapmayan Şirketlerin Durumu	5	5	2		5	12	28

Tablo 19’da sermaye riski açıklamasında bulunan ve bulunmayan tüm şirketlerin net borç/özsermaye oranları yer verilmiştir. Sermaye riskini açıklamayan şirketlerin oranları finansal tabloları yardımıyla tarafımızdan hesaplanmış ve analize dahil edilmiştir. Buna göre verileri incelenen şirketlerin 128’i oranı 1’in altında olduğu ortaya çıkmıştır. 22’i şirketin oranı 1-2 arasında olduğu gözlemlenmiş, oranı 2’nin üstünde olan şirket sayısı ise 24 olarak saptanmıştır. Net borç/özsermaye oranı 2’nin üstünde olup sermaye riski açıklamayan şirket sayısı ise 12 tanedir. Bu durum muhasebe standartları açısından risk açıklamaları amacına ve uygulamalarına göre çeliştiği söylenebilmektedir.

SONUÇ

İmalat sektöründe bulunan şirketlerin uluslararası muhasebe standartları kapsamında riske yönelik niteliksel ve niceliksel açıklamaları içerik yönünden incelenmiştir. Buna göre, TFRS 9 riskten korunma muhasebesi ve türev araçlar ile TFRS 7’de yer alan finansal araçlardan kaynaklanan risk açıklamaları analiz edilmiştir.

İmalat sektörüne yer alan ve analiz edilen 174 şirketten; türev araç kullanan şirketlerin (56 şirket), %62,5'inin (35 şirket) riskten korunma muhasebesi kapsamında uygulamaya gittiği tespit edilmiştir. Bu durumda şirketlerin %37,5'inin (21 şirket) türev araçlarını al-sat veya pozisyon amaçlı kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Riskten korunma uygulamalarında, korunma aracı olarak türevlere başvurulmasının yanı sıra, farklı araçlara da yönelen şirketler de tespit edilmiştir. TFRS 9'da yer alan riskten korunma muhasebesi çeşitlerinden en fazla nakit akış riskinden korunma uygulamalarının yapıldığı ortaya konulmaktadır. Ayrıca yabancı para riski açıklamalarında da, türev araç kullanımına şirketler yer vermektedir.

TFRS 7'de yer alan kredi riski açıklamaları incelendiğinde, şirketlerin %50'sinin vade analizi yapmadıkları ortaya konulmuştur. TFRS 7 Uygulama EK-B'ye göre, kredi riski açıklamalarında nicel ve nitel veriler yanında vade analizlerinin de kamuoyuna açıklanması gerekliliğinden bahsedilmektedir. Buna göre, şirketlerin vadesi geçmiş alacaklarına göre açıklamalar yapmalı, eğer vade analizi yapılmıyorsa, nedeni kamuoyuna duyurulmalıdır.

TFRS 7 kapsamında likidite analizleri açıklamalarının vade analizleri ile birlikte sunulması, kullanıcılara hem şirketlerin nicel olarak likidite riskine maruz kalacakları tutarları, hem de parasal tutarların ne kadarlık sürede nakit çıkışına uğrayacağı açısından faydalı bilgiler sağlamaktadır.

TFRS 7'de yer alan piyasa risklerine yönelik açıklamalar da incelenmiştir. Buna göre şirketlerin, yabancı para riskine yönelik açıklama yapan şirketler %96 oranındayken, faiz oranı riski açıklamaları yapan şirketler %72,5, diğer fiyat riski açıklamaları yapan şirketlerin oranı ise %17'dir. Piyasa risklerinden en detaylı nitel ve nicel açıklamalar yabancı para riskine ilişkin olduğu görülmüştür. Yalnız yapılan duyarlılık analizlerinde, döviz kurlarına ilişkin %10'luk artış ve azalışın etkileri test edilerek kamuoyuna bilgi verilmiştir. Son dönemde artan döviz kurları ve oynaklıkları ile alakalı duyarlılık analizlerinin piyasa koşullarına uygun oranlar ile gerçekleştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Döviz kuru oynaklıklarının şirket paydaşları tarafından, hem döviz pozisyonu hem de gelecekteki etkisi açısından önemi gittikçe artmaktadır. Faiz oranı açıklamaları ele alındığında ise, sabit ve düşük faizden kredi kullanan şirketlerin faiz oranı riskine yer vermedikleri sermaye riski açıklamaları ile birlikte değerlendirildiğinde söylenebilmektedir. Piyasa risklerinden son olarak diğer fiyat riskine yönelik açıklamalar incelendiğinde ise, şirketlerin büyük %83'ünün fiyat riski belirtmediği ortaya konulmuştur. Şirketler tarafından bu durumun sonuçlarını ve açıklamama sebepleri TFRS 7'de yer alan hükümlerce ortaya koyulmalıdır.

Şirketlerin muhasebe ve finansal raporlama standartlarının amacına göre, sermaye riski açıklamalarına yer verdikleri de görülmektedir. Fakat sermaye riski yüksek olan bazı şirketlerin finansal raporlarda bu duruma yer vermemesi, ihtiyaca uygunluk ve gerçeğe uygun sunum bilgi açısından uygun görülmemektedir.

Çalışma sonucunda 2020 yılının 12 aylık konsolide finansal tabloları ve dipnotların özeti şeklinde bulgular tablolar halinde sunulmuştur. Bu bağlamda, gelecekte muhasebe ve finansal raporlama standartlarında yer alan risk açıklamaları alanında yapılacak çalışmalar için bir veri seti oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

Alibhai, S., Bakker, E., Balasubramanian, T. V., Bharadva, K., Chaudhry, A., Coetsee, D., ve diğerleri. (2020). *Wiley Interpretation and Application of IFRS Standards*. E-book: John Wiley & Sons.

Al-Yaseen, B. S. & Al-hadash, H. A. (2011). Risk Relevance Of Fair Value Income Measures Under IAS 39 and IAS 40. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 1(1), 9-32.

Arena, C., Bozzolan, S., & Imperatore, C. (2021). The Trade-Off Between Mandatory And Voluntary Disclosure: Evidence From Oil Companies' Risk Reporting. *Journal Of Accounting, Auditing & Finance*, 1-23.

Atanasovski, A., Serafimoska, M., Jovanovski, K., ve Jovevski, D. (2015). Risk Disclosure Practices İn Annual Reports Of Listed Companies: Evidence From A Developing Country. *Research Journal Of Finance And Accounting*, 6(1), 184-192.

Bernhardt, T., Erlinger, D., ve Unterrainer, L. (2014). IFRS 9: The New Rules For Hedge Accounting From The Risk Management's Perspective. *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 3(3), 53-66.

Campbell, J. L., Mauler, L. M., & Pierce, S. R. (2019). A Review of Derivatives Research in Accounting and Suggestions For Future Work. *Journal of Accounting Literature*, 40, 44-60.

Cabedo, J. D. & Tirado, J. M. (2004). The Disclosure Of Risk İn Financial Statements. *Accounting Forum*, 28(2), 181-200.

Chorafas, D. N. (2007). *Risk Accounting and Risk Management for Accountants*. Oxford: CIMA Publishing(Elsevier).

Cynthia, R. (2022). The Value Relevance Of Financial Instruments Risk Disclosure Under Ifrs 7 In Indonesian Banking Sector. *Diponegoro Journal Of Accounting*, 11(1), 1-14.

DeMarzo, P. M. & Duffie, D. (1995). Corporate İncentives For Hedging And Hedge Accounting. *The Review Of Financial Studies*, 8(3), 743-771.

Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve, <https://www.kgk.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 30.04.2022).

Gökçen, G., Ataman, B. & Çakıcı, C. (2016). *Türkiye Finansal Raporlama Standartları Uygulamaları*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Halbouni, S. S. & Yasin, A. (2016). Risk Disclosure: Empirical Investigation Of UAE Companies' Compliance With International Accounting Standards. *International Journal of Business and Management*, 11(8), 134-144.

İpek, A. (2020). Riskten Korunma Muhasebesi ve Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Vaka Çalışması. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, (88)75-96.

Jones, R, G, Jr. & Dudley, D. (1978), *Essential of Finance*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc.

Kamu Aydınlatma Platformu, İmalat Sektöründe Yer Alan Şirketlerin 2020 Yılına İlişkin 12 Aylık Konsolide Finansal Tablo ve Dipnotları, www.kap.gov.tr, (Erişim Tarihi: 28.11.2021).

Kaval, H., Örtün, R., ve Karapınar, A. (2021). *Türkiye Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları(TMS-TFRS) Uygulama ve Yorumları (14 b.)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Koçyiğit, S. Ç., Bal E. Ç. ve Bal H. (2009). İmkb'de İşlem Gören Şirketlerde Türev Ürünlerin Risk Yönetimi Amacıyla Kullanılma Düzeyleri. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, (28), 109-130.

Mısırlıoğlu, İ., U. (2008). Türkiye Muhasebe Standartlarına Göre Finansal Araçların Muhasebeleştirilmesi. *Mali Çözüm Dergisi*, Sayı 86, 65-81.

Mühkinen, A. (2012). What Drives Quality Of Firm Risk Disclosure?: The Impact Of A National Disclosure Standard And Reporting Incentives Under IFRS. *The International Journal of Accounting*, 47(4), 437-468.

Oberson, R. (2021). The Credit-Risk Relevance of Loan Impairments Under IFRS 9 for CDS Pricing: Early Evidence. *European Accounting Review*, 30(5), 959-987.

Oliveira, J., Rodrigues, L. L., ve Craig, R. (2011). Risk-Related Disclosures By Non-Finance Companies: Portuguese Practices And Disclosure Characteristics. *Managerial Auditing Journal*, 26(9), 817-839.

Papadamou, S. & Tzivinikos, T. (2013). The Risk Relevance Of International Financial Reporting Standards: Evidence From Greek Banks. *International Review of Financial Analysis*, 27, 43-54.

Pucci, S. & Tutino, M. (2013). IFRS 7 And Risk Disclosure Policies: A Cross-Sectional Analysis Of Italian Listed Banks. *China-USA Business Review*, 12(4), 409-426.

Ramirez, J. (2015). *Accounting For Derivatives: Advanced Hedging Under IFRS 9 (Second Edition)*. UK: John Wiley & Sons.

Sari, S. P. & Sholikhah, H. (2019). Liquidity Risk Disclosure: A Review Of Corporate Governance. *Riset Akuntansi dan Keuangan Indonesia*, 4(2), 147-155.

Sangha, B. S. (1995). Financial Derivatives: Applications And Policy Issues. *Business Economics*, 46-52.

Svetlova, E. & Thielmann, K. H. (2020). International Encyclopedia of Human Geography, 2nd Edition, Volume 5 *Financial Risks And Management*. 139-145.

Tache, M. (2021). Risk Disclosure and Firm Value: Evidence from the United Kingdom. *Central European Economic Journal*, 8(55), 15-24.

Tavşancıl, E. & Aslan, A. E. (2001). *Sözel, Yazılı Ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi Ve Uygulama Örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.

TFRS-7 Finansal Araçlar: Açıklamalar Standardı, <https://www.kgk.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 28.11.2021).

TFRS-9 Finansal Araçlar Standardı, <https://www.kgk.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 28.11.2021).

Thitinun, P. & Yomchinda, N. (2021). The Effect Of Specific Risk Disclosure Under IFRS 7 On Cost Of Capital. *Academy Of Accounting And Financial Studies Journal*, 25(1), 12a-12n.

Yamani, A., Hussainey, K., & Albitar, K. (2021). The Impact Of Financial Instruments Disclosures On The Cost Of Equity Capital. *International Journal Of Accounting & Information Management*.29(4), 528-551.

Yılmaz, E. & Aslan, T. (2016). Finansal Risklerin Yönetilmesinde Türev Ürünlerin Kullanımı: Borsa İstanbul (BİST) 100 Endeksi'ndeki Şirketler Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 663-678.

Yayın Geliş Tarihi: 05.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 15.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1083409>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 645-682
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BÜTÜNCÜL KANAL PERAKENDECİLİKTE (OMNI CHANNEL) İADE YÖNETİMİNİN ROLÜ

*Bahar KAVA**
*Gülmüş BÖRÜHAN KARACA***

Öz

Tüketicilerin giderek bilinçlendiği perakende sektöründe özellikle bütüncül kanalda güven ve memnuniyet yaratan perakendeciler ön plana çıkabilmektedir. Bu çalışmanın amacı bütüncül kanalda müşterilerin iade memnuniyetlerinin oluşmasına etki eden geçmiş hizmet deneyimi, müşteri güveni, kanal entegrasyon kalitesi ve iade esnekliğinin rolünü analiz etmektir. Uyarıcı rolü ile kanal entegrasyon kalitesi ve iade esnekliği, organizma rolü ile müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyimi ve tepki rolü ile iade memnuniyeti Uyarıcı-Organizma-Tepki (U-O-T) Modeli çerçevesi ile incelenmiştir. Yapılan anket çalışması, İzmir’de yaşayan ve bütüncül kanal perakendecilerden alışveriş yapan 292 katılımcının cevaplarından oluşmaktadır. Yapısal Eşitlik Modellemesi sonuçlarına göre bütüncül kanalda iade memnuniyeti için iade esnekliği, kanal entegrasyon kalitesi ve müşteri güveni öncül değişkenlerinin önemli bir faktör olduğu ortaya çıkmıştır. Düzenleyici (moderatör) değişken analizi sonucunda ise müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasındaki ilişkide geçmiş hizmet deneyiminin düzenleyici (moderatör) bir rolü vardır. Elde edilen sonuçlar, bütüncül kanal perakendecilik iade yönetim süreçlerinde etkili olan faktörleri ele almaktadır ve bu sonuçların gelecek çalışmalar için yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Bütüncül Kanal Perakendecilik, İade Esnekliği, İade Memnuniyeti, Uyarıcı-Organizma-Tepki Modeli, Yapısal Eşitlik Modeli (YEM).*

THE ROLE OF RETURN MANAGEMENT IN OMNI CHANNEL RETAILING

Abstract

In the retail industry where consumers are becoming increasingly conscious, retailers that create trust and satisfaction, especially in the omni channel, can come to the fore. The aim of this study is to analyze the role of previous service experience, customer

* *Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):*

Kava, B., Börühan Karaca, G. (2022). Bütüncül kanal perakendecilikte (Omni channel) iade yönetiminin rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 645-682.

* LEE Öğrencisi, Yaşar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Tezli Yüksek Lisans Bölümü, ORCID: 0000-0003-1253-0159, baharguul@gmail.com.

* Dr.Öğr.Üyesi, Yaşar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-0347-3463, gulmus.boruhan@yasar.edu.tr.

trust, channel integration quality and return flexibility, which affect the return satisfaction of customers in the omni channel. Channel integration quality and return flexibility with the stimulus role, customer trust and previous service experience with the organism role, and return satisfaction with the response role were examined with the Stimulus-Organism-Response (S-O-R) Model framework. The survey study consists of the answers of 292 participants living in Izmir and shopping from omni channel retailers. According to the results of the Structural Equation Modeling, it is revealed that the antecedent variables of return flexibility, channel integration quality and customer trust are important factors for return satisfaction in the omni channel. As a result of the moderator variable analysis, the previous service experience has a moderator role in the relationship between customer trust and return satisfaction. The results obtained from the study address the factors that are effective in the omni channel retailing return management processes, and these results are thought to be guide for future studies.

Keywords: *Omni Channel Retailing, Return Flexibility, Return Satisfaction, Stimulus-Organism-Response Model, Structural Equation Model (SEM).*

Giriş

Perakendecilik son yıllarda hem çevrimiçi hem de fiziksel kanal sisteminin kullanma oranlarını aynı anda arttırarak değişime uğramıştır (Ürgüplü ve Yumurtacı Hüseyinoğlu vd., 2021). Ayrıca, pazarlama dünyasındaki dijital gelişmelerin de yardımıyla çevrimiçi perakende satış kanalları önemini arttırmıştır (Verhoef vd., 2015). Teknolojik gelişmeler ve yenilikler perakendeciler ile müşteriler arasındaki etkileşimin olumlu yönde gelişmesini ve artmasını sağlamıştır (Taylor, 2016). Perakendecinin fiziksel veya çevrimiçi mağazası ve müşteri temas noktaları pazarlamayı hem müşteri hem de perakendeciler için daha esnek hale getirmektedir (Parsons vd., 2017). Tüketicilerin birden fazla kanaldan kesintisiz ve sorunsuz alışveriş yapabilme isteği ise bütüncül kanal kavramını ortaya çıkarmıştır.

Bütüncül kanal kavramı, tüketicilerin kesintisiz kanal geçişleri ile ihtiyaçlarını karşılamak için ayrı kanalların entegrasyonuna ve koordinasyonuna özel olarak odaklanılarak geliştirilmiştir (Lazaris ve Vrechopoulos, 2014). Bütüncül kanal, birden fazla kanalın eşzamanlı kullanımı ve sinerjik yönetimi ile müşterilerin kanallar arası geçiş deneyimini sorunsuz ve entegre hale getirmektedir. Bütüncül kanal (omni kanal) stratejisinden anlaşıldığı gibi günümüzde tüketicilerin alışveriş deneyimleri tek bir kanal üzerinden başlamasına rağmen tüm alışveriş kanallarında devam edebilmektedir. Çoklu kanal yaklaşımında tüketiciler alışverişlerinde çevrimiçi ve fiziksel kanallara geçişler esnasında kesinti yaşayabilirken, bütüncül kanal yönetiminde tüketicilerin işlemlerini gerçekleştirmek için tüm kanallar arasında kolayca geçiş sağlanabilmektedir (Melero vd., 2016). Bu bağlamda, bütüncül kanal hizmetini çok kanallı hizmetten temelde ayıran kanal entegrasyonu ve akıcı kanal deneyimi olduğu belirtilmektedir.

Bu araştırmanın amacı, bütüncül kanal perakendecilikte müşterinin iade sürecinde kanal entegrasyon kalitesi ve iade esnekliği ile müşteri güveni arasındaki ilişkiyi ve oluşan müşteri güveninin iade memnuniyetine olan etkisini geçmiş hizmet

deneyiminin moderatörlük etkisi ile incelemektir. Araştırmanın amacına uygun olarak aşağıdaki araştırma soruları geliştirilmiştir:

Araştırma Sorusu 1: İade esnekliği ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki var mıdır?

Araştırma Sorusu 2: Müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki var mıdır?

Araştırma Sorusu 3: İçerik tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki var mıdır?

Araştırma Sorusu 4: Süreç tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki var mıdır?

Ayrıca bu çalışmada Mehrabian ve Russell'ın (1974) PAD (Pleasure-Arousal-Dominance) modelinin geliştirilmesiyle ortaya çıkan ve tüketicinin alışveriş davranışını, satın alma kararını veya niyeti, kontrol etme yeteneğini ölçmek için oluşturulan S-O-R (Stimulus-Organism-Response) yani U-O-T (uyarıcı, organizma, tepki) modelinden yararlanılmıştır. İade esnekliği, kanal entegrasyon kalitesi, geçmiş hizmet deneyimlerinin tüketicilerin güven ve memnuniyetlerine olan etkileri araştırılmıştır. U-O-T modeli ile bütüncül kanal perakende sisteminde iade memnuniyetine etki eden uyarıcı ve organizmalar ele alınmaktadır. Uyarıcı rolü ile bütüncül kanal iade esnekliği ve kanal entegrasyon kalitesi, organizma rolü ile müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyimi, son olarak tepki rolü ile iade memnuniyeti modelimizdeki değişkenlerdir. Çalışmamıza uygun U-O-T modeli, bütüncül kanal perakendecilikte özellikle çevrimiçi kanallardan satın alımların artması ve iade oranlarının yükselmesi ile müşteri memnuniyeti ve güvenine etki eden değişkenleri belirlememize yardımcı olmaktadır. Geçmiş hizmet deneyimi tüketiciler tarafından kullanılan bir karşılaştırma standartıdır. Literatür araştırması sonucunda oluşturmuş olduğumuz modelimizde müşteri güveni ve iade memnuniyeti arasındaki ilişkide geçmiş hizmet deneyiminin moderatörlük etkisi ele alınmıştır. Gao vd. (2021) yapmış olduğu çalışmada U-O-T modelinde müşteri deneyiminin, şirketlerin çevrimiçi ve çevrimdışı perakende ortamlarında sürdürülebilir rekabet avantajını sağlamalarında önemli bir rolü olduğunu ifade etmektedir.

Türkçe literatür incelendiğinde bütüncül kanal kavramı yeni olmasına rağmen, bu kavramını inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2017; Aycan, 2017; Aydın ve Kazançoğlu, 2017; Marangoz ve Aydın, 2017; Marangoz ve Erboy, 2017; Kazançoğlu vd., 2017; Ergen, 2021; Şen, 2020; Özdemir ve Sönmezay, 2020). U-O-T yaklaşımı incelendiğinde ise literatürde U-O-T yaklaşımını ele alan çalışmalar olmasına rağmen (Eroğlu vd., 2001; Jacoby, 2002; Kim ve Hahn, 2012; Zhang vd., 2018; Ürgüplü ve Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2021) bütüncül kanalda müşteri güvenini ve iade memnuniyetini geçmiş hizmet deneyiminin moderatörlük etkisi ile U-O-T yaklaşımı temelinde ortaya koyan bir

çalışma bulunmamaktadır. Bu noktada çalışmamız literatürdeki çalışmalardan farklılık göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında öncelikle daha önce konu hakkında yapılmış araştırmalar incelenmiştir. Teorik Altyapı Başlığı altında bütüncül kanal (omni channel) perakendecilik, bütüncül kanalda iade esnekliği, bütüncül kanalda iade memnuniyeti, kanal entegrasyon kalitesi (içerik ve süreç tutarlılığı), müşteri güveni ve son olarak bütüncül kanalda geçmiş hizmet deneyimi U-O-T (Uyarıcı-Organizma-Tepki) Modeli rolüne bağlı olarak ele alınmış; değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırma modeli ve yöntemi açıklanmıştır. Son bölümde ise, ortaya konulan araştırma modeliyle ilgili gerçekleştirilen analiz ve analiz sonuçlarına, araştırmanın katkılarına, kısıtlarına ve gelecek çalışma önerilerine yer verilmiştir.

Teorik Altyapı

Bu bölümde çalışmanın teorik altyapısında kullanılan Uyarıcı-Organizma-Tepki (U-O-T) modelinde bulunan kavramlar incelenmiş; çalışmayı oluşturan değişkenlere ve aralarındaki ilişkilere yer verilmiştir.

Sor (Stimulus-Organism-Response, Uyarıcı – Organizma - Tepki) Modeli

Uyarıcı organizma tepki modeli fiziksel ve çevrimiçi perakende ortamlarında müşteri davranışını anlamak için geliştirilmiş bir modeldir (Zhang vd., 2016). Bu model Mehrabian ve Russell (1974) PAD (Pleasure-Arousal-Dominance) modelinin yani duyguları memnuniyet, harekete geçirme ve egemenlik olmak üzere üç boyutta ele alan modelin geliştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. UOT modelinde çevresel ipuçlarının, müşterilerin iç bilişsel ve duygusal durumlarını (O) etkileyebilecek dış uyaranları (U) temsil ettiği ve daha sonra müşterilerin tepkilerini yönlendirdiği (T) ifade edilmektedir (Zhang vd., 2018). U-O-T çerçevesi üzerine yapılan araştırmalara göre, bir uyaran tüketicilerin davranışlarını değiştirecek olan ruh hallerini veya içsel durumlarını etkiler (Ürgüplü ve Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2021). Tüketici davranışı bir U-O-T sistemi olarak tasvir edildiğinde, uyaranlar kişinin dışındadır ve hem pazarlama karması değişkenlerinden hem de diğer çevresel girdilerden oluşmaktadır (Bagozzi, 1986). U-O-T modelinde uyaran, bireyin içsel durumlarını etkileyen ve etkileyebilecek faktörler olarak tanımlanır (Eroğlu vd., 2001).

Bu çalışmada iade esnekliği ve kanal entegrasyon kalitesi (içerik ve süreç tutarlılığı) uyaran (U), güven ve geçmiş hizmet deneyimi organizma (O), iade memnuniyeti ise tepki (T) rolü ile ele alınmaktadır.

Tüketicilerin bir iade kanalına ilişkin algılarını anlamak, bütüncül kanal perakende ortamında etkili bir iade yönetimi stratejisinin uygulanmasına bağlıdır (Xu ve Jackson, 2019). Bütüncül kanal perakendecilikte sağlanan iade esnekliği müşterilere önemli kolaylıklar sağlarken aynı zamanda tüketicilerin maksimum alışveriş deneyimi yaşamasına katkıda bulunur. Bu çalışmada iade esnekliği,

tüketicilerin bir kanaldan satın aldığı ürünün iadesinde algılarını etkileyen uyarıcı rolünü üstlenmektedir. Bir iade politikasının esnekliği ürünün iade edileceği zaman dilimi, ürün iadesi ve geri ödeme koşullarında sağlanır (Hong, 2015). Perakendecinin sunmuş olduğu esnek iade politikaları müşteri satın alma kararı üzerinde uyarıcı rolüyle müşteri güveni algısını etkileyerek iade sürecinde perakendeciye karşı duyulan tedirginlik riskini azaltabilir (Hong, 2015; Xu ve Jackson, 2019).

Yapılan çalışmalar kanal entegrasyon kalitesinin müşterinin davranışı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu doğrulamıştır (Shen vd., 2018). Örneğin, Shen vd. (2018), bütüncül kanal entegrasyon kalitesinin müşterilerin alışverişlerinde algıladıkları akıcılığı kolaylaştıracağını ifade etmektedir. Hossain vd. (2020) ise bütüncül kanalda, kanal entegrasyon kalitesinin satın alma davranışı ve müşteri algısını etkilediğini belirtmektedir. Perakendecilik bağlamında, kanal entegrasyonu, tüketicilerin sorunsuz bir alışveriş deneyimi yaşamasını sağlamanın bir yolu olarak görülmektedir (King vd., 2004). Zhang vd. (2018) uyarıcı organizma tepki (U-O-T) çerçevesini esas alarak, kanal entegrasyonunun tüketici tatminini artırdığını, böylelikle satın alma sürecinin güven ve memnuniyetle sonuçlandığını belirtmektedir. Gao vd. (2021) U-O-T çerçevesine dayandırdığı çalışmada, kanal entegrasyonunu bütüncül kanal perakendecilikte teşvik edici uyarıcı rolü olarak ele almaktadır. Çalışmanın neticesinde kanal entegrasyonunun müşteri deneyimini iyileştirebileceğini ve bununla bütüncül kanal kullanım amacını destekleyeceğini belirtmektedir.

Bir uyarıcı olarak güven, müşteri satın alma niyetinde etkilidir. Tüketiciler perakendeciye güvenmediği takdirde satın alma faaliyetlerinde tereddüt yaşarlar (Kim vd., 2009). Güven, fiziksel bir varlık ve etkileşim olmadığı için çevrimiçi ortamlar için daha çok önem taşır ve bu nedenle e-perakendeciler, potansiyel tüketicilerin işlemlerinden emin oldukları bir ortam yaratmak için daha fazla çaba harcamak zorundadır (Grabosky, 2001). Tüketicilerin bütüncül kanal perakendecilikte alışveriş deneyimleri ve satın alma niyeti hakkında algıladıkları güven ve memnuniyet önemlidir (Zhang vd., 2018). Tüketiciler çevrimiçi alışveriş sırasında çevrimiçi ödeme güvenliği ve çevrimiçi mağazaların gizlilik politikası ile ilgilendikleri için güvende olmak isterler (Juaneda vd., 2016). Alışveriş esnasında güvenlik riskleri azaldığında, çevrimiçi mağazalarda tüketici güveni ve memnuniyeti artar (Ürgüplü ve Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2021). Tüketici güveni, tüketicinin alışveriş deneyimine bağlıdır (McLean, 2018). Chang ve Chen (2008) çalışmada güveni ve algılanan riski uyaranlardan etkilenen organizma değişkenleri olarak ele almıştır ve tüketici güveninin perakendeciye yönelik satın alma niyetini olumlu yönde etkilediğini açıklamıştır. Çalışmamızda güven unsuru organizma rolünü üstlenmektedir. Perakendecilerin sağlanmış oldukları ürün ve hizmetler hakkında genişletilmiş bilgi ve güven tüketicilerin alışveriş süreçlerinde karar verme organizmasını olumlu yönde etkilemektedir (Mishra ve Vishvas, 2019).

Tüketici algıları ve tepkilerini doğru değerlendirebilmek, bütüncül kanal perakendecilik için önemlidir. Bütüncül kanal perakendeciler, kanal entegrasyonunu kullanarak daha yüksek güven, memnuniyet ve satın alma niyeti sağlamak için alışveriş deneyimleri aracılığıyla tüketicilerin yanıtlarına önem vermektedir (Ürgüplü ve Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2021). Bütüncül kanal perakendecilikte tüketiciler çevrimiçi yapılan alışverişlerde ürünleri fiziki olarak inceleme fırsatına sahip olmadıkları için ürün iadelerinde yürütülen politikaların perakendecileri değerlendirmede önemli etkisi vardır (Dholakia vd., 2005). Böylelikle, perakendecilerin satın alma sonrası sunduğu hizmet, müşteride güven duygusunu oluşturarak memnuniyet sağlayabilir (Santos ve Boote, 2003). Yapılan araştırmalar iade hizmet seviyesi yüksek olan perakendecilerin müşteri değeri ve memnuniyet algılarını geliştirdiği, müşterilerle iyi ilişkiler kurduğu ve müşteri kayıplarını önlediği yönündedir (Keaveney, 1995). Kötü yürütülen iade hizmet yönetimi ise tüketicinin perakendeciye olan bağlılığını azaltabilmektedir (Mattila, 2004). Çalışmamızda iade memnuniyeti tepki rolünü üstlenmektedir ve iade politikası tüketici satın alma niyetine etki etmektedir. Pei vd. (2014) de iade politikasının tüketici iade memnuniyeti ve satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisi olduğunu belirtmektedir. Böylelikle, tüketicilerin algıladıkları iade esnekliği ve güven iade memnuniyetinin oluşmasını desteklemektedir.

Bütüncül Kanal (Omni Channel) Perakendecilik

“Omni” kelimesi Latince kökenli olup “genel” veya “bütün”, “kapsamlı” anlamlarına gelmektedir ve omni-kanal “tüm kanalların birlikteliği” olarak ifade edilmektedir (Lazaris ve Vrechopoulos (2014). Bütüncül kanal perakendecilik kavramı da Türkçede “tüm, bütün, hep, bütüncül ve bütünleşik vb.” anlamlara gelen Latince “omni” kelimesinden gelmektedir (Lazaris ve Vrechopoulos, 2014). Bu kavramın Türkçeleştirilmesi üzerinde henüz bir fikir birliği olmamakla beraber (Aydın & Kazançoğlu, 2017), bütüncül ve bütünleşik kavramlarının daha fazla tercih edildiği görülmektedir ve ‘bütüncül’ olarak çevrilmesi önerilmiştir (Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2017). Bu çalışmada da, üzerinde henüz tam olarak bir ifade birliği bulunmadığından, omni kanal, bütüncül kanal olarak ifade edilmiştir.

Bütüncül kanal yönetimi Verhoef vd. (2015, s. 3) tarafından; müşteri temas noktalarında ve mevcut tüm kanallarda en iyi müşteri deneyimi sağlayabilmek için tüm kanalların sinerjik yönetimi olarak tanımlanmaktadır. Müşteriler, bütüncül kanalda satın alım yaparken birden fazla kanal üzerinden bütünleşik olarak faydalanmaktadır (Li vd., 2015). Bu süreçte tüketiciler kesintisiz bir satın alma süreci yaşayarak, kişiselleştirilmiş kusursuz bir hizmet sunulmasını beklemektedirler (Marangoz ve Erboy, 2020). Bu bağlamda bütüncül kanal hizmeti, müşterilerin tüm kanallar arasında özgürce seçim yapmalarına ve herhangi bir bilgi kaybı ve tutarsızlık olmaksızın farklı kanallar arasında geçiş yapmalarına olanak tanıyan bir hizmet türü olarak tanımlanmaktadır (Shen vd., 2018). Perakendeciler farklı avantajlar sağlayan dağıtım kanallarını (fiziksel mağaza, çevrimiçi mağaza, mobil uygulama vb.) kullanarak tüketicilere erişim sağlamayı hedeflerler (Yumurtacı

Hüseyinoğlu, 2017). Gelişen teknolojik gelişmeler neticesinde müşterilerin birçok kanaldan mal ve hizmete ulaşma isteği tüketicilerin beklentileri arasındadır.

Bütüncül kanal, farklı kanalların ve temas noktalarının entegre olması ile ideal bir müşteri deneyimini hedefler (Hure vd., 2017). Perakendeci, bütüncül kanal stratejisinde verilerin kontrolünü sağlayıp müşterinin satın alımlarını birden fazla kanal aracılığıyla yönlendirmeye ve arttırmaya çalışmaktadır (Beck ve Rygl, 2015). Bütüncül kanal stratejisi yeni dağıtım sistemlerinin gelişmesine de imkân tanımaktadır (Yumurtacı Hüseyinoğlu, 2017). Örneğin, müşterilere çevrimiçi (online) tıkla & fiziksel mağazadan teslim al (click & collect), çevrimiçi (online) tıkla & teslimat noktasından al (click & collect from delivery point), çevrimiçi (online) tıkla & ürünü rezerve et (click & reserve), rezerve et & teslim al (reserve & collect) gibi çeşitli dağıtım servisleri sunmaktadır (Hübner vd., 2016).

Bütüncül Kanalda İade Esnekliği

Tüketici memnuniyeti sağlamak ve şikâyetler ile ilgili tedbir almak amacı ile firmalar birçok politika ve sistem uygulamaktadır. Firmalar satın alma öncesi ürün ve fiyat tekliflerinin yanı sıra satış sonrası oluşabilecek iade ve garanti gibi hizmet sistemleri sunmaktadır. İade politikaları firmalar açısından önemli bir rekabet unsurudur. Aynı sektörde faaliyet gösteren firmalardan biri esnek politika uygularken, diğeri uygulamıyorsa tüketici esnek politika uygulayanı tercih edebilmektedir. İade politikaları, tüketiciler tarafından kalite sinyali olarak algılandığı için böyle bir politika farklılığı daha çok önem arz etmektedir (Engin, 2011).

Bütüncül kanalda iade esnekliği, ürün iade etme koşullarında perakendecininin sağlamış olduğu esnekliktir. İade edilen ürünün durumu (örneğin; ürün etiketinin hafif zarar görmüş, koparılmış olması vb.), geri ödeme seçenekleri (örneğin; karta iade, nakit ödeme veya hediye çeki) ve iade için belirtilen sürenin aşılması durumunda sağlanan esnekliklerdir (Xu ve Jackson, 2019). Esnek iade politikaları, müşterilerin iade sürecinde perakendeci ile olan etkileşimleri konusundaki tedirginliklerini ve kabul edilmeyen bir iade olma olasılığını azaltır (Hong, 2015).

Bütüncül kanal perakendeciler çeşitli iade kanalları sunabilmektedir (Bijmolt vd., 2021). Örneğin, bir tüketici bir ürünü çevrimiçi mağaza aracılığı ile sipariş edebilir, ürünü mağazadan teslim alabilir ve ürünü iade ederken adresinden kargolama seçeneğini kullanabilir. İade esnekliği, perakendecinin iade politikalarının işlevidir. Bir iade politikası, bir ürünün iade edilebileceği zaman dilimi, ürünün iade edilebileceği yerler, iade yöntemi (örneğin, mağazaya iade), ürün durumu (örneğin, ürünün açılıp açılmamış olması vb.) gibi niteliklerde esnek olabilir (Rao vd., 2014). Daha yüksek iade esnekliği sağlayan perakendeciler, müşterilerin bu kanaldaki iade kolaylığı algısını geliştirir ve aynı zamanda tüketicilerin kanal seçiminde algılamış olduğu riskin azaltılmasını sağlarlar (Ramanathan, 2011).

Esnek iade politikası belirsizliği azaltmaktadır. Bu politika, tüketicinin üründen tatmin olmadığında iade etme fırsatı sağlayarak risk düzeyini azaltarak tüketicinin yeni ürünler deneme veya satın alma isteğini arttırmaktadır (Kang ve Johnson, 2009). Böylece, esnek iade politikaları, tüketicilerin yeniden satın alma eğilimlerine olumlu etki sağlamaktadır (Luce vd., 1997). Fornell ve Wernerfelt (1987) perakendecilerin şikâyetlerini yönetebilmek adına esnek iade politikaları uygulamaları gerektiğini belirtmektedir.

Bütüncül Kanalda İade Memnuniyeti

Bütüncül kanalda iade memnuniyeti tüketiciler için perakendeciden satın alınan ürünün iade etme koşullarında kolaylık sağlanması, net ve anlaşılabilir iade politikası sunulması, satın alınan ürünün iadesi için ücret ödenmemesi gibi kolaylıkları içermektedir. Ayrıca; müşterinin perakendecinin çevrimiçi (online) mağazasından satın aldığı ürünün iadesini kargo şirketi aracılığı ile teslim etmekte sorun yaşamaması ve çevrimiçi mağazasından satın aldığı ürünü fiziksel mağazasından değiştirme imkanı sunması ile iade memnuniyeti sağlanabilmektedir (Cao vd., 2018).

İade politikası, iade sürecinin koşullarını belirleyen çevrimiçi perakendecilerin satış sonrası hizmetlerinin önemli bir parçasıdır (Bijmolt vd., 2021). Tüketicilerin yaklaşık %63'ü çevrimiçi satın alma yapmadan önce e-perakendecinin iade politikasına dikkat etmektedir (Rao vd., 2014). Bu noktada tüketiciler perakendecinin herhangi bir kanalından satın aldığı bir ürünü istediği başka bir kanaldan istediği şekilde iade etmeyi beklemektedir. Bu durum da ancak iyi yönetilen bir geri dönüş lojistiği ile mümkün olabilir (Kazançoğlu vd., 2017). Pazarlama açısından bakıldığında, iyi yönetilen bir iade politikası, tüketiciler tarafından algılanan riski azaltabilir (Zhang vd., 2018) ve böylece satın alma davranışını olumlu yönde etkileyebilir (Bijmolt vd., 2021). Griffis vd. (2012)'e göre olumlu bir iade deneyimi, müşterilerin zihninde doğru perakendeciden satın alma yapıldığı hissini pekiştirebileceğinden, iade süreçlerine yapılan yatırımlar önem kazanmaktadır. Yapılan analizler sonucunda müşterilerin tamamlanmış bir iadede sonra sipariş ettikleri ürün sayısında artış görülebileceği gibi, diğer ürünleri de denemeye istekli olduğu görülmektedir. Ayrıca; internet alışverişini tercih eden müşterilerin iade deneyimlerinin gelecekteki satın alma davranışlarını etkilediği belirtilmektedir (Griffis vd., 2012).

Kanal Entegrasyon Kalitesi

Günümüzde tüketiciler ürün ve hizmetlere fiziksel mağazalardan erişebildiği gibi internet, mobil cihazlar, sosyal medya gibi çeşitli kanallar aracılığıyla da ulaşabilmektedir. Tüketicilerin satın alma işlemlerini gerçekleştirebileceği ve alışveriş deneyimi yaşayabilecekleri birçok kanalın varlığı, pazarlama yöneticilerinin tüm kanalları en iyi şekilde yönetme sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir (Marangoz ve Aydın, 2017). Bu kanallar genellikle birbirinden bağımsız olarak yönetilir ve farklı kanallara geçiş aşamasında bilgi tutarsızlığı ve

veri uyumsuzluğu ile sonuçlanabilmektedir (Saghiri vd., 2017). Sonuç olarak, mevcut birden çok kanaldan bilgi ve hizmetlerin entegrasyonunu başarmak, çok kanallı yaklaşımdan bütüncül kanal yaklaşımına geçişi temsil eden perakendeciler için yüksek öncelik sağlamaktadır. Bütüncül kanal yaklaşımı, müşterilere tutarlı ve entegre bir çapraz kanal deneyimi sunmak için çeşitli kanallardaki hizmet süreçlerini ve teknolojileri koordine etmeyi amaçlamaktadır (Lazaris ve Vrechopoulos, 2014).

Müşterilere farklı kanallarda kesintisiz ve birleşik bir hizmet deneyimi sağlama yeteneği kanal entegrasyon kalitesine bağlıdır (Sousa ve Voss, 2006). Wu ve Chang (2016) kanal entegrasyon kalitesinin müşterilerin çevrimiçi alışveriş yaparken algıladıkları hizmet değerini artırdığını belirtmektedir. Kanal entegrasyon kalitesi, bir firmanın müşterilerine kanallar arasında kesintisiz satın alma deneyimi sunmasıdır (Sousa ve Voss, 2006). Kanallar arası entegrasyon, müşteri ilişkilerini yönetmenin anahtarı olarak kabul edilmektedir ve bütüncül kanal perakendeciliğin merkezinde yer almaktadır (Payne ve Frow, 2004). Böylelikle, bütüncül kanal perakendeciler farklı kanalları entegre ederek rakiplerine göre rekabet avantajı elde edebilmektedirler (Wakolbinger ve Stummer, 2013). Kanal entegrasyon kalitesi müşterilerin bir firma veya marka hakkındaki değerlendirmelerini etkilemekte ve perakendeciler için olumlu sonuçlar sağlamaktadır (Emrich vd., 2015; Herhausen vd., 2015; Seck ve Philippe 2013). Seck ve Philippe (2013) kanal entegrasyon kalitesinin, müşterilerin genel memnuniyeti üzerinde olumlu etkiler yarattığını ifade etmektedir. Ayrıca, eşzamanlı olarak birden fazla kanal kullanımı ile ilgili fonksiyonların ve süreçlerin entegre hizmet vermesi ve sistem entegrasyonunun sağlanması müşteri sadakati üzerine olumlu etkilere sahiptir (Schramm-Klein vd., 2011). Kanal entegrasyon kalitesi içerik ve süreç tutarlılığı olmak üzere iki boyut altında değerlendirilmektedir (Shen vd., 2018)

İçerik Tutarlılığı

İçerik tutarlılığı, müşterilerin farklı kanallar arasında geçişleri esnasında karşılaştığı bilgilerin, iletişim tercihlerinin ve kanallardan aldığı cevapların tutarlılığını ifade etmektedir (Shen vd., 2018). Ayrıca, içerik tutarlılığı, müşterilerin çevrimiçi veya fiziksel kanallarda benzer yanıtlar almasını ifade etmektedir. Örneğin; bir perakendecinin fiziksel mağazasında bir ürünün olup olmadığına aynı perakendecinin web sitesinin ve çağrı merkezinin aynı cevabı verebilmesidir. Kanallar arasında tutarlı içerik (örneğin, fiyat, ürün özellikleri ve garanti hizmetlerinin tutarlılığı vb.) sağlayabilen perakendeciler müşterilere daha değerli bir kanal deneyimi sunmaktadır (Lee vd., 2019; Neslin, 2022).

Shen vd. (2018) içerik tutarlılığını üç özellik ile ele almaktadır. Bunlar; müşterilerin perakendecinin her kanalından aynı yanıtı alması, bir kanaldan iletişim kurmak istediğinde diğer kanalların da iletişime uygun olması ve perakendecinin farklı kanallarındaki bilgilerinin (örn. ürün özellikleri, fiyat koşulları ve taahhüt edilen hizmetleri) tutarlı olmasıdır. Örneğin, Apple hem çevrimiçi hem de fiziksel mağazalarda tutarlı ürün özellikleri sağlamakta ve müşteriler farklı kanallardaki

sorularına benzer yanıtlar almaktadırlar (Lee vd., 2019). Sorunsuz bir alışveriş deneyiminin şekillenmesinde içerik tutarlılığı önemli bir konumdadır (Cox, 2016).

Süreç Tutarlılığı

Shen ve diğerlerine (2018) göre kanal entegrasyonunu temsil eden diğer bir faktör ise süreç tutarlılığıdır. Süreç tutarlılığı, perakendecilerin farklı kanallarında sergilemiş olduğu hizmet seviyesi, imajı ve hizmet performansı ölçütleri olarak değerlendirilmektedir. Neslin (2022)'e göre, farklı kanalların alışveriş süreciyle ilgili niteliklerde tutarlı olup olmadığı, başka bir ifadeyle perakendecinin fiziksel mağazası, çağrı merkezi ve web sitesi için görünümünün, tüketicilerde yarattığı hissiyatın ve hizmet kalitesinin aynı olmasıdır. Benzerlik veya tutarlılık, algılanan hizmetin oluşumuna yardımcı olmaktadır (Wang vd., 2013; Wu ve Chang, 2016). Tüketiciler tercih ettikleri kanaldan bağımsız olarak alışveriş yaptıkları perakendeciden tutarlı, tek tip ve entegreli hizmet ve deneyimi beklemektedir ve alışveriş tercihlerine bağlı olarak kanallar (geleneksel mağaza, çevrimiçi ve mobil) arasında sorunsuz bir şekilde alışveriş yapmayı istemektedirler (Piotrowicz ve Cuthbertson, 2014). Süreç tutarlılığı; hizmet seviyesi, imajı ve teslim hızı gibi kanallar arasında ilgili ve karşılaştırılabilir süreç özelliklerinin tutarlılık derecesini ifade etmektedir (Sousa ve Voss, 2006). Gilles (2015), yapmış olduğu bir pazar araştırmasında katılımcıların %59'unun bir satış kanalından diğerine geçerken tutarsız bir alışveriş deneyimi yaşadıklarında, olumsuz etkilendiğini belirtmektedir.

Farklı kanallardaki bilgi ve hizmet süreçlerinin sorunsuz bir şekilde entegre edilmesi müşterilerin farklı kanallar arasındaki geçişlerinin daha akıcı ve kolay olmasını sağlamaktadır (Shen vd., 2018). Müşteriler perakendecilerin satış kanallarını tek bir bütün olarak düşünürler ve alışveriş deneyimlerinin hangi kanal üzerinden olursa olsun kusursuz olmasını isterler. Ayrıca, müşteriler özgürce sanki tek bir kanaldan işlem yapıyor gibi dolaşabilmelidirler (Simone ve Sabbadin, 2017). Bu yüzden müşteriler fiziksel mağazada deneyimlediği hizmet kalitesini diğer kanallarda da tecrübe etmelidirler. Bütüncül kanal perakendecileri, kanallar arasında süreç tutarlılığını sağlayamayan perakendecilere kıyasla müşterilerine daha değerli bir alışveriş deneyimi sunmaktadır (Juaneda-Ayensa vd., 2016).

Müşteri Güveni

Günümüzde hızla değişen rekabet ortamında firmalar için var olan müşterileri memnun etmek yeni müşteriler kazanmaktan daha kolaydır. Müşterilerini sadık müşteri olarak tutabilme oranını %5 yükseltebilen firmalar, hizmet verdiği sektöre göre karlarını %25 ile %85 oranında arttırabilmektedir (Gürbüz, 2018). Pazarlama ilişkileri literatürüne göre, müşterileri kaybetmeye yol açan temel sebeplerden biri firmaya duyulan güvensizliktir (Doney vd., 2007). Bütüncül kanal yaklaşımında perakendecilerin sunduğu web sitesi üzerinden ödeme kolaylığı, 3D ödeme güvenliği, kredi veya banka kartı bilgilerini kaydeden teknolojiler tüketicilerin algıladığı güveni arttırabilmekte, algılanan risk ve endişeleri azaltabilmektedir (Aydın ve Kazançoğlu, 2017). Birçok tüketici, perakendecilerin çok fazla bilgi

talebinde bulunması ve bu bilgilerin kötüye kullanılabileceği düşüncesi ile çevrimiçi alışveriş yapmayı bırakmıştır (Li vd., 2015). Bu nedenle, bütüncül kanal perakendecilerin tüm verilerin etik bir şekilde yönetilmesini sağlayarak tüketicilerin endişelerini hafifletmesi çok önemlidir (Cheah vd., 2020).

Güven, perakendecilerin tüketicilerle bağ kurmaya yardımcı olan deneyimleriyle ilgili önemli bir değişkendir (Yoon, 2002). Bu, özellikle perakendeciler ve tüketiciler arasında fiziksel temas (yüz yüze temas) olmadığında, herhangi bir çevrimiçi işlem için çok önemlidir (Cheah vd., 2020). Bütüncül kanalda müşteri güveni ise zamanla ve deneyimle oluşan olumlu tutumlara dayanmaktadır (Sombultawee ve Wattanatorn, 2002). Tüketiciler, böylelikle perakendecileri daha olumlu değerlendirmekte ve perakendecilere karşı daha fazla güven, memnuniyet ve yeniden satın alma niyetleri gerçekleştirmektedir (Zhang vd., 2018). Bu nedenle, güven sadakat duygusunun oluşmasını sağlamaktadır (Garbarino ve Johnson 1999). Ayrıca, güven müşterilerle uzun dönemli ilişkiler sağlanmasında önemli bir etken olarak kabul edilmektedir (Reast, 2005). Daha spesifik olarak, kanallar arasında entegre stratejiler ve pazarlama iletişimi, tüketicilerin güvensizliğini azaltmaktadır (Wu ve Chang, 2016). Sonuç olarak, perakendeci çevrimiçi ve çevrimdışı satış kanalını etkin bir şekilde entegre edebiliyorsa, oluşan müşteri güveni tüketicileri bir perakendeciden daha fazla para harcamaya teşvik edecektir (Gefen, 2002; Kim vd., 2009).

Bütüncül Kanalda Geçmiş Hizmet Deneyimi

Dodd vd. (2005)'e göre müşteri deneyimi, tüketicilerin satın aldıkları veya kullandıkları ürün hakkında sahip oldukları bilgi veya tüketim faaliyetlerinin özetidir. Davis (2011) ise geçmiş hizmet deneyimini, tüketicinin bir ürünle ilgili satın alma öncesinde, esnasında ve sonrasında perakendeci ile kurduğu ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Ancak, müşterilerin duygusal ve fiziksel beklentileri uygun bir şekilde karşılandığında kusursuz bir müşteri deneyimi yaratılabilir. Bütüncül kanal deneyimi, bir perakendecinin farklı kanallar aracılığıyla müşteri etkileşimi sırasında gerçekleşir (Verhoef vd., 2015). Bütüncül kanalda müşteri deneyiminin ana bileşenleri kişiselleştirme, esneklik, tutarlılık ve entegrasyonu içerir (Hilken vd., 2018)

Perakendecilerin, müşteri deneyimini iyileştirmek için genellikle müşterilerin verilerini tüm kanallarında toplaması gerekmektedir. Önceki satın alma deneyimleri müşterinin memnuniyetini, değer algısını ve satın alma niyetlerini etkilemektedir (Mollenkopf vd., 2007). Tax vd. (1998) ve Hess vd. (2003) perakendeci ve müşteri ilişkisi bağlamında önceki hizmet deneyimlerinin önemli bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Geçmişte olumlu hizmet deneyime sahip müşteriler herhangi bir hizmet hatası ile karşılaştığında perakendeciye karşı daha bağışlayıcı olabilmektedir (Mollenkopf vd., 2007). Bütüncül kanalda geçmiş hizmet deneyimi, müşterilerin algıladıkları riski azaltarak satın alma niyetlerini olumlu yönde etkileyecektir (Shi vd., 2020). Ayrıca, geçmiş hizmet deneyiminin tüm kanallarda ve müşteri temas

noktalarında sağlanması, bütüncül kanal müşteri yolculuğu sırasında müşteriye kaybetme riskini azaltmaktadır (Peltola vd., 2015).

İade Esnekliği ve Müşteri Güveni Arasındaki İlişki

Esneklik; zaman, performans ve maliyet açısından en düşük seviyede kayıp sağlayarak değişime uygunluk sağlama yetisidir (Upton, 1994). Bir başka anlamda esneklik, sistemin iç veya dış değişikliklere karşı zamanında uyum sağlayabilme becerisidir. Çevrimiçi satın alınan ürünlerin iadelerinin fiziksel mağazadan yönetimi önemli bir operasyondur ve bütüncül kanal perakendecilikte çevrimiçi alınan ürünlerin hangi mağazalardan iadelerinin gerçekleşeceğine ve sürecin en iyi nasıl yürütüleceğine karar vermek stratejik bir karardır (Xu vd., 2019). Örneğin; Mahar vd. (2014), uyguladıkları matematiksel modelleme yöntemiyle perakendecilerin, çevrimiçi satın alınan siparişlerin fiziksel mağazadan iadeleri ile maliyetlerin azalacağını belirtmiştir. Bütüncül kanal perakendecilikte esneklik perakendeciye sadık bir müşteri kitlesi oluşturmaya olanak sağlamaktadır. Yapılan bir anket çalışmasında, tüketicilerin %65'i, çevrimiçi satın alınan bir ürünün fiziksel mağazadan sorunsuz bir şekilde iade etme özelliğini olumlu bir özellik olarak değerlendirmiştir (Verhoef vd., 2015). İade politikasının zaman aralığı açısından (örn. belirtilen iade süresine ek süre tanımlaması), ürün iade teslim yöntemlerinde (örn. mağazaya iade) ve gerekli ürün durumunda (ör. açılmamış ve etiketi zarar görmemiş) esnek olması gerekir (Xu ve Jackson, 2019). Rao vd. (2014), iade esnekliğinin, ürün iadelerinin sayısını doğrudan etkileyen, iade politikasının en önemli yönlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Ürün iade sayısındaki artışa rağmen müşterilerin bütüncül kanal perakendecilikte iade süreci algısına odaklanan sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır (Xu ve Jackson, 2019). Perakendeci tarafından belirli bir kanalda sağlanan esnek iade politikası müşterilerin ilgili işlem sürecinin daha adil olduğunu algılamasını sağlayarak tüketici ile perakendeci arasındaki güveni artırmaktadır (Pei vd., 2014). Xu ve Jackson (2019) müşterilerin iade kanalı sadakati üzerindeki etkili faktörleri deneysel analiz yoluyla incelemiştir. Araştırma sonucuna göre belirli bir kanalın iade politikasındaki yüksek esneklik müşterilerin bu kanal üzerinden ürün iade süreciyle ilgili algıladığı riski azaltmaktadır. Müşterilerin satıcıların ürün ve iade politikaları kararlarında daha az risk algıladığı durumlarda o kanal/kanallara olan güven ve sadakat duyguları artmaktadır (Sirdeshmukh vd., 2002). Bu açıklamalar ve ifade edilen çalışma bulguları doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1. İade esnekliği ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Müşteri Güveni ile İade Memnuniyeti Arasındaki İlişki

Gelişen teknoloji ve internet e-ticaret perakendecileri için yeni pazarlama kanallarına ulaşmaya yardımcı olurken, tüketiciler için de güvenli alışveriş ortamı oluşturmayı hedeflemektedir (Bernstein vd, 2008). İşletmelerin satışa sundukları ürünün doğruluğu, internet sitesinde yer alan bilgilerin örtüşmesi, ürünlerin belirtilen teslim süresinde gönderilmesi müşteri beklentilerini karşılamaktadır (Wolfenbarger

ve Gilly, 2003). Çoğu zaman, sipariş edilen ürün ile gelen ürünün farklılığı müşterinin beklentilerini karşılamayabilir. Bu durumda müşteriler, durumu e-perakendeciye satın aldığı kanal üzerinden bildirmekte ve kısa sürede müdahale etmesini beklemektedir. E-perakendecinin iade-sipariş yönetim prosedürü ve kısa sürede cevap verebilirliği, müşteri ile kurduğu iletişim becerisi, müşterilerin sorunlarına çözüm olmaktadır (Rao vd., 2011). Posselt ve Gerstner (2005), satın alma sonrası verilen hizmetin müşteri memnuniyetinde olumlu etkisi olduğunu ve tekrar aynı perakendeciden satın alma niyetinde etkili olacağını belirtmektedir.

Cao vd. (2018), perakendecilerin iade politikalarında sunmuş oldukları kolaylığı, net ve anlaşılabilir iade prosedürü varlığını, çevrimiçi satın alınan ürünün iadesi için kargo firmaları aracılığıyla teslim etmekte sorun yaşamamayı, iade ücret bedeli ödememeyi ve çevrimiçi satın alınan ürünü fiziksel kanal aracılığı ile teslim edebilmeyi iade memnuniyetini sağlayan faktörler olarak ifade etmektedir. Bütüncül kanal pazarlama yönetiminde çevrimiçi ve çevrimdışı kanalların entegrasyonu tüketici algılarını olumlu etkileyerek güven duygusunun oluşmasını desteklemektedir. Oluşan güven duygusu, memnuniyeti pozitif yönde etkilemektedir (Gerea vd., 2021). Tüketiciler, perakendecilerin herhangi bir kanalından satın aldıkları ürünleri farklı bir kanal kullanarak iade etme tercihinde bulunabilirler. Bütüncül kanal yöntemini benimseyen perakendeciler, tüketicilere farklı kanallar üzerinden iade kolaylığı sunarak tüketicilerde memnuniyet oluşmasını destekleyebilmektedir. İşletmelerin uyguladıkları iade politikası müşteri memnuniyeti üzerinde stratejik bir etki oluşturmaktadır (Pei vd., 2014). Perakendecilerin müşterilerin satın almış oldukları ürünlerin iade süreçlerinde kolaylık ve çeşitlilik sağlamaları işletmelere artı bir değer kazandırmakta ve böylelikle müşteri memnuniyetini artırmaktadır (Telli ve Gök, 2019). Bu açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: Müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

İçerik Tutarlılığı ve Müşteri Güveni Arasındaki İlişki

İçerik tutarlılığı, satın alma sürecinde yer alır ve müşterilerin farklı kanallardan aynı yanıtları alabilmesi olarak tanımlanmaktadır (Sousa ve Voss, 2006). Bütüncül kanal hizmeti, farklı kanalları birbiri ile entegre ederek müşterilere, sorunsuz ve tutarlı alışveriş deneyimi sunmaktadır. Perakendeciler, daha fazla kanal alternatifi sağlayarak tüketici güvenini artırabilir. Tüketiciler, tüm kanallardaki bilgileri tutarlı olan perakendecilere daha fazla güvenmektedir (Huang vd., 2020).

İçerik tutarlılığı, müşterilerin çevrimiçi veya fiziksel kanallarda aradıkları bir soruya benzer yanıtlar almasını sağlamaktadır. Kanallar arasında tutarlı içerik (örneğin, fiyatlar, ürün özellikleri ve iade veya garanti hizmetleri), müşterilere güvenli alışveriş deneyimi sunmaktadır (Lee vd., 2019). Perakendecinin aynı bilgileri farklı kanallardan sağlamasındaki anahtar unsurlardan biri de kanal entegrasyon kalitesindeki içerik tutarlılığıdır. Örneğin, perakendeciler bir gün boyunca bir indirim etkinliği düzenlediğinde indirim mesajı tüm kanallarda görünür.

Perakendeciler tüketicilere hızlı ve sorunsuz ürün tarama deneyimini tüm kanallarda aynı anda sunabilmektedir. Böylelikle, tüketiciler tercih ettikleri kanalları seçerek tutarlı ve sorunsuz bir alışveriş deneyimi yaşayabilir (Huang ve Jin, 2020). Huang vd. (2019) yapmış olduğu çalışmada bir kanalın içerik tutarlılığının tüketicilerin güveni üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle güven, perakendeciler ve tüketiciler arasındaki ilişkiyi sürdürmek için önemli bir yapı taşıdır. Kanal seçimi tercihlerinde müşterilerin bilgi ve hizmetler ile ilgili farklı kanallardan almış olduğu cevapların tutarlılığı müşterinin işletmeye olan bağlılığını arttıracaktır (Shen vd., 2018).

Sonuç olarak, kanalların entegrasyonunu sağlayan perakendeciler müşterilerine kanal geçişlerinde engelsiz ve zahmetsiz bir deneyim sunmaktadır. İfade edilen çalışma bulguları doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H3. İçerik tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Süreç Tutarlılığı ile Müşteri Güveni Arasındaki İlişki

Bütüncül kanal, müşterilere entegre ve tutarlı kanal deneyimi sunmak için farklı kanallardaki hizmet süreçlerini ve teknolojilerin kullanımını koordine etmeyi amaçlamaktadır (Reber vd., 2004). Süreç tutarlılığı, farklı kanallardaki sunulan hizmet, fiyat, marka imajı ve websitesi performansının benzerliği ve tutarlılığıdır (Sousa ve Voss, 2006). Perakendecilerin farklı kanallardaki hizmet süreçleri tutarlı olduğunda, müşterilerin yargıları ve duyguları perakendecinin farklı kanallarında da aynı olacaktır (Sousa ve Voss, 2006; Banerjee, 2014). Bu durum müşterilere sorunsuz bir hizmet deneyimi sağlamaktadır (Majrashi ve Hamilton, 2015).

Hahn ve Kim (2009) süreç tutarlılığı ve güven arasındaki ilişkiyi incelemiş ve perakendecilerin çevrimiçi ve çevrimdışı kanallarda sağlaması gereken tutarlı hizmetlerin tüketici güvenini etkilediğini ifade etmiştir. Süreç tutarlılığı güveni doğrudan etkileyen unsurlardandır. Huang vd. (2020), güvenin şeffaflık ve süreç tutarlılığı ile ilişkili olduğunu ve perakendecilerin tüketicilere bilgi ve hizmeti seçilen kanaldan bağımsız olarak diğer tüm kanallarda da aynı düzeyde sunması gerektiğini savunmaktadır. Bu sayede tüketicilerde güven duygusunun oluşacağına ve bu durumun yeniden satın alma davranışı gerçekleştirmelerinde etkili olacağını ifade etmektedir. Araştırmanın bulguları kanal seçiminin genişliğinin, mevcut tüm kanalların şeffaflığının ve süreç tutarlılığının tüketiciler üzerinde güven duygusunu etkilediğini ve süreç tutarlılığının tüketicilerin güveni üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Perakendecilerin farklı kanallardan sunduğu hizmet ve süreç tutarlılığı tüketiciler ile perakendeciler arasında güven duygusunu oluşturabilmektedir (Huang vd., 2020).

Sonuç olarak, farklı kanallardaki etkileşimlerin hem içerik hem de süreç tutarlılığı, müşteriler için güvenilir ve tutarlı bir hizmet deneyimi sunmaktadır (Shen vd., 2018). Bu açıklamalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H4. Süreç tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Moderatörlük Rolü ile Geçmiş Hizmet Deneyimi

Genel anlamda moderatör, bağımsız veya bağımlı değişken ile ölçüt değişken arasındaki ilişkinin gücünü veya yönünü etkileyen nicel veya nitel bir etkidir. Moderatör değişkenlerin özellikleri kavramsal değişkenlerin farklı yollarını açıklığa kavuşturmak için insanların davranışlarındaki farklılıkları açıklamaktadır (Baron ve Kenny, 1986). Bu çalışmada geçmiş hizmet deneyiminin müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasındaki ilişkisi araştırılmaktadır.

Geçmiş hizmet deneyimi birçok müşteri tarafından kullanılan bir karşılaştırma standardıdır. Bir tüketici, beklenti düzeyi karşılandığında tatmin olur ve tüketicinin karşılaştırma düzeyleri, geçmiş deneyimler, bir arkadaşın yorumu vb. gibi etkenler tarafından belirlenir (Woodruff, 1983). Geçmiş satın alma deneyimleri müşterinin memnuniyetini, değer algısını ve müşteri sadakatini etkilemektedir (Mollenkopf vd., 2007). Chen ve Dubinsky (2003) e-perakendecilikte, müşteri değerinin öncüsü olarak çevrimiçi alışveriş deneyimine odaklanmaktadır. Mollenkopf vd. (2007) ve Chen ve Dubinsky (2003) yapmış olduğu çalışmada bir müşterinin belirli bir elektronik perakendeci ile olan önceki deneyiminin, mevcut değer algılarını ve gelecekteki satın alma niyetlerini şekillendirmedeki rolünü ortaya koymuş ve iade memnuniyeti ile pozitif yönde ilişkili olduğunu belirtmiştir. Müşteri güveni, tüketicinin satın alma karar verme sürecini olumlu yönde etkilemektedir (Pires vd., 2006).

Geçmiş hizmet deneyimi, iadenin söz konusu olup olmadığına bakılmaksızın, tüketicinin perakendeci ile geçmiş hizmet karşılaşmalarına ilişkin görüşüdür (Mollenkopf vd., 2007). Bütüncül kanal olarak adlandırılan entegre perakendecilik sistemi müşteri memnuniyeti ve alışveriş deneyimine olan güveni artırır (Herhausen vd., 2015; Zhang vd., 2018). Ayrıca; geçmiş hizmet deneyimi iade memnuniyeti üzerinde pozitif etki oluşturmaktadır (Mollenkopf vd., 2007). Bu açıklamalar ve ifade edilen çalışma bulguları doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H5: Geçmiş hizmet deneyiminin müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasındaki ilişkide anlamlı moderatör etkisi vardır.

Araştırma Modeli ve Yöntemi

Bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak çalışmanın amacına uygun anket yöntemi kullanılmıştır. Anket yönteminin seçilmesindeki en temel neden sosyal bilimler alanında bireylerin davranış, duygu, düşünce, algı ve inançlarında kolay işlenebilir yöntem oluşudur (Odabaşı, 1999).

Araştırmaya ilişkin ilk hazırlanmış olan ölçeklerin anket formunda içerik geçerliliği değerlendirilmek istenmiştir. İçerik geçerliliği, alanında uzman kişiler tarafından ankette kullanılan ölçeklere ait ilişkilerin mantıksal çerçevede amaçlanan ölçüp ölçmediğinin değerlendirilmesi şeklinde yapılabilir (Jun, vd., 2004:824). Bu bakımdan bütüncül kanal alanında uzmanlaşmış akademisyenlerin ve fiziksel ve çevrimiçi alışveriş deneyimi yaşayan bireylerin çalışmanın anketini

değerlendirmeleri istenmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda anlaşılması güç olan sorular ele alınmış ve tekrar düzenlenmiştir. Bazı sorular anketten çıkartılmış veya sorulara açıklayıcı örnekler verilmiştir. Sonraki aşamada ise ön test gerçekleştirilmiştir. Ön test amacıyla oluşturulan örneklem popülasyonunun büyüklüğü söz konusu olduğunda örneklem büyüklüğünün daha küçük olacağı konusunda literatürde fikir birliği bulunmaktadır. Ancak bu sayı araştırmacının amacına ve duyarlılığına bağlıdır ve genellikle 5-10 ile 50-100 arasındadır (Reynolds vd., 1993). Bu nedenle, araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanan anket formu öncelikle 40 kişiye uygulanarak araştırmanın ön testi gerçekleştirilmiştir.

Yapılan ön testte SPSS 26.0 kullanılarak ölçeklerin ortalaması ve cronbach alpha güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır. Dört değişkenin ortalamaları 3,5'in üzerindedir. İade esnekliği ölçeğimizin ortalaması ise 3,0375 ve süreç tutarlılığı ölçeğimizin ortalaması 3,475 olmak üzere 3,5'a çok yakındır. Elde edilen ortalamalar sonucunda, tüm ölçekler ve ölçeklere ait değişkenler analize devam etmeye ve daha büyük örnekleme kullanılmaya uygundur. Faktörlere ait Cronbach Alpha katsayılarının 0,80 ile 0,97 arasında değiştiği ve tüm faktörlerin uygulamada yaygın olarak kabul edilen sınır olan 0,7 değerinin (Cronbach, 1951; Tavakov ve Dennick, 2011) üzerinde olduğu da tespit edilmiştir.

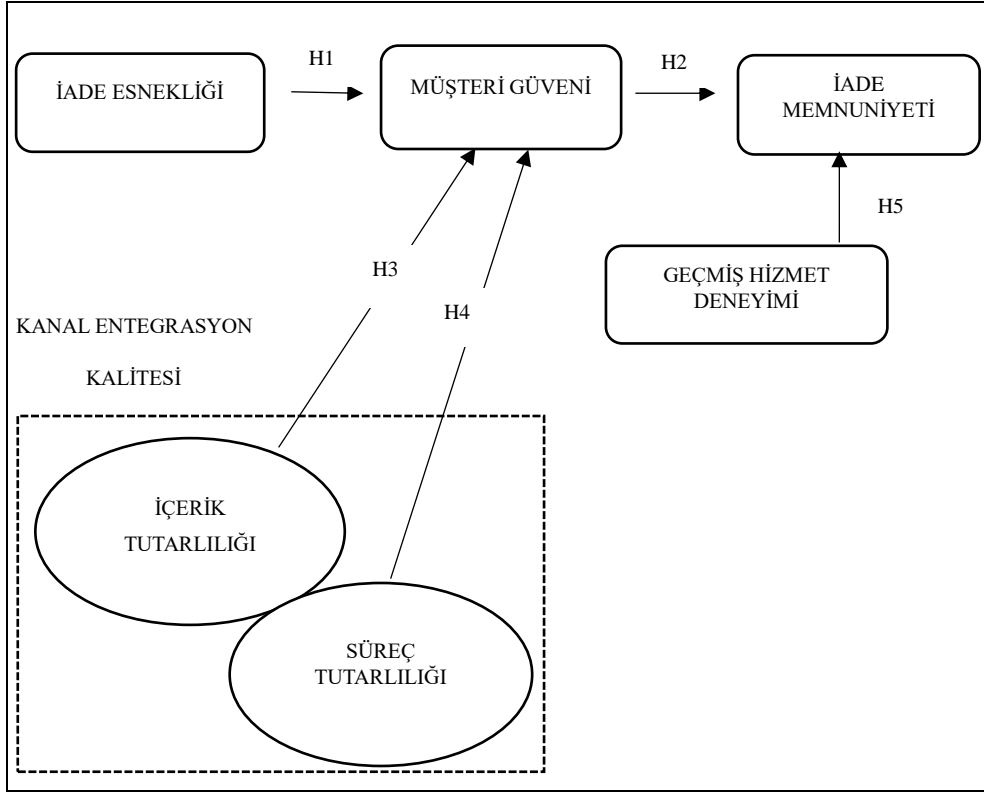
Bu çalışma için ilgili literatür araştırması U-O-T modeli çerçevesinde yapılmıştır. Xu ve Jackson, (2019) tarafından yapılan araştırmadan iade esnekliği için 4 madde eklenmiştir. Ayrıca; Shen ve diğerlerinin (2018) araştırmasından kanal enterasyon kalitesinde yer alan iki ayrı kategori (içerik ve süreç tutarlılığı) için 6 madde, müşteri güveni için ise Zhang vd. (2018) çalışmasından 5 madde, Mollenkopf vd. (2007) çalışmasından geçmiş hizmet deneyimi için 4 madde, iade memnuniyeti için Cao vd. (2018) çalışmasından 4 madde ve Mollenkopf ve diğerlerinden (2007) 1 madde ve konu ile ilgili uzman akademisyenlerden bilgi alınarak araştırmacı tarafından 1 madde eklenmiştir. Araştırmada toplam 25 ifade bulunmaktadır. Anketimiz 5'li Likert ölçeği kullanılarak hazırlanmıştır. Buna göre; 1 = kesinlikle katılmıyorum, 2 = katılmıyorum, 3 = ne katılıyorum ne de katılmıyorum, 4= katılıyorum, 5= kesinlikle katılıyorum şeklinde ifade edilmiştir.

Anket formu Google form üzerinden oluşturulmuş ve katılımcılara çevrimiçi platform aracılığı ile ulaştırılmıştır. Toplam 325 yanıt alınmış olup bütüncül kanal perakendeciliğe uygun olmayan perakendeci seçimlerini içeren anketler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Böylelikle, 292 cevap araştırmaya dahil edilmiştir. Cevaplayıcıların yaş, cinsiyet, gelir ve eğitim durumlarının değerlendirilmesi SPSS 26,0 kullanılarak frekans ve yüzde analizi ile değerlendirilmiştir. Buna ek olarak yapısal analiz modeli sonuçları SPSS 26.0 ve AMOS 21.0 kullanılarak elde edilmiştir.

Bu çalışmada, hipotezler ve araştırma modeli oluşturmak için U-O-T yaklaşımı kullanılmıştır. Uyaran olarak bütüncül kanalda iade esnekliği ve kanal entegrasyon kalitesi (içerik ve süreç tutarlılığı), organizma olarak müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyimi, tepki olarak ise iade memnuniyeti kullanılmıştır. Aşağıdaki

şekilde modelimizdeki bağımlı ve bağımsız değişkenler ve moderatörlük rolleri görülmektedir.

Şekil 1: Araştırma modeli

Yukarıdaki araştırma modeli, daha önce de ifade edildiği gibi Mehrabian ve Russell (1974) tarafından U-O-T Çerçevesine dayalı olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu bağlamda (U) unsuru, çevresel uyarıcıyı, (O) unsuru, duygusal tepkileri (memnuniyet-harekete geçme); (T) unsuru ise, yaklaşım/ kaçınma davranışını temsil etmektedir. Bu çalışmanın modeli için kullanılan tüm ölçekler ve değişkenler literatürde daha önce yapılmış araştırmalardan referans alınarak oluşturulmuştur.

Araştırmanın Bulguları

Örnekleme Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırma kapsamında İzmir’de yaşayan ve bütüncül kanal yaklaşımını benimseyen perakendecilerin fiziksel mağaza ve çevrimiçi mağazalardan (her iki satış kanalından) alışveriş yapan müşteriler belirlenmiş, ana kütlelin hacmi

bilinmediği için İhtimalsiz (Olasılık Dışı) Örneklem yöntemlerinden “Kolayda Örneklem” yöntemi seçilmiştir.

Katılımcıların %55 ‘i (n =162) kadın katılımcılar ve %45 ‘i (n = 130) erkek katılımcılardır. Katılımcıların %55’i (n = 61), 26-35 yaş aralığındadır. Medeni duruma bakıldığında ise katılımcıların %55’i (n = 161) evli olup %68’i (n = 199) üniversite mezunudur. Ankete katılanların %37’i (n = 109) 5001 TL – 7000 TL aralığında aylık gelire sahiptir. Son olarak, ankete katılanların meslekleri de dikkate alındığında katılımcıların %83’ü (n=244) çalışandır. Örneklem demografik yapısı Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Örneklem Demografik Özellikleri

Karakteristik	Sıklık Oranı	Yüzdelik Oranı
Cinsiyet		
Kadın	162	55
Erkek	130	45
Total	292	100
Yaş		
18-25	31	10
26-35	161	55
36-45	86	30
46-55	12	4
56 ve üzeri	2	1
Total	292	100
Medeni Durumu		
Evli	161	55
Bekar	131	45
Total	292	100
Eğitim Seviyesi		
İlkokul - Ortaokul	4	1
Lise	58	20
Üniversite	199	68

Yüksek lisans / Doktora	31	11
Total	292	100
Gelir		
Asgari Ücret – 3000 TL	29	10
3001 TL – 5000 TL	52	18
5001 TL – 7000 TL	109	37
7001TL - 9000 TL	65	22
9001 TL ve üzeri	37	13
Total	292	100
İş Durumu		
Çalışan	244	83
Emekli	8	2
Ev Hanımı	16	6
İş arayan	8	3
Öğrenci	16	6
Total	292	100

Analiz Sonuçları

Bu çalışmada yapısal ölçüm modelinden önce modeli oluşturan tüm faktörlere Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır. Yapılan DFA sonucunda müşteri güveni ölçeğinden MG5 ve GHD2 çıkartılmıştır. Ölçüm modelinde gerekli görülen değişkenlerin hata varyanslarının ilişkilendirilmesi sonucu kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri elde edilmiştir. Geçerlilik ve güvenilirlik analizleri kapsamında birleşme geçerliliği değerleri incelenmiş ve değerlendirilmesinde Cronbach Alpha katsayısı, bileşik güvenilirlik, açıklanan ortalama varyans (AVE) değerleri kullanılmıştır. Bundan sonraki aşamada değişkenler arasında bulunan nedensel ilişkilerin analizinde, yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak doğrudan veya dolaylı ilişkilerin karşılaştırılması için Yol Analizi yapılmıştır. Araştırma modelimizde iade memnuniyeti ölçeğine ait İM2, İM4 ve İM5 içerik tutarlılığından ise İT3 çıkartıldıktan sonra en iyi uyum iyiliği değerlerine ulaşılmıştır. Düzenleyici (moderatör) değişken ve aracılık etki modelleri test edilmiştir. Son olarak demografik özelliklerin analizleri için T-Test ve Tek Yönlü Varyans (One Way Anova) analizleri uygulanmıştır.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Veri toplama işlemi tamamlandıktan sonra toplanan verilerin değerlendirilmesi için SPSS 26,0 ve AMOS 21.0 kullanılmıştır. Çalışmamızda mevcut literatürdeki kaynaklardan yararlanılarak araştırmanın ölçekleri oluşturulduğu için açıklayıcı faktör analizine ihtiyaç duyulmamıştır. DFA, çalışmada kullanılan ölçekler arasındaki ilişkinin derecesini, değişkenlerle faktörler arasındaki bağlantıyı, faktörlerin birbirlerinden bağımsızlık derecesini ve faktörlerin modeli açıklamakta yeterli olup olmadığını tespit etmek amacı ile kullanılmaktadır (Erkorkmaz vd., 2003).

Çalışmanın bu bölümünde, DFA kullanılarak gözlenen değişkenlerin örtük değişkenlerle aralarındaki uyum incelenmiştir. Model uyumunun test edilmesinde uyum iyiliği istatistik verilerinden yararlanılmaktadır. Bu istatistik verileri modelin bir bütün olarak açıklanıp açıklanmadığını göstermeye yardımcı olmaktadır. Literatürde model uygunluğunun test edilip değerlendirilmesinde kullanılan farklı uyum indeksleri ve bunlara ait istatistiksel yorumlar vardır (Akyüz,2018). Hair vd. (2014) Ki-Kare Değeri ve Serbestlik Derecesi yanında Arttırımlı İndeks ve Kesinlik (Absolute) İndeks değerlerinden en az bir tanesinin kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmada Ki-Kare Değeri, Ki-Kare/Serbestlik Derecesi yanında Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index-CFI), Arttırımlı Uyum İyiliği İndeksi (Incremental Fit Index-IFI), Normlanmış Uyum Endeksi (Normed Fit Index-NFI), Kök Artık Kareler Ortalaması (Root Mean Square Residual-RMR) ve Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation-RMSEA) ele alınmıştır.

İlk ele alınan uyum istatistiği Ki-Kare'dir. Ki-kare değerinin anlamlı çıkması modelin kabul edilebilir olduğu anlamına gelmektedir. İyi bir uyum için Ki-Kare/Serbestlik Derecesi 2 veya altında bir değer olmalıdır. 5 veya daha altında bir değer olması ise, modelin kabul edilebilir bir uyum iyiliğine sahip olduğunu belirtmektedir. NFI, CFI ve IFI'in. 90'dan büyük olması kabul edilebilir bir uyum iyiliği değerini, .95'den büyük olması ise iyi bir uyum iyiliği değerinin göstergesi olarak kabul görmektedir. RMR ve RMSEA değerlerinin ise, .05'ten küçük olması durumunda model uygunluğunun mükemmel olduğunu; .08 ve 0.10 değeri arasında olması ise kabul edilebilir bir sınırdaki olduğunu belirtmektedir. Tablo 2 de, en çok kullanılan uyum indekslerinin kabul edilebilir sınır değerleri gösterilmektedir (Schermelleh- Engel ve Moosbrugger 2003:52).

Tablo 2: İyi ve Kabul Edilebilir Uyum Değerleri

Uyum Ölçüleri	İyi Uyum Değerleri	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri
NFI	0.95<NFI<1.00	0.90<NFI<0.95
IFI	0.95<IFI<1.00	0.90<IFI<0.95
CFI	0.95<CFI<1.00	0.90<CFI<0.95
RMSEA	0.00<RMSEA<0.08	0.08<RMSEA<0.10
RMR	0.00<RMR<0.05	0.05<RMR<0.10

Kaynak: (Schermelleh vd., 2003:52)

Tablo 3: Ölçüm Modelinin Uyum İyiliği İndeksi

Ki-Kare	NFI	IFI	CFI	RMSEA	RMR
2.49	0.90	0.94	0.94	0.07	0.03

Tablo 3’de görüldüğü üzere doğrulayıcı faktör analizinin normlu uyum indeksi (NFI) = 0,90; artımlı uyum indeksi (IFI) = 0,94; karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI) = 0,94; Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA) = 0.07 ve Kök Artık Kareler Ortalaması (RMR) = 0.03 dur. Bu değerlere göre Tablo 2’de belirtilen İyi ve Kabul Edilebilir Uyum Değerlerine göre yapısal modelimizin uyumunun kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Değişkenler ve DFA Değerleri

Değişkenler	Maddeler	DFA DEĞERLERİ	Kaynak
İade Esnekliği	Perakendecinin, iade politikası esneklerdir.	0,860	Xu ve Jackson, (2019)
	Perakendeci, iade süresi için tanıyan zamanda esneklerdir.	0,793	
	Perakendeci, ürünün iade koşullarında esneklik sağlar. (ürün etiketinin hafif zarar görmüş, koparılmış olması vb.)	0,860	
	Perakendeci, geri ödeme seçeneklerinde / yöntemlerinde esneklerdir. (Geri iadenin nasıl gerçekleşeceğine dair seçenekler sunulması. Örnek: iade tutarının daha sonra kullanılmak üzere cüzdan hesabına aktarılması, nakit /kredi kartı iade yapılması)	0,792	
Müşteri Güveni	Saygın bir perakendecidir.	0,956	Zhang vd. (2018)
	Güvenilir bir perakendecidir.	0,978	
	Ürünleri ve hizmetlerine güvenilirdir.	0,964	

	Çevrimiçi (online) mağazasından güvenle alışveriş yapabiliyim.	0,927	
İade Memnuniyeti	Perakendeciden satın aldığım ürünü iade etmek kolaydır.	0,906	Cao vd. (2018) ve araştırmacı tarafından geliştirilmiştir.
	Perakendecinin net ve anlaşılabilir iade politikası vardır.	0,877	
	Perakendecinin çevrimiçi (online) mağazasından satın aldığım ürünün iadesini kargo şirketi aracılığı ile teslim etmekte sorun yaşamam.	0,866	
	Perakendeciden satın aldığım ürünün iadesi için ücret ödemem gerekmez.	0,878	
	Perakendeci, çevrimiçi (online) mağazasından satın aldığım ürünü fiziksel mağazasından değiştirme imkanı sunmaktadır.	0,672	
	Perakendeciden satın aldığım ürünün para iadesi kısa sürede yapılır.	0,883	
Geçmiş Deneyimi	Hizmet İlgili perakendeci ile geçmiş deneyimlerim iyidir.	0,944	Mollenkopf vd. (2007)
	İlgili perakendecinin hizmet seviyesi her zaman yüksektir.	0,903	
	İlgili perakendeciden aldığım ilk hizmet beklentilerimi karşılamıştır.	0,859	
Süreç Tutarlılığı	Perakendecinin farklı kanallarında tecrübe ettiğim hizmet seviyesi benzerdir.	0,935	Shen vd. (2018)
	Perakendecinin farklı kanallarındaki imajı benim için benzerdir.	0,887	
	Perakendecinin farklı kanallarındaki hizmet performansı benzerdir.	0,918	
İçerik Tutarlılığı	Perakendecinin her kanalı aynı cevabı verir.	0,835	
	Perakendecinin bir kanalı ile iletişim kurduğumda, diğer kanalları ile olan iletişimim her zaman dikkate alınır.	0,867	
	Perakendecinin farklı kanallarında sağladığı bilgiler tutarlıdır.	0,934	

Geçerlilik ve Güvenilirlik

Geçerlik ve güvenilirlik ölçüm modeli için SPSS 26.0 ve AMOS 21.0 kullanılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu çalışmadaki değişkenlerin içsel tutarlılığı Cronbach's Alpha katsayısı kullanılarak SPSS 26.0 ile test edilmiştir.

Güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları kapsamında birleşme geçerliliği değerleri incelenmiş ve değerlendirilmesinde Cronbach Alpha katsayısı, bileşik güvenilirlik, açıklanan ortalama varyans (AVE) değerleri kullanılmıştır. Cronbach

Alpha değerlerinin en az 0.70, Açıklanan Ortalama Varyansın 0.50, Bileşik Güvenilirlik değerinin de en az 0.70 veya üzerinde olması beklenmektedir (Hair vd., 2014).

Araştırmada birleşme geçerliliğine ait sonuçlara göre tüm değişkenlerin Cronbach's Alpha değerleri 0.70'in, birleşik güvenilirlik (C.R.) değerleri 0.70'in ve açıklanan ortalama varyans (AVE) değerlerinin 0.50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Yapıların birleşme geçerliliğini sağladığı söylenebilir.

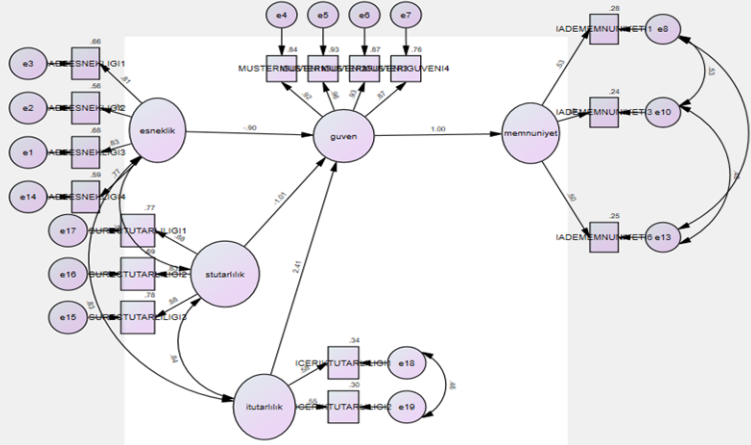
Tablo 5. AMOS 21.0 ve SPSS 26.0 ile Ölçüm Modelinin Geçerliliği ve Güvenirliği

Değişken	Bileşik Güvenilirlik (CR)	Ortalama Açıklanan Varyans (AVE)	Cronbach's Alpha
İade Esnekliği	0.896	0.455	0.867
Süreç Tutarlılığı	0.937	0.834	0.898
İçerik Tutarlılığı	0.911	0.773	0.865
Müşteri Güveni	0.977	0.609	0.957
Geçmiş Hizmet Deneyimi	0.929	0.814	0.892
İade Memnuniyeti	0.906	0.723	0.889

Yapısal Model Analizi

Yol analizi, birden fazla değişken arasında bulunan nedensel ilişkilerin analizinde, doğrudan veya dolaylı ilişkilerin karşılaştırılmasında kullanılır. Bu nedenle çoklu regresyon modeli ile yakından ilişkili olarak kullanılan teknikler arasındadır. Yol analizinde, ölçülen ve gizli değişkenler ve bunlar arasındaki ilişkiler gösterilir (Meydan, 2015). Bu çalışmaya ait yapısal modeldeki ilişkiler Şekil 2'de görülmektedir.

Şekil 2: Yapısal Modelin T-değerleri

Tablo 6’da yapısal modelin uyum indeksleri görülmektedir. Buna göre veri ile model arasındaki uyumu değerlemede kullanılan kriterlerden olan ki-kare / serbestlik derecesi yapısal model için $\chi^2/df=2.59$ bulunmuştur. Bu değer ki kare değeri olan 246.219 değerinin serbestlik derecesi olan 95’e bölünmesinden elde edilmiştir.

Tablo 6’da görüldüğü üzere yapısal modelimizin artımlı uyum indeksi (IFI) = 0,95; normlu uyum indeksi (NFI) = 0,93; karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI) = 0,95; Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA) = 0.07 ve Kök Artık Kareler Ortalaması (RMR) = 0.07’dir. Bu değerlere göre yapısal modelimizin uyum indekslerinin kabul edilebilir olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Yapısal Modelin Uyum İyiliği İndeksleri

Yapısal Model	χ^2 / sd	NFI	CFI	IFI	RMSEA	RMR
	2.59	0.93	0.95	0.95	0.07	0.07

Araştırma modelinin hipotez testi sonuçları aşağıdaki Tablo 7’de belirtilmiştir. Araştırma modelinin hipotez testi sonuçlarına göre iade esnekliği ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. ($\beta = -.904$; S.E.= .268; C.R.= -2.363; $p= 0.018 < 0.05$). Müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. ($\beta = 1.000$; S.E.= .063; C.R.= 9.984; $p= 0.09 < 0.05$). İçerik tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. ($\beta = 2.408$; S.E.= .644; C.R.= 4.352;

p= 0.000 < 0.05). Aynı zamanda süreç tutarlılığı ile müşteri güveni arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. ($\beta = -1.006$; S.E.= .354; C.R.= -2.614; p= 0.00 < 0.05). Bu nedenle, H1, H2, H3 ve H4 hipotezleri red edilemez.

Tablo 7: Araştırma Modelinin Hipotez Testi Sonuçları

Hipotezler	Yapısal İlişkiler	Standartlaştırılmış Regresyon Katsayısı (β)	Kritik Oran (C.R.)	Standart Hata (S.E)	T değeri	P değeri	Hipotezlerin Sonuçları
H1	İade Esnekliği- Müşteri Güveni	-.904	-2.363	.268	-.90	.018	Red Edilemez
H2	Müşteri Güveni- İade Memnuniyeti	-1.000	9.984	.063	1.00	0.09	Red Edilemez
H3	İçerik Tutarlılığı- Müşteri Güveni	-2.408	4.352	.644	2.41	0.000	Red Edilemez
H4	Süreç Tutarlılığı- Müşteri Güveni	-1.006	-2.614	.354	-1.01	0.00	Red Edilemez

Düzenleyici (Moderatör) Değişken Analizi

Düzenleyici (moderatör) değişken, bağımlı değişkenle bağımsız değişken arasındaki ilişkinin yönünü ve gücünü etkileyen bir değişkendir (Baron ve Kenny, 1986). H5 hipotezini sınamak üzere, iade memnuniyeti (bağımlı değişken) ve müşteri güveni (bağımsız değişken) arasındaki ilişki Çoklu Regresyon Analizi yoluyla SPSS 26 programında test edilmiştir.

X: Bağımsız Değişken =Müşteri Güveni

Y: Bağımlı Değişken = İade Memnuniyeti

M: Moderatör= Geçmiş Hizmet Deneyimi

İlk olarak bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında regresyonda çoklu bağlantı sorununu (Multicollinearity) önlemek ve sonuçları doğru bir şekilde analiz etmek için bağımsız değişkenimiz (müşteri güveni) ve moderatör değişkenimiz (geçmiş hizmet deneyimi) standardize edilmiş ve bu değerler üzerinden analiz yapılmıştır. Daha sonra standardize edilmiş olan bağımsız değişken (müşteri güveni) ve standardize edilmiş olan moderatör değişkenin (geçmiş hizmet deneyimi) çarpımı sonucunda etkileşim terimi (interaction term) oluşturulmuştur. Son olarak, standardize edilmiş bağımsız değişken (müşteri güveni), standardize edilmiş olan

moderatör değişken (geçmiş hizmet deneyimi), etkileşim terimi (interaction term) ve bağımlı değişken (iade memnuniyeti) arasından yapılan çoklu regresyon analizi sonucu $p=0.00 < 0.05$ olduğundan müşteri güveni ile iade memnuniyeti arasındaki ilişkide geçmiş hizmet deneyiminin düzenleyici (moderatör) bir rolü bulunmaktadır. Buna göre, H5 hipotezimiz kabul edilmiştir.

T –Test Sonucu

İlişkili örneklemeler için t-testi, ilişkili iki örneklem ortalaması arasındaki farkın sıfırdan (birbirinden) anlamlı bir şekilde farklı olup olmadığını test etmek için kullanılır (Büyüköztürk vd., 2012). Cinsiyet ve medeni durum ikili ölçüm setine ait olduğundan T-testi analizi uygulanmıştır.

Öncelikle, cinsiyet grubuna göre iade memnuniyeti, müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyiminin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için SPSS 26.0’da T-Test uygulanmıştır.

İade memnuniyetine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05’in üzerinde olduğu için varyanslar ve cinsiyet grupları arasında homojenlik olduğu kanıtlanmıştır ($p=0.598 > 0.05$). Ayrıca; iade memnuniyeti erkek ve kadına göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir ($p=0.029 < 0.05$). Müşteri güvenine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05’in üzerinde olduğu için varyanslar ve cinsiyet grupları arasında homojenlik olduğu kanıtlanmıştır ($p=0.379 > 0.05$). Ayrıca; müşteri güveni erkek ve kadına göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermemektedir ($p=0.717 > 0.05$).

Geçmiş hizmet deneyimine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05’in üzerinde olduğu için varyanslar ve cinsiyet grupları arasında homojenlik olduğu kanıtlanmıştır ($p=0.795 > 0.05$). Ayrıca; geçmiş hizmet deneyimi erkek ve kadına göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermemektedir ($p=0.360 > 0.05$).

Daha sonra medeni duruma göre iade memnuniyeti, müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyiminin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için SPSS 26.0’da T-Test uygulanmıştır.

İade memnuniyetine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05’in üzerinde olduğu için varyanslar ve medeni durum arasında homojenlik olduğu kanıtlanmıştır ($p=0.105 > 0.05$). Ayrıca; iade memnuniyeti evli bekâr olma durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir ($p=0.005 < 0.05$).

Müşteri güvenine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05’in altında olduğu için varyanslar ve medeni durum arasında homojenlik olmadığı kanıtlanmıştır ($p=0.029 < 0.05$). Ayrıca; müşteri güveni evli bekâr olma durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermemektedir ($p=0.234 > 0.05$).

Geçmiş hizmet deneyimine yönelik yapılan levene testi (homojen varyans testi) sonucunda anlamlılık değeri 0.05'in altında olduğu için varyanslar ve medeni durum arasında homojenlik olduğu kanıtlanmıştır ($p=0.856 > 0.05$). Ayrıca; geçmiş hizmet deneyimi evli bekâr olma durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılık göstermemektedir ($p=0.144 > 0.05$).

Tek Yönlü Varyans (One Way Anova) Analizi

Tek yönlü anova testi iki ya da daha çok ilişkili ölçüm setlerine ait ortalama puanların birbirinden anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini test eder. Yaş grupları, gelir düzeyi ve eğitim durumları ikiden fazla seçenekli olduğundan tek yönlü varyans (one way anova) analizi uygulanmıştır.

Öncelikle, yaş grubuna göre iade memnuniyeti, müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyiminin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için SPSS 26.0'da one way anova uygulanmıştır.

Tüketicilerin yaş grupları ile iade memnuniyetine yönelik tutumları arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.306 > 0.05$). Tüketicilerin yaş grupları ile müşteri güveni arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.716 > 0.05$). Ayrıca; tüketicilerin yaş grupları ile geçmiş hizmet deneyimi arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.700 > 0.05$).

Daha sonra, gelir düzeyine göre iade memnuniyeti, müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyiminin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için SPSS 26.0'da One Way Anova uygulanmıştır.

Tüketicilerin gelir düzeyi ile iade memnuniyetine yönelik tutumu arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.154 > 0.05$). Tüketicilerin gelir düzeyi ile müşteri güvenine yönelik tutumu arasında anlamlı farklılık vardır ($p=0.039 < 0.05$). Ayrıca; tüketicilerin gelir düzeyi ile geçmiş hizmet deneyiminin arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.183 > 0.05$).

Son olarak, eğitim durumuna göre iade memnuniyeti, müşteri güveni ve geçmiş hizmet deneyiminin anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek için SPSS 26.0'da One Way Anova uygulanmıştır.

Tüketicilerin eğitim durumu ile iade memnuniyetine yönelik tutumu arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.502 > 0.05$). Tüketicilerin eğitim durumu ile müşteri güveni arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.128 > 0.05$). Ayrıca; tüketicilerin eğitim durumu ile geçmiş hizmet deneyimi arasında anlamlı farklılık yoktur ($p=0.154 > 0.05$).

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, bütüncül kanal perakendecilikte iade memnuniyetinde rol olan müşteri güveni, geçmiş hizmet deneyimi, iade esnekliği, kanal entegrasyon kalitesinin etkilerinin değerlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca çalışma, bütüncül kanal perakendecilik sürecinde iade memnuniyetine ilişkin izlenimler,

tüketici algıları ve davranışları hakkında yeni algılar ve farkındalıklar sunmaktadır. Bu çalışma için ilgili literatür araştırılması U-O-T modeli çerçevesinde yapılmıştır. Buna ek olarak yapısal analiz modeli sonuçları SPSS 26.0 ve AMOS 21.0 kullanılarak elde edilmiştir.

Müşteri memnuniyeti kavramı günümüz pazarlama dünyasında önem kazanmaya devam etmektedir. Dijitalleşmenin ardından bütüncül kanal perakendecilik gelişmekte ve özellikle iade yönetim süreci müşteri memnuniyeti sağlayabilmek açısından önem kazanmaktadır.

Bütüncül kanal ile ilgili Türkçe literatür incelendiğinde, ülkemizde çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bütüncül kanal kavramını ortaya koyan en temel çalışmalardan biri Yumurtacı Hüseyinoğlu (2017) çalışmasıdır. Yumurtacı Hüseyinoğlu (2017) çalışmasında bütüncül kanal stratejisinin perakende sektöründe nasıl uygulandığını ortaya koymuştur. Aycan (2017) Türkiye’de moda sektöründe bütüncül kanal perakendeciliğin temel ve alt unsurlarını tespit etmiş ve gruplandırmıştır. Marangoz ve Aydın (2017) bütüncül kanal yaklaşımının tüketicilerin satın alma süreçlerine etkisini incelemiş ve işletmelere öneriler sunmuştur. Kazançoğlu vd. (2017) bütüncül kanal uygulaması sürecinde karşılaşılan zorluklar ve lojistik faaliyetlerin rolünü ele almıştır. Aydın ve Kazançoğlu (2017) tüketicilerin bütüncül kanal stratejisinden haberdar olup olmadıklarını, bu konudaki düşüncelerini ve teknolojiyi kabul etme davranışlarını etkileyen faktörleri tespit etmeyi amaçlamıştır. Marangoz ve Erboy (2020) bankacılık sektöründe bütüncül kanal deneyimini etkileyen faktörlerin önem derecelerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma yapmıştır. Özdemir ve Sönmezay (2020) tüketicilerin bütüncül kanal perakendeciliğe yönelik davranışsal niyetini, bütüncül kanal kullanma davranışını etkileyen faktörleri ve bu faktörlerin etki düzeylerini ortaya koymaya çalışmıştır. Şen (2020), araştırmasında bütünleşik bir kanal stratejisinin kanallar arasında sinerji yarattığını ve müşterilerin algıladığı alışverişin değerini ve müşterilerin perakendeciye attığı marka değerini etkilediğini ortaya koymuştur. Ergen (2021) tüketicilerin bütüncül kanal stratejisini benimsemiş perakendecilerden bekledikleri lojistik hizmet kalitesini ortaya koymuştur.

Bütüncül kanal ve iade yönetimi kavramlarını inceleyen çalışmalar incelendiğinde ise literatürde çeşitli çalışmalar olmakla birlikte (Chen ve Dubinsky, 2003; Mollenkopf vd., 2007; Xu ve Jackson, 2019), bütüncül kanalda geçmiş hizmet deneyimini moderatör (düzenleyici) değişken olarak alan bir çalışma yoktur. Mollenkopf vd. (2007) ve Chen ve Dubinsky (2003) yapmış olduğu çalışmada bir müşterinin belirli bir perakendeci ile olan önceki deneyiminin, mevcut değer algılarını ve gelecekteki satın alma niyetlerini şekillendirmedeki rolünü ortaya koymuş ve iade memnuniyeti ile pozitif yönde ilişkili olduğunu belirtmiştir. Xu ve Jackson (2019) müşterilerin iade kanalı sadakati üzerindeki etkili faktörleri deneysel analiz yoluyla incelemiştir. Araştırma sonucuna göre belirli bir kanalın iade politikasındaki yüksek esneklik müşterilerin bu kanal üzerinden ürün iade süreciyle ilgili algıladığı riski azaltmaktadır.

Çalışmamızda geçmiş hizmet deneyimi, müşteri güveni ve iade memnuniyeti arasındaki ilişkinin gücünü etkilemektedir. Yani geçmiş hizmet deneyimi değiştikçe, müşteri güveni ve iade memnuniyeti arasındaki ilişkinin gücü artabilir veya azalabilir. Elde edilen sonuçların, bütüncül kanal perakendecilik ve iade yönetim süreçleri bakımından gelecek çalışmalar için yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Kısıtlar ve Gelecek Çalışma Önerileri

Araştırmanın İzmir ilinde bütüncül kanal perakendecilerinden alışveriş deneyimi geçiren tüketici grubuna uygulanması ve araştırma sonuçlarının Türkiye için genellenebilir olmaması çalışmanın bir kısıtıdır.

Pandemi nedeni ile tüketiciler ile birebir görüşme yapma şansı bulunmadığı için çalışmanın anket formu fiziksel olarak dağıtılamamıştır. Google docs kullanılarak oluşturulan anket formu çevrimiçi olarak tüketicilere gönderilmiştir. Ayrıca ana kütleyi oluşturan tüm birimlere zaman ve ekonomik olarak maliyet kısıtı nedeniyle ulaşılamadığından bu çalışmada İhtimalsiz (Olasılık Dışı) Örneklem yöntemlerinden “Kolayda Örneklem” seçilmiştir.

Araştırma, daha geniş tüketici gruplarına erişim sağlanarak odak grup çalışması, vaka çalışması, yüz yüze görüşme veya gözlem gibi farklı araştırma teknikleri kullanılarak uygulanabilir. Araştırmada farklı moderatör (düzenleyici) değişkenler kullanılarak farklı değişkenlerden oluşan araştırma modeli geliştirilebilir. Ayrıca; uyarıcı organizma tepki (UOT) modeli çerçevesinde farklı değişkenler uyarıcı organizma ve tepki rolü ile araştırmada kullanılabilir.

Son olarak, bütüncül kanalda iade memnuniyetine etki eden faktörler lojistik hizmet kalitesi, elektronik hizmet telafi kalitesi, kanal hizmet şeffaflığı, müşteri güçlendirme gibi farklı öncül değişkenler kullanılarak farklı bir araştırma modeli ile test edilebilir.

KAYNAKÇA

Akyüz, H. E. (2018). Yapı geçerliliği için doğrulayıcı faktör analizi: Uygulamalı bir çalışma. *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 7(2), 186-198.

Aycan, Sayat G. (2017). *The elements of omni-channel retailing: An analysis of fashion retailers from Turkey*, İzmir Ekonomi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Aydın, H. ve Kazançoğlu, İ. (2017). Çoklu kanal stratejisinden omni-kanal stratejisine geçişin tüketiciler tarafından kabulü. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(39), 57-77.

Bagozzi, R. P. (1986). Attitude formation under the theory of reasoned action and a purposeful behaviour reformulation. *British Journal of Social Psychology*, 25(2), 95-107.

Banerjee, M. (2014). Misalignment and its influence on integration quality in multichannel services. *Journal of Service Research*, 17(4), 460-474.

Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173.

Beck, N. ve Rygl, D. (2015). Categorization of multiple channel retailing in Multi-, cross and omni-channel retailing for retailers and retailing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 27, 170-178.

Bernstein, F., Song, J. S. ve Zheng, X. (2008). “Bricks-and-mortar” vs. “clicks-and-mortar”: An equilibrium analysis. *European Journal of Operational Research*, 187(3), 671-690.

Bijmolt, T. H., Broekhuis, M., De Leeuw, S., Hirche, C., Rooderkerk, R. P., Sousa, R. ve Zhu, S. X. (2021). Challenges at the marketing–operations interface in omni-channel retail environments. *Journal of Business Research*, 122, 864-874.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2012). Örneklem yöntemleri.

Cao, Y., Ajjan, H. ve Hong, P. (2018). Post-purchase shipping and customer service experiences in online shopping and their impact on customer satisfaction: An empirical study with comparison. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*.

Chang, H. H. ve Chen, S. W. (2008). The impact of online store environment cues on purchase intention: Trust and perceived risk as a mediator. *Online information review*.32(6), 1468-4527.

Chatterjee, P. (2010). Causes and consequences of „order online pick up in-store shopping behavior. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 20(4), 431-448.

Cheah, J. H., Lim, X. J., Ting, H., Liu, Y. ve Quach, S. (2020). Are privacy concerns still relevant? Revisiting consumer behaviour in omnichannel retailing. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 102242.

Chen, Z. ve Dubinsky, A. J. (2003). A conceptual model of perceived customer value in e-commerce: A preliminary investigation. *Psychology & Marketing*, 20(4), 323–347.

Cox, N. (2016). Is a lack of consistency letting your customer service down? <https://www.eptica.com/blog/lack-consistency-letting-your-customer-service-down-0#:~:text=Consistency%20is%20an%20essential%20part,company%20efficiency%20and%20brand%20reputation>, (Erişim Tarihi:01.06.2021).

Cronbach, L. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of test. *Psychometrika*, 16(3), 297-334.

Davis, J., Karagüzel, T., Basat, O., Kuruoğlu, A., Aydeniz, L., Altay, H. A. ve Kahya, M. (2011). *Rekabetçi başarı: Markalaşma nasıl değer katar?*. Brand Age Yayınları.

Dholakia, R. R., Zhao, M. ve Dholakia, N. (2005). Multichannel retailing: a case study of early experiences. *Journal of Interactive Marketing*, 19(2), 63-74.

Dodd, T. H., Laverie, D. A., Wilcox, J. F. ve Duhan, D. F. (2005). Differential effects of experience, subjective knowledge, and objective knowledge on sources of information used in consumer wine purchasing. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 29(1), 3-19.

Doney Patricia M., James M. B. ve Russell A. (2007). Trust determinants and outcomes in global B2B services. *European Journal of Marketing*, 41(9-10), 1096-1116.

Emrich, O., Paul, M. ve Rudolph, T. (2015). Shopping benefits of multichannel assortment integration and the moderating role of retailer type. *Journal of Retailing*, 91(2), 326-342.

Engin, M. B. (2011). Tüketici karar alma sürecinde pişmanlık ve Türkiye’de esnek iade politikalarının uygulanabilirliği: Hazır giyim sektörü üzerine bir inceleme [*Yayımlanmamış doktora tezi*]. İstanbul Üniversitesi.

Erkorkmaz, Ü., Etikan, Ğ., Demir, O., Özdamar, K. ve Sanisoğlu, S. Y. (2003). Doğrulayıcı faktör analizi ve uyum indeksleri. *Türkiye Klinikleri J. Med Sci*, 33(1), 210-223.

Ergen, A. M. (2021). Omni-kanal tüketicilerinin lojistik hizmetlere yönelik yaklaşım düzeyleri ile özellik-fayda-duygu basamaklama sıralamaları açısından incelenmesi. Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Eroglu, S. A., Machleit, K. A. ve Davis, L. M. (2001). Atmospheric qualities of online retailing: A conceptual model and implications. *Journal of Business Research*, 54(2), 177-184.

Fornell, C. ve Wernerfelt, B. (1987). Defensive marketing strategy by customer complaint management: A theoretical analysis. *Journal of Marketing Research*, 24(4), 337-346.

Gao, W., Fan, H., Li, W. ve Wang, H. (2021). Crafting the customer experience in omnichannel contexts: The role of channel integration. *Journal of Business Research*, 126, 12-22.

Garbarino, E. ve Johnson S. M. (1999). The different roles of satisfaction, Trust, and commitment in customer relationships. *Journal of Marketing*, 63(4), 70-87.

Gefen, D. (2002). Reflections on the dimensions of trust and trustworthiness among online consumers. *ACM SIGMIS Database*, 33(3), 38-53.

Gerea, C., Gonzalez-Lopez, F. ve Herskovic, V. (2021). Omnichannel customer experience and management: An integrative review and research agenda. *Sustainability*, 13(5), 2824.

Gilles, S. (2015). *The 5 biggest challenges facing omnichannel retailers in 2015*. Appliance retailer. <https://www.applianceretailer.com.au/oped-the-5-biggest-challenges-facing-omnichannel-retailers-in-2015/>, (Erişim Tarihi: 03.12.2021)

Grabosky, P. (2001). The nature of trust online. *The Age*, 1-12.

Griffis, S. E., Rao, S., Goldsby, T. J. ve Niranjana, T. T. (2012). The customer consequences of returns in online retailing: An empirical analysis. *Journal of Operations Management*, 30(4), 282-294.

Gürbüz, E. (2018). Pazarlama karmaşı elemanları ve güven. *Electronic Turkish Studies*, 13(30).

Hahn, K. H. ve Kim, J. (2009). The effect of offline brand trust and perceived internet confidence on online shopping intention in the integrated multi-channel context. *International Journal of Retail & Distribution Management*.

Hair Jr, J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L. ve Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*.

Herhausen, D., Binder, J., Schoegel, M. ve Herrmann, A. (2015). Integrating bricks with clicks: Retailer-level and channel-level outcomes of online-offline channel integration. *Journal of Retailing*, 91(2), 309-325.

Hess, R. L. J., Ganesan, S. ve Klein, N. M. (2003). Service failure and recovery: The impact of relationship factors on customer satisfaction. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(2), 127-145.

Hilken, T., Heller, J., Chylinski, M., Keeling, D. I., Mahr, D. ve Ruyter, K. (2018). Making omnichannel an augmented reality: The current and future state of the art. *Journal of Research in Interactive Marketing*.

Hong, I. B. (2015). Understanding the consumer's online merchant selection process: The roles of product involvement, perceived risk, and trust expectation. *International Journal of Information Management*, 35(3), 322-336.

Hossain, T. M. T., Akter, S., Kattiyapornpong, U. ve Dwivedi, Y. (2020). Reconceptualizing integration quality dynamics for omnichannel marketing. *Industrial Marketing Management*, 87, 225-241.

Huang, M. ve Jin, D. (2020). Impact of buy-online-and-return-in-store service on omnichannel retailing: A supply chain competitive perspective. *Electronic Commerce Research and Applications*, 41, 100977.

Huang, L., Wang, M., Chen, Z., Deng, B., & Huang, W. (2020). Brand image and customer loyalty: Transmitting roles of cognitive and affective brand trust. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 48(5), 1-12.

Huré, E., Picot-Coupey, K., ve Ackermann, C. L. (2017). Understanding omni-channel shopping value: A mixed-method study. *Journal of retailing and consumer services*, 39, 314-330.

Hübner, A., Holzapfel, A. ve Kuhn, H. (2016). Distribution systems in omni-channel retailing. *Business Research*, 9(2), 255-296.

Hüseyinoğlu, I. Ö. Y. (2017). Bütüncül Kanal (Omni-channel) stratejisinin incelenmesi: Gıda perakendecisinden bulgular. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 119-133.

Jacoby, J. (2002). Stimulus-organism-response reconsidered: An evolutionary step in modeling (consumer) behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 12(1), 51-57.

Jain, N. K., Gajjar, H., Shah, B. J. ve Sath, A. (2017). E-fulfillment dimensions and its influence on customers in e-tailing: a critical review. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*.29(2), 347-369.

Juaneda-Ayensa, E., Mosquera, A. ve Sierra-Murillo, Y. (2016). Omnichannel customer behavior: Key drivers of technology acceptance and use and their effects on purchase intention. *Frontiers in Psychology*, 7, 1117.

Jun, M., Yang, Z. ve Kim, D. (2004). Customers' perceptions of online retailing service quality and their satisfaction. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 21(8), 817-840.

Kang, M. ve Johnson, K. (2009). Identifying characteristics of consumers who frequently return apparel. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 13(1), 37-48.

Kazançoğlu, İ., Ventura, K. ve Aktepe, Ç. (2017). Perakendecilikte Omni-Kanal Uygulamaları: Lojistik Faaliyetlere İlişkin Zorluklar ve Engeller. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 219-236.

Keaveney, S. M. (1995). Customer switching behavior in service industries: An exploratory study. *Journal of marketing*, 59(2), 71-82.

Kim, D. J., Ferrin, D. K. ve Rao, R. H. (2009). Trust and satisfaction, two stepping stones for successful ecommerce relationships: A longitudinal exploration. *Information Systems Research*, 20(2), 237-257.

Kim, J. ve Hahn, K. H. (2012). Effects of personal traits on generation y consumers' attitudes toward the use of mobile devices for communication and commerce. *Human Technology: An Interdisciplinary Journal on Humans in ICT Environments*.

King, R.C., Sen, R. ve Xia, M., 2004. Impact of web-based e-commerce on channel strategy in retailing. *Int. J. Electron. Commer*, 8(3), 103–130.

Lazaris, C. ve Vrechopoulos, A. (2014). From multichannel to “omnichannel” retailing: Review of the literature and calls for research. *In 2nd International Conference on Contemporary Marketing Issues*, 6, 1-6.

Lee, Z. W., Chan, T. K., Chong, A. Y. L. ve Thadani, D. R. (2019). Customer engagement through omnichannel retailing: The effects of channel integration quality. *Industrial Marketing Management*, 77, 90-101.

Li, Q., Luo, H., Xie, P. X., Feng, X. Q. ve Du, R. Y. (2015). Product whole life-cycle and omni-channels data convergence oriented enterprise networks integration in a sensing environment. *Computers in Industry*, 70, 23-45.

Luce, M. F., Bettman, J. R. ve Payne, J. W. (1997). Choice processing in emotionally difficult decisions. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 23(2), 384.

Mahar, S., Wright, P. D., Bretthauer, K. M. ve Hill, R. P. (2014). Optimizing marketer costs and consumer benefits across “clicks” and “bricks”. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 42(6), 619-641.

Majrashi, K. ve Hamilton, M. (2015). A cross-platform usability measurement model. *Lecture Notes on Software Engineering*, 3(2), 132.

Marangoz, M. ve Aydın, A. E. (2017). Tüketicilerin değişen alışveriş alışkanlıkları ve perakendecilikte bütünleşik dağıtım kanalı yaklaşımı. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research*, 9(1), 71-93.

Marangoz, M. ve Erboy, N. (2020). Bütünleşik kanal deneyimini etkileyen faktörlerin ahp yöntemi ile belirlenmesi: Bankacılık sektörüne yönelik bir çalışma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1801-1819.

Mattila, A. S. (2004). The impact of service failures on customer loyalty: The moderating role of affective commitment. *International Journal Of Service Industry Management*.

McLean, G. (2018). Examining the determinants and outcomes of mobile app engagement-A longitudinal perspective. *Computers in Human Behavior*, 84, 392-403.

Mehrabian, A. ve Russell, J. A. (1974). *An approach to environmental psychology*. The MIT Press.

Melero, I., Sese, F. J. ve Verhoef, P. C. (2016). Recasting the customer experience in today’s omni-channel environment. *Universia Business Review*, 50, 18-37.

Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları* (2. Baskı). Detay Yayıncılık.

Mishra, A. ve Vishvas, R. (2019). Retail shopper empowerment: A consumer-centric measure for store performance. *IIMB Management Review*, 31(1), 20-36.

Mollenkopf, D. A., Rabinovich, E., Laseter, T. M. ve Boyer, K. K. (2007). Managing internet product returns: A focus on effective service operations. *Decision Sciences*, 38(2), 215-250.

Neslin, S. A. (2022). The omnichannel continuum: Integrating online and offline channels along the customer journey. *Journal of Retailing*, 98(1), 111-132.

Odabaşı, Y. (1999). Anket yöntemi. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri içinde ed. Ali Atıf Bir. Eskişehir: *TC Anadolu Üniversitesi Yayınları*, (1081).

Özdemir, E. ve Sönmezay, M. (2020). Bütüncül Perakendecilikte Tüketicilerin Davranışsal Niyeti Üzerinde Teknoloji Kabul ve Kullanımını Etkileyen Faktörler. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(5), 3936-3970.

Parsons, E., Maclaran, P. ve Chatzidakis, A. (2017). *Contemporary issues in marketing and consumer behaviour*. Routledge.

Payne, A. ve Frow, P. (2004). The role of multichannel integration in customer relationship management. *Industrial Marketing Management*, 33(6), 527-538.

Pei, Z., Paswan, A. & Yan R. (2014). E-Tailers Return Policy, Consumer's Perception of Return Policy Fairness and Purchase Intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21 (3), 249-257.

Peltola, S., Vainio, H. ve Nieminen, M. (2015). Key factors in developing omnichannel customer experience with finnish retailers. *In International Conference on HCI in Business*, Springer.

Piotrowicz, W. ve Cuthbertson, R. (2014). Introduction to the special issue information technology in retail: Toward omnichannel retailing. *International Journal of Electronic Commerce*, 18(4), 5-16.

Posselt, T. ve Gerstner, E. (2005). Pre-sale vs. post-sale e-satisfaction: Impact on repurchase intention and overall satisfaction. *Journal of Interactive Marketing*, 19(4), 35-47.

Ramanathan, R. (2011). An empirical analysis on the influence of risk on relationships between handling of product returns and customer loyalty in e-commerce. *International Journal of Production Economics*, 130(2), 255-261.

Rao, S., Goldsby, T. J., Griffis, S. E. ve Iyengar, D. (2011). Electronic logistics service quality (e-LSQ): Its impact on the customer's purchase satisfaction and retention. *Journal of Business Logistics*, 32(2), 167-179.

Rao, S., Rabinovich, E. ve Raju, D. (2014). The role of physical distribution services as determinants of product returns in Internet retailing. *Journal of Operations Management*, 32(6), 295-312.

Reast, J. D. (2005). Brands trust and brand extension acceptance: The relationship. *Journal of Product & Brand Management*, 14(1), 4-13.

Reber, R., Schwarz, N., & Winkielman, P. (2004). Processing fluency and aesthetic pleasure: Is beauty in the perceiver's processing experience?. *Personality and social psychology review*, 8(4), 364-382.

Reynolds, N., A. Diamantopoulos ve B. Schlegelmilch (1993). Pretesting in questionnaire design: A review of the literature and suggestionf for further research. *Journal of the Market Research Society*, Vol. 35, No. 2, s. 171-182.

Saghiri, S., Wilding, R., Mena, C. ve Bourlakis, M. (2017). Toward a three-dimensional framework for omni-channel. *Journal of Business Research*, 77, 53-67.

Santos, J. ve Boote, J. (2003). A theoretical exploration and model of consumer expectations, post-purchase affective states and affective behaviour. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 3(2), 142-156.

Schermelleh-Engel, K. ve Moosbrugger, H. (2003). Models: Tests of significance and descriptive. *Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.

Schramm-Klein, H., Wagner, G., Steinmann, S., & Morschett, D. (2011). Cross-channel integration–is it valued by customers?. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 21(5), 501-511.

Seck, A. M. ve Philippe, J. (2013). Service encounter in multi-channel distribution context: virtual and face-to-face interactions and consumer satisfaction. *The Service Industries Journal*, 33(6), 565-579.

Shen, X. L., Li, Y. J., Sun, Y. ve Wang, N. (2018). Channel integration quality, perceived fluency and omnichannel service usage: The moderating roles of internal and external usage experience. *Decision Support Systems*, 109, 61-73.

Shi, S., Wang, Y., Chen, X., & Zhang, Q. (2020). Conceptualization of omnichannel customer experience and its impact on shopping intention: A mixed-method approach. *International Journal of Information Management*, 50, 325-336.

Simone, A. ve Sabbadin, E. (2017). The new paradigm of the omnichannel retailing: Key drivers, new challenges and potential outcomes resulting from the adoption of an omnichannel approach. *International Journal of Business and Management*, 13(1), 85.

Sirdeshmukh, D., Singh, J. ve Sabol, B. (2002). Consumer trust, value, and loyalty in relational exchanges. *Journal of marketing*, 66(1), 15-37.

Sombultawee, K., ve Wattanatorn, W. (2022). The impact of trust on purchase intention through omnichannel retailing. *Journal of Advances in Management Research*.

Sousa, R. ve Voss, C. A. (2006). Service quality in multichannel services employing virtual channels. *Journal of Service Research*, 8(4), 356-371.

Şen, V. (2020). Çok kanallı perakendecilikte bütünleşik kanal stratejisinin perakendeci marka değerine etkisi. Akdeniz Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi.

Tavakov, M. ve Dennick, R. (2011). Making sense of Cronbach's Alpha. *International Journal of Medical Education*, 2, 53-55.

Tax, S. S., Brown, S. W. ve Chandrashekar, M. (1998). Customer evaluations of service complaint experiences: Implications for relationship marketing. *Journal of Marketing*, 62(2), 60-76.

Taylor, E. (2016). Mobile payment technologies in retail: a review of potential benefits and risks. *International Journal of Retail & Distribution Management*.

Telli, G., & Gök, A. (2019). Omni kanal yönetimi ve müşteri memnuniyeti. Proceedings of the International Congress on Business and Marketing.

Upton, D. M. (1994). The Management of Manufacturing Flexibility. *California Management Review*, 36(2), 72-89.

Ürgüplü, Ö. ve Hüseyinoğlu, I. Ö. Y. (2021). The mediating effect of consumer empowerment in omni-channel retailing. *International Journal of Retail & Distribution Management*.

Verhoef, P. C., Kannan, P. K. ve Inman, J. J. (2015). From multi-channel retailing to omni-channel retailing: Introduction to the special issue on multi-channel retailing. *Journal of Retailing*, 91, 174-181.

Wakolbinger, L. M. ve Stummer, C. (2013). Multi-channel management: An exploratory study of current practices. *International Journal of Services, Economics and Management*, 5(1-2), 112-124.

Wang, N., Shen, X. L. ve Sun, Y. (2013). Transition of electronic word-of-mouth services from web to mobile context: A trust transfer perspective. *Decision Support Systems*, 54(3), 1394-1403.

Woodruff, R. B., Cadotte, E. R., & Jenkins, R. L. (1983). Modeling consumer satisfaction processes using experience-based norms. *Journal of marketing research*, 20(3), 296-304.

Wolfinger, M. ve Gilly, M. C. (2003). eTailQ: Dimensionalizing, measuring and predicting etail quality. *Journal of Retailing*, 79(3), 183-198.

Wu, J. F. ve Chang, Y. P. (2016). Multichannel integration quality, online perceived value and online purchase intention: A perspective of land-based retailers. *Internet Research*.

Xu, X. ve Jackson, J. E. (2019). Investigating the influential factors of return channel loyalty in omni-channel retailing. *International Journal of Production Economics*, 216, 118-132.

Yoon, S. J. (2002). The antecedents and consequences of trust in online-purchase decisions. *Journal of Interactive Marketing*, 16(2), 47-63.

Zhang, K. Z., & Benyoucef, M. (2016). Consumer behavior in social commerce: A literature review. *Decision support systems*, 86, 95-108.

Zhang, M., Ren, C., Wang, G. A. ve He, Z. (2018). The impact of channel integration on consumer responses in omni-channel retailing: The mediating effect of consumer empowerment. *Electronic Commerce Research and Applications*, 28, 181-193.

Yayın Geliş Tarihi: 23.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1092360

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 683-706
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

EVALUATION OF PERSONAL BRAND MIX 7C IN TERMS OF YOUTUBERS

Sevtap ÜNAL*
Gülşah KARSLI**

Abstract

Personal branding is about people positioning themselves in the market they are in. Today, especially after the rapid developments in the digital world, personal branding has started to manage its relations with its target audiences through social media channels. With the differentiation of the personal brand, especially with the development of social media, 7P which is known as the marketing mix and has started to turn into 7C (Character, Credibility, Channels, Content, Contacts, Consistency) over time.

The purpose of this research is to investigate the perceptions of follower groups of Youtubers, one of the most visible faces of personal branding, based on 7C. The interviews have been conducted by applying a qualitative research methodology. The research questions were formed to cover 7Cs. At the end of the interviews, the data collected from the participants were analyzed by using content analysis. Since the studies based on 7C are not many in the marketing literature, it is thought that the study will create a unique contribution value in this sense. It also differs in that it deals with the subject of YouTubers, who are on the agenda of the last period and each of them has turned into a personal brand with its own channel. As a result of the study, it was revealed that the content and the credibility are gained the most by the participants from the 7Cs. This study focuses on social media phenomena within the scope of 7C. This can be generalized in other studies.

Keywords: *Personal Branding, Youtube, YouTuber, Social Media, Social Media Channels*

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Ünal, S., Karşlı, G. (2022). Evaluation of personal brand mix 7c in terms of Youtubers. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 683-706.

* Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, ORCID: 0000-0002-3227-0756, sevtap.unal@ikc.edu.tr.

** Doktora., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-7828-5091, gulsahkarşli@gmail.com.

YOUTUBER'LARIN KİŞİSEL MARKALAMANIN 7C'Sİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Kişisel markalaşma, insanların içinde buldukları pazarda kendilerini konumlandırımlarıyla ilgilidir. Günümüzde özellikle dijital dünyadaki bu hızlı gelişmelerin ardından kişisel markalaşma, hedef kitleleri ile olan ilişkilerini sosyal medya kanalları üzerinden yönetmeye başlamışlardır. Kişisel markalaşmanın farklılaşması, özellikle sosyal medyanın gelişmesiyle birlikte pazarlama karması olan 7P, zamanla 7C'ye dönüşmeye başlamıştır (Karakter, Güvenilirlik, Kanallar, İçerik, İletişim Kurmak, Tutarlılık).

Bu araştırmanın amacı, kişisel markalaşmanın en görünür yüzlerinden biri olan Youtuber'lar hakkında takipçilerin algılarını 7C'den yola çıkarak incelemektir. Nitel araştırma yönteminin bir türü olan görüşme yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada 7 C'yi kapsayacak şekilde araştırma soruları oluşturulmuştur. 7C'yi baz alarak yapılan çalışmalar pazarlama literatüründe fazla olmadığı için bu anlamda çalışmanın özgün katkı değeri yaratacağı düşünülmektedir. Konuyu son dönemin gündeminde olan ve her biri kendi kanalı ile kişisel markaya dönüşen YouTuber'larla ele alması bakımından da farklılaşmaktadır. Çalışma sonucunda katılımcıların 7C içinde en çok içerik ve inandırıcılığa önem verdiği ortaya çıkmıştır. Gelecekteki çalışmalar spesifik bir sektöre odaklanabilir. Bu çalışmada 7C kapsamında sosyal medya fenomenlerine odaklanılmıştır. Başka çalışmalarda bu daha genelleştirilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Kişisel Markalaşma, YouTube, YouTuber, Sosyal Medya, Sosyal Medya Kanalları*

INTRODUCTION

Personal branding represents who we are and what we promise to our audience/consumers. Personal branding has become a common phenomenon and is used in various aspects for entertainers, athletes, authors, general managers, business owners, and politicians, and has spread to many other people in different positions in the company (Baltezarevic & Milovanovic, 2014, p. 6).

A personal brand has become more important in the digital age. Once it was considered only for celebrities and leaders in business and politics. But with changing world, online tools have allowed personal branding to become an important marketing tool for everyday people (Shepherd, 2005; Kaytaz Yiğit, 2021, p. 908). The age of the Internet allowed everyone to present themselves to the world with the image they want. New applications enable people to manage their personal branding, fine-tune their profiles, and share their ideas through blogs, micro-posts, and online discussions (Labrecque et. al. 2010, p. 38).

In recent years, especially with the increasing interest in Youtube, the number of people who produce content for this social media channel has increased considerably. Some of the YouTubers with an increasing number of followers have also turned into personal brands. Video-sharing websites provide low-cost broadcasting tools which are easy to use for their users and allow them to share their

content on personal profiles and interact with other users (Rigby, 2008; Yüksel 2016, p. 35). YouTubers; “Upload the video content to the personal YouTube channel they have opened regularly; directing the information and advice they offer around the topics of particular interest; defined them as individuals who directly address the public and their sub-communities by developing content (Thomson 2017 p. 811; Deveci, 2019, p. 82). It is also seen that some of the YouTubers, who produce content, especially in the fields of beauty and cosmetics, started to become a brand with their personal branding and started to produce physical products.

Personal branding is a topic that has been studied in the marketing literature. In recent years, the subject has gained distinctive importance in social media (Petruca, 2016; Chen, 2013; Nanayakkara and Dissanayake, 2020; Labrecque, Markos and Milne, 2011; Sharifzadeh, Brison and Bennett, 2021; Wetsch, 2012; Lois and Candraningrum, 2021; Faliagka, Ramantas, Rigou and Sirmakessis, 2018; Udenze, 2019; Niemien, 2016; Vilander, 2017). Most of the studies are on how social media can be beneficial for a personal brand and an effective roadmap can be followed with developing technologies. There are also studies that examine as a personal branding Youtubers and influencers (Chen, 2013; Tarnaovskaya, 2017; Kuitunen, 2019; Grzesiak, 2018; Arindita, 2019; Silaban, Dida and Perbawasari, 2019; Ishihara and Oktavianti, 2021; Vasconcelos and Rua, 2021). The 7C has been included in the literature, but one of the 7C's, content, has examined more than other variables in terms of personal branding. In the studies, the effects of content on originality and differentiation in personal branding were investigated (Urbanova and Slind, 2016; Karenina and Luthfia, 2019; Amalia and Satvikadewi, 2020).

Based on the importance of personal branding in marketing, the purpose of this research is to investigate the perceptions of followers about Youtubers as a personal brand within the scope of 7 C (Character, Credibility, Channels, Content, Contacts, Consistency, Confirmation). This study examines 7C with all its variables and combines it with personal branding. It differs from other studies as it explores 7C in all its dimensions. After the theoretical framework about personal branding is given, there are qualitative research findings carried out by interview method.

THEORETICAL FRAMEWORK

Personal Brand

AMA defined the brand as name, term, sign, symbol, or design, or a combination of them intended to identify the goods and services of one seller or group sellers and to differentiate them from those of other sellers (American Marketing Association, 2018). Al Ries and Laura Ries, mentioned the personal brand in 2003 evaluating the brand concept from a broader perspective. According to Ries and Ries, any proper name is a brand. They said that if we want to be successful in life, we must define ourselves as a brand (Ries&Ries, 2013, p.13; Gürel et. al, 2020, p. 698).

Tom Peters, said that every personality is potentially a brand and people should understand the importance of branding regardless of their age, position, and career (1997). Personal brand, self-positioning, or individual branding were first introduced in 1937 in the book “ Think and Grow Rich” by Napoleon Hill. Hill states, “It should be encouraging to know that practically all the great fortunes began in the form of compensation for personal services, or from the sale on ideas” (Hill, 2007). The first to introduce the concept of “personal branding” is Tom Peters (1997), who wrote the article “The Brand Called You”. He acknowledged that you can choose an identity that is created by the person’s skills, personality traits, and other features that will make him different from others (Benjamin, Guillaume& Sasaki, 2017, p. 11).

Runebjork (2004; Baltezarevic; 2014) argues that the phenomenon of personal brand can help people to identify their goals related to work, such as leaders or as entrepreneurs. Runebjork (2004) described a personal brand name together with the values that are associated with the name, essentially, the way an individual can be perceived by the environment (Baltezarevic, 2014).

Montoya defined the personal brand as “how to define your personality, your profession, your hallmark, and your goal” sum of these (Montoya,2005; Yiğit, 2021). Who becomes a leader in an environment is largely determined by her personal brand. In general, all people have a personal brand, but the process of developing a personal brand depends on what goals a person has and what it is that he wants to achieve (Baltezarevic & Milovanovic; 2019).

To give an example of a personal brand from the past, Marilyn Monore, whose real name is Norma Jeane, is one of the best examples. Throughout her life, she has carried her name as a personal brand to the present day, as a source of inspiration to many women, by giving different impetus to the cinema industry and by creating a different and unique image in everyone's minds. Another successful personal brand name is Oprah Winfrey. Oprah is consistently visible and has maintained an incredibly strong brand over a very long career. As in these examples, names that have been able to successfully implement personal brands can both influence their audience and be pioneers who can influence and change their age.

7P Becomes 7C

The concept of 4P, which emerged in 1960 by Edmund Jerome McCarthy in his book “Basic Marketing”, is one of the fundamentals of marketing. McCarthy defined the 4Ps conceptual framework for marketing; product, price, promotion, and place. With the increasing importance of the non-manufacturing sector in the 20th century, the concept of 4P evolved to 7P. One of the first studies on this subject was conducted by Eiglier. P. and E. Langeard (1976). P. Eiglier and E. Langeard (1976) models reflect the differences between the functional tasks of marketing in the manufacturing and non-manufacturing sectors, highlighting the simultaneity of production and consumption of services, intangibility of services, and the special

role of the contact zone between the producer and consumer of these services (Pogorelova et Al, 2016, p. 6746).

Over time, it was understood that the 4Ps were insufficient, and the marketing mix was expanded to 7Ps. 7P; product, price, promotion, place, people, physical environment, process management. In terms of personal branding, 7P has turned into 7C. The article “The 7C’s: Towards A Better Anest Of Personal Brand” by Dominyka Venciute (2919) deals with how 7P evolved into 7C.

In this context, 7C can be explained as follows. 7C helps people reach their target most accurately and find their position. It helps the people to convey their characters and content to their target in the most accurate way, through the most effective channels, consistently and credibility.

The Product Becomes Character

A product is anything that can be offered to a market for interest, acquisition, use, or consumption that can satisfy a want or need. It includes physical objects, services, persons, places, organizations, and ideas (Kotler& Armstrong, 2010). Services and products offered must present value to the customer (Sahu et.al., 2008, p. 213). Dominyka Venciute (2019) pointed out, the product of personal branding is character. It can be said that the most basic component that a person has is his/her character. Lickona (1991) defined the character as; doing the right thing despite outside pressure. According to Erich Fromm, the character; is the unchangeable structure of non-instinctive endeavors that man binds himself to humanity and the natural world (Turan, 2014, p. 76).

Price Becomes Credibility

Price is the amount of money charged for a product or service, or the sum of the values that consumers exchange for the benefits of having or using the product or service (Kotler and Armstrong, 2010). In personal branding, price represents credibility.

According to McCroskey and Young (1981), theorists have defined reliability as a multidimensional concept that includes the evaluation of the target audience’s perception of the communicator (McCroskey& Young, 1981; Simons, 2002,p.21). And also, Simons (2002) stated that the concept of credibility overlaps with the broader concept of trust and can be considered a “subclass” of trust (Simons, 2002, p.22). Credibility is synonymous with believability (Alrubaian et. al., 2018, p.2829). A trusted personal brand has a very high brand value. This value constitutes the price of the personal brand. As the trust in the personal brand increases, its value increases proportionally, and its price increases. Therefore, the total value of the personal brand creates trust in personal branding.

Place Becomes Channels

The place is the market location or area where the merchant sell or distribute his wares so that it is available to the consumer (Anjani et al., 2018, p.263). When we evaluate this in terms of 7C, communication is the easiest and fastest way to reach the person who is a product in personal branding with their target audience or followers. Social media platforms are the most important channels for personal branding. Some of them like Facebook, Instagram, Youtube, Twitter. The number of channels used to meet the target audience is increasing day by day.

Social media has become a part of consumers' daily lives and affect consumers' consumption and self-representation (Dedeoglu&Kabasakal, 2019, p.342). Social media channels allow sharing without limitation of time and place to those who produce and share content at any time of the day with communication technologies (Kırcaova&Enginkaya, 2015). For these reasons, social media channels are the most preferred channels for all kinds of brand activities today. Social media enables personal brands to communicate directly with their followers and to communicate with them one-on-one. Choosing the most suitable social media channel for the positioning of the personal brand is the shortest way to reach the target market.

Promotion Becomes Content

Promotion is a communication process that consists of conscious, programmed activities to persuade the customer, sent by a business or brand to the target market and carried out under supervision to communicate with the target audience, to facilitate sales by providing information about brands, products, and services (Emgin& Süngü, 2004). Promotion is simply the connection between the producers and users. The essence of promotion is to deliver the value of the benefit offered by the brand and service to the consumer.

Malthouse (2015), defined content as a set of messages designed to attract the consumer's ability to filter what appeals to them. Companies must therefore adapt communication strategies to fit inbound messages and create customer value. Because content is a way of providing information that enables the customer to engage in a certain brand (Maltouse, 2015; Denham-Smith, 2017).

Personal branding uses content instead of a promotion. The saying "content is king" that everyone knows and is also valid for the management of personal branding. Content is the most effective way to reach the target audience and express who you are and what you do. Research has revealed that interesting content increases consumer loyalty (Stephan et al., 2015, p. 317).

People Become Contacts

People are the most important element of any service or experience. All people play a role in service delivery and affect the perceptions of buyers; that is, the

firm's staff, customers, and other customers in the service environment (Thompsons, 1989, p. 57).

In personal branding, people represent the contacts. The people you are in contact with, those who follow your brand or your followers on social media, that is, the people who are your target audience, are your connections. These people meet their needs by following you and the content you produce or by using your products. Reliability and consistency play an important role in understanding personal brand identity and establishing contacts.

Processes Become Consistency

The process is the product and service that affects the customer's satisfaction level, it is a critical business activity that allows it to take shape in space and time (Tekin& Tellioglu, 2018, p. 13).

Producing content that is compatible with the personal brand is effective in conveying the brand's character and values directly to the consumers. While the type of content varies according to the personality and content style of the person presenting that content, the most common feature of content is consistency. Posting regular and consistent content creates a more lasting impact on consumers.

Goh et al. (2013), claimed that social media contents affect consumer purchase behavior through embedded information and persuasion. Content must be shared consistently and regularly for persuasion to be effective and sustainable (Goh et al., 2013, p. 91).

Physical Evidence Becomes Confirmation

Consumers will develop a perception of the service according to the physical appearance of the store (Alnaser, Rahi, Ghani & Monsour, 2017, p.2). If the physical elements embody the service and create a perception about its quality, confirmation is also a clue about the value of the person. Social media has enabled personal branding to take a new form in which people brand themselves through the content they share on their personalized profiles (Tarnovskaya, 2017, p.30). Since personal branding does not contain tangible clues such as physical elements, the feedback of the interacted target audience is based and these are accepted as approval. What is important here is to provide consistent content, if this happens, the trust of the target audience will be gained. When trust is gained, approval by the target audience will increase. (Venciute, 2019).

METHODOLOGY

The study aims to examine how young people perceive 7C (Character, Credibility, Channels, Content, Contacts, Consistency, Confirmation), which is the marketing mix of personal branding, in terms of local and foreign YouTubers. For

this purpose, the interview method that a type of qualitative research method is used. Then the following research questions were formed to cover 7 C's.

1. What do you think about the character of the Youtuber you follow? Which of the personality traits of the Youtuber does affect you? (This question is intended to measure the Character-related C of 7C)

2. What do you think about the video content of the Youtuber you follow? Do you think that the content published by Youtuber is consistent? (This question is intended to measure "Consistency", and also measures "Credibility" in 7C)

3. Is the content of the Youtuber you follow interesting? (This question measures "Content" and also measures the "Confirmation" in 7C)

4. Can you easily contact the Youtuber you follow? (This question is asked for the Contact of 7C)

5. Which social media apps do you use most besides YouTube? (This question is asked for Channels of 7C's)

PARTICIPANTS

The study was carried out with a semi-structured interview method via Zoom with 22 undergraduate students who follow local and foreign Youtubers.

The study group consists of 22 undergraduate students studying at 14 different universities. The ages of the students range from 19 to 26. 13 female and 9 male students were included in the study. The demographic data of the students are presented in Table 1.

Table 1: Participant Profile

Participants	Age	Gender	Education status	University
P1	22	Female	Undergraduate	Dokuz Eylül University
P2	22	Female	Undergraduate	Başkent Univesity
P3	22	Female	Undergraduate	Dokuz Eylül University
P4	23	Female	Undergraduate	Balıkesir University
P5	20	Female	Undergraduate	Kocaeli University
P6	23	Male	Undergraduate	Celal Bayar University

P7	22	Female	Undergraduate	Sakarya University
P8	20	Female	Undergraduate	Anadolu University
P9	23	Female	Undergraduate	Selçuk University
P10	23	Female	Undergraduate	Dokuz Eylül University
P11	23	Male	Undergraduate	Ege University
P12	26	Female	Undergraduate	Vienna Technical University
P13	23	Female	Undergraduate	İstanbul Technical University
P14	21	Male	Undergraduate	Katip Çelebi University
P15	23	Male	Undergraduate	Katip Çelebi University
P16	22	Male	Undergraduate	Katip Çelebi University
P17	23	Male	Undergraduate	Katip Çelebi University
P18	22	Male	Undergraduate	Katip Çelebi University
P19	20	Male	Undergraduate	Celal Bayar University
P20	19	Male	Undergraduate	Celal Bayar University
P21	25	Male	Undergraduate	Tampere University of Finland
P22	26	Male	Undergraduate	Arel University

DATA COLLECTION PROCESS

The 22 participants were selected by convenience sampling method. The interviews were conducted via Zoom in March 2021, in the national pandemic restrictions. In the interviews, the participants had been given information about the study, and then the interviews were started. In total, 235 minutes of video was

recorded with the 22 participants (an average of 30 minutes each). These records were decoded by the researcher and prepared for analysis. The interviews were first transcribed and then analyzed with the content analysis. Accordingly, the data collection process was staged as follows:

Figure 1: Data Collection Process

Stages	Time and Process	Data
Preparation of Questions	15 days - February 2021	10 Questions
Online Interviews	1 Week - March 2021 22 Online Interviews	235 minutes one-on-one interviews, 22 participants
Analyzes and Findings	2 months - March-May 2021	The analysis of the 235-minute online interview was made by using the content analysis method.

The data was first coded separately in the analysis texts prepared for each participant. With the codes obtained, meaningful categories were identified. To test the validity and reliability of the transcription texts obtained at this stage, coding should be done by an independent researcher. The generated code list was harmonized by comparing the final figures with the code list of the study researchers. Then, the content analysis was carried out with these studies.

DATA ANALYSIS

In the study, to protect personal information, the participants are coded as P1, P2, P3... The interviews were recorded as videos with the permission of the participants, and then the recordings were written in Word program on the computer and analyzed with the “content analysis” method which is one of the most frequently used data analysis methods in qualitative research. In content analysis, the researcher primarily develops categories related to the research topic. Then, the frequency of words, sentences, or pictures that fall into these categories is counted to be analyzed in the later stage. A deductive path is followed in content analysis (Silverman, 2001; Özdemir, 2010). Then, coding was done with content analysis. After coding, patterns were found, and then themes and sub-themes were reached. While determining the themes, it was checked whether the expressions under each theme were consistent with themselves and with the theme title.

VALIDITY AND RELIABILITY

To increase the reliability of the research and to prevent data loss, the interviews were recorded. The coding made was re-coded by the expert lecturer in the field. To check the consistency between the two codes, the coders got together and reviewed the coded data. There was a 75% similarity between the themes created by the two experts. A consensus was reached on the different themes.

FINDINGS

In this part of the research, findings from the interviews with 22 participants are explained. The interviews were conducted with semi-structured interview form and analyzed with the content analysis method. The demographic data of the participants, the answers to the open and semi-open-ended questions were included in the content analysis for the evaluation.

Participants were asked whether they follow a local or a foreign YouTuber. If they followed both, they were asked which one they preferred the most. As seen in Table 2. 11 of the participants follow local Youtubers, 6 of them follow foreign Youtubers and 5 of them follow both local and foreign Youtubers. The participants who follow both local and foreign Youtubers indicated that they follow foreign Youtubers more than the local ones. P16 stated that he can improve his English with his preferences. Also, both P3 and P16 explained that the contents of foreign Youtubers are more interesting. P12, on the other hand, stated that she mostly follows foreign Youtubers because he lives abroad.

Table 2: Youtubers Preferred by the Participants

Youtubers	<i>f</i>
Local Youtuber	11
Foreign Youtuber	6
Both of them	5

One participant expressed his thoughts about foreign Youtubers like that “Foreign Youtubers don't share things from our culture, they don't interest me, so they are different (P17)”. Some participants stated that the content of foreign Youtubers is more interesting. “Youtube now has stereotypical content, and this has caused similarities even though cultures are different. Despite this, there is still more original content from foreigners (21)”.

Considering the answers given by the participants, it has been revealed that the most effective factor in following foreign Youtubers is language. In addition, it

has been revealed that having original content plays an important role in Youtuber preference. And the general opinion is that foreign Youtubers are more successful at producing original content and local Youtubers are generally following emerging trends. Another factor is the trust in the shared information, the followers rely more on the information shared by foreign Youtubers in fields such as education, sports, and art. For example, one participant expressed her feelings;

“I follow sports and I trust the information given by the foreign Youtuber on food supplements more than the local Youtuber (P1)”.

Participants were asked in which areas they prefer Youtubers who produce video content. As seen in Table 3, participants mostly follow Youtubers who broadcast on entertainment and beauty.

Table 3: The Focus Areas of Youtubers

Areas	F	Areas	f
Entertainment	7	Food	2
Education	6	Current Issues	2
Beauty	5	Art	2
Professional	4	Travel	2
Sport	3	Game	1
Music	2	Food	2

Participants were asked about the social media applications they use most, apart from YouTube. This question measures the “channel” of 7C’s. And as in Table 4, the participants mostly follow social media applications such as Instagram, Twitter, Facebook, and Twitch, respectively. Participants stated that the reason for following Youtubers also through other channels is that their contents are interesting and sometimes the contents can be different in other channels. For example, they do not want to miss it if Youtubers produce content more often on Instagram.

Table 4: Social Media Apps Followed by Participants

Social Media Apps	<i>f</i>
Instagram	17
Twitter	9
Facebook	4
I don't follow another social media app	2
Twitch	1

The participants were asked how often they watched YouTube videos, and as seen in Table 5, most of the participants follow Youtuber every day. The participants stated that the biggest impact on this daily following behavior was the lockdown in the pandemic.

Table 5: Frequency of Following Youtubers

Frequency of Youtuber Following	<i>f</i>
Everyday	9
One day per week	6
A few days a week	4
Every 15 days	3

“I watch it every day (P12)”. She said that she spends more time watching Youtube during study breaks, eating or when she wants to clear her mind because she can't go out and socialize. “Most of my time is spent in front of the computer in this process, so I watch Youtube more, about 5 hours a day (P17)”.

The first research question is “What do you think about the character of the Youtuber you follow? This question is intended to measure the character-related C of 7C. Which of the personality traits of the Youtuber does affect you?” The findings

show us (Table 6) that the participants attach importance to the personality traits of Youtubers, especially they like fun and sympathetic Youtubers. It has been observed that the participants like the Youtuber to be similar to themselves and to find some of their things on the Youtuber. At the same time, it is preferred that the Youtubers are an expert in their field and has an experience that can contribute to their audience. Just three participants stated that the Youtuber they follow is not like them. Some of the participants expressed this situation following; “I value to sincerity the most in the Youtubers I follow, and it is important for me that the Youtuber do not talk too much and talk directly about to the content (P3)”.

“I can say that they are entrepreneurs. They might say things like let's do it, let's get it done. I try to be like them, but sometimes life doesn't give you the opportunity. But apart from that, of course, we overlap in terms of our interest in the profession and we have common aspects (P6)” and expressed his views on the personality of the Youtuber he follows.

“We live very different lives, we are never the same. I follow those lives mostly because I am curious about them (P13)”.

Table 6: Character of the Following Youtubers

Theme	Sub- Theme
Youtuber's Personality	23 Funny
	13 Sympathetic
	6 Knowledgeable and smart
	6 Intimate
	2 Beautiful
	2 Charmy
Identify with followers	2 Trustworthy
	19 Like me
	3 Doesn't like me
	2 Professional common ground

Expertise	7 Contributing to different areas
	7 Contributing to my field of interest
	2 Good Communicator
	2 Interesting Contents

The second research question is “What do you think about the video content of the Youtuber you follow? Do you think that the content published by Youtuber is consistent?” What is wanted to be learned with this question is “Consistency”, which is one of the 7Cs. This question also measures “Credibility” in 7C. With this question, it is aimed to measure whether the content affects the trust of the followers in Youtubers. When the reliability of the Youtuber was asked, 15 participants said that they trust, while 12 participants stated that they do not trust. The common answer of the distrustful participants emphasized that most of the content is for advertising and professional collaborations, therefore it is not realistic and contains advertisements.

“Youtube videos seem like they are just made to advertise brands. (P13)” The common evidence provided by the participants, who stated that they do not trust Youtuber’s content, is that the content described without providing the source and data arouses suspicion.

“If the content that Youtuber tells and produces is not consistent, the thoughts and information they want to pass with that content will not be transferred to the followers. Therefore, consistency is very important (P6).”

“There is a lot of information pollution on the internet, so I don't believe in the content that is told without showing any data or source or experience (P17)”.

“For me, consistency and credibility of the content are very important, but Youtube posts are now seen as a money-making tool. Youtubers change their posts according to current topics and suggestions that offer more income for more followers (P21)”.

“I trust Youtuber's content, but I review more than one Youtuber, compare and then decide. If I want to learn something, I follow multiple Youtubers. I mostly try to find the truth according to different Youtubers (P3)”.

According to the findings, foreign Youtubers are more trusted than domestic Youtubers. “I follow Youtubers especially in the field of beauty and sports, but even in these fields, foreign Youtubers give me more confidence. It's like they're investigating more of what they're talking about (P1)”.

Again, one of the participants, “Since I moved to Vienna for university education, I have been following foreign Youtubers more and I see that they are better equipped especially in documentary, travel, or life-related subjects. They also specialize in a specific subject, on the other hand, local Youtubers produce content on every subject and produce shallow content to be liked (P12)”. Table 7 shows the theme obtained from the findings.

Table 7: The Consistency of the video content

Theme	Sub-Theme
Content Reliability	15 Consistency is really important
	8 Interest for researching from other sources
	7 Consistency is not important
	5 Data and references must be submitted
	3 It must be stable

The third question of the research is “Is the content of the Youtuber you follow interesting?”. This question measures the “Content” of 7C’s. This question also measures the “Confirmation” in 7C. With this question, it was aimed to measure how the content produced by Youtubers is appreciated by the followers. According to the findings, the content of YouTube posts is perceived as “interesting” by followers. Most of the followers stated that they unfollowed if the content was not interesting. The majority of the participants stated that they prefer to follow Youtubers who produce content that contributes to them. A participant who thinks that Youtubers produced more original content when they first started, but that they tried to produce similar content frequently over time, expressed her thoughts as follows: “It has become difficult to find quality content, their content was better in the past, now the same things are constantly repeating. I get bored if I watch it all the time (P1)”.

Some participants stated that the issue they care about Youtubers is that they prepare their youtube content more carefully. One of them said, “We are always at home due to the pandemic, and in this process, I prefer content that is embellished, high-quality, and entertaining to me (P17)”.

3 participants stated that most of the contents of Youtubers are empty contents and they follow only for entertainment purposes. “Most of the content is

garbage, it has become difficult to find quality content. Because they compete, they do most of the things in order to do it, which does not sound convincing (P21)”.

From the discourses of the participants, it can be concluded that local Youtubers imitate foreign Youtubers in their content production. Participants think that foreign Youtubers who produce creative content in different fields are more creative and that local Youtubers follow them as trendsetters. One of the participants expresses this like: “Especially since the pandemic started, I spend a lot of time on Youtube, I can say that I learn and do everything from there. I also follow for entertainment purposes and I noticed that the contents of local Youtubers are almost exact copies. This surprised me and drove me away from those Youtubers. (P3)”. Results are in Table 8.

Table 8: The content of the Youtuber

Theme	Sub Theme
Content of Youtube posts	15 Interesting
	6 Contributed content
	6 They are repetitive in content
	4 Funny contents
	5 Doesn't sound interesting
	3 There is empty content
	2 An effort to diversify content

Contact is important in terms of 7C, then the last research question was determined as “Can you easily contact the Youtuber you follow?”. With this question, it was aimed to measure the contact "C" of 7C. The question is “Do YouTubers establish an interactive relationship with their followers?”. As seen in Table 9, most of the participants did not try to contact Youtubers. When the participants were asked, most of them said that even if they tried to reach Youtubers, they did not believe that their messages would be seen by Youtubers, because it would be really difficult to be noticed, especially by Youtubers with a large number of followers.

One of the participants expressed his feelings following; “The audience of popular Youtubers is large, and get contact with the YouTuber is difficult in these large groups (P18)”.

When we compare domestic and foreign Youtubers, the general opinion is that it will be easier to reach local YouTubers. “For locals, at least we can access from the comments. They say that they read the comments written under their videos. Maybe it will come across that way (P2).”

The common view about foreign Youtubers is that communication cannot be established due to language barriers. Local YouTubers are thought to be easier to access. However, it is thought that it is more difficult to reach and communicate with those who have a large number of followers among local YouTubers. One of the opinions is like; “As the audience grows, communication decreases. I was following a Youtuber who produces content in the field of sports. His followers were in the 1000s. When I started, we were messaging at that time, now it is almost 300.000 and he does not even see my messages anymore (P19)”.

Table 9: To Access YouTubers

Theme	Sub-Theme
Accessibility	14 I did not try to reach
	12 Accessible
	7 It's hard to reach Youtubers who have a large number of followers.
	4 I tried to reach
	4 I do not believe that I will reach
	4 It is easier to reach the local Youtuber
	3 Easier to reach Youtubers with few followers
	2 It is difficult to reach foreign Youtubers
	1 I could not reach

CONCLUSION

This study searched the opinions of university students about the Youtubers they follow within the scope of 7C. And three themes are obtained from the findings; YouTuber's personality, identity with followers, and expertise. Participants give importance to the personality traits of Youtubers. It was observed that the participants liked the fun and sympathetic Youtubers and the YouTubers that resemble to them. At the same time, they preferred Youtubers who are experts in their field. For the followers, sincerity and personality trait are seen as more effective attributes for YouTubers to follow. The followers give importance to the fun of Youtubers and follow Youtubers similar to them more.

The second research question is "What are your opinions about the video content of the Youtuber you follow? Do you trust the content that Youtuber posts?". The theme obtained from this question is "content reliability". Participants stated that consistency is so important in trusting Youtubers. According to this when they show consistency in the content they create or in their collaborations, they give more confidence to their followers. Again, it has been revealed that Youtubers, who do not arouse the desire to research from other sources and produce content by showing the source, are more trustworthy. It turned out that the reliability of the content is important for the consistency of the Youtuber.

The third research question is "Is the content of the Youtuber you follow interesting?". The theme of this question is "Content of YouTube posts". Content is the most effective tool for Youtubers to bring their personal brands and features to their followers. Participants stated that it is very important for the content of the Youtubers they follow to be interesting and that they should either contribute or entertain while watching. The first study on the content and video strategies produced by Youtubers was the study by Waters and Jones in 2011. In the study, it was revealed that Youtubers, who produce content that can communicate interactively with their followers, can reach wider audiences. For YouTubers, who are personal brands, it is perceived as a tornado of content brands (Walters & Jones 2011; Wang & Chan-Olmsted, 2020).

YouTubers who produce original content and interact with their followers about their content are more interesting. Followers stated that they follow Youtubers that contribute to their enjoyment of life or that they can have fun in their spare time. The increase in the time spent at home, especially during the pandemic period, has also increased the time spent on Youtube. For this reason, being original and different in content has gained more importance for the participants. Complaints about repetitive and similar content push followers to make critical decisions about whether or not to follow YouTubers.

The last research question is "Can you easily contact the Youtuber you follow?". The theme of this question is "accessibility". YouTubers can be divided into micro and macro-categories based on their audience size. The common

understanding is that micro Youtubers who have fewer followers have higher accessibility by their followers. It has been stated that as the number of followers and the audience they reach increases, it becomes more difficult to reach Youtubers, and the interaction decreases. Again, the common view is that local Youtubers can be reached more easily. It was stated that the biggest factor in this was both using the same language and having fewer followers than foreign Youtubers. The results show that most of the participants have not even tried to reach out to the Youtubers because they think the Youtubers would not respond anyways. In order to break this pre-judgment, Youtubers should interact with their followers in various ways (through comments or via e-mail), so that they can provide more targeted direct interaction and communication for their personal brand management. In terms of accessibility, most of the followers do not try to reach Youtubers.

Personal branding also varies according to the field of 7 C or according to the person branding. For example, in this study, content, and credibility came to the fore the most from 7C for Youtubers. Contact for this study is only at the social media level.

IMPLICATION AND LIMITATION

Based on the findings, the following points can contribute both to companies using YouTubers to promote their brands and to Youtubers.

For the followers, sincerity and a personality trait that they feel closer to them are seen as more effective in continuing to follow and being influenced by the Youtuber. Producing more original content and not imitating foreign Youtubers can help local Youtubers to be better perceived by their followers. And in this way, they can reach wider audiences.

Producing consistent content with a certain style is more trustworthy for followers than repeated popular content. Furthermore, using references and data help followers to trust the Youtuber. YouTubers should not frame their content entirely around ads, even if they collaborate with brands to advertise products to maintain their trust in followers.

Although Youtube is the primary way to reach their target audience, YouTubers need to use other social media channels actively to increase interaction.

The results show that most of the participants have not even tried to reach out to the Youtubers because they think the Youtubers would not respond anyways. In order to break this pre-judgment, Youtubers should interact with their followers in various ways as possible. This helps them to enrich their personal brand.

This study has some limitations. The data was collected from participants from Turkey through the online platform Zoom, and face-to-face interviews could not be made due to Covid. And the study was conducted only with 22 university students. In the study, the participants were asked to answer the questions by thinking only about the Youtubers they follow, without choosing any sector. Future studies

can focus on a specific sector as beauty or esports. In this study 7C of personal branding was evaluated for social media phenomena. Future studies can be conducted on the business or scientist to reveal which C in 7C is more dominant in a comparative way.

REFERENCES

- Albubaian, M. Qurishi, M. (2019), Credibility in online social networks: a survey, *Computer Science*,(7) [https://doi:10.1109/ACCESS.2018.2886314](https://doi.org/10.1109/ACCESS.2018.2886314)
- Alnaser, F., Ghani, M. A., Rahi, S. (2017). Determinants of customer loyalty: the role of service quality, customer satisfaction and bank image of islamic banks in palestine. *Int J Econ Manag*, (6)- 461. DOI: 10.4172/2162-6359.1000461
- Amalia, T. W., Satvikadewi, P. (2020). Personal branding content creator Arif Muhammad *Jurnal Representamen*. 6(1).
- Anjani, H., Irham, I., Waluyati, L. R. (2018). Relationship of 7p marketing mix a consumer's loyalty in traditional markets, *Agro Ekonomi*, 29(2), <https://doi.org/10.22146/ae.36400>
- Baltezarevic, V., Milovanovic, S. (2014), Personal branding, *Faculty of Business Economics and Entrepreneurship*, Belgrade, 245-259.
- Baltezarevic, R., Milovanovic, S. (2014), Personal branding, management, marketing and communication: current and future trends, *Faculty of Business Economics and Entrepreneurship*, Belgrade, 245-259.
- Baltezarevic, R., Kwiatek, P. & Baltezarevic, V. (2019), The impact of virtual communities on culturel identity, *Symposion* 6(1), 7-22. DOI: 10.5840/symposion2019611
- Benjamin, V., Guillaume, L. & Sasaki, N (2017). Students' perception of online personal branding on social media sites,11-12. Linnaeus University, Sweden.
- Chen, C.-P. (2013). Exploring Personal Branding on YouTube. *Journal of Internet Commerce*, 12(4), 332–347. doi:10.1080/15332861.2013.859041
- Dedeoglu, A. Ö., Kabasakal, E. (2019). Consumer anxiety, well-beig and social media use: the case of #HealthyNutrition. *Ege Academic Review*,19(3), 341-357, Doi: 10.21121/eab.536840
- Denham- Smith, J., Harvidsson, P. (2017), *Content marketing's effect on customer engagement*, (Degree Project), University of Boras Sweden.
- Deveci, F. G. (2019), *The preferences of individuals and motivations, incentives of Youtubers* , (Unpublished doctoral dissertation) Atatürk Üniversitesi, Institute of Social Science, Erzurum.

Eiglier, P., Langeard, E. (1976), "Principle of marketing policy for companies of service ", (working paper), Institute of Business Administration, University from Aix-Marseille

Faliagka, E., Ramantas, K., Rigou, M., Sirmakessis, S. (2018). Measuring Personal Branding in Social Media: Towards an Influence Indication Score. In: Garrigós, I., Wimmer, M. (eds) Current Trends in Web Engineering. ICWE 2017. Lecture Notes in Computer Science vol.10544. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-74433-9_23

Goh, Y., Heng, C. S., Lin, Z. (2013), Social media brand community and consumer behavior: quantifying the relative impact of user- and marketer-generated content. *Information Systems Research* 24(1). DOI: 10.2139/ssrn.2048614

Grzesiak, M. (2018). *Personal Brand Creation in the Digital Age*. doi:10.1007/978-3-319-69697-3

Gürel, E., Arslan, E. (2020), Personal brand and personal branding: a literature review, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*,10 (3), 694-706. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.788591>

Hill, N. (1937). Think and grow rich, *The Ralston Publishing Co.* Cleveland, Ohio

Ishihara, Y. Y. U., Oktavianti, R. (2021). Personal Branding Influencer di Media Sosial TikTok. *Koneksi*, 5(1), 76-82.

Kaytaz Yiğit, M. (2021). Kişisel Markalaşma Üzerine Bir Derleme Çalışması. *International Journal of Society Researches*. 18(39). DOI: 10.26466/opus.846679

Kırcaova, I., Enginkaya, E. (2015). Social media marketing, Publisher: Beta

Kotler, P. and Armstrong, K. (2010). Principles of marketing, (Global edition) *Pearson Prentice Hall*: New Jersey.

Kuitunen, M. (2019). Building a successful personal brand on youtube. Bachelor's Thesis. Haaga-Helia University of Applied Sciences.

Labrecque, L. I., Markos, E., & Milne, G. R. (2011). Online Personal Branding: Processes, Challenges, and Implications. *Journal of Interactive Marketing*, 25(1), 37–50. doi:10.1016/j.intmar.2010.09.00

Lickona, T. (1991). Educating for character: how school can teach respect and responsibility. New York: Bantam

Lois, D., Candraningrum, D. A. (2021). Personal branding content creator di media sosial instagram. *Koneksi* EISSN 2598-0785, 5(2): 329-337.

Luthfia, A., Karenina. (2019). Youtuber personal branding content analysis. A study on indonesian youtuber "atta halilintar" *International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering* 8(6):3074-3080

Nanayakkara, N.W.O.K.D.S.P. and Dissanayake, D.M.R. (2020). Application of Social Media for Personal Branding: A Conceptual Review, *The International Journal Of Business & Management*, 08(1), P.153.

Niemien, L. (2016). Personal branding on social media The characteristics of strong personal brands in Finland. Turku School of Economics. Master's Thesis in Marketing

Ozdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma . Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), 323-343. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/ogusbd/issue/10997/131612>

Peters, T. (1997). The Brand Called You. Retrieved on August 27 from <http://www.fastcompany.com/28905/brand-called-you>.

Petruca, I. (2016). Personal branding through social media. *International Journal of Communication Research*; Iasi Vol. 6, Iss. 4, (Oct/Dec 2016): 389-392.

Pogorelova, E. V. , Yakhneeva, I. V., Agafonova, A. N. And Prokubovskaya, A. O. (2016). Marketing mix for e-commerce, *International Journal Of Environmental and Science Education*, 11(14), 6744- 6759.

Sahu, A. K., Mahapatra, R. K., Padhy, S. (2008), ,, *Information Management in New Millennium Applications of 4Ps*.

Sharifzadeh, Z., Brison, N.T. and Bennett, G. (2021), "Personal branding on Instagram: an examination of Iranian professional athletes", *Sport, Business and Management*, 11(5), 556-574. <https://doi.org/10.1108/SBM-01-2021-0007>

Silaban, S. I., Dida, S., Perbawasari, S. (2019). Personal branding yulia baltschun sebagai diet influencer melalui youtube. *Journal Komunikasi Universitas Garut*. 5(2).

Simons, T. (2002), Behavioral integrity: The perceived alignment between managers' words and deeds as a research focus, *Organization Science*, 13(1) <https://doi.org/10.1287/orsc.13.1.18.543>

Stephan, U., Uhlaner, L. M., Stride, C. (2015). Institutions and social entrepreneurship: the role of institutional voids, institutional support, and institutional configurations, *Journal of International Business Studies* (2015) 46,308–33. <https://doi.org/10.1057/jibs.2014.38>

Tarnovskaya, V. (2017). Reinventing personal branding building a personal brand through content on Youtube. *Journal of International Business Research and Marketing*, 3(1), 29-35. <http://dx.doi.org/10.18775/jibrm.1849-8558.2015.31.3005>

Telliöğlu, S. (2018). 7P Ekseninde Engelli Turizm Pazarlaması Prof. Dr. Mahmut Tekin2. *ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER*, 10.

Thompson, A. (1989). Customer contact personnel: using interviewing techniques to select for adaptability in service employees. *The Journal of Services Marketing*, 3(1). Pp. 57-65 Winter

Turan, İ. (2014). Karakter Eğitimi: Amerika Örneği, Marife, Bahar 2014, pp. 75-92

Udenze, S. (2019). A Netnographic study of personal branding on instagram. *International Journal of Economics & Business* ISSN: 2717-3151, 3(2), 211 – 217.

Urbanová, M., Slind, T. (2016). Successful Personal Branding on Social Media Creating and building a personal brand via content on YouTube. Lund University. Master Thesis.

Vasconcelos, L. ., & Rua, O. L. . (2021). Personal Branding on Social Media: The Role of Influencers. *E- Revista De Estudos Interculturais*, 3(9, Vol. 3). <https://doi.org/10.34630/erei.v3i9.4232>

Vencitue, D. (2019). The 7C's: Towards a better understanding of personal branding. <https://www.linkedin.com/pulse/7cs-towards-better-understanding-personal-branding-venci%C5%ABt%C4%97-phd/> (Retrieved on: 22.08.2021)

Yiğit, M. (2021). A literature review on personal branding, *International Journal of Society Researches*, 11(18), DOI: 10.26466/opus.846679

Yüksel, H. F. (2016), Factors affecting purchase intention in Youtube videos, *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 11(11)

Wang, R., Chan- Olmsted, S. (2020). Content marketing strategy of branded Youtube channels. *Journal of Media Business Studies*. 17(3-4), 294-316 <https://doi.org/10.1080/16522354.2020.1783130>

Wetsch, L. R. (2012). A Personal Branding Assignment Using Social Media. *Journal of Advertising Education*, 16(1), 30–36. doi:10.1177/109804821201600106

Yayın Geliş Tarihi: 02.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 03.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1097570>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 707-726
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE TRAVMA İLE ÇALIŞMAK: TRAVMAOYUN MODELİ

*Aslı Burçak TAŞÖREN**

Öz

Çocukların büyürken karşılaştıkları stresli yaşam olaylar, onların zihinsel, duygusal ve fiziksel gelişimleri üzerinde kalıcı ve uzun süreli etkilere sahiptir. İstismar, kaotik aile yapısı içinde büyümek, aile içi şiddet, kayıp, doğal afetler, terör, savaş ve mülteci olma durumu bu stresli yaşam olayları arasında yer almaktadır. Çocuğun yaşı, mizacı, psikolojik dayanıklılığı, ailenin desteği ve travmayla ne şekilde başa çıktıkları gibi çeşitli etmenler, bu yaşantıların çocuğu ne şekilde etkileyeceğinin ve travma semptomlarının belirleyicilerindedir. Her çocuk travmatik olayı kendisine özgü bir şekilde anlamlandırır. Travma yaşantısı ile terapiye gelen değerlendirilirken, risk faktörleri, çocuğun gelişimsel seviyesi ve işleyişi aile merkezli bir yaklaşımla, bütüncül ve çok yönlü bir şekilde ele alınmalıdır. Çocuğun istismarı ile sonuçlanabilecek her türlü durumu çok yönlü anlamak için ebeveyn çocuk ilişkisini şekillendiren ailevi, kültürel, sosyoekonomik ve toplumsal faktörlerin dikkate alındığı sosyal psikolojik bir yaklaşım önemlidir.

Goodyear-Brown (2010; 2019) tarafından geliştirilen TravmaOyun, oyunun kolaylaştırıcı gücünü kullanarak çocuğun gelişimine duyarlı bir yaklaşım sunmaktadır. Terapist çocuk için güvenli bir üs görevi görür ve çocuk, terapist ile iyileştirici bir ilişkiyi deneyimler.

Bir yetişkinle istikrarlı, güvenli bir ilişkinin merkezindeki hassas ve dikkatle zamanlanmış müdahaleler yoluyla, travma yaşamış çocuklar, yalnızlığa, terk edilmiş olma, kayıp, kötü muameleye ilişkin duygularını iyileştirir. Travmatik yaşantının zehirleyici etkisinden arınma sağlanıp, semptomların kontrol altına alınmasıyla, terapistin sağladığı güvenli alan sayesinde, çocuğun geleceğe dair umutları geliştirilir.

Anahtar Kelimeler: *Esnek sıralı oyun terapisi, TravmaOyun, Kişilerarası travma, Karmaşık travma, Çocuk ihmali, Çocuk istismarı*

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Taşören, A. B. (2022). Çocukluk döneminde travma ile çalışmak: TravmaOyun modeli. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 707-726.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID: 0000-0002-5864-6475, elizasli@icloud.com.

WORKING WITH CHILDHOOD TRAUMA: THE TRAUMAPLAY MODEL**Abstract**

Most children experience stressful life events while growing up which may compromise emotional and physical development and may have long-term effects on their mental health. These negative experiences include, but are not limited to maltreatment, growing up in a chaotic family environment, domestic violence, loss, natural disasters, terrorism, war, and refugee conditions. Multiple factors including the child's age, temperament, resilience, and family support and coping determine whether the child develops difficulties including trauma symptoms. Children experience and give meaning to traumatic life events in their own unique way. Initial assessment should be family-centered and the developmental level of the child, risk factors and functional impairment should be assessed. In order to fully understand risk factors related to early interpersonal trauma, cultural, socio-economic and social factors that shape the caregiver-child relationship should be thoroughly assessed.

TraumaPlay, developed by Goodyear-Brown (2010; 2019), offers a developmentally sensitive approach by using the facilitating power of play. The therapist acts as a safe base and container for the child, and treatment takes place through this healing relationship with the trusted therapist.

Through sensitive and carefully timed interventions, the traumatized child is helped in working through feelings of loneliness, abandonment, maltreatment, and loss. The safe space provided by the therapist offers a milieu to drain the toxicity of disturbing memories and rediscover hope.

Keywords: *Flexibly sequential play therapy, TraumaPlay, Interpersonal trauma, Complex trauma, Child neglect, Child abus*

GİRİŞ

Birçok çocuk büyürken stresli yaşam olaylarıyla karşılaşır, bunlar değişen derecelerde olmak üzere, çocuğun zihinsel, duygusal ve fiziksel gelişimi üzerinde kalıcı ve uzun süreli etkilere sahiptir. İstismar, kaotik aile yapısı içinde büyümek, aile içi şiddet, kayıp, doğal afetler, kazalar, kronik hastalıklar, terör, savaş ve mülteci olma durumu bunların başlıcalarındandır (Cohen vd., 2017). Her çocuğun yaşantısının kendisine özgü olması sebebiyle, geniş ve esnek bir perspektiften ve çocuğa özgü, çocuğun öznel yaşantısı üzerinden değerlendirme yapılması önemlidir. Çocuğun yaşı, gelişimsel seviyesi, mizacı, psikolojik dayanıklılığı, ailenin desteği ve travmayla ne şekilde başa çıktıkları gibi çeşitli etmenler, bu yaşantıların çocuğu ne şekilde etkileyeceğinin belirleyicilerindedir. Yaşanan olayların travma olarak deneyimlenmesinde, çevresel etmenlerin olumlu veya olumsuz etkilerinin de eklenmesiyle, çocuğun tepkisi esas belirleyicidir. Bu sebeple travmatik olay ile çocuğun bu olaya tepkisinin ayrımını yaparak incelemek önemlidir (Cohen vd., 2017; Buchanan vd., 2020).

TRAVMA YAŞANTISI OLAN ÇOCUKLARLA ÇALIŞMAK

Çocuğun aile ortamı içerisinde istismara uğraması, kendisine bakması ve koruması gereken kişiler tarafından zarar verilmiş olması bakımından son derece üzücü sonuçlar doğurmakta ve çocukta karmaşık duygular yaratmaktadır (Pelendecioğlu ve Bulut, 2009). Her çocuğun travmatik olayı anlaması, anlamlandırması kendisine özgüdür ve çocuk kendini merkez alarak, kendisiyle ilintili olarak olayı değerlendirir ve yorumlar. Örneğin fiziksel saldırıya maruz kalmış bir ergen, bu durumun kendisinin suçu olduğunu (çok aptalım tek başıma o saate bilmediğim bir mahalleye gitmemem gerekirdi, zaten hiçbir şeyi doğru yapamıyorum), hatta ebeveynlerinin süregelen suçlayıcı ifadelerinin de etkisiyle, yaşadıklarını hak ettiğini dahi düşünebilirken; kendisini ifade etmekte zorlanan çekingen bir ergen ise kendisini koruyamamakla, korkak olmakla suçlayabilir, başkalarının onun güçsüz olduğunu görebildiğini düşünebilir. Nihayetinde her çocuk ve ergen, kendisine dair inançları başta olmak üzere, birçok kişisel ve çevresel etmenler neticesinde olayı yorumlar ve değerlendirir (Cohen vd., 2017). Birçok zaman aile, çocuğun yaşadığı zorlukların travma yaşantısıyla ilintili olduğunu anlayamaz. Bu sebeple çocuk ve ergenler yaşadıkları travmatik olaydan ziyade, olay neticesinde ortaya çıkan duygusal ve davranışsal zorluklar sebebiyle terapiye yönlendirilirler (Cohen vd., 2017).

Çocukla Terapist Arasında Terapötik İlişkinin Kurulması

Bakım verenler tarafından istismar veya ihmal edilmiş çocuklar süregelen bu yaşantılar sebebiyle çoğu zaman bakım verme deneyimi ile hayal kırıklığı ve endişeyi ilişkilendirmişlerdir. Bakım ve korunma ihtiyaçlarının karşılanmaması neticesinde, kaygı ve insanlara karşı güvensizlik geliştirirler. Bağlantılı olarak birçok zaman tam olarak sakinleşmezler, öz düzenleme geliştirmede zorluk yaşarlar ve ihtiyaçlarını çeşitli şekillerde ayarlamaya çalışırlar (Gil ve Dias, 2014). Travma yaşantısı olan çocuklarda travmatik olayın ortaya çıkışında ebeveynin rolü olsun veya olmasın, öncelikli olarak bağlanma figürüyle kurulan ilişkinin anlaşılması, çocuğun içsel temsillerini anlamak açısından önemlidir (Cohen vd., 2017). Güvensiz bağlanma, ebeveyn çocuk arasındaki güven ve korumaya dayalı ilişkinin kurulamaması veya zayıf olması, çocuğun başkaları tarafından kontrol edilmekten ve onlara bağımlı olmaktan korkmasına sebebiyet verebilir. İhmal ve istismar, kişilerarası travma, terk edilmiş olma duygusu, çocuğun hiç kimseden ilgi, bakım ve sevgi göremeyeceğine inanmasına sebep olmuş olabilir (Vaughan, 2004). Dolayısıyla, öncelikli olarak çocuğun terapi odasında güvende hissetmesi, terapistin güvenilir olduğuna inanması gerekir. Bu durumun sağlanması zaman alacaktır ve bu sağlanmadan travmanın çözümlenmesine geçilemez. Bu sebeple travma müdahalelerinde öncelikli olarak terapist, çocuk için *güvenli bir üs* görevi görür (Goodyear-Brown, 2010; Malchiodi, 2015).

Süregelen kişilerarası travma yaşantıları, çocuğa bağımlılığın tehlikeli olduğunu öğretmiş olabilir. Çocuklar daha fazla yara almaktan korunmak için

kırılganlıklarını gizler ve sevgiye ihtiyaçları yokmuş gibi davranabilirler (Stien ve Kendall, 2004). Bu davranışlar özellikle terapinin ilk aşamalarda çocuklarda gözlemlenebilir. Terk edilme, güvenlik yoksunluğu ve kötü muamelenin neticesinde kendilerini güvende hissetmek için genellikle tehdit olarak algılanan herkese öfkeyle tepki vermeyi öğrenmiş olabilirler. Ayrıca bakım verenlerin çocukları terk ettikleri veya onlara zarar verdiklerine dair bir inanç geliştirerek yetişkinlere karşı kendilerini duygusal olarak kapayabilirler ve geri çekilebilirler. Bu durumların terapi sürecinde terapistte hem doğrudan, hem de dolaylı şekillerde yansiyabileceği, çeşitli aktivitelerde gözlemlenebileceği bilinmektedir. Bu gibi durumların göz ardı edilmesi, çocuğa zaman tanınmaması, sabırsız ve aceleci olunarak bir an önce çocuğun öyküsünü anlatmasını ve kendisini ifade etmesini sağlamaya çalışmak, çocukla sağlıklı terapötik bir ilişki kurulmasını engelleyecektir. Terapistin güven ilişkisini kurması zaman alacaktır, sabır ve sebatla kurulacak bu ilişki, değişimin aracı olacaktır. Terapötik ilişkinin kurulabilmesi, bu gibi durumların terapi sürecinin başında etkin bir şekilde ele alınmasına bağlıdır (Elbrecht, 2015; Malchiodi, 2014). Bu sebeple belirtildiği gibi, bir an önce çocuğun hikayesinin özüne inme isteği olabilmesine rağmen, ilişkinin kurulması için sabırlı olmak, çocuğun hızında ilerlemek, bunun için acele etmemek önemlidir. Bunun yanında, kimi zaman çocuk spontan bir şekilde travma öyküsünü paylaşabilir (Stien ve Kendall, 2004).

Terapinin Başlangıç Aşaması

Kişilerarası travma ve karmaşık (kompleks) travma ile terapiye gelen çocuklar güven ilişkisi bağlamında incindiklerinden, birincil bakıcılara olan bağlılıkları ciddi şekilde tehlikeye girmiş, bozulmuş veya zarar görmüştür. Bu durum, kaygı, depresif duygu hali, somatik yakınmalar, duygu düzenleme zorlukları ile sonuçlanmış olabilir. İstismar bazen okul ortamında öğretmen veya rehber öğretmenler tarafından fark edilir, bu açıdan özellikle rehber öğretmenlerin çocuklardaki olası örselenme durumlarını anlayabilmek için oyun başta olmak üzere sözel olmayan yöntemlerle çocukla çalışmalarının yararlı olduğunu bilmekteyiz (Bulut, 2008).

Travma müdahalelerinin başlangıcında, yoğunlukla duygu düzenleme ve strese müdahale, stresin azaltılması ve güven duygusunun yeniden inşası üzerine çalışılır. Çocuklarda görülebilecek aşırı uyarılma, kas gerilmesi, kalp atışının hızlanması, ateş basması, terlemenin eşlik ettiği aşırı içsel duyumsamalara (inner sensation) dikkat edilmelidir (Elbrecht, 2015; Gil ve Dias, 2014; Goodyear-Brown, 2010; Malchiodi, 2015). Travma semptomları yoğunlukla travma yaşantısını hatırlatan tetikleyiciler karşısında ortaya çıkar. Bu tetikleyiciler çocuğa travmatik anıyı hatırlatan anılar, eşyalar, kişiler, durumlar, koku ve seslerin yanı sıra, travmatik anıyı çağrıştıran içsel duyumsamalardır. Çocuk bu uyarıcılar karşısında, travmatik olay esnasında yaşadığına benzer duygular yaşayabilir ve dolayısıyla hatırlatıcılar onun benzer şekilde düşünmesine ve tepki vermesine sebep olur (Cohen vd., 2017).

Bunların yanı sıra, terapist-çocuk ilişkisi kaygıyı tetikleyebilir; çocuklar bu kaygıyı ya aşırı uyumlu (korku temelli) davranışlar sergileyerek, ya da sinirlilik, öfke tepkileri ve hiperaktivite gibi davranışsal düzenleme sorunları sergileyerek gösterebilirler. Çocuklar göz temasından kaçınmayı öğrenmiş olabilirler, ayrıca, travmatik olaylar hakkında terapistle “konuşmaları” istendiğinde endişeli hale gelebilirler. Bu çerçevede, çocuğun kaygısını azaltmak, düzenlemek ve güvenli bir terapötik ortam oluşturmak bu nedenle anlamlı ilerleme için kritik öneme sahiptir (Gil ve Dias, 2014). Ayrıca çocuğun baş etme mekanizmaları, çocuğun yaşadıkları karşısında adaptasyonu, nasıl uyum sağladığı ve travmatik olay öncesindeki işlevselliği değerlendirilir (Cohen vd., 2017).

Genel olarak, bu travma deneyimleri, doğası gereği kinestetik, işitsel, koku alma, görsel ve/veya duygusal olan duygusal anılar olarak örtük olarak kodlanır. Bu sebeple çocukla çalışırken tüm duyuların kullanıldığı dışavurumsal yaklaşımların fayda sağladığı bilinmektedir (Malchiodi, 2014). Bu doğrultuda travma yaşantısı ile terapiye başlayan çocuklara duygularını anlama, kabul etme ve ifade konusunda yardım edilirken, kendileri ile ilgili inançları irdelenir. Bu süreçte, öncelikli olarak duygunun ne olduğu öğretilir, duygu ve düşünce ilişkisinin kurulması, duyguların fark edilmesi ve isimlendirilmesi, hangi durumlar, olaylar karşısında hangi duyguların yaşandığı ve yaşanabileceği üzerinde çalışılır (Verduyn, 2009). Bahsedildiği gibi, çocuklar terk edilme ve yoksunluk gibi duygular neticesinde tehdit olarak gördükleri kişilerden kaçınma veya saldırganlık, ilgisizlik, duygu yoksunluğu hali yaşayabilirler. Bu süreçte bağlanma figürlerinin çocuğun gözünde ne kadar ulaşılır, duyarlı ve güvenilir oldukları ile ilgili inançlar irdelenir. Yaşantılar neticesinde ortaya çıkan bu inançlar çocuğun kendisinin ne kadar kabul edilir ve değerli olduğu ile ilgili inancının önemli bir belirleyicisi olduğu için, duygularla çalışırken hem bu inançları ortaya çıkarmak ve gözlemlemek, hem de dönüştürmek, düzeltmek, iyileştirmek gerekmektedir (Malchiodi, 2014).

Çocuğun yaşadığı travmaya bağlı olarak ebeveynlerin bakımından alınmış olması, ebeveyn kaybı gibi durumlar söz konusu olabilir. Eğer çocuk ebeveynlerin bakımında ise ebeveyn ile, eğer değilse bakım verenlerle çalışılır. Çocuk ve bakım verenin ilişkisinin karşılıklı olarak düzenlenmesi, çocuğun duygusal olarak desteklenmesi ve beceri kazanımı için bakım verenlerin süreçteki rolleri kaçınılmazdır (Goodyear-Brown, 2010).

OYUNUN İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ: TRAVMAOYUN MODELİ

Oyun ile sağaltım, travma yaşantısı olan çocuklarla çalışırken, gelişimsel olarak uygun olması, sözel beceri gelişimine dayanmaması ve nisbi olarak kültürden arınmış olması gibi avantajları sebebiyle öncelikli olarak kullanılabilir. Bu bölümde, Goodyear-Brown'ın (2010; 2019) kişilerarası travma ve karmaşık travma ile çalışırken kullanılacak oyun merkezli yaklaşımı genel çerçevesiyle tanıtılacaktır. Goodyear-Brown, 2010 yılında Esnek Sıralı Oyun Terapisi olarak tanıttığı modelini, danışmanlar ve danışanlar açısından daha kolay anlaşılır ve ifade edilir olması açısından TravmaOyun (TraumaPlay) ismiyle güncellemiştir. Bu

model bileşenlere dayalıdır, anlık olarak hangi hedefin uygulandığına bağlı olarak tedavi süreci boyunca çeşitli müdahalelerin uygulanmasına izin verir. Oyunun ve sanat, kum havuzu gibi duyuların da kullanılarak ifadeye izin veren dışavurumcu yaklaşımların kolaylaştırıcı gücünü kullanarak, travma yaşantısının kademeli olarak ortaya çıkarılması ve işlenmesini temel alan, çocuğun gelişimine duyarlı bir yaklaşım sunar. Katı bir sıralama ve yapı yerine, çocuğun o anki ihtiyacına göre modelin hedefleri arasında esnek bir şekilde gidip gelinir. Goodyear-Brown (2012) bunu çocuğun başlattığı dansa terapistin katılması ve ayak uydurmasına benzetir ve her çocukta bunun kendine özgü olduğu ve çocuğa uymanın zaman alacağını ve eğlenceli bir hal alacağını belirtir.

Model, bağlanma teorisi, travma teorisi, travmanın fizyolojik belirtilerini temel alır. Ebeveynin çocuğun korkularını, üzücü duygularını düzenlemesini içeren bakım veren ve çocuk arasındaki duygu senkronizasyonunun, beynin fiziki gelişimi üzerindeki etkisi bilinmektedir. İlintili olarak sosyal, duygusal davranışların modülasyonu ve duygu düzenlemeden sorumlu limbik sistemin yapısı; özellikle korkutucu, aşırı duygu deneyimleri ve ilintili duygusal girdilere tepkilerin verilmesi ve kodlanmasından sorumlu amigdala'nın işleyişi (Schore, 2017), bağlanma ve travmatik olayların işlenmesi ile ilgili fizyolojik süreçler ile ilgili bilgi sahibi olunması, modelin anlaşılması ve uygulanmasında önemlidir. Bu modelde çokça Bilişsel Davranışçı Terapi yaklaşımının teknikleri kullanılır. Travma yaşantısı olan çocuklarla etkinliği kanıtlanmış çeşitli yaklaşımlar temel alınarak geliştirilmiştir. Bunlardan en başlıcası travma yaşantısı olan çocuklarla etkinliği kanıtlanmış olan, Cohen, Deblinger ve Mannarino (2006) tarafından geliştirilen Travma-Odaklı Bilişsel Davranışçı Terapidir. Diğer yaklaşımlar, bağlanma temelli ve ebeveyn çocuk ilişkisini geliştirmeye yönelik uygulanan Theraplay® (Booth ve Jernberg, 2010), ebeveyn-çocuk etkileşim terapisi (parent-child interaction therapy, Herschell ve McNeil, 2007, aktaran Goodyear-Brown, 2010); filial terapi (Guerney, Guerney ve Andronico, 1999, aktaran Goodyear-Brown, 2010), çocuk ebeveyn psikoterapisi (child-parent psychotherapy, Lieberman, Van Horn ve Ippen, 2005, 2006, aktaran Goodyear-Brown, 2010); çocuk-ebeveyn ilişkisi terapisi (child-parent relationship therapy, Bratton, Landreth, Kellam ve Blackard, 2006, aktaran Goodyear-Brown, 2010); yüksek risk altındaki ailelere yönelik bağlanma modeli temelli ve grup uygulamaları, ebeveyn eğitimi ve desteğini içeren bir program olan Güvenlik Dairesi Müdahalesidir (Circle of Security Intervention, Hoffman vd., 2006).

Goodyear-Brown (2019) bu yaklaşımda, çocuğun yaşamış oldukları ne olursa olsun, terapistin öncelikli olarak bunların hiçbirinden rahatsızlık hissetmemesinin önemi üzerinde durur. Terapist, çocuğun öyküsünün herhangi bir yerinde rahatsızlık, stres, karşıt aktarım yaşayarak kapanabilecek, korkacak, kaygılanacak olursa, çocuğa bu yaşadıklarının yaklaşılacak kadar büyük ve korkutucu olduğu mesajını verebilir. Bu da bizi terapistin temel görevlerinden birine götürür: çocuğun travma yaşantısı için büyük, güçlü, kabul edici bir hazne, kap, toplayıcı, görevini görmek. Sağlıklı bir gelişim sürecinde ebeveynler çocukların doğal muhafaza kapları olurlar. Çocuklar zaman zaman yaşadıkları yoğun duygusal

ve duyuşsal deneyimlerle başedebilecek donanıma sahip olmadıkları için, ebeveynler bu deneyimleri onlar için çözümler, özümser ve birleştirebilirler. Böylece çocuğun yoğun duygulanımıyla bir bakıma onun adına ilgilenirler. Ancak bu deneyimden yoksun çocuklar yoğun uyarılmışlık durumları ve olumsuz deneyimlerle tek başlarına mücadele etmeye çalışırlar. Terapist bu anlamda çocuğun daha önce sahip olmadığı bir zaptedici kap haline gelir. Burada haliyle terapistin kendi duygularını bloklayan biri değil, kendi duygularını açıklıkla kabul eden biri olması beklenir. Terapistin, çocuğun getirdiği öykünün kendisinde yaratabileceği olası tetiklenmeleri ve duyguları bilen, ortaya çıktıklarında onları farkına varan ve gören, üzerinde çalışan, kendisinin kabul etme kapasitesini dikkatli bir şekilde arttıran bir kişi haline gelmesi amaçlanır. Bu süreçte terapistin kendi haznesinde meydana gelebilecek çatlakları görmesi, fark etmesi ve süpervizörü veya terapistiyle üzerinde çalışması, hem kendisi hem de terapi sürecinin sağlığı açısından önceliklidir.

Bu modelde, travma ile çalışılan birçok yaklaşımda olduğu gibi, ilk olarak oyunu bir araç olarak kullanarak öncelikli olarak çocuğun öyküsünü almak amaçlanır. Ancak öncelikle temel ve karşılanmamış ihtiyaçlar karşılanmalı, çocuk fizyolojik olarak rahatlatılmalı ve aile düzenleme becerileri konusunda bilgilendirilmelidir (Goodyear-Brown, 2019).

Çocuk terapi odasına girdiğinde tüm geçmiş deneyimleriyle ve oyuncakların, materyallerin ne şekilde kullanılacağı ile ilgili kabuller, öngörülerle gelir ve hayatındaki stres kaynaklarına nasıl tepki verdiğini oyun ile ortaya koyar (Goodyear-Brown, 2010). Bu da terapistte çocuğu izleme, tanıma fırsatı verir. Bazen çocuklar yaşadıkları travma neticesinde oyun kurmakta, oyun oynamakta zorlanırlar (Pearson ve Wilson, 2014), bu sebeple çocuklar oyuncaklarla ilgilenmelerine rağmen, ilk görüşmelerde oyun kurmaları beklenmez. Dolayısıyla kimi zaman çocuklar terapi sürecinde oyun oynamayı öğrenir ve zamanla oyunun iyileştirici gücü üzerlerinde ortaya çıkar. Diğer oyun terapisi yaklaşımlarında da olduğu gibi, bu yaklaşımda da oyunun çocuğun doğal olarak ortaya koyduğu bir dil, bir ifade şekli olduğu kabul edilir. Oyunun bağlanmayı güçlendirdiği, travma üzerinde iyileştirici etkisi olduğu, çözümler sunduğu, yeni becerilerin kazanılmasına yardım ettiği, çocuğun kendisini ve dünyayı anlamasına yardım ettiği kabul edilir. Çocukla geliştirilen güvenli, geliştirici, büyütücü ilişki üzerinden çocuğun duygu, düşünce ve davranışları üzerinde çalışılır, devam eden süreçte, örseleyici ve travmatik yaşantıların çocuktan çaldığı kontrol ve gücün tekrar inşası üzerine yoğunlaşılır (Goodyear-Brown, 2019).

TravmaOyun modelinin amaçları şu şekilde sıralanmıştır:

Güven İnşası

Çocukların doğal olarak sahip olmaları gereken güvenlik duygusu, travma yaşantısı olan çocuğun dünyasındaki ilk kayıplardan biri olabilir. Bir çocuğun güvenlik duygusunun yeniden inşa edilmesi, tedavi planlamasının ilk adımında yer almalıdır. Çocuğun travma yaşantısıyla ilgili çalışabilmek için öncelikle terapistle güvende

hissedebilmesi gerekir. Güvenlik oluşturma, güven inşası, zamanla oluşan bir süreçtir. Terapist bu süreçte çocuğun algılanan güvenlik duygusunu arttırmak için oyunu ve oyun odasının araçlarını etkin bir şekilde kullanır. Terapist, çocuğun terapi odası dışında güvenliğini sağlayabilme şansına sahip olmasa da, oyun odasının güvenli bir yer olduğu ve oyun terapistinin güvenli bir kişi olduğunu ileterek çocukta güvenlik duygusunun inşasını sağlar ve çocuğa güvende ve koruma altında olduğunu iletir.

Başlangıçta terapistin rolü, çocuğun oyun odasını güvenli bir yer olarak deneyimlemesine yardımcı olmaktır. Bu, kısmen oyun odasının sınırlarını net bir şekilde çizerek gerçekleştirilir.

Terapistin rolünün ikinci yönü, çocuğun oyun terapistinin güvenilir bir kişi olarak algılanmasını sağlamaktır. Çocukla ilişki kuruldukça, çocuğun terapisti koruyucu, savunucu, vasi ve kötülüğün yok edicisi, veya ihtiyaç duyulan başka herhangi bir rolde görmesi sağlanarak güvenlik inşa edilir. Çocuğun ne istediğini doğru bir şekilde duyma ve bu ihtiyacı karşılama becerisi, güveni temellendirmede önemlidir.

“Burası güvenli bir yer” ve “Ben güvenilir bir insanım” gibi sözlü ifadelerin söylenmesi gerekebilir, ancak özellikle istismar edilmiş çocuklar için, yaşantısal olarak desteklenmediği takdirde, bu ifadelerin bir anlamı ve önemi yoktur. Çocuğun terapötik alana ilişkin algıları o alandaki deneyimlerinden etkilenir, bu sebeple güvenin gelişmesi, terapi odasında çocuğun aktif, kinestetik olarak oyun odasını tanıması ile ve orada kendisini güvende hissetmesi ile mümkündür.

Başetme Becerilerini Değerlendirmek ve Geliştirmek

Çocukların başa çıkma becerileri değerlendirilirken, çocuğun hem uyumlu hem de uyumsuz başa çıkma stratejilerini ortaya koyması sağlanır.

Çocuğun başa çıkma becerilerini değerlendirmeden önce travma geçmişine odaklanmaya çalışmak, ikincil bazı zorluklara neden olabilir. Çalışmanın başında yoğun bir açılım yapan çocuklarda hemen sonrasında bazı olumsuz duygusal tepkiler oluşabilir. Bu erken açılım çocukta kendisinin savunmasız olduğuna ve terapistin güvenli olmadığına dair bir inanç oluşturabilir ve çocuk geri çekilip kapanabilir. Bu sebeple terapötik ilişkinin kurulması, güven inşası süreçleri gecikebilir.

Kimi zaman ise çocuk işlevsel başa çıkma becerilerine sahiptir, bu durumda terapist, çocuğun bu becerilerini güçlendirmeye ve öz yeterliliği arttırmaya yönelik çalışır. Bunun yanında, çocuğun bir dizi uyumsuz başa çıkma becerisi varsa veya dekompanse olmadan stresle başa çıkamıyorsa, terapist travmaya özgü herhangi bir konuya girmeden önce işlevsel başa çıkma mekanizmaları geliştirme üzerine çalışır.

Çocuğu Fizyolojik Olarak Yatıştırmak, Öz-Düzenleme Becerilerini Geliştirmek

Travma yaşantısı, çocukları olası tehlikelere karşı duyarlı ve aşırı uyarılmış hale getirebilir, terapist bunları gözlemler ve ortaya çıktıklarında gerekli rahatlamayı

sağlar. Ebeveynlerle bu konuda işbirliği oluşturulur. Ebeveynlere, süreç içinde çocuğun duygularının düzenlenmesine yardımcı olan, çalışmanın önemli kolaylaştırıcıları olduğu iletilir.

Duyguların Anlaşılması Konusunda Yardımcı Olmak

Çocuğun kendi duygusal tepkilerini ne kadar iyi anlayabildiği bu duygularını ne kadar iyi ifade edebildiği, uygun sözcükleri seçebildiği ve başkalarının duygu durumlarını ne kadar doğru bir şekilde değerlendirebildiği belirlenir. Çocuğun hisler, somatik durumlar ve belirli durumlar arasındaki ilişkileri anlaması üzerine çalışılır. Çeşitli duyguların anlaşılmasını sağlayan oyunlar, tartışmalar, bibliyoterapi materyalleri, rol oynama, uygun duygu ifadelerinin pratik edilmesi gibi bilişsel-davranışçı teknikler kullanılır.

Oyun Merkezli Aşamalı Sağaltım, Travma Anılarının Aşamalı Olarak İşlenmesi

Terapist, çocuğun sözel olarak anlattığı travma öyküsü ile sözel olmayan yollarla ilettiği içeriğin birleştirildiği, entegre edildiği bağdaşık öyküyü anlamaya çalışır. Özellikle uzun süreli ihmal yaşamış çocuklar kendilerine bakım verilmesi, ilgi ve şefkat gösterilmesine izin vermekte zorluk çekebilirler. Bunun için eğer kendilerini temsil eden bir kendilik nesnesi seçerlerse, terapist bu nesneyi besleyebilir, büyütebilir, ilgi gösterebilir. Böylece çocuk hazır olana kadar, ilgi ve bakımı bu nesne üzerinden alabilir. Ayrıca, çocuğun gözünde korkutucu ve baskılayıcı şekilde güçlü gözükten insanların veya dinamiklerin, oyun materyalleri aracılığıyla minyatürleştirilmesi, çocukların bunlar üzerinde bir hakimiyet ve kontrol duygusu geliştirmesini sağlar.

Çocuğun Bilişsel Çarpıtmaları, Hatalı Atıflarını Anlamak, Uyumsuz Bilişleri Belirlemek, İşlevsel Düşünceyi Geliştirmek

Bilişsel çarpıtmalar, ortaya çıktıkları her noktada ele alınabilir, ancak terapistin ilk aşamalarında bunlara ulaşmak zor olabilmektedir. Uyumsuz düşünce kalıplarını tam anlamıyla belirleyebilmek emek gerektiren bir süreçtir. Bilişsel çarpıtmalar, özellikle travmatik olayın nedeni ile ilgili yanlış yüklemeler, derin kaygı ve düşük benlik saygısına neden olabilir. Dolayısıyla bunlara dikkatle yaklaşılmalıdır.

Oyun temelli müdahalenin bu sürecine ilişkin ilk hedef psiko-eğitimseldir. Çocuğun düşünceler, duygular ve eylemler arasındaki etkileşimi anlamasına yardımcı olunur. Düşünceler bir kez açığa çıkarıldıktan sonra, çocuk onları tolere etmeyi, yeniden yapılandırmayı ve değiştirmeyi öğrenebilir. Düşüncelerle başa çıkma sürecinde, çocuk kendi düşünce yaşamını kontrol edebildiğini hissedene kadar, çocuğun belirli düşünceleri dışsallaştırmayı öğrenmesine yardımcı olma ve onları kinestetik olarak manipüle etmeye yönelik oyun temelli müdahaleler büyük ölçüde yararlıdır. Düşünce yaşamını ele almayı amaçlayan oyun temelli

müdahaleleri uygulamadan önce güvenlik, güven ve saygı inşası sağlanmalıdır. Çocuk öncelikle terapistin yanında kendini güvende hissetmeli, düşünce ve inançlarının yargılanmayacağını veya alay edilmeyeceğinden emin olmalıdır. Hatalı bilişlerin ortaya çıkması, genellikle çocuğun olup bitenlerin öyküsünü anlatması yoluyla olur. Terapist bu süreçte, bilişsel çarpıtmalar ortaya çıktıkça onları kaydedecek ve çocuğa bunları nasıl ele alacağını ve başa çıkacağını öğretecektir.

Travma yaşantısı olan çocukların, genellikle başlarına gelen olayların niye özellikle kendi başlarına geldiğine dair birçok yanlış yüklemeleri vardır. Özellikle cinsel istismar maduru çocukların yanlış yüklemelerinin kaynağı - açık seçik giyindiğin için başına bunlar geldi gibi - istismar eden faile veya çevreye dayanır. Bu gerçek dışı ifadeler ne yazık ki çocuklar genellikle inanır ve istismar için sorumluluk alırlar. Terapistin bu tarz yanlış yüklemeleri bulması ve üzerinde çalışması gerekmektedir.

Çocuğun Kendisini Travma Sonrasında Olumlu Bir Şekilde Anlaması.

İhmal ve istismar maduru çocukların, travma yaşantıları gelişimlerini olumsuz yönde etkilemiştir, nörofizyolojilerinde, onları tipik olarak gelişen akranlarından ayıran yapısal değişiklikler söz konusu olabilir. Bu değişiklikler öğrenmeyi, belleği, duygu düzenlemeyi ve diğer birçok gelişim alanını olumsuz şekilde etkileyebilir. Bu çocuklar okumayı öğrenmede, başkalarının sözsüz ifadelerini doğru bir şekilde yorumlamada, öfkelerini kontrol etmede ve tutarlı bir anlatı oluşturmada zorlanabilirler. Yoğun bir şekilde acı verici deneyimler yaşayan çocuklar bazı alanlarda gelişimsel gecikmeler gösterebilirlerken, bazı alanlarda ise şaşırtıcı şekilde bir içgörü gösterebilirler. Goodyear-Brown (2010) bu noktada travma yaşantısı olan çocuğun benliğinin başka bir boyutundan bahseder ve örselenmiş çocuğun bu yönüne Bilge Yaşlı Ruh adını verir. Karmaşık sözlü ifadeler veya içgörü derinliği de dahil olmak üzere, bir çocuğun yaşının ötesindeki bilgelik, zaman zaman oyun odasında kendisini gösterebilmektedir. Oyun terapisti, çocuk ve oyun materyalleri arasındaki ilişki, çocuğun büyümüş yönlerinin ortaya çıkması için bir ortam sağlar. Oyun terapisi sürecine özgü olan metafor kullanımı ve terapistin kullandığı yansıtıcı dil, çocuğun sezgisel yönleri tarafından alınır ve güçlendirilir. Örneğin bir çocuk fiziksel olarak kumda oyuncak arabayı sürmekle meşgulken, travma deneyiminin karmaşık bir farkındalığını sözlü olarak ifade edebilir. Zaman zaman, oyun ortamı benliğin çocuksu kısımlarına gelişimsel olarak uygun bir şekilde ulaşırken, bir diğer yandan da çocuğun Bilge Yaşlı Ruh boyutu özgürce iletişim kurmaktadır.

Sonuç itibarıyla terapistin amacı çocuğun başına gelen “kötü şeyi” unutmaması değil, bunu, acının varlığını kabul eden ve dayanıklılık, emek ve yeni bilgiler edindiği iyileşme yolculuğu ile nitelenmiş yeni yaşam öyküsüne entegre edebilmektir (Goodyear-Brown, 2010).

Goodyear-Brown (2010) ayrıca oyunun sağladığı iki önemli imkandan bahseder. Oyun sayesinde çocuklar travma öykülerini kademeli olarak ortaya

koyarak üzerinde çalışırlar, böylece travma yaşantısı kontrollü bir şekilde açığa vurulur. Ayrıca deneyimsel oyun sayesinde oyun alanı ve oyuncakları kullanarak kaybettikleri güçlerini geri kazanırlar.

Bu modelde oyun, travma ile çalışırken bir değişim mekanizması görevi görür. Oyunun değişimi sağlayıcı bazı özellikleri şu şekilde sıralanmıştır:

Oyun Sözel Olmayan Bir İletişim Yoludur

Travma, dil gelişiminden önce ya da sonra yaşanmış olabilir, her durumda oyun sözel ifade gerekmez, duyuların kullanıldığı, oyuncaklar vasıtasıyla yaşantıların ifade edilebildiği bir araçtır.

Travma yaşantısı ağırlıklı olarak beynin sağ bölümünde saklandığı ve ikonik, simgeselleştirilmiş bir şekilde ve somatik olarak kodlandığı için, sözel anlatımdan ziyade dışavurumcu yollarla ve metafor kullanımıyla ifade edilip işlenmesi daha etkindir (Goodyear-Brown, 2019). Çocuk bir resim veya bir kum resmi yarattığında terapist bunun bir tanığı olur, yaratılmış olana dair paylaşılmış bu deneyim, çocukla terapistin beraberce çocuğun içsel yaşantısına odaklanmalarını sağlar.

Sözel ifade, hareket, denge, dokunsal, görsel, işitsel unsurlarla desteklenir, böylece anılara ulaşmak ve işlemek kolaylaşır. Çocuk bir düşüncesinin, duygusunun, deneyiminin hikayesini, şiirini yazabilir, resmini çizebilir, kum havuzunda bir yaşantıyı canlandırabilir. Tüm bunlar çocuğun kişisel yaşantısının içine nüfuz etmesini, o yaşantılar ve duygular olarak kendisini ifade etmesine yardımcı olur.

Çocukların oyun odasındaki malzemeler üzerinde kontrol ihtiyaçları, özünde bir sınırlama ihtiyacıdır. Kimi zaman çocuklar uzun dakikalar boyunca tek bir materyale yoğunlaşır. Örneğin çocuk sessizce, bir kinetik kum topunu en sıkı şekilde paketelemek için dakikalarca çaba harcar. Çocukların materyallere yaklaşımları, süregelen dürtüsel bir şekilde bir materyale odaklanmaları, bazılarında kaçınmaları terapistte değerli bilgiler verir. Örneğin, kumdan tamamen kaçınan çocuk, duygusal savunma yaşıyor olabileceği gibi, oyun odasına girer girmez hemen ayaklarını kuma gömen çocuk ise duygusal etkileşime ihtiyacı olduğunu söylüyor olabilir, bu durumda bu çocukla duyulara yoğunlaşarak çalışılabilir. Travma yaşantısı olan çocukların çoğu zaman daha kontrol edilebilir olduğu için ince ve ışıltılı beyaz kum yerine kinetik kum tepsisini tercih ettikleri görülmekte. Kinetik kum kolayca bir kabın içine doldurulabilir, kalıplanabilir, kısacası çocuk bu kum üzerinde kontrole sahiptir ve kumu kolayca manipüle eder. Halbuki ince ve akıp giden kum ile, yaratmaya çalışacağı şekil akıp gidecek, yerinde durmayacak, tutmayacak olduğu için, zaten dürtülerini kontrol etmekte, duygusal düzenlemede zorlanan bir çocuk için bu durum früste edici olabilir (Goodyear-Brown, 2019).

Oyun, Travmanın Zehirli Etkilerine Karşıt Deneyimler Oluşturur

Travmatik yaşantılar adeta çocuklar üzerinde zehirleyici etki yaratırlar. Çocuklar doğaları gereği kendilerine zarar verici, yoğun olaylardan kaçarken, yine

doğaları gereği oyun onlar için cezbedicidir. Oyun, travmatik yaşantıya tam karşıt bir deneyim sunarak, acı verici anının yerine rahatlatıcı, mutlu edici bir deneyim koyar. Bu şekilde travmanın etkileri zaman içinde azaltılmaya çalışılır. Çocuklar basitçe oynayarak, objeleri deneyimleyerek, sahneler, hikayeler yaratarak, yaratıcılıklarını kullanarak, terapistle ilişki kurarak, stres seviyelerini azaltarak olumlu deneyimler yaşarlar.

Negatif duygulanıma karşıt bir şartlanma yaratılır, çocuğun kontrol ve güç duygusu inşa edilir, böylece travmatik anıların zehri alınarak etkileri azaltılır. Travma üzerinde çalışmak çocuk için normal şartlarda üzücü ve korkutucu olacak bir süreçtir, ancak oyunun yarattığı zevk, olumlu duygular, travmatik anıların zararlı yapılarına karşıt bir güç oluşturur.

Oyun, Terapi Sürecinin Özümsemesini Sağlar

Oyun sayesinde beceri geliştirme ve psiko-eğitim uygulamalarının etkinliği pekiştirilir. Oyun sayesinde çocuk müdahaleyi özümser (Goodyear-Brown, 2010).

Oyun oynama esnasında çocukla spontane, neşeli bir etkileşime girildiğinde, salgılanan dopamin, sevinç vasıtasıyla korkuyla savaşmaya yardımcı olur. Oyun oynamak çocuğun doğasında vardır ve doğal olarak ona iyi gelir ve bu nedenle çoğu çocuk oyun oynarken bu rolde kendilerini yetkin hisseder. Oyunda ustalaştıkça, yeterlik deneyimi yaşandığında, bir bağlanma figürü (oksitosin salınımı) buna tanık olduğunda ve bundan beraberce zevk alındığında, travma yaşantısı olan çocuk için bir rahatlama etkisi sağlanır (Goodyear-Brown, 2019).

Oyun Materyalinin İşlenmesi Yoluyla Güçlenme ve Temsili Karakterlerin Seçimi

Oyun materyalinin kullanılması yoluyla travma yaşantısı canlandırılır ve dışsallaştırılır. Travmayı doğrudan anlatmak zordur ama oyun içinde sembol yardımıyla travma yaşantısını dışa vurmak daha az tehdit edicidir. Çocuk travmaya dair sembolleri manipüle ederek, üzerinde hakimiyet kurarak, gücü ve kontrolü geri kazanır.

Dışsallaştırmanın bir diğer yolu çocuğun kendisine zarar veren kişiye dair bir sembol seçmesidir. Çocuk, kendisine, ailesine veya çevresindeki kişiye zarar veren ve travmaya sebep olan kişiyi temsil eden bir kukla, oyuncak, obje seçebilir. Çocuk bazen tek bir obje seçip bunu terapi süresince kullanırken, bazen farklı farklı objeler kullanır. Bazen de o kişinin farklı özelliklerini temsil eden birkaç objeyi süregelen bir şekilde kullanır. Çocuk ayrıca kendisini temsil eden bir sembol seçer. Böylece kendisini oyun içerisinde yenilmez olarak gözlemler, üzüntülerini anlatır, terapist tarafından yedirilir, uyutulur, şefkat görür. Terapi sürecinde bu objelerin oyun içinde kullanılması yoluyla, çocuğun kendisini güçsüz hissettiren, örseleyen kişi üzerinde bir güç ve kontrol duygusu kurmasına yardımcı olunur. Kendisine zarar veren kişiyi temsil eden karakter parmaklıklar ardında zaptedilir, kaçmasın diye bloke edildiği alanın önüne koruyucu köpekler yerleştirilir, bir süper kahraman

çocuğu temsil eden karakteri tehlikeden kurtarır, güvenli bir yere götürür, yaraları sarılır, oyun odasına koruyucu sprey sıkılır. Çocuk bu süreçte güçlenmeye başlar, kendisini korkutan, hareketsiz bırakan, adeta gücünü alıp götürmüş olaylar veya kişiler üzerinde hakimiyet kurmaya başlar. Bu sürecin dikkatli, temkinli ve çocuğun hızını dikkate alarak yürütülmesi gerekir.

TERAPİSTİN ROLÜ

Terapistin rolü üç başlık altında toplanır ve bu bir üçgen gibi kabul edilir, üçgenin merkezinde ise çocuk yer alır.

Tanık

Çocuğun oyun terapisi sürecine tanık olmak, çocuğun sözlü ve sözsüz iletilerini işitmeyi, görmeyi ve tutmayı içerir. Terapist çocuğun ilettiklerini yargılamadan ve olabildiğince anda kalarak ve anda mevcut bulunarak tutar. Tanık olmak, sözler, davranışlar ve fiziksel varlık aracılığıyla “Bana ne ifade ettiğini/anlattığını görüyorum ve bana daha fazlasını iletebilirsin” demektir. Çocuklar her daim bakım verenlerin sözlü veya sözsüz tepkilerini takip ettikleri gibi, benzer şekilde bir bakım veren olarak terapisti de takip ederler. Bağlanma figürü ve bakım veren olarak çocuğa düzeltici bir duygusal deneyim sağlamak için, terapist, çocuğun ve/veya ailenin tutması, içermesi için ihtiyaç duyduğu her türlü zor şey için yeterince büyük hazne, kap haline gelmelidir. Terapist zor imgeleri, kelimeleri, öyküleri ve somatik ifadeleri içerebilmeli, tutabilmeli ve herhangi bir kişisel rahatsızlığın onu bu rolünden alıkoymasına izin vermeden yansıtabilmelidir. Eğer bunlardan herhangi biri terapisti rahatsız ederse, çocuğun da rahatsız hissetmesine neden olacaktır. Bunun neticesinde de çocuk bu tarz ifadelerden geri durabilir, kendisini bazı yönlerden kapayabilir ve bu durum da öncelikli olarak terapistin güvenli ve emniyetli bir üs olma görevini aksatır ve devamında değişim ve ilerleme üzerinde bir engel oluşturabilir.

Bakım Veren

Bakım verenle kurulması gereken sağlıklı ilişkideki aksamalar terapistin bakım veren, koruyan, gözeten özellikleri üzerinden düzeltilir. Terapistin bakım veren özelliği ile erken gelişimsel dönemlerde karşılanmamış ihtiyaçların yanı sıra, çocuğun sırf kendisi olduğu için terapi odasında ilgi ve şefkat görmesi, olumlu geri bildirimler alması mümkün olur.

Çocuktaki ipuçları fark edilerek şefkatli, besleyici ve olumlu bir şekilde bu ihtiyaçlar karşılanmalıdır. Kimi zaman çocuk doğrudan bakım verilmeye direnç gösterebilir, o zaman çocuk seçtiği bir kendilik nesnesine terapistin bakım vermesini gözlemler. Örneğin yoğun olarak ihmal edilmiş bir çocuk seçtiği bir bebeği konuşturur: “Çok açım, karnım acıyor!!!”. Çocuk terapisti bakarak yanıtını bekler. Terapist içeriği yansıtır bebeğin sözlerini değerlendirebilir “Bebeğin karnı acıyor çünkü acıkmış”; veya kurgulanmış oyunun içine girer ve “Ooo karnın acıdığı için çok üzgünüm, hadi bir biberon bulup seni doyuralım”; veya çocuğa “Bebeğin

iyi olup olmadığından endişe ediyorum, onu besleyebilir miyim”, böylece çocuğun, bebeğin karşılanmamış ihtiyacını terapistin karşılamasını isteyip istemediğini anlamak mümkün olur. Çocuk böylece terapistin, ifade edilmiş bir ihtiyacı karşılama konusundaki istekliliğini ve yetkinliğini gözlemler. Bu tür bakım ihtiyaçlarının karşılanması, çocuğun önceki deneyimlerine duyarlı kalınarak terapötik ilişkide güveni inşa etmeye yardımcı olur. Çocuk özdeşleştiği kendi nesnesine terapistin ne şekilde bakım verdiğini gözlemleyerek terapistten bakım alma beklentisini geliştirir. Bu süreçte çocuk kendi yaşantısı ile ilgili bilgiler paylaşmaya başlayabilir. Bu esnada terapist not kağıdına çocuğun söylediğini yazabilir. Goodyear-Brown (2019), bu not alma sürecinde çocukların her zaman dikkatlice kendisinin yazdıklarını takip ettiklerini, doğru şekilde yazdığına emin olmak istediklerini ve hepsinin yazılanları duymak istediklerini söylemekte. Böylece terapist çocuğun *söylediği kadarnı* not ederek, çocuğun ifade ettiği sınırdan kalır ve “bana söylediğini duyuyorum/gösterdiğini görüyorum” mesajını verir.

Güvenli Yönetici

Güvenli bir yönetici olarak terapist, çocukla gücü paylaşırken aynı zamanda yapılandırma sağlar. Bazı zamanlar ebeveynler çocuk için güven veren ve onları idare eden bir figür olarak yer almamışlardır, bu durum çocuğun kendisini güvende hissetmemesine sebep olabilmektedir. Her ne kadar çocuklar davranışlarının idare edilmesini ve kısıtlanmasını istemiyor gibi görünseler de, bilindiği gibi öncelikli olarak güvende hissetmek için bir ebeveynin varlığına ihtiyaç duyarlar. Ebeveynler bu özelliklerle donatılarak ebeveynlik becerilerinin gelişmesi ve kendilerini ebeveynlik rollerinde daha güvende hissetmeleri sağlanır. Burada ebeveyn kendi bilgisi ile çocuğu donatır, büyümesi için fırsat sağlar, yol gösterir, becerilerinin gelişiminde rehber olur, güvenli sınırlar koyar, zarardan korur, çocuğu takdir eder, ona olumlu kabul gösterir.

Oyun terapistleri, algılanan tehditleri temsil eden, örneğin, hayaletlerden, kötü karakterlerden veya somut nesnelere kurtulma sürecinde genellikle aktif ortaklar haline gelirler. Çocuk, terapistin, bir failin sembolüne yönelik cesur yaklaşımına ve onu alt etmesine tanık olmasını ister (Goodyear-Brown, 2010).

SONUÇ

TravmaOyun, oyun süreçlerine dayanan, çocukların güvende olma hislerini arttırmaya yardımcı, travmaya özgü psiko-eğitimin uygulandığı, beceri inşası ve gelişimini destekleyen, travma içeriğinin zehrini azaltan ve içerikle ilgili karşı koşullandırmanın gerçekleşmesine izin veren, bileşenlere dayalı bir travma tedavisi modelidir. Terapist, görüşmeler esnasında çocuğun kaygı temelli travmatik anılarını kademeli olarak ortaya çıkaracak yönlendirici ipuçları verir, metaforik ifadelerle izin veren oyun ve sanat materyalleri yardımıyla duyguların düzenlenmesine yardımcı olur. Oyun temelli ve aşamalı olarak yaşantıların işlenmesi vasıtasıyla, çocuklar kaygı yaratıcı materyale ne kadar maruz kalacaklarını kendileri belirler. Bu model, çocukların travma yaşantıları üzerinde bir hakimiyet kurmalarını ve büyümeye

devam ettikçe bu yaşantıları olumlu bir benlik duygusu içine bütünleştirmelerine izin verir (Goodyear-Brown, 2012).

Bilindiği gibi, çocuklar bakım görmek, yönlendirilmek, yeni beceriler edinmek ve var olanları geliştirmek için ebeveynlerine ihtiyaç duyarlar. Ancak özellikle kişilerarası travma ve karmaşık travma yaşantısı olan çocukların birçok zaman rutin, düzen, güvenlik gibi birincil derecede önemli gelişimsel ihtiyaçları karşılanmamıştır ve karmaşık, düzensiz ortamlarda büyümek zorunda kalmışlardır. Bu çocuklarla çalışırken öncelikli olarak onların bu karmaşadan ve güvenli olmayan ortamdan, güvenli, tutarlı, sınırları çizilmiş ortama geçişleri sağlanmaktadır. Bu bağlamda sıralı oyun terapisi-TravmaOyun modelinde oyun aracılığıyla çocuğun travma yaşantısı işlenirken, aynı zamanda ihtiyacı olan güvenli, sınırları çizilmiş, kontrollü bir ortam sağlanır. Bir yandan ise ebeveynlerle çalışılarak evde benzer bir düzen sağlanmaya çalışılır, ebeveynler çocuğun fiziksel ve duygusal gelişimi için gerekli desteği vermeleri için desteklenirler. Tüm çocuk travması yaklaşımlarında olduğu gibi, bu yaklaşımda da ebeveynler, birincil bakım verenler, sürecin vazgeçilmez unsurlarıdır.

TravmaOyun modelinde, kişilerarası ve karmaşık travma yaşantısı olan çocukların sıklıkla yaşadıkları korkular, aşırı uyarılmalar, Travma-Odaklı Bilişsel Davranışçı Terapide kullanılan ve etkinliği bilinen rahatlama egzersizlerinin de yardımıyla yatıştırılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca rahatlama, gevşeme ve kademeli işleme/maruz bırakma tüm sürece entegre edilerek çocuğun travma yaşantısının kademeli olarak ele alınmasına da yansıtılmıştır. Bakım veren tarafından rahatlatılmamış olan, üzüntüleri karşısında çaresiz bir ebeveyn ile karşı karşıya kalan, veya korkutulmuş tehdit edilmiş bir çocuğun fizyolojik uyarılmaları yatıştırılır, öğrenilmemiş duygu düzenleme becerileri öğretilir, tüm bunlar yapılırken çocuk duyulur ve görülür. Bu yaşantıda terapist hem bir yandan kontrolü elinde bulunduran ve çocuğu yönlendiren bilgili, olgun, güvenilir bir kişiyken; aynı zamanda ona bakım veren, onu besleyip büyüten, onu anlayan, dinleyen, yaşadığı zorlukları muhafaza edebilecek kadar güçlü, yıkılmaz bir kişidir. Böylece çocuğun karşılanmamış ihtiyaçları karşılanır, telafi edilir. Terapist hem güçlüdür, hem sevecendir, hem sınırlandırır, çocuğun ihtiyacı olan yapıyı sağlar, hem de alabildiğine özgür ve sınırsız bir şekilde çocuğu kabul eder ve bakım verir. Böylece çocuk büyürken yıkılmış olanlar beraberce inşa edilirken, eksik kalmış taraflar tamamlanır. Terapiye gelen çocuk bu süreçte başka hiç kimseyle kurmadığı özel, iyileştirici bir ilişkiyi deneyimler. Bir yetişkinle istikrarlı, güvenli bir ilişkinin merkezindeki hassas ve dikkatle zamanlanmış müdahaleler yoluyla, travma yaşamış çocuklar yalnızlığa, terk edilmiş olmaya, kayba dair duygularını iyileştirir. Travmatik yaşantının zehirleyici etkisinden arınma sağlanıp, semptomların kontrol altına alınmasıyla, terapistin sağladığı güvenli alan sayesinde, çocuğun geleceğe dair umutları geliştirilir. Çocuk umut duygusunu yeniden keşfetmeye, kendisini keşfetmeye başlar, ebeveynler ve çevrelerindeki ilgi dolu yetişkinlerle sağlıklı, güvenli bağlar geliştirmeye ve kurmaya başlar. Böylece çocuğun kendisine dair bir

gelecek algısı inşa edilir ve kendisini bu anlamlı, olumlu gelecek içinde yer almış olarak görmeye başlar (Baggerly ve Green, 2014; Goodyear-Brown, 2010).

KAYNAKÇA

Baggerly, J. N. ve Green, E. J. (2014). Mending broken attachment in displaced children finding “home” through play therapy. C. A. Malchiodi ve D. A. Crenshaw (Ed.), *Creative arts and play therapy for attachment problems* (s. 275–293) içinde. The Guilford Press.

Booth, P. B ve Jernberg, A. M. (2010). *Theraplay: Helping parents and children build better relationships through attachment-based play*. John Wiley & Sons.

Boyes, M. E., Hasking, P. A. ve Martin, G. (2016). Adverse life experience and psychological distress in adolescence: moderating and mediating effects of emotion regulation and rumination. *Stress & Health*, 32(4), 402-410. <https://doi.org/10.1002/smi.2635>.

Bulut, S. (2008). Erken çocukluk dönemi cinsel istismarının psikodinamik oyun terapisi ile teşhisi ve tedavi edilmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 29(3), 131-144.

Bunchanan, G., Gewirtz, A. H., Lucke, C. Ve Wambach, M. R. (2020). The concept of childhood trauma in psychopathology: Definitions and historical perspectives. G. Spalletta, D. Janiri, F. Piras ve G. Sani (Ed), *Childhood trauma in mental disorders: A comprehensive approach* (s. 9-28) içinde. Springer.

Calam, R., Bolton, C., Barrowclough, C. ve Roberts, J. (2002). Maternal expressed emotion and clinician ratings of emotional maltreatment potential. *Child Abuse & Neglect*, 26(10), 1101–1106. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(02\)00373-3](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(02)00373-3).

Cohen, J. A., Mannarino, A. P. ve Deblinger, E. (2017). *Treating trauma and traumatic grief in children and adolescents*. The Guilford Press.

Cook A., Blaustein, M., Spinazzola, J. ve van der Kolk, B. (2003). *Complex trauma in children and adolescents: White paper*. Allston, MA: National Child Traumatic Stress Network, Complex Trauma (NCTSN) Task force.

Crosson-Tower, C. (2014). *Understanding child abuse and neglect*. Pearson Education.

Crouch, E., Stropolis, M., Bennett, K.J., Morse, M. ve Radcliff, E. (2017). Assessing the interrelatedness of multiple types of adverse childhood experiences and odds for poor health in South Carolina adults. *Child Abuse & Neglect*, 65, 204-211. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.02.007>

Cuffe, S. ve Shugart, M. (2001). Child abuse and psychic trauma in children. H. B. Vance ve A. J. Pumariega (Ed.), *Clinical assessment of child and adolescent behavior* (s. 470-497) içinde. John Wiley & Sons.

D'andrea, W., Stolbach, B., Spinazzola, J. Ve van der Kolk, B. (2012). Understanding Interpersonal Trauma in Children: Why We Need a Developmentally Appropriate Trauma Diagnosis. *American Journal of Orthopsychiatry*, 82(2), 187-200.

Dube, S. R., Felitti, V. J., Dong, M., Giles, W. H. ve Anda, R. F. (2003). The impact of adverse childhood experiences on health problems: Evidence from four birth cohorts dating back to 1900. *Preventive Medicine*, 37(3), 268-277. [https://doi.org/10.1016/S0091-7435\(03\)00123-3](https://doi.org/10.1016/S0091-7435(03)00123-3)

Elbrecht, C. (2015). The clay field and developmental trauma in children. Creative interventions with traumatized children. C. A. Malchiodi (Ed.), *Creative interventions with traumatized children* (s. 191-212) içinde. The Guilford Press.

Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., Koss, M. P. ve Marks, J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults. The adverse childhood experience (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14, 245–258. [https://doi.org/10.1016/S0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/S0749-3797(98)00017-8)

Finkelhor, D., Turner, H., Ormond, R. ve Hamby, S. L. (2009). Violence, abuse, and crime exposure in a national sample of children and youth. *Pediatrics*, 124, 1411–1423. <http://dx.doi.org/10.1542/peds.2009-0467>.

Haselgruber, A., Sölva, K. ve Lueger-Schuster, B. (2020). Validation of ICD-11 PTSD and complex PTSD in foster children using the International Trauma Questionnaire. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 141(1), 60–73. <https://doi.org/10.1111/acps.13100>

Gil, E. ve Dias, T. (2014). The integration of drama therapy and play therapy in attachment work with traumatized children. C. A. Malchiodi ve D. A. Crenshaw (Ed.), *Creative arts and play therapy for attachment problems* (s. 100-120) içinde. Guilford Publications.

Goodman, R. ve Scott, S. (2012). *Child and adolescent psychiatry*. Wiley-Scott.

Goodyear-Brown, P. (2010). *Play therapy with traumatized children: A prescriptive approach*. John Wiley & Sons.

Goodyear-Brown, P. (2012). Flexibly Sequential Play Therapy (FSPT) with sexually victimized children. P. Goodyear-Brown (Ed.), *Handbook of child sexual abuse: Identification, assessment, and treatment* (s. 297–319). John Wiley & Sons.

Goodyear-Brown, P. (2019). *Trauma and play therapy: Helping children heal*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351216869>

- Gümüş, A. E. ve Kararımak, Ö. (2018). İstanbul'da bazı devlet liselerinde eğitim gören, travmaya ve stres yükleyici olaylara maruz kalan ergenlerin travmatik belirti şiddetinin karşılaştırılması. *Klinik Psikiyatri*, 21, 261-270. DOI: 10.5505/kpd.2018.64326
- Iwaniec, D. (2006). *The emotionally abused and neglected child: Identification, assessment and intervention, a practice handbook*. John Wiley & Sons.
- Hoffman, K. T., Marvin, R. S., Cooper, G. Ve Powell, B. (2006). Changing toddlers' and preschoolers' attachment classifications: the circle of security intervention. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(6), 1017-1026.
- Kessler, R. C., Aguilar-Gaxiola, S., Alonso, J., Benjet, C., Evelyn, J., Bromet, E. J., Cardoso, G., . . . Koenen, K. C. (2017). Trauma and PTSD in the WHO World Mental Health Surveys. *European Journal of Psychotraumatology*, 8(5). <https://doi.org/10.1080/20008198.2017.1353383>
- Kohl, P. L., Kagotho, J. N., & Dixon, D. (2011). Parenting practices among depressed mothers in the child welfare system. *Social Work Research*, 35(4), 215–225. <https://doi.org/10.1093/swr/35.4.215>.
- Kovachy, B., O'Hara, R., Hawkins, N., Gershon, A., Primeau, M. M., Madej, J., ve Carrion, V. (2013). Sleep disturbance in pediatric PTSD: Current findings and future directions. *Journal of Clinical Sleep Medicine*, 9, 501–510. <http://dx.doi.org/10.5664/jcsm.2678>.
- Malchiodi, C. A. (2014). Creative arts therapy approaches to attachment issues. C. A. Malchiodi ve D. A. Crenshaw (Ed.), *Creative arts and play therapy for attachment problems* (s. 3-19) içinde. Guilford Publications.
- Malchiodi, C. A. (2015). Neurobiology, creative interventions, and childhood trauma. C. A. Malchiodi (Ed.), *Creative interventions with traumatized children* (s. 3-23) içinde. The Guilford Press.
- Mattejat, F. ve Remschmidt, H. (2008). The children of mentally ill parents. *Deutsches Ärzteblatt International*, 105(23), 413-418. DOI: 10.3238/arztebl.2008.0413.
- Mauritz, M. W., Goossens, P. J., Draijer, N. ve van Achterberg, T. (2013). Prevalence of interpersonal trauma exposure and trauma-related disorders in severe mental illness. *European journal of psychotraumatology*, 4, 10.3402/ejpt.v4i0.19985. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v4i0.19985>
- Nurius, P. S, Logan-Greene P. ve Green, S. (2012). Adverse childhood experiences (ACE) within a social disadvantage framework: Distinguishing unique, cumulative, and moderated contributions to adult mental health. *Journal of Prevention and Intervention in the Community*, 40(4), 278-290. <https://doi.org/10.1080/10852352.2012.707443>

Pearson, M. ve Wilson, H. (2014). The evolution of sandplay therapy applications. *Psychotherapy in Australia*, 21(1), 94-100. <http://hdl.handle.net/2440/90058>

Pelendecioğlu, B. ve Bulut, S. (2009). Çocuğa yönelik aile içi fiziksel istismar. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 49-62.

Repetti, R. L., Taylor, S. E. ve Seeman, T. E. (2002). Risky families: Family social environments and the mental and physical health of offspring. *Psychological Bulletin*, 128(2), 330-366. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.2.330>

Schore, A. N. (2017). Playing with the right side of the brain. *American Journal of Play*, 9(2), 105-142.

Smith, A. L., Cross, D., Winkler, J., Jovanovic, T. ve Bradley, B. (2014). Emotional dysregulation and negative affect mediate the relationship between maternal history of child maltreatment and maternal child abuse potential. *Journal of Family Violence*, 29(5), 483-494. <https://doi.org/10.1007/s10896-014-9606-5>.

Spinazzola, J., van der Kolk, B. ve Ford, J. D. (2018). When nowhere is safe: interpersonal trauma and attachment adversity as antecedents of posttraumatic stress disorder and developmental trauma disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 31, 631-642. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.2.330>

Stien, P. T. ve Kendall, J. C. (2004). *Psychological trauma and the developing brain: Neurologically based interventions for troubled children*. Routledge.

Stoltenborgh, M., Bakermans-Kranenburg, M. J., Alink, L. R. A. ve van Ljzendoorn, M. H. (2015). The prevalence of child maltreatment across the globe: Review of a series of meta-analyses. *Child Abuse Review*, 24(1), 37-50. <https://doi.org/10.1002/car.2353>

Terr, L. C. (1991). Childhood Traumas: An Outline and Overview. *American Journal of Psychiatry*, 148, 10-20. <https://doi.org/10.1176/foc.1.3.322>

Turan, A. ve Traş, Z. (2017). An Investigation of The Relationship Between Childhood Trauma Experience of Adolescents and Perceived Social Support. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 440-458. DOI: 10.26466/opus.349223

Van der Kolk, B. Ford, J. D. Ve Spinazzola, J. (2019). Comorbidity of developmental trauma disorder (DTD) and post-traumatic stress disorder: findings from the DTD field trial. *European Journal of Psychotraumatology*, 10, 1562841. <https://doi.org/10.1080/20008198.2018.1562841>

Vaughan, J. (2004). Rationale for the Intensive Programme. C. Archer (Ed.). *Trauma, attachment, and family permanence: fear can stop you loving* (s. 148-163) içinde. Jessica Kingsley Publishers.

Verduyn, C., Rogers, J. ve Wood, A. (2009). *CBT with children, adolescents and families*. Routledge.

Wamser-Nanney, R. ve Vandenberg, B. R. (2013). Empirical support for the definition of a complex trauma event in children and adolescents. *Journal of Traumatic Stress, 26*, 671-678. <https://doi.org/10.1002/jts.21857>

Webb, N. B. (2006). Crisis intervention play therapy to help traumatized children. L. Carey ve J. Rubin (Ed.), *Expressive and creative arts methods for trauma survivors* (s. 39-56) içinde. Jessica Kingsley Publishers.

Yayın Geliş Tarihi: 30.04.2021
Yayına Kabul Tarihi: 29.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.930162

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 727-756
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ TEHDİDİNİ ULUSAL VE ULUSLARARASI BAĞLAMDA GÜVENLİKLEŞTİRME GİRİŞİMLERİ

Şadiye SUCU*
Ahmet KESER**

Öz

1980'lerden sonra küresel bağlamda Neo-liberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlamasıyla birlikte oluşan yeni eşitsizlik alanları, hâlihazırda toplumsal cinsiyet (gender) eşitsizliğinin mağduru olan kadınları daha da eşitsiz bir konuma sürüklemiştir. Bu durum, kadının geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirerek, büyük bölümünün atıl kalmasına ve emeklerini iş gücü piyasasına düşük ücretle sunmasına yol açmıştır. Türkiye, 2000'li yılların başlarından itibaren Avrupa Birliği (AB)'ne entegrasyon süreci içerisinde gerek Medeni Kanun gerekse İş Kanunu'nda yaptığı düzenlemelerle bir dizi cinsiyet eşitliği politikalarını hayata geçirmiş, ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliği tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Bu çalışmada, "Kadınlara yönelik bir tehdit unsuru olarak algılanan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sosyal, siyasal ve ekonomik alana yansımaları ve bu tehdidin ulusal ve uluslararası bağlamda güvenlikleştirilmesine yönelik girişimler" incelenmiştir. Bu bağlamda, Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde ana akım güvenlik çalışmalarından ayrılan Feminist güvenlik yaklaşımları ile AB ve Türkiye'deki uygulamalar, "nitel araştırma" yöntemi kapsamında doküman incelemesi yoluyla analiz edilmiştir. Ulaşılan bulgular, cinsiyet eşitsizliğinin uluslararası bağlamda güvenlikleştirilmesine yönelik çabaların yavaş, fakat istikrarlı bir biçimde ilerlediğini, ancak ulusal düzeydeki girişimlerin bu istikrardan yoksun olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Güvenikleştirme, Feminizm, Cinsiyet Eşitsizliği

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Sucu, Ş., Keser, A. (2022). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği tehdidini ulusal ve uluslararası bağlamda güvenlikleştirme girişimleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 727-756.

* Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-3199-2041, sadiye_s@yahoo.com.

** Doç. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İİSBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-1064-7807, ahmet.keser@hku.edu.tr.

ATTEMPTS TO SECURE THE THREAT OF GENDER INEQUALITY IN A NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT

Abstract

The new spheres of inequalities that occurred along with the implementation of neo-liberal economy policies in the global context after the 1980s have led women victims of social gender inequality towards an even more unequal position. This situation has caused the majority to remain idle and to serve their labor to the labor markets on low prices by strengthening the traditional social gender roles of women. Turkey have implemented various gender equality policies through both the civil law and the labor law as a part of EU integration process since the beginning of 2000s, but social gender inequality was not completely exterminated. In this study, “the reflections of social gender inequality, which is regarded as a threat risk towards women, on social, political and economic areas, and the efforts aiming the securitization of this threat in national and international context” are examined. In this context, Feminist security approaches that are dissociate from the mainstream security studies in international relations discipline, with the applications of European Union (EU) and Turkey was analyzed through document analysis within the scope of qualitative research method. The findings achieved show that efforts to securitize gender inequality in the international context are progressing slowly but steadily, but those attempts at the national level lack this stability.

Keywords: Gender, Securitization, Feminism, Gender Inequality

GİRİŞ

İnsan, doğduğu andan itibaren içinde bulunduğu toplum tarafından inşa edilen toplumsal cinsiyet ile ilgili bütün sosyal yapılanmalardan etkilenmektedir. Maskulinite, genç erkeklerin zihinlerine farklı biçimde işlenmekte; yaşamları boyunca üzerlerinde, duygularını reddetmelerini, fiziksel olarak güçlü olmalarını, ötekilerini baskılayarak veya yarışarak daha iyi olduklarını göstermelerini zorlayan sosyal bir baskı bulunmaktadır. Bazı toplumlarda ise kontrol, ötekiler üzerinde güç kullanma ve şiddet, erkek olmanın sembolleri olarak görülmekte; erkek çocuklar, asker olmaya hazır hale getirilmek amacıyla katı tutum ve davranışlara maruz bırakılmaktadır. Aslında savaş da erkeklere karşı bir tür toplumsal cinsiyet şiddet eylemi biçimine dönüşmektedir. Erkekler diğerlerini öldürmeye zorlanırken; kızlar çoğunlukla zekalarını yok saymaya, uslu ve boyun eğen iyi bir dinleyici olmaya, özellikle de erkeklerin ihtiyaçlarını kendininkinin önüne koyarak değerli olduklarını doğrulamaya yönelik biçimde sosyalleşmektedirler. Pasifleştirilmiş olmanın yanında, adaletsizlik karşısında da sessizliğini koruyarak onaylama, kadınlık göstergesi olarak kabul görmekte, bu tür sosyalleştirme de temel insani değerleri görmezden gelerek kurban olmayı öne çıkarmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde farklı toplumların ve kültürlerin kadın ve erkeğe biçtikleri rollerle yapılandırdıkları toplumsal cinsiyet algısı, genellikle kadınlar için bir tehdit unsuru olmuş ve kadın kendisini ikincil bir karakter olarak erkeğin arkasında konumlandırmıştır. Kadını geri plana itip pasifize eden bu durum ilk

olarak 1970'lerden itibaren feminist antropologlar tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Yapılan çalışmalar, zaman içinde oluşturulan toplumsal cinsiyetin kadın-erkek eşitsizliğine zemin oluşturduğunu ortaya koymuştur. Böylelikle, *ev içi-kamusal, doğal-kültür* gibi aykırılıkların eleştirisi yapılabilir hale gelmiş; toplum yaşamında erkek egemenliğini pekiştiren bu ayrımcılığa atfedilen doğallığın söz konusu olmadığı görülmüştür. Aynı zamanda toplumsal cinsiyete ilişkin bu çalışmalar, erkek hegemonyasının *Batılı olmayan kültürlere has bir gericilik* biçiminde kurgulanmasını sağlayan Batı merkezli yaklaşımın da doğru olmadığını ortaya koymuştur. Çünkü bu ayrışma ve eşitsizlik yaratan *toplumsal cinsiyet* kurgusunun Batı toplumlarında da geçerli olduğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışmada verilerin elde edilmesinde ve analizinde “*nitel araştırma*” yöntemi kapsamında “*doküman incelemesi*” tekniği kullanılmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Cinsiyet kavramı; kadın ile erkek arasındaki biyolojik ve doğal farklılıkları ifade eder (Dökmen, 2010). Bu farklılıklar ise, doğuştan gelen değişmez özelliklerden kaynaklanır. Akademik yazında daha çok Biyolojik yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılan cinsiyet kavramı bireylerin doğumuyla başlayan bir süreçtir (Akkaş, 2019, s. 99).

Toplumsal cinsiyet (gender) kavramı ise, ilk olarak Robert Stoller tarafından 1968’de kaleme alınan *Sex and Gender* başlıklı çalışmada kullanılmıştır. Stoller bu çalışmada toplumsal cinsiyetin kadın ve erkeğin yaşam tecrübeleri temelinde yapılandırıldığını belirtmiştir (Akkaş, 2019, s. 99). Kavram, cinsiyetlere toplumlar tarafından atfedilen anlamı, kadın ve erkek cinsiyetlerinden beklenenlerle birlikte cinsiyetlerin psikolojik niteliklerini de ifade etmek için kullanılır (Dökmen, 2010). Başka bir deyişle toplumsal cinsiyet, toplumlar veya farklı medeniyetler tarafından *erkeklik* ve *kadınlık* kavramlarına yönelik olarak yapılandırılan kültürel görüşleri, inanç sistemlerini, imajları, beklentileri ve sorumlulukları tanımlayan tüm fikirlerin sosyal inşasıdır. Bir sosyalleşme süreci içerisinde oluşan bu yapılanma, hem kadın ile erkek arasındaki ilişkileri hem de her iki grubun kendi içerisindeki güç ilişkilerini önemli ölçüde etkiler. Toplumsal cinsiyete yönelik olarak, farklı kültürel değerlere sahip toplumların kadın ve erkek için nelerin uygun olduğu ya da nelerin olması gerektiğine ilişkin farklı görüşleri bulunmaktadır. *Gender* olgusu kültürler arasında farklılık gösterdiği gibi küresel, ulusal veya yerel bağlamda; sosyal dönüşüm süreçlerinde veya bir toplumun ekonomik kriz dönemlerinde de değişiklikler gösterebilir. Sonuç olarak *toplumsal cinsiyet*, toplumun bireylere biçtiği roller kapsamında oluşturulmuş bir kavramdır. Bu terim, kadın ve erkek tanımını biyolojik cinsiyet üzerinden değil, toplumun onlara yüklediği sorumluluklar ile attettiği değer üzerinden yapmaktadır (Çabuk, 2010, s. 135).

Eşitlik; bireylerin yeteneklerini rahatlıkla geliştirebilecekleri ve sergileyebilecekleri sosyal ortamın yaratılmasına engel olan her tür toplumsal veya siyasal bariyerlerin kaldırılması durumudur. Kadın ve erkeğin sosyal yaşamın her

alanına eşit koşullarda katılımları ise *Toplumsal cinsiyet eşitliği* anlamına gelmektedir. Yani, kadın ve erkeğin eşit hak, imkân ve olanaklara erişebildikleri bir durumu ifade etmektedir. Kısaca; fırsatların ve kaynakların kullanılmasında, hizmetlerin elde edilmesinde, bir bireyin sadece cinsiyeti nedeniyle bir ayrımcılığa muhatap olmamasıdır. Dolayısıyla, *Toplumsal cinsiyet eşitliğinin*, bireylerin kişisel yeteneklerini geliştirirken, toplum tarafından şekillendirilmiş yargılarca dayatılan bir kısıtlama bulunmaksızın özgür olarak seçim yapabildiği bir kavramı tanımladığını söylemek mümkündür (BBC News, 12 Eylül 2019). Biyolojik anlamda cinsiyet, fiziksel anlamda doğuştan sahip olunan durumla ilgili iken; toplumsal cinsiyet, doğumdan sonra toplumsal kültürün, doğuştan getirilen erkek ya da kadın her biyolojik cinsiyet grubuna uygun gördüğü rol, anlam ve statü ile ilişkilidir (Keser vd., 2021, s. 195).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği; bireylerin, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik ve temel hak ve özgürlüklerinin tanınması, kullanılması ve bu haklardan faydalanmasına engel olan veya tamamen ortadan kaldırılmasını hedef alan, cinsiyete dayalı olarak gerçekleştirilen her tür ayrımcılık, mahrum etme ya da kısıtlamayı ifade etmektedir. Bu eşitsizlik durumunun kaynağını, farklı boyutlarda ortaya çıkan iktidar ilişkilerinin bir neticesi olarak, toplumların erkek ve kadına yönelik algısı oluşturmaktadır. Günümüzde, *toplumsal cinsiyet eşitsizliği*, genel olarak kadının öğrenimini ve istihdama katılımını, dolayısıyla gelirini de olumsuz yönde etkilemektedir (Şimşek, 2011, s. 120; CEDAW, 2005).

Feminizm; kadın-erkek ayrımcılığına itiraz ederek cinsler arasındaki sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda eşitliği savunan; mevcut sistemin her alanını sorgulayarak birtakım değişimlerin yaşanmasını tetikleyen ve dolayısıyla kadının toplumsal yaşamdaki rolünü, katkısını ve haklarını genişletmeyi öngören bir düşünce akımıdır.

BİR TEHDİT UNSURU OLARAK TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ

Sanayi devrimi sonrasında modern devletle birlikte modern toplumların ayırt edici özelliklerinden biri olarak öne çıkan cinsiyete dayalı iş bölümü, kadın ve erkekler için önemli zorluklar yaratmıştır. Bu başlık altında cinsiyete dayalı bir ayrımcılığa işaret eden *cinsiyete dayalı iş bölümü* kavramı ile iş bölümünün neticelerinden biri olan *toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin* sosyal, siyasal ve ekonomik alanda kadının yaşamına olan yansımalarına bakılmıştır.

Cinsiyet Temelli İş Bölümünün Tarihsel Gelişimi

Kadın ve erkeğin birbirinden tamamen farklı iki kategori olduğu yaklaşımının olası neticesi, bu iki kategorideki farklı cinsiyetin uğraş alanının ve eğiliminin de birbirinden farklı olması gerektiğine ilişkin kanaattir. Antropologlara göre cinsiyete dayalı iş bölümünün, kadının toplayıcılık, erkeğin ise avcılıkla daha fazla meşgul olduğunun varsayıldığı zamanlara kadar uzanan çok eski bir tarihi vardır. Toplayıcılık tecrübesinin kadınların tarımı keşfetmelerini, avcılık tecrübesinin ise erkeklerin mekânsal uyum becerilerinin gelişmesini sağladığına

inanılmaktadır. Ancak, kadınlar, tarımsal üretimde yer almış olsalar da mülkiyetten pay almaları uzun bir süre söz konusu olamamıştır. Köy ya da aşiret topluluğunu ilgilendiren kararların alınmasında kadının da söz hakkının olması için erkek çocuklarının mürüvvetini görmesi, torunlarının olması gerekmektedir (Bora, 2018).

Modern toplum öncesi kadın ve erkeğin yaptığı işler genel olarak *yuvayı beklemek* ve *ailenin geçimini sağlamak* olarak ayrışmamıştı. Modern devletle birlikte modern toplumları ayırt eden önemli özelliklerden biri de ev ile iş yerinin birbirinden ayrışması olmuştur. Bu ayrışma kadınların üretimden uzaklaştırılmalarını da beraberinde getirmiştir. Onların temel görevi artık ev içerisinde. Erkek *dışarıda* çalışıp evin geçimini sağlarken, kadın *içeride* kalıp erkeğin ve çocukların bakımını üstlenmek zorunda kalmıştır. Bu ayrım, zaman içinde kadın ve erkeğin doğası hakkında yeni varsayım ve kanaatlerin de oluşmasına sebep olmuş; süreç içerisinde narin, hassas ve güçsüz kadın algısına karşılık; avcılık genlerini taşıyan, güçlü, dayanıklı, mücadeleci, erkek algısı oluşmuştur. Modern dönem, *ev kadını* olarak adlandırılan yeni bir kadın tipinin ortaya çıktığı ve bu tipin ilerleyen süreçte kadınlık normu biçimine dönüştüğü bir dönem olmuştur. Bu durumun her yaştan, her sınıftan, ücret karşılığı çalışan ya da çalışmayan tüm kadınlar için oldukça önemli yansımaları ortaya çıkmıştır. Cinsiyete dayalı iş bölümü sayesinde, kadına yuvanın bekçiliği düşmüş, erkek de para kazanarak evin geçimini sağlamaktan sorumlu duruma gelmiştir. Böylelikle, ev kadını tipinin yanında ekmek kazanan erkek tipi yerini almıştır.

Cinsiyete dayalı iş bölümü, sadece kadınlar açısından değil, erkekler için de önemli sorunlar doğurmuştur. Ailesinin geçimini sağlayamamak erkeklik rolünün yerine getirilememesi biçiminde algılanmıştır. Kadınların ev ile sınırlandırılmaları, bir meslekleri bulunsalar bile asıl görevlerinin sadece ev ile ilgili olan işler olarak kabul görmesi, onların dışarıda çalışma olasılıklarını daraltmış, bazı meslekler ile bazı pozisyonlar kadınlar için uygun görülmemeye hale gelmiştir. Bu kısıtlamalara ilaveten ailenin maddi imkânları tüm çocukların eğitim masraflarını karşılamıyorsa, öncelik erkek çocuğa verilmiş onun okuması tercih edilmiştir. Çünkü erkek çocuğunun bir meslek sahibi olması hayattır. Buna karşı, kız *nasıl olsa evlenip yuvayı bekleyeceği* için evliliğe hazırlanması yeterli görülmüştür. Kadınların çalışma yaşamına girmeleri ise beraberinde başka tartışmaları da getirmiştir. Aslan (2006, s. 119)'a göre bu konudaki temel tartışma noktalarından birisi de *özgürleşme* konusuna ilişkindir. Yazar, kadınların çalışma yaşamına girmesiyle birlikte mutlak bir özgürleşmenin değil ancak görece bir özgürleşmenin ortaya çıktığını; kadının kapitalist üretim biçiminde çalışma hayatına atılmasıyla, karşı cinse olan bağımlılığının, ücret ilişkisi ile yeniden ve bu sefer cinsiyete değil, üretim biçimine bağımlılık temelinde, kapitalizme özgü biçimde yeniden üretildiğini ifade etmektedir.

Nihayetinde, cinsiyete dayalı iş bölümünün, yukarıda sayılanların yanında daha birçok neticesi eğitim alanında, istihdamda, kültürel değerlerde, sosyal ve siyasal hayatta cinsiyete dayalı bir ayrımcılığa işaret etmektedir (Bora, 2018). Bu

ayrımcılık günümüzde, birçok sektörde kadının potansiyelini gerçekleştirmesinin önünde bir tehdit oluşturmaktadır.

Toplumsal Cinsiyetin Güç ve Adaletle Olan İlişkisi

Pek çok kültürde erkeklerin tecrübeleri ve bakış açılarının o kültürle özgül norm olarak kabul edildiği bilinmektedir. Bu kültürlerde, bilhassa halka açık alanlarda güç kullanımı *maskülen* olarak algılanmaktadır. Erkek bireyler ailenin, bir grubun veya topluluğun lideri varsayılırken, kadınlar onların takipçileri veya destekçileri biçiminde tanımlanmaktadır. Bu ve benzeri varsayımlar, genç kızların ve kadınların kendi yaşamlarında etkili olabilecek kararlar hakkında söyleyebilecekleri fazla bir şeyin olmadığı anlamına gelirken; kendilerine atfedilen geleneksel rolleri gerçekleştiremeyen erkeklerin de toplum tarafından eleştirilere maruz kalması manasına gelmektedir. Göğüş Tan ve Somel (2005, s. 3)'e göre uygulanan fırsat eşitliği politikaları, kadınların haklarını kullanmaları ve kendilerine sunulan fırsatlara erişmelerine imkân tanımayan koşulları (kadının ailede bakıcılık rolü, kadına yönelik şiddet, cinsiyetçi eğitim politikaları, toplumsal kültür gibi) ne yazık ki yeterince dikkate almamıştır. Buna bağlı olarak da cinsiyet eşitsizliğinin bazı belirtileri azalmış olsa da ayrımcılığın kökleri tamamen yok edilememiştir

Toplumsal cinsiyet sonradan, zaman içerisinde sosyalleşme ile yapılandırılmış bir anlayış olması nedeniyle, kadın ve erkeğe biçilen rollere ilişkin baskıcı kalıpların yine zaman içerisinde sosyal olarak değiştirilmesi de mümkündür. *Toplumsal cinsiyet adaleti* kavramı da tam olarak bunu ifade etmektedir.

Kadın Sağlığı İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Tehdidi

Günümüzde kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığın, farklı boyutları olan bir toplumsal cinsiyet farklılığına dönüşmesi her açıdan kadının yaşamı için bir tehdit oluşturmakta ve onu ötekileştirerek ikincil bir konuma itmektedir (Eliuz, 2011, s. 222). Kadının ancak zayıf olduğunda *güzel ve çekici* olabileceği algısı sebebiyle, aşırı diyet, yorucu egzersiz veya cerrahi girişimlere kadar uzanan uygulamalar, kadınların hayatı için büyük risk taşımaktadır. Bilhassa genç kızların, çağdaş genç erkeklere kıyasla çok daha fazla yeme bozukluğu sorunları yaşamaları, bu risklerden sadece biri olarak ortaya çıkmaktadır (Koyun vd., 2011).

Kadının Eğitime Erişiminde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Engeli

Küresel bağlamda eğitim istatistikleri, kadının durumunun iç açıcı bir görünüm sergilemediğine işaret etmektedir. *UNDP (United Nations Development Programme)* verilerine göre, dünyada okur-yazar olmayan 900 milyon nüfusun 2/3'ü kadındır. Türkiye ise, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksine göre yetişkin okuryazarlık oranları bakımından 160 ülke arasında 69'uncu sırada yer almaktadır (UNDP, 2018).

Türkiye'de; 1973'te kabul edilen 1739 sayılı Kanun'un 8'inci maddesi ile *eğitimde kadın-erkek herkese fırsat ve imkân eşitliği sağlanır*, prensibi benimsenmiştir (1739 Sayılı Kanun, 1973, Madde 7,8). Türkiye, Uluslararası

sözleşmelerden *Çocuk Hakları Sözleşmesi*'ni 1989'da ve *Pekin Deklarasyonu*'nu 1995'te imzalamış, böylelikle cinsiyet farkı gözetilmeden tüm çocukların temel eğitim hakkı, uluslararası düzeyde devlet güvencesi altına alınmıştır. Kısaca, bütün yurt sathında cinsiyet farkı gözetmeksizin herkesin ilk ve ortaöğrenim görmesi Türkiye'nin öncelikli hedefleri arasında sayılmış; bu hususta, gerek Millî Eğitim Bakanlığı (MEB)'nca yürütülen çalışmalar gerekse sivil toplum kuruluşlarının öncülüğünde gerçekleştirilen kampanyalarla, bilhassa ilköğretim düzeyindeki okullaşmada önemli başarılar elde edilmiştir. Bakanlığın 2010-2014 Stratejik Planı'nda özellikle ilköğretim çağındaki kızların okullaşmasının önemine vurgu yapılmış, ortaöğretim düzeyinde eğitime erişimde kız-erkek toplam okullaşma oranları arasındaki farkın %8,91'den 2014 yılı sonuna kadar %2'nin altına çekilmesi hedeflenmiştir (MEB 2010-2014 Stratejik Planı, 2010, s.95).

Ne yazık ki tüm bu çalışmalar ve gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, kız çocuklarının ilk ve ortaöğretimde okullaşma oranları, Türkiye'nin tüm bölgeleri için tespit edilen hedeflere ulaşılmasında ve cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesinde yeterli olamamıştır. 2013 yılı *Nüfus Kayıt Sistemi* verilerine göre, Türkiye'de beş yaş üzeri okuma-yazma bilmeyen 2 milyon 654 bin kişinin, 2 milyon 205 bini kadındır. İlkokul veya ortaokul mezunu erkeklerin sayısı yaklaşık 9 milyon iken kızlarda bu sayı 6 milyon 800 bin olarak gerçekleşmiştir. Lise ve dengi okulları kapsayan ortaöğretimde erkeklerin sayısı 7 milyona ulaşmış iken bu sayı kızlarda 5 milyonda kalmıştır. Yükseköğretimde ise aradaki makas biraz kapatılmış, erkeklerin sayısı 4 milyonu aşarken yükseköğretim alan kadın sayısı 3 milyon 200 bin civarında gerçekleşmiştir (KASAUM, 2013). UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)'nun araştırma sonuçlarına göre, Türkiye 2014 sonuna kadar ilk ve ortaöğretimde cinsiyet eşitliğini sağlayamama riski taşıyan 24 ülke içerisinde yer almaktadır (UNESCO, 2006). UNESCO'nun öngörüsüne paralel olarak Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin verilerinde de 2015 yılında okuryazar olmayan kadınların oranı %9,1 olarak gerçekleşmiş, bu oran erkeklerde %1,8 olmuştur. 2019 yılında ise, okuryazar olmayan erkek oranı yaklaşık %33 gerileyerek %1,2'e inmesine karşı, okuryazar olmayan kadınların sayısı yaklaşık %24 azalarak, %6,9 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2021).

Türkiye'de eğitimdeki cinsiyet eşitsizliği, eğitime ulaşma şartlarının ağır olduğu coğrafi bölgelerdeki kız çocuklarını daha da fazla etkilemektedir. Dolayısıyla doğu vilayetlerinde, özellikle de kırsal bölgelerdeki yerleşim yerlerinde yaşayan kızların okullaşması diğer bölgelere nazaran daha çok tehdit altındadır. Bunun yanında, maddi imkânları kısıtlı ailelerin kız çocuklarının okulu bırakma olasılığı erkek çocuklara göre daha yüksektir. Dolayısıyla, kızların eğitimi konusunda Türkiye'deki mevcut yasa ve düzenlemelerin uygulamalarda yetersiz kaldığını, üstelik eğitim müfredatının ve öğretim süreçlerinin de cinsiyet eşitsizliğini pekiştirdiğini söylemek mümkündür. Özellikle 2012 yılında getirilen 4+4+4 eğitim sisteminde, birinci kademeyi örgün eğitim sisteminde tamamlayan öğrencilere sonraki kademeler için *açık öğretim* imkânının tanınması, daha çok kız çocuklarının

eğitim sürecinden ayrılmasına neden olmakta, böylelikle ilköğretim süreci kesintiye uğramış kız çocuklarının ortaöğrenimi tamamlama şansları da azalmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik yapılan birçok çalışmanın bulgularında ortaya çıkan sonuçlar da bunu desteklemektedir. Kadına erkekten daha düşük bir statü veren, eğitim ve öğretimi gereksiz ve önemsiz sayan kültürel bakış açısı ile şekillenmiş cinsiyet rollerinin doğal bir sonucu olarak; nüfus kayıt sistemine zamanında kaydedilmeyen veya ikinci kademede açık öğretime geçen kız çocukları, hâlihazırda okullaşma oranlarının düşük olduğu bölgelerde okula gönderilmeyerek evde iş gücü olarak yararlanılmakta ve erken yaşlarda evlendirilmektedir.

Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women- CEDAW) raporuna göre, sosyo-ekonomik düzeyin yüksek olduğu bölgelerde buna paralel olarak kadınların eğitim düzeyinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak, milli gelirdeki artışa karşı eğitimde kadın-erkek fırsat eşitliği konusunda arzu edilen seviyede bir gelişme kaydedemeyen Türkiye’de, genel olarak yoksul ailelere mensup kızların %6’sı ortalama iki yıldan daha az eğitim almakta, bu oran doğu ve güneydoğu illerinde ikamet eden aynı zamanda yerel bir dilde konuşan kızlar arasında %43’ e kadar çıkmaktadır (CEDAW, 2010, ss. 12-13).

Türkiye, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik olarak iki önemli uluslararası sözleşmeyi, 1985 yılında CEDAW’ı ve 2011 yılında da *Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi)*’ni imzalamıştır. Sonrasında gerek BM ve Avrupa Konseyi üyeliği gerekse AB ile yürüttüğü müzakere sürecinden kaynaklanan yükümlülüklerinin gereği olarak İstanbul Sözleşmesi’nin 14’üncü maddesinde ifade edilen ilkelere uyum amacıyla, eğitim alanında toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda MEB ve Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) aracılığıyla bazı adımlar atmıştır. 2014 yılında MEB Ortaöğretim Genel Müdürlüğünce *Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Geliştirilmesi Projesi (ETCEP)* başlatılmış, 2016 yılına kadar 162 pilot okuldaki eğitimcilere toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik uzmanlık eğitimleri verilmiştir. Ancak, AB ile müzakerelere başlanmasının getirdiği yükümlülüklerin de bir gereği olarak başlatılan bu ve benzeri projeler, Türk toplumunun aile kurumuna bir tehdit olarak algılayan bazı tarikatları ve siyasal iktidarın bir kesimini rahatsız etmiş ve gün geçtikçe bu projelerden geri adım atılması noktasında Hükümet üzerindeki baskılarını artırmışlardır. Aralık 2018’de, Milli Eğitim Bakanının *okullarda toplumsal cinsiyet eşitliğini destekleyen projelerin yaygınlaştırılacağını* açıklamasının hemen ardından muhafazakâr çevrelerden gelen yoğun tepkiler üzerine, Bakanın 2019 yılı ocak ayında, *Bakanlığımızın gündeminde bu konuda yürütülmekte olan bir proje bulunmamaktadır* açıklamasıyla, ETCEP Projesi iptal edilmiş, toplumsal cinsiyet eşitliğini esas alan eğitim anlayışından vazgeçilmiştir. MEB’i takiben YÖK tarafından 2016 yılında yayınlanan ve uygulamaya konulması amacıyla tüm üniversite rektörlüklerine gönderilmiş olan *Yükseköğretim Kurumları Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi* de Türkiye’nin toplumsal değerleriyle

uyuşmadığı iddiasıyla Şubat 2019'da geri çekilmiştir (BBC News Türkçe, 2019). Sonraki süreçte, Özel Eğitim ve Rehberlik Genel Müdürlüğü'nün 2019-2020 dönemini kapsayan programının hedeflerinden biri olan *toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması* maddesi 11.09.2019'da programdan çıkarılmış, 12.09.2019'da da MEB Sosyal Etkinlikler Yönetmeliği'nin 7'nci maddesinde yapılan değişiklikle, *toplumsal cinsiyet eşitliği konularında farkındalık oluşturma* ibaresi kaldırılmıştır (30886 sayılı Resmî Gazete, 12 Eylül 2019).

Sonuç olarak, Türkiye'de eğitim alanında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik olarak uygulamaya konulan projelerden ve ilgili mevzuat düzenlemelerinden bazı vesayet odaklarının baskısıyla geri adım atılması örneklerinden hareketle, günümüz itibarıyla mevcut siyasal iktidar tarafından toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gidermeye yönelik sistematik ve istikrarlı bir kamu politikasının yürütülebileceğini söylemek henüz mümkün gözükmemektedir.

Kadın Yoksulluğunun Başat unsuru, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Kadınların toplumdaki ikincil rollerinin de etkisiyle, onlara tanınan hak ve kaynaklara ulaşmalarının erkeklerden farklılaşması sebebiyle, dünya genelinde bir *kadın yoksulluğu* gerçeği yaşanmaktadır ve bu gerçeğin çok boyutlu olarak irdelenmesi bu makalenin sınırlarını aşan ayrı bir çalışma konusudur. Burada, toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında Türkiye'deki duruma kısaca bakılmıştır.

BM istatistiklerine göre Türkiye, BM'ye üye ülkeler içerisinde kadınların iş gücüne katılımında en düşük oranlara sahip on ülkeden biridir. Kadın-erkek istihdamı ile iş gücüne katılım oranlarında kadın aleyhine %50'lere ulaşan büyük fark, dünya genelinde en kötü toplumsal cinsiyet göstergelerinden biri olarak değerlendirilmesine karşın devleti yöneten siyasal iktidarların bu sorunun üstesinden gelmek adına hazırladığı istikrarlı bir ulusal eylem planı bulunmamaktadır. Konu hükümetlerin gündeminde gerektiği kadar yer almamakla birlikte 2005 yılından itibaren kadın STK'ların talepleri karşısında az da olsa bir ilerleme sağlanabilmiştir. Hükümetin çabaları ise, süreklilikten uzak, geçici, proje bazlı olup, özellikle girişimcilik ve mikro kredi destek programlarıyla sınırlı kalmıştır (CEDAW 2010, ss. 14-16). Uluslararası Çalışma Örgütü (*International Labour Organization-ILO*)'nün verileri, dünyadaki istihdamın %40'ını kadınların oluşturmasına karşı, çalışan yoksulların %60'ını kadınların oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Dünyadaki 3,1 milyar yoksul insanın ise, %70'i kadındır (Demirgöz, 2014). Dünya geneline paralel olarak son yıllarda Türkiye'de de kadınların iş gücüne katılımındaki küçük artışlar, yoksul kadın sayısının artmasına ve *yoksulluğun kadınlaşmasına* engel olamamıştır.

TÜİK verilerine göre 2017 yılında erkeklerin işgücüne katılım oranı %72,5 olarak gerçekleşirken bu oran kadınlarda %33,6'da kalmıştır. Yine 2017 yılı istihdam verilerine bakıldığında erkeklerin istihdam oranı %65,6 olurken, kadınlarda bu oran %28,9'da kalmıştır (TÜİK, 2019). ILO verilerine göre ise, Türkiye'de 2017 yılında kadınların işgücüne katılım oranı %36,1 olarak gerçekleşmiştir. ILO

rakamları, TÜİK verilerinden oransal olarak kadınlar lehine bir farklılık gösteriyor olsa da önemli bir gerçeğe işaret etmektedir. Türkiye, kadınların iş gücüne katılım oranında OECD ülkeleri içerisinde, Şili ve Meksika gibi ülkelerin bile gerisinde kalarak en alt sırada yer almakta (İKV, 2019, ss.12-13) ve kadın yoksulluğu bu ülkelerden daha derin yaşanmaktadır.

TÜİK'in 2019 verilerine göre ise, erkeklerin işgücüne katılım oranı %72 olurken kadının işgücüne katılım oranı 2017 yılına yakın seyrederek %34,4 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılı istihdam oranlarına bakıldığında erkek ile kadın arasındaki istihdam farkının korunduğu, %63,1 erkek istihdam oranına karşı %28,7 oranında kadın istihdam edilmiştir (TÜİK, 2021). TÜİK'in 2019 verilerinde dikkati çeken en önemli husus, 2014 yılında %13 olan kadın işsizlik oranının, düzenli artışla 2019'da %16,5'e ulaşmış olmasıdır (TÜİK, 2016).

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Siyasal Alana Yansımaları

Dünya genelinde, kadınların siyasal alanda temsilinde cinsiyet eşitsizliği olduğu açık bir şekilde görülmektedir. TÜSİAD'ın raporuna göre, Parlamenter sistemin olduğu ülkelerde kadının parlamentolardaki temsil oranının genel olarak ortalaması %17,4'tür. Bu oranların dağılımında en yüksek ortalama %41,6 ile Kuzey ülkelerinde görülmektedir. Parlamentolarda kadın temsil oranı Avrupa'da %21,1, Amerika'da %19,1, Afrika'da %17,5, Asya'da %16,6 ve Arap ülkelerinde %9'dur. Kadın temsilinin en yüksek olduğu Ruanda'da temsil oranı %48,8'dir. Türkiye'de ise, mevzuatın fırsat eşitliği ilkesini dikkate alan düzenlemeler içermesine karşı, kadınların özellikle kamu sektöründe üst düzey yönetici olabilme ve karar mekanizmalarında yer alabilme olasılıkları oldukça düşüktür. Kadınların siyasal alanda temsil oranlarında Türkiye ne yazık ki az gelişmiş ülkeler arasında bulunmaktadır (TÜSİAD, 2008, ss. 265-272). 2018 yılı itibarıyla, 17 Avrupa ülkesinde parlamentoların %30'dan fazlasını kadınlar oluşturmaktadır. Kuzey Avrupa ülkelerinde ise, kadının parlamentoda temsil oranı ortalama %40 ile %45 arasında değişimin yanı sıra kadın temsilinin en yüksek olduğu bölge olma niteliği korunmaktadır. Uluslararası Parlamenterler Birliği (*International Parliamentary Union-IPU*)'ne göre, dünya genelinde parlamentoların alt kanadında kadınların %50'den fazla bir temsil oranına, sadece üç ülke; Ruanda, Küba ve Bolivya sahiptir. 1994'te çoğu erkek 800.000 kişinin öldürüldüğü Ruanda'daki soykırımdan sonra yapılan Anayasa değişikliğiyle kadınlara %30 kota ayrılmış olup, sonraki yıllarda daha fazla kadın Meclise girmiştir. Bugün Ruanda'daki kadınlar, %50'nin üzerinde bir temsil oranına sahiptir (Trowsdale, 2018).

Nitekim Türkiye'de 2018 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerde 600 üyeli Parlamentaoya 78 kadın (%13) milletvekili girebilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde toplam 16 Bakandan ikisi kadındır. Toplam 206 üniversitede ise kadın rektör sayısı sadece 17'dir. Cumhuriyetin kuruluşundan 2018 yılına kadar sadece dört kadın, vali olarak atanmıştır. 2014 mahalli idareler genel seçimlerinde, il genel meclis üyeliğinin 1191'ini erkekler 60'ını kadınlar; büyükşehir belediye başkanlığının 27'sini erkekler 3'nü kadınlar; belediye başkanlıklarının 1314'ünü

erkekler 37'sini kadınlar ve belediye meclis üyeliğinin 18.300'ünü erkekler 2.198'ini ise kadınlar almıştır (YSK, 2014). Sonuç olarak, günümüz itibarıyla Türkiye'de kadınların Parlamentoda temsil oranı, Asya ülkeleri ile Ortadoğu ülkeleri arasında bir yerde bulunmakta olup Avrupa'nın oldukça uzağındadır.

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Temelinde Kadına Yönelik Şiddet

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin neticelerinden biri olarak ortaya çıkan kadına yönelik şiddet olgusu küresel bağlamda önemli sorun alanlarından birini oluşturmaktadır. Kadını hedef alan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet; Bir kadına sadece kadın olduğu için uygulanan cinsiyet temelli şiddet, olarak ifade edilmektedir. Çoğunlukla üstü kapatılan, gizli tutulan ancak dünyanın her yerinde yaygın olduğu bilinen bu husustaki vaka sayıları oldukça ürkütücü boyuttadır. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization-WHO)'nün yürüttüğü bir araştırmada şiddete maruz kalan kadınların %20-70'inin söz konusu çalışma kapsamında kendileri ile görüşülene değin yaşadıklarından hiç kimseye söz etmediği belirlenmiştir. Toplumsal cinsiyete dayalı yapılmış olan 40 çalışmanın sonuçlarına göre ise, kadınların %25-50'si erkeklerden fiziksel şiddet görmekte-dirler (Akın, 2007, s. 4).

Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğünce 2008'de Türkiye genelinde gerçekleştirilen *Aile İçi Şiddet* konulu araştırmada, son bir yıl içerisinde fiziksel bir şiddete maruz kalan kadınların oranının %10 olduğu, Orta ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde ise, ağır fiziksel şiddetin daha yaygın olduğu verilerine ulaşılmıştır. 2014 yılında aynı minvalde yapılan araştırmada elde edilen veriler 2008 yılı araştırmasının bulgularıyla birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de kadına yönelik şiddetin hala yaygın olduğu ve yapılan iki çalışma bulgularının da büyük oranda örtüştüğü görülmüştür (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2014, s. 34). Araştırma Bulgularına göre, Türkiye'de evli kadınların %36 gibi büyük bir bölümü, hayatlarının herhangi bir döneminde eşleri veya birlikte yaşadıkları erkeklerden fiziksel şiddet görmüştür. Yine kadınların %38 gibi yüksek bir oranı da yaşamlarının bir kesitinde cinsel veya fiziksel şiddetten birine maruz kalırken, %9 gibi ürkütücü bir oran da çocukluk döneminde cinsel istismara uğramıştır. Fiziksel ya da cinsel şiddete uğrayan kadınların 1/3'ü yaşamlarının bir döneminde intihar etmeyi bile düşündüklerini belirtmişlerdir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2014, ss. 34-35).

Yukarıdaki çalışmalardan görüldüğü üzere, Türkiye genelinde kadına yönelik fiziksel ya da cinsel şiddet düzeyi ile örüntüsü 2008 ve 2014 çalışmalarında büyük oranda benzerlik göstermiş olsa da uygulanan şiddetin bölge bazında yaygınlığı ve bölge düzeyindeki değişimi farklılaşmaktadır. Şiddet gören kadınların %44'ü yaşadığı olaydan kimseye söz etmemiştir. Çalışmalar, kadınların maruz kaldıkları şiddeti saklama eğilimlerinin eğitim düzeylerinin artmasıyla azaldığını ve şiddeti kendi ailelerine anlatma eğilimlerinin ise arttığını ortaya koymuştur (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2014, s. 36).

Türkiye’de fiziksel şiddetin ötesinde, her geçen yıl kadının yaşam hakkını gasp eden kadın cinayeti oranlarında görülen artış, kadınlara yönelik büyük bir tehdit unsuru olarak öne çıkmaktadır. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu Raporu’na göre, erkekler tarafından 2018’de 440, 2019’da 474 kadın cinayetinin işlendiği kayıtlara geçmiştir (DW Akademisi, 2020). Aynı Platformun 2020 yılı Raporu’nda ise, erkekler tarafından 300 kadın cinayeti işlenmiş, ilaveten faili meçhul 171 kadın da ölü bulunmuştur (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2020). 2008 yılında 80 olan kadın cinayeti sayısının 2020 yılı itibariyle 400’leri aşması, Türkiye’de kadına yönelik şiddetin önlenmesinden sorumlu makamlarla birlikte hükümet politikalarında da bir duyarsızlığın olduğunu göstermektedir. Son zamanlarda siyasal iktidarın temsilcilerinin *Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilebileceği* yönünde söylemlerde bulunmalarının yanında, özellikle TBMM Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Başkanının İstanbul Sözleşmesi’nin *Türkiye’nin aile yapısı ile uyummadığını* dillendirmesi ve *Türkiye’nin Sözleşme’den çekilmesinin uygun olacağı* yönünde ifadeler kullanması, siyasal iktidar açısından bir açmazı da ortaya koymaktadır. Yani, ilk olarak 2009’da AB müktesebatına uyum kapsamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik bir kurumsal çözüm mekanizması biçiminde oluşturulmuş olan bu komisyonun başına kadın-erkek eşitliğine inanan bir kadın milletvekilinin getirilmiş olması, siyasal iktidarın toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadelesini sorgulanır hale getirmektedir. Komisyon Başkanının ulusal yayın organlarında bu düşüncesini açıklamasından kısa bir süre sonra da Türkiye, 2011 yılında İstanbul’da imzalanmış olan ve İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen; taraf devletlere, kadına yönelik şiddeti önleme ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yükümlülükleri getiren; üstelik Türkiye’nin ilk imzalayan ve onaylayan devlet olduğu bu uluslararası Sözleşme’den, Anayasa’nın 90’ıncı maddesine aykırı olarak 9 sayılı Cumhurbaşkan Kararnamesi’nin 3’üncü maddesi ile çekilmiştir (20.03.2021 tarih ve 31429 sayılı Resmî Gazete). Nihayetinde mevcut siyasal iktidar, son yıllarda günde en az bir kadın cinayetinin işlendiği Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğini bir sorun olarak görmemekte, hatta kadına yönelik şiddeti önleme konusunda yükümlülük üstlendiği İstanbul Sözleşmesi’nden de vazgeçerek kadına yönelik şiddeti olumlayan bir tutum sergilemiş olmaktadır.

Cam Tavan

Cam Tavan kavramını genel olarak, *insan kaynakları sistemi içerisinde cinsiyet ya da ırksal farklılıklara dayanan ve terfi basamaklarındaki yükselişe mâni olan görünmez bariyerler*, olarak tanımlamak mümkündür (Burbridge, 1994, s. 1). Toplumsal cinsiyet eşitliği çerçevesinde kadın ile ilişkilendirilen bir başka tanımda ise gerek kamu sektöründe gerekse özel sektörde çalışan ve üst düzey yönetici pozisyonlarında görevlendirilmeleri konusunda gerekli donanım ve tecrübeye sahip kadınların karşı karşıya kaldıkları engeller *cam tavan* kavramı ile ifade edilmektedir (Taşkın ve Çetin, 2012, s. 20).

Anlaşıldığı üzere, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde kadının sıklıkla

karşılaştığı önemli sorunlardan birisi de kariyer basamaklarında *cam tavan* denilen bariyerlerle karşılaşmasıdır. Günümüzde, kadınların sosyal, siyasal ve ekonomik alanda üstlendikleri sorumlulukların artmasına karşı üst yönetim pozisyonlarına erkekler kadar kolay erişemedikleri ve *terfi ayrımcılığı* ile karşılaştıkları sıkça görülen bir durumdur. Toplumsal cinsiyet çalışmaları, bu tür cinsiyete dayalı terfi ayrımcılığının yaşandığı Türkiye’de, kamu ya da özel sektör kadın istihdamında cinsiyet oranının üst düzey yönetici pozisyonlarında çok düşük olması nedeniyle bir *cam tavan* sorununun yani *öğrenilmiş çaresizlik* durumunun söz konusu olduğunu göstermektedir (Tahtalıoğlu, 2016, ss. 100-101).

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Oluşmasında ve Sürdürülmesinde Kullanılan Araçlar

Tüm dünyada kadına yönelik toplumsal cinsiyet ayrımcılığının yaratılmasında ve sürdürülmesinde farklı yöntem ve araçlar kullanılmaktadır. Şiddet, en çok başvurulan araçların başında gelmektedir. Şiddet, sadece fiziksel bir eylemi içermemekte, psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddet türleri de fiziksel şiddette olduğu gibi şiddet görenin denetlenmesini sağlamaktadır. *Şiddet tehdidi* de asıl şiddet gibi işlev görme potansiyeli taşır. Yanlış zamanda yanlış yerlerde bulunmuş olmanın, yanlış kıyafetle dolaşmanın, yanlış şeyler söylemiş olmanın şiddete neden olabileceği bilgisi, kadının bazı tanımlanmış davranışlardan uzak durmasına ve haliyle yaşam alanlarının sınırlarını daraltmalarına yol açmaktadır. Kadını hakkı olan mirastan yoksun bırakma, kazancını gasbetme ve gelir elde edeceği bir faaliyette bulunmasına engel olma veya çalışması için zorlama, sıklıkla karşılaşılan ekonomik şiddet örneklerinden bazılarıdır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sürdürülmesini sağlayan diğer bir araç, toplumlara ilişkin *kalıp yargılardır*. Kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığında en yaygın kalıplaşmış yargı, *namuslu-namussuz* kadın ayrımıdır. Bu ayrıştırma kadını ataerkil kodlara uygun biçimde şekillendirmektedir. Bununla birlikte ayrımın belirsizlik arz etmesi, kadının yaşamı boyunca tehdit altında bulunmasına yol açmaktadır. Çünkü namuslu ve namussuz olma ayrımı, konjonktürel olduğu kadar, keyfi bir durumdur aynı zamanda.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FEMİNİST YAKLAŞIMLAR, GÜVENLİK VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Uluslararası İlişkiler disiplinde güvenlik çalışmaları *yüksek politika* (*high politics*) alanı içinde yer almakta ve disiplinin en *maskülen* özelliğe sahip başlığı olarak kabul görmektedir. Feministler, Uluslararası İlişkiler disiplininin büyük bölümüne egemen olan erkek bakış açısıyla birlikte *maskülen* değerlerin en fazla güvenlik noktasında hissedildiğini ve günümüzdeki güvenlik sorunlarının tanımlanmasında ve çözümünde de bu bakış açısı ile hareket edildiğini iddia etmektedirler.

Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte 90’lı yılların başından itibaren Uluslararası İlişkilerin güvenlik algılamalarında bazı değişikliklerle birlikte *güvenlik*

başlığı kapsamında yeni sorun alanları tanımlanmaya başlamıştır. Aynı dönemde, Uluslararası İlişkiler disiplininde *alçak politika (low politics)* alanları içinde tanımlanan cinsiyet sorunlarıyla ilişkili olarak yeni birtakım güvenlik tehditleri de dikkat çeker hale gelmiştir. Özellikle 1980'lerin ortalarında Feminist yaklaşımların gelişmeye başlamasıyla, Uluslararası İlişkilerin temel çalışma başlıklarından birisi olan güvenlik konusunda da feminist çalışmaların ivme kazandığı görülmektedir. 1990'lardan itibaren bu sürecin dört teorik boyutta geliştiği gözlenmektedir.

Bunlardan birincisi, uluslararası güvenlik politikalarında *kadının yok sayılması ya da görünmez kılınmasına* ilişkin bakış açısının sorgulandığı ve Uluslararası İlişkiler disiplinindeki toplumsal cinsiyetçi yapılanmanın ortaya çıkartılmasına çalışılan boyuttur. Bir başka teorik çerçeve, savaş ve barış zamanlarında *kadınların* devletler tarafından gereği kadar korunup korunmadıklarının ve *güvende olup olmadıklarının, sorgulanması* bağlamında gelişmiştir. Üçüncü teorik boyut, kadınların sürekli olarak *sadece barışla irtibatlandırılması ya da kadınları barış ile ilişkili kimliklendirme* gayretinin sebeplerini incelemeye yöneliktir. Son teorik boyut çerçevesinde, güvenlik sorunlarının toplumsal cinsiyetçi zeminde analiz edilmesinde *sadece kadınların yaşadıkları deneyimlerin söz konusu edilmesinin (savaşta kadın ölüm oranı, uğranılan tecavüzler vb.)* aslında *maskülenliğin* farklı biçimlerinin gelişmesine katkı sunduğu dile getirilerek, karşı çıkılmaktadır (Blanchard, 2003, ss. 1290-1292).

Yukarıdaki teorik boyutlara bakıldığında, eleştirel feminist yazının güvenlik konusunda temel iki noktada yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bunlardan biri; güvenlik alanında kadınları bir grup olarak değerlendiren ve bu gruptakilere de *politik görünürlük* kazandırmayı hedefleyen çalışmaların toplandığı noktadır. Feministlerin bu çalışmalarında, bilhassa kadının güvenlik konularının tam ortasında yer aldığına işaret edilmektedir. Mesela, güvenlik alanındaki temel konulardan birisi savaştır. Savaş durumunda amaç ya da ilkelerden biri olarak, bilhassa kadın ve çocukların korunmasının önemi dillendirilmekle birlikte, savaş durumunda da en fazla bu kesimin etkilendiği görülmektedir. Bu nedenle feministler benzer vakalardan yola çıkarak kadının güvenlik çalışmalarında yok sayılmasının anlamlı olmadığını ifade etmektedirler. Feminist çalışmaların yoğunlaştığı diğer nokta ise, Uluslararası İlişkiler disiplininin *geleneksel (özellikle realizm) güvenlik algılamalarına itiraz etmeleri* ve bu algılamalarda sadece kadına has bazı değerlerin de (*feminen değerlerin*) göz önünde tutulması ve *güvenlik alanında yeni bir algının geliştirilmesinin* gereği üzerine odaklanmalarıdır (Terriff vd., 1999, ss. 81-82). Uluslararası İlişkiler disiplininin geleneksel bakış açısının evrensellik ve objektiflik ölçütlerinden uzak olması ve kadınları kapsamamasıdır (Tickner, 1994, s. 43).

Genel olarak feminist yaklaşımda, Uluslararası İlişkiler disiplininin başta güvenlik olmak üzere her tür çalışma alanının yeniden bir gözden geçirme sürecine tabi tutulması, toplumsal cinsiyetçi bir perspektifle bütün davranış ve yapıların temelini oluşturan ataerkil bakış açısını değiştirmeye yönelik girişimlerde

bulunulması üzerinde durulmaktadır (Koyuncu, 2012). Feministler “kimlerin güvenliği ve ne tür tehditler?” sorusuna, bireylerin ya da grupların güvenliği bağlamında kadının güvenliği ve kadınların algıladıkları, maruz kaldıkları tehditler doğrultusunda yanıt bulma arayışındadırlar. Feminist düşünce çerçevesinde, Uluslararası İlişkilerde güvenliğin, bireylerle toplum veya devlet arasındaki bir ilişki biçimi olarak algılandığı gözlenmektedir. Güvenlik algısı devlet için, *egemenlik ve toprak bütünlüğünün* muhafazası iken birey ya da gruplar için bilhassa *kimliğin güvenli kılınması* şeklinde ortaya çıkmaktadır (Waeber, 1998, ss. 48-67).

Özellikle, güvenlik ve barışın sağlanmasına yönelik çalışmalarında, toplumsal cinsiyetin ana akım haline getirilmesi (*Gender mainstreaming*), feminist perspektifin en önemli modelleri arasındadır. Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyinin 1325 sayılı Kararı ile BM’nin, silahlı gücü bulunan yerlerde *toplumsal cinsiyet* yoğunluklu politikaların yürütülmesi, çatışmalar sırasında ve sonrasında erkek şiddetinin azaltılması hedeflenmektedir (Cohn, 2004, 1325 Sayılı Karar). Konsey bu kararı, barışın sağlanması ve çatışma sonrasında yeniden yapılanmaya ilişkin politikalarını, toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme ve toplumsal cinsiyet kaynaklı şiddetle mücadele edilmesine yönelik olarak almıştır (Shepherd, 2008). Ayrıca bu kararın ardından 1820 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı ile de silahlı çatışma sürecinde cinsel şiddeti *insanlığa karşı işlenen suçlar* olarak belirlemiş ve kınamıştır (Koyuncu, 2012, ss. 111-139).

Irak Örneği: Gizem Aytaç BİLGİN’in Irak örnek olayı üzerinde yaptığı çalışma, güvenlik çalışmalarında feminist teorilerin artan önemini göstermektedir. BİLGİN’in bir aktivist olan Iraklı kadın Hanna EDWAR’a yönelttiği “2003’ten sonra Iraklı kadınların parlamentoda temsil imkânları ve yeni politik ortamdaki sorunlarının neler olduğu?” sorusuna karşılık alınan cevapta, *güvensiz alanların 2003’ten sonra daha da derinleştiği, nedenlerinin de mezhepsel baskı ve şiddetle alakalı olduğu*, ifade edilmiştir. Kısaca EDWAR, baskı ve şiddetin kadınları hedef almasında, Irak’ın toplumsal yapısının-toplumsal kültürün siyasete yansımalarının oldukça önemli bir etkisi olduğunu ifade etmiştir (Bilgin, 2018, ss. 9-23).

BİLGİN ise, Irak Parlamentosunda kadın temsiline yönelik düşüncelerini şöyle ifade etmektedir. *Irak Anayasası’nda kota olsa da asıl önemli olan ataerkil düşüncenin varlığıdır. Irak Parlamentosunda ataerkil düşünce yapısı kadını istemiyor. Kadınların parlamentoda temsil edilmesi ancak toplumsal cinsiyet konusunda duyarlılığa sahip olan kadınların temsiliyle mümkün olabilmekte, ancak siyasi partiler mezhepsel blok siyaseti yapmaktalar* (Bilgin, 2018, ss. 9-23). Bu durum; güvenliğe eril roller üzerinden bakıldığı sürece kadının siyasal alanda temsilinin siyasi partilerin etkisiyle oluştuğunu göstermektedir. Kadınlar tarafından güvenli olmayan alanların saptanması ve güvenlik politikalarına ilişkin karar mekanizmalarında etkili olan araçların kullanılması *Basra Katliamı*’nda olduğu gibi 1030 kadının örtünmedikleri gerekçesiyle katledildiği benzer cinayetlerin artmasını önlemiştir. Basra Katliamı kadın örgütlerinin girişimiyle, yüksek mahkemenin kararı ve federal hükümetin merkezi hükümete yoğun baskısı neticesinde

durdurulabilmiştir. Ancak hala kadınların ve kadın hakları aktivistlerinin güncel hayatlarına yönelik tehdit ve baskı, milis güçlerin varlığıyla ve onların siyasi parti uzantılarının hükümet üzerindeki gücü nedeniyle devam etmektedir (Bilgin, 2018, ss. 9-23).

KÜRESEL BAĞLAMDA TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİNİN ÖNLENMESİNE YÖNELİK GİRİŞİMLER

Hukuk devleti, toplumsal cinsiyet eşitliği, erkek ve kadına aynı şekilde olmak üzere tüm bireylerin onuruna saygı gösterilmesini sağlayan demokratik ilkelerin benimsenmesi, toplumsal cinsiyete duyarlı bir anayasada bulunması gereken temel niteliklerdir. Bu nitelikleri taşıyan bir anayasa, toplumsal cinsiyet eşitliği hükümlerini kapsamanın yanında, metnin bütünüyle çerçevesini de temel insan hakları diliyle belirler. Diğer taraftan, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadına ilişkin konuların mevzuatta ve uygulamadaki konumunu tam olarak belirleyebilmek için, anayasa metinlerinin yanında toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ayrımcılık ve şiddetin önlenmesine yönelik yasal düzenlemelerin ve ulusal eşitlik mekanizmalarının da dikkate alınması gerekmektedir.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının önlenmesine ilişkin küresel bağlamda atılan ilk adımın, 1945'te BM Antlaşması taslak metninin görüşüldüğü konferansta, Taslak'ta *erkekler arasında eşitlik* biçiminde ifade edilen maddesinin *kadınlar ve erkekler arasında eşitlik* olarak değiştirilmesi olduğu söylenebilir (Akin, 2007, s.5). BM'den gelen ikinci önemli adım, 1975-1985 dönemini *Dünya Kadın On Yılı* olarak kabul etmesidir. Bu bağlamda gerçekleştirilen eylemlerin en önemli çıktılarında biri, *Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi CEDAW'ın*, BM Genel Kurulunun 18.12.1979 tarihli Kararı'yla kabul edilerek, 03.09.1981'de yürürlüğe girmiş olmasıdır. Sözleşme'ye taraf olan ülkelerin anayasalarını ve diğer yasal düzenlemelerini bu sözleşme ile uyumlu hale getirmesi gerekmektedir. CEDAW'ın 2'nci maddesine göre taraf devletler, *kadınlara karşı her tür ayrımcılığı yasaklayıp, ivedilikle ortadan kaldırma* politikasını hayata geçirmeyi kabul ederek, aşağıdaki hususlarda taahhütte bulunmaktadır (CEDAW, 1981, Madde.2).

a) Erkeklerin ve kadınların eşitliği prensibine anayasalarında ve diğer ilgili mevzuatlarında yer vermek ve yasal düzenlemeler ya da başka uygun araçlarla bu prensibin uygulanmasını sağlamak.

b) Kadına yönelik ayrımcılığın her türünü yasaklayan ve gerekiyorsa ceza yaptırımı öngören yasal düzenlemeler yapmak ve gereken önlemleri almak.

c) Kadının haklarını erkeklerle eşit olarak koruyacak mekanizmalar oluşturmak, herhangi bir ayrımcılık karşısında yargı makamları aracılığıyla kadının etkili biçimde korunmasını temin etmek.

d) Kadına karşı ayrımcılık niteliği taşıyan herhangi bir uygulamadan kaçınmak, kamu sektörünün de bu yükümlülükle uyumlu tutum ve davranış sergilemelerini sağlamak.

e) Herhangi bir kişi ya da kurumun kadına karşı ayrımcılık yapmasını önleyecek her tür tedbiri almak.

f) Kadına karşı ayrımcılık içeren halihazırdaki mevzuatı ve uygulamaları değiştirmek ya da tamamen kaldırmak için gereken her tür önlemi almak.

g) Kadına karşı ayrımcılık içeren ilgili yasalardaki tüm cezai hükümleri kaldırmak (CEDAW, 1981, Madde.2).

Dünya Kadın On Yılı kapsamında *Birinci Dünya Kadın Konferansı* 1975 yılında Mexico City’de düzenlenmiş, Konferans sonunda hazırlanan eylem planında BM üyesi ülkelere, kadın sorunlarının çözümüne yönelik ulusal mekanizmaları oluşturmaları tavsiye edilmiştir. *İkinci Dünya Kadın Konferansı* 1980’de Kopenhag’da toplanmıştır. *BM Dünya Kadın On Yılı*’nın Değerlendirilmesi amacıyla 1985’te *Kadın İçin Eşitlik, Kalkınma ve Barış* konulu *Üçüncü Dünya Kadın Konferansı* Nairobi’de, gerçekleştirilmiştir. Bu Konferans’ta *Nairobi İleriye Dönük Stratejileri* belgesi kabul edilmiştir (Akın, 2007, s. 5).

1995’te Pekin’de *Dünya Kadın On Yılı* konferanslarının devamı niteliğinde, 189 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı*, önemli iki belgenin *Pekin Deklarasyonu* ve *Eylem Platformu*’nun kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Pekin Deklarasyonu ile katılımcı devletlerin, kadın ve erkeğin eşit haklarına; BM Antlaşması’yla kabul edilen prensiplere; uluslararası insan hakları belgelerine, bilhassa CEDAW’a; Kadına Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılması Deklarasyonu ve Kalkınma Hakkı Bildirgesi’ne bağlılığına ilişkin ifadeler yer vermektedir. Eylem Platformu’nda da kadının güçlendirilmesine yönelik olarak oluşturulması gereken ulusal mekanizmalar tavsiye edilmektedir (Akın, 2007, ss. 5-6).

Tüm bu konferansların önemli çıktılarında olan *Kadının İlerlemesi İçin Nairobi İleriye Dönük Stratejiler*, *Pekin Deklarasyonu* ve *Pekin Eylem Platformu*’nun hayata geçirilmesine ilişkin olarak, 2000 yılında New York’ta 59 ülkenin temsilcileriyle son beş yıldaki kazanımların, karşılaşılan engellerin, küresel bağlamda değişmelerin kadın gündemine yansımalarının ve ileriye dönük yapılması gereken eylemlerin görüşüldüğü *Kadın 2000: 21. Yüzyıl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kalkınma ve Barış (Pekin+5)*, konulu BM Genel Kurulu Özel Oturumu gerçekleştirilmiştir (KSGM, 2003). Bu özel oturum sonrasında kabul edilen *BM Yeni Bin Yıl Kalkınma Hedefleri Bildirgesi*’nde belirlenen sekiz hedeften biri *Toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik ederek kadının statüsünün güçlendirilmesidir* (Akın, 2007, s. 6).

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının önlenmesine ilişkin BM tarafından atılan bir diğer adım, yukarıda da ifade edildiği gibi 2000 yılında Güvenlik Konseyi’nin almış olduğu toplumsal cinsiyet, barışın muhafazası, mülteciler sorunu, çatışma sonrasında silahsızlanma, savaş devam ederken savaş dışındakilerin korunması, gibi konuların bütünleştirilmesini kapsayan 1325 ve 1820 sayılı kararlardır. Bu kararlar ile BM’nin askerî varlığı bulunan bölgelerde çatışma sırasında ve sonrasında erkek

şiddetinin azaltılması hedef olarak belirlenmiş (Cohn, 2004, 1325 sayılı Karar) ve silahlı çatışma durumlarında, *cinsel şiddet* insanlığa karşı işlenmiş suç kapsamında değerlendirilmiştir (Koyuncu, 2012, ss. 111-139).

BM öncülüğünde yapılan çalışmalara paralel olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesine yönelik benzer çalışmaların aynı yıllarda dünyanın farklı bölgelerinde de yapıldığı görülmektedir. 1979'da Avrupa Konseyi çatısı altında kadın-erkek fırsat eşitliğini sağlamaya yönelik ilk komite kurulmuştur. İlerleyen süreçte hem Avrupa Konseyi'nin kendi bünyesinde hem de Konsey'e üye ülkelerde birçok farklı alanda kadın-erkek fırsat eşitliğini destekleyecek önlemleri almak ve iş birliğini geliştirmek amacıyla işlevleri artırılmış başka komiteler de oluşturulmuştur. 16.11.1988 tarihli Avrupa Konseyi Deklarasyonu'nda, *cinsiyetler arası eşitlik* insan haklarının bir parçası olarak değerlendirilmiş, *cinsiyet ayrımcılığı* ise, temel özgürlüklerin kullanılmasını engelleyen bir unsur olarak görülmüş ve bu ayrımcılığın giderilmesi, sosyal adaletin bir gereği ve demokrasinin temel şartı olarak tanımlanmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda kadın-erkek eşitliği konusunun insan hakları kapsamına dâhil edilmesiyle 1992'de Avrupa Konseyi'nin kadın-erkek eşitliği konusunda en önemli organı olan *Kadın-Erkek Eşitliği Yönetim Komitesi (Committee for Equality between Women and Men -CDEG)* oluşturulmuştur. Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerin kadın-erkek eşitliği konusunda çalışan yürütme organı temsilcilerinin katılımıyla oluşan Komite, kadının statüsünü geliştirme bağlamında dört yılda bir Avrupa Kadın-Erkek Eşitliği Konferansları düzenlenmeye başlamıştır (TBMM Bülteni).

Küresel bağlamda toplumsal cinsiyet ayrımcılığının önlenmesine ilişkin başka bir gelişme, 1985'te Kanada Halifax'da gerçekleştirilen Kadınların Uluslararası Barış Konferansı'dır. Bu konferansta, *güvenli çalışma koşullarının oluşmaması, çatışma ya da savaş tehdidi, ilgili ülkenin dış borcu ya da işsizlik oranının yüksekliği nedeniyle ortaya çıkan ekonomik buhrandan etkilenme*, kadınların yaşamına *doğrudan tehditler* olarak ifade edilmiştir. Güvenlik ise, *kadına yönelik doğrudan tehditlerin bulunmaması* olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, kadının güvenliğine ilişkin yapılan tanımların, kadınların içinde buldukları sosyal, siyasal ve ekonomik sınıfların niteliğine göre farklılık göstereceğinin de altı çizilmiştir. Batılı orta sınıf bir kadın için en büyük tehdit nükleer silahlar olabilirken, üçüncü dünya kadınları için öncelikli tehdit militarizm, ırkçılık ve cinsiyetçilik kaynaklı yapısal şiddet olabileceği, ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi, güvenlik tanımı algılanan tehdit türüne göre farklılık gösterebilmektedir. Bu Konferans'ta güvenliğin tanımına yönelik farklı yaklaşımlar dile getirilse de tüm katılımcıların üzerinde anlaştıkları nokta, başkalarının (genel olarak bireyler, özelde kadınlar) güvensizliği üzerine kurulu bir güvenlik anlayışının anlamsızlığıdır (Runyan, 1988, Chapter 6 aktaran Tickner, 1992, Chapter 2). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini önlemeye yönelik olarak gerçekleştirilen bir diğer girişim, 1993 yılında Viyana'da yapılan Dünya İnsan Hakları Konferansı'dır. Bu konferans, uluslararası kadın hareketi için bir mihenk taşı olmuş, *kadının insan hakları* kavramı BM süreçlerinde yer almaya başlamıştır (Akın, 2007, s. 5).

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TOPLUMSAL CİNSİYET AYRIMCILIĞININ ÖNLENMESİNE DAİR DÜZENLEMELER

Bu başlık altında, Türkiye'ye AB ile tam üyelik müzakerelerine başlama tarihi verilmesinin ön koşulu olan Kopenhag Siyasi Kriterleri'nin karşılanması çerçevesinde, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik olarak gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ve AB'nin toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik yaklaşımları irdelenmiştir.

T.C. Anayasası'nda Yapılan Düzenlemeler

Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde *aday ülke* statüsünü alması ve 2005 yılında AB'ye tam üyelik müzakerelerinin başlamasıyla gelişen Türkiye-AB ilişkilerinin ivme kazandığı bir süreçte, Türkiye'de *toplumsal cinsiyet eşitliğinin* yasal çerçevesi genişletilmiş, kadınların toplumsal yaşamdaki rolünü güçlendirmeye yönelik politikalar farklı alanlarda daha da yaygınlaştırılmıştır. Bu çerçevede başta T.C. Anayasası olmak üzere Ceza Kanunu'nda, Medeni Kanun'da ve İş Kanunu'nda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere paralel olarak yürürlüğe konulan yönetmelik ve genelgelerle, yapılan değişikliklerin uygulamalara yansıtılması amacıyla bazı yeni tedbirler alınmıştır. Bu bağlamda, *CEDAW Sözleşmesi* gereği 2001 ve 2010 yılları arasında Anayasa'da, EK 1'de görüldüğü üzere, *Kanun önünde eşitlik* kapsamında 10'uncu Maddede; *Temel hak ve hürriyetler* kapsamında 12'nci Maddede; *Özel hayatın gizliliği* kapsamında 20'nci Maddede; *Ailenin korunması ve çocuk hakları* kapsamında 41'inci Maddede; *Eğitim ve öğrenim hakkı* kapsamında 42'nci Maddede; *Çalışma şartları ve dinlenme hakkı* kapsamında 50'nci maddede düzenlemeler yapılmıştır (T.C Anayasası, 1982).

Avrupa Birliği'nde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Yönelik Yaklaşımlar

AB'de toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gidermeye yönelik uygulamalara bakıldığında, cinsiyet eşitliğine dair üç farklı kavramlaştırma olduğu görülmektedir. Birincisi, *kadın ve erkeğin aynı olduğu* yaklaşımı üzerinden yapılandırılan *eşitlik* kavramıdır. Bu bağlamda eşitlik, kadına da erkek gibi davranmayı gerekli kılmaktadır. Ancak bu anlayışa karşı olanlar, cinsiyet eşitliğinin bu şekilde kavramlaştırılmasının, erkekliği norm haline getirdiğinin altını çizmektedirler. Bu eleştiriyi de dikkate alarak, *kadın ve erkek arasındaki farklılığı* vurgulayan ikinci kavramlaştırma, kadının erkekten farklı olarak değerlendirilmesi gerektiğini, çünkü kadının erkekten farklı olduğunu öne sürmektedir. Başka bir deyişle, kadın ve erkeğin farklı katkıları olsa da eşit olarak değerlendirilmelidir. Cinsiyet eşitliğine yönelik üçüncü kavramlaştırma ise, mevcut *toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dönüştürülmesidir* (Rees 1998; Verloo 2005).

Bu üç farklı bakış açısının cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik kendine has strateji ve vizyonu bulunmaktadır. Ancak bu perspektifler zaman içinde birbirini takip eden gelişmeler şeklinde, genel olarak *eşit* davranmadan *özel eşitlik* programlarına ve neticede cinsiyet rollerini dönüştürecek politikalara evrilen birbiriyle ilgili adımlar olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenden dolayıdır ki

cinsiyet eşitliğine yönelik bir kamu politikası belgesinde birden çok yaklaşımın unsurlarını görmek mümkün olabilmektedir. Bu üç modeli, *eşit davranma yaklaşımı*, *kadınların yaklaşımı*, *toplumsal cinsiyet yaklaşımı* olarak adlandıran Booth ve Bennett, bu yaklaşımları ulaşılmak istenen nihai hedef olarak görmemekte, bir strateji ve bir süreç olarak değerlendirmektedir (Booth & Benneth, 2002). Görüldüğü üzere, bu farklı yaklaşımlar aslında birbirlerinden tamamen ayrı değil, tam tersine *üçlü bir sacayağı* biçiminde birbirine ihtiyaç duyan ve birbirini tamamlayan yaklaşımlardır.

AB kurumlarının kadın-erkek eşitliği politikalarında yukarıdaki üç perspektifi aynı anda kullanmayı tercih ettiği görülmektedir. *Eşit davranma* yaklaşımı çerçevesinde geliştirilen politikalar, öncelikle istihdam konusunda kadın ve erkek arasındaki farkları gidermeyi hedeflemiştir. İkinci yaklaşıma ilişkin politikalar genel olarak kadınlara özel politikalar şeklinde formüle edilmiştir. Bu kapsamda kadın aktivitelere odaklanan bir takım politika araçları üretilmiştir. Çocuk bakımı alanında belirlenen yeni hedef ve programlar, bu politika araçlarından en önemlisidir. 2010'da Avrupa Komisyonu üç yaş altı çocukların %33'üne, üç yaş ve üstü çocukların ise, %90'ına bakım hizmeti verilmesi hedefini belirlemiştir (European Commission, 2005, aktaran Dedeoğlu, 2009, s. 48). AB'nin toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin uygulamalara yansıttığı üçüncü yaklaşım hem ev içi yaşamda geleneksel kadın-erkek rollerinde hem de istihdam alanında toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmektir. Başta çocuklar olmak üzere diğer bakıma muhtaç olanların bakılması için uygulanan politikalarla aile ve iş hayatının uyumlaştırılmasına önem verildiği her fırsatta vurgulanmaktadır. Bu alana ilişkin geliştirilen politikaların, kadın ile erkek arasında gerek iş hayatı gerekse aile içi sorumlulukların paylaşımını arttıracığı ve belirli süre izin kullanımından sonra tekrar işe dönüşü sağlayacağı öngörülmektedir (European Council, 2003, aktaran Dedeoğlu, 2009, s. 48). Ancak, iş gücü piyasasının araçları ve devlet tarafından verilen hizmetler biçiminde uygulanan bu ve benzeri politikaların, toplumsal cinsiyet rolleri ile kalıplaşmış toplumsal algılarda önemli bir dönüşüm gerçekleştirme olasılığının zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Gerçek bir dönüşüm için bu politikalara ilave olarak, aynı zamanda hem çalışanın kültürel algısı hem de yıllar içinde oluşan ideal çalışanın kim olduğuna ilişkin kesin çizgilerle belirlenmiş yapıların da dönüşmesi gerekir.

Sonuç olarak, cinsiyet eşitliğine ilişkin farklı olmakla birlikte, birbirini tamamlayıcı nitelikleri barındıran bu üç yaklaşımın esas vurgusunun, hem kadının iş gücüne katılımını kolaylaştırmak hem de emek piyasasında yaşadığı eşitsizlikleri yok etmek olduğu değerlendirilmektedir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Türkiye-AB Entegrasyon Süreci

Türkiye, AB ile müzakerelere başlamanın bir ön koşulu olan Kopenhag Siyasi Kriterleri'ni yerine getirme bağlamında bir dizi cinsiyet eşitliği politikalarını yaptığı Anayasa ve yasa değişiklikleriyle hayata geçirmiştir. Bu kapsamda cinsiyet temelli her tür ayrımcılığa son verilmesi için kadınlar lehine birçok yasal düzenleme

yapılmıştır. Bu düzenlemelerden en önemlisi, 2002’de Medeni Kanun’da kadına karşı ayrımcılığa yol açan maddelerin kaldırılmasıdır. Bu çerçevede *aile reisliği* kavramının çıkarılması, eşlere tanınan eşit hak ve yükümlülüklerin güvenceye alınması, evlilik süresi boyunca sahip olunan her tür malın eşler arasında eşit olarak paylaşılması vb. konularda kadının mağduriyetlerini gideren düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. 2003’te İş Kanunu’ndaki düzenlemelerle iş gücü piyasasında kadın-erkek eşitliğine özel bir önem veren ve yasal düzenlemelerle destekleyen AB müktesebatına, aynı zamanda Kopenhag Siyasi Kriterleri’ni karşılamak adına uyum sağlanmaya çaba gösterilmiştir (Dedeoğlu, 2009, ss. 48-49). Bu düzenlemelerin en önemlisi de EK 1’de görüldüğü üzere, 2004’te AB ile müzakerelere başlama tarihinin alınmasından hemen önce, Anayasa’nın 10’uncu maddesine, *kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir, devlet bu eşitliğin yaşama geçirilmesini sağlamakla yükümlüdür*, fıkrasının eklenmesidir (T.C Anayasası, 1982).

Türkiye’de yapılan tüm bu yasal düzenlemeler sonrasında, kadının durumuna AB’de uygulanan üç farklı perspektiften bakıldığında; Türkiye’deki cinsiyet eşitliği politikalarının uygulamada yetersiz kaldığı görülmektedir.

İş gücü piyasasında *kadın ile erkeğin eşitliğini sağlamaya yönelik politikalar* incelendiğinde; gerçek anlamda bir eşitlikten söz etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Kadının lehine gibi görünen durum, özünde kadını iş gücü piyasasının dışına iten bir sonuç üretmektedir. İş Kanunu’nun kıdem tazminatına ilişkin maddesi, kadının evlilik sonrası işten ayrılmasını teşvik eden bir nitelik taşımaktadır. Bu madde kadına, nikah tarihi itibarıyla bir yıl içinde işinden ayrılması durumunda kıdem tazminatı hakkı tanımaktadır. Ancak, aynı hak erkek için söz konusu değildir. Benzer şekilde, dul ve yetim aylığına hak kazanma konusunda da erkek ile kadın arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Sosyal Güvenlik Yasası’na göre, Erkek 18 yaşına kadar, şayet yüksek eğitim durumu devam ediyorsa ancak 25 yaşına kadar yetim aylığına hak kazanırken; kadın, evlenene kadar veya sigorta güvencesi olan herhangi bir işe başlayana kadar yetim aylığını alabilmektedir. Eşitsizlik içeren bu uygulamalar, Türkiye’de, toplumsal kabulle birlikte yasal düzenlemelerin de kadının asli görevinin evinin içinde *anne veya eş olmak* ideolojisi üzerine inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Türkiye’de mevcut yasal düzenlemelerin kadınların istihdam dışında kalmalarını teşvik edici nitelikte olduğunu söylemek mümkündür (Dedeoğlu, 2009, s. 50).

AB’de *Cinsler arasındaki farklılığa ve kadınların özel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik politikalar*, çocuk ve diğer bakıma muhtaçların bakımında kadınların üzerindeki ağır yükü hafifletmek hedefindedir. Önceki başlıkta da ifade edildiği gibi, AB bu hedef doğrultusunda aldığı bir kararla 2010 yılına kadar üç yaş altı çocukların %33’ünün, üç yaş ve üstü çocukların ise, %90’ının bakım hizmetlerinden yararlanmasını öngörmüştür (Dedeoğlu, 2009, ss. 50-51). Bu öngörü AB ile müzakere süreci nedeniyle bir anlamda Türkiye’yi de bağlamaktadır. Ancak, Türkiye’de okul öncesi eğitim zorunlu hale getirilmemiştir (222 Sayılı Kanun, Madde 6). Dolayısıyla devlet ilkokula başlayacak her çocuğa okul öncesi bakım

hizmeti vermek zorunda da kalmamaktadır. MEB tarafından kısmi olarak bazı devlet okullarının fiziksel imkânları ölçüsünde okul öncesi ana okulu ve ana sınıfları oluşturulmuş olsa da kapsamlı ve sistematik bir okul öncesi çocuk bakımına yönelik kamu politikası henüz hayata geçirilememiştir. Bakanlığın 2019-2020 Eğitim ve öğretim istatistiklerine göre, devlet okullarında okul öncesi eğitim (anaokulu ve anasınıfı) alan toplam öğrenci sayısı 1.340.507 olarak gerçekleşmiştir. Özel okullarda okul öncesi eğitim alan çocuk sayısı ise 289.213'tür (Milli Eğitim İstatistikleri 2019-2020, s. 54). Bu değerler, Türkiye'de her yıl okul öncesi eğitim çağına giren ortalama 3 milyon 200 bin çocuk dikkate alındığında, okul öncesi bakım hizmetine ulaşamayan çocuk oranı %50'lere ulaşmaktadır. Bir diğer ayrıntı ise, devlet okullarında okul öncesi eğitim sınıflarına devam edebilmek için ilgili okul tarafından belirlenen okul öncesi eğitim ücreti aidatlarının, bakım hizmetinden yararlanan ailelerce ödenmesi gerekmektedir (MEB, Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği, 2014, EK 2). Sonuç olarak, Türkiye'de devlet üç yaş ve üstü çocukların bakım hizmetinde doğrudan bir sorumluluk üstlenmemekte, fiziksel imkânları olan okullarda anaokulu veya ana sınıfı açarak, bakım hizmeti masraflarının veliler tarafından karşılanması şartıyla talepleri karşılamaya çalışmaktadır.

Eşitsiz cinsiyet rollerini dönüştürmeyi ve aile ile iş yaşamını uyumlaştırmayı hedefleyen politikaların asıl amacı; kadının ev içindeki rolüyle işgücü piyasası faaliyetlerini bütünleştirmeyi sağlamak, erkeğin de ebeveyn ve diğer tür bakım izinleri kullanmasına imkân tanıyarak çocuk, yaşlı veya bağımlı bakımına ilişkin rollerini artırmaktır. *Yarı-zamanlı, esnek çalışma, ailenin yaşamıyla uyumlu ve alternatifli çalışma* şeklinde formüle edilmiş olan üçüncü nesil politikaların kapsamına doğum, ebeveyn ve benzeri bakım gereksinimleri için verilen izinler de eklenmektedir (Dedeoğlu, 2009, s. 52). Türkiye'de iş gücü piyasasının esnekleştirilmesi konusunda en önemli girişim, İş Kanunu'ndaki düzenlemelerle yapılmıştır. Esnek çalışma modelleri bu kanunla kabul edilerek güvenceye alınmıştır. Türkiye'de yarı-zamanlı çalışma imkânının yaratılmasıyla kadınların çalışma oranlarının artacağına dair bir beklenti oluşmuş olsa da kadın istihdamı açısından bakıldığında, kadınların yarı zamanlı çalışma oranının oldukça düşük kaldığı görülmektedir. Yani İş Kanunu'ndaki değişiklikler kadınların çalışma oranını etkilemiş gibi gözükmemektedir. Bu durum, kamu sektöründe yarı-zamanlı işlerin yaratılmadığını da göstermektedir (Dedeoğlu, 2009, s. 52).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küresel bağlamda ağırlıklı olarak, kadının *anne ve eş olarak kabulü* üzerine inşa edilen sosyal yapılanma üzerinde geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinden itibaren uluslararası bağlamda istikrarlı bir biçimde uygulamaya konan cinsiyet eşitliği politikaları beklendiği kadar etkili olamamıştır. Fakat sanayi devrimini yaşamış, gelişmiş Batılı devletlerde bu politikaların etkisi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere nazaran daha fazla olmuştur.

Türkiye’de devletin temel taşıyıcısı olarak değerlendirilen aile kurumunun sürekliliği kadının omuzlarına yüklenmiş durumdadır. Dolayısıyla, bu sorumlulukları gereği kadınlar iş gücü piyasasında önemli bir var oluş sergileyemedikleri gibi mevcut sosyal ve siyasal yapı da kadınları dışarıda çalışan olmaya teşvik etme niteliğini taşımamaktadır. Türkiye, AB ile müzakerelere başlamanın bir ön koşulu olan Kopenhag Siyasi Kriterleri’ni yerine getirme bağlamında 2000’li yılların başından itibaren bir dizi cinsiyet eşitliği politikalarını hayata geçirmiş, ancak radikal dönüşümler ortaya çıkamamıştır. Bir uyum paketi yaklaşımıyla gerçekleştirilen yasal düzenlemeler (eşit ücret, esnek çalışma, doğum izni vb.) çalışan kadınların sadece bir kısmını etkilerken büyük bölümü bu uygulamaların dışında kalmıştır. Daha da ötesi, kadının işten ayrılmasını ödüllendiren bazı yeni düzenlemeler kadının potansiyel istihdamını olumsuz anlamda bile etkileyebilmiştir. TÜİK’in 2019 yılı verilerine göre erkek istihdam oranı %63,1 iken kadın istihdam oranı %28,7 olarak gerçekleşmiştir. Küresel bağlamda genel olarak Kadınlar erkeklerden %20 daha az kazanırken, Türkiye genelinde kadın, erkeğin kazancının yaklaşık olarak ancak %46’sını kazanabilmektedir. Kadın-erkek arasındaki gelir farkının erkek lehine bu kadar fazla olması, kadının kazancının ailenin asıl geçim kaynağı olarak değil, aile bütçesine bir katkı biçiminde algılandığının da göstergelerinden biridir.

Sonuç olarak gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde serbest piyasa ekonomisini önceleyen güncel politikalar, bireylerin eşitsizliğine neden olurken, oluşan bu eşitsizlik alanlarında kadın daha da eşit olmayan bir konuma düşmüştür. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve cinsiyet ayrımcılığının giderilmesine yönelik olarak ulusal ve uluslararası düzeyde başlatılan girişimler ve yasal düzenlemelere rağmen, henüz varılmak istenen hedeflere ulaşamamıştır. En kötüsü de dünyanın her yerinde, tarihin her döneminde, ataerkil ilişkilerin kadını savaşın ve kanlı çatışmaların hedefine taşımış olmasıdır. Yakın tarihte Bosna’da yaşananlar, kadınlar açısından tarihe silinemeyecek bir kara leke olarak düşmüştür. Uluslararası alanda barışın kalıcı bir şekilde tesis edilmesi ve cinsiyet güvenliğinin sağlanması, ancak kadınların da bu süreçlerde yer alması ve kültürel duyarlılıkların bu süreçlere yansıtılmasıyla mümkün olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2014). *Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması: Özet Rapor*. Ankara: Kadının Statüsü genel Müdürlüğü http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TKAA2014_Özet_Rapor.pdf . (26.10.2020).

Akın A. (2007). Toplumsal Cinsiyet (Gender) Ayrımcılığı ve sağlık. *Toplum Hekimliği Bülteni*, 26(2), 1-9.

Akkaş, İ. (2019). Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramları Çerçevesinde Ortaya Çıkan Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı. *EKEV Akademi Dergisi Özel Sayısı*, 97-118.

Aslan, O. E. (2006). Cumhuriyet ve Kadın Memurlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 39 (4), 117-149.

BBC News (12 Eylül 2019). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Nedir? https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49679143#:~:text=_ (15.10.2020).

BBC News Türkçe (23 Mart 2019). Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Karşı Çıkan Dernekler Ne Diyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47610198> .(12.03.2021).

Bilgin, A. G. (2018). Feminist Yaklaşım Çerçevesinde İnsan Güvenliği: Sivil Toplum Gözüyle Irak Örneği. *Kadın ve Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 9-23.

Blanchard, E. M. (2003). Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory. *Signs*, 28(4), 1289-1312.

Bora, A. Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar. *İstanbul Bilgi Üniversitesi sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi (secbir)*, www.secbir.org.tr (27.10.2018).

Booth, C. & Cinnamon B. (2002). Gender Mainstreaming in the European Union: Towards a New Conception and Practice of Equal Opportunities? *European Journal of Women's Studies*, 9(4), 430-446.

Booth, K. (1991). Security and Emancipation. *Review of International Studies*, 17(4), 313-326.

Burbridge, L. C. (1994). *The Glass Ceiling in Different Sectors of the Economy: Differences Between Government, Non-Profit, and For-Profit Organizations*. Glass Ceiling Commission, US Department of Labor, Washington.

CEDAW (1981). *Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Sözleşme*. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararası_belgeler/ayrimcilik/CEDAW/CEDAW_Sozlesmesi_ve_Ihtiyari_Protokolu.pdf . (25.10.2020).

CEDAW (2005). *Concluding Comments: Turkey*, Advance Unedited Version. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/reports/docs/concludecomments/Turkey.rev.1.pdf> . (13.10.2014).

CEDAW (2010). *STK Gölge Raporu*. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/CedawTR_6-gozden-gecirme-golge-rapor.pdf . (22.10.2020).

Cohn, C. (2004). Mainstreaming gender in UN security policy-a path to political transformation. Consortium on Gender. *Security and Human Rights Working Paper*, No. 204.

Cohn, C. (2013). Women and Wars: Toward a Conceptual Framework. C. Kohn (Ed). *Woman and Wars* içinde. Kindle Edition Polity Press.

Çabuk, N. K. (2010). Farkındalık Yaratarak Kadını Güçlendirme: Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Kalkınma Modeli. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 118-143. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/117712> . (25.10.2020).

Dedeoğlu, S. (2009). Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı. Muğla Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri Bölümü. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 41-54.

Demirgöz, B. M. (2014). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış. *KASHED*, 1(1), 15-28.

DİSK/GENEL-İŞ Sendikası (Mart 2020). *Emek Araştırma Raporu: Türkiye’de Kadın Emeği*. <https://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/002/916/original/rapor.pdf?1583398048>. (12.03.2021).

Doğan, E. (2014). *Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi: Uzmanlık Tezi*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı Yayını.

Dökmen, Z. Y. (2010). *Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

DW Akademisi (3 Mart 2020). *Türkiye’de Kadın Olmanın Bilançosu*. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-kad%C4%B1n-olman%C4%B1n-bilan%C3%A7osu/a-52666056> . (14.03.2021).

Eğitim Sen (2019). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eğitimi ‘Yaşamak İstiyoruz’ Haykırışıdır!*. <https://egitimsen.org.tr/toplumsal-cinsiyet-esitligi-egitimi-yasamak-istiyoruz-haykirisidir/> . (12.09.2019).

Eliuz, U. (2011). Cinsel Kimlik Paniği: Kadın Olmak. *Turkish Studies*, 6(3), 221-232
[file:///C:/Users/user/Downloads/Cinsel_Kimlik_Panigi_Kadin_Olmak%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Cinsel_Kimlik_Panigi_Kadin_Olmak%20(1).pdf). (25.10.2020).

Göğüş Tan, M. & Somel N.R. (2005). Eğitimde Destek Mekanizmalarına Yansımalarıyla Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği. *Amme İdaresi Dergisi*, 38 (1), 1-13.

İKV (Ocak 2019). *AB Katılım Sürecindeki Türkiye’nin Kadın İstihdamı Karnesi*. [https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1n%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi\(2\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1n%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi(2).pdf) .(12.03.2021).

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu (2020). *300 Kadın Cinayeti 171 Şüpheli Kadın Ölümü*. <http://kadincinayetlerini-durduracagiz.net/veriler/2947/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2020-raporu> . (12.03.2021).

KASAUM (2013). *Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri*. Ankara: TÜİK İstatistikleri. <http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/Toplumsal-Cinsiyet-%C4%B0statistikleri-2013-TU%C4%B0K.pdf> . (20.10.2020).

Keser, A., Çelik, M. & Ercan E. (2021), Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili ve Toplumsal Cinsiyet. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76 (1), 191 – 229.

Koyun, A., L. Taşkın & F. Terzioğlu (2011). Yaşam Dönemlerine Göre Kadın Sağlığı ve Ruhsal İşlevler: Hemşirelik Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1), 67-99.

Koyuncu, A. Ç. (2012). Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(1), 111-139.

KSGM (2003). *Pekin+5 Siyasi Deklarasyonu ve Sonuç Belgesi, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu*, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

MEB (2010). *Milli Eğitim Bakanlığı 2010-2014 Stratejik Planı*. <http://sp.gov.tr/tr/stratejik-plan/s/225/Milli+Egitim+Bakanligi+2010-2014> . (25.10.2020).

MEB (2014). *EK 2. Okul Öncesi Veli Sözleşme Örneği*. Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği. 26.07.2014 tarih ve 29072 Sayılı Resmî Gazete <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=19942&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> . (08.04.2021).

MEB (2020). *Milli Eğitim İstatistikleri 2019-2020*. Strateji Geliştirme Başkanlığı. http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_09/04144812_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2019_2020.pdf . (08.04.2021).

Rees, L. T. (1998). *Mainstreaming Equality in the European Union: Education, Training and Labour Market Policies*. London: Routledge.

Runyan, A.S. (1988). *Feminism, Peace and International Relations: An Examination of Women Organizing Internationally for Peace and Security*. Chapter 6, *PD.D.diss*, American University Press.

Shepherd, J. L. (2008). Power and authority in the production of United Nations Security Council Resolution 1325. *International Studies Quarterly*, 52(2), 383-404.

Sjoberg, L. (2010). *Gender and International Security: Feminist Perspectives*. New York: Routledge.

Sylvester, C. (2004). *Feminist international relations: An unfinished journey: 77*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şimşek, H. (2011). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Kadın Üreme Sağlığına Etkisi: Türkiye Örneği. *DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(2), 119-126.

Tahtalıgolu, H. (2016). Türkiye’de Yükseköğretim Kurumlarında Cam Tavan Sendromunun Kadınlar Üzerindeki Etkileri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 89-105.

Taşkın, E. ve Çetin, A. (2012). Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algısının Cam Tavanı Aşma Stratejilerine Etkisi: Bursa Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 19-34.

TBMM (1973). 1739 Sayılı Milli Eğitim temel Kanunu. 24/6/1973 Tarih ve 14574 Sayılı Resmî Gazete.

TBMM, *Bülten*

https://tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2009_0000_0151_0000/0039.pdf. (13.03.2021).

T.C. Anayasası (1982). Eylül 2020. İstanbul: Beta Yayınevi,

Terriff, T., S. Croft & L. James (1999). *Security Studies Today*. Cambridge: Polity Press.

Tickner, J. A. (1992). Gender in International Relations : Feminist Perspectives on Achieving Global Security, *The Journal of American History*, 108(2), Chapter 2. DOI: [10.2307/2080425](https://doi.org/10.2307/2080425)

https://www.researchgate.net/publication/31737856_Gender_in_International_Relations_Feminist_Perspectives_on_Achieving_Global_Security_JA_Tickner . (25.10.2020).

Tickner, J. A. (1994). Feminist Perspectives on Peace and World Security in the Post-Cold War Era. M.T. Klare (Ed.) *Peace & World Security Studies: A Curriculum Guide* içinde (ss.43-45) Boulder&London: Lynne Rienner Publishers.

Tickner, J. A. (2001). *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War Era*. New York: Colombia University Press.

Tickner, J. A. (2004). Feminist responses to international security studies. *Peace Review, A Journal of Justice*, 6(1), 43-48. doi:10.1080/1040265042000210148.

Trowsdale, A. (2018). Hangi Ülkelerde kadınlar Siyasette daha Güçlü?. *14 Temmuz 2018 Tarihli BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44821229> . (25.10.2020).

TÜİK (2021). *İstatistiklerle Kadın 2020*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2020-37221&dil=1>. (16.04.2021).

TÜİK (2019). *İstatistiklerle Kadın 2018*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2018-30707>.

(16.04.2021).

TÜİK (2016), *İstatistiklerle Kadın 2015*.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Kadin-2015-21519>.
(16.04.2021).

TÜSİAD (2008). *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, öncelikler ve Çözüm Önerileri*. https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1944-turkiyede-toplumsal-cinsiyet-esitsizligi--sorunlar--oncelikler-ve-cozum-onerileri_
(15.10.2020).

UNDP (2018). *Human Development Indices and Indicators*.
http://www.skdturkiye.org/esit-adimlar/yakin-plan/turkiye-insani-gelisme-endeksinde-189-ulke-arasinda-64-sirada_ (15.10.2020).

UNESCO (2006). *Global Monitoring Report (Küresel İzleme Raporu)*.
http://portal.unesco.org/education/en/ev.phpURL_ID=43283&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. (25.18.2020).

YSK (2014). *30 Mart 2014 Mahalli İdareler Genel Seçim Sonuçları*.
https://www.ysk.gov.tr/tr/30-mart-2014-mahalli-idareler-genel-secimleri/2853_
(10.10.2020).

Verloo, M. (2005). Displacement and empowerment: Reflections on the concept and practice of the Council of Europe approach to gender mainstreaming and gender equality. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society Social Politics*, 12(3), 344-365. Oxford University Press.

Waeber, O. (1998). Insecurity, Security and Asecurity in the West European Non-War Community. E. Emmanuel & M. Barnett (Ed.). *Security Communities*. Cambridge: Cambridge University Press, 62(1), 69-118.

WHO (2005). Addressing violence against women and achieving the Millennium Development Goals. *World Health Organization*.
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43361/WHO_FCH_GWH_05.1.pdf
f (15.10.2020).

30886 Sayılı Resmî Gazete, 12 Eylül 2019.
<https://www.kamuajans.com/egitim-personeli/egitim-kurumlari-sosyal-etkinlikler-yonetmeliginde-degisiklik-12-eylul-2019-h541545.html> . (12.03.2021).

EKLER

EK 1: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Çerçevesinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri

Kanun Önünde Eşitlik

Madde 10. Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir (Ek fıkra:

7/5/2004-5170/1 md.).

Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür (Ek cümle: 12/9/2010-5982/1 md.). Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadır.

Temel Hak ve Hürriyetlerin Niteliği

Madde 12. Herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. Temel hak ve hürriyetler kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder.

Özel Hayatın Gizliliği

Madde 20. Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz (Mülga cümle: 03/10/2001- 4709/5 md.).

Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları

Madde 41. (Değişik: 3/10/2001-4709/17 md.) Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilâtı kurar.

(Ek fıkra: 12/9/2010-5982/4 md.) Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, kendisinin yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir.

Ek fıkra: (12/9/2010-5982/4 md.) Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır.

Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi

Madde 42. Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.

Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir.

Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.

Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasa'ya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.

İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır.

Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı

Madde 50. Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.

Küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.

Dinlenmek, çalışanların hakkıdır.

Ücretli hafta ve bayram tatili ile ücretli yıllık izin hakları ve şartları kanunla düzenlenir (T.C Anayasası, 1982).

Yayın Geliş Tarihi: 06.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1099485>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 757-777
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ESKİ KÖYE YENİ ADET: YOUTUBE ÜZERİNDE İŞÇİ SENDİKALARI

Barış SEÇER*
Umut DENİZLİ**

Öz

Toplum yaşamında eğitim, pazarlama gibi çeşitli alanlarda sosyal medya uygulamaları giderek daha fazla kullanılmaktadır. İşçi sendikaları da üyeleri ile iletişim kurmak ve kamuoyuna duyurular yapmak için sosyal medyayı kullanmaktadır. İşçi sendikalarının üye kaybı nedeniyle sendikal kriz içinde oldukları belirtilmektedir. Bu nedenle sendikaların hem eski üyelerini yeniden kazanmaları hem de üye olmaya sıcak bakmayan kesimlerden yeni üyelere ulaşmaları gerektiği belirtilmektedir. İşçi sendikalarının bu amaçla sosyal medyayı kullanmalarının yararlı olacağı ileri sürülmektedir.

Araştırma kapsamında öncelikle ülkemizdeki 3 konfederasyona bağlı işçi sendikalarının YouTube kanalları incelenmiştir. Daha sonra Petrol İş sendikasının YouTube kanalındaki videolar konuları ve zaman boyutunda analiz edilmiştir. YouTube kanalındaki videoların kamuoyunu bilgilendirme, kamuoyu oluşturma, destek, haklar, faaliyetlerin tanıtımı, grev, kutlama, konuşma, kadınlara yönelik şiddetle mücadele, örgütlenme, tanıtım ve protesto konuları şeklinde sınıflandırılmıştır. Kanaldaki videoların büyük ölçüde mevcut üyelere yönelik olduğu belirlenmiştir. Videoların zaman içerisinde çeşitlendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, İşçi Sendikaları, Sendikal Canlanma, Youtube.

NEW WINE IN OLD BOTTLES: TRADE UNIONS ON YOUTUBE

Abstract

Social media applications are increasingly used in various fields such as education and marketing in social life. Labor unions also use social media to communicate with their members and make public announcements. It is stated that labor unions are in a union crisis due to the loss of members. For this reason, it is stated that the unions should both regain their old members and reach new members from the segments that are not willing to become

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Seçer, B., Denizli, U. (2022). Eski köye yeni adet: Youtube üzerinde işçi sendikaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 757-777.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0003-2041-318X, baris.secer@deu.edu.tr.

** Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İnsan Kaynakları Bölümü, ORCID: 0000-0003-1666-7996, udenizli@gumushane.edu.tr.

members. It is argued that it would be beneficial for trade unions to use social media for this purpose.

Within the scope of the research, first of all, the YouTube channels of the labor unions affiliated to the 3 confederations in our country were examined. Later, the videos on the YouTube channel of Petrol İş union were analyzed in terms of topics and time. The videos on the YouTube channel are classified as public information, forming public opinion, support, rights, promotion of activities, strike, celebration, speech, combating violence against women, organization, promotion and protest. It has been determined that the videos on the channel are mostly intended for existing members. It is seen that the videos have diversified over time.

Keywords: *Social Media, Trade Unions, Union Revitalization, Youtube.*

GİRİŞ

Web 2.0 ile gelen sosyal medya uygulamaları internet üzerindeki iletişimin iki yönlü hale gelmesini sağlamıştır. Ayrıca bu uygulamaların düşük maliyetli olması, örgütlerin birçok amaç için sosyal medyayı kullanmalarına neden olmuştur. İşçi sendikaları da öncelikle interneti daha sonraları da sosyal medyayı kullanmaya başlayan örgütler arasındadır. İşçi sendikalarının üye kaybına dayalı olarak yaşadıkları “sendikal kriz” nedeniyle sosyal medya kullanımına yönelebilecekleri ileri sürülmektedir. Sendikal krizi aşmak üzere sadece kaybedilen üyelerin tekrar üye yapılması değil, gençler gibi sendika üyeliğine sıcak bakmayan gruplarında üye yapılması önerilmektedir. Bu gruplara ulaşmak amacıyla kullanılabilir araçlardan birisi olarak sosyal medya gösterilmektedir.

İşçi sendikalarının sosyal medya kullanımları sonucu üyelerle etkileşimlerinin arttığı, politik amaçlarını destekleyebildikleri ve uluslararası dayanışmaya katılabildikleri belirtilmektedir. Özellikle işçi sendikalarının Twitter, Facebook kullanımları ile ilgili çalışmalar dikkat çekmektedir. Çalışmada ülkemizdeki işçi sendikalarının YouTube kanallarını nasıl kullandıkları ve daha ayrıntılı olarak Petrol İş sendikasının YouTube kanalına yüklediği videolar aracılığıyla verdiği mesajlar incelenecektir. Bu bağlamda önce sosyal medya, işçi sendikalarının sosyal medya kullanımları ile ilgili yazına değinilecektir. Daha sonra ülkemizdeki üç İşçi Sendikası Konfederasyonuna bağlı sendikaların YouTube hesaplarını kullanımları değerlendirilecektir. Ayrıca Petrol İş Sendikasının YouTube kanalı daha ayrıntılı şekilde incelenecektir.

SOSYAL MEDYA VE YOUTUBE

Yazında bazı araştırmalarda “sosyal ağ”, bazı araştırmalarda ise “sosyal medya” kavramının kullanıldığı, bazen de iki kavramın birbirleri yerine kullanılabilirliği görülmektedir. Bu bağlamda iki kavram ile ilgili tanımları açıklayarak, farklılıklar ve benzerlikler vurgulanacaktır. Öncelikle “sosyal ağ”, internette insanların birbirleri ile bağlantılı oldukları ortak bir ağ olarak değerlendirilebilir. Sosyal medya ise “kullanıcıların birbirleriyle bir ağda örneğin internette tek başlarına veya bir topluluk içinde medya içeriğini hazırladıkları, değiş

tokuş ettikleri ve ilettikleri dijital medya ve teknolojilerine işaret etmektedir (Gabriel, Röhrs, 2017, s. 12).

Sosyal ağ ve sosyal medyanın benzer şekilde tanımlandığı görülmektedir. Tanımlardan sosyal medyanın ve sosyal ağların insanlar arasında her tür enformasyonu dijital olarak birbirine bağlı ağlar ile paylaşımları anlaşılırken, sosyal medyayı sosyal ağları da kapsayan daha üst bir kavram şeklinde değerlendirenler bulunmaktadır. Örneğin Schmidt (2018), sosyal medyanın kitle iletişim araçları ve kişiler arası iletişim arasında yeni bir alan yarattığını belirtmektedir. Ağ platformlarını sosyal ağ veya çevrim içi topluluklar olarak adlandırmaktadır. Ağ platformlarında bireysel kullanıcı profili ve diğer profiller ile bağlantısı ön planda iken, multimedya platformları bireysel içeriklerin oluşturulmasında güçlüdür. Resim ve video paylaşımı yapılan YouTube, Instagram ve Snapchat multimedya platformları içinde en tanınmış olanlarıdır (11-12).

Araştırma konumuz itibarıyla bu platformlardan YouTube üzerinde durulacaktır. YouTube 2004 yılından beri kullanıcıların kayıt olarak kendi videolarını yüklemelerini ve herkese açık hale getirmelerini mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte kayıt olanlar düzenli olarak başka videolar yayınlatabildikleri video kanalları oluşturabilmektedir. Yayımlanan videolara erişim kaydı tutulmakta ve milyonlarca kullanıcının izledikleri videolardan en çok izlenenler listeleri oluşturulmaktadır. Ayrıca videolar motor sporları, müzik gibi sınıflandırılmakta, kullanıcılar kanallara abone olabilmekte ve yeni videolardan haberdar edilmektedir (Gabriel, Röhrs, 2017, s. 39).

Videolar, aktarılmak istenilen konsepti kolay anlaşılır bir şekilde açıklamak için en uygun araçlardan birisidir. Hem metin, müzik ve fotoğraflardan daha ilgi çekici olmakta, hem de birçok yönden hepsinin özelliklerini kapsamaktadır. Videolar farkındalık yaratma ve tanıtım için de çok uygundur; profesyonel bir senaryo ile sunulan hizmet ve ürünleri oldukça nitelikli biçimde açıklamak mümkündür. Bu nedenle YouTube hesaplarında bir yumurtanın nasıl yapılacağından bir helikopterin nasıl uçurulacağına kadar çok sayıda “nasıl yapılır” videosu bulabilmek mümkündür. Bu nedenle kurumlar, seslerini duyurmak amacıyla YouTube'ü giderek daha fazla kullanmaktadır. Bunu markalaşmalarının bir parçası olarak görmekteyizler (Raj, 2010).

YouTube ürün ve hizmet tanıtımlarından eğitime kadar birçok alanda kullanılabilen bir platform olarak karşımıza çıkmaktadır. Son zamanlarda platform sosyal medya fenomenleri tarafından ürün tanıtımı için kullanılan bir pazarlama aracı haline gelmiştir. 2009 ve 2017 yılları arasında Alman YouTube kanalı ürün reklamları açısından incelenmiştir. YouTube kullanıcılarının özellikle güzellik ve moda sektöründe giderek artan şekilde ürün reklamları ile karşı karşıya kaldıkları belirlenmiştir (Schwemmer, Ziewiecki, 2018, s. 1).

Sosyal medya kullanımının yükseköğretimde kurum ile öğrencileri yakınlaştırma etkisi olduğu belirtilmektedir. Sosyal medyanın bir eğitim aracı olarak

kullanılması ile ilgili araştırmalarda YouTube platformu da incelenmiştir. Dupuis, Coutu ve Laneuville (2013), biyoloji öğrencilerinden gönüllü olarak dersleri ile ilgili videolar izleyenlerin izlemeyenlere göre daha iyi notlar aldıklarını belirlemiştir. Bazı üniversitelerin YouTube videolarını tamamlayıcı bir eğitim aracı olarak kullandıkları açıklanmaktadır. Örneğın Moghavvemi, Sulaiman, Jaafar ve Kasem (2018), 321 üniversite öğrencisinin YouTube kullanımı amaçlarının eğlenme, enformasyon arama ve akademik öğrenme olduğunu belirlemiştir.

YouTube gibi sosyal medya platformlarının sosyal hareketlere olan etkileri tartışılmaktadır. Meek (2012), YouTube platformunun sosyal hareketleri dönüştürdüğünü ileri sürmektedir. Sosyal hareketler bireyler, gruplar ve örgütler arasında formel ve informal ağlar olarak tanımlanmakta ve bu hareketler sınırları çeşitli seviyelerde politik değişim için çabalayan farklı üyelerin ve aktörlerin kolektif kimliği ile tanımlanmaktadır. Görünmeyen Çocuklar sivil toplum örgütü Uganda'daki çocuk askerler ile mültecilerin durumları ile ilgili bir uluslararası bir farkındalık yaratmayı amaçlamaktaydı. Bunun için çocuk askerlerin ve mültecilerin durumlarını anlatan bir belgesel hazırlayarak YouTube hesaplarına yüklenmiş ve üniversite kampüslerinde, aynı zamanda gösterilerde izletilmiştir. Böylece coğrafi ve politik olarak benzer olmayan insanlar arasında görsel ve duygusal bağlantılar yaratılarak politik bir katılım sağlanmıştır.

Arklan ve Kartal (2018) tarafından, 600 katılımcı ile yapılan araştırmanın bulguları, video içerikleri izlemek için Y kuşağının internette ilk olarak YouTube'u kullandığını göstermektedir. Ayrıca videoları izlerken, farklı etkileşime girme, bilgilenme, deneyimler yaşama, popüler olanı takip etme ve eğlenme amaçları ile hareket ettiği belirlenmiştir. En fazla müzik videolarını, en az oyun videolarını ve canlı yayınları izledikleri gözlenmiştir.

İlhan ve Aydoğdu (2019), 350 kişilik bir örnekleme YouTube kullanım amaçlarını araştırmıştır. Katılımcılar YouTube'u ortak bir dünya kültürüne bağlanma aracı olarak değerlendirmektedir. Ayrıca düzenli olarak video izlemek için kullanmakta, eğlence/vakit geçirme aracı olarak görmemektedir. Çünkü katılımcılar bir bilgilenme aracı olarak içeriklerdeki bilgilere güvenmekte ve bilinçli bir şekilde tercih etmektedir.

İŞİ SENDİKALARI VE SOSYAL MEDYA

İşçi sendikaları bilgi toplumu, küreselleşme ve yeni liberal politikaların sonuçları ile olumsuz şekilde karşı karşıyadır. İşçi sendikaları çok uluslu işletmeler gibi hızlı şekilde bu dönüşüme ayak uyduramamıştır. Küresel rekabet, üretim biçimlerinde ve sektörel yapıdaki değişim nedeniyle işçi sendikalarının üye sayıları azalmış ve temsil güçleri düşmüştür. Bu durum sendikalar için önemli güç kayıplarına işaret etmekte ve "sendikal kriz" olarak adlandırılmaktadır. Yazında sendikaların eski güçlerini kazanmaları için yeni stratejiler izlemeleri gerektiği ileri sürülmektedir.

Bu doğrultuda yazında altı farklı stratejiden söz edilmektedir. Politik eylem, sendikaların yeniden yapılandırılması, paydaşlık, diğer toplumsal hareketlerle ittifak, uluslararası dayanışma ve örgütlenme modeli belirtilen bu stratejileri oluşturmaktadır (Güler, 2016, s. 91). Bu stratejilerin uygulanmasında kısmen teknolojiden yararlanabileceği anlaşılmaktadır. Örneğin örgütlenme modelinde sendikal harekette eylemsellik ve katılımcılığın başarılması amaçlanmaktadır. İşçilerin sendikal faaliyetlerin bir parçası olarak konumlanması önemlidir (Güler, 2016, s. 98). Bu bağlamda bilgi teknolojilerinden faydalanmanın işçi sendikalarının katılımcılık ve eylemsellik faaliyetlerinde etkili olabileceği ileri sürülebilir.

Sendikal demokrasi sendika sağlığı ve yeniden canlanma stratejileri için temel olarak görülmekteyken, sendikal demokrasinin önemli bileşeni örgüt içindeki üyelerin söz hakkıdır. Emek hareketi ile ilgili çalışan araştırmacılar elektronik iletişimin çağdaş biçimlerinden ve özellikle sosyal medyadan yararlanmayı önermektedir. Sosyal medya çalışanların söz hakkını güçlendirmektedir. Sosyal medya teknolojileri üyelerin sendika paylaşımları üzerine yorumlar yapmalarına müsaade etmekte ve bilgi paylaşımını desteklemektedir (Barnes, Balnave, Thornthwaite ve Manning, 2019, s. 95).

Ancak sendikal krizin ana nedeninin sendika üye sayısının azalması olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle sadece kaybedilen üyelerin yeniden üye yapılması değil aynı zamanda daha önce sendikal örgütlenme içinde olmayan, temsil edilmeyen grupların da üye yapılması gerektiği belirtilmektedir. Örneğin gençler ve göçmenler gibi gruplara örgütlenme konusunda yönelme önerilmektedir. Göçmen işgücü dil engelleri nedeniyle örgütlemenin ve yine eğreti istihdam koşulları nedeniyle iletişim kurmanın zor olduğu bir gruptur. Gençler ise geçici veya kısmi süreli işlerde istihdam edildikleri için sendika üyeliğini gerekli görmemektedir (Jansson, Uba, 2019, s. 12). Örneğin Geelan (2015), Danimarka'da genç sayılabilecek 20-40 yaş arası bireyler için, yüz sendika ile otuz bin işyeri sendika temsilcisinin katıldığı ve çeşitli iletişim araçlarıyla sendikacılık bilgilerini arttırmaya yönelik "İyi misin?" isimli kampanyayı incelemiştir. Kampanyanın Facebook aracılığıyla gençlere ulaşmakta başarısız olduğu, ancak video ve YouTube kullanımının başarılı olduğu belirlenmiştir (s. 83).

Bilişim teknolojileri ve özellikle sosyal medya kullanımı bu gruplara ulaşmak ve onları sendikaya üye yapmaya ikna etmek önemli bir canlandırma stratejisi olarak görülmektedir. Özellikle Web 2.0'in getirdiği sosyal medya araçlarının farklı imkânlar sağladığı belirtilmektedir. Sosyal medya ucuz, hızlı ve çok fazla kişiye ulaşma potansiyeli taşımaktadır. Sosyal medya işçi sendikaları için harekete geçirme, üye yapma, üyelerle iletişime geçme ve politik kampanyalar düzenlemenin yaratıcı yollarını sağlamaktadır.

Yukarıda sayılan avantajlar nedeniyle sendikaların giderek artan şekilde sosyal medyayı kullandığı ve bu kullanım ile ilgili geniş bir yazının oluştuğu görülmektedir. Sendika sosyal medya üyelerinin geleneksel üye özellikleri ile karşılaştırılmaktadır. Örneğin Panagiotopoulos (2012) sendika üyelerinin çevrim içi

faaliyetleri nasıl algıladıkları ile geleneksel üyeler ve çevrim içi takipçilerin farklılıklarını araştırmıştır. Araştırma sonucunda internet üzerinde bilgi paylaşımı ve ağ faaliyetlerini destekleyen takipçilerin özellikleri belirlenmiştir. Üyelerin çoğunluğu iş saatleri dışında etkileşime geçmek istemekte ve sendikal sadakat ve katılım düzeyleri sendikanın çevrim içi varlığı beklentisiyle ilişkili bulunmamıştır. Sendikaların yeni takipçileri ile ilgili bilgi toplamaları ve iletişim stratejileri geliştirmeleri gerektiği belirlenmiştir.

Sendikaları canlandırma stratejilerinden biri politik eylemdir. Sosyal medyanın işçi sendikaları tarafından siyasi partileri desteklemek için kullanılabilirliğini gösteren araştırmalar bulunmaktadır. Fowler ve Hagar (2013), Web 2.0 teknolojisi kapsamında ortaya çıkan araçlara yeni sosyal medya adını vermiştir. Kanada’da işçi sendikalarının 2011 yılında yapılan seçimlerde ilk defa yeni sosyal medyayı kendi seçim stratejilerini desteklemek için kullandıklarını açıklamıştır. İşçi sendikalarının geleneksel olarak yakın oldukları “Yeni Demokratik” partiyi desteklemek için yeni sosyal medyayı kullandıkları belirlenmiştir.

İşçi sendikalarının sosyal medyayı daha aktif şekilde kullanarak, politika yapıcılarını etkilemeleri gerektiğini savunan Uba ve Jansson (2020), ülkenin endüstri ilişkileri rejiminde sendikaları çevrim içi politik aktivitelere yönlendirdiğini ileri sürmektedir. Bu savı test etmek için 2007-2017 yılları arasında Avrupa işçi sendikaları konfederasyonlarının YouTube hesabındaki videolarını incelemişlerdir. Araştırma bulgularına göre korporatif rejimlerdeki kaynak zengini konfederasyonlar politik aktivizm için YouTube hesaplarını diğer rejimlerdeki konfederasyonlardan daha az kullanmaktadır. Geçiş rejimlerindeki kaynakları yetersiz olan konfederasyonlar ise sosyal partner, liberal ve devlet merkezli rejimlerdeki konfederasyonlar ile aynı düzeyde YouTube üzerinde politik mobilizasyon göstermektedir.

Hodder ve Houghton (2015), bir üniversite sendikasının Twitter hesabını incelemiştir. Tweetler 4 ay boyunca toplanmış ve sınıflandırılmıştır. Sendikanın Twitter kullanarak teknolojik gelişmeleri takip ettiği, ancak sendikanın mesajlarının içeriğinin halen geleneksel sendika iletişimi şeklinde sürdüğü ve sosyal medyanın etkileşim fırsatlarından yeterince yararlanmadığı belirlenmiştir.

Thorntwaite, Balnave ve Barnes (2017), sosyal medyayı işçi sendikalarındaki geleneksel cinsiyetçi yapının değişimini sağlayabilecek bir araç olarak değerlendirmektedir. Sendika üyelerine sendikanın sosyal medya kullanımı ile ilgili deneyimleri sorarak üyelerin cinsiyetlerine göre kullanım farklılığı olup olmadığını incelemişlerdir. Araştırma sonuçları cinsiyetten bağımsız olarak üyelerin geleneksel iletişim kanallarını tercih ettiklerini göstermektedir. Bununla birlikte kadın üyelerin de en az erkek üyeler kadar sendikanın sosyal medya hesapları ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Böylece sendika sosyal medya kullanımının kadın sendika üyelerin sendikal katılımlarını artırma potansiyeli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal medyanın uluslararası dayanışma faaliyetlerinde kullanımı ile ilgili araştırmalar da bulunmaktadır. Geelan ve Hodder (2017) Birleşik Krallık'ta kurulan Uluslararası Sendikal Dayanışma örgütünün faaliyetlerini incelemektedir. Uluslararası Sendikal Dayanışma örgütü internet ve sosyal medyanın dinamizmini kullanarak işçi sendikaları ve diğer işçi hareketleri arasında uluslararası dayanışmayı desteklemek ve teşvik etmeye çalışmaktadır. Araştırma sonucunda örgütün Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve İrlanda'da başarılı şekilde uluslararası takipçiler yarattığı belirlenmiştir.

Jansson ve Uba (2019), sosyal medya ve işçi sendikaları ile ilgili en kapsamlı araştırmalardan birini gerçekleştirmiştir. İsveç'te işçi sendikalarının yeniden canlanması sürecinde sosyal medya özellikle de Youtube kullanımı araştırılmıştır. Ayrıca diğer Avrupa ülkelerinin işçi sendikaları konfederasyonlarının yükledikleri videolar karşılaştırılmıştır. Rasgele seçilen 624 video içerik analizi ile altmış video ise derinlemesine analiz ile incelenmiştir. Araştırma sonucunda İsveç işçi sendikalarının yükledikleri videoların çoğunun mevcut üyeleri hedeflediği anlaşılmıştır. Ayrıca işçi sendikalarının videolar ile gençleri hedefledikleri ve beyaz yakalı işçi sendikalarının YouTube'u imaj yönetimi için kullandıkları belirlenmiştir.

Panagiotopoulos (2021), sendikaların dijital takipçilerini incelemekte ve bu grubun özelliklerinin örgütlenme pratiğini nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Araştırma ile ilgili veri otuz üç İngiliz işçi sendikasının Twitter hesabından toplanmıştır. Bulgular Twitter'ın paydaş katılımı ve yeni kitlelere ulaşma gibi amaçlarla örgütlenme için bir araç olduğu rolünü desteklemektedir. Ayrıca sendikaların dijital takipçilerinin özelliklerine nasıl yanıt verebileceklerini ve takipçileri ile içerik arasındaki ilişkiye dayanan bir katılım yaklaşımı geliştirebileceklerini ileri sürmektedir.

Carneiro ve Costa (2022), çevrim içi ve çevrim dışı gerçekliklerin birbiri içine geçtiğini belirtmekte ve işçi sendikalarının internet ile sosyal medyada bulunmalarının kaçınılmaz olduğunu savunmaktadır. Dijital sendikacılığı, özellikle de sosyal medyayı bir sendikal yenilenme stratejisi olarak görmekte ve sosyal medyayı emek hareketinin ötesinde daha geniş bir kitleyle bağlantı kurma ve etkileşim platformu olarak değerlendirmektedir. Brezilya, Kanada, Portekiz ve Birleşik Krallıktan 6 işçi sendikası konfederasyonunun Facebook sayfalarını analiz ederek, konfederasyonların yeni iletişim araçlarının yatay iletişim imkânları sağlamasına karşın, sendika ve sendika dışı aktörlere ulaşmasını engelleyen modası geçmiş tek yönlü iletişim modelini sürdürdüklerini belirlemiştir.

Ülkemizde ilk araştırmalar genellikle sendikaların internet sitesi kullanımı ve iletişim faaliyetleri ile ilgilidir. Örneğin Kocabaş ve Özgüler (2015), sendikaların internet sitelerini içerik analizi yöntemiyle incelemiştir. Sert (2015), araştırma bulgularında sendikaların yeni iletişim teknolojilerine uyumu büyük oranda sağladıklarını ve bu araçların örgütsel iletişime olumlu yönde katkı sağladığını belirlemiştir. Son zamanlarda sendikalar ve sosyal medya kullanımı ile ilgili çalışmalara da rastlanmaktadır. Hatta sendikalar ve sosyal medya konusunda,

kullanım amaçları, işçilerin bakışları ve etkinlik ölçümünü de kapsayan önemli bir yazın oluştuğu belirtilmelidir.

Arslan (2014), Türkiye'deki işçi sendikalarının sosyal medya eğilim ve pratikleri ile ilgili araştırmasında temsil gücü en yüksek olan 12 sendika ile görüşmeler yapmıştır. Ayrıca bu sendikaların sosyal medya hesaplarını tür ve içerik bakımından incelemiştir. Sendikaların sosyal medya kullanımına ilişkin olarak üç farklı eğilime sahip olduğunu saptamış ve sendikaların içerik üretiminde yetersiz olduklarını belirlemiştir. İstekli kategorisinde yer alan sendikaların kamuoyu oluşturma, eylemlerini duyurma ve üyeleriyle iletişim için sosyal medyayı kullandıklarını ortaya koymuştur. Benzer şekilde Durur (2019), 7 konfederasyonun Twitter hesaplarını inceleyerek sosyal medya kullanımına ilişkin istekli ve etkili kullananlar, zorunlu ve ilgisiz kullananlar şeklinde iki eğilim olduğunu ileri sürmüştür.

Kök (2018) sosyal medyanın toplumsal hareketlerde etkisini belirlemek için DİSK, KESK, TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ konfederasyonlarının sosyal medya hesaplarını incelemiştir. Twitter hesaplarını inceleyerek, kullanım özellikleri, hangi durumlarda daha fazla kullanıldığı, hangi konularda tweet atıldığı ve tweet yoğunlukları kategoriler şeklinde analiz edilmiştir. Sendikaların Twitter hesaplarından işçi sorunları, emek hareketleri gibi konularda yeterli kitleye ulaşamadıklarını belirlemiştir.

Sevgi (2018) değişik refah sistemleri bulunan Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de 10 işçi konfederasyonunun sosyal medya kullanımını incelemiştir. Konfederasyonların Twitter ve Facebook hesaplarını temel alarak, sosyal medyada oluşturdukları ağlar, bu ağlar aracılığıyla sosyal medyadaki etkinlikleri, sosyal ağlarında güç dağılımını ayrıntılı şekilde analiz etmiştir. Ayrıca Sevgi (2019), işçi sendikaları konfederasyonları açısından Facebook kullanımının etkinliğini incelemiştir. TÜRK-İŞ, DİSK ve HAK-İŞ'in resmi Facebook sayfalarını analiz ederek, Facebook etkinliklerini matematiksel olarak belirlenmiştir.

Sevgi ve Tokol (2020), sosyal medya kullanımına dair işçilerin bakış açısını değerlendirmiştir. İşçiler sendikalar için sosyal medyanın önemli bir araç olduğunu düşünmektedir. Sosyal medya işçilerin sendikaları ile iletişime geçmelerinde en kısa ve en hızlı yol olarak değerlendirilmektedir. İşçiler birçok konuda sosyal medyanın önemine vurgu yapmışlardır. Ayrıca Sevgi (2021), çeşitli sendikaların Twitter hesaplarının analizi sonucunda, sosyal medya platformlarını geleneksel iletişim araçları kadar önemli olarak belirlemiştir.

Çelik, Suveydas ve Gürses (2022) Türkiye'de en çok üyeye sahip ilk üç kamu sendikası konfederasyonu (KESK, MEMUR-SEN ve Türkiye KAMU-SEN) ile bu konfederasyonların genel başkanlarının Twitter hesapları ilgili bir ölçme aracı vasıtasıyla incelemeye tabi tutulmuştur. Bulgulara göre, araştırmaya dahil edilen sendikaların paydaşlarıyla olan etkileşim düzeyleri oldukça düşüktür.

Ülkemizde yapılan araştırmalarda daha çok Twitter ve Facebook uygulamalarına odaklanıldığı görölmektedir. YouTube video paylaşım uygulamasının işçi sendikaları tarafından kullanımı ile ilgili doğrudan bir yapılmış bir araştırma olmadığı görölmektedir. Bundan dolayı çalışmada işçi sendikalarının YouTube video paylaşım uygulamasını nasıl kullandıkları incelenecektir.

Emek hareketi ile ilgili filmler, videolar işçi sendikalarının aslında uzak olmadığı bir konudur. Tarihsel süreç içerisinde emek hareketi ile ilgili çeşitli filmlere rastlanmaktadır. İşçi sendikaları uzun süreden beri filmleri propaganda yapmak, enformasyonu yaymak ve politik aktivizmi harekete geçirmek için araç olarak kullanmaktadır. Sovyetler Birliğinde 1926 yılında çekilen Eisenstein'in sessiz filmi Grev ve Almanya'da 1929 yılında Werner Hochbaum tarafından çekilen Kardeşler filmi endüstriyel eylemler ile ilgilidir. 1930'larda filmler işçi sınıfının bir aracı haline gelmiş ve çekilen filmler işçi sınıfı kimliğinin oluşmasında değer taşımaktadır. Kısaca işçi sendikalarının film yapma konusunda uzun bir geleneği bulunmakta ve bundan dolayı YouTube videolarının hazırlanmasında bilgi sahibi oldukları söylenebilir (Jansson, Uba, 2019, s. 9).

YouTube platformunun katılımcı bir özellik göstermesi nedeniyle kullanıcılar tartışmalara aktif olarak katılabilmekte ve yeni içerikler oluşabilmektedir. Gerçekliğin sosyal yapılandırılması kuramına göre bireyler kolektif etkileşimlere dayalı olarak gerçekliği inşa etmektedir. Kurama göre gerçeklik bireyin izole şekilde anlam oluşturması sonucu değil, sosyal olarak yapılandırılmaktadır. Bununla birlikte gerçeklik kişinin içinde bulunduğu fiziksel çevreden tamamen kopuk bulunmamakta ve yapılandırılmış gerçeklik güçlü şekilde bireyin neyi bilgi olarak kabul ettiğini etkilemektedir. Bu durumda YouTube üzerindeki etkileşimlerin insanların algılamalarını nasıl şekillendirdiği önemli görölmelidir (Keskin, 2018, s. 3).

Ayrıca YouTube platformunun kendisi bir YouTube yayıncısı sendikası kurulmasına neden olması nedeniyle ilginçtir. Google şirketinin sahip olduğu YouTube sadece amatörlere hizmet etmemekte, aynı zamanda yaklaşık 100.000 profesyonel YouTube'da video yayınlamak suretiyle kazanç elde etmektedir. YouTube video seçim algoritması kullanıcıları uç ve yanlış enformasyon içeren kanallara yönlendirdiğinde bu profesyoneller için eğreti çalışma koşulları ortaya çıkmıştır. Bu koşulların yarattığı çatışma nedeniyle YouTube içerik üreticileri Youtubers sendikasını kurmuştur. Bu coğrafi olarak dağılmış platform çalışanlarının ilk kolektif eylemidir. Başarılı bir örgütlenme sürecinden sonra Alman işçi sendikası IG Metal ile Youtubers sendikası birlikte çalışmaya başlamış ve YouTube'a karşı bir kampanya başlatmışlardır (Transfer, 2020, s. 223).

Çalışma kapsamında ülkemizde işçi sendikalarının YouTube hesaplarının özellikleri, hangi konularda videolar yayınladıkları ve zaman içerisinde konular açısından videolardaki değişimler incelenecektir. İşçi sendikalarının YouTube hesaplarındaki videoların incelenmek üzere seçilmesinin nedeni, YouTube platformunda verilmek istenen mesajın daha iyi şekilde yansıtılabilmesidir.

YouTube videoları iyi bir hazırlık, örneğin konuşma metinlerinin önceden hazırlanmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla hedef kitleye verilmek istenen mesajların daha düzgün belirlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Böylece araştırmanın güvenilirliğinin arttığı ileri sürülebilir.

YÖNTEM

Çalışmanın amacı doğrultusunda YouTube videolarının incelenmesinde içerik çözümlemesi yöntemine başvurulmuştur. “İçerik çözümlemesi iletişim içeriğinin, genellikle önceden belirlenmiş sınıflamalar (kategoriler) çerçevesinde sistematik olarak gerçekleştirilmesini sağlayan bir araştırma tekniğidir” (Geray, 2014, s. 135). Kodlamalar iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı yapılarak kontrol edilmiştir.

İşçi sendikalarının YouTube kullanımına yönelik gerçekleştirilen nitel araştırmada öncelikle Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı internet sitesinden en son elde edilen veri olan 2022 Ocak ayı istatistiklerine bakılarak sendika üyesi işçilerin konfederasyonlara göre dağılımına bakılmıştır. (https://www.csgeb.gov.tr/media/88077/2022_ocak.pdf, Erişim Tarihi: 16 Mart 2022). Sendika üyesi işçi sayılarının diğer konfederasyonlara kıyasla çok büyük sayıda farkla, üç konfederasyonda toplandığı görülmüştür (TÜRK-İŞ: 1.213.439 üye, HAK-İŞ: 727.187 üye ve DİSK: 212.593 üye). (28 Ocak 2022 Resmî Gazete Sayı: 31733).

Daha sonra bu konfederasyonlara bağlı üye sendika listelerine ulaşılmış (<https://www.csgeb.gov.tr/sendikalar/isci-isveren/#> Erişim Tarihi: 16 Mart 2022) ve bütün bu sendikaların Youtube kanalları olup olmadığı araştırılmış ve aşağıdaki listeler oluşturulmuştur (www.youtube.com, Erişim Tarihi: 20 Mart 2022).

Tablo 1: Türk-İş Üye Sendika Sayısı: 33

No	Sendika İsmi	Video Sayısı	Youtube Kanalı Açılış Tarihi	Görüntülenme Sayısı	Abone Sayısı
1	Petrol İş	461	31 Ekim 2011	111,696	360
2	Tek Gıda İş	278	29 Aralık 2016	108,370	679
3	Türk Metal	239	25 Nisan 2011	476,951	2.000
4	Genel Maden İş	158	24 Ekim 2017	3,519	26
5	Türkiye Sağlık-İş	136	3 Eylül 2015	76,332	1440
6	Güvenlik İş	117	4 Aralık 2017	134,571	963
7	Tez Koop İş	100	13 Ağustos 2012	195,491	28.000
8	Türk Harb İş	57	14 Kasım 2012	132,283	411
9	Şeker-İş	69	8 Aralık 2019	24,500	593
10	Yol İş	55	17 Ekim 2014	42,561	342
11	Tarım İş	47	2 Mayıs 2015	39,365	112
12	Koop İş	31	2 Ocak 2017	14,730	95
13	Ağaç İş	30	25 Şubat 2012	3,612	9
14	Tes İş	29	26 Şubat 2018	2,483	7
15	Demiryol İş	29	25 Ocak 2007	20,043	13
16	Türk Deniz-İş	28	30 Ocak 2017	3,507	0
17	Teksif	22	23 Kasım 2018	22,442	147
18	Tümtis	21	5 Kasım 2012	8,153	52

19	T. Orman – İş	19	11 Kasım 2011	29,186	93
20	Tgs	17	16 Ağustos 2013	6,495	86
21	Belediye iş	16	11 Ocak 2022	350	16
22	Kristal İş	15	31 Aralık 2012	6,622	32
23	Deriteks	14	4 Mayıs 2015	3,980	10
24	Hava İş	13	12 Aralık 2014	7,209	24
25	Toleyis	12	14 Mart 2017	12,633	65
26	Dok Gemi İş	5	24 Mart 2016	1,356	8
27	Çimse İş	3	28 Nisan 2016	1,004	5
28	Haber İş	3	22 Mart 2013	13,771	11
29	Basisen	2	17 Ekim 2017	148	1
30	Basın İş	1	29 Nisan 2020	34	3
31	Türk Maden-İş	-	-	-	-
32	Selüloz İş	-	-	-	-
33	Bass	-	-	-	-

Tablo 2: Hak-İş Üye Sendika Sayısı: 20

No	Sendika İsmi	Video Sayısı	Youtube Kanalı Açılış Tarihi	Görüntülenme Sayısı	Abone Sayısı
1	Öz Orman İş	146	8 Ocak 2021	19,165	164
2	Enerji İş	86	20 Mart 2015	83,805	883
3	Öz Sağlık İş	68	20 Aralık 2017	110,668	2240
4	Öz İplik İş	67	30 Eylül 2011	29,242	299
5	Öz Taşıma İş	49	29 Mayıs 2017	8,797	70
6	Öz Gıda İş	40	10 Şubat 2014	25,995	434
7	Liman İş	30	29 Ekim 2011	2,209	54
8	Özçelik İş	29	6 Aralık 2012	9,540	90
9	Öz Ağaç İş	29	26 Mayıs 2016	10,756	50
10	Öz Büro İş	9	25 Eylül 2020	100,803	1370
11	Öz Petrol İş	4	19 Şubat 2022	38	0
12	Öz İletişim İş	3	3 Ağustos 2020	134	5
13	Öz Güven Sen	1	22 Temmuz 2015	13	9
14	Hizmet-İş Tüm Belediye ve Genel Hizmet İşçileri Sendikası	174	1 Ağustos 2016	58,893	539
15	Oleyiş, Türkiye Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası	-	-	-	-
16	Öz İnşaat İş	-	-	-	-
17	Öz Maden İş	-	-	-	-
18	Medya İş	-	-	-	-
19	Öz Finans İş	-	-	-	-
20	Öz Toprak İş	-	-	-	-

Tablo 3: Disk Üye Sendika Sayısı: 21

No	Sendika İsmi	Video Sayısı	Youtube Kanalı Açılış Tarihi	Görüntülenme Sayısı	Abone Sayısı
1	Birleşik Metal İş	328	21 Şubat 2013	134,010	372
2	Nakliyat İş	101	1 Şubat 2012	31,427	172
3	Lastik İş	98	21 Haziran 2019	51,431	1390
4	Sosyal İş	40	21 Şubat 2014	19,784	55
5	Dev Sağlık İş	32	13 Aralık 2011	18,950	70
6	Enerji Sen	17	28 Aralık 2012	3,049	13
7	Basın İş	14	17 Temmuz 2014	2,106	43
8	Gıda İş	9	21 Ekim 2014	350	1

9	Dev Maden Sen	8	1 Kasım 2013	1.666	4
10	İletişim İş	7	19 Eylül 2019	189	6
11	Genel İş	3	20 Haziran 2016	733	6
12	Limter İş	3	20 Ağustos 2021	47	1
13	Dev Turizm İş	3	2 May 2012	202	4
14	Sine Sen	1	30 Nisan 2021	932	44
15	Cam Keramik İş	1	27 Nisan 2012	149	0
16	Dev Yapı İş	1	6 Haziran 2021	25	0
17	Güvenlik Sen	1	16 Mart 2015	326	3
18	Birleşik Tarım Orman İşçileri Sendikası	-	-	-	-
19	Tekstil İşçileri Sendikası	-	-	-	-
20	Banksen, Devrimci Banka ve Sigorta İşçileri Sendikası	-	-	-	-
21	Tümka İş	-	-	-	-

Böylece bu üç konfederasyonun en çok Youtube videosuna sahip olan sendika listesine ulaşılmıştır (TÜRK-İŞ, Petrol iş 461 video / DİSK, Birleşik Metal İş 328 video, HAKİŞ, Hizmet iş 174 video). Buradan hareketle hem en çok üyeye sahip konfederasyona bağlı olması hem de en yüksek YouTube video sayısına sahip olmasından dolayı toplanacak verinin zenginliği göz önüne alınarak TÜRK-İŞ'e bağlı Petrol İş Sendikası YouTube kanalı, analiz için seçilmiştir. Petrol-İş YouTube kanalı 31 Ekim 2011 tarihinde açılmış ve 461 video içermektedir. Bu videolar 111.696 kere izlenmiş ve kanala 360 hesap abone olmuştur. Petrol-İş sendikasının web sayfasında Facebook ve Twitter hesaplarına bağlantı bulunmaktayken, YouTube hesabına bağlantı bulunmamaktadır.

Petrol İş, 70 yıllık bir sendika olarak yaklaşık 40.000 üyeye sahiptir. Marmara bölgesinde yedi olmak üzere Türkiye'nin her bölgesinde ikişer şubesi bulunan bir sivil toplum kuruluşudur. Örgütlü olduğu yaklaşık doksan işyerinin yarısı küresel sermaye şirketleridir. Petrol İş sendikasının anatüzüğü 2. maddesinde sendikanın amaçları sayılmaktadır. Sendikanın amaçları tüm çalışanlar ve üyeleri için adaletli bir ücret, beden ve ruh sağlıklarının korunması, sosyal güvenlik sisteminin ve adil gelir dağılımı politikalarının geliştirilmesi, ayrımcılığın önlenmesi, ulusal ve uluslararası dayanışmanın desteklenmesi, işsizlik ve yoksullukla mücadele, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi, kadın, çocuk ve engelli çalışanların korunması, ülke ve dünya barışının korunması ile çevrenin korunması konusunda çalışmalar yapmak şeklinde özetlenebilir (Petrol İş Anatüzüğü, 2019, s. 14-15).

BULGULAR

Araştırma ile ilgili analizler MAXQDA 2022 programı kullanılarak yapılmıştır. Videoların kodlanması ile ilgili çeşitli bilgilerin verilmesi gerekmektedir. Bazı videoların isim, açıklayıcı yazı ve görüntüleri içerikleri hakkında tam bilgi vermediğinden, diğer videoların çekildiği mekânlarla eş olanlar belirlenip birlikte gruplanmıştır. Aynı mekânlarda farklı kişi ve konuların ele alındığı videoların art arda paylaşıldığı da görülmüştür. Kodlamalar video

içeriklerine sadık kalınarak gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple aynı mekânlarda çekilen videolara, verdikleri farklı içerik ve mesajlar göz önüne alınarak farklı kodlamalar da yapılmıştır.

Konu bütünlüğünün video içeriklerinden anlaşılamadığı durumlarda videonun açıklamalar kısmında yer alan bilgilerden yararlanılarak kodlamalar gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında kodlamalar yapılırken bazı eylemlerin iç içe geçmiş olmasından ötürü (her kamuoyunu bilgilendirmenin bir konuşma içermesi veya örgütlenme hakkını elde etmek için yapılan eylemlerin kamuoyu oluşturma amacı taşıması gibi), videolarda yer alan eylemlerin ana amaçlarına odaklanılmıştır. Örneğin ağır çalışma koşulları ve/veya artan kazalarla ilişkili olarak gerekli iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin alınmaması sebepleri ile yapılan eylemler “haklar” kodu altına alınırken, toplu pazarlıklarda önerilen toplu iş sözleşmesi maddeleri üzerinde mutabakata varılmaması sebebi ile gerçekleşen eylemler “kamuoyu oluşturma” kodu altında belirtilmiştir.

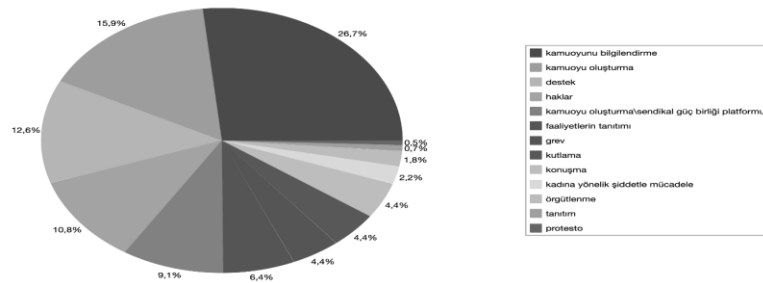
İşçi Sendikalarının Youtube Kanallarının Genel Olarak Değerlendirilmesi

Önceki kısımda ülkemizdeki üç işçi sendikası konfederasyonuna bağlı işçi sendikalarının YouTube hesapları ile genel bilgiler verilmiştir (Tablo 1-2-3). Bu tablolardan yola çıkarak işçi sendikalarının video paylaşımları ile ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. İlk açılan ve en çok izlenme oranına sahip YouTube hesabı Türk-Metal işçi sendikasına aittir (476.951). Tez Koop İş sendikası ise 28.200 hesap ile en yüksek abone sayısına sahiptir. Hâlihazırda on üç işçi sendikasının YouTube hesabı bulunmamaktadır. Bunun dışında bazı işçi sendikalarının merkezlerinin YouTube kanalı yokken, şubelerin olabilmektedir. Farklı isimlerle iki YouTube kanalı olan işçi sendikalarına da rastlanmıştır.

Petrol İş Sendikasının YouTube Kanalı

Petrol-İş YouTube kanalındaki videolar öncelikle konuları bakımından incelenmiştir. Videolar konu olarak “kamuoyunu bilgilendirme, kamuoyu oluşturma, destek, haklar, sendikal güç birliği platformu, faaliyetlerin tanıtımı, grev, kutlama, konuşma, kadına yönelik şiddetle mücadele, örgütlenme, tanıtım ve protesto” şeklinde sınıflandırılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1: YouTube Video Konuları

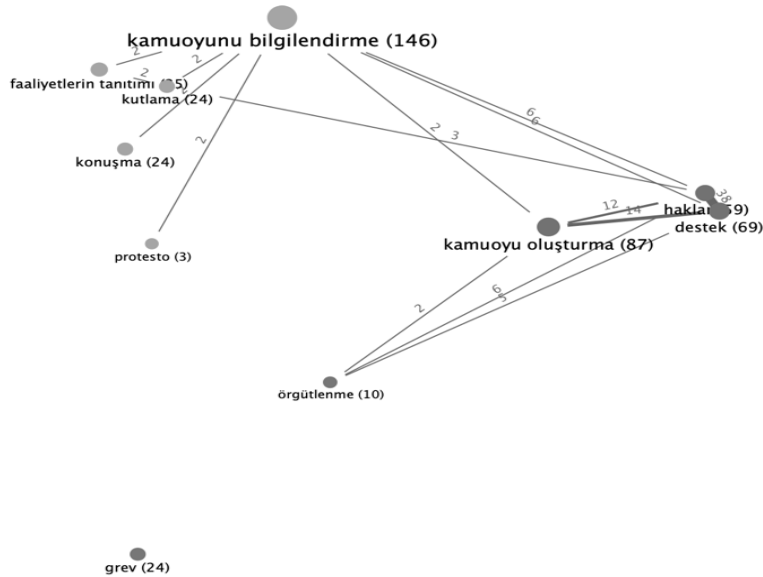
Bilindiği üzere sendikaların en önemli işlevlerinden birisi üyelerine destek olmaktır. Sendikanın Youtube kanalından ‘destek’ kodu ile kodlanan bölümlerden oluşturulan kelime bulutuna bakıldığında, ilgili sendikanın eylemlerinin, en çok yer aldığı işyeri en büyük boyutta olmak üzere, örgütlü olduğu pek çok işyerinde işçi eylemlerinde destek olmak üzere yer aldığı görülmektedir.

Şekil 4: Haklar Kodu Altındaki Kelime Bulutu

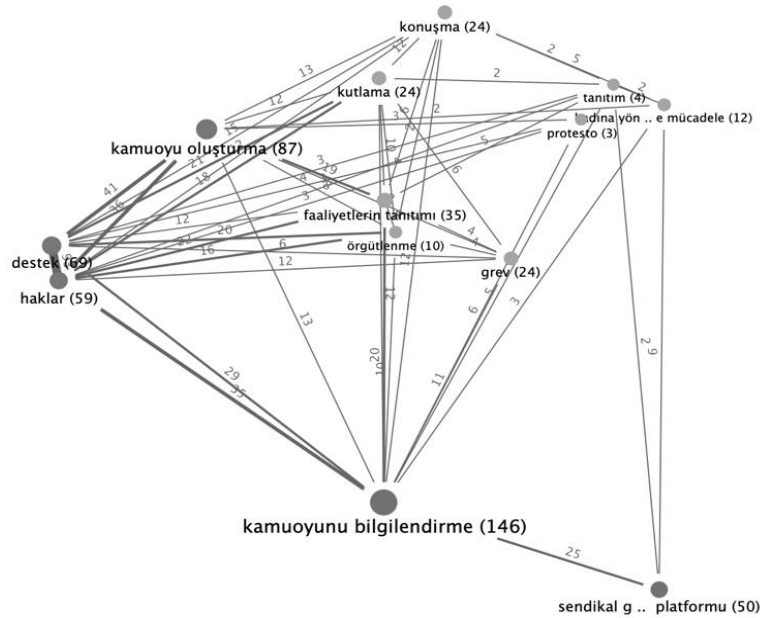
Haklar kodu altında yer alan video başlıkları incelendiğinde sendikanın sosyal medyaya ilişkin içerik üretiminde oldukça çeşitlilik içeren istekli bir yapıda olduğu göze çarpmaktadır. Örgütlü olduğu ya da örgütlenmek istediği iş yerleri aracılığıyla işçi hakları konusunda etkin faaliyette olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Şekil 5: Kod Haritası

Kod haritasında da görüldüğü üzere video içerikleri, kamuoyunu bilgilendirme, kamuoyu oluşturma ve grev temaları altında birleşmiştir. Kamuoyunu bilgilendirme teması altında faaliyet tanıtımları, başarı ve kutlama, protestolar ve sendika yöneticilerinin konuşmalarını içeren paylaşımları özellikle üyesi olmayan kitleyi bilgilendirmek için sendikanın YouTube kanalı aracılığıyla duyurduğu gözlenirken; kamuoyu oluşturma teması altında bir hakkın ihlal edilmesine ilişkin uyuşmazlıklarda (haklar kodu) ya da menfaat uyuşmazlıklarında sendikanın gösterdiği destek davranışlarının (destek kodu) ele alındığı gözlenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi kamuoyunu bilgilendirme eylemleri ile kamuoyu oluşturma amaçlı gerçekleşen eylemlerin, bir eylemin birçok amaç içermesinden ötürü, iç içe geçmiş olduğu açıktır. Grev teması ise, yalnızca o iş yerinde yetkili sendika üyesi kişiler ile ilişkili bir eylem olarak, kamuoyu etkileşiminden ayrı sınıflandırılmıştır.

Şekil 6: Kod İlişkilerinin Analizi (Kodların Birbirine Yakınlığı)

Tablo 4: Kod İlişkileri Tablosu

Code System	haklar	kam...	dest...	kutl...	kam...	örgü...	kon...	prot...	faali...	grev	tanit...	sen...	kadi...
📌 kutlama	3	2	1	1	1	1	1		2				
📌 konuşma	1	2		1									
📌 destek	38	6	1	14	5		1			1			
📌 örgütlenme	6		5	1	2								
📌 haklar		6	38	3	12	6	1	1					
📌 faaliyetlerin tanıtımı		2		2									
📌 grev			1										
📌 protesto	1	2	1										
📌 tanıtım													
📌 kamuoyu oluşturma	12	2	14	1		2							
📌 sendikal güç birliği platformu													
📌 kamuoyunu bilgilendirme	6		6	2	2		2	2	2				
📌 kadına yönelik şiddetle mücadele													

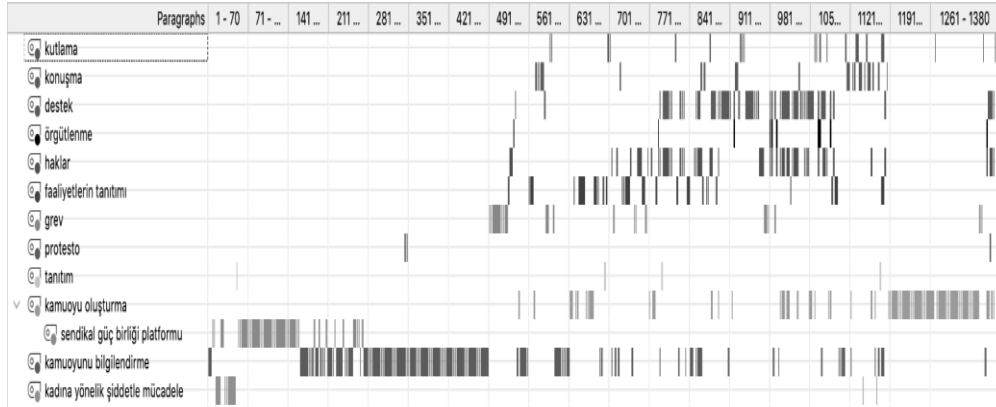
Video içeriklerinde yer alan konuların birbirleri ile ilişki frekanslarının, çizgi kalınlıkları ile belirtildiği kod ilişkileri haritasında görüleceği üzere hem kamuoyunu bilgilendirme hem de kamuoyu oluşturma amaçlı gerçekleştirilen faaliyetler arasında en çok sırasıyla, uyuşmazlıklarda destek ve işçi haklarının savunulması konularının yer aldığı görülmektedir. Ayrıca örgütlenme, grev ve faaliyet tanıtımı ile ilgili konular da kamuoyunu etkilemek ve biçimlendirmek amacıyla kullanılmaktadır.

Aynı verilerin frekans sayılarının yer aldığı kod ilişkileri tablosuna bakıldığında da en çok haklar konusunda sendikal desteğin verilerek kamuoyu oluşturma amacına ulaşılmaya çalışıldığı da özellikle dikkat çekmektedir.

Zaman İçerisinde Youtube Kanalı Videoları

Petrol-İş YouTube kanalının açıldığı ilk yıl, videoların çoğunlukla kamuoyunu bilgilendirme amaçlı içeriklere sahip olduğu göze çarparken, sonraki yıllarda konuların artıp çeşitlendiği gözlenmiştir (Şekil 7).

Şekil 7: YouTube İçeriklerinin Zaman İçerisinde Gelişimi

2017 yılından sonra ise sendikanın yapılan faaliyetlerin tanıtımına ağırlık verdiği ve sosyal medya kullanım tekniklerinin de daha profesyonelleştiği görülmektedir. 2017 yılından sonra yüklenen videolarda yorum sekmesi açık olduğu halde hiç yorum bulunmaması dikkat çeken bir konudur. YouTube kanalının açıldığı tarihten, sekiz yıl sonra videolara yorum yazıldığı görülmüştür. Sendikanın YouTube kanalını daha etkin kullanmasına yönelik kullanıcı yorumları da gözlenmiştir. Örneğin, "Bu açıklamayı biz yerel basından en kısa sürede öğrendik izledik sendikamızın sosyal medyayı daha verimli ve daha hızlı kullanması temennisiyile. Unutmayalım Sırada PETKİM var Aliğa Şubesi inşallah dikkate alır" şeklindeki yorum, etkin sosyal medya kullanımına işaret etmektedir.

İlk profesyonel (montajlı) video örneğine 2017 yılında, YouTube kanalı açıldıktan yedi yıl sonra rastlanmıştır. Daha sonraki videolarda, kayan yazı, foto-klip ve müzik ekleme gibi görsel ve işitsel araçların kullanılarak söz konusu kitle iletişim

araçlarının etkisinin arttırılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. YouTube kanalının açılmasından sekiz yıl kadar sonra izlenme oranlarının ilk defa iki binli rakamlara çıktığı görülürken, on yıl sonra da; 2021 yılı ortalarında, video açıklamalarında ilk defa “hashtag” (#) kullanıldığı görülmüştür.

Petrol-İş sendikasının YouTube kanalındaki videoların hedefinin, büyük ölçüde mevcut üyeler olduğu görülmektedir. Sendikacılığın yeniden canlanması için, üye olmayanları da örgütleme çabaları gerekliliğinden de söz edilmektedir. Bu bağlamda az sayıda videonun kadınlara yönelik olduğu belirtilebilir. Bu videolar da ağırlıklı olarak 8 Mart Dünya Kadınlar günü kutlamaları ve kadına yönelik şiddet ile ilgilidir. Doğrudan; genç ve eğreti istihdam edilenleri sendika üyeliğine yönlendirmeyi hedefleyen bir video bulunmamaktadır. Böylece sendikanın kanalı, mevcut üyelerine yönelik kullandığı ve sendika içi demokrasi anlamında faydalı olabileceği ileri sürülebilir.

Sendikanın kendini tanıtmayı ve imajını aktarmayı hedefleyen videoların sayısı da oldukça azdır. “Sendika Geleceğindir fragmanı” başlıklı videoda çeşitli sinema ve dizi sanatçıları görülmekte ve ancak herhangi bir konuşma içeriği bulunmamaktadır. Bundan başka başkan değişiminden sonra yeni başkan ile yapılan bir görüşmede sendikanın durumunun ele alındığı görülmektedir. Ayrıca sendika eğitim tesisinin açılışı ve iş sağlığı ve güvenliği haftası nedeniyle yapılan tiyatro gösterisi ile ilgili videolar da bulunmaktadır. Sendikanın sadece dört video ile imajını şekillendirmeye çalıştığı ileri sürülebilir.

SONUÇ

Örgütlerin sosyal medya kullanım amaçları çok çeşitlidir ve sosyal medyanın sadece iletişim amacıyla kullanılmadığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda örgütler sosyal medya strateji ve politikalarını, bütünsel politikalarına uyumlaştırmakta ve sosyal medyayı üye bağlılıklarını arttıracak şekilde düzenlemektedirler. Ayrıca yeni üyeler bulmak için ve mevcut üyelerin devamlılığını sağlamak üzere kullanılmaktadırlar.

Genel olarak Petrol-İş sendikasının sosyal medyanın önemli araçlarından biri olan YouTube’u etkin kullanmadığı söylenebilir. Günümüzde ana akım medya kadar etkili olabilen ve özellikle genç insanların ilgisini çekmek için kullanılan canlı yayınlara, sendikanın YouTube kanalında hiç rastlanmaması dikkat çekicidir. Ayrıca izlenme oranlarının artmasına yönelik yeni tekniklerin kullanılmasının kanal açıldıktan yıllar sonra gerçekleşmesi de bunu doğrular niteliktedir. Öte yandan videoların altındaki açıklamaların birkaç cümle ile sınırlı kalarak okumayı kolaylaştırması, izleyici dostu bir sosyal medya kanalı olduğu izlenimini vermektedir.

Sendikaların YouTube istatistikleri değerlendirilirken oldukça ilginç veriler ile de karşılaşmıştır. Sine-Sen, Medya-İş gibi basın/yayın, görsel sanatlar ile ilgili sendikalar, YouTube kanalı olmayan ya da oldukça az sayıda aboneye sahip olan sendikalar içinde yer alırken diğer yandan Türk Harb İş gibi askeri iş yeri

örgütlenmesi olan sendikaların, mobil uygulamaya dahi sahip olmaları bunlardan sadece birkaçıdır.

Gelecek araştırmalarda üye sayısı ile izlenme oranları arasındaki ilişkiye bakılabileceği gibi, yine izlenme oranları ile video içerik ve montaj teknikleri arasındaki ilişkilere odaklanılması da YouTube bağlamında, sendikaların etkin sosyal medya yönetimleri açısından katkı sağlayacaktır. 2017 yılından sonra yüklenen videolarda, yorum kısmı açık olduğu halde hiçbir yorum bulunmaması dikkat çekmekte ve ileriki araştırmalar için söz konusu durumun nedenlerinin araştırılması da önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Anand, R. (2010). *Recruiting with social media: Social media's impact on recruitment and HR*. Pearson Education.

Arklan, Ü., & Kartal, N. Z. (2018). Y Kuşağının İçerik Tüketicisi Olarak Youtube Kullanımı: Kullanım Amaçları, Kullanım Düzeyleri ve Takip Edilen İçerikler Üzerine Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 929-965.

Arslan, G. (2014). *Türkiye'deki işçi sendikalarının sosyal medya kullanımları*. (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Barnes, A., Balnave, N., Thornthwaite, L., & Manning, B. (2019). Social media: Union communication and member voice. In *Employee voice at work* (pp. 91-111). Springer, Singapore.

Carneiro, B., & Costa, H. A. (2020). Digital unionism as a renewal strategy? Social media use by trade union confederations. *Journal of Industrial Relations*, 0022185620979337.

Çelik, İ., Suveydas, E., & Gürses, F. (2022). Kamu Sendikacılığında Sosyal Medya Kullanımı: Sendika-Paydaş Etkileşimi Üzerine Bir Analiz. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 175-190.

Dupuis, J., Coutu, J., & Laneuville, O. (2013). Application of linear mixed-effect models for the analysis of exam scores: Online video associated with higher scores for undergraduate students with lower grades. *Computers & Education*, 66, 64-73.

Durur, D. A. (2019). *Türkiye'de sendikaların sosyal medya kullanımı*. (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Fowler, T., & Hagar, D. (2013). "Liking" your union: unions and new social media during election campaigns. *Labor Studies Journal*, 38(3), 201-228.

Gabriel, R., & Röhrs, H. P. (2017). *Social Media*. Springer Berlin Heidelberg.

Geelan, T., & Hodder, A. (2017). Enhancing transnational labour solidarity: the unfulfilled promise of the Internet and social media. *Industrial Relations Journal*, 48(4), 345-364.

Geray, H. (2014). Toplumsal araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlere giriş. Umuttepe Yayınları.

Güler, C. (2016). Sendikal Canlanma Stratejileri Kapsamında Örgütlenme Modelinin Uluslararası Nitelik Kazanması: ITUC Küresel Örgütlenme Akademisi. *Emek Araştırma Dergisi*, 2, 89-116.

Hodder, A., & Houghton, D. (2015). Union use of social media: a study of the University and College Union on Twitter. *New Technology, Work and Employment*, 30(3), 173-189.

https://www.csgb.gov.tr/media/88077/2022_ocak.pdf, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022.

<https://www.csgb.gov.tr/sendikalar/isci-isveren/#> Erişim Tarihi: 6 Mart 2022.

<https://www.youtube.com>, Erişim Tarihi: 10 Mart 2022.

İlhan, E., & Aydoğdu, A. G. (2019). Youtube Kullanıcılarının Kullanım Motivasyonlarının İncelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 1130-1153.

Jansson, J., & Uba, K. (2019). *Trade unions on YouTube: online revitalization in Sweden*. Springer Nature.

Keskin, B. (2018). What do YouTube videos say about public education?. *SAGE Open*, 8(1), 2158244018757831.

Kocabaş, F., & ÖZGÜLER, V. C. (2015). Türkiye’de Sendikaların Web Sitelerinin İçerik Analizi Yoluyla İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 157-194.

Kök, H. (2018). *Alternatif kamusal alan üretiminde sosyal medyanın gücü: İşçi sendikaları üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Meek, D. (2012). YouTube and social movements: A phenomenological analysis of participation, events and cyberplace. *Antipode*, 44(4), 1429-1448.

Moghavvemi, S., Sulaiman, A., Jaafar, N. I., & Kasem, N. (2018). Social media as a complementary learning tool for teaching and learning: The case of youtube. *The International Journal of Management Education*, 16(1), 37-42.

Niebler, V. (2020). 'YouTubers unite': collective action by YouTube content creators. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 26(2), 223–227. <https://doi.org/10.1177/1024258920920810>.

Panagiotopoulos, P. (2012). Towards unions 2.0: rethinking the audience of social media engagement. *New Technology, Work and Employment*, 27(3), 178-192.

Panagiotopoulos, P. (2021). Digital audiences of union organising: A social media analysis. *New Technology, Work and Employment*, 36(2), 201-218.

Petrol İş (2019). Petrol İş Anatüzüğü Petrol İş.

Schmidt, J. H. (2018). *Social media*. Wiesbaden: Springer VS.

Schwemmer, C., & Ziewiecki, S. (2018). Social media sellout: The increasing role of product promotion on YouTube. *Social Media+ Society*, 4(3), 2056305118786720.

Yılmaz Sert, N. (2015). Sendikalarda Yeni İletişim Teknolojilerinin Kullanımı ve Örgütsel İletişim Faaliyetlerine Etkisi. *Selçuk İletişim*, 8(4), 104-130.

Sevgi, H. (2018). *Sosyal Medya ve Sendikalar: Almanya, Fransa, Hollanda, Polonya ve Türkiye Örneği Üzerine Bir Sosyal Ağ Analizi Araştırması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Sevgi, H. (2019). Sosyal Medya ve Sendikalar: Facebook Etkinlik analizi. *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 21(1), 57-72.

Sevgi, H. (2021). Katılımcı Kültür Bağlamında Kamu Görevlileri Konfederasyonları ile İşçi Konfederasyonlarının Karşılaştırmalı Sosyal Medya Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 69(2).

Sevgi, H., & Tokol, A. (2020). Sendikaların Sosyal Medya Kullanımına İşçilerin Bakışı: Bursa ve Kırklareli Örneği. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 79, pp. 299-328).

Thornthwaite, L., Balnave, N., & Barnes, A. (2018). Unions and social media: Prospects for gender inclusion. *Gender, Work & Organization*, 25(4), 401-417.

Uba, K., & Jansson, J. (2021). Political campaigns on YouTube: trade unions' mobilisation in Europe. *New Technology, Work and Employment*, 36(2), 240-260.

Yayın Geliş Tarihi: 15.10.2021
Yayına Kabul Tarihi: 19.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1010261

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 779-800
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

PSYCHOMETRIC EVALUATION OF THE TURKISH VERSION OF THE SELF-PRESENTATION TACTICS SCALE^{1,2}

Özlem Serap ÖZKAN*
Gülşah DURNA**
Arzu ARAZ***

Abstract

The current study aimed to adapt the Self-Presentation Tactics Scale (SPTS; Lee et al., 1999) into Turkish and to evaluate its psychometric properties. Accordingly, two studies were conducted. In the first one, the factor structure of SPTS was tested in a sample of 346 adults with exploratory factor analysis (EFA), which revealed a distinct structure explaining 58.14% of the variance from the 12-factor original scale. The findings showed that a nine-factor model including 50 items presented the best fit with the following factors: ingratiation, apology, exemplification, disclaimer, intimidation, excuse/justification, enhancement, self-handicapping, blasting/entitlement. In the second study, a sample of 653 college students completed SPTS and Revised Self-Monitoring Scale (RSMS). The second-order nine-factor solution was uncovered by confirmatory factor analysis (CFA). In addition, internal consistency and test-retest reliability analyses showed significant correlation coefficients. The criterion-related validity was also proved with significant correlations between SPTS and RSMS. These results verify that the SPTS is a valid and reliable measure to assess self-presentation tactics for the adult population in Turkey.

Keywords: *Self-presentation tactics, Assertive, Defensive, Reliability, Validity.*

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özkan, Ö. S., Durma, G., Araz, A. (2022). Psychometric evaluation of the Turkish version of the self-presentation tactics scale. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 779-800.

¹ This research was approved by Dokuz Eylül University Faculty of Letters Ethics Committee in 09.11.2018.

² The first study of this research was presented as a poster presentation at the 16th European Psychology Congress with the title "The Turkish Adaptation of Self-Presentation Tactics Scale: Preliminary Results".

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-1914-750X, o.se.ozkan@gmail.com.

** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-6335-4928, gulsahdrn@gmail.com.

*** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-7510-917X, a.araz@deu.edu.tr.

BENLİK SUNUMU TAKTİKLERİ ÖLÇEĞİ'NİN TÜRKÇE UYARLAMASININ PSİKOMETRİK DEĞERLENDİRMESİ³

Öz

Bu çalışma, Benlik Sunumu Taktikleri Ölçeği'ni (BSTÖ; Lee et al., 1999) Türkçe'ye uyarlamayı ve ölçeğin psikometrik özelliklerini değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, iki ayrı çalışma yürütülmüştür. İlk çalışmada, ölçeğin faktör yapısı 346 yetişkinden oluşan örneklem ile incelenmiştir. Açımlayıcı faktör analizi (AFA) bulguları, 12 faktörlü orijinal ölçek yapısından farklı olarak varyansın % 58.14'ünü açıklayan bir yapıyı ortaya koymuştur. Bulgular, en uyumlu modelin 50 madde ve dokuz faktörden oluşan yapı olduğunu göstermiştir: kendini sevdirmeye, özür dileme, örnek olma, ön açıklama, göz korkutma, mazeret bildirme/meşrulaştırma, öne çıkarma, kendini engelleme, hak iddia etme/ hor görme. İkinci çalışmada, 653 üniversite öğrencisinden oluşan örneklem BSTÖ ve Gözden Geçirilmiş Kendini Ayarlama Ölçeğini (GGKAÖ) doldurmuştur. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçları, ikinci düzey dokuz faktörlü yapıyı desteklemiştir. Bunun yanı sıra, iç tutarlılık ve test-tekrar test güvenilirlik analizleri sonucunda anlamlı korelasyon katsayıları bulunmuştur. BSTÖ ve GGKAÖ arasındaki anlamlı korelasyon ölçüt bağıntılı geçerliliğin varlığını kanıtlamıştır. Bu bulgular, BSTÖ'nün iddiacı ve savunucu benlik sunumu taktiklerini değerlendiren geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu ve Türkiye'deki yetişkin popülasyonu için kullanılabileceğini doğrulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Benlik sunumu taktikleri, İddiacı, Savunucu, Güvenirlik, Geçerlik

INTRODUCTION

Every person has different ways of reflecting themselves to others. Self-presentation is defined as “the process by which individuals attempt to control the impressions others form of them” (Leary & Kowalski, 1990, p. 34). Self-presentation tactics may vary from one person to another and from one situation to another depending on the intention of individuals. Some people may talk about their personal successes, while others use group performances for creating positive impressions. On the other hand, people sometimes prefer to make negative impressions by using specific tactics such as intimidating others.

Self-presentation behavior emerges in many different interactions at any time in life from job interviews to romantic relationships (e.g., Fullwood et al., 2016; Øverup & Neighbors, 2016; Sandal et. al., 2014). Recent studies show that people especially use these tactics while interacting through some social media platforms (e.g., Gever & Okoro, 2020; James et al., 2020). Considering this wide area of use,

³Bu araştırma, DEU Edebiyat Fakültesi Etik Komisyonunun 09.11.2018 tarihli kararıyla, etik olarak uygun bulunmuştur.

the importance of classifying and measuring self-presentation tactics becomes more apparent.

Scholars have been using various classifications for self-presentation behaviors. A well-known classification, which was suggested by Tedeschi and Norman (1985 as cited in Schütz, 1998), points to two categories, namely assertive and defensive behaviors. Assertive self-presentation can be defined as creating a particular identity for others, while defensive self-presentation refers to reestablishing a positive identity that is spoiled. A similar distinction was also used by Arkin (1981) for acquisitive and protective behaviors. While the former is parallel to assertive self-presentation and implies seeking social approval, the latter can be matched with defensive self-presentation in terms of avoiding disapproving behaviors. In a similar manner, Roth et al. (1988) introduced attributive tactics (affirm the positive) vs. repudiative tactics (deny the negative).

Related literature indicates that there are different scales that measure self-presentation behavior. However, most of these scales were criticized due to various methodological and conceptual problems. For instance, the scale developed by Roth et al. (1988) was not clear in terms of whether it measures values or behavior (see, Lee et al., 1999, for discussion). In spite of the fact that there are some other scales that evaluate a certain aspect of self-presentation, they do not directly aim to measure self-presentation tactics (e.g., Crowne & Marlowe, 1964; Fenigstein et al., 1975; Syner, 1974).

Unlike the above mentioned, the SPTS, which was developed by Lee et al. (1999), stands out with the aim of covering a wide range of self-presentation. The scale assesses 12 different tactics under two main subscales which are assertive and defensive tactics. The assertive tactics include seven subscales: intimidation, ingratiation, supplication, enhancement, entitlement, exemplification and blasting. The defensive tactics consist of five subscales which are apology, justification, excuse, self-handicapping and disclaimer. Among assertive tactics, intimidation refers to spreading fear to get respect from others or to be seen as powerful. Ingratiation is simply defined as flattering others to be liked. Supplication can be defined as using one's own vulnerabilities to get help from others. Enhancement is (over)emphasizing the value of one's achievements. Entitlement is taking all the credit for achievements. Exemplification is trying to be a good example to others. Blasting is the way of looking better by saying negative things about other people (Hart et al., 2017).

Among defensive tactics, apology refers to admitting the responsibility for the harm and expressing the guilt (Tedeschi & Lindskold, 1976 as cited in Lee et al., 1999). Another tactic is justification which is used when people accept some responsibility for negative behavior and try to provide explanations for that behavior (Scott & Lyman, 1968). Excuse is denying liability for unfavorable circumstances (Tedeschi & Lindskold, 1976 as cited in Lee et al., 1999). Self-handicapping is hindering persons' own success to prevent other people from making dispositional

attributions for failure (Berglas & Jones, 1978). Disclaimer is offering explanations for poor performance beforehand (Hewitt & Stokes, 1975).

Previous studies emphasize the clear differences between cultures in terms of relations to other people (Kagıtcıbaşı, 2005; Mayer et al., 2012). As commonly known, Turkish culture relies on autonomous and relational nature, which refers to “*a combination, or coexistence, of individual and group (family) loyalties*” (Kagıtcıbaşı, 1996, p. 89). Considering this unique cultural structure of Turkey, it can be anticipated that the perception and use of self-presentation tactics in Turkey may differ from other cultures.

Previous studies point out a cultural variation in terms of reflecting self-presentational behaviors (Kim & Papacharissi, 2003, Zhao & Jiang, 2011). For instance, the comparison of 100 Turkish and U. S. adolescents’ Facebook profiles indicated that Turkish adolescents use more exemplification strategies while U. S. adolescents use self-promotion strategies more frequently in their Facebook posts (Boz et al., 2016). Although the contribution of these studies is highly valuable, most of them depend on the qualitative analysis of participants’ social media profiles. Therefore, supporting these findings with self-report measurements provides more comprehensive and objective information about self-presentation. It is thus crucial to introduce a scale that covers a wide range of self-presentation tactics into Turkish. Accordingly, we aimed to adapt the SPTS, which covers both positive and negative presentations of self into Turkish.

In accordance with this purpose, two main studies were undertaken. In the first study, the construct validity and reliability of the SPTS was examined in a Turkish adult sample. Confirmatory and further findings were added with the second study. Analyses were run through IBM SPSS statistics 24 and Lisrel 8.80.

STUDY 1

METHOD

Participants

The sample was made up of 346 adults. Among those, 65.9% were female, and 33.5% were male. The mean age was 30.34 ($SD = 10.98$). Other sample characteristics are presented in Table 1.

Table 1: Sociodemographic Characteristic of the Sample.

	<i>N</i> (%)
Marital Status	
Single	117 (62.7)
Married	116 (33.5)
Divorced	12 (3.5)
Education Level	
Primary School	3 (.9)
Secondary School	1 (.3)
High School	147 (42.5)
Associate	18 (5.2)
Bachelor	101 (29.2)
Masters	55 (15.9)
PhD	20 (5.8)
Employment	
Employed	166 (48)
Unemployed	179 (51.7)
Personal Income	
0-1500 TL	126 (36.4)
1501- 3000 TL	45 (13)
3001- 4500 TL	62 (17.9)
4501- 6000 TL	52 (15)
6001 TL and over	21 (6.1)

Instruments

Self-presentation Tactics Scale (SPTS): SPTS, which includes 64 items, was developed by Lee et al. (1999) for the purpose of measuring different self-presentation tactics. The participants were asked to state how they perceived themselves on a 9-point Likert (1= very infrequently to 9= very frequently) scale. The reliability and validity findings showed that the items were loaded on 12 different factors with two main self-presentational tactics: assertive (7 tactics) and defensive (5 tactics). The level of internal consistency was high for both assertive and defensive items ($r = .91, .86$, with respectively). In addition, the Cronbach's alpha for all items was 0.93.

Sociodemographic Information Form: In order to identify the socio demographic characteristics of the sample, a questionnaire was developed by the researchers to obtain data related to gender, age, relationship status, education, employment and personal income.

Procedure**Translation**

During the adaptation period, all the authors with mastery of both Turkish and English independently translated the scale items into Turkish. The translations of the researchers were considerably consistent with each other. To complete the translation of the scale, two more judges from the department of psychology and department of translation and interpreting evaluated a few items that were translated differently by the authors. Finally, back translation was performed by a different researcher with proficiency in English. As a result, the translation mostly corresponded to the original scale except a minor addition to an item (item 42) for better understanding.

Data collection

In order to collect the data, both online and paper-pencil forms of the questionnaire were prepared. The online form was prepared via “docs.google” and shared through the researcher's social media accounts. While the paper-pencil form was applied to college students at Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, the online survey was conducted to reach non-student adult sample. After the participants read the consent form, they filled out the demographic information form and SPTS respectively. The Ethical permission was taken from the Ethical Commission of Faculty of Letters of Dokuz Eylül University for the study.

RESULTS**Exploratory Factor Analysis**

EFA was performed to explore the factor structure of SPTS in the Turkish sample. All of the 63 items of the scale were included in EFA with oblique rotation. In the present study, The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) value was detected as .90, which is considered to be excellent (Tabachnick & Fidell, 2007). The KMO value verified that the sample was eligible for the factor analysis. Bartlett’s test of sphericity ($1225 = 8116.83, p < .001$), indicated that the correlation structure was sufficient for factor analysis. The first analysis showed that the data were gathered around 14 factors, which explained 62.52% of the variance. However, some items were not loaded to any factor, and some factors consisted of only one item in the existing model. Throughout the analysis, two items from supplication (item 8, item 31), two items from disclaimer (item 10, item 49), two items from blasting subscales (item 20, item 56) and seven items from seven different subscales (items: 22, 30, 37, 38, 44, 48, 53) were excluded from the analyses. After removing the items, the analysis was finally run with 50 items, and the principal component factor analysis with eigenvalues greater than 1 (see Field, 2009) produced an optimal nine-factor solution accounting for 58.14% of the variance. Factor loadings, number of items, explained variances and Cronbach’s alpha values for all factors are presented in Table 2.

Two factors (apology and intimidation) were found totally compatible with the original factor structure. Two other factors (exemplification and self-handicapping) preserved the original factor structure, except for excluding one item from each factor. The original factor names were held for those four factors. Unlike the original scale, seven items from the ingratiation scale (items: 11, 9, 63, 52, 28, 43, 33) and three items from the supplication scale (items: 7, 54, 14) were merged into one factor. Because the new subscale included items most of which belonged to the ingratiation factor of the original scale, it was named as “*ingratiation*”. Similarly, three disclaimer items (items: 4, 25, 17) and one justification item (item 5) composed another factor which was named as “*disclaimer*”. Four items from the enhancement scale (items: 6, 19, 41, 60) and two items (items: 40, 23) from the entitlement scale created the “*enhancement*” factor.

Table 2: Factor Loadings, Cronbach’s Alpha, Total Variances of Subscales of SPTS

Factors	N of Items	Factor Loadings	Variance Explained (%)	Cronbach’s Alpha
Ingratiation	10	.42 - .77	24.26	.90
Apology	5	.63 - .76	8.98	.77
Exemplification	4	.75 - .86	6.43	.89
Disclaimer	4	.50 - .72	3.89	.82
Intimidation	5	.39 - .82	3.42	.76
Excuse/Justification	7	.40 - .71	3.04	.80
Enhancement	6	.46 - .67	2.97	.81
Self-handicapping	4	.56 - .67	2.79	.67
Blasting/Entitlement	5	.45 - .72	2.37	.76

One of the new factors consisted of four excuse items (items: 62, 36, 39, 35) and three justification items (items: 61, 45, 64). Because there was not a huge difference between the number of the items coming from these two factors, keeping the names of both factors was preferred and this factor was named as “*excuse / justification*”.

Three blasting items (34, 27, 47) and two entitlement items (55, 46) formed the last factor of the scale and was named as “*blasting/entitlement*”. The factor structure suggested that although the Turkish and American participants perceived certain self-presentation tactics exactly in the same way, the perception of some

tactics was different for the Turkish sample. The latest version of the SPTS can be seen in Appendix A.

Reliability Analysis

Cronbach's alpha values were obtained for each factor to examine the internal consistency of the items. As seen in Table 2, the Cronbach's alpha coefficients varied between .67 and .90. Besides, the Cronbach's alpha values for assertive tactics, defensive tactics and for the total items were found .92, .86 and .93, in turn. The findings indicated acceptable internal consistencies for each scale.

STUDY 2

This study was to put confirmatory findings forward for the factor structure of SPTS, which was derived from the first study, on a different sample, thereby providing further evidence for validity of the scale. Moreover, reliability studies were carried out.

METHOD

Participants

In this study, 653 college students (64.6% females, 32.8% males) from different universities in Turkey were involved. The average age was 20.71 ($SD = 2.42$). From this sample, 38 (78.9% females, 21.1% males) participants were included in the test-retest analysis. The average age of the re-test sample was 19.89 ($SD = 1.52$).

Instruments

The Sociodemographic Information Form, SPTS and RSMS were used in the study.

Revised Self-Monitoring Scale (RSMS): In addition to SPTS, RSMS as a related construct was included to examine criterion validity. The scale consists of 13 items which measure individuals' capability to monitor their behaviors using cues to get a desired expression (Lennox & Wolfe, 1984). The studies on the Turkish version of RSMS showed two-factor structure, which is consistent with the original scale, and also the Cronbach alpha coefficient was .80 (Türetgen & Cesur, 2006).

Procedure

The participants were recruited from Turkey depending on the convenience sampling method. Participants were mostly selected among the freshman and 2nd-grade university students to decrease the participant bias. Different from the first study, all the procedures were handled via paper-pencil forms. Before the study, the participants were informed about the research purpose, and their written permission was taken. Following this, they were asked to complete the Sociodemographic

Information Form, SPTS and RSMS. The measurements for the test-retest analysis were repeated with an interval of two weeks.

Data analysis

In the first stage, data cleaning and screening and also normality tests were applied. Descriptive statistics for the participants were conducted through SPSS version 24. A series of CFA was run with LISREL 8.80 to compare the model fit indices of the original second-order 12-factor structure and the second-order 9-factor structure of the SPTS, the latter found in the first study. The model fit was examined through the mostly used fit indices: “chi-square index (χ^2), χ^2 divided by degrees of freedom (χ^2/df), comparative fit index (CFI), goodness-of-fit index (GFI), root mean square error of approximation (RMSEA), and standardized root mean square residual (SRMR).” (Kline, 2015). Model fit is evaluated as good if $\chi^2/df \leq 2$, CFI ≥ 0.95 , and SRMR and RMSEA ≤ 0.05 ; as acceptable if $\chi^2/df \leq 3$, CFI ≥ 0.90 , and RMSEA and SRMR ≤ 0.08 (Schermelleh-Engel et al., 2003). In addition, Pearson correlation analysis was applied via SPSS to evaluate the test-retest reliability.

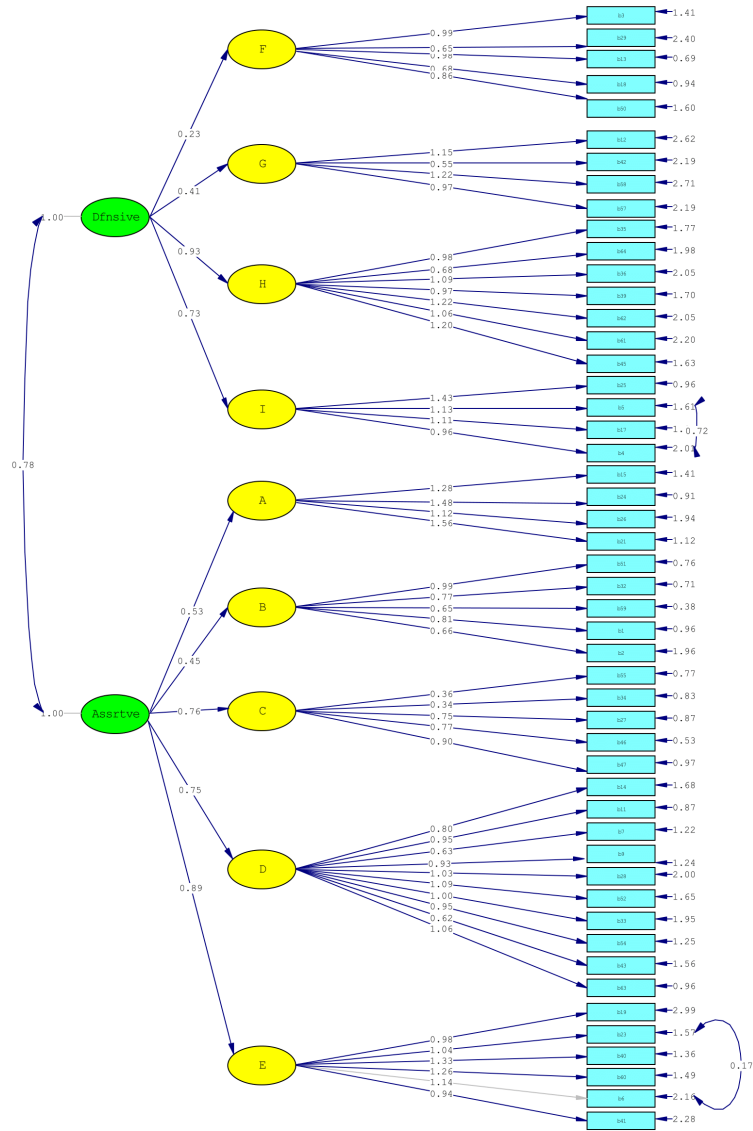
RESULTS

For the originally proposed second-order 12-factor structure of SPTS, the goodness-of-fit indices were: $\chi^2 (1877) = 8046.19$, $p < .001$; $\chi^2/df = 4.29$; CFI = .93; GFI = .72; RMSEA = .071 (90% CI= 0.069, 0.073). This means neither a good nor an acceptable fit. On the other hand, the model fit indices for the second order 9-factor solution were found as; $\chi^2 (1165) = 3562.64$, $p < .001$; $\chi^2/df = 3.06$; CFI = .95; GFI = .82; RMSEA = 0.056 (90% CI= 0.054, 0.058); SRMR = .08. When both structures are compared, it could be stated that the 9-factor solution shows a better yet still not acceptable fit. As the maximum modification indices were detected between items 4- 5 and also 6- 23, the error covariances of those items were set free. The model fit indices for the new solution were attained as follows: $\chi^2 (1163) = 3413.46$, $p < .001$; $\chi^2/df = 2.93$; CFI = .95; GFI = .83; RMSEA = 0.054 (90% CI= 0.052; 0.057); SRMR = .08, which is satisfying for the criterion ranges. Almost all the standardized factor loadings were above .30 (ranging between .35 and .83). The summary results of the CFA are indicated in Table 3. Also, Figure 1 demonstrates the modified model with standard solution estimates. As can be seen, all the model-fit indices are above the recommended cut-off values, which suggests that the adjusted model has an acceptable fit.

Table 3: Model Fit Indices of the CFA

	χ^2	<i>df</i>	<i>p</i>	χ^2/df	RMSEA	RMSEA 90% confidence interval	CFI	GFI
12-factor solution	8046.19	1877	.000	4.29	.07	.069; .073	.93	.72
9-factor solution	3562.64	1165	.000	3.06	.06	.054; .058	.95	.82
9-factor solution- adjusted	3413.46	1163	.000	2.93	.05	.052; .057	.95	.83

Figure 1: The Proposed Factor Model of SPTS

A= b24, b15, b26, b21 (exemplification), B= b51, b1, b59, b2, b32 (intimidation),
 C= b55, b34, b46, b27, b47 (blasting/entitlement), D= b52, b11, b63, b9, b7, b14, b54, b33, b28, b43
 (ingratiation),
 E= b60, b23, b40, b6, b19, b41 (enhancement), F= b13, b29, b50, b18, b3 (apology), G= b58, b57, b12,
 b42 (self-handicapping),
 H= b64, b61, b62, b36, b39, b35, b45 (excuse/justification) I= b4, b17, b5, b25 (disclaimer)

Chi-Square=3413.46, df=1163, P-value=0.00000, RMSEA=0.054

Reliability Studies

Internal consistency reliability

The results showed that all the subscales and the total scale have an acceptable level of internal consistency (see Table 4).

Test-retest reliability

The correlation between the scores on the first and second administration for 38 participants was obtained to measure the test-retest reliability of SPTS. The test-retest correlation of the SPTS for all items was 0.83 ($p < 0.01$). The test-retest correlations for the assertive and the defensive self-presentation subscales were 0.91 and 0.60 ($p < 0.01$). Test-retest correlations for each tactic and total scale can be seen in Table 4. Overall, results confirmed test-retest reliability of SPTS.

Table 4: Cronbach's Alpha and Test-Retest Reliability Results of the Scale

Factors	Cronbach's alpha	Test-retest reliability*
Ingratiation	.86	.90
Apology	.73	.69
Exemplification	.84	.82
Disclaimer	.79	.43
Intimidation	.76	.75
Justification/Excuse	.82	.61
Enhancement	.79	.82
Self-handicapping	.60	.57
Entitlement/Blasting	.69	.83
Assertive	.90	.91
Defensive	.83	.60
Total	.91	.83

* $p < .01$ for all correlations

Criterion-Related Validity

The relationship between the self-presentation scale and RSMS was examined for the estimation of the criterion validity of the scale. It was found that apart from apology, self-handicapping and entitlement/blasting tactics, there were significant positive correlations between the total score of self-monitoring and self-

presentation tactics subscales ($r = .09$ to $.28$, $p < 0.05$). The correlation between self-monitoring and assertive self-presentation; defensive self-presentation and total scale were $.23$, $.17$ and $.24$, respectively ($p < 0.01$) (see Table 5).

Table 5: Correlation Table

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Assrt. Def.	Total		
1.Ingratiation	1												
2.Apology	-.03	1											
3.Exemplification	.27**	.24**	1										
4.Disclaimer	.33**	.39**	.41**	1									
5.Intimidation	.38**	-.26**	.18**	.04	1								
6.Justification/Excuse	.46**	.18**	.40**	.51**	.23**	1							
7.Enhancement	.51**	.08*	.47**	.40**	.29**	.59**	1						
8.Self-handicapping	.28**	.08*	.05	.21**	.15**	.26**	.17**	1					
9.Entitlement/Blasting	.57**	-.23**	.20**	.15**	.47**	.36**	.46**	.20**	1				
Assertive	.84**	-.02	.59**	.41**	.57**	.60**	.80**	.25**	.70**	1			
Defensive	.45**	.53**	.43**	.77**	.12**	.83**	.53**	.52**	.25**	.54**	1		
Total Scale	.79**	.20**	.60**	.60**	.46**	.76**	.79**	.39**	.61**	.94**	.79**	1	
Self-monitoring	.09*	.07	.28**	.16**	.20**	.23**	.24**	-.07	.05	.23**	.17**	.24**	1

Assrt.: Assertive Subscale, Def.: Defensive Subscale

* $p < .05$

** $p < .01$

DISCUSSION

In the present research, we investigated the psychometric properties of the Turkish version of SPTS by conducting two different studies. According to EFA, the self-presentation tactic scale consisted of 9 subscales (5 assertive, 4 defensive) with a total of 50 items. It was seen that the 12-factor structure in the original scale (Lee et al., 1999) was replaced by a 9-factor structure in the Turkish version. The results of CFA also pointed out that the second order 9-factor model was more compatible than the original 12-factor model for the Turkish sample.

Analyses showed that the Turkish form of the scale differentiated from the original factor structure in some ways. In the current structure, intimidation and apology tactics remained the same as in the original scale, which points out that Turkish and American participants use those tactics in the same way. Also, exemplification and self-handicapping tactics mainly preserved their structure.

The striking point of the study was that some of the tactics loaded on separate factors in the original scale were combined under the same factor in the Turkish version. When we compare the factorial structure in the original scale study and the factorial structure in the Turkish adaptation study, we can make the following evaluation. In our study, the 7, 14 and 54 items of the supplication factor were combined with the seven items of the ingratiation factor. In this context, considering that two items of the supplication tactic also failed to load in any factor and have been removed from the Turkish version of the scale, we can say that in our culture, the supplication tactic does not exhibit a separate factorial structure and that it is included in the ingratiation tactic, which is a more centralized structure. This finding indicates that in our culture, people can display their own weaknesses while emphasizing the positive characteristics of their interlocutors as part of achieving their goals of being loved.

It is also an understandable finding that one item (*item 5*) from the justification factor was added to the disclaimer factor in addition to the items parallel to the original disclaimer subscale. Because while "making an explanation before the action" is emphasized in all three of the items (*items: 4, 17 and 25*), which form the disclaimer factor, the 5th item ("I justify my behavior to reduce negative reactions from others.") loaded on the disclaimer factor in our study also corresponds to a similar content, although it is a "justification" item in the original scale. Therefore, inclusion of this item to the disclaimer factor in the Turkish version does not cause any problem semantically.

Moreover, the analyses showed that the subscales of blasting and entitlement created a new factor. Those findings may indicate that while participants in the Turkish sample exaggerate their own achievements (*entitlement tactic*), they also have the tendency to denigrate others (*blasting tactic*). Similarly, a new factor was formed with the items from the excuse and justification subscales. As stated by many researchers before (e.g., Baron, 2005; Botterell, 2009; Malone, 2009), it is hard to

set a clear distinction between the definitions of excuse and justification, so the combination of those tactics can be interpreted as a possible outcome. Besides, the findings may also indicate that when people perform behaviors with negative consequences, they emphasize that they are not responsible for that behavior and that they underline the conditions which cause the problem at the same time.

Apart from the construct validity, the criterion-related validity of the scale was also tested. It is demonstrated that there are significant, positive but low correlations between the subscales of SPTS, except for apology, self-handicapping, entitlement/blasting tactics, and self-monitoring, which is consistent with the original study (Lee et al., 1999). In addition to the validity results, adequate reliability was found in terms of internal consistency and test-retest reliability. While almost all the subscales of SPTS revealed acceptable internal consistency, a Cronbach alpha value of .60 was observed only in the self-handicapping subscale. Its internal consistency score was reported as .62 and .58 in the original form (Lee et al., 1999), which is parallel to our findings. On the other hand, this subscale was found to be correlated with all the other subscales except for exemplification, which is under assertive tactics and not associated with self-monitoring. Further empirical studies may be valuable to reexamine its reliability.

CONCLUSION

The present study shows that the Turkish version of the SPTS is a valid and reliable tool that measures how people present themselves to others in various situations. The scale will be a useful instrument for researchers who intend to measure all assertive and defensive self-presentation tactics mentioned in the literature with a single measurement. While the scale can be effective to measure tactics separately, it has the advantage of evaluating the total scores of assertive, defensive and general self-presentation behaviors. Especially with the widespread use of social media, it is thought that the presence of a psychometrically sound measure other than qualitative profile analysis, which is mostly used for self-presentation measurement in studies, will greatly contribute to the field. Given that the literature on online self-presentation is growing, psychometrically checked measures are required to identify how people tend to create impressions about themselves in online platforms other than offline environments. Furthermore, studies testing the interaction of self-presentation with some variables such as narcissism and self-esteem (Hart et al., 2021), identity development and personality traits (Kawamoto, 2021) prove that SPTS can be a quite useful tool in a broad-ranging scope of psychology. From clinical perspective, understanding how clients present themselves in their relationships with people may facilitate clinical formulation and psychotherapeutic process.

Apart from the strengths, the study also has some limitations. Although the sample size was quite large in the second study, the fact that it consisted of only students can be seen as a limitation of the study. Moreover, the sample mostly

included female participants in both studies (65.9% and 64.6%, respectively). Future studies could take those limitations into consideration.

REFERENCES

- Arkin, R. M. (1981). Self-presentational styles. In J. T. Tedeschi (Eds.), *Impression Management Theory and Social Psychological Research* (pp. 311-335). San Diego, CA: Academic Press.
- Baron, M. (2005). Justifications and excuses. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 2(2), 387-406. <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/osjcl2&div=28&id=&page=>
- Berglas, S., & Jones, E. E. (1978). Drug choice as a self-handicapping strategy in response to noncontingent success. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(4), 405-417. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.36.4.405>
- Botterell, A. (2009). A Primer on the Distinction between Justification and Excuse. *Philosophy Compass*, 4(1), 172-196. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2008.00200.x>
- Boz, N., Uhls, Y. T., & Greenfield, P. M. (2016). Cross-cultural comparison of adolescents' online self-presentation strategies: Turkey and the United States. *International Journal of Cyber Behavior, Psychology and Learning (IJCBPL)*, 6(3), 1-16. <https://doi.org/10.4018/IJCBPL.2016070101>
- Crowne, D. P., & Marlowe, D. A. (1964). *The approval motive: Studies in evaluative dependence*. New York: Wiley.
- Fenigstein, A., Scheier, M. F., & Buss, A. H. (1975). Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43(4), 522-527. <https://doi.org/10.1037/h0076760>
- Field A. *Discovering Statistics Using SPSS*. 3rd Ed., London: Sage Publications Ltd., 2009.
- Fullwood, C., James, B. M., & Chen-Wilson, C. H. (2016). Self-concept clarity and online self-presentation in adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(12), 716-720. <http://doi.org/10.1089/cyber.2015.0623>
- Gever, V. C., & Okoro, N. (2020). Influence of Facebook Users' Self-Presentation Tactics on Their Response to Persuasive Political Messages. *Library Philosophy and Practice*, 1-20. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/3656>
- Hart, W., Adams, J., Burton, K. A., & Tortoriello, G. K. (2017). Narcissism and self-presentation: Profiling grandiose and vulnerable Narcissists' self-presentation tactic use. *Personality and Individual Differences*, 104, 48-57. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.06.062>

Hart, W., Richardson, K., Breeden, C. J., Tortoriello, G. K., & Kinrade, C. (2021). Exploring the interactive role of narcissism and self-esteem on self-presentation. *Self and Identity*, 1-26.

Hewitt, J. P., & Stokes, R. (1975). Disclaimers, *American Sociological Review*, 40(1), 1-11. <https://doi.org/10.2307/2094442>

James, T. L., Mikhaeil, C. A., & Ziegelmayer, J. L. (2020). The Role of Social Media Affordances in Activating Normative Self-Presentation behaviour across Multiple Platforms. *ECIS 2020 Research-in-Progress Papers*. 16. https://aisel.aisnet.org/ecis2020_rip/16

Kagitcibasi, C. (1996). *Family and human development across cultures: A view from the other side*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Kagitcibasi, C. (2005). Autonomy and relatedness in cultural context: Implications for self and family. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(4), 403-422. <https://doi.org/10.1177/0022022105275959>

Kawamoto, T. (2021). Online self-presentation and identity development: The moderating effect of neuroticism. *PsyCh Journal*, 1-18. doi: 10.1002/pchj.470

Kim, H., & Papacharissi, Z. (2003). Cross-cultural differences in online self-presentation: A content analysis of personal Korean and US home pages. *Asian Journal of Communication*, 13(1), 100-119. <https://doi.org/10.1080/01292980309364833>

Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford publications.

Leary, M. R., & Kowalski, R. M. (1990). Impression management: A literature review and two-component model. *Psychological Bulletin*, 107(1), 34-47. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.1.34>

Lee, S. J., Quigley, B. M., Nesler, M. S., Corbett, A. B., & Tedeschi, J. T. (1999). Development of a self-presentation tactics scale. *Personality and Individual Differences*, 26(4), 701-722. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(98\)00178-0](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(98)00178-0)

Lennox, R. D., & Wolfe, R. N. (1984). *Revision of the self-monitoring scale*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(6), 1349-1364. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.6.1349>

Malone, L. A. (2009). Is there really difference between justification and excuse, or did we academics make it up. *Texas Tech Law Review*, 42(2), 321-326. <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/text42&div=19&id=&page=>

Mayer, B., Trommsdorff, G., Kagitcibasi, C., & Mishra, R. C. (2012). Family models of independence/interdependence and their intergenerational

similarity in Germany, Turkey, and India. *Family Science*, 3(1), 64-74. <https://doi.org/10.1080/19424620.2011.671503>

Øverup, C. S., & Neighbors, C. (2016). Self-presentation as a function of perceived closeness and trust with romantic partners, friends, and acquaintances. *The Journal of Social Psychology*, 156(6), 630-647. doi: 10.1080/00224545.2016.1152215

Roth, D. L., Harris, R. N., & Snyder, C. R. (1988). An individual differences measure of attributive and repudiative tactics of favorable self-presentation. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 6(2), 159-170. <https://doi.org/10.1521/jscp.1988.6.2.159>

Sandal, G. M., van de Vijver, F., Bye, H. H., Sam, D. L., Amponsah, B., Cakar, N., ... & Leontieva, A. (2014). Intended self-presentation tactics in job interviews: A 10-country study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(6), 939-958. <https://doi.org/10.1177/0022022114532353>

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74. <http://www.mpr-online.de>

Schütz, A. (1998). Assertive, offensive, protective, and defensive styles of self-presentation: A taxonomy. *The Journal of psychology*, 132(6), 611-628. <https://doi.org/10.1080/00223989809599293>

Scott, M. R., & Lyman, S. M. (1968). Accounts, *American Sociological Review*, 33(1), 46-62. <https://doi.org/10.2307/2092239>

Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30(4), 526-537. <https://doi.org/10.1037/h0037039>

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics*. Boston, MA: Pearson.

Türetgen, İ. Ö., & Cesur, S. (2006). Gözden Geçirilmiş Kendini Ayarlama Ölçeği'nin Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. [The Reliability and Validity Study of the Revised Self-Monitoring Scale]. *Türk Psikoloji Yazıları*, 9(17), 1-17.

Zhao, C., & Jiang, G. (2011, May 7-12). *Cultural differences on visual self-presentation through social networking site profile images* [Conference session]. Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Vancouver, BC, Canada. (pp. 1129-1132). <https://doi.org/10.1145/1978942.1979110>

Appendix A. Turkish Version of the SPTS

Aşağıda kendinizi nasıl algıladığınız ile ilgili birtakım sorular bulunmaktadır. Lütfen yönergeleri dikkatli bir şekilde okuyun ve tüm maddelere olabildiğince dürüst ve açık şekilde yanıt vermeye çalışın. Doğru ya da yanlış cevap yoktur. Maddeleri yanıtlarken, lütfen ölçek üzerinde davranışınızı en iyi yansıtan rakamı işaretleyin.

Çok nadir					Sık Sık	
1	2	3	4	5	6	7

Kendini sevdirme

09. (11) Başkalarının takdirini kazanmak için onları öven cümleler kurarım.
07. (07) İnsanların sempatisini kazanmak için zayıflıklarımı kullanırım.
08. (09) Beni kabul etmeleri için insanlara onlarla benzer tutumlara sahip olduğumu söylerim.
50. (63) İnsanları kendi tarafıma çekmek için onlara iltifat ederim.
41. (52) Bir şey istediğimde, başkalarına iyi görünmeye çalışırım.
24. (28) Beni sevmeleri için insanlara iyilik yaparım.
35. (43) Daha sonra bana yardım etsinler diye insanlara yardım ederim.
42. (54) İnsanların benim için bir şeyler yapmalarını sağlamak adına onlara benden daha güçlü veya becerikli olduklarını söylerim.
12. (14) İnsanlardan yardım almak için onların bazı şeyleri yapamayacağıma inanmalarını sağlarım.
27. (33) Başka insanların hoşuna gidecek görüşler ifade ederim.

Özür Dileme

11. (13) Yanlış bir şey yaptığımda özür dilerim.
25. (29) Açık bir şekilde benim hatamdan kaynaklanan kötü bir davranış için suçlamaları kabul ederim.
03. (03) Eğer birine zarar verirsem özür diler ve bunu bir daha yapmayacağıma dair söz veririm.
39. (50) Yanlış bir şey yaptığımda pişmanlık ve suçluluk hissettiğimi ifade ederim.
16. (18) Başkalarına verdiğim herhangi bir zararı telafi etmeye çalışırım.

Örnek Olma

14. (15) İnsanlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda model olmaya çalışırım.

20. (24) İnsanlara örnek olmaya çalışırım.
18. (21) İnsanların beni olumlu bir örnek olarak görüp model almaları için çabalarım.
22. (26) Başkalarının da benim gibi doğru davranışlarda bulunmaları için çabalarım.

Ön Açıklama

04. (04) Başkalarının yanlış bulabileceği bir şeyi yapmadan önce davranışıma dair açıklamalar yaparım.
05. (05) İnsanlardan gelebilecek olumsuz tepkileri azaltmak için davranışımı gerekçelendiririm.
21. (25) Başkalarının beğenmeyebileceği eylemlerimi önceden gerekçelendiririm.
15. (17) Başkalarının olumsuz algılayabileceği bir şeyi yapmadan önce onların onayını almaya çalışırım.

Göz Korkutma

40. (51) Başkalarının gözünü korkuturum.
46. (59) İnsanlara istediğim şeyleri yaptırmak için benden korkacakları şeyler yaparım.
01. (01) İnsanların benden korkmasını sağlayacak şekilde davranırım.
26. (32) İstediyimi elde etmeme yardımcı olacaksa insanları tehdit ederim.
02. (02) İnsanları etkilemek için gerekirse bedenimi ve gücümü kullanırım.

Mazeret bildirme/Meşrulaştırma

48. (61) Davranışım başkalarına ne kadar kötü görünürse görünsün, o davranışım için sağlam nedenler sunarım.
36. (45) İnsanlar davranışımı olumsuz olarak değerlendirdiklerinde, davranışımda haklı olduğumu anlayacakları açıklamalar yaparım.
51. (64) Olumsuz bir eylemden sonra, insanların benim yerimde olsalardı aynı şeyi yapacaklarını anlamaları için uğraşırım.
49. (62) Suçlanmaktan kaçınmak için zarar verme niyetimin olmadığını söylerim.
30. (36) İşler ters gittiğinde, neden bundan sorumlu olmadığımı açıklarım.
31. (39) Bir şey için suçlandığımda mazeretimi belirtirim.
29. (35) İnsanları olumsuz olaylardan sorumlu olmadığımı ikna etmeye çalışırım.

Öne çıkarma

06. (06) Başkalarının zor bulduğu bir işi iyi yaptığım zaman insanlara bundan bahsederim.

32. (40) Yaptığım ancak diğer insanların fark edemediği olumlu şeylere dikkat çekerim.

17. (19) Sahip olduğum şeylerden bahsederken o şeylerin değerinden de söz ederim.

19. (23) İnsanlara başarılarımdan bahsederim.

33. (41) Verdiğim hediyelerin değeri azımsandığında o hediyelerin gerçek değerini vurgularım.

47. (60) Bir işte başarılı olduğumda, o işin ne kadar önemli olduğunu vurgularım.

Kendini engelleme

45. (58) Kaygı performansımı engeller.

10. (12). Bir şeyi iyi yapmak için çok fazla baskı hissettiğimde hastalanırım.

34. (42) Eğitim hayatımda, kronik bir hastalığım olmasa da ortalama bir öğrenci olmamın nedeni sağlığımın pek de iyi olmamasıdır.

44. (57) Başarımlarımın önüne engeller çıkarırım.

Hak iddia etme/ Hor görme

43. (55) Yapmadığım şeyler üzerinde hak iddia ederim.

28. (34) Popüler olmayan gruplar hakkında olumsuz şeyler söylerim.

23. (27) Kendimi daha iyi göstermek için başkalarını eleştiririm.

37. (46) Bir grupta bir proje üzerinde çalışırken sunduğum katkıyı olduğundan daha fazlaymış gibi gösteririm.

38. (47) Benimle yarışan kişilerin olumsuz özelliklerini abartırım.

Kontrol Sorusu

13. (16) Kontrol sorusu, cevaplamayız.

*Numbers in parentheses are the item numbers of original version of the scale.

Yayın Geliş Tarihi: 08.07.2021
Yayına Kabul Tarihi: 23.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.966959>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 801-835
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BÜYÜK VERİ TEKNOLOJİSİ ÇAĞINDA KULLANICI VERİLERİNİN MAHREMİYETİNE İLİŞKİN SOSYOLOJİK ANALİZ¹

Seda OFLAS*
Nilüfer ÖZCAN DEMİR**

Öz

21. yüzyılın bilgi ve iletişim teknolojileri, dijital kullanıcı verilerini teknik bir araç olarak kullanmakta ve gelişmiş veri analiz teknolojileri ile endüstriyel üretimi daha verimli ve etkin bir hale getirmeyi hedeflemektedir. Büyük veri teknolojileri, internet kullanıcıları üzerinde sürekli bir gözetim sağlamak ve kullanıcılar tarafından üretilen verileri kullanarak gelişmiş analiz yöntemleri ile isabetli çıkarımlar yapabilmektedir. Büyük veri analiz tekniklerinin, kullanıcılara ilişkin detaylı davranışsal verileri toplayabilme ve işleme gücü, kullanıcı verilerinin gizlilik ve mahremiyetine ilişkin endişeler yaratmaktadır. Veri teknolojilerinin gelişim aşamalarına dair bir özet sunan ve bu teknolojilerin içerdiği tehlikeleri, kapitalizmin süregelen ve yeni dinamikleri ile bağlantısı dahilinde analiz eden bu çalışma, 307 kişi ile yapılan bir anket uygulamasını içermektedir. Anket, katılımcıların kişisel ve davranışsal verilerine ilişkin temkinlilik ve endişe düzeylerini, internet kullanım alışkanlıklarını, dijital becerilerini, veri gizliliği ihlallerine ilişkin farkındalık düzeylerini ölçen sorulardan oluşmaktadır. Örneklem 3 farklı teknolojik uzmanlık düzeyini içerecek şekilde, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji, Felsefe ve Bilgisayar Mühendisliğinden öğrenciler ile Hacettepe Teknokent'teki teknoloji firması çalışanları arasından seçilmiştir. Çalışma sonucunda, katılımcıların günlük internet kullanma sıklıkları arttıkça davranışsal ve hassas verilerine ilişkin endişe duyma olasılıklarının da yükseldiği bulunmuştur. Kullanıcıların davranışsal verilerine ilişkin tutumları, günlük internet kullanma sıklıklarına ve katılımcıların uzmanlık seviyesine göre farklılık göstermektedir. Çevrimiçi profillemeye ilişkin farkındalığın, katılımcılar arasında yaygın olduğu ancak çevrimiçi davranışlarına ilişkin verilerini gizli tutma alışkanlığının yaygın olmadığı gözlemlenmiştir. Bulgular genel

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Oflas, S., Özcan Demir, N. (2022). Büyük veri teknolojisi çağında kullanıcı verilerinin mahremiyetine ilişkin sosyolojik analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 801-835.

Çalışma için, 20.03.2019 tarih 12908312-300/000000515333 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Katılımcılardan bilgilendirilmiş onam formu alınmıştır.

¹ Bu makale “Büyük Veri Teknolojisi Çağında Kullanıcı Verilerinin Gizlilik ve Mahremiyetine İlişkin Sosyolojik Analiz” (2020) başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

* Yüksek Lisans Mezunu, ORCID: 0000-0001-8367-2344. sedaoflas@gmail.com.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-0626-6251. nilufer.ozcandemir@deu.edu.tr.

olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların veri teknolojilerinin profillemeye kapasitesi hakkında bilgi düzeylerinin düşük olması durumunda, davranışsal veri gizliliklerini sağlayamadıkları fark edilmektedir. Bu araştırma, örneklemin araştırma evrenini temsil etme kapasitesi bağlamında sınırlılıklara sahiptir. Ancak büyük veri teknolojilerinin gelişimine ilişkin tarihsel arka planı çizmesi, bu teknolojiyi kapitalizmin dinamikleri içerisinde analiz etmesi ve kullanıcıların kişisel verileri ve davranışsal verilerine yaklaşımları arasındaki farklara dikkat çekmesi bakımından yararlı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Veri, Enformasyon Teknolojileri, Çevrimiçi Profillemeye, Kullanıcı Gizliliği, Gençlik ve Davranışsal Veri.

A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE PRIVACY OF USER DATA IN THE ERA OF BIG DATA²

Abstract

The information and communication technologies of the 21st century use digital user data as a technical tool and aim to increase the efficiency and profitability of industrial production through the use of advanced data analysis technologies. Big data technologies carry out continuous surveillance on internet users and can reach accurate inferences through advanced analysis methods by using data generated by users. The ability of big data analysis techniques to collect and process detailed behavioral data about users raises concerns regarding the privacy and confidentiality of user data. This study, which provides a summary of the developmental stages of data technologies and analyses the dangers contained in these technologies in connection with the ongoing and new dynamics of capitalism, includes a survey of 307 people. The survey consists of questions that measure participants' levels of caution and anxiety regarding their personal and behavioral data, internet usage habits, digital skills, and awareness levels of data privacy breaches. The sample included students selected from the Departments of Sociology, Philosophy and Computer Engineering at Hacettepe University and technology company employees at Hacettepe Teknokent to include three different levels of technological expertise. The study found that participants were also more likely to be concerned about their behavioral and sensitive data as their frequency of daily internet use increased. Users' attitudes to behavioral data vary according to their frequency of daily internet use and the level of expertise of the participants. Participants demonstrated a high level of awareness of online profiling, but the habit of keeping data regarding their online behavior private is not widespread. When the findings are evaluated broadly, it is noted that participants with a limited knowledge of the profiling capacity of data technologies are unable to maintain behavioral data confidentiality. This research has limitations in the context of the sample's capacity to represent the research universe. However, it is thought that it will prove useful in drawing the historical background for the development of big data technologies, analysing this technology within the dynamics of capitalism and in drawing attention to the differences between users' approach to personal data and behavioral data.

² This article is an extract from the Master's thesis entitled "The Privacy of User Data in an Age of Big Data: A Sociological Analysis" (2020).

Keywords: *Big Data, Information Technologies, Online Profiling, User Privacy, Young Generation and Behavioral Data.*

GİRİŞ

Günümüzde internet teknolojileri, günlük hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İnternete bağlı olan her cihazın sürekli olarak veri ürettiği ve internet kullanıcılarının da bu hızlı veri dolaşımında asıl üreticiler olduğu çağımızda, gelişen ve çok hızlı ilerleyen dijitalleşme süreci, geçtiğimiz on yılın en çok tartışılan konularından da biri olmuştur. Günümüzde internet teknolojilerinin yaygınlaşması ile birlikte, bu teknolojilerin bilgiye erişim eşitsizliğini ortadan kaldırıp kaldırmayacağı, internet kullanımının birincil ve ikincil toplumsal ilişkiler üzerindeki olumlu ya da çoğunlukla olumsuz olan etkileri, internetin tarafsızlık niteliğini giderek kaybetmesi ve manipülasyon aracı olarak kullanılması, siber zorbalık, düşük medya okur yazarlığı oranları, dijital beceri eksikliği gibi bazı problemler, alan yazını üzerinde tartışılmaya başlanmıştır.

İnternetin artık çalışma ve eğitim hayatı için bir gereklilik olduğu, iletişimin başlıca kanalı haline geldiği, gündelik işlerde birçok pratik kolaylık sağladığı bu dijital çağda, bireylerin gündelik hayattaki her eylemi veri üretmekte ve bu veriler, internet hizmeti sağlayıcıları tarafından analiz edilmek üzere saklanmaktadır. Büyük veri teknolojilerinin gelişimi ile birlikte, internet kullanıcılarının sınırsızca ürettiği bu verilerin, kar elde etme aracı olarak kullanıldığı yeni bir sistem kurulmuştur. Büyük veri teknolojilerinin ortaya çıkardığı bu veri depolama ve analiz kapasitesi, küreselleşen ekonominin de yeni dinamiklerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte yaşanan bu durum, veri sahipliği ile ilişkili yeni eşitsizlik biçimlerini de ortaya çıkarmıştır. Büyük veri teknolojileri ile ilişkili toplumsal problemlere ilişkin literatürde, algoritmik eşitsizlik, veri gizliliği ihlalleri, veri sömürüsü, Toplum 5.0 gibi sosyo-tekniik sistemlerin stratejik hedefleri, veri odaklı karar verme mekanizmalarının etik problemleri, teknoloji endüstrisindeki şirket yapıları, kullanıcı verilerinin gizlilik ve güvenliğine ilişkin yasal düzenlemeler ve karşılaşılan problemler tartışılan başlıca konular arasındadır.

Bu araştırmada amaçlanan, büyük veri teknolojilerinin yarattığı ileri veri analiz teknikleri kapsamında, kullanıcıların veri gizliliklerine ve mahremiyetlerine ilişkin endişe düzeylerini, veri gizliliklerini sağlama konusunda farkındalık düzeylerini, veri gizliliklerine verdikleri önem düzeylerini incelemektir. Bu sözü geçen unsurların toplanan veri türlerine, internet kullanım alışkanlıklarına ve teknoloji kullanım uzmanlık düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği analiz edilmiştir. Uluslararası literatürün en güncel tartışmalardan biri olan büyük veri teknolojilerinin ortaya çıkardığı toplumsal problemlerin, ulusal alan yazınındaki durumuna baktığımızda, konunun ülkemizde de giderek önem kazandığı, yapılan çalışmalarda görülmektedir. Dijital eşitsizliklerin yarattığı temel problemler (Gökalp ve Sütlüoğlu, 2021), dijitalleşen dünyada büyük verinin kullanımı ile oluşan gözetim

toplumu ve onun yarattığı problemler (Zinderen, 2021), yeni iletişim teknolojileri ve oluşan çevrimiçi topluluklar (Karaman, 2021), yeni iletişim teknolojileri bağlamında kimlik ve dönüşümü (Zinderen, 2021), dijital sosyoloji temel alanı çerçevesinde (Aydın 2021) problemin önemine dair yapılan ulusal çalışmalardan sadece birkaçıdır.

Bu çalışmada, enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki dijitalleşmeye ilişkin en güncel tartışma konularından biri olan büyük veri teknolojilerinin, kapitalist ekonominin dinamikleri içerisinde hangi dinamikleri ürettiği de ele alınmaktadır. Bu anlamda, Christian Fuchs'un tarihsel materyalizmin temel argümanları çerçevesinde geliştirdiği teorisi ile büyük verinin gözetleme kapasitesinin, bireylerin gizliliği ve mahremiyeti ile ilgili ne tür değişimler yarattığı da tartışılacaktır. Çalışmada yürütülen tartışmaların temel hedefi, kapitalizmin dinamikleri içerisinde daha fazla kar elde etme hedefiyle gerçekleştirilen kullanıcı verilerinin metalaştırılması sürecinin, kullanıcıların veri gizliliğini ve kullanıcı mahremiyetini tehdit eden unsurlarına dikkat çekmektir.

Çalışmanın özgün bakışı çerçevesinde veriler; kullanıcı verileri, kişisel veriler, davranışsal veriler ve hassas veriler arasında bir ayrım gözetilerek ele alınmıştır. Kişisel veriler, kullanıcılara ait demografik bilgileri, konum bilgileri ve parolalar gibi bireylerin çevrimdışı dünyada da gizlilik ve mahremiyet kapsamında korumaya aldıkları bilgilerdir. Bireylerin dijital platformlarda bu bilgilerinin gizliliğine ilişkin olarak duyacakları endişelerin, bilgilerin güvenliğine yönelik farkındalık taşımalarını ve bu tür verilerin güvenliğini sağlama konusunda daha bilinçli olmalarını sağlayacağı düşünülmektedir. Davranışsal veriler ise, bireylerin internete bağlı oldukları her an, sürekli olarak ürettikleri ve çoğu zaman ürettiklerinin dahi farkında olmadıkları verilerdir. Büyük verinin ileri analiz kapasitesi ile değer ve anlam kazanmış olan bu veri türü, kullanıcıların internet kullanım alışkanlıklarına dair örüntülerden yola çıkılarak, bir sonraki davranışlarının öngörülmesine yardımcı olmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Veri Teknolojisine İlişkin Kavramlar

Veri, olgu, kavram ya da komutların, iletişim, yorumlama ve işlem için kullanılabilir duruma getirilme özelliği olan bilgi ortamı, kayıtlar bütünlüğüdür (Ayverdi, 2008, s.3359) Bu konuda Sadowski (2019, s. 2) de veriyi, teknoloji kullanan insanların yarattığı ve değer biçtiği bir dünyanın, kayıt altına alınmış soyut bir hali olarak tanımlamıştır.

Kişisel veri, Avrupa Birliği'nin veri koruma yasalarında tanımlandığı şekliyle, hayatta olan kişilerin kimlik bilgilerini içeren ya da kimlik tespitinin yapılmasına olanak sağlayan her türlü enformasyonu kapsamaktadır. Tekrar kimlik teşhisi yapılabilecek şekilde kimliksizleştirilen, şifrelenen ya da anonimleştirilen veriler de kişisel veri kapsamında değerlendirilmektedir. İsim, soy isim, ev adresi, isim-soy isim içeren mail adresleri, kimlik numarası, konum bilgisi, IP adresi,

telefonların ticari kimliği, kişisel veri olarak değerlendirilirken; anonimleştirilmiş veriler, kimlik bilgisi içermeyen mail adresleri, şirket sicil numaraları ise kişisel veri kapsamının dışında bırakılmaktadır (Handbook on European Data Protection Law, 2018, s. 420).Türkiye'nin Kişisel Verileri Koruma Kanunu'nda ise, kişisel verilerin, kimlikleri belirli veya belirlenebilir asıl kişiye ilişkin tüm bilgiyi ifade ettiği belirtilmektedir (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016).

Davranışsal veriler, kullanıcıların ürettikleri çevrimiçi içerikleri, tekrarlanan website gezintileri, etkileşimleri, arattıkları ya da yazdıkları anahtar kelimeleri içermektedir. Davranışsal verilerin, büyük veri gibi gelişmiş algoritmalar kullanan bir teknoloji kullanılarak işlenmesiyle birlikte, veriyi kullanıcıların tutum ve davranışlarını kategorilendirmek için kullanmanın da bir adım ötesine geçilerek, kullanıcının ses örüntülerine (örneğin çekingen bir sesle mi konuşuyor, özgüvenli bir sesle mi), mesaj yazarken uyguladıkları kuvvete (hangi mesaj yazılırken harflere daha sert hareketlerle basılmış) ya da vücut sıcaklıklarına ilişkin verilerden de anlam çıkarmak mümkün hale gelmiştir (Handbook on European Data Protection Law, 2018, s. 359).

Hassas nitelikli verilere gelince, Avrupa Birliği Veri Koruma Yasası hassas nitelikli verileri, bireylerin etnik köken, siyasi görüş, felsefi ya da dini inancı, mezhebi, giyinişleri, sosyal gruplara üyelikleri, sağlıkları, ceza ve güvenlik tedbirleriyle ilgili verileri ile biyo-metrik ve genetik verilerini, kişiye özel hassas nitelikli veri olarak kabul etmektedir (Handbook on European Data Protection Law, 2018, s.96).

Büyük Veri, hacim, çeşitlilik ve hız bakımından büyük olan verinin toplanması, işlenmesi ve bu veriden öngörücü ve yeni bilginin çekip çıkarılmasını mümkün kılacak şekilde gelişen teknolojik kapasiteyi ima etmektedir. Bu kapasite ayrıca, bireyleri ve grupları ilgilendiren karar verme hedefleri için, bir veri analizi yazılımı aracılığıyla yeni ve öngörücü bilgiyi sentezlemeyi de içermektedir (Europe, 2017).

Büyük Veri Gözetimi Kavramı

Alan yazınında, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ile toplumsal dünyanın ekonomik, politik ve kültürel unsurlarının, önceki dönemlerden farklı biçimler aldığı konusunda bir uzlaşma mevcuttur. Ancak bu değişen biçimlerin, kapitalist ekonominin bir uzantısı olup olmadığı, kapitalist ekonominin önceki dönemlerden daha az ya da daha fazla sömürüye dayandığı konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu bağlamda, enformasyon ve iletişim teknolojilerine bağlı değişmeyi inceleyen teoriler arasında, kapitalizmin dinamiklerinde bir süreklilik mi yoksa bir çeşit kopuş mu gözlendiğine göre bir ayırım yapılabilmektedir. Gerçekleştirilen bu ayırmda 4 temel teorik eğilim belirlenmektedir. Bu teorik eğilimler, dijital teknolojilerin kapitalizmin dinamikleri içerisinde nasıl konumlandırılacağına dair bir tartışma da sunmaktadır. Çalışmamızda bu teorik eğilimlerin temel argümanlarının ortaya koyulmasının ardından, Fuchs'un teorik yaklaşımı ele alınacaktır.

Bu eğilimlerden ilki, enformasyon ve iletişim teknolojilerine bağlı değişme ile toplumsal dünyanın tüm dinamiklerinin radikal bir dönüşüme uğradığını ve bu dönüşüm dolayısıyla Marksist anlamda bir kapitalist toplumdaki söz edilemeyeceğini iddia eden açıklamalardır. Webster'in de (2014, s.347) ifade ettiği gibi, enformasyon teknolojilerinin gelişimi ile devrimsel dönüşümler gerçekleştiğini iddia etmek, toplumsal değişimde, failerin kendilerini bu değişime uyumlamak ve ona alışmak dışında başka bir şansları olmadıkları algısını yaratmaktadır. Castells'in "enformasyonel kapitalizm" anlayışı, bu ilk eğilimin en önemli örneklerinden biridir. Castells (1996) ağ toplumu teorisinde, 198'lerde başlayan enformasyon devrimi ve küreselleşme eğilimleri ile küresel ağların ve küresel enformasyon akışlarının temel işlev kazandığı yeni bir tekno-ekonomik sistemin ortaya çıktığını iddia etmektedir.

İkinci eğilim ise, toplumsal dünyanın köklü bir değişim geçirdiğini kabul etmekte ancak enformasyon toplumu gibi radikal değişim ima eden söylemleri reddetmektedir. Bu eğilim, enformasyon teknolojilerinin yeni bir toplum inşa ettiğini savunan görüşleri, neo-liberal ideolojinin bir uzantısı olarak görmekte ve bunu bir tekno-optimizm ve teknolojik determinizm olarak yorumlamaktadır (Fuchs ve Chandler, 2019, s.10). Golding (2000, s.170), enformasyonun değerinde ve miktarında saptanan devrim niteliğindeki artışa dikkat çeken enformasyon toplumu teorilerini, bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin şirketleştirilmesi ve enformasyonun serbest piyasanın yayılmasını sağlayacak şekilde özelleştirilmesi hedeflerini desteklemekle eleştirmekte ve teknolojinin yeni potansiyellerine çok fazla yoğunlaşan teorilerin, bu potansiyellerin nasıl önlendiğinin eleştirisini yapamadıklarını düşünmektedir.

Düşünceleri ikinci eğilimde değerlendirilebilecek diğer bir teorisyen ise Herbert Schiller'dir. Schiller'a göre (1973, ss.19-21), enformasyon toplumu teorisyenlerinin, teknolojiye gelişmelerin demokratikleşmeyi getireceği ve farklı görüşlerin yaratılmasını sağlayacağı yönündeki iddiaları isabetli değildir. Çünkü büyük medya şirketleri, bu şirketlerin sahiplerinin ve reklamcılarının çıkarlarına ters düşecek her şeyi dışarıda bırakacak şekilde görüntü, haber ve eğlence akışını filtrelemektedirler. Bu akışların filtrelenmesi ve çıkar sahiplerinin hedefleri doğrultusunda izleyicilerin bilinçlerinin manipüle edilmesi, toplumsal ilişkilerin metalaştırılmasını sistematik olarak şiddetlendirilmektedir.

Üçüncü eğilimde ise, çağdaş kapitalizmin bir türü ve mevcut dönemdeki en temel boyutu olarak "bilişsel kapitalizm"den söz edilmektedir. Bu yaklaşım otonom Marksizm yaklaşımı içerisinde gelişmiştir. Bilişsel kapitalizmin teorisyenlerinden olan Vercellone, bu isimlendirmedeki "kapitalizm" in, kapitalist üretim biçimindeki değişmeyen yapısal faktörlere işaret ettiğini, "bilişsel" ifadesinin ise emek ve sermaye arasındaki çelişkili ilişkinin yeni doğasına ve sermaye birikimini sürdüren yeni sahiplik biçimlerine dikkat çektiğini ifade etmiştir. Bilişsel kapitalizm teorisinin geliştirilmesinin sebeplerinden biri, kitlesel üretim ile sermaye birikimine ilişkin açıklamalar sunan Post-fordist kuramların, kapitalizmdeki güncel gelişmeleri

açıklamak için yeterli olmamasıdır. Post-fordist kuramlar, üçüncü endüstri devrimi ile başlayan mikro elektronik alanındaki icatlara dair bir açıklama sunmaktadırlar. Gerçekleştirdikleri bu açıklamalar ile kuramlar, klasik montaj bandı ile üretim biçimi, enformasyon devrimi ve düşük maliyetli üretim yöntemlerinin birleşmesi ile talebin istikrarsız ve uçucu doğasına uyum sağlayabilmişlerdir. Ancak bu kuramlar, Vercellone'ye göre, kapitalizmin yeni biçimine dair bazı faktörleri tespit etmekte başarılı olsalar da bunları fordist-endüstriyel mantığın bir sonraki gelişimi olarak görmektedirler. Bu sebeple, enformasyonun yönlendirici işlevi üzerinde temellenen bir ekonominin gelişimi ile ilişkili olarak, sermaye ve emek arasındaki antagonistik ilişkilerdeki (üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar arasında uzlaşmanın imkansızlığını ve bu iki karşıt grup arasındaki ilişkinin ancak sınıf mücadelesi olabileceğini ifade eden ilişki) değişime dair kapsamlı bir anlayış sunmakta yetersizdirler. Bilişsel kapitalizm teorisi de bu anlayışı ortaya koymayı hedeflemektedir (Vercellone, 2007, s.14).

Dyer-Witheyford (2005, s.73) bilişsel kapitalizmde, bireylerin sabit sermaye niteliğindeki teknolojilerin geliştirilmesindeki ve işletilmesindeki konumlarına dikkat çekmiştir. Bireylerin, yüksek teknoloji ekonomilerin işletilmesini sağlayan teknik, kültürel, dilsel ve etik uzmanlıklarını (know-how) kullanarak, yüksek teknoloji meta üretimini gerçekleştirdiklerini ileri sürmüştür. Bilişsel kapitalizmin büyük veri ile ilgili görüşleri ise “ortak aklın” sömürülerek bir değere (ağ değeri) dönüştürülmesi amacıyla, yaşayan emeğin ve yaşanan zamanın ele geçirilmesi ve gözetim ya da denetimin bir aracı olarak kullanılması ekseninde şekillenmektedir. Ortak akıl (kolektif zekâ), ücretsiz kullanıma açık verileri ifade etmektedir. Google gibi kullanıcı verilerini kullanarak internet hizmeti sağlayan şirketler ise, kullanıcılara bir yandan ücretsiz hizmet sağlarken, diğer taraftan da internet reklamcılığı aracılığı ile sermaye değeri taşıyan kullanıcı verilerinin birikimini yapmaktadırlar (Pasquinelli, 2009, s.9).

Harvey'in düşünceleri ise, dördüncü bir eğilimi ortaya koymaktadır. Harvey, post-fordist teorideki “zaman-mekân sıkışması” kavramını, postmodern kültür ile ilişkilendirmiştir. Harvey'e göre, kapitalizm; coğrafi sınırlarını genişleterek ve metaların dolaşımında kalma süresini artırarak aşırı üretim riskinden kaçabilmiştir. Böylece yaşam temposunda ciddi bir artış ortaya çıkmış ve mekân anlayışı genişlemiştir. Harvey, postmodernizmin, kapitalizmin çalışma dinamiklerinde gördüğü köklü değişimlere karşı şüphe ile yaklaşırken, toplumsal öznelğin inşasında, algıda ve kültürde yakaladığı değişimleri de önemsemektedir (Harvey, 1989, s.112). Harvey, geçmiş ile bugün arasında nasıl bir fark olduğuna dair masalsi bir anlatı içeren, “dünün sanayileşme ve modernizminin yerini bugün post sanayileşme ve post modernizm aldı” biçimindeki teleolojik önermeleri, toplumsal değişimin esas unsurları ile yüzleşme açısından zararlı bulmaktadır. Bu açıdan, Marx'ın teorisinde yer alan ve bugünü anlamak için gerekli olan unsurları, sadece bu değişim trendlerini takip etme hedefiyle terk etmeyi “*araştırmacı burnumuzu koparmak*” olarak görmektedir (Harvey, 2008, ss.27-28). Onun düşüncesinde, kapitalizmin dönüşen unsurları dahilinde dijital teknolojiler, zaman-mekân

sıkışmasının araçlarıdır. Dijital teknolojilerin açık erişimli ürün ve hizmetler ortaya koyacağı, işbirlikçi üretim ve eşitlikçi bir düzeni getireceği tasarısı, sermayenin ücretsiz bir şekilde beslendiği bir hiper-sömürü biçimini almıştır. Kendi becerilerini kendi geliştiren işgücünün, ürettiği ücretsiz mallar, büyük sermaye sahibi şirketler tarafından kontrolsüzce yağmalanmaktadır (Harvey, 2017, s.96).

Tarihsel Materyalist Yaklaşım

Düşüncelerini tarihsel materyalist kuramda temellendiren Fuchs, dijital teknolojilerin yaygınlaşmasını takiben dijital sermaye ve kamusal dijital kaynaklar arasında, Marksist anlamda bir çelişkinin var olduğundan söz etmektedir. Fuchs'un düşüncesindeki temel soru, sermayenin kaynağı ve birikimi için itici güç konumunda olan emeğin, çağdaş dünyada, üreten tüketicilerle gerçekleştirilen, katılıma açık, kolektif üretimin koşulları içerisinde, hangi yeni biçimleri aldığı ve nasıl organize olduğudur. Fuchs, ücretsiz sosyal medya platformları, yaşamın kendisinin metalaştırılması, oyun ve emeğin bir bileşiğinin doğuşu gibi güncel olguları çağdaş kapitalizmin dijital boyutları ile ele almaktadır (Fuchs ve Fisher, 2015, ss.3-4).

Fuchs (2015), insan ihtiyaçlarının sadece yemek, barınma ve giyinmeden ibaret olmadığına, eğitim, öğrenme ve iletişim yoluyla toplumsal yeniden üretimin de bir ihtiyaç olduğuna dikkat çekmiştir. Bu anlamda gıda, barınma, giyim gibi ihtiyaçlar fiziksel kullanım değerlerini ifade ederken; sosyal ilişkiler, iletişim ve mutluluk, fiziksel olmayan kullanım değerlerini ifade etmektedir. Bu ayrım enformasyon ve iletişim teknolojileri aracılığıyla üretilen değeri konumlandırmaya yardımcı olmaktadır. Çevrimiçi platformlarda kullanıcılar tarafından üretilen ve yine kullanıcılar tarafından tüketilen içerikler, kullanıcıların sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamaları bakımından “fiziksel olmayan kullanım değeri” taşımaktadırlar. Ancak kullanıcıların içerik üretimi ve tüketimi esnasında arkalarında bıraktıkları veriler, çevrimiçi platformların sahibi olan ulusötesi şirketler için bir “değişim değeri” de üretmektedirler. Bu noktada ilk problem, kullanıcı verilerinin ürettiği değişim değerine, bu şirketler tarafından ücret ödenmeden ve üreticinin rızası alınmadan el koyulmasıdır. İkinci problem ise, kullanıcılardan toplanan verilerin içeriğinin, kullanıcılar hakkında çok detaylı kişisel ve mahrem bilgiler içermesidir. Dijital emeğin ve dijital sömürünün, gözetim ve denetimi de içeren yöntemlerinin ortaya koyulması, kullanıcıların veri sahiplikleri konusunda bilinçlerinin artırılması açısından önemlidir. Fuchs, büyük verinin gelişiminin daha ziyade dualist, belirlenimci ve doğrusal mantığı daha da derinleştirecek bir dijital çözümcülük anlayışını yaydığı görüşündedir. Bu anlayış, sömürünün ve baskının yeni niteliklerinin gelişimini beraberinde getiren, araçsal nedenlerin daha da yoğunlaşmasına sebep olmuştur (Fuchs ve Chandler, 2019, ss.48-49).

Fuchs'un teorisinde, bireyler, medyanın ideolojik manipülasyonu karşısında pasif kalma ve direnme kabiliyetine sahiptirler. Bilgisayarların ve bilgisayar ağlarının, enformasyonu, iletişimi ve dayanışmayı örgütlemek için sunduğu yeni kapasiteler de mevcuttur. Bilgisayarların çağdaş toplumun merkezi kaynağı haline gelmesi ile bu yeni kapasiteler, insan ihtiyaçlarını karşılamının da bir parçası

olmuşlardır. İnsanların, sevmek ve hatırlanmak gibi bilişsel ihtiyaçları, arkadaşlıklar ve topluluklar kurmak gibi iletişimsel ihtiyaçları ve belirli hedeflere ulaşmak için diğer insanlarla birlikte çalışmak gibi, iş birliğine ilişkin ihtiyaçları bulunmaktadır. Dijital teknolojilerin bu yeni kapasiteleri, insanların söz konusu ihtiyaçlarına karşılık verebilecek daha iyi bir yaşam sağlamak için kullanılmadığında ise, bugün olduğu gibi insanların yaşamlarına zarar vermeye devam edecektir (Fuchs, 2020, s.11) .

Fuchs ve Chandler'a göre (2019, s.58), istihbarat hizmetleri ve polis, veriyi ve toplumu güvenli hale getirmek için büyük veri akışına erişim elde etmeyi hedeflemektedirler. Böylece, gözetimi kar elde etme amacı ile kullanan özel güvenlik servislerine de kaynak sağlayabileceklerdir. NSA Ulusal Güvenlik Ajansı'nin iki binden fazla özel güvenlik şirketi ile sözleşmesi bulunmaktadır. Batılı kapitalist iletişim şirketleri, ürettikleri gözetim teknolojilerini, aktivistleri izleyen ve sonra onları tehdit eden, işkence eden ve baskılayan rejimlere satmaktadırlar (Fuchs, 2015, s.8). Bu durum da gözetim-endüstri bileşiminde, sermaye gözetimi ve devlet gözetiminin kaynaşmış olduğunu göstermektedir. Büyük Veri kapitalizmi ve algoritmik güç, dünyayı, ticari mantığın da toplumu kolonize ettiği, insanların neredeyse her yerde reklamların hedefi olduğu dev bir alışveriş merkezine dönüştürme kapasitesine sahiptir. Büyük veri çağında algoritmaların araçsal mantığı, insan ihtiyaçlarını hesaplamak ve bu ihtiyaçları karşılamak için karar vermek üzere kullanılmaktadırlar. Problem bu algoritmaların ve makinaların etik ve ahlak anlayışlarının olmamasıdır. Gözetim, bu algoritmalar ile merkezsizleşmiştir ancak tüm toplanan veriler birbirleri ile de bağlantılıdır. Bu anlamda Fuchs ve Chandler'in iddiası büyük veri çağında gözetimin panoptik olduğu, devlet ve sermayenin ikili merkezi panoptik kontrolü sağladığıdır (2019, s.59).

Panoptik gözetim teorilerinin başlangıç noktası, İngiliz filozof Jeremy Bentham'ın 18. yüzyılın sonlarında, bir hapisane olarak tasarlamış olduğu "Panoptikon" isimli mimari çizimin, Foucault (2005) tarafından modern gözetim pratiklerini açıklayıcı bir metafor olarak kullanılmasıdır. Literatürde gözetimi bütünüyle negatif bir konsept gibi değerlendirmek yerine, daha az eleştirel yaklaşan, pozitif çıktılarını değerlendirmeye alan panoptik olmayan eğilimler de mevcuttur. Ancak Fuchs, bebekleri uykusunda izleyen ya da depresyon tespit eden sistemler gibi gözetlemenin yapıcı kullanımları olmasına rağmen, gözetim teknolojilerinin bu tip kullanımlarına dikkat çekmenin, politik açıdan tehlikeli olacağını düşünmektedir. Bunun yerine baskıyı, sömürüyü, sınıfı, kapitalizmi, patriyarkayı, ırkçılığı ve benzer negatif fenomenleri ortaya çıkaran bir denetim biçimi olarak değerlendiren, bütünüyle negatif bir gözetim kavramına ihtiyaç olduğunu savunmaktadır (Fuchs, 2015, s.7). Çünkü büyük verinin kategorik şüphelere dayalı gözetim mantığı, bir kişinin suçu kanıtlanana kadar suçsuz kabul edildiği masumiyet karinesini yıkmakta ve bunun yerine "masum olduğun kanıtlanana kadar bir suçlusun" gibi bir mantıkla işleyen suçluluk karinesi prensibine dayanmaktadır (Fuchs ve Chandler 2019, s.59).

Bireyin gerçek benliğine verilen zarar Fuchs'un düşüncesinde veri tabanlarının değil, bütün toplumsal sistemin çıktısıdır. Bireylerin, kendilerine dayatılan ve kaçamadıkları belirli bir faaliyet alanında kısıtlanmak zorunda olmadıkları, istedikleri aktiviteye yönelebilecekleri fırsatları ve zamanları olduğu bir düzenin şart olduğunu düşünmektedir. Bu sayede, günümüz koşullarının insana dayattığı iş bölümünün ve yaşama tarzının etkisiyle kalıplaşan tek boyutlu karakteri aşabileceklerdir. Fuchs, çok yönlü bir benliğin inşası için gerçek özgürlüğün kazanılmasını zorunluluk olarak görmektedir. Onun bu düşüncesi, Marx'ın yabancılaşma kavramı ile temellendirilmektedir. Fuchs'a göre, insanlar kapitalizmde gerçek bir topluluğun değil sadece kendilerinin dışında da var olan aldatıcı bir topluluğun parçası olabilmektedirler. Oysa insanlar, ancak gerçek bir topluluk içinde ve birlik olarak özgürleşebilirler. Bu da insanın kendi benliğine geri dönmesi, kendi türüyle yeniden bütünleşerek, kendine ve türüne yabancılaşmayı aşması ve böylece, toplumsal bir varlık olan insanın, özüne bütünüyle dönmesi ile mümkün olacaktır (Fuchs, 2003, ss.57-58).

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, büyük veri teknolojilerinin gelişimi ile verilerin asıl sahibi olan kullanıcıların veri gizliliklerini sağlama ve koruma konusunda karşılaştıkları problemleri ortaya koymaktır. Bu problemlerin ortaya çıkma aşamasında enformasyonun değişen ticari değeri, bu araştırma kapsamında temel etken olarak ele alınmıştır. Günümüzde enformasyonun giderek artan piyasa değeri karşısında, geçmiş dönemde mal ve hizmetler için rekabet eden şirket ve devletler, enformasyon kaynakları için rekabet etmeye başlamışlardır. Enformasyonun değeri, ondan ne kadar kullanışlı bilgi elde edilebildiği ile belirlenmektedir. Büyük veri çağında kullanışlı bilginin üretimi, dijital ortamda üretilen verilerin, veri analiz teknolojileri kullanılarak işlenmesiyle gerçekleşmektedir. Veri analiz teknolojileri, ön görücü algoritmalar kullanarak anlamlı tahminlerde bulunabilmekte ve böylece isabetli ticari ve politik kararlar alınmasına hizmet etmektedir.

Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, enformasyonun değerinin birinci sanayi devriminden, dördüncü sanayi devrimi hedefleri arasında geçen sürede nasıl değiştiğini ortaya koymak amacıyla taşımakta ve büyük veri teknolojilerinin gelişim sürecini, kapitalizmin dinamikleri içerisinde konumlandırmaktadır. Bu anlamda Fuchs'un tarihsel materyalizm yaklaşımı ile değerlendirdiği Büyük Veri Kapitalizmi analizleri, araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Araştırmanın uygulama kısmında ise, internet kullanıcılarının farklı uzmanlık derecelerine sahip oluşlarıyla ilişkili olarak, veri paylaşımlarına ilişkin farkındalıkları, internet kullanım alışkanlıkları ile mahremiyet ve gizlilik anlayışları, verilerini kullanma konusundaki temkinleri ve davranışsal ve kişisel verilerine yaklaşımları analiz edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın önemi, büyük veri teknolojilerinin yüksek karlılık ve verimlilik gibi hedeflerle yarattığı pozitif algının eleştirisini yapması ve bu

teknolojilerin eşitsizlik problemlerine çözüm üretmek yerine, onları güçlendirecek dinamikler içerdiğine dikkat çekmesidir.

Bu araştırma, örneklemin araştırma evrenini temsil etme kapasitesi bağlamında sınırlılıklara sahiptir. Ancak çalışmanın, büyük veri teknolojilerinin gelişimine ve kullanıcı gizliliğine ilişkin sosyolojik bir analiz sunması ve veri teknolojilerine ilişkin kavramları sosyolojik bağlamı içerisinde konumlandırması bakımından alan yazınına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Literatürdeki internet kullanıcılarının gizlilik endişeleri üzerine yapılan araştırmaların, örneklemini “tüketiciler” olarak değerlendirilme eğiliminin aksine (Bellman vd., 2004; Graeff ve Harmon, 2002; Sheehan, 2002), (Joseph Phelps vd., 2000), bu araştırmada internet kullanıcıları, verilerinin sahibi ve içerik üreticisi olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda araştırma, internet kullanıcılarının gizlilik ve mahremiyetlerini, çevrim içi platformlarda koruma konusundaki bilinçlerini artıracak ve onları tüketiciler yerine, aktif üretici olarak yeniden konumlandıracak uygulamaların önemini ve aciliyetini de vurgulaması açısından önem arz etmektedir.

Veri Toplama Tekniği

Araştırma, büyük veri teknolojilerinin mevcut veri toplama, saklama ve analiz tekniklerinde meydana getirdiği gelişmelerin kullanıcılar tarafından ne düzeyde fark edildiğinin, kullanıcıların kişisel, davranışsal ve hassas veri gizliliğine ilişkin bilinç düzeylerinin ve endişe düzeylerinin belirlenmesini hedefleyen nicel bir araştırmadır. Neuman’a göre (2006, s. 21), anlam inşa etmek yerine nesnel olguları ölçen, etkileşim içindeki süreçler yerine değişkenlere odaklanan, değerlerden bağımsız olan ve araştırmacının tarafsız bir konumda olduğu araştırmalar nicel araştırmalardır. Veri teknolojilerinin veri gizliliklerini ve mahremiyetlerini tehdit eden unsurlar karşısında, bireylerin farkındalık, bilinç ve endişe düzeylerini odağa yerleştirmek ve gelecek araştırmalar için genel bir tablo çizebilmeyi odağına alması sebebiyle, bu araştırmanın nicel araştırma yöntemi ile yapılmasına karar verilmiştir. Çalışma için, 20.03.2019 tarih ve 12908312-300/000000515333 sayılı Hacettepe Üniversitesi Etik Kurul onayı alınmıştır.

Araştırmada verilerin toplanması için anket tekniği kullanılmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri, katılımcıların kişisel ve davranışsal verilerine yaklaşımları, mahremiyet ve gizlilik anlayışları, kullanımdaki endişe düzeylerine ilişkin sorular sorulmuş ve internet üzerinden edindikleri bilginin güvenilirliğine karar verişlerine dair belirlenen ifadeleri seçmeleri istenmiş, bu bağlamda da verilen cevaplar doğrultusunda, katılımcıların dijital okur-yazarlık becerilerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırma Evren ve Örneklemi

Araştırmanın genel evreni, haftada en az bir kez internet kullanan her kullanıcıyı kapsamaktadır. Böylesine geniş bir evren üzerinden gerçekleştirilecek olan çalışma evreni ise, uygulayıcının yaşadığı şehir ve veriye ulaşma kolaylığı açısından, Ankara’da yaşayan, nispeten interneti buldukları konum itibarıyla daha

çok ve efektif kullanan, internet kullanıcısı genç üniversite öğrencileri ve Bilgisayar ve İletişim Teknolojileri firmaları çalışanları ile sınırlandırılmıştır. Buna göre, araştırma evreni popülasyonu, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji, Felsefe, Bilgisayar Mühendisliği bölümlerinin lisans örgün eğitiminde kayıtlı toplam öğrenci sayısı ve Hacettepe Teknokent bilişim ve yazılım firması çalışanlarının toplam sayısı 2563'tür.

Belirlenen bu evren içinde, örnekleme deseni doğrudan örneklemeye fırsat verdiği için (bireylerin tek tek isimlerinin bilgisine ulaşılabilirdiği için) tek aşamalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu aşamada, çalışmada evren içindeki toplam sayılara (isim listelerine) ulaşılmış ve Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji, Felsefe ve Bilgisayar Mühendisliği bölümlerinde lisans düzeyinde örgün eğitim görmekte olan toplam 1556 kişiden 90% güven aralığı ve 2.87% hata payı ile 189 öğrenci, Hacettepe Teknokent'te yer alan bilişim ve yazılım firmalarında çalışan toplam 997 kişiden 90% güven aralığı ve 3.81% hata payı ile 109 çalışan kişi, rastgele örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Örneklem, bilişim teknolojileriyle ilgili farklı uzmanlık düzeylerine göre 3 gruba ayrılmıştır. Örneklemi kategorilendirmek için kullanılan bu karakteristikler ise şu şekildedir; bilişim teknolojisi açısından bireylerin temel özelliklerine göre, ilk grup bilişim teknolojileri alanında hiçbir uzmanlığı olmayan gençleri, ikinci grup bilişim teknolojileri alanında orta düzey uzmanlığı olan gençleri, üçüncü grup ise, bu alanda uzmanlığı olan kullanıcıları içermektedir.

Tablo 1: Örneklemenin Teknolojik Uzmanlık Düzeylerinin Dağılımı

Uzmanlık Düzeyi	Frekans	Geçerli Yüzde
Düşük Uzmanlık Düzeyi	116	38,9
Orta Düzeyde Uzmanlık	73	24,5
Yüksek Düzeyde Uzmanlık	109	36,6
Toplam	298	100
Cevapsız	9	
Toplam	307	

İlk grup için, bilişim teknolojileri ile ilişkili konularda uzmanlığı olmayan grubu temsil edecek şekilde, araştırmaya hız ve pratiklik kazandırma amacı da güdülenerek, çalışmacının da eğitim gördüğü üniversite olan Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji ve Felsefe bölümündeki toplam 808 genç arasından 116 kişiye ulaşılmıştır. İkinci grubu oluşturan orta düzey uzmanlığa sahip Hacettepe Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği bölümünde okuyan 758 genç arasından, 73 kişiye ve üçüncü grubu, yani uzmanlardan oluşan grubu temsil edecek katılımcılar için de Hacettepe Teknokent'in bünyesinde bulunan, toplam 43 adet Bilgisayar ve İletişim Teknolojileri ve Yazılım firmasındaki 997 çalışan arasından, 109 kişiye ulaşılmıştır. Böylece toplam 307 kişiye anket uygulaması yapılmış ancak uzmanlık düzeyine

ilişkin anket sorusunun cevapsız bırakılması sonucu, 9 kişilik örneklem kaybı yaşanmıştır. Bu sebeple toplam 298 kişi ile çalışma gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri

H1: Bireylerin davranışsal verilerine ve kişisel verilerine yaklaşımları arasında anlamlı bir farklılaşma vardır.

H2: İnternet kullanım alışkanlıkları ile mahremiyet ve gizlilik anlayışları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H3: Güvenilir bilgiye ulaşma aracı olarak interneti kullanan bireyler, kişisel verilerini koruma konusunda daha temkinlidir.

Şekil 1: Veri Türlerine İlişkin Ayrım

Araştırma kapsamına dahil edilecek olan veri türleri, Şekil 1'deki gibi kategorilendirilmiştir. Kişisel veriler, davranışsal veriler ve hassas verilere ilişkin Kişisel Verileri Koruma Kanunu ve Avrupa Birliği Veri Koruma Tüzüğü'nde yer alan tanımlamalardan (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016 ve Handbook on European Data Protection Law, 2018) yola çıkılarak çalışmanın özgün bakışı çerçevesinde araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1'deki gruplandırmanın ilki, demografik veriler, internet alışverişleri ve indirme geçmişleri, IP adresleri, konum bilgileri ve güvenlik parolaları gibi kişisel verileri içermektedir. Katılımcıların, kişisel veri olarak sahipliğini üstlendikleri ve gizliliğini çevrim dışı dünyada da önemsedikleri veri türleri olarak kategorilendirilmiştir. Bir başka deyişle, kişisel veri türleri, büyük veri analizi

teknolojileri var olmadan önce de işlenen ve kullanılan verilerdir (örneğin, internetin yaygınlaşmasından önce de kullanılan mağazaların müşterilerine verdikleri sadakat kartları, müşterilerin mağaza alışverişlerine ilişkin konum, zaman, ürün bilgisi gibi kişisel verilerini içermekteydi.) Bu çalışma kapsamında, kullanıcıların isim, konum, yaş, cinsiyet, gelir bilgileri ile birlikte, ilgi alanları, çevrimiçi alışveriş ve indirme geçmişleri ve kullanıcıların tarayıcılarına kaydetmiş oldukları diğer otomatik form doldurma verileri, kişisel veri kapsamında değerlendirilmektedir.

İkinci grupta yer alan davranışsal veriler, katılımcıların sosyal medya gönderileri, internet kullanım alışkanlıkları, kullanıcı profilleri, tıklanan reklamlar ve gönderiler, çevrimiçi platformlarda etkileşime girdikleri bireyler gibi çeşitli verileri içermektedir. Bu veri tipi, büyük veri analitiğinin gelişimi ile ortaya çıkmıştır ve gizlilik endişesi yaratan bir diğer bilgi türünü oluşturmaktadır. Davranışsal verilerin işlenmesi ile internet kullanıcılarının karakterlerine ve gelecek davranışlarına ilişkin isabetli tahminler yapılabilmekte ve böylece kullanıcılar belirli bir eylemi gerçekleştirmeye yönlendirilebilmektedir. Örneğin, bir internet mağazasından alışveriş yapan kullanıcıların, davranışsal verileri analiz edildiğinde, o kullanıcıların websitenin neresinde konumlanmış bir reklama tıklama olasılığının daha yüksek olduğu saptanabilmektedir. Böylece kullanıcıların davranışlarına ilişkin veriler kullanılarak, o reklamın hedefine ulaşma oranı artırılmaktadır. Bu çalışma özelinde davranışsal veri kapsamında değerlendirilecek olan verileri, kullanıcıların internet tarayıcısında ve kullandıkları cihazlarda saklanan izleme verileridir. Kullanıcının hangi gönderide ne kadar vakit geçirdiği, hangi reklamlara tıkladığı, hangi gönderileri beğendiği, çevrimiçi etkileşim kurulan diğer kullanıcılar, uygulamaya giriş ve çıkış yapılan saatler bu araştırma kapsamında davranışsal veriler olarak değerlendirilecektir.

Son grupta yer alan hassas veriler, tıbbi veriler, biyo-metrik veriler, siyasi görüş, etnik köken ve cinsel kimliklere ilişkin kullanıcı verilerini ifade etmektedir. Bu grupta yer alan veriler, çalışmaya katılanların çevrim dışı dünyada da mahremiyet alanı içerisinde değerlendirdikleri ve gizliliğinden en çok endişe duyacakları veri türlerini içermektedir. Hassas veriler, yapay zekâ teknolojisinin geliştirilmesi gibi doğrudan belirli amaçlar için kullanılabilirliği gibi, diğer veri türlerinden gelen bilgiler ile eşleşerek, kullanıcı davranışlarının ve tutumlarının manipüle edilmesi için de kullanılabilirliği vardır. Örneğin, göçmen karşıtı politikaların propagandasını yapan içerikler, konuya karşı çekimser ve kararsız olduğu daha önce tespit edilen kullanıcıların profillerinde gösterilebilmektedir. Böylece hedeflenen kullanıcı profilinde istenen fikir değişikliği daha kolay sağlanmış olmaktadır. Bu çalışma kapsamında hassas nitelikli veriler, kullanıcıların siyasi görüşleri, etnik kökenleri, cinsel yönelimleri, dini inançları, tıbbi verileri, biyo-metrik ve genetik özelliklerini içeren sensör verileri gibi kullanıcıların toplanması, saklanması ve üçüncü taraflarla paylaşılması konusunda özel hassasiyet gösterecekleri mahrem bilgilerine atıfta bulunmaktadır.

Bu bağlamda araştırma soruları, söz konusu verilere ilişkin endişe düzeyleri arasındaki ayrımı ortaya koymak ve hipotezleri ölçebilmek için oluşturulmuştur. Her

hipotez bu gruptandırılmış veriler bağlamında aşağıda açıklanmıştır. İlk hipotezde, katılımcıların kişisel verilerine ve davranışsal verilerine yaklaşımları, her birine ilişkin gizliliklerine verdikleri önem çerçevesinde incelenmiştir. Şekil 1’de görüldüğü üzere “kişisel veriler” ve “hassas veriler” kategorisinde değerlendirilen veriler, örneklemin çevrim dışı dünyada da gizliliğine önem verdikleri bilgileri kapsamaktadır. Davranışsal veriler ise büyük veri analitiğinin gelişimi ile gizlilik endişesi yaratan bilgileri içermektedir. Bu durum dikkate alınarak oluşturulan H1 hipotezinde, örneklemin kişisel veri gizliliğine verdikleri önem ile davranışsal veri gizliliğine verdikleri önem arasında anlamlı bir farklılık aranmaktadır.

İkinci hipotezde, katılımcıların mahremiyet ve gizlilik anlayışları bağımsız değişkeni, her bir veri tipi için endişe düzeyleri ile ölçülmüştür. Katılımcılardan her bir veri tipi için endişe düzeylerini, 5’li likert ölçeğiyle (Endişe duymuyorum- Biraz endişe duyuyorum- Kararsızım- Oldukça endişeliyim- Çok endişeliyim) puanlamaları istenmiştir. Analiz için aynı veri tipine ait olan değişkenler gruplanmış (kişisel veri-davranışsal veri- hassas veri) ve her grubun kendi içinde ortalaması alınarak analize dahil edilmişlerdir. İnternet kullanım alışkanlıklarının ölçülebilmesi için, katılımcıların günlük internet kullanma sıklıkları, dijital becerilerini ifade eden uzmanlık düzeyleri ve teknolojik ürünleri kullanım kolaylığı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. İnternet kullanma sıklığında, 1. Grup günde 1-3 saat arası süreyle internet kullananlar, 2. Grup günde 3-6 saat internet kullananlar, 3. Grup günde 6-9 saat internet kullananlar, 4. Grup günde 9 saatten fazla süreyle internet kullananlara karşılık gelmektedir.

Üçüncü hipotezin test edilebilmesi için, anket formunda örneklemin internet aracılığıyla edindikleri bilginin güvenilirliğine nasıl karar verdiklerine ilişkin ifadelerle yer verilmiş, verilen cevaplar doğrultusunda katılımcıların dijital okuryazarlık becerileri için 4 seviye belirlenmiştir. Temkinlilik düzeyini ölçmek için anket formunda, birden fazla işaretlenebilen 11 ifadeye yer verilmiştir. 11 ifade, 1- düşük temkinlilik düzeyi ve 4- yüksek temkinlilik düzeyi olarak artan seviyede gruplandırılmıştır. Örneklemin cevabını yönlendirmekten kaçınma amacıyla gruplandırılan ifadeler, ilgili sorularda, sırası karışık olarak verilmiştir.

Veri analizi aşamasında ise katılımcıların demografik bilgilerine, kullandıkları teknolojik ürün ve servislere, internet kullanım süre ve amaçlarına, uzmanlık düzeylerine ilişkin betimsel analiz verileri yorumlanmıştır. Araştırma kapsamında, katılımcılarının yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi bilgileri analiz amacıyla değil, örneklemin eşit dağıldığını kontrol etme amacıyla sorulmuştur. Bu sebeple bu değişkenlere göre bir analiz yapılmamıştır. Oluşturulan hipotezlerin testi, Pearson Korelasyonu, Anova ve Kruskal-Wallis analizinden faydalanılarak yapılmıştır.

H1 hipotezindeki değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için Pearson Korelasyonu analizi yapılmıştır. Örneklemin kişisel veri gizliliğine verilen önem ve davranışsal veri gizliliğine verilen önem bağımlı değişkenlerin üzerinde uzmanlık

düzeıı bağımsız değişkeninin etki düzeyini tespit edebilmek ve böylece uzmanlık düzeyine göre olası bir farklılaşmayı tespit edebilmek için Anova hipotez testi yapılmıştır. Farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu tespitinde, varyansları homojen dağılan gruplar için uygun olan Post Hoc Scheffe testi kullanılmıştır.

H2 hipotezinin test edilmesi için, her bir veri türüne ilişkin (kişisel veri/ davranışsal veri/ hassas veri) endişe düzeyi değişkeni ile katılımcıların günlük internet kullanma sıklıkları, teknoloji ürünlerini kullanım kolaylıkları ve farklı uzmanlık düzeyleri arasında olası bir farklılaşmayı tespit etme hedefi ile varyansları homojen dağılan gruplarda Anova analizi, varyansları homojen dağılmayan gruplarda Kruskal-Wallis analizi yapılmıştır. Hangi gruplar arasında farklılaşma olduğunu tespitinde ise Post-Hoc Tamhane's T2 testi kullanılmıştır.

H3 hipotezinin test edilmesi için, katılımcıların dijital okur-yazarlık becerilerini ölçen değişken ile katılımcıların kişisel verilerini koruma konusundaki temkinlilik düzeyini ölçen değişkenlerin ortalaması analize sokulmuştur. Gruplar homojenlik varsayımını sağlayamadığı için hipotez, Kruskal Wallis Analizi ile test edilmiştir.

BULGULAR

Demografik Verilerin Analizi

Araştırma örnekleminin (307) %52'sini erkekler, %47'sini kadınlar oluşturmaktadır. Örneklem ağırlıklı olarak üniversite öğrencileri arasından seçildiği için, en yoğun örneklem grubunu 18-25 (%55) yaş grubu arası gençlerden oluşturmaktadır. Bunu 26-35 (%29) yaş grubundakiler takip etmektedir. 36-45 yaş grubu örneklemin yalnızca %6'sını, 46-55 yaş grubundaki örneklem grubu ise %9'unu oluşturmaktadır. Araştırma örnekleminin, %55'i lisans mezunu, %35'i lise mezunu, %9'u lisansüstü eğitim mezunudur. Örneklemden yalnız 2 kişi, eğitim düzeyini lise öncesi olarak işaretlemiştir. Araştırma örnekleminin yaklaşık %43'ünün gelir seviyesi aylık 1000 TL kazancın altındadır. Örneklem %50'den fazlasının öğrenci statüsünde olması, düşük gelir düzeyi oranının fazla olmasını açıklamaktadır. Örneklem %24,8'inin gelir düzeyi 3000 TL üzerindedir. Dolayısıyla araştırma örnekleminin alt ve orta düzey geliri olan bireyleri temsil düzeyi daha yüksektir.

HİPOTEZ ANALİZLERİ

Birinci Hipotezin Analizi

H0: Katılımcıların kişisel verilerine yaklaşımları ile davranışsal verilerine yaklaşımları arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

H1: Katılımcıların kişisel verilerine yaklaşımları ile davranışsal verilerine yaklaşımları arasında anlamlı farklılık vardır.

Çalışmaya katılanların kişisel verilerine ve davranışsal verilerine yaklaşımları, her birine ilişkin gizliliklerine verdikleri önem çerçevesinde

incelenmiştir. Değişkenlerin analiz için normallik ön koşulunu sağlayıp sağlamadığı, Normallik testi ile kontrol edilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Kişisel Verilerine ve Davranışsal Verilerine Yaklaşımları, Her Birine İlişkin Gizliliklerine Verdikleri Önem Normallik Testi

Normallik Testi						
	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistik	Df	Sig.	Statistik	df	Sig.
Davranışsal Veri Gizliliğine Verilen Önem	,192	305	,000	,897	305	,000
Kişisel Veri Gizliliğine Verilen Önem	,229	305	,000	,904	305	,000

Normallik testi sonucu her iki değişken için de $p < 0,001$ bulunmuştur. Bu anlamda normal bir dağılım gözlenmektedir. Veriler Pearson Korelasyonu ile test edilmek için uygundur.

Kişisel Veri Gizliliğine Verilen Önem ile Davranışsal Veri Gizliliğine Verilen Önem arasında, “- 0,154” olarak elde edilen korelasyon değeri, p değerinin 0,05’ten küçük olması ($p=0,007$) bağlamında anlamlı bulunmuştur. Söz konusu değişkenler arası ilişki negatif yönlüdür. Kişisel veri gizliliğine verilen önem düzeyi arttıkça, davranışsal veri gizliliğine verilen önem düzeyi azalmaktadır.

Tablo 3: Katılımcıların Uzmanlık Düzeylerine Göre, Davranışsal Verilerine Yaklaşımları ve Kişisel Verilerine Yaklaşımları Arasındaki İlişki

ANOVA						
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig. (p)
	Gruplar Arasında	8,862	2	4,431	1,668	,190

Davranışsal Veri Gizliliğine Verilen Önem	Gruplar İçinde	778,273	293	2,656		
	Toplam	787,135	295			
Kişisel Veri Gizliliğine Verilen Önem	Gruplar Arasında	25,198	2	12,599	6,442	,002
	Gruplar İçinde	575,044	294	1,956		
	Toplam	600,242	296			

Katılımcıların uzmanlık düzeylerine göre, davranışsal verilerine yaklaşımları ve kişisel verilerine yaklaşımları arasında anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmek üzere, önce uygun analiz yöntemini seçmek için varyansların homojen dağılıp dağılmadığı test edilmiş, sonuç olarak varyansların homojen dağıldığı gözlenmiştir. Daha sonra, fark analizi için ANOVA hipotez testi uygulanmıştır. Davranışsal veri gizliliğine yaklaşımları bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır.

Tablo 4: Kişisel Veri Gizliliğine Yaklaşımları Bakımından Gruplar Arasındaki Fark

Post Hoc- Scheffe Çoklu Karşılaştırma Testi						
Bağımlı Değişken: Kişisel Veri Gizliliğine Verilen Önem						
Scheffe Testi						
(I) Uzmanlık Seviyesi	(J) Uzmanlık Seviyesi	Ortalama Fark (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Düşük Düzey	Orta Düzey	-,74563*	,20894	,002	-1,2597	-,2316
	Yüksek Düzey	-,35281	,18701	,171	-,8129	,1073
Orta Düzey	Düşük Düzey	,74563*	,20894	,002	,2316	1,2597

	Yüksek Düzey	,39282	,21191	,181	-,1285	,9142
Yüksek Düzey	Düşük Düzey	,35281	,18701	,171	-,1073	,8129
	Orta Düzey	-,39282	,21191	,181	-,9142	,1285
*. Ortalama fark, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.						

Kişisel veri gizliliğine yaklaşımları bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark gözlenmiştir ($p=0,002$). Farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunun tespiti için, varyansları homojen dağılan gruplar için uygun olan Post Hoc Scheffe testi kullanılmıştır. Kişisel veri gizliliğine yaklaşımları bakımından, düşük düzey uzmanlığa sahip sıradan internet kullanıcıları olan gençler ile orta düzey uzmanlığa sahip bilgisayar mühendisliği bölümünde öğrenci olarak bulunan gençler arasında anlamlı bir fark saptanmıştır ($p=0,002$).

İkinci Hipotezin Analizi

Araştırmanın ikinci hipotezi aşağıdaki gibidir. Değişkenlere ilişkin gerekli açıklamalar “Araştırmanın Hipotezleri” başlığında verilmiştir.

H0: Katılımcıların internet kullanım alışkanlıkları ile mahremiyet ve gizlilik anlayışları arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

H2: Katılımcıların internet kullanım alışkanlıkları ile mahremiyet ve gizlilik anlayışları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Örneklemin internet kullanım sıklığı, günlük internet kullanılan süreye göre gruplandırılmıştır. 1. Grup günde en az sıklıkla internet kullananları (1-3 saat), 4. Grup en yüksek sıklıkla internet kullananları (9 saatten fazla) temsil etmektedir. Örneklemin mahremiyet ve gizlilik anlayışlarını ise kişisel, davranışsal ve hassas verilerin toplanması ve saklanması ile ilgili endişe düzeylerine göre gruplandırılmıştır (1- Endişe duymuyorum, 5- Çok endişeliyim). İlk aşamada katılımcıların internet kullanım sıklığı ile mahremiyet/gizlilik anlayışları arasındaki ilişkinin analizi için grupların varyanslarının homojenliği test edilmiştir.

Tablo 5: Katılımcıların İnternet Kullanım Sıklığı ile Mahremiyet/Gizlilik Anlayışları Arasındaki İlişki

Varyansların Homojen Dağılımı Testi					
		İstatistik	df1	df2	Sig. (P)
Hassas Veriler	Ortalama temelinde	,804	3	299	,492
	Medyan temelinde	,694	3	299	,556
	Ayarlanmış df medyan temeli ile birlikte	,694	3	278,714	,556
	İşlenmiş ortalama	,840	3	299	,473
Kişisel Veriler	Ortalama	1,829	3	299	,142
	Medyan	1,333	3	299	,264
	Ayarlanmış df medyan temeli ile birlikte	1,333	3	289,932	,264
	İşlenmiş ortalama	1,831	3	299	,141
Davranışsal Veriler	Ortalama	4,146	3	294	,007
	Medyan	4,072	3	294	,007
	Ayarlanmış df medyan temeli ile birlikte	4,072	3	272,890	,007
	İşlenmiş ortalama	4,253	3	294	,006

Varyansların homojen dağılımı testinin sonuçlarına göre, davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi dışındaki grupların homojen bir dağılıma sahip olmadığı görülmektedir. Bu nedenle, davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi değişkeni ile katılımcıların günlük internet kullanma sıklıkları arasında anlamlı bir farklılaşma olup olmadığını ölçmek için **ANOVA** testi, diğer değişkenler için **Kruskal-Wallis Testi** kullanılmıştır.

Tablo 6: Davranışsal Verilere İlişkin Endişe Düzeyi Değişkeni ile Katılımcıların Günlük İnternet Kullanma Sıklıkları Arasındaki İlişki Kruskal-Wallis Testi

Kruskal-Wallis Testi	
	Hassas Verilere İlişkin Endişe Düzeyi
Kruskal-Wallis H	13,024
Df	3
Asymp. Sig.	,005
a. Kruskal Wallis Testi	
b. Grup Değişkeni: Günlük İnternet Kullanım Sıklığı	

Kruskal-Wallis Testi sonucunda iki değişken arası ilişkide anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Davranışsal Verilere İlişkin Endişe Düzeyi Değişkeni ile Katılımcıların Günlük İnternet Kullanma Sıklıkları Arasındaki Çoklu Karşılaştırma

Post Hoc- Tamhane Çoklu Karşılaştırma Testi						
Bağımlı Değ.: Hassas Verilere İlişkin Endişe Düzeyi						
Tamhane						
(I) Günlük İnternet Kullanım Sıklığı	(J) Günlük İnternet Kullanım Sıklığı	Ortalama Fark (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
1,00	2,00	-,00404	,22277	1,000	-,6055	,5974
	3,00	-,16259	,22453	,978	-,7686	,4434
	4,00	-,56225	,22500	,084	-1,1692	,0447

2,00	1,00	,00404	,222 77	1,0 00	-,5974	,6055
	3,00	-,15855	,169 48	,92 5	-,6099	,2928
	4,00	-,55821*	,170 11	,00 7	-1,0108	-,1057
3,00	1,00	,16259	,224 53	,97 8	-,4434	,7686
	2,00	,15855	,169 48	,92 5	-,2928	,6099
	4,00	-,39967	,172 41	,12 3	-,8587	,0594
4,00	1,00	,56225	,225 00	,08 4	-,0447	1,1692
	2,00	,55821*	,170 11	,00 7	,1057	1,0108
	3,00	,39967	,172 41	,12 3	-,0594	,8587
*. Ortalama fark, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.						

Tespit edilen farklılaşmanın hangi gruplardan kaynaklandığını analiz etmek için, varyansların homojen dağılmadığı gruplarda kullanılan Post Hoc Tamhane testi, tamamlayıcı bir karşılaştırma yapabilmek üzere kullanılmıştır. Bu analizin sonucuna göre, hassas verilere ilişkin endişenin, günlük internet kullanım sıklığı en yüksek olan kullanıcıları (9 saatten fazla) ifade eden 4. Grubun üzerinde en fazla etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Tablo 8: Davranışsal Verilere İlişkin Endişe Düzeyi ile Katılımcıların Günlük İnternet Kullanım Sıklığı Arasındaki İlişkideki Olası Farklılaşma

ANOVA
Davranışsal Verilere İlişkin Endişe Düzeyi

	Kareler Toplamı	Df	Ortalama Kare	F	Sig. (p)
Gruplar Arası	59,683	3	19,894	11,817	,000
Gruplar İçinde	496,659	295	1,684		
Toplam	556,342	298			

Davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi ile katılımcıların günlük internet kullanım sıklığı arasındaki ilişkideki olası farklılaşma ANOVA testi ile analiz edilmiştir. Sonuç olarak günlük internet kullanım sıklığı en yüksek olan kullanıcıları (9 saatten fazla) ifade eden 4. Grubun, davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi üzerinde en yüksek etkide bulunduğu bulunmuştur ($p < 0,001$).

Tablo 9: Davranışsal Verilere İlişkin Endişe Düzeyi ile Katılımcıların Günlük İnternet Kullanım Sıklığı Arasındaki İlişkideki Olası Farklılaşma Kruskal-Wallis Testi

Kruskal-Wallis Test Değerleri	
	Kişisel verilere ilişkin endişe düzeyi
Kruskal-Wallis H	6,070
df	3
Asymp. Sig.	,108
a. Kruskal Wallis Test	
b. Grup Değişkeni: günlük internet	

Kişisel verilere ilişkin endişe düzeyi ile katılımcıların günlük internet kullanım sıklığı arasındaki olası bir farklılaşmanın tespiti için Kruskal-Wallis testi uygulanmıştır. Testin sonucunda, gruplar arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı saptanmıştır.

Kişisel, Davranışsal ve Hassas Verilere ilişkin endişe düzeyinin, örneklemin uzmanlık düzeyine göre farklılaşma olasılığı değerlendirilmiştir. Uygun analiz

teknğine karar verebilmek için grupların varyans dağılımlarının homojenliği test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, kişisel verilere ilişkin endişe düzeyi için varyans dağılımının homojenliği sağlanmış ancak diğer gruplar için sağlanamamıştır. Bu anlamda, örneklemin kişisel verilere ilişkin endişe düzeylerinde, uzmanlık düzeyi ile ilişkili olası bir farklılaşmanın tespit edilebilmesi için ANOVA testi uygulanmıştır.

Tablo 10: Kişisel, Davranışsal ve Hassas Verilere İlişkin Endişe Düzeyinin, Katılımcıların Uzmanlık Düzeyi Arasındaki İlişki

ANOVA					
Kisisel_Verilere İlişkin Endise_Duzeyi					
	Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Gruplar Arasında	16,584	2	8,292	5,633	,004
Grupların İçinde	431,266	293	1,472		
Toplam	447,850	295			

ANOVA analizi sonucunda gruplar arası anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p=,004$). Katılımcıların davranışsal ve hassas verilere ilişkin endişe düzeylerinde, uzmanlık düzeyi ile ilişkili olası bir farklılaşmanın tespit edilebilmesi için ise Kruskal Wallis Analizi uygulanmıştır.

Tablo 11: Kişisel, Davranışsal ve Hassas Verilere İlişkin Endişe Düzeyinin, Katılımcıların Uzmanlık Düzeyi Arasındaki İlişkiye Yönelik Kruskal-Wallis Testi

Kruskal-Wallis Test Değerleri	
Davranışsal Veri	Hassas Veri
15,941	11,889
2	2
,000	,003
a. Kruskal Wallis Test	

b. Grup Değişkeni: Uzmanlık Seviyesi

Kruskal Wallis Analizi sonucunda, gruplar arası anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir ($p=,003$). Farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunun tespitinde ise Post-Hoc testi yapılmıştır. Varyansların eşit olması dolayısıyla “kişisel verilere ilişkin endişe düzeyi” değişkeni ile analiz yapılırken Scheffe testi, diğer değişkenlerde ise varyansların eşit olmaması dolayısıyla Tamhane’s T2 testi kullanılmıştır. Katılımcıların kişisel verilerinin gizliliğine ilişkin endişe düzeyleri, sıradan internet kullanıcıları ve orta düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları arasında anlamlı bir fark saptanmıştır ($p=,004$).

Davranışsal verilerinin gizliliğine ilişkin endişe düzeyleri ise sıradan internet kullanıcıları ve orta düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları ($p=,001$) ile sıradan internet kullanıcıları ve yüksek düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları ($p=,004$) arasında anlamlı bir şekilde farklılaşırken, orta düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları ile yüksek düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları arasında anlamlı bir farklılaşma saptanmamıştır.

Hassas verilerinin gizliliğine ilişkin endişe düzeyleri ile uzmanlık düzeyleri arasında ilişki de benzer bir sonuç vermiştir. Hassas verilerinin gizliliğine ilişkin endişe düzeyleri, sıradan internet kullanıcıları ve orta düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları ($p=,005$) ile sıradan internet kullanıcıları ve yüksek düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları arasında ($p=,030$) anlamlı bir şekilde farklılaşırken, orta düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları ile yüksek düzey uzmanlığa sahip internet kullanıcıları arasında anlamlı bir farklılaşma saptanmamıştır.

Katılımcıların teknoloji ürünlerini kullanım kolaylığı ile kişisel ve hassas verilerine ilişkin endişe düzeyi arasındaki ilişkinin tespiti için Anova analizi uygulanmıştır.

Tablo 12: Katılımcıların Teknoloji Ürünlerini Kullanım Kolaylığı ile Kişisel Ve Hassas Verilerine İlişkin Endişe Düzeyi Arasındaki İlişki

ANOVA					
	Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.

Kişisel Veri	Gruplar Arasında	4,568	4	1,142	,7 5 6	,55 4
	Gruplar İçinde	451,482	299	1,510		
	Toplam	456,050	303			
Hassas Veri	Gruplar Arasında	2,156	4	,539	,3 9 4	,81 3
	Gruplar İçinde	408,492	299	1,366		
	Toplam	410,648	303			

ANOVA analizi sonucunda, teknoloji ürünleri kullanım kolaylığına göre kişisel verilere ilişkin endişe düzeyi ve hassas verilere ilişkin endişe düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmamıştır. Varyansları eşit dağılmayan davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi değişkeni ile olası ilişkinin tespiti için, parametrik olmayan Kruskal Wallis testi uygulanmıştır.

Tablo 13: Katılımcıların Teknoloji Ürünlerini Kullanım Kolaylığı İle Kişisel Ve Hassas Verilerine İlişkin Endişe Düzeyi Arasındaki İlişkiye Yönelik Kruskal-Wallis Testi

Kruskal Wallis Test Değerleri	
	davranis_veri_ endise_duzeyi
Kruskal-Wallis H	9,108
Df	4
Asymp. Sig.	,058
a. Kruskal Wallis Test	
b. Grup Değişkeni- Kullanım kolaylığı	

Davranışsal verilere ilişkin endişe düzeyi ile teknoloji kullanım kolaylığın arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir. Başka bir ifadeyle, örneklemin davranışsal veri gizliliğine ilişkin endişe düzeyleri, teknoloji kullanım beceri düzeylerine göre farklılaşmamaktadır.

Üçüncü Hipotezin Analizi

Araştırmanın üçüncü hipotezi aşağıdaki gibidir;

H0: Güvenilir bilgiye ulaşma aracı olarak interneti kullanan katılımcılar kişisel verilerini koruma konusunda daha temkinli değildir.

H3: Güvenilir bilgiye ulaşma aracı olarak interneti kullanan katılımcılar kişisel verilerini koruma konusunda daha temkinlidirler.

Bu hipotezin test edilmesi için, katılımcıların dijital okur-yazarlık becerilerini ölçen değişken ile katılımcıların kişisel verilerini koruma konusundaki temkinlilik düzeyini ölçen değişkenlerin ortalaması analize sokulmuştur. Gruplar homojenlik varsayımını sağlayamadığı için hipotez, Kruskal Wallis Analizi ile test edilmiştir.

Tablo 14: Katılımcıların Dijital Okur-Yazarlık Becerilerini Ölçen Değişken İle Katılımcıların Kişisel Verilerini Koruma Konusundaki Temkinlilik Düzeyi Arasındaki İlişki Kruskal-Wallis Testi

Kruskal-Wallis Test Değerleri	
	Temkinlilik Düzeyi
Kruskal-Wallis H	45,996
Df	3
Asymp. Sig. (p)	,000
a. Kruskal Wallis Test	

Analiz sonuçlarına göre, $p < 0,5$ değeri, güvenilir bilgiye ulaşma farkındalığına ilişkin değişkenlerin en az bir tanesinin, temkinlilik düzeyi açısından birbirlerinden farklılaştığını göstermektedir. Farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu tespit edebilmek için, homojen varyans dağılımı sağlanamadığından, Post-Hoc Tamhane testi yapılmıştır.

Tablo 15: Katılımcıların Dijital Okur-Yazarlık Becerilerini Ölçen Değişken ile Katılımcıların Kişisel Verilerini Koruma Konusundaki Temkinlilik Düzeyindeki Farklılaşmanın Gruplaşma Boyutu

Post Hoc- Tamhane Çoklu Karşılaştırma Testi						
Bağımlı Değişken: Temkinlilik Düzeyi						
Tamhane						
(I)Farkındalık Düzeyi: Güvenilir Bilgiye Ulaşma	(J) Farkındalık Düzeyi: Güvenilir Bilgiye Ulaşma	Ortalama Fark (I-J)	St d. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
1 – (düşük farkındalık düzeyi)	2	,05162	,10021	,997	-,2315	,3347
	3	-,09535	,07117	,708	-,2892	,0985
	4	-,31695*	,05305	,000	-,4662	-,1677
2	1	-,05162	,10021	,997	-,3347	,2315
	3	-,14698	,10157	,643	-,4323	,1384
	4	-,36857*	,08981	,003	-,6306	-,1066
3	1	,09535	,07117	,708	-,0985	,2892
	2	,14698	,10157	,643	-,1384	,4323

	4	-,22159*	,0 55 56	,0 01	-,3736	-,0696
4 – (yüksek farkındalık düzeyi)	1	,31695*	,0 53 05	,0 00	,1677	,4662
	2	,36857*	,0 89 81	,0 03	,1066	,6306
	3	,22159*	,0 55 56	,0 01	,0696	,3736
*. Ortalama fark, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.						

Sonuçlar incelendiğinde “kişisel verileri korumada temkinlilik” üzerinde en yüksek etkiye, en yüksek dijital okuryazarlık düzeyini ifade eden grubun etkili olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA VE YORUM

Bu çalışmada yürütülen tartışmaların temel hedefi, kapitalizmin dinamikleri içerisinde daha fazla kar elde etme hedefiyle gerçekleştirilen kullanıcı verilerinin metalaştırılması sürecinin, kullanıcıların veri gizliliğini ve kullanıcı mahremiyetini tehdit eden unsurlarına dikkat çekmektir.

Çalışmada öne sürülen ilk hipotez, kullanıcıların kişisel verileri ile davranışsal verilerine yaklaşımlarının arasında anlamlı bir farklılaşma olduğudur. Kişisel ve davranışsal verilerin toplanması ve kullanılması ile ilgili süreçler görünür değildir. Kullanıcıların, işletmelerin ya da devletlerin, kendileri ya da başkalarına ait hangi verileri ne amaçla topladıkları hakkında bilgi düzeyleri genel anlamda çok düşüktür. İsim, kimlik numarası, konum bilgisi, banka işlemleri, kaydedilen otomatik doldurma verileri gibi kişisel verilerin paylaşımı süreci daha görünür ve dolayısıyla fark edilmesi kolaydır. Website gezinti verileri, hangi gönderileri beğendiği ve uygulamada ne kadar vakit geçirdiği gibi istatistikleri içeren davranışsal veri paylaşma süreci, kullanıcılar için görünmez ve fark edilmesi zordur. Spiekermann, Grossklags ve Berendt’in (2001, s.45) internet üzerinde çalışan bir satış botu kullanarak yaptığı deneysel araştırmasının bulgularına göre, internet kullanıcıları kimliklerini saptayabilecek bilgileri vermekten kaçınmalarına rağmen, profillerini ifşa edecek ifadeler karşısında satış botu ile iletişimi kesmedikleri ortaya çıkmıştır. Gizlilik konusunda oldukça temkinli olan kullanıcıların dahi kendilerini açık etme davranışına sürüklendikleri gözlenmiştir. Dolayısıyla internet

kullanıcılarının, kimlik saptayıcı verilerine dair gizliliği sağlama konusuna daha büyük önem atfettiği ancak davranışsal verilerine ilişkin gizliliğini feda edebildiği görülmektedir.

Bu çalışmada ise kişisel veri gizliliğine verilen önem ve davranışsal veri gizliliğine verilen önem arasında bir ilişki aranmış, bu sebeple katılımcıların her iki veri türü için de paylaşımcılık düzeyleri birbirleri ile karşılaştırılmıştır. Analiz sonucunda, kişisel veri gizliliğine verilen önem ve davranışsal veri gizliliğine verilen önem arasında negatif yönde bir korelasyon olduğu saptanmıştır. Uzmanlık düzeyine göre, veri gizliliğine verilen önem düzeyinin farklılık gösterip göstermediği de analiz edilmiştir. Sonuç olarak, teknoloji kullanım konusunda teknik uzmanlığa sahip olmayan grup ile orta düzey uzmanlığa sahip olan grup arasında, kişisel veri gizliliğine verilen önem düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur. Davranışsal veri gizliliğine verilen önem düzeyinde ise gruplara göre farklılaşma saptanmamıştır.

Eleştirel teori yaklaşımında, kullanıcıların internette paylaştığı verilerin oluşturduğu gizlilik ihlalinde kullanıcı sorumlu tutulmamaktadır. Kullanıcıların kişisel ve davranışsal verileri aracılığıyla kendilerini açması, kapitalizmin dinamikleri içinde bireylerin kendilerini ortaya koymaları için gerekli bir yol olarak değerlendirilmektedir. Fuchs (2011, s.145) gizliliği, müşteriler ve çalışanların gizliliğini, onlar hakkında enformasyon toplayarak kapitalist üretimin ve reklamların verimliliğini artırmaya çalışan şirket yönetimlerinin karşısında koruyan bir şekilde kavramsallaştırır. Onun teorisine göre, güç piramidinde en aşağıda olan müşterileri ve sıradan vatandaşları, piramidin yukarısında olanların çıkarlarından korunmak için geliştirilen bir gizlilik anlayışına ihtiyaç vardır. Son yıllarda kullanıcıların veri gizliliğine ilişkin ihlallerin (Snowden olayı ve Facebook–Cambridge Analytica gibi) gündeme gelmesi ve kullanıcıların giderek daha isabetli tahminlerde bulunan hedefli reklamcılık stratejilerinin farkına varmaları, konuya ilişkin bireysel kaygıların artacağını da işaretidir.

Bu konuda yapılan başka çalışmalarda, internet kullanıcılarının gizlilik endişeleri ile internet kullanma deneyimi arasında bir ilişki bulunmuştur. Bunlardan biri olan Culnan (1995)'in araştırmasında, mail listesinden isimlerini silme sürecini bilen internet kullanıcılarının, veri güvenlikleri konusunda daha az endişeli oldukları keşfedilmiştir. Amerikan tüketicileri ile araştırma yapan Lohse, Bellman ve Johnson (2000), çevrimiçi gizlilikle ilgili sorunlara ilişkin hassasiyetin, dijital beceriler ile birlikte azaldığını gözlemlemişlerdir. Amerikan internet kullanıcıları ile 38 ülkeden internet kullanıcılarının çevrim içi gizlilik endişe düzeylerini karşılaştıran Bellman, Johnson, Kobrin ve Lohse (2004), internet kullanma deneyimi eksikliğinin, gizlilik endişesi üzerinde etkide bulunduğunu fakat bu etkinin, ortalama internet kullanma deneyimi arttığında azalma eğilimi gösterdiğini bulmuşlardır. Bir başka ifadeyle, bireylerin, internet kullanma deneyimi arttıkça çevrimiçi gizlilik endişeleri azalmaktadır. Daha çok internet kullanıcısı internet kullanım deneyimi sahibi olduğunda, çevrimiçi gizlilik endişe düzeyi azalma eğilimi göstermektedir.

Bu araştırma kapsamında, çevrimiçi gizliliğe ilişkin endişenin, kullanıcıların internet kullanım alışkanlıklarından etkileneceği değerlendirilmiş ve araştırmanın ikinci hipotezi bu bağlamda kurulmuştur. Çalışmanın bu hipotezi, katılımcıların internet kullanım alışkanlıkları ile mahremiyet ve gizlilik anlayışları arasında anlamlı bir ilişki olduğudur. İnternet kullanım alışkanlıkları kapsamında, örneklemin teknoloji kullanımında uzmanlık düzeyleri, internet kullanma sıklıkları ve teknoloji kullanım kolaylığı düzeyleri analiz edilmiştir. Kullanıcıların, gizlilik ve mahremiyetlerine ilişkin tutumları, veri gizliliklerine ilişkin endişe düzeyleri üzerinden 5’li likert ölçeği (1-Endişe duymuyorum, 5- Çok endişeliyim) ile ölçülmüştür. Daha büyük skor, her bir tür veri paylaşımı için daha yüksek endişe düzeyi anlamına gelmektedir.

Analiz sonuçlarına göre, günde 9 saatten fazla internette zaman geçiren kullanıcıların, hassas verilerine ve davranışsal verilerine ilişkin daha fazla endişe duyma olasılığı daha yüksektir. Kişisel verilere ilişkin endişe düzeyleri ile internette geçirilen günlük süre arasında ise bir ilişki bulunmamıştır. Bu anlamda kullanıcıların mahremiyet alanlarına ilişkin olan hassas verilerine (tıbbi kayıtlar, biyo-metrik sensör verileri, etnik köken/cinsel yönelim/siyasi görüş vb.) ilişkin tutumları ve davranışsal verilerine ilişkin tutumları, günlük internet kullanım sıklığından, kişisel verilerine ilişkin tutumlarından daha fazla etkilenmektedir.

Kişisel verilere ve hassas verilere ilişkin tutumlar, uzmanlık düzeyinden etkilenmezken, davranışsal verilere ilişkin tutumları uzmanlık düzeylerinden etkilenmektedir. Bulgulara göre, sıradan internet kullanıcılarının, davranışsal verilerine ilişkin endişe düzeyleri, orta düzeyde ve yüksek düzeyde uzmanlığa sahip internet kullanıcılarının endişe düzeylerinden anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Orta düzeyde ve yüksek düzeyde uzmanlığa sahip kullanıcılar arasında ise, davranışsal verilerine ilişkin endişe düzeyleri bakımından farklılaşma tespit edilmemiştir. Bunun sebebinin, davranışsal verilerin kullanıcıların gizliliğine ve mahremiyetine ilişkin ne türden ihlallere sebebiyet verebileceğine dair bilincin, sıradan internet kullanıcılarında yüksek olmaması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Araştırma sonucunda, örneklemin çoğunluğunun, cinsiyet, etnik köken, siyasi görüş, cinsel yönelim ve dini inanç gibi bilgilerinin çevrimiçi platformlar tarafından ulaşılabildiğini gösterecek davranışsal profilleme stratejilerini fark ettikleri görülmüştür. Örneklemin geneli, beğeni ve tercihlerine uygun reklam ve gönderilerin kendilerine sunulmasını ifade eden, hedefli reklamcılık stratejilerinden, rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Örneklemin neredeyse tamamının, verilerinin gözetim stratejileriyle ilişkili olarak depolandığının farkında oldukları görülmüştür. Ancak davranışsal veri gizliliklerini koruma, anonim hesap kullanma ve gizlilik ayarlarını düzenleme alışkanlığının, örnekleminde yaygın olmamasından yola çıkarak, gözetim stratejilerinin mevcut tehlikelerine ilişkin farkındalığın düşük olduğu yorumu yapılabilmektedir. Çünkü, söz konusu tehlikelere ilişkin farkındalık geliştirebilmek için, bireylerin teknoloji ile ilişkili güncel tartışmalara ilgi duyması,

internette güvenilir bilgiye ulaşabilecekleri dijital okur-yazarlığa ve gerekli gizlilik düzenlemelerini yapabilecekleri dijital becerilere sahip olmaları gerekmektedir.

Bu bağlamda, araştırmanın üçüncü hipotezi ile kullanıcıların veri gizliliklerini koruma konusundaki farkındalık düzeyleri ile dijital becerileri arasında ilişki aranmıştır. Çalışmanın hipotezi, güvenilir bilgiye ulaşma aracı olarak interneti kullanan katılımcıların, kişisel verilerini koruma konusunda daha temkinli olduğunu öne sürmektedir. Kişisel verileri koruma konusundaki temkinliliği ölçen 11 soru sorulmuştur. Katılımcıların güvenilir bilgiye ulaşma becerileri ile kişisel verileri koruma konusundaki temkinlilikleri arasındaki ilişki test edildiğinde, güvenilir bilgiye ulaşma becerileri yüksek olan katılımcıların, kişisel verilerini koruma konusunda daha da temkinli olduğu sonucu çıkmıştır.

Araştırma bulgularında katılımcıların, website ve uygulama sağlayıcılarının, kimliklerine dair ayırt edici özellikleri çıkarabileceklerine ilişkin bilincin, düşük olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcılar, kendileri hakkında toplanan verilerin gerçeğe uygun çıkarımlar yapmak için yeterli olmayabileceğini düşünme eğilimindedirler. Bunun sebebi, büyük veri teknolojilerinin analiz kapasitesinin ne kadar gelişmiş olduğuna dair bilinci geliştirebilecek fırsatlarının olmaması olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde Rader (2014, p.61)'in araştırmasının ortaya çıkardığı üzere, internet kullanıcıları Facebook'ta tıkladıkları bağlantılar yoluyla kim olduklarına dair ayırt edici bilgilere ulaşılabilirliğini fark etmiş olsalar da Google'da tıkladıkları bağlantıların yalnızca arama kelimelerinden yola çıkarak önerilerde bulunduğunu düşünme eğilimindedirler. Oysaki Google, dünyadaki en büyük veri zengini şirketler arasındadır ve kazancının büyük bir kısmını veri analitiği ve hedefli reklamcılık hizmeti sunarak kazanmaktadır.

SONUÇ

Bu araştırmada amaçlanan, büyük veri teknolojilerinin yarattığı ileri veri analiz teknikleri kapsamında, kullanıcıların veri gizliliklerine ve mahremiyetlerine ilişkin endişe düzeylerini, veri gizliliklerini sağlama konusunda farkındalık düzeylerini, veri gizliliklerine verdikleri önem düzeylerini belirlemektir. Bu unsurların, toplanan veri türlerine, internet kullanım alışkanlıklarına ve teknoloji kullanım uzmanlık düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediği analiz edilmiştir. Araştırmanın konusu belirlenirken, uluslararası literatürde en güncel tartışmalardan biri olan büyük veri teknolojilerinin ortaya çıkardığı toplumsal problemlerin, ulusal literatürde kapsamlı bir tartışmaya açılmamış olması etkili olmuştur.

Araştırmanın bulguları bölümünde, 307 kişiye uygulanan anket verilerine ilişkin betimsel analiz bulguları incelenmiş ve araştırma hipotezleri analiz edilmiştir. Kullanıcıların veri gizliliklerine ve güvenliklerine önem vermeleri için öncelikle veri gizliliklerine yönelik tehditlerin farkında olmaları gerekmektedir. Söz konusu tehditlerin farkında olmayan bir kullanıcının, veri gizliliğinden endişe etmek için de bir sebebi olmayacaktır. Bu farkındalığın edinilebilmesi için ise, teknolojik ürünlere erişim sağlayabilmek, dijital becerilere sahip olmak, devamlı olarak dijital

platformları kullanıyor olmak, internet aracılığı ile güvenilir bilgiye ulaşabilecek dijital okur-yazarlığa sahip olmak önem arz etmektedir.

Araştırmanın özgünlük taşıdığı bağlam, kullanıcı verileri içerisinde “kişisel veriler” ve “davranışsal veriler” arasında bir ayrım gözetmesidir. Kişisel verilerin, kullanıcılara ait demografik bilgileri, konum bilgileri ve parolalar gibi bireylerin çevrimdışı dünyada da gizlilik ve mahremiyet kapsamında korumaya aldıkları bilgiler olduğu göz önüne alınmalıdır. Çünkü bu durum, bireylerin dijital platformda bu bilgilerinin gizliliğine ilişkin duyduğu endişeyi sürdürmesine ve bu tür verilerin güvenliğini sağlama konusunda daha bilinçli olmalarına sebep olabilecektir. Davranışsal veriler ise, bireylerin internete bağlı oldukları her an, sürekli olarak ürettikleri ve çoğu zaman ürettiklerinin dahi farkında olmadıkları verilerdir. Büyük verinin ileri analiz kapasitesi ile değer ve anlam kazanmış olan bu veri türü, kullanıcıların internet kullanım alışkanlıklarına dair örüntülerden yola çıkılarak, bir sonraki davranışlarının öngörülmesine yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

Aydın, M., Berkay. (2021). Dijital Sosyoloji Üzerine Notlar. A. Zinderen (Der.), *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde (ss.1-16). Nobel Yayıncılık.

Ayverdi, İlhan (2008). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Yay.

Bellman, S., Johnson, E. J., Kobrin, S. J., ve Lohse, G. L. (2004). International Differences in Information Privacy Concerns: A Global Survey of Consumers. *The Information Society*, XX (5), ss.313-324.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society. The Information Age, Volume1: Economy and Society*, Wiley Blackwell Inc.

Culnan, M. J. (1995). Consumer awareness of name removal procedures: Implications for direct marketing. *Journal of direct marketing*, IX (2), 10-19.

Dyer-Witheyford, N. (2005). Cognitive capitalism and the contested campus. *European Journal of Higher Arts Education*, II (2), 71-93.

Europe, C. (2017). *Guidelines on the protection of individuals with regard to the processing of personal data in a world of Big Data*. <https://rm.coe.int/16806ebe7a>. (Erişim Tarihi 10.05.2022).

Foucault, M. (2005). *Büyük Kapatılma*, Ayrıntı Yay.

Fuchs, C. (2003). The Role of the Individual in the Social Information Process. *Entropy*, IV (1), 34-60.

Fuchs, C. (2011). An alternative view of privacy on Facebook. *Information*, II (1), 140-165.

Fuchs, C. (2015). Surveillance and Critical Theory. *Media and Communication*, III (2), 6-9.

Fuchs, C. (2020). The Ethics of the Digital Commons. *Journal of Media Ethics*, 35 (2), 1-15.

Fuchs, C., & Chandler, D. (2019). *Digital Objects, Digital Subjects: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data*. University of Westminster Press.

Fuchs, C., & Fisher, E. (2015). Introduction: Value and labour in the digital age. In *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age*, Springer, 3-25.

Golding, P. (2000). Forthcoming features: information and communications technologies and the sociology of the future. *Sociology*, I (34), 165-184.

Gökalp, B. & Sütüoğlu, T. (2021). Dijital Eşitsizliğin Yeni Yüzleri: Covid19 Pandemisinin Düşündürdükleri. A. Zinderen (Der.), *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde (ss.19-43). Nobel Yayıncılık.

Graeff, T. R., & Harmon, S. (2002). Collecting and using personal data: consumers 'awareness and concerns. *Journal of consumer marketing*. 19 (4), 302-318.

Handbook on European Data Protection Law. (2018). Luxemburg: Publications Office of the European Union.

Harvey, D. (1989). *1989: The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell Inc.

Harvey, D. (2008). *Umut Mekânları*, İstanbul: Metis Yayınları

Harvey, D. (2017). *Marx, Capital, and The Madness of Economic Reason*, New York: Oxford University Press.

Joseph Phelps, Glen Nowak, & Ferrell, E. (2000). Privacy Concerns and Consumer Willingness to Provide Personal Information. *Journal of Public Policy & Marketing*, I (19), 27-41.

Karaman, G. (2021). Çevrimiçi Öğrenme Toplulukları. A. Zinderen (Der.), *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde (ss.235-249). Nobel Yayıncılık.

Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, (2016). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6698.pdf> (Erişim Tarihi: 10.05.2022).

Neuman, W. L. (2006). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I, S. Özge (Çev)*. Yayın Odası.

Pasquinelli, M. (2009). Google's PageRank algorithm: A diagram of cognitive capitalism and the rentier of the common intellect. Konrad Becker and Felix Stalder (Eds), *Deep search: The politics of search beyond Google* içinde (152-162). London: Transaction Publishers.

Rader, E. (2014). *Awareness of behavioral tracking and information privacy concern in Facebook and Google*. Paper presented at the 10th Symposium On

Usable Privacy and Security (SOUPS 2014).
<https://www.usenix.org/system/files/conference/soups2014/soups14-paper-rader.pdf> (Erişim Tarihi: 10.05.2022).

Sadowski, J. (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 6(1), 1-12. Schiller, H. (1973). *The Mind Managers*. Boston: Beacon Press.

Zinderen, A. (2021). Dijitalleşen Dünyada Gözetim Toplumunu Anlamak: Kanıksama ve Kabul. A. Zinderen (Der.), *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde (ss.47-67). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Zinderen, İ.E. (2021). Yeni İletişim Teknolojileri Bağlamında Kimliğin Dönüşümü: Sanal Kimlik. A. Zinderen (Der.), *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde (ss.72-89). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Spiekermann, S., Grossklags, J., & Berendt, B. (2001). *E-privacy in 2nd generation E-commerce: privacy preferences versus actual behavior*. Paper presented at the Proceedings of the 3rd ACM conference on Electronic Commerce. https://www.researchgate.net/publication/2480871_E-privacy_in_2nd_Generation_E-Commerce_Privacy_Preferences_Versus_actual_Behavior. (Erişim Tarihi: 10.05.2022).

Vercellone, C. (2007). From formal subsumption to general intellect: Elements for a Marxist reading of the thesis of cognitive capitalism. *Historical materialism*, I (15), 13-36.

Webster, F. (2014). *Theories of the information society*. London: Routledge.

Yayın Geliş Tarihi: 14.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 10.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1087323>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 837-854
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ULUS-ÖTESİ FİRMALAR BAĞLAMINDA TÜRK FİRMALARININ KÜRESELLEŞME YETENEĞİ¹

Timuçin YALÇINKAYA*

Öz

Günümüzde küresel sistemde 'laissez faire' ilkesi korunmakla birlikte, dünya genelinde bir ekonomik korumacılık tartışması da yükselmektedir. Özellikle ticaret üzerinden konu edilen korumacılık; para, emek, endüstrileşme gibi açılardan da ulusal söylem ve pratiklerde yer etmektedir. Böyle bir süreçten ulus-ötesi firmalar da etkilenmektedir. Ancak, ulus-ötesi firmaların ulusal politikalarından bağımsız olarak kendi rasyonel kararlarını aldıkları temel pek değişmemektedir: Bu firmalar; laissez faire ilkesinin korunmasını istemekte, post-Fordist yöntemlerle faaliyet göstermekte, kültür ve politikayı araçsallaştırabilmektedir. Türk firmaları da ulus-ötesi bağlamda ve ulus-ötesi firmalarla iç içe faaliyet göstermektedir. Ne var ki; devlet desteğini bekleme, yenilikçi stratejiler geliştirememeye, küreselden çok bölgesel kalma gibi özellikleri nedeniyle, Türk firmaları ulus-ötesileşmemektedir.

Anahtar Sözcükler: Küresel Sistem, Ulus-ötesi Firmalar, Neo-liberalleşme, Türk Firmaları.

TRANSNATIONAL CORPORATIONS AND TURKISH CORPORATIONS' CAPABILITY TO GLOBALIZE

Abstract

Although the principle of 'laissez faire' is maintained in the global system today, a debate on economic protectionism is also on the rise worldwide. Protectionism is related to especially trade; but also it is involved in national discourses and practices in terms of monetary, labour, industrialization, and so on. Transnational corporations are also influenced from this process. However, they make their rational decisions independently from national policies: These corporations expect that the principle of laissez faire is maintained, they work within post-Fordist organizations, they instrumentalize culture and politics for their interests. Turkish corporations also act in the transnational context and

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yalçinkaya, T. (2022). Ulus-ötesi firmalar bağlamında Türk firmalarının küreselleşme yeteneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 837-854.

¹ Bu çalışma, 5-7 Ekim 2018'de düzenlenen I. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar Kongresi'nde sunulan ve bildiri özetleri kitabında basılan, 'Ulus-ötesi Firmalar ve Türk Firmalarının Küreselleşebilme Yeteneği' başlıklı bildirden hareketle hazırlanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-1579-6606, timucin.yalcinkaya@deu.edu.tr.

work with transnational corporations. But Turkish corporations cannot transnationalize because of the fact that they expect state support, the fact that they cannot develop innovative strategies, the fact that they act locally rather than globally, and so on.

Keywords: *Global System, Transnational Corporations, Neo-liberalization, Turkish Corporations.*

GİRİŞ

Dünya ekonomisi, yaklaşık 5 yüzyıl öncesinden başlayarak coğrafi keşifler ve endüstrileşme doğrultusunda sağladığı niceliksel gelişmenin de üzerinde, 1970'li yıllarla birlikte oluşan büyük niteliksel dönüşümlerle biçimlenmektedir. Her ne kadar zaman zaman sistemdeki yapısal yenilenme ihtiyacından söz edilse de, dünya ekonomisine ilişkin temel eğilimler pek değişmemektedir: Bilişim altyapısı ve ağ yapısına dayalı, küresel nitelikli, esnek üretim ve esnek çalışmaya dayanan piyasa sistemi, dünya ekonomisinin özünü oluşturmaktadır. Sistem bu yapısıyla “uluslararası” olmaktan çok, “ulus-ötesi” olarak nitelendirilmektedir. Ulus-devletin varlık ve bağımsızlık sınırları ve yapısı, anlamlar ve pratikler bakımından aşılıp küresel çapta bir bütünleşme eğilimi gözlemlenmektedir. Bu bağlamda küresel piyasa sisteminin sürükleyici karar birimleri ulus-ötesi firmalardır.

Ulus-ötesi firmalar, köken ülkelerine ya da hedefledikleri ülkelere yönelik duygusal bağın ötesinde; sadece kendi küresel ekonomik stratejilerine odaklanan, köken ya da hedef ülkenin kültürel değerlerini ve/veya politik kurumlarını kendi stratejileri için bir araç gibi görebilen firmalardır. Ekonomik boyutta, bilgisayar temelli üretim teknolojileri ve post-Fordist üretim yöntemleriyle çalışmaktadırlar. Politik boyutta, köken ya da hedef ulus-devletin neo-liberal politikalarının yardımıyla kendi küresel stratejilerini gerçekleştirmektedirler. Kültürel boyutta ise, kendi pazarlama stratejilerinin bir parçası olarak özgün kültürlerin üzerinde bir tüketimcilik kültürü inşa etmektedirler. Bütün bu boyutlarıyla ulus-ötesi firmalar küresel çapta işleyen bir üretim ağını kontrol etmektedirler.

Küreselleşme sürecinin bütünleşme eğilimi doğrultusunda Türkiye de küresel ekonomiyle ve ulus-ötesi firmalarla bağlantılı bir yapı sergilemektedir. Fakat üretim ölçeklerinin sınırlı olması, küresel strateji geliştirememeleri, yalnızca bölgesel stratejilerle yetinmeleri gibi özellikleri; Türk firmalarının küreselleşememelerine neden olmaktadır.

Konunun öneminden hareketle bu çalışmada amaçlanan; küresel sistemde ulus-ötesi firmaların yapısal özelliklerini belirlemek ve Türk firmalarının küreselleşebilme potansiyellerini değerlendirmektir.

Bu amaçla birinci bölümde, işlevleri ve boyutlarıyla ulus-ötesi firmalar tanımlanmaktadır. İkinci bölümde ise Türk firmalarının küreselleşebilme yeterlilikleri değerlendirilmektedir.

ULUS-ÖTESİ FİRMALAR:**KAVRAMSAL ve İŞLEVSEL ÇÖZÜMLEME**

Küresel düzeyde bilinen ve etkili olan firmalar; kavramlaştırılması, tanımlanması, ekonomik sistemdeki konumu, devletle ilişkileri, ekonomik ve toplumsal etkileri gibi açılardan doğru değerlendirilmesi gereken küresel oyunculardır. Dünya çapındaki bu firmalar; bireysel gündelik yaşamlardaki yeri, ulusal ekonomiler içindeki konumu ve kültür ve politikayla bağlantıları bakımından çok önemlidir. Bu önemleri itibarıyla bir ekonomi politikası ya da toplum politikası kurmanın önemli etkenlerinden birini oluşturmaktadır.

Küresel çapta faaliyetleri olan firmalar; uluslararası, çok-uluslu ya da ulus-ötesi olarak farklı şekillerde nitelendirilmektedir. Ancak, bu konuda duru bir kavramlaştırma gereksinimi olduğu açıktır.

Leslie Sklair'in bu tür firmalara ilişkin kavramlaştırması oldukça yol göstericidir. Sklair'e göre; uluslararası firma (international corporation) ya da çok-uluslu firma (multinational corporation) kavramı, güçlü ulusal bağları olan ve yurtdışı birimleri bulunan ulusal firmaları tanımlarken, küreselleşmekte olan firma (globalizing corporation) kavramı, küresel stratejiler geliştirirken ulusal köklerinden bilinçli bir şekilde ayrılan firmaları açıklamaktadır. Ulus-ötesi firmalar, tam anlamıyla küresel (global) olmayan, fakat eğilim olarak küreselleşmekte olan (globalizing) firmalar olup, belli ölçüde de olsa bağımsızlığı ve özgünlüğü olan ulus-devletlerle örülü bir dünyada faaliyet göstermelerinin yanı sıra, ekonomik, politik, kültürel ve ideolojik bakımlardan ulus-devletler tarafından yönlendirilmemektedirler (Sklair, 2001, s. 48). Bu çizgide olmak üzere Birleşmiş Milletler de, ulus-devletler arası (uluslararası) sistemin sınırlarına gelindiği küresel kapitalizm çağında, firmaların da yapı değiştirdiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda firmaların ulussuz (anational), ulustan bağımsızlaşmış (denationalized) ya da evrensel firma (cosmocorp) olarak anlamlandırılabilceğini belirtmektedir (United Nations, 1973, s. 5).

Temel alınabilecek bu tanımlama ve adlandırmalar göstermektedir ki; ulus-ötesi firmalar doğduğu ya da köklendiği ulusun sadece coğrafi sınırlarının değil, ideolojik, kültürel ve politik sınırlarının da ötesinde faaliyetler sergilemektedir. Örneğin; bir ulus-ötesi firma, kurulduğu ülkenin politik açıdan bir başka ülkeyle olan stratejik çekişmelerine karşın o ülkeden firmalarla iş anlaşmaları yapabilmektedir. Ulus-ötesi firmaların stratejileri ülkelerinin dış politika anlayışından bağımsızdır. Bu durum onları köken-bağımlı olmaktan çıkarmaktadır. Hatta faaliyette bulunulmak istenen hedef ülkeyle ilgili kültürel-duygusal sempati de pek görülmemektedir. Ulus-ötesi firmalar irrasyonel kararlar almamakta; küreselleşirken bir homo oeconomicus mantığıyla rasyonel kararlar almakta ve gerektiğinde kültür ve/veya politikayı araçsallaştırabilmektedir.

'Ulus-ötesi' kavramına karşın 'çok-uluslu' kavramı, ulusal kökenin önemli olduğu bir süreçte, üretim tesisleri ya da pazarlama birimleriyle pek çok ülkede faal

olan firmaları belirtmektedir. Ulus-devletlere bağılılığı önemli (hatta yaşamsal) olan ve 1970'ler öncesinin ulus-devletler arası sistemi içinde anlam kazanan çok-uluslu firmalar, 1945 yılı öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde incelenebilmektedir. 1945 öncesinde daha çok İngiliz çok-uluslularının öne çıktığı görülürken, 1945-1970 arasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) çok-uluslularının egemen olduğu gözlenmektedir. Bu genel ayrıma karşın Almanya, Japonya, Hollanda, İsviçre, İsveç gibi ülkelerin firmaları da, farklı eğilimlerde olsalar da çok-ulusluluk kazanmışlardır (Jones, 2007).

Çok-uluslu firmalar çoğunlukla doğrudan yabancı yatırım kavramıyla tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, başka ülkelerde sermaye stokunu arttıracak biçimde yeni tesisler kuran firmalar üretim-pazarlama planlamalarını dünya ölçeğinde yapmaktadırlar. Onlar için kuruluş yeri önemli olmakta; hammadde, işçilik, pazarın büyüklüğü, mevzuat gibi açılardan çekici ekonomiler yatırım için seçilmektedir. Malcolm Waters bu süreci çok-uluslu kapitalizm olarak tanımlamakta; doğrudan yatırım yapan özellikle ABD'li çok-uluslu firmaların ölçeklerini genişlettiğini belirtmektedir (1995, s. 78). Böylelikle aynı ülke içinde farklı yerlerde üretim yaparak yerelde ölçek ekonomileri sağlayan bir ulusal firma; farklı ülkelerde üretim yaparak dünya çapında ölçek ekonomileri sağlayan bir çok-uluslu firmaya dönüşmektedir.

Geoffrey Jones, 'Çok-uluslular' adlı çalışmasında; çok-uluslu firma kavramının, 1960'lı yıllarda yaygın ve büyük hacimli doğrudan yatırımlar yapan ABD firmaları bağlamında doğduğunu, bu ABD firmalarının reel sermaye akımları gerçekleştiren, işletmenin mülkiyetine sahip olarak üretimi kontrol eden bir yapıda olduğunu belirtmektedir (2007, s. 392). Jones'a göre; Almanya, Hollanda, İsviçre, İsveç, Japonya gibi ülkelerin çok-ulusluları, ABD örneğindeki gibi politik egemenliğe eşlik eden yayılcı bir tarzda olmamışlardır. Küçük ve aile mülkiyetindeki işletmeler olarak yurtdışı yatırımlar yapma, ulusal ekonominin geniş olmaması nedeniyle dışa açılma, yabancı teknolojileri öğrenme ve bunları geliştirme, savaş dönemlerinde genelde tarafsız kalma gibi yönelimlerle dış piyasalarda yer almışlardır (Jones, 2007, ss. 398-401).

1970'ler öncesinin çok-uluslu firmaları küresel kapitalizmle birlikte belli ölçüde nitelik değiştirerek, küreselleşmekte olan ve/veya ulus-ötesi biçiminde ifade edilebilecek bir görünüme sahip olmuştur. Bu yapısal değişime karşın, Sklair çok-uluslu ve ulus-ötesi kavramlarının benzeştiğine değinmektedir. Sklair'e göre; çok-uluslu firma ve ulus-ötesi firma kavramları, küresel çapta sermaye birikimi sağlama rolü ve gittikçe büyümelerini sağlayacak küresel stratejiler geliştirme özelliği bağlamında aynı olguyu ifade etmektedir. Bu açıdan birbirinden çok açık bir şekilde ayrıştırılamamaktadır; dolayısıyla genelde birbirinin yerine kullanılabilmesi olağan karşılanmaktadır (Sklair, 1995, s. 49). Ne var ki; 1970'lerle birlikte kapitalizmin küreselleşmesi sürecinin ulusal ekonomilere yapılan vurguyu zayıflatması, ulusallık çağrışımı daha güçlü olan çok-uluslu kavramının yerine ulus-ötesi kavramını daha iyi açıklayıcı, daha gerçekçi hale getirmektedir. Ulus-

ötesi firmalar, mülkiyetine sahip oldukları büyük üretim tesisleri ya da pazarlama-dağıtım ofisleri olmaksızın, esnek üretim organizasyonları ve yeni teknolojiler temelinde bir üretim ağı kurarak küreselleşmektedirler. Bu süreç onların aynı anda dünyanın pek çok yerinde bulunmalarını ya da etkili olmalarını sağlamaktadır.

Ulus-ötesi firmaların küresel bir ağı organize etmesi onları çok-uluslu yapıya göre farklı bir konuma yerleştirmektedir. Sklair, yurtdışı birimlere sahip ulusal firmalar olarak çok-uluslulara karşılık, küreselleşmekte olan firmaların iki özellik gösterdiklerini öne sürmektedir. Bunlardan birincisi, bu firmaların kendilerini bir yandan tek bir firma yapısı olarak, diğer bir yandan da karmaşık bir işletmeler kümesi olarak görmeleridir. İkincisi de, hiçbir firmanın, eski Amerikan tarzı firmaların uyguladıkları gibi stratejilerle küresel rekabet gücüne kavuşamayacağı gerçeğidir (Sklair, 2001, ss. 49-50). Bu iki bağlamda ulus-ötesi firmalar dünya çapında karmaşık bir ağ içinde lider konumda olup, doğrudan yabancı yatırımlardan çok, post-Fordist üretim organizasyonlarına dayanan stratejilerle hareket etmektedirler.

Post-Fordizm'e ilişkin geniş bir yazından söz edilebilmektedir. Ekonomi, işletme, sosyoloji, siyaset bilimi gibi dallarda pek çok bağlamda post-Fordist (esnek) yapılanmaların nasıl işlediği üzerine araştırmalar yapılmaktadır. Bu tür tanımlayıcı çalışmalar olabildiği gibi, post-Fordizm bağlamında kapitalizme eleştirel bakış da yükselmektedir.

Tanımlayıcı çizgide bakıldığında görülmektedir ki; kapitalizmin küreselleşmesinin ekonomik boyutu büyük ölçüde post-Fordist üretim/çalışma anlayışıyla biçimlenmektedir. Muhasebe, hukuk, lojistik, güvenlik gibi çeşitli işletme fonksiyonlarını başka firmalara yaptırma, ürünün çeşitli parçalarının ya da tamamının üretimini sözleşmeyle başka firmalara yaptırma, firma birleşmeleri ya da satın alımları, üretim/satış ayrıcalığı (lisansı) verme, toplam kalite yönetimi, yalın üretim, Kaizen gibi uygulamalar; esnek üretim organizasyonları olarak öne çıkmaktadır. Bunlarla iç içe geçecek şekilde, bilgisayar destekli ürün tasarımı/üretimi, internet, robotlaşma, yapay zeka, büyük veri gibi teknolojik gelişmeler yükselmektedir. Bu esnek üretim sistemine yeni, esnek bir çalışma sistemi eşlik etmektedir. Kurumsal bir yapı altında olmayan bireysel-serbest çalışma, geçici ya da yarı-zamanlı çalışma, emeğin ulus-ötesi göçü, kamusal çalışmanın piyasadaki gibi verimlilik ölçütüne indirgenmesi, kamusal hizmetlerin özel firmalar eliyle gerçekleştirilmesi gibi yöntemler, çalışma sürecinin de esnekleşmekte olduğunu göstermektedir (Robinson, 2004; McMichael, 2008; Dunning, 2001; Paus, 2007).

Esnek üretim anlayışının bir benzeri, çok-uluslular çağı da denilebilecek 1970'ler öncesinde (küresel kapitalizm öncesinde) görülmüştür. 1945 öncesinde İngiliz ekonomisinin egemen olduğu bir uluslararası ortamda, bağımsız firma (free-standing company) tarzındaki İngiliz çok-ulusluları bazı esnek yöntemler uygulamaya yönelmişlerdir. Bu bağımsız firmalar, İngiltere dışında faaliyette bulunmak üzere, ülke içindeki mevcut işletmelerden ayrı olarak kurulmuş

firmalardır. İngiliz bağımsız çok-ulusluları; küçük ölçekli genel merkezleri olan, yarı-zamanlı ve yalın üretim anlayışına sahip yönetim kurulları olan, finansal, hukuksal ve teknik işleri sözleşmelerle dışarıda yaptıran firmalar olarak var olmuşlardır (Jones, 2007, ss. 395-396). İngiliz bağımsız çok-uluslularının bu esnek üretim eğilimi uluslararası bir sisteme özgü koşullarda geçerli olmuş, fakat bu firmalar belli ölçüde de olsa esnek anlayışı uygulamışlardır. Bu bağımsız firmalar çok-uluslu sisteme ters düşseler de, küresel kapitalizm öncesinin çok-uluslu firmalarının, hiyerarşik kontrole dayalı olarak üretimi kendilerinin gerçekleştirdiği ana eksen değişmemiştir. Oysa küresel kapitalizm çağında ağ kurmaya dayalı ulus-ötesi üretim mantığı geçici ya da tekil bir özellik değil, yapı taşı niteliğindedir ve esnek anlayış her ekonomik boyuta, hatta toplumun her alanına taşınmış durumdadır.

Ulus-ötesi firmalar ekonomik bağlamda esnek üretime dayalı küresel bir ağ kurup bu ağı kontrol eden yapıda olsalar da, kendi üretim tesislerine sahip olma ve üretimi kendileri gerçekleştirme bakımlarından çok-uluslu nitelikleri de gösterebilmektedir. Bu doğrultuda sadece başka firmalara üretim yaptırma çizgisinde olmamakta; üretimi kendi tesislerinde yürüttüğü doğrudan yabancı yatırımlar da yapabilmektedir. Bu şekilde yer yer Fordist karakterden söz edilebilse de, genelde ana eksen post-Fordist yapıdadır.

Stephen Gill ve David Law, küresel kapitalizmin post-Fordist anlayışının, ulus-ötesi firmaları bir tür firma-içi ticaret (intra-firm trade) sürecine soktuğunu ileri sürmektedir. Bu firmalar, ürünlerini kendi üretim/satış birimlerinden çıkarıp ya da iş anlaşmaları yaptıkları üretici/pazarlamacı firmalar aracılığıyla küresel çapta yaymaktadır. Ulus-ötesi firmalar geri bağlantı açısından, tahıl, kahve, kakao, tütün, demir, bakır gibi hammaddeleri pazarlayan tedarikçiler üzerinde egemen/yönlendirici olmaktadır. Böylelikle ileri ya da geri bağlantı sürecinde firma kendi ticaretini kendisi yöneterek (firma-içi ticaret yaparak) küresel ticaretin hacmini ve yönelimini de belirlemektedir. Ulus-ötesi firmaların bir başka etkisi, klasik ticaret anlayışını oluşturan karşılıklı üstünlükler ve bu bağlamda faktör donanımı görüşlerini değiştirmesidir. Bu değişim sürecinde sermaye, yetenekli emek ve bilgi küresel düzeyde dağılırken, ulus-ötesi firmaların yatırım ve iş bağlantıları üretim faktörlerinin dağılımında belirleyici olmaktadır. Ulus-ötesi firmaların bir başka özelliği, kapsamlı bir endüstrileşme stratejisine sahip olan devletlerin ticaret politikalarına eşlik edecek yönde faaliyette bulunmalarıdır. Ulus-devletler küresel üretim yapısında iyi bir konuma gelmek istemekte ve ulusal çapta yatırım teşvikleri, altyapı yatırımları, ticaret düzenlemeleri gibi yollarla ulus-ötesi firmaları çekici önlemler almaktadır. Firmalar da bu ulusal önlemleri kendi rasyonelleri için değerlendirmektedir. Son olarak ulus-ötesi firmalar; sömürgecilik döneminden beri gelen, güçlü ulus-devletlerin hegemonya amaçlarının getirdiği askeri gücü kullanma eğilimini barındırmayan bir özelliğindedir. Bambaşka bir şekilde, o askeri gücün ardındaki teknolojiyi üretme, finans ve teknoloji üzerinde kontrol gücüne sahip olma, kontrol etkisini korumak için piyasa gücünü artırma gibi yapısal özellikler sergilemektedir (Gill and Law, 1988, s. 192).

Ulus-ötesi firmalar ekonomik eğilimlerini sergilerken kaçınılmaz bir gerçek olarak devletle bağlantılıdır. Her ne kadar ulus-devletin karar yeteneğinin zayıfladığı ve işlevlerinin toplumsal bağlamdan kopup bireyselliği kurumsallaştırdığı bir yapı içinde çalışsalar da, küresel düzeyde bütünüyle devletsiz bir *laissez faire* anlayışının olduğunu ileri sürmek dayanaksızdır. Liberalizmin felsefesine bakıldığında akılcılık ve özgürlük ilkelerine dayalı bireysel yaşamın ekonomik, kültürel ve politik oluşumundan söz edilebilmektedir. Ancak, bu bireysel yaşamın geliştirilmesi için devlet aygıtını kullanma amacı da liberalizmin özünde yer almaktadır (Sargent, 2003, s. 106). Paradoksal bir görünüm olsa da, bireyci bakış bir yönüyle de devletçidir. Devleti kendi gelişimi için araçsallaştıran birey, özgür seçimlerine müdahale etmedikçe devleti yanında istemektedir. Bu durum felsefi bağlamda insan için geçerli olduğu gibi, ekonomik bağlamda ulus-ötesi firma için de geçerlidir.

Chris Harman ulus-ötesi firmalar ile devletin ilişkisinin belli gerekçelerini vurgulamaktadır. Harman'a göre ulus-ötesi firmalar öncelikle faaliyetlerinin devlet tarafından yasal-kurumsal güvencesinin sağlanmasını beklemektedir. Adli sistem, güvenlik, mülkiyet hakları, kredi mevzuatı, parasal istikrar gibi konularda devletin onlara sağlayabileceği olanaklara dayanmaktadır. Bu durum çoğunlukla, doğdukları ulus-devlet bakımından geçerli olmakla birlikte, benzer olanakları hedef ülkede de görmek istemektedirler. Ulus-ötesi firma ile devlet ilişkisinin ikinci boyutu, küresel düşünen ulus-devletlerin kendi bazı endüstrilerinin küreselleşmesini istemesidir. Küreselci ulus-devletler teknoloji, finans, güvenlik gibi belirli stratejik alanlarda kendi firmalarının dünya çapında var olabilmesi için onlara baskı yapmakta ve/veya onları yönlendirmektedir (Harman, 2012, ss. 239-240).

Harman'a göre ulus-ötesi firmaların devlet desteğine gereksinimlerinin bir başka boyutu; yöneldikleri ülkelerdeki faaliyetlerini güvenceli ve istikrarlı kılacak doğrultuda, kendi ulus-devletlerinin küresel düzeyde hedef ulus-devletler üzerinde etkili olması gereğidir. Yeni pazarlara girebilmek için ticaret pazarlıkları, serbest ve istikrarlı döviz kurları, yabancıların maddi ya da fikri mülkiyetinin korunması, yabancıların kamu ihalelerine girebilmesi, dış borç geri ödemelerinin düzenli yapılması gibi konularda her ulus-devletin diğerlerini ikna etme gücü, hatta zorlama gücü artmaktadır (Harman, 2012, s. 240). Ulus-devletlerin bu gücü ulus-ötesi firmaların işine yaramakta; küresel üretim ağı kurmalarını kolaylaştırmaktadır. Hedef ülke konumundaki hiçbir ulus-devlet de küresel çaptaki karşılıklı bağımlılıktan dolayı bu kolaylıkları sağlamaktan kaçmamaktadır. Sonuç itibarıyla hemen hemen tüm ulus-devletler küresel kapitalizme destek olmaktadır.

Harman, ulus-ötesi firmaların, devletleriyle yakın olma gereklerinin son bir boyutu olarak da, onları olası iflas durumundan kurtarabilecek kaynağa yalnızca devletin sahip olmasını ileri sürmektedir. Büyük sermayenin kurtarılması büyük bütçeler gerektirdiği için ve büyük bir firma, olası bir iflas durumunda üretim ağı

içindeki başka pek çok firmayı da ardından sürükleyebileceğinden, ulus-ötesi firmaları kurtaracak devlete her zaman gereksinim duyulmaktadır (Harman, 2012, s. 241). Bunun en yakın örneği, 2008 küresel ekonomik krizinde ABD'nin ve Avrupa Birliği'nin finans kesimine yönelik kurtarma programlarında görülmüştür (Kazgan, 2016, s. 122).

Ulus-ötesi firmaların ulus-devletlerin sağlayacağı işlevlerle büyümesi, ulus-devletlerin küresel kapitalizm çağında hiç de ileri sürüldüğü gibi zayıflamadıklarını düşündürmektedir. Tersine, bu işlevleri gerçekleştiren devletler güç kazanıyor da denilebilmektedir. Ne var ki, ulus-ötesi firmalar kendi üretim, yatırım, ticaret kararlarını kendi rasyonelleri temelinde vermektedirler. Bu bağlamda ulus-devletlerden bağımsız hareket etmektedirler. Dünya çapında bir üretim ağını kontrol etme ve bunun gerektirdiği ölçüde ulus-devletlerle bağ kurma, ulus-ötesi firmaların inisiyatifindedir. Bu yaklaşımları onları aynı anda dünyanın pek çok yerinde olmaya götürmektedir.

Ulus-ötesi firmaların devletle ilişkisinde, devletin bu firmaların ekonomik amaçları için bir aygıt halini alması ve/veya devletin ideolojisi ya da pratiklerinin bu firmaların çalışma biçimine yön vermesi söz konusudur. Benzer şekilde kültür de bu firmaların çıkarları için aygıt haline dönüşmekte ve/veya ulusal kültür bu firmaların faaliyetlerini biçimlendirmektedir.

Ulus-ötesi firmalar, kültürü metalaştırarak para kazanılabilen bir alan yaratmakta, kültürü araçsallaştırmakta ve kapitalist bir tüketim kültürü yaratarak kârlılığını arttırmaktadır. Ulus-ötesi firmaların, kültürü metalaştırması/araçsallaştırması bağlamında kültür endüstrisi (culture industry) kavramıyla karşılaşmaktadır.

Kültür endüstrisi kavramı Max Horkheimer ve Theodor Adorno tarafından ileri sürülmüştür. Horkheimer ve Adorno'ya göre; kültürün eğlenceye indirgenmesi ve eğlencenin piyasa/kapitalizm ürünü haline gelmesi insanların özgün kültürünü bozmaktadır. Bu eğilim monopolcü bir yapıda ortaya çıkmaktadır. Kapitalist monopol gücü, reklamı bir yöntem gibi kullanarak insanları yönlendirmektedir. İnsanlar da reklam yoluyla kültür endüstrisinin ürünlerini satın almaya kendilerini zorunlu görmektedir. Bu bağlamda bir kitle kültürü oluşmakta ve insanlar bu özdeş kültürü yaşamaktadır (Horkheimer ve Adorno, 2014, s. 162-222). Küresel kapitalizmin teorisyenlerinden Sklair, kültür endüstrisinin bu yapısının da içerdiği tüketim kültürünü incelemektedir. Bu konuda küresel kapitalizmin kültürel-ideolojik boyutu olarak tüketimcilik (consumerism) kavramını ileri sürmektedir. Sklair'e göre; tüketim adeta bir ideoloji halini almaktadır ve özgün kültürü bozup medyanın da etkisiyle gösteriş kültürüne dönüşen bir niteliktedir. Tüketimi bu biçim ve içeriğiyle kullanmaya yatkın firmalar, bu doğrultuda geliştirecekleri kültürel stratejilerle ulus-ötesi olmaktadır (Sklair, 2001, s. 76).

Ulus-ötesi firmalar küresel üretim ağında ulusal ekonomilerle kültürel açıdan da bağlantılıdır. Yeni girişimcilik ve yönetim anlayışlarının, yeni çalışma

kültürlerinin aktarılmasında ve öğretilmesinde ulus-ötesi firmalar önemli bir konumdadır. Bu yönleriyle ulusal ekonomik sistemleri de biçimlendirebilmektedir. Diğer bir yandan, değerler, alışkanlıklar, davranış normları, talep yapıları gibi bakımlardan yerli ile yabancı arasında bağ oluşturmaktadır. Fakat ulus-ötesi firmaların reklam organizasyonları, iş alışkanlıkları ve çalışma pratikleri bazen değerlerin çatışmasına yol açabilmektedir (O'Brien and Williams, 2007, ss. 181-183).

Sonuç itibariyle, günümüzde bölgeselleşme ve korumacılık tartışmaları bağlamında yavaşlayan ve daha yoğun eleştirilen bir küreselleşme süreci söz konusudur. Fakat diğer yandan, kendi rasyonellikleri ve kendi organizasyonlarıyla çalışmaya devam eden ulus-ötesi firmalar, güçlerini ve etkilerini arttırarak küresel yayılmalarını sürdürmektedir. Bu süreçte politikayı/devleti ve ulusal kültürü kendi çıkarları için araç haline getirebilmektedir. Türk firmaları bu küresel eğilimler bağlamında nasıl bir konumdadır? Türk firmalarının küresel sistemde herhangi bir şekilde yer almaya çalıştıkları açıktır; fakat yapısal ve işlevsel açıdan küresel kapitalizmle bağlantılarının ve konumlarının nasıl olduğunun tanımlanması ve değerlendirilmesi önemlidir.

KÜRESEL BAĞLAMDA TÜRK FİRMALARI

Türk firmalarının küresel hale gelme konusundaki hedefleri ve yeterliliklerini değerlendirirken, nasıl bir ekonomi içinde çalıştıklarını ortaya koymak yol göstericidir. Bu doğrultuda Türkiye ekonomisinin üç özelliğinin Türk firmalarının küreselleşmesini etkileme olasılığı güçlüdür. Bu üç özellik; Türkiye'nin küresel sisteme eklenme amacıyla yürüttüğü neo-liberal politikalar, Türk firmalarının sosyo-ekonomik konumları ile sosyo-politik bağlantıları ve ekonominin genel ithalat bağımlılığıdır.

Türk firmalarının niceliksel ve niteliksel açıdan küresel ilişkileri, 1980'lerle birlikte ilerleyen ve kökleşen dışa açık bir sistemde gerçekleşmektedir. İdeolojik tartışmaları bir yana, dışa açıklığın bu yeni uygulaması dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de neo-liberal ekonomi politikalarıyla biçimlenmektedir. Ekonomilerin küresel kapitalizme eklenmiş liberal kimliği, özellikle Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası'nın yönlendirmeleriyle kurumsallaştırılmaktadır. Bu kurumlar eliyle 1980'lerden itibaren uzun bir gözetim-denetim döneminden geçilmesiyle birlikte; kamu ekonomisinin daraltılması ve/veya post-Fordist yapıya dönüştürülmesi, kapitalist sınıf çıkarına uygun şekilde serbest ve istikrarlı bir ekonomi inşası, piyasaların dış rekabete açılması gibi ana hatlar üzerinde Türkiye ekonomisi küresel sistemle bütünleşme eğilimindedir (Boratav, 2012; Yeldan, 2013). Türkiye'nin bu sistemik eğilimi; tüketimci kimliğe dayanan pazar olanakları yaratmak suretiyle, ulus-ötesi mallara ilginin artmasına ve/veya ulus-ötesi firmaların yerleşik hale gelmesine ortam sağlamaktadır. Bu ortamda Türk firmaları ulus-ötesi firmalarla rekabet etmektedir. Bu rekabet, temelde biri olumlu diğeri olumsuz iki sonuç getirmektedir: Olumlu açıdan, ulus-ötesi firmaların stratejileri, yenilikleri, organizasyon biçimleri; Türk

firmaları tarafından da öğrenilmekte ve onlar da rekabet gücü kazanmaya çalışmaktadırlar. Bu doğrultuda Türk firmaları, birleşme/devralma, sözleşmeli üretim yaptırma, kalite ve yönetim standartları sağlama gibi esnek üretim organizasyonlarına başvurarak dünya çapında olma çabasındadırlar. Böylelikle geliştirdikleri stratejilerle küresel olma hedefini gerçekleştirmeye yönelmektedirler (Bakır, 2016). Olumsuz açıdan ise, her ne kadar küresel ekonomi teknoloji ve ağ eksensel olsa ve firma ölçeği birincil önemde olmasa da, özellikle küçük ve orta ölçekli Türk firmaları ulus-ötesi firmalarla rekabet edemedikçe piyasa payı kaybı yaşamakta, hatta iflaslar söz konusu olabilmektedir (İraz, 2006). Bu durum da Türk firmalarının sosyo-ekonomik önemi düşünüldüğünde sosyolojik sorunlara yol açabilmektedir.

Türk firmaları ya da Türk girişimcisi, piyasa toplumlarında olduğu gibi saf bir homo oeconomicus olmayan, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik bağlamda faaliyetlerde bulunan bir yapıdadır. Türk firmaları, kurumsal holdingler bile olsalar büyük ölçüde aile firmalarıdır. Bu da onları sosyolojik bağlama yerleştirmektedir. Dolayısıyla aile değerleri karşısında ekonomik rasyonellik zaman zaman ikincil hale gelebilmektedir. Türkiye’de firmaların bir başka toplumsal boyutu, girişimci sınıfa spekülör, hatta hırsız gözüyle bakılmasının oldukça yaygın olmasıdır. Bu sosyal algı, firmaların kendini adeta affettirmek ya da topluma kabul ettirmek için medyada hoş görünme çabalarında bulunmalarına ya da hayırseverlik işlerine girişmelerine neden olmaktadır. ‘İyi görünme’ kaygısı bağlamında Türk girişimcisinin, örgütlenme işaretçisi olarak ‘sınıf’, ‘çıkarcı’, ‘lobi’ gibi kavramlardan uzak durduğu; devletle örgütsel değil, bireysel ilişkiler geliştirdiği göze çarpmaktadır. Türk firmalarının devletle ilişkileri de bir tür ‘aşk ve nefret’ ilişkisidir: Bir yandan devletin koruması, desteklemesi beklenmekte; diğer bir yandan ‘laissez faire’ denilmektedir (Buğra, 2003, ss. 56-60).

Türk firmalarının aileye dayalı yapısı, riskten kaçınma davranışı yaratabilmektedir. Bu davranış olasılığı, küresel sistemin risklerinden uzak durulmasına kaynaklık edebilmektedir. Küresel sistemin açık yapısının olası riskleri, Türk firmalarını ulus-ötesi firmalara göre daha az atılımcı yapmaktadır. Diğer yandan, yurtiçinde devlet desteğine duyulan gereksinim bağlamında, özellikle yurtdışına açılmaya çalışan firmalarda, devletin desteğinin yurtdışında sınırlı kalacak olması nedeniyle atılımcı davranış da sınırlanabilmektedir. Bu süreçte Türk firmaları yurtiçindeki güvenli ortamda üretim yapma, sonra da ihracat yapma biçiminde bir stratejiyi daha çok benimsemektedir. Bu risk alamama eğilimi, ulus-ötesi firmalarla işbirlikleri kurarak güvende olma güdüsünün de öne çıkmasına neden olabilmektedir. Belli ölçüde özgünlükleri olsa da Türkiye’deki büyük holdinglerin bile bağımsız olmaksızın ulus-ötesi yabancı ortaklarla işbirliklerine gitmeleri, Türk firmalarının küresel ağ içinde bir miktar arka planda kaldıklarının bir göstergesidir.

Türkiye’deki kamu ihale sistemi Türk firmalarının faaliyet gösterdiği sosyo-politik ve sosyo-kültürel bağlamı veren bir başka alandır. Kamu ihaleleri

bağlamında görülmektedir ki; sadece Türkiye’de değil, pek çok örnek ülkede de, politik bağlantılar firmaların verimlilik, kârlılık, yüksek piyasa payı, kredi temini, teşvik alma gibi ekonomik çıkarlarına kolaylık sağlamaktadır (Çeviker Gürakar, 2018, s.108-114). 1980’li yıllarla birlikte yükselen, politik bağlantı kurma davranışı, Türk firmaları için 2000’li yıllarda niceliksel ve niteliksel açıdan değişmektedir. Kapitalizmin dinsel eksenli burjuvaziyle biçimlenmesi ve bu doğrultudaki politik yakınlıklar, bazı firmaları, hatta sektörleri öne çıkarmaktadır. Zenginleşen kesim farklılaşmaktadır (Buğra ve Savaşkan, 2015; Çeviker Gürakar, 2018; Yankaya, 2014). Bu süreçte birey modeli olarak materyalist ‘homo oeconomicus’ yerine, dinsel sosyal ağ ekseninde ekonomik çıkarlarını gerçekleştiren ‘homo Islamicus’ kavramlaştırmasına gidilebilmektedir (Çeviker Gürakar, 2018, s.44-45). Politik yaklaşımlara dayalı ekonomik alışkanlıklar Türk firmalarının küresel ekonomik ağ içindeki güç ve konumlarını etkileyebilmektedir. Küreselleşmekte olan firmaların ulus-ötesileşme sürecinde daha çok homo oeconomicus davranışları sergilemesi, Türk firmalarının da bu çizgide olmak kaydıyla küresel ağ içinde yer alabileceklerini düşündürmektedir. Dinsel-politik kaynaklı yaklaşma ve kayırılma mantığı ise küresel piyasalarda çoğu zaman işlemecektir.

Türk firmalarının küreselleşebilmesindeki bir başka etken de, Türkiye ekonomisinin ithalat bağımlılığıdır. Türkiye 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte ihracat yönelimli bir endüstrileşme stratejisini seçmiş olsa bile, bu endüstrileşmeyi ve ihracatçı kimliğini oluşturabilmek için pek çok sektörde ara mal ve yatırım malları ithalatını gerçekleştirme zorunluluğundadır. Bu ithal malların üretime yönelik olması, ihracatın ithalata bağımlılığı anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda Türkiye ekonomisinde önde gelen sektörler bu ithal girdilere dayalı üretim yapan sektörler olmaktadır (Şenesen ve Günlük Şenesen, 2003, s.554; Saygılı vd., 2010). Tüketimde ithalat bağımlılığı da gittikçe yapılaşmaktadır. Tüketim malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı düşük olsa da, 1980’lerdeki ortalama %3,4’lük düzeyden 2000’li yıllarda ortalama %11,6’lık düzeye gelinmiştir (Yalçınkaya, 2010, s. 226). Yaklaşık olarak son 15 yıllık dönemde yurtdışından satın alma gücü artan Türk Lirası’nın da etkisiyle, gösteriş tüketimine de konu olan küresel markalı elektronik ürünleri, hazır giyim ürünleri, otomobil gibi malların ithalatı gittikçe artmaktadır. Bütün bu bağlamda, Türkiye ekonomisinin ithalat bağımlılığı yapılaşmakta, kökleşmektedir. Bu durum yurtdışında yerleşik firmalar için Türkiye’nin yüksek potansiyelli bir ‘pazar’ olarak görülmesine ortam yaratmaktadır.

Türkiye’nin bu kökleşmiş ithalatçı yapısı, Türk firmalarının yurtiçinde kurumsal ve stratejik gelişimlerini sınırlamaktadır. Rekabet gücü yüksek ulus-ötesi firmaların malları ya da düşük maliyetli ve yurtiçi üretim için gerekli yurtdışı girdiler, yerli üreticilerin üretimlerini daraltabilmekte ve/veya onların güçlenip yatırımcı ya da ihracatçı olarak yurtdışına açılmalarını zorlaştırmaktadır.

Neo-liberalleşme, firmaların sosyal-politik bağlamı ve ithalat bağımlılığı şeklindeki bu üç temel eğilim, Türk firmalarının küreselleşebilme derecesinde etkili olan önemli öğelerdir. Bu bağlamda genel olarak Türkiye ekonomisi küresel kapitalizme eklenmektedir; fakat Türk firmaları, ulus-ötesi firmalar gibi küreselleşebilmekte midir? Bu soruya verilebilecek yanıt için öncelikle küresel kapitalist sistemin esnek yapısı itibariyle Türkiye'yi değerlendirmek yerinde olacaktır.

Türk firmaları, yeni yöntem ve teknolojiler geliştirme konusunda ulus-ötesi üretim ağının yenilikçi firmaları gibi bütünsel bir yaratıcılık düşüncesine sahip değildir. Genel ekonomik koşulların buna ortam hazırlayan özellikte olduğu da söylenememektedir. Fakat küresel kapitalist güdünün yarattığı ve uyguladığı yenilikleri, Türk firmaları da kısa zamanda öğrenmekte ve uygulama çabasına girişmektedir. Bu yönelimleri göz ardı edilememektedir. Ne var ki; küresel üretim ağının ikincil konumunda kalmaktadırlar.

Türkiye'nin öncü üretim ve ihracat alanı olarak tekstil ve konfeksiyon sektörü örneğine bakılacak olursa, küresel marka yaratabilmiş firmalar gibi Türk firmaları da belli bir üretim ağı bağlamında sözleşmeli üretim yaptırdıkları bir değer zinciri oluşturabilmektedir. Bu alanda birçok yerli tekstil-konfeksiyon firmasının düşük maliyet avantajı sağlayan ülkelerde üretim yaptırdıklarına tanık olunabilmektedir. Fakat önemli olan; tasarım yoluyla bir değer yaratmak suretiyle küresel bir marka ortaya koyabilmektir. Bu noktada Türk firmalarının çok başarılı olamadıkları, ulus-ötesileşme sürecindeki deneyimleri ve kaliteleri sayesinde güç kazanmış olan rakipleri karşısında zayıf kaldıkları görülmektedir. Bu Türk firmaları yurtiçinde dikkat çekici stratejiler sergileseler de, küresel piyasalarda daha çok tanınır ve tercih edilir olabilmek için atılacak daha önemli adımlar vardır.

Türkiye'nin üretim ve ihracatındaki ikinci önemli alan otomotivdir. Türkiye'nin otomotiv alanında göz ardı edilemeyecek kadar yüksek hacimli ithalatı söz konusudur; buna karşın ulus-ötesi otomotiv firmalarının Türkiye'de kurulu üretim tesisleri de üretim ve ihracat açısından ekonomiye değer katmaktadır. Bu firmalar hem tarihsel hem de ekonomik olarak zaten ulus-ötesileşme sürecini inşa edebilmektedir ve Türkiye'deki faaliyetleri de bu sürecin bir parçasıdır. Çok-uluslu firma olarak Türkiye'de doğrudan yatırım yapmakta; fakat Türkiye'deki ya da başka ülkelerdeki firmalara belli parçaların veya hizmetlerin üretimini yaptırarak bir ulus-ötesi firma özelliği de kazanmaktadırlar. Tasarım, dijital sistem, motor gibi özgün bölümleri ise firma kendisi gerçekleştirmektedir. Türkiye'de üretim yapan ulus-ötesi otomotiv firmalarının ihracatı, kendi kontrol ettikleri bir pazarlama zincirinde kendilerinin Türkiye dışındaki birimlerine ihracatı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir çeşit firma-içi ticaret (intra-firm trade) söz konusudur.

Türkiye otomotivde ulus-ötesi üretim ağına ulusal firmalarıyla katılamamaktadır: Otomotiv tasarımı yapan ve üretim-pazarlama zincirini kontrol eden bir Türk firması yoktur. Türkiye'de otomotiv alanında devletin öncülüğünde ortak bir özel firma kurulmuştur ve yerli otomobil çalışması sürdürülmektedir

(TOBB, 2018). Bu firma ulus-ötesi üretim ağında kullanılmakta olan esnek üretim yöntemlerini ve yeni teknolojileri de kuşkusuz kullanacaktır; ne var ki, asırlık ulus-ötesi firmalar gibi olabilmesi kısa ve orta vadede pek olası değildir.

Küresel kapitalizmin esnek üretim organizasyonlarından biri de firma birleşmeleri ve satın almalarıdır. Türk firmalarının yurtdışında firma satın alma örnekleri söz konusu olsa da, genel eğilim ulus-ötesi firmaların Türkiye’de kârlılığı yüksek bazı sektörlerdeki öncü firmaları satın alması yönündedir. Bankacılık, sigortacılık, e-ticaret, internet oyunları gibi sektörlerdeki satın almaların öne çıktığı görülmektedir.

Bankacılık sektöründe ICBC, Unicredito, BNP Paribas, Sberbank, ING, National Bank of Greece, Qatar National Bank gibi bankalar Türk bankalarını satın almıştır. Sigortacılık sektöründe Allianz, Axa, Mapfre, HDI, Groupama, Zurich, Sompo Japan gibi firmalar yerli sigorta firmalarını satın alarak piyasaya girmiştir. Elektronik ticaretin, özellikle internet üzerinden tüketicinin yaygınlaştığı günümüzde, bu alanda kurulmuş internet siteleri hem kârlı hem de bilişim çağı çizgisinde çalışan firmalara aittir. Bu alandaki öncü Türk firmalarının da yabancı firmalar tarafından satın alındığı gözlemlenmektedir. Türkiye’nin ilk e-ticaret firması www.gittigidiyor.com’un eBay tarafından, www.yemeksepeti.com adlı, en yaygın kullanılan hazır yemek siparişleri sitesinin Delivery Hero tarafından satın alınması, ulus-ötesi firmaların post-Fordist stratejilerinin örneklerindedir. İnternet oyunları sektörünün gelişmesi bağlamında Türk firmaları da dünyada adlarından söz ettirmektedir; fakat bu tanınırlık özelliği başka firmaların dikkatini çekmektedir. Öyle ki; Türkiye’de kurulmuş Gram Games adlı firma dünya çapındaki Zynga tarafından satın alınmıştır.

Türk firmalarının da yurtdışında firma satın almalarına rastlanabilmektedir. Örneğin Arçelik, Asya-Pasifik bölgesindeki yapılanma stratejisi bağlamında Pakistanlı Dawlance firmasını, Bangladeşli Singer Bangladesh firmasını, Avrupa pazarlarındaki stratejisi bağlamında Alman Grundig firmasını, İngiliz Leisure firmasını, Fransız Brandt firmasının Almanya’daki iştiraki Blomberg’i ve Avusturya’daki iştiraki Elektra Bregenz’i, Afrika pazarı açısından ise Güney Afrikalı Defy firmasını satın almıştır. Bir başka örnek olarak Ülker, İngiltere kökenli United Biscuits ve Belçika kökenli Godiva firmalarını satın alarak küresel bisküvi ve çikolata endüstrisinde öncü bir oyuncu konumuna gelmiştir.

Örnekler göstermektedir ki; Türk firmaları da, yabancı firmaların Türk piyasalarına yönelme stratejilerindeki gibi, firma satın alma yöntemiyle yayılmaktadırlar. Bu yöntem post-Fordist anlayışla bu firmaları ulus-ötesi özelliğe bürümektedir. Ne var ki; genel olarak Türk firmalarının temel yapısı, doğrudan yabancı yatırımlar şeklinde yakın çevre ülkelerde fabrikalar kurma yönündedir. İşgücü maliyetlerinin görece düşük olması bakımından, Rusya’nın yanı sıra, Asya pazarları için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Avrupa pazarları için Romanya, Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkeleri, üretim tesisi kuruluş yeri açısından tercih edilebilmektedir. Bu doğrultuda, yurtdışında Türkler’in yaşadığı yerlerde ya da

yakın çevredeki ülkelerde üretim birimleri açan ya da o bölgelere ihracat yapan Türk firmalarının ulus-ötesi sayılıp sayılamayacağı tartışmalıdır. Bunun ana nedeni; çoğu Türk firmasının 'küresel' bir stratejisinin olmaması, pazar olanaklarından ve coğrafi yakınlıktan dolayı ağırlıklı olarak 'bölgesel' stratejilerinin olmasıdır. Küresel strateji, bir ulus-ötesi üretim ağının kontrolünü gerektirmekte; tasarım-üretim-pazarlama-tüketim zincirinde bir küresel marka olabilme anlamına gelmektedir. Bu bakımdan çok az Türk firması ulus-ötesileşme çizgisinde ilerlemektedir. Çoğu firma ise doğrudan yabancı yatırım yapmayı ve/veya ihracatçı olmayı yeterli görmektedir; kurumsallaşma, markalaşma gibi süreçlerle aynı anda dünyanın pek çok yerinde tanınır olma hedefini taşımamaktadır.

İstanbul Sanayi Odası'nın listelediği en büyük 500 firma arasından ilk 10 sıradakiler de Türk firmalarının genel eğilimiyle ilgili bir bilgi vermektedir. 2018 yılı itibarıyla bu listedeki ilk 10 firma sırasıyla şöyledir: 1. Tüpraş, 2. Ford, 3. Toyota, 4. Renault, 5. Fiat, 6. Arçelik, 7. İskenderun Demir-Çelik, 8. Ereğli Demir-Çelik, 9. İçdaş Çelik, 10. Hyundai. Bu 10 firma içinden 5'i, zaten yabancı otomobil firmalarının kendi kurdukları ya da yerli firmalarla ortak girişimleri olan firmalardır. Dolayısıyla özgünlüklerinden doğan küresel stratejilerinden söz etmek pek de anlamlı değildir. Petrol bağımlılığı çerçevesinde üretim yapan Tüpraş'ın yanı sıra üç demir-çelik firması ise Türkiye ekonomisinin öz yeterliliği bakımından yaşamsal önemde firmalardır. Bu firmaların sermaye-yoğun üretim tekniğiyle çalışması esnek üretim organizasyonlarına çok eğilememelerine neden olmaktadır. Ancak, birleşme ve satın almalar açısından çekici özellikler sergilemektedirler. Özellikle ulus-ötesi demir-çelik firmalarının Türk firmaları üzerindeki ilgisi göze çarpmaktadır. Demir-çelikte öne çıkan ülkelerin güçlü korumacı eğilimleri de dikkate alındığında (Yayan, Erişim tarihi: 3 Haziran 2019), sektörün de, ulusal firmaların da çok önemli olduğu anlaşılabilir. Listedeki son firma olan Arçelik'in küreselleşme çabası doğru ve anlamlı görülebilse de, Sony, Samsung, Bosch, Siemens gibi küresel rakiplerle strateji yarışması gerektiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ulusal ekonomi politikalarının belli sektörleri ve firmaları yükseltmesi savı ulus-ötesileşme bağlamında yersiz ve anlamsız görünmektedir. Bu bakımdan, Türkiye'nin ulusal/korumacı tutumunun olup olmadığı tartışmasından bağımsız olarak yükselen tekil firma başarılarını da örneklemek yol gösterici olacaktır.

Enformasyon toplumu bağlamında yazılım sektöründe faaliyette bulunan Etiya, Türkiye'nin yapay zeka alanındaki öncü bir firmasıdır. Türkiye dışında Silikon Vadisi başta olmak üzere küresel çapta yatırım stratejileri yürütmekte ve Oracle, Ericsson gibi firmalarla yarışarak piyasalarda yerleşmeye çalışmaktadır. Geliştirdiği post-Fordist yaklaşımlarla/teknolojilerle dünya çapında yenilik ödülleri de alan Etiya, küresel stratejilerine firma satın alma yöntemini de eklemeye çalışmaktadır (Dünya Gazetesi, Erişim tarihi: 3 Haziran 2019). İkinci bir örnek de, devlet ya da yabancı firma etkisi olmadan başarı gösteren Türkiye İş Bankası'dır.

İş Bankası, Brand Finance araştırma kuruluşu tarafından, bankacılıkta müşterilerine yönelik yenilikçi stratejileriyle en güçlü 10 marka arasında yer almıştır (Brand Finance, 2019, s. 13). Bu iki örnek, ulusal politikalardan bağımsız olarak esnek yöntemler izlemek suretiyle firmaların ulus-ötesi bir kimliğe sahip olabileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Küresel sistem, temel 'laissez faire' ilkesini koruyarak esnek stratejilerle yapısını sürdürmektedir. Küresel sistemin mantığını kavrama ve uygulama bakımından dünya çapında pek çok ülke birbirine yakınlaşmaktadır; fakat üretim ve ticaret ağı kurarken ekonomik, kültürel, politik açılardan daha özel bir grup ya da bölge içinde hareket etme eğilimleri de güçlüdür. Böyle bir grubun/bölgenin coğrafi yakınlığa dayanarak oluşması bir zorunluluk değildir.

Ulus-ötesi firmalar, korumacılık ve bölgeselleşme yönelimlerinin de belirlediği bu sistem ve yapı içinde kendi rasyonel gerekçeleriyle faaliyette bulunmaktadırlar. Küresel rekabet güçlerini de post-Fordist anlayışla stratejiler geliştirerek sağlamaktadırlar. Bu süreçte ulusal kökenlerini ve ulusal duyarlılıklarını bir kenarda tutmaktadırlar; dolayısıyla irrasyonellikten uzak birer homo oeconomicus olarak hareket etmektedirler. Faaliyette buldukları yerler itibariyle birtakım korumacılık ve/veya bölgeselleşme eğilimleri ulus-ötesi firmaların iş bağlantılarını kolaylaştırabilmekte; fakat sonuç itibariyle bu firmalar kendi stratejilerini kendileri belirlemektedir.

Türk firmaları, küresel ağın birincil oyuncularını olmasalar da, ulus-ötesi firmalardan çeşitli stratejiler öğrenmekte ya da onlarla işbirliği süreçleri kurmaktadırlar. Fakat Türk firmalarının genel eğilimi; doğrudan yabancı yatırım ya da ihracat yapmak yönündedir. Türkler'in yaşadığı bölgelerle bağlantılı olma ya da coğrafi yakınlık, bu yatırım ve ihracat yöneliminde ağırlıklı olarak belirleyicidir. Orta Asya, Doğu Avrupa, Orta Doğu gibi bölgelerde Türk firmalarının pek çok fabrikasına rastlanabilmektedir. Ticaret açısından ise Türk firmalarının ihracatının yarıya yakınının Avrupa'ya olması yine bölge eksenli bir tercihi ortaya koymaktadır. Ulus-ötesi firmaların yürüttüğü gibi küresel bir üretim ağını kontrol etme, Türk firmaları için seyrek görünen bir özelliktir. Bunu yapabilen firmalar olsa da, aynı küresel düzlemde tarihsel olarak yerleşmiş ve stratejik olarak öncü ulus-ötesi firmalarla rekabet etmeleri gerekmektedir. Bu rekabet süreci için, uzun zamana yayılan bir strateji değil de, teknoloji ve yenilik eksenli etkin stratejilere gereksinim vardır.

Türk firmalarının yurtiçinde nasıl bir ekonomik sistemin içinde çalıştıkları da önemlidir. Öyle ki; bu sistem onların küresel düzlemde yer almalarını da etkileyebilecektir. Türkiye'de ne laissez faire kapitalizmine ne de tam korumacılığa uygun bir toplumsal felsefe ve ortam vardır. Türkiye'nin özgün kültürüne uygun bir sosyo-ekonomik sistem kurulması gerekmektedir. Fakat bu gereklilik, 'biraz ondan biraz bundan' türünden göstermelik ve sözde karma bir sistemi işaret

etmemektedir. Türkiye'nin gereksinim duyduğu sistem; devletçi ve sosyal dayanışmacı kültürel değerler sistemini dikkate alan, fakat bunun kayırmacılığa ve ekonomik durağanlığa dönüşmesine izin vermeyen, etik ilkelere bağlı ve yenilikçiliğe dayalı bir sistem olmalıdır.

KAYNAKÇA

Bakır, C. (2016). *Dünyayla iş yapanlar: Küreselleşme sürecinde Türk çokulusluları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2009*. On Yedinci Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Brand Finance. (2019). Brand Finance banking 500, annual report: 2019, https://brandfinance.com/images/upload/banking_500_2019_locked.pdf, (Erişim tarihi: 03.06.2019).

Buğra, A. (2003). *Devlet ve işadamları*. (Çev.: F. Adaman). Üçüncü Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. & Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm: Siyaset, din ve iş dünyası*. (Çev.: B. Doğan). İkinci Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çeviker Gürakar, E. (2018). *Kayıрма ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dunning, J. (2001). *Global Capitalism at Bay?* New York: Routledge.

Dünya Gazetesi. (2019). Yıkıcı inovasyon ödülü Etiya'nın oldu, <https://www.dunya.com/sirketler/yikici-inovasyon-odulu-etianin-oldu-haberi-445423>, (Erişim tarihi: 03.06.2019).

Gill, S. & Law, D. (1988). *The global political economy: Perspectives, problems and policies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Harman, C. (2012). *Zombi kapitalizm*. (Çev.: A. Çakıroğlu). İstanbul: Uluslararası Akım Yayıncılık.

Horkheimer, M. & Adorno, T. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (Çev.: N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

İraz, R. (2006). Küresel rekabet ortamında küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin ulusal sosyo-ekonomik sisteme katkıları açısından değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 223-236.

Jones, G. (2007). Çokuluslular. F. Amatori ve G. Jones (Der.), *Dünya işletme tarihi* içinde (ss.391-411). (Çev.: A. Ersoy), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Kazgan, G. (2016). *Liberalizmden neoliberalizme: Neoliberalizmin getirisi ve götürüsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

McMichael, P. (2008). *Development and social change: A global perspective*. Fourth Edition. Los Angeles: Pine Forge Press.

O'Brien, R. & Williams, M. (2007). *Global political economy: Evolution and Dynamics*. New York: Palgrave MacMillan.

Paus, E. (2007). Winners and losers from offshore outsourcing: What is to be done? E. Paus (Der.), *Global Capitalism Unbound* (ss.3-20). New York: Palgrave Macmillan.

Robinson, W.I. (2004). *A theory of global capitalism: Production, class and state in a transnational World*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Sargent, L.T. (2003). *Contemporary political ideologies: A comparative analysis*. Ontario: Thomson-Wadsworth.

Saygılı, Ş., Cihan, C. Yalçın, C. & Hamsici, T. (2010). Türkiye imalat sanayinin ithalat yapısı, *TCMB Çalışma Tebliği*, No:10/02. Ankara.

Sklair, L. (1995). *Sociology of the global system*. Second Edition. United Kingdom: Prentice Hall - Harvester Wheatsheaf.

Sklair, L. (2001). *The transnational capitalist class*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Şenesen, Ü. & Günlük Şenesen, G. (2003). Üretimde dışa bağımlılık: 1970'lerden 2000'lere ne değişti? A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (Der.), *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar* (ss.533-559). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2018). *Türkiye'nin otomobili girişim grubu*. <https://tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=23418&lst=MansetListesi>, (Erişim tarihi: 03.03.2019).

United Nations Department of Economic and Social Affairs. (1973). *Multinational corporations in world development*. New York: United Nations.

Waters, M. (1995). *Globalization*. New York: Routledge.

Yalçınkaya, T. (2010). *Küreselleşme sürecinin ekonomi politikaları üzerine etkilerinin analizi: Türkiye örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Yankaya, D. (2014). *Yeni İslami burjuvazi: Türk modeli*. (Çev.: M. Işık Durmaz). İkinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yayan, V. (2016). Dünya çelik sektöründe korumacılık derinleşiyor. *Çelik Dergisi, Türkiye Çelik Üreticileri Derneği Yayını*. <http://celik.org.tr/dunya-celik-sektorunde-korumacilik-derinlesiyor/>, (Erişim tarihi: 03.06.2019).

Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. On Yedinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 24.11.2021
Yayına Kabul Tarihi: 15.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1027806

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 855-889
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

RETHINKING AND RECONCEPTUALIZING ENERGY SECURITY: THE CASE OF CHINA¹

Özgenur AKTAN*

Abstract

This study examines the concept of energy security and proposes an alternative paradigm in the context of the climate crisis. In this context, the presuppositions of mainstream and contemporary approaches towards energy security in International Relations discipline will be examined and formulated in four sorts of approaches as realist, liberal, environmental and human security. These approaches will be classified as traditional and contemporary energy security paradigms. This study contends that the connection to realist and liberal approaches is the predominant strategy in the field of energy security and for this reason, the relationship between energy and security needs to be reconceptualized. Although environmental and human security approaches have been effective in deepening the boundaries of energy security, a critical perspective is necessary for both mainstream and contemporary energy security paradigms. In this regard, the focus will be directed to the energy security policies of China to accentuate problematic aspects of the contemporary energy security paradigm. Then, the concept of planetary security as normative and interdisciplinary framework for the energy security policies, which have been in search of a paradigm, will be proposed.

Keywords: *Energy, Realist and Liberal Theories, Parameters of Energy Security, China, Planet Politics.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aktan, Ö. (2022). Rethinking and Reconceptualizing Energy Security: The Case of China. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 855-889.

¹ This study is extracted from the Master of Arts (M.A.) thesis, which is entitled as "Understanding Planetary Security: A Post-humanist Paradigm in Approaching Energy Security and Climate Crisis" and is completed in the M.A. Program in Political Studies at Istanbul Technical University in 2020. See, Aktan, Ö. (2020). *Understanding Planetary Security: A Post-humanist Paradigm in Approaching Energy Security and Climate Crisis* (Master's Thesis). Istanbul Technical University, Graduate School of Arts and Social Sciences. Available from YÖK National Thesis Center Database. Thesis No. 629559.

* Ph.D. Student, Galatasaray University, Department of International Relations, ORCID: 0000-0003-1026-2445, aktanozgenur@gmail.com.

ENERJİ GÜVENLİĞİ ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNMEK VE KAVRAMSALLAŞTIRMAK: ÇİN ÖRNEĞİ²

Öz

Bu çalışma, enerji güvenliği kavramını incelemekte ve iklim krizi bağlamında alternatif bir paradigma önermektedir. Bu bağlamda enerji güvenliğine yönelik Uluslararası İlişkiler disiplinindeki ana akım ve çağdaş yaklaşımların ön kabulleri incelenecek ve realist, liberal, çevresel ve insan güvenliği olmak üzere dört çeşit yaklaşımda formüle edilecektir. Bu yaklaşımlar, geleneksel ve çağdaş enerji güvenliği paradigmatları olarak sınıflandırılacaktır. Bu çalışma, realist ve liberal yaklaşımlarla bağlantının enerji güvenliği alanındaki hâkim strateji olduğunu ve bu nedenle, enerji ve güvenlik arasındaki ilişkinin yeniden kavramsallaştırılması gerektiğini ileri sürmektedir. Çevresel ve insan güvenliği yaklaşımları, enerji güvenliğinin sınırlarını derinleştirmede etkili olmuş olsa bile hem ana akım hem de çağdaş enerji güvenliği paradigmatları için eleştirel bir yaklaşım gereklidir. Bu bağlamda çağdaş enerji güvenliği paradigmatının sorunlu yönlerini vurgulamak için Çin'in enerji güvenliği politikalarına odaklanılacaktır. Akabinde, iklim krizi bağlamında bir paradigma arayışı içerisindeki enerji güvenliği politikaları için normatif ve disiplinlerarası bir çerçeve olarak gezegensel güvenlik kavramı önerilecektir.

Anahtar Kelimeler: Enerji, Realist ve Liberal Teoriler, Enerji Güvenliğinin Parametreleri, Çin, Gezegenel Siyaset.

INTRODUCTION

The conceptualization of energy security policies has been intertwined with realist and liberal understandings in International Relations (IR) theories. For this reason, attention has usually been directed to state-centric, strategic and market-driven approaches, albeit the environmental insecurities that disseminate throughout the world. Energy policies have predominantly followed a dichotomous path regarding the interactions between traditional and contemporary security-oriented implications. Therefore, energy policies could not provide a comprehensive and coherent framework with concern to the security of the planet.

The absence of the planetary perspective, normative references and social emphasis could not be overcome at the nexus of the traditional and contemporary energy security paradigms. For this reason, the development of alternative approaches has become inevitable in the context of the climate crisis. In this regard, the idea is that applying the concept of planetary security may be valid to undermine the adverse impacts of the narrow conceptualization of the energy

² Bu çalışma, İstanbul Teknik Üniversitesi Siyaset Çalışmaları Yüksek Lisans Programı'nda 2020 yılında tamamlanan "Gezegen Güvenliğini Anlamak: Enerji Güvenliği ve İklim Krizine Yaklaşımda İnsan Ötesi Bir Paradigma" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bkz: Aktan, Ö. (2020). *Understanding Planetary Security: A Post-humanist Paradigm in Approaching Energy Security and Climate Crisis* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 629559).

security in IR theories. The concept of planetary security has been extracted from the study, titled as “Planet Politics: A Manifesto from the End of IR” (Burke et al., 2016). In this spirit, the purpose of this study is to develop a new paradigmatic approach to redefine and reconceptualize energy security in terms of philosophy, politics and science, and to raise critical awareness of planetary security.

There have been endeavors to situate and to reinvigorate the concept of energy security in IR theories. Environmental and human security studies, in this respect, have been effective in addressing the climatic, humane and social aspects of energy security. But still, energy security in IR could not transcend beyond the coexistence of the mainstream and contemporary approaches. Therefore, the motivation in this study is to challenge the taken-for-granted and dichotomous assumptions about energy security in the context of the climate crisis.

This study argues that energy security has been conceptualized in four perspectives. The core underpinnings of realist, liberal, environmental and human security perspectives have been applied for the linkage between energy and security. But the emphasis on realist and liberal mainstream security approaches has been the strongest and decisive orientation. This orientation might be classified as the traditional or mainstream energy security paradigm. The impacts of environmental and human security perspectives on energy security policies might be classified as the contemporary energy security paradigm.

An investigation about energy security in IR theories is critical to accentuate the need for the alternative paradigms, including the concept of planetary security, and to overcome oversimplifications and dichotomous mindsets. In this regard, this study adopts a skeptical, critical and normative perspective for the human-centric emphasis of environmental and human security studies in the context of energy security. Because human-centric emphasis on the formulation of energy security policies may encourage instrumental consideration of nature. For this reason, this study asserts that the contemporary energy security paradigm, which has been exemplified by environmental and human security studies, may pose a danger due to the prioritization of the human entity. Valuation and preservation of nature and global environment for the satisfaction of human beings and continuity of economic activities may intensify the instrumental and exploitative approach towards nature and may reproduce traditional approaches.

Environmental and human security studies have provided greater prominence about the almost non-existence presence of the moral and social aspects of energy security. But the contemporary energy security paradigm demonstrates a threat regarding the recurrence of the instrumental and exploitative relationship between human beings and nature, which can not be isolated from energy policies. The People’s Republic of China (hereinafter, China), as a case study, is chosen to examine the relationship between fossil fuel-based and hybrid-planned energy policies.

Economic growth in China has been actualized and consolidated through fossil fuel-based policies. The adoption of hybrid-planned energy policies, dissemination of the Renewable Energy Sources (RES) and technological developments do not eliminate fossil fuel-based policies in China. Therefore, focusing on China may be important in demonstrating the continual role of the military advancement and economic growth on the contemporary energy security paradigm, in transcending beyond the coexistence of the mainstream and contemporary energy security paradigms and in emphasizing that mere technological development cannot be sufficient in raising ethical awareness towards the impacts of the climate crisis.

THE SOCIO-LINGUISTIC TRANSFORMATION OF THE WORD 'ENERGY'

Energy contains significant meanings for all aspects of life and academic disciplines. The transfer and transformation of energy resources have been critical for the well-being of human beings and nations. But concurrently, the linkage between energy; human beings and nations has resulted in severe humane, sociological and environmental degradations. Lindsay classifies these degradations in terms of the inequalities and injustices in the distribution of the available energy resources and environmental degradations, including water and air pollution (Lindsay, 1971, pp. 383-384).

The constructed linkage between energy and development is not strictly progressive and is mainly treated separately from the humane and environmental implications. In *Energy Security, Equality and Justice*, Sovacool, Sidortsov and Jones argue that the global energy system is problematic in terms of environmental insecurities, injustices, and inequalities. The environmental and social problems about energy security have been explained as follow: Climate crisis and degradation of the environment due to deep attachment to the fossil fuels (Sovacool, Sidortsov and Jones, 2014, pp. 2-5); inadequate access to the energy resources and services; unequal distribution of the costs and benefits of the energy resources, and exclusionary energy decision-making processes (Ibid, 2014, p. 13). Therefore, it is argued that fossil fuel-based global energy system conflicts with justice; obstructs conditions for equality and sustainability; disregards moral compass (Ibid, 2014, pp. 21-22).

Engaging with the philosophical framework as a guidance has thus been addressed in the context of energy-related issues and energy justice (Sovacool, Sidortsov and Jones, 2014, p. 29). The philosophical significance of energy has been addressed to appreciate its roots and historical evolution (Lindsay, 1971, p. 384). In this regard, it is important to provide philosophical and normative perspectives to reinvigorate the concept of energy security in IR and to contribute to planetary awareness. The idea is that industrial developments have undermined the philosophical understanding of energy. For this reason, it is important to focus

on the differences between pre-industrial and industrial times through the socio-linguistic transformation of the word 'energy'.

In the Cambridge Dictionary, the word 'energy' implies the notions of activity and power (Cambridge Dictionary, n.d.). However, the concept of energy has deeper meanings and dimensions. The argument is that perspectives about energy in pre-industrial times have emphasized a connection between planet and politics with a concern to the genesis, change and movement in nature and universe (e.g. Aristotle & Reeve, 2016). But industrial times have emphasized materialistic, technical and instrumental perspectives about energy in terms of work, production, heat, force, power and alienated it from its philosophical constitution. In this regard, industrial developments and energy transitions in human societies have affected the explanations that dominate the definitions of energy (e.g. Stiegler, 2016, pp. 182-198).

There are conceptual and materialistic orientations to define the concept of energy. From a conceptual perspective, abstraction of energy has been about the notion of work, principle of conservation and has been evaluated "*as capacity for doing work*". From a materialistic perspective, energy has been evaluated "*as a kind of fluid which travels through machines and along wires*" (Warren, 1982, p. 295). But evaluating energy and work as equal is incorrect (Ibid, 1982, pp. 295-297). Defining energy "*as the ability or capacity to do work*" was problematized due to the negligence of the reasons for the energy availability problems in societies (Lehrman, 1973, p. 15).

The reasons to object to the classical definition of energy have been justified through the rules of thermodynamics (Lehrman, 1973; Sexl, 1981). Defining energy as "*the capability of a system to perform work*" is not correct in the context of the rules of thermodynamics. The classical definitions of energy confirm the failure of the conceivable and operational perspectives for the study of energy. Therefore, a deeper understanding and historical perspective about the conceptual development of energy have been emphasized (Sexl, 1981, pp. 287-288).

It has been asserted that the operational perspective about energy is not compatible with the laws of thermodynamics and leads to confusions about the notion of work as well. It has been stated that "*(...) the internal energy of a system cannot be transformed completely into work*" (Sexl, 1981, p. 287). Therefore, understanding the importance of energy transfer is critical in understanding the differences between energy and work and in appreciating the role of energy. It has been asserted that "*the definition of energy as the ability or capacity to do work*" is invalid (Lehrman, 1973, p. 15), since there is irretrievable loss on the ability or capacity to do work at the each energy conversion processes, which is the second law of thermodynamics (Ibid, 1973, pp. 17-18) and in contrast to the first conservation law of thermodynamics, in which the classical definition of energy has been rooted (Ibid, 1973, p. 16). Paradoxically, the emergence of the first law of

thermodynamics -which allowed to define the properties of energy- has produced hesitations about the validity of the classical definition, since “*the ability or capacity to do work*” is not conserved (Ibid, 1973, pp. 16-17).

The classical definition of energy is not completely compatible with the first law of thermodynamics. The emergence of the second law of thermodynamics, on the other hand, has been decisive in emphasizing that the classical definition is not correct and that there have been misinterpretations about the implications of the first law of thermodynamics in the context of energy. Therefore, both the first and second laws were necessary to understand energy (Lehrman, 1973, p. 18). The simultaneous existence of the principles of acquisition and compensation or advantages and disadvantages were also emphasized through the functioning of nature (Lindsay, 1971, p. 385). Thus, it can be argued that the contradictory first and second rules of thermodynamics emphasize a sort of balance for energy.

The notions of change and movement do not disregard the conservation of something, which has been variously conceptualized “*as effort, work, force, power*”. It has been stated that “*(...) the total energy at the end of any process is the same as it was when the process started*” (Lehrman, 1973, p. 16). But the conservation principle was not compatible with the losses and restrictions at the energy conversion processes and decreases of energy resources in societies, as mentioned in the context of the second law of thermodynamics (Ibid, 1973, p. 17). Therefore, a narrow, but correct definition of energy was given “*as the ability to produce heat*” (Ibid, 1973, p. 18), since losses and limitations do not apply to the conversion processes from work to heat (Ibid, 1973, pp. 17-18). For this reason, definitions of energy have been about the phenomena of heat or more precisely, the ability to produce heat (e.g. Lehrman, 1973, p. 18; Lindsay, 1971, p. 393). But Lehrman argues that the correctness of this definition does not imply that it is an elegant, useful and comprehensive definition (Lehrman, 1973, p. 18).

It can be argued that industrial developments have affected the definitions that dominate energy in terms of work, heat or power, with concern to material and capital expansion. Tracing the history of energy has inevitably been linked to the industrial developments, invention of machines, and mechanization of human power (Lindsay, 1971, p. 385). But industrial history of energy needs to be problematized. In this regard, it is important to be aware of the philosophical history and roots of energy. In antiquity, the dimensions of energy have been analyzed through the dynamic interactions between the principles of constancy and change in the nature and human experience (Ibid, 1971, pp. 385-387).

In Aristotle’s *Metaphysics*, for instance, both converging and diverging aspects of energy, as potentiality and actuality, have been analyzed in the context of the movement, matter, change, consistency, becoming, pleasure etc. in the universe and nature (Aristotle & Reeve, 2016). In this spirit, a comprehensive investigation concerning the potentiality and actuality has been conducted with the philosophical and universal perspectives. But it is argued that the philosophical

history of energy has been avoided. The transformation of the concept has been intertwined with industrial developments and fossil fuels, rather than philosophical considerations, which emphasize a connection between the planet and human societies.

Ciută argues that the concept of energy itself has a huge potential to affect the conceptualizations and actors of security in IR (Ciută, 2010, p. 124). But prioritizing the explanatory and practical usages of energy; conceptualizing energy as a substitution of oil, reactivating the intertwined connection between geopolitics and security, providing hierarchical categorizations among the notions of economics, sustainability and environment have been main reasons for the de-emphasis on the integrative and deeper conceptualization of energy (Ibid, 2010, p. 127). In this regard, engaging with the philosophical constitution of energy might be important to re-conceptualize the connection between energy and security.

In *Energy Security, Equality and Justice*, it is stated that “*we are not interested in energy itself, but with the abundant benefits it provides*” (Sovacool, Sidortsov and Jones, 2014, p. 23). The socio-linguistic transformation of the energy thus indicates an instrumentalist and exploitative perspective towards nature, which might be read as one of the critical differences between the pre-industrial and industrial times (see also Aktan, 2020, pp. 23-43). Criticizing the instrumental usage of energy does not mean to deny or disregard the contributions of industrial and technological developments. Rather, it means increasing ethical awareness about the impacts of fossil fuels-oriented policies on nature through the philosophical aspects of energy and its implications for planetary security.

THE CONCEPT OF ENERGY SECURITY IN REALIST AND LIBERAL THEORIES AND CONTEMPORARY REACTIONS

A literature review indicates the role of two predominant approaches for the definition and conceptualization of energy security in IR. Constantin argues that the first approach has accentuated a realist conception and emphasized competition to control geographically concentrated resources, mainly oil. The second approach has accentuated a more liberal conception and emphasized the role of restricted state intervention for the effective functioning of energy markets (Constantin, 2005, pp. 3-5). Simply put: energy security policies were dominated by realist and liberal theories and understandings in IR (e.g. Constantin, 2005; Dannreuther, 2003, p. 200; Dannreuther, 2015; Goldthau & Witte, 2009; Kuteleva, 2021, pp. 8-11; Luft & Korin, 2009b; Raphael & Stokes, 2016, pp. 346-347; von Hippel et al., 2011, pp. 6719-6722).

National energy security has mainly been emphasized for the consuming/importing states, who lack of abundant energy resources (von Hippel et al., 2011, p. 6721). For this reason, fears to ensure a secure and reliable supply of energy have increased pressures and resulted in the geopolitical emphasis on energy security (Goldthau & Witte, 2009, pp. 373-374). Anxiety and fear to ensure

adequate and sufficient energy resources to meet the needs and demands and to contribute to the national economic growth (Yergin, 2006, pp. 69-70) have been emphasized in the context of the realist, state-centric and interventionist perspectives.

Controlling the conditions that affect energy production, exportation, transportation and consumption processes to ensure consumer satisfaction and continuity of the industrial activities have been addressed as the key concerns of states (Raphael & Stokes, 2016, p. 345). A state-centric perspective and relations among nations, particularly for the developed and industrialized actors (Luft & Korin, 2009a; von Hippel et al., 2011, p. 6721; Yergin, 2006, pp. 69, 75) have been emphasized. Energy security has been evaluated as a crucial component for national security and as an extension of military considerations (Langlois-Bertrand, 2010, p. 10).

Control over critical raw materials and resources has been considered as “*a traditional justification for territorial expansion and imperialism, as well as for the extension of informal influence*” (Keohane, 1984, p. 32). The Carter Doctrine, for instance, exemplifies the connection between oil resources in the Persian Gulf region and the national security of the USA (The Jimmy Carter Presidential Library & Museum, n.d.). For the USA, increasing dependence of the West on the supplies of oil from the Middle East region was one of the critical challenges in the 1980s. The efforts of the Soviet Union to dominate Afghanistan, which contains plenty of exportable oil resources, were evaluated as a threat to the energy security of the West and the USA. The consolidation of the Soviet Union power in the Afghanistan through the located military forces close to the Straits of Hormuz and Indian Ocean was seen as a source of insecurity for the movement of oil from the Middle East. Therefore, military power, naval expansion in the Indian Ocean and deployment of the naval and air facilities in the northeast Africa and Persian Gulf regions have been emphasized (The Jimmy Carter Presidential Library & Museum, n.d.).

The debate between realists and idealists have also affected the dichotomous perspectives in the study of energy security. A realist perspective has evaluated energy security as a subset of power politics of states. The need for a state-centric perspective has been accentuated as a sort of conflict resolution mechanism on the strategic use of energy. Idealists have addressed the role of markets and the interdependency of states in the context of energy security. The assumption is that players in the energy market are rational units and are aware of the fact that a disruption in the energy supply may produce adverse impacts for all of them. Thus, the idealist perspective, as a reaction to the nationalization and strategic use of energy resources, has advocated the role of market integration (Luft & Korin, 2009b, pp. 340-342).

Balance of power and alliances have also been critical for energy security. Morgenthau, for instance, evaluates balance of power as a “*better kind of*

international relations” to ensure stability and preservation (Morgenthau, 1948, p. 125). The balancing of opposing forces has been evaluated as critical to stabilize the un-proportional power relations; to impede the objectives of imperial policies; to provide check and control mechanism between the stronger and weaker states, and to produce favorable outcomes for the weaker states (Ibid, 1948, pp. 129-130). The unstable and dynamic characteristics of balance (Ibid, 1948, p. 131) have been exercised “*either by diminishing the weight of the heavier scale or by increasing the weight of the lighter one*” (Ibid, 1948, p. 134). Alliances or counter-alliances have been evaluated as important components of the balance of power concerning the preservation of the independence and pursuit of goals (Ibid, 1948, pp. 137-139).

Internal and external balancing efforts have thus been critical. Waltz evaluates economic and military strength-oriented strategies as internal balancing efforts. Strengthening and enlarging alliances and weakening the opposite alliances, on the other hand, have been described as external balancing efforts (Waltz, 1979: 118). In this regard, the formations of the Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) and International Energy Agency (IEA) (see Keohane, 1984 pp. 60, 192), may be evaluated as an illustration of the external balancing in IR.

From a neorealist perspective, the alliances among states, who share similar characteristics in terms of the availability, distribution and trade of energy resources, may be explained through the imposed rationality by the international system. Waltz argues that the structure of the international system, that is inclined to ensure the balance of power, affects the behaviors of units (agents, states, institutions) through the processes of socialization and competition. Socialization, as the process of absorption and enforcement of ‘statehood’, demonstrates the role of mutual interactions, encouragements, and restrictions on the behaviors of states. Socialization is thus capable of restricting, shaping and encouraging the policies of states. Waltz argues that socialization and competition may guide the actors to adjust themselves to the regulatory principle of rationality in IR (Waltz, 1979, pp. 74-77; 106-107).

In this spirit, a neorealist interpretation may be given as follows: Socialization as both restricting and encouraging process, competition and structurally imposed rationality may lead to the formation of alliances among the actors, who share similar strengths and weaknesses and suffer from the similar conditions, as exemplified by the formations of OPEC and IEA.

The liberal understanding of energy security, on the other hand, has problematized the state-centric perspective and addressed the role of international energy markets to balance demand and supply and to provide predictability and stability (Goldthau & Witte, 2009, pp. 374-375). Integration and stability in the energy market; communication between governments and companies; high level of transparency and quality in the flow of information have been evaluated as critical

to challenge the energy insecurities and to differentiate the reality from the manipulations, rumors, conspiracies and fears (Yergin, 2006, p. 76). International energy markets have been emphasized as a necessity to mediate the relationship among the market participants; to correct the failures and disruptions in markets; to lower costs, and to set rules and enforcements (Goldthau & Witte, 2009, pp. 378-380).

From a liberal point of view, innovative commercial approaches have been emphasized to undermine the impacts of resource constraints and to mitigate the increasing energy demand in Asia (Yergin, Eklof & Edwards, 1998, p. 36). The disagreements and pressures cannot be resolved through the offensive policies, massive armies and naval expansion, as exemplified in the contested South China Sea, but rather through the markets and cross-border investments which may contribute to the market integration (Ibid, 1998, p. 36). Diplomatic efforts and governmental interventions have also been evaluated as critical to resolve anxieties and disputes concerning sovereignty rights on a particular land or seabed (Ibid, 1998, p. 37).

In this spirit, energy security should not be considered as *“a preparation for conflict, but rather for competition, an approach that comes with achieving security of trade and financial flows across borders by competitive liberalization”* (Yergin, Eklof & Edwards, 1998, pp. 37-38). Secession in the energy market has been evaluated as a threatening factor for energy security and stability. Market integration and globalization of the energy security system have been emphasized to stabilize and to secure the trade of energy resources (Yergin, 2006, p. 76).

Mainstream approaches remain fundamental for the energy security-related issues, which have been securitized and economized in IR and have been intertwined with the history of human civilization. In this understanding, states, who wish to control energy resources for the welfare and domination, seek to obtain adequate and affordable energy resources. But the energy patterns contain environmental, economic, humane, social, democratic and developmental costs and potentials for conflicts. Therefore, the mainstream reading of energy security needs to be challenged with the emergence of the alternative paradigms, in which more holistic and interdisciplinary approach may be developed with the critique of the production patterns and economic growth. The Earth and human beings are not secured in the current, existing energy paradigm. For this reason, it is argued that the impacts of energy security on the environmental well-being and social development need to be taken into consideration (Proedrou, 2015, pp. 1-8).

In this regard, RES, environmental management and efficiency have been incorporated into the classical parameters of energy security, such as availability and affordability (e.g. Goldthau & Witte, 2009, pp. 388-389; Proedrou, 2015, p. 7; Sovacool & Brown, 2010, p. 81; Sovacool & Mukherjee, 2011, pp. 5344, 5353; von Hippel et al., 2011, pp. 6719-6720; Yergin, 2006, pp. 79, 82). It is argued that energy industry and energy security are being transformed by the sustainable

development paradigm (Langlois-Bertrand, 2010, p. 4). The term sustainable energy contains social, economic and environmental dimensions to support human development; to contribute to well-being of future generations, and to provide compatibility with the ecological balance (UNDP et al., 2000, p. 3). In this regard, the tension between economic growth and sustainable development has been incorporated into the dichotomous structure of energy security.

The need to protect the global environment has been one of the most critical challenges for “*traditional (supply-security-oriented) energy policy thinking*”. It is argued that the need for a new paradigm in energy security might converge the energy policies in both resource-poor and resource-rich countries (von Hippel et al., 2011, p. 6722). In this regard, energy security has been evaluated as the “*available, affordable, reliable, efficient, environmentally benign, properly governed and socially acceptable energy services*” (Sovacool & Mukherjee, 2011, p. 5344). Sustainable energy systems have been emphasized to support the balance between the well-being of human beings and the global environment. In this regard, tolerable damage and social awareness to demand healthy environment have been addressed as win-win strategies (UNDP et al., 2000, p. 11), which may be conceptualized as the contemporary energy security paradigm.

THE TRADITIONAL AND CONTEMPORARY PARAMETERS OF ENERGY SECURITY

The traditional and contemporary parameters of energy security may be extracted and explained as follow:

Availability:

It implies having adequate supplies of energy resources, appropriate infrastructure, and proper transformation of the energy resources into services. The security of supply and production, diversification and improvement of self-sufficiency have been addressed as the underlying components for the parameter of availability. Discovering new energy reserves and deposits, technological developments and innovations to contribute to the alternative energy resources and extraction processes have also been critical for the availability (Ciută, 2010, p. 128; Sovacool & Mukherjee, 2011, pp. 5343-5346). Minimization of energy dependency and diversification have been connected with the availability (Sovacool & Brown, 2010, p. 81). Availability has also been evaluated as a component of physical energy security (APEC, 2007, p. 6). In this regard, the reliability and sufficient quantity of both indigenous and external resources have been important (Deese, 1979-1980, p. 140).

Accessibility:

It implies to undermine the barriers in attaining energy resources. These barriers may be explained as geopolitical, technological, financial, infrastructural and maritime insecurities such as piracy, terrorist attacks and accidents. Environmental considerations have also been evaluated as restrictions on the accessibility of the fossil fuel-based energy resources. For this reason, awareness and commitment, technological developments, financial investments, improvement of the transportation and infrastructure, and policy support have been evaluated important to contribute to the parameter of accessibility and dissemination of RES (APEC, 2007). Problems about energy accessibility and rising costs may aggravate conflict behavior within and among states (Deese, 1979-1980, p. 146). Thus, the critical role of the infrastructural investments has been emphasized to contribute to the rapid-response capabilities and to protect energy supply chains, power plants, pipelines and chokepoints (Yergin, 2006, pp. 78-79).

Affordability:

It implies the production and accessibility of energy services at the lowest and stable prices. Accessibility, equity, low and predictable prices have been emphasized as the essential components for the parameter of affordability. From the supply-centric perspective, security of energy demand has been evaluated as important due to the high share of energy exports on government revenues (Sovacool & Mukherjee, 2011, pp. 5343, 5345-5348; Yergin, 2006, p. 71). From the demand-centric perspective, affordable prices have been evaluated as important to undermine any threats related to energy disruptions and constraints which may jeopardize social and economic activities (Deese, 1979-1980, p. 140).

Diversification:

Diversifying the supplies, forms and trade routes of energy has been important to reduce the adverse impacts of energy disruptions. Diversification has been evaluated as a common interest for both producers, and consumers (UNDP et al., 2000, p. 11; Yergin, 2006, p. 76). Diversification has been critical in terms of the energy routes and energy resources. The dissemination of RES has also been evaluated as critical to contribute to diversification strategies (Luft & Korin, 2009b, p. 337). The efforts of China to strengthen its political and economic influence on the energy-producing countries (Rojey, 2009, p. 9) and to concentrate on the African and Middle Eastern oil may be evaluated as a diversification strategy (Luft & Korin, 2009a, pp. 6-7).

Efficiency:

Efficiency implies providing “*the most economically efficient use of energy to perform a certain task (such as light, torque, or heat) by minimizing the units of resources per unit of output*” (Sovacool & Brown, 2010, p. 84). Improving efficiency and conservation may reduce energy consumption and energy imports.

Energy efficiency may be enhanced with the cooperation between governments and manufacturers and social awareness (APEC, 2007, p. 93). Technological developments and energy efficiency have been evaluated as critical in restricting the growth in energy demand (UNDP et al., 2000, p. 5). It can be interpreted that the parameter of efficiency has been emphasized in the context of technological development, management of energy demand and environmental security.

In *Our Common Future: The World Commission on Environment and Development*, the efficient use of resources has been recommended to reduce the adverse impacts of the environmental insecurities on the economic welfare, human development and survival. From the perspective of the parameter of efficiency, economic growth must be less energy-intensive. Redesigning services to provide the same amounts of performance while using less primary energy inputs has been emphasized in the context of the efficiency and sustainable development. The need to change the energy patterns and to disseminate the rapid development of RES have thus been evaluated as critical to achieve environmentally sound and economically viable energy policies for the further development of human beings both in the present and in the future (The World Commission on Environment and Development, 1987, pp. 13-15).

Resilience:

Resilience has been explained as a buffer to reduce the adverse impacts of energy shocks and to facilitate recovery after energy disruptions. Ensuring sufficient spare production capacity and backup supplies, stockpiling critical parts, and preparing comprehensive plans have been evaluated as the essential components for the parameter of resilience (Yergin, 2006, p. 76). The parameter of resilience might be exemplified as follows:

In European Commission's press release, titled as "Towards Energy Union: The Commission Presents Sustainable Energy Security Package", strengthening the resilience capacity for the impacts of the gas supply disruptions was emphasized for the European Union (EU). Increasing energy production in the EU; integration in the energy markets; collaboration among the Member States; deeper inclusion of both RES and natural gas; diversification of the sources, suppliers and routes have been recommended for the resilience. Elimination of the fragility of the EU for the impacts of energy supply disruptions and climate crisis has also been emphasized through the parameters of resilience and diversification (European Commission, 2016).

At the Warsaw Summit of the North Atlantic Treaty Organization (NATO), for instance, the need to strengthen resilience against maritime insecurities and energy supply-related threats has been emphasized. Political and security implications of energy require to provide energy efficiency; to reduce the fossil fuel dependency, and to ensure "*a stable and reliable energy supply, the diversification of import routes, suppliers and energy resources, and the*

interconnectivity of energy networks". The formation of alliances; industrial and technological cooperation, and share of intelligence with the other international organizations -including the IEA and EU, may be important to contribute to efficient energy security (NATO, 2016). It can be argued that the parameter of resilience as responsibility, awareness and preparedness for the changes or disruptions has supply, demand, security, environment, transportation and communication aspects at multiple levels and therefore, requires further collaboration.

Environmental Acceptability:

Energy production and consumption patterns produce threats not only for the continuity of the economic activities, but also for the well-being of the planet and all habitable systems (Rojey, 2009, p. 11). The use of fossil fuels produces environmental insecurities. Therefore, the need to pursue sustainable energy security has been addressed. This parameter produces restrictions on fossil fuel-based energy policies (APEC, 2007). The compatibility of economic development with the security and survival of the planet is essential in the context of sustainable development (Rojey, 2009, p. 38). The applicability of energy security policies depends upon concerns about the climate crisis. But still, environmental impacts of energy security policies have been neglected (Luft & Korin, 2009b, p. 345).

It can be argued that the parameter of environmental acceptability has been connected with the environmental and human security components of energy security. In *Security: A New Framework for Analysis*, the environment itself, human beings and achieved level of civilization have been evaluated as the referent objects for the environmental security studies. In this study, the functional objects of environmental security have been given as economic actors, governments, governmental agencies, and intergovernmental organizations. It is thus explained that the activities of the economic actors -including firms, corporations, industries-affect the health of the environment. Buzan, Wæver and de Wilde argue that these actors are motivated by profit maximizing. They establish "*acceptable types and limits of exploitation*" for the habitat. The governments, governmental agencies and intergovernmental organizations -which are also the major exploiters of the environment and share roles and responsibilities with the economic actors-establish rules and institutions for the economic actors to function (Buzan, Wæver, and de Wilde, 1998, pp. 71-79). Thus, it can be argued that the referent and functional objects of the environmental security and sector emphasize instrumental relationships between human beings and nature, which needs to be problematized.

Human Security and Sustainability:

Apart from the implications on national security, energy security has also been a critical component for human security (Sovacool & Brown, 2010, p. 79). Energy has been evaluated as an indispensable element for the continuity of human life. Adequate and affordable energy is essential for human welfare and economic

development. But the production and consumption of energy resources should not jeopardize the environment and quality of human lives (UNDP et al., 2000, p. 31). Ensuring the well-being of human beings, without compromising the well-being of future generations has been emphasized in the context of sustainability. It is explained that there should be restrictions upon the utilization of the technology and resources due to the carrying and absorbing capacity of the nature and global environment (The World Commission on Environment and Development, 1987, p. 8).

The introduction of Sustainable Development Goals (SDGs) has been important for both human and environmental security. Promotion of affordable and clean energy; water security; economic growth; safe and resilient human settlements etc. have been emphasized with the SDGs (UNDP, n.d.). But the idea is that SDGs demonstrate a human-centric perspective. It is important to be aware of the limitations of the state-centric and human-centric frameworks concerning the relationship between energy security and climate crisis. The limitations of state-centric and human-centric frameworks do not imply disregarding them in IR. Rather, a critical awareness may encourage to develop a deeper understanding and re-evaluation about the definition, role and responsibilities of these entities and the intrinsic value of nature with the inclusion of the philosophical aspects of energy (Aktan, 2020, pp. 125-126).

Environmental degradation and socio-economic problems are connected with problematic aspects of global energy security. The increasing impacts of the environmental challenges require a transformation for energy security (Goldthau & Witte, 2009, p. 283). In the United Nations Development Programme (UNDP)'s Session Notes, titled as "Human Development in the Anthropocene: Transformations to Expand Human Freedoms in Balance with the Planet", it is explained that development as the process to expand the freedoms and capabilities of human beings needs to be redefined in the context of the Anthropocene. It is argued that the tendency to evaluate nature and the planet as the restriction on the activities of human beings needs to be problematized with the interdependence between human societies and ecosystems. Thus, there is an urgent need for a paradigm shift and deeper understanding concerning the relationship between human beings and nature (UNDP, 2020).

The institutional recognition concerning the need to transcend beyond instrumental considerations of the value of nature is important. The tendency to conceptualize the concept of environmental security through the continuity of the economic activities and well-being of human beings is problematic and requires a critique about the concept of sustainable development. The contemporary energy security paradigm with the emphasis on environmental and human security may thus not be compatible with planetary security in the long term. Because human beings and economic development-oriented arguments may produce instrumental and exploitative policies in the context of energy security. In this regard, focusing

on China, as a reference case, may reveal the problematic aspects of both traditional and contemporary energy security paradigms. The observable disproportion and planetary insecurities in China's energy security policies may display problematic and unreliable characteristics of the contemporary energy security paradigm.

THE ENERGY SECURITY OF CHINA

Yergin explains that “as late as 1993, China was self-sufficient in oil” (Yergin, 2006, p. 71). But economic growth and increasing demand for oil have changed the energy policies of China and energy balance of Asia. There has been a major shift from the principle of self-sufficiency due to energy dependency (Ibid, 2006, pp. 71-72; Yergin, Eklof & Edwards, 1998, p. 35), which, according to Yergin, implies the need for integration with the global energy markets and protection of the energy supply chain. Integration with the world economy has been evaluated as critical for China to ensure the continuity of the economic activities for the huge population and to undermine energy disruptions (Yergin, 2006, pp. 76-77). The parameters of affordability, reliability and accessibility have also been evaluated as critical for the energy security of China (Howell, 2009, p. 191). In this regard, integration, affordability, reliability and accessibility have been critical against the increasing dependency on energy imports (see Table 1).

Table 1: Net Energy Imports – People's Republic of China.

Years	Net Imports	Units
1990	-1466.8579	TJ
1995	-548.4666	TJ
2000	1166.8612	TJ
2005	4193.4989	TJ
2010	14451.9962	TJ
2015	20990.1031	TJ
2019	31550.0501	TJ

Reference: IEA (n.d.-a). “Net Energy Imports”. *IEA Data Services*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

Starting from 1978, alterations in the economic growth and foreign trade have affected the degree of the principle of self-reliance in China. Opening up policy; diversified foreign trade and investments have strengthened its global integration. The entry into the World Trade Organization also affected international competitiveness of China. But increased economic growth, domestic consumption

and high energy inputs produced environmental threats and costs. Therefore, balancing foreign trade competitiveness; conservation and efficiency of resources, and environmental protection has been evaluated as critical for China in readjusting its economic and industrial structure (The State Council of the People's Republic of China, 2011).

It is explained that the production and use of energy resources, particularly coal, have been critical for the economic growth in China. Industrialization process has thus been accompanied by the increase in coal consumption and coal reliance (IEA, 2021, pp. 21-22). As it can be seen in Table 1, there is an increasing dependency on energy imports for China. The alterations in the energy security of China have been subject to realist and/or liberal-oriented explanations (e.g. Goldthau, 2010, pp. 28-30; Gong, 2002; Yergin, Eklof & Edwards, 1998, pp. 36-38). But there have also been alternative explanations, including constructive (Constantin, 2005; Kuteleva, 2021) and securitization of energy-oriented approaches (Phillips, 2013). From a realist point of view, possible confrontations and struggles over resources have been emphasized. The South China Sea, for instance, has been evaluated as one of the critical areas for realist-driven security concerns (Yergin, Eklof and Edwards, 1998, pp. 36-37).

The South China Sea disputes have been rooted in the controversial issues about sovereignty, territorial control, ownership rights to energy resources, transport of energy resources through the sea lanes, security of energy supply and competition with the USA for the East Asian maritime security domination. Different estimations and interpretations concerning the volume of energy resources in the South China Sea could not obstruct Chinese authorities to adopt aggressive policies. In this spirit, it is argued that China does not pursue a collaborative and multilateral approach for energy and maritime security-related concerns, especially in the South China Sea (Herberg, 2016).

From a liberal point of view, on the other hand, realist-driven considerations about the energy security of China have been evaluated as an exaggeration and oversimplification, compared to more controversial foreign policy issues. Therefore, it is argued that increasing energy needs of China may contribute to interdependence, cooperation and market integration, rather than conflicts and confrontations (e.g. Dannreuther, 2003; Yergin, 2006, p. 77). It is also argued that market mechanisms might be effective to coordinate and compansete renewable energy industry and traditional energy industry in China (Xu, 2020, p. 6). In either case, Goldthau & Witte argue that global energy system needs to be reformulated and China, as one of the energy-intensive consumers, has a critical impact upon this process (Goldthau & Witte, 2009, p. 374).

Since the mid-1990s, energy policies of China have been described as mainly strategic. Dannreuther explains that energy dependency has actually increased the role of market-based approaches in the energy policies of China (Dannreuther, 2003, p. 201). Goldthau & Witte also argue that stronger cooperation

is imperative for China due to lack of comprehensive equipments against the energy disruptions (Goldthau & Witte, 2009, p. 386). In this regard, ensuring integration and cooperation in the energy markets might be seen as resilience strategies for China.

Apart from the emphasis on market strategies, technological developments might also be seen as one of the prominent resilience strategies of China. It is explained that economic growth has resulted in the growth of energy consumption in China (Du & Lin, 2015, p. 570). In this context, technological development has been one of the prominent applied mechanisms to check the growth of energy consumption and to contribute to energy efficiency in China (Ibid, 2015, pp. 574-575). It is concluded that technological progress plays an important role for energy efficiency and energy conservation. But still, adjustment of the industries and economic structure is also necessary to check energy consumption growth in China (Ibid, 2015, p. 576).

From the perspective of IR theories, Constantin argues that the explanatory power of realist and/or liberal perceptions has been used in analyzing China's energy security. Realist and liberal perceptions have thus underpinned the ascribed meanings of the energy security of China. But both of these perceptions fail to provide a projection and benchmark for the long-term assessments. A third alternative approach has been proposed through the energy conservation plan of China. This kind of a constructive perspective has been recommended to distinguish the energy security characteristics of China from the experiences of the other developing states; to incorporate the environmental aspects, and to provide both material and ideational frameworks (Constantin, 2005).

Energy conservation plan has been emphasized as a necessary mechanism to alleviate energy constraints, environmental issues and to contribute to growth and competitiveness in China. It is explained that the total primary energy consumption in China grew 53% in 2002, compared to 1990. Coal and petroleum have been calculated as the primary energy consumption resources in China. For this reason, the needs to transform the patterns of economic growth; to incorporate sustainable development strategies into the macroeconomic policies, and legal regulations have been addressed. Both governmental and market-driven approaches have been recommended for the energy conservation plan. Governmental regulations have been evaluated as critical to reduce market failures. Thus, creating energy-conserving society through (i) the technological developments, (ii) governmental initiatives and (iii) market-driven formulations have been emphasized (National Development and Reform Commission, 2004).

China adopted Renewable Energy Law to ensure energy safety; to expand markets for renewable energy and to protect the environment, dated as 2005 (The National People's Congress of the People's Republic of China, 2005). Energy conservation plan was also legislated in China. In this law, energy conservation has been defined as "*tightened control over the use of energy*" and utilization of the

technologically feasible, economically rational, environmentally and socially acceptable resources. Energy efficiency; reduction of pollution; prevention of the energy waste have also been emphasized to maintain economic and social improvement. Governmental mechanisms and industrial policies have been addressed to facilitate energy conservation plan and environmental protection. Public dissemination of knowledge has also been emphasized. Therefore, the integration of the energy and environmental security-related insights into the national education curriculum has been advocated to enhance awareness about energy conservation (The National People’s Congress of the People’s Republic of China, 2007).

It can be argued that the efforts to increase public knowledge and awareness about the impacts of energy consumption reflect the need to affect the choices of individuals in an effective and regulative manner. The public awareness is critical, especially in rapidly growing populations, such as China, with the expectation to have a 1464,3 million population as of 2030 (UN Department of Economic and Social Affairs, n.d.). But still, major planetary threats stem from the continuity of fossil fuel-based energy policies in China. Despite the growth in renewables and market for solar, wind and electric vehicles, China continues to be heavily dependent on fossil fuels. It is explained that China is the largest coal-consumer and largest emitter of greenhouse gases in the world (IEA, 2021, p. 18; see also IEA, 2020a).

There is a high share of coal in the total energy supply and total final consumption by source in China (Table 2 and Table 3). In 2020, more than half of global coal was consumed in China (IEA, 2020a, p. 5; IEA, 2020b, p .70). China also accounts for over 50% of global coal demand (IEA, 2020b, p. 195). High level of coal consumption has actually resulted in high level of coal import. China is thus world’s largest coal importer due to high level of domestic use and consumption of coal. As a coal-reliant country, there have also been ongoing governmental efforts and initiatives to contribute to the coal sector and coal conversion projects in contrast to commitments about climate security and carbon neutrality (IEA, 2020a).

Table 2: Total Energy Supply (TES) by Source – People’s Republic of China.

Sources Years	Coal	Natural Gas	Hydro	Wind, Solar, etc.	Biofuels and Waste	Oil	Nuclear	Units
1990	22211650	536080	456192	1388	8392235	4973396	-	TJ
1995	27131803	627918	686077	54157	8573537	6534880	139996	TJ
2000	27830501	869018	800690	110795	8297058	9244890	182585	TJ
2005	50396233	1624042	1429261	221166	7050162	13306545	579142	TJ

2010	74961354	3742244	2560979	665155	5580696	17917681	805964	TJ
2015	83702969	6639779	4012092	2056636	4758080	22555622	1863153	TJ
2019	86732649	10390620	4581137	4028267	5299140	27131707	3800236	TJ

Reference: IEA (n.d.-b). “Total energy supply (TES) by source, People’s Republic of China 1990-2019”. *IEA World Energy Balances*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

Table 3: Total Final Consumption (TFC) by Source – People’s Republic of China.

Sources Years	Coal	Crude Oil	Oil Products	Natural Gas	Wind, Solar, etc.	Biofuels and Waste	Electricit y	Heat	Units
1990	13037897	110573	3431397	371403	1349	8392235	1634018	553267	TJ
1995	15020133	56522	5227669	379848	49917	8524942	2759843	816362	TJ
2000	11491308	94580	7457112	518217	104553	8241825	3731695	1067660	TJ
2005	22539107	151437	11306086	1218303	209398	6955233	7180592	1816685	TJ
2010	29803787	135610	15314894	3068981	497452	5046130	12422686	2583902	TJ
2015	31805390	143314	20153967	4406313	1240834	3779921	17535712	3487380	TJ
2019	24040577	24317	22688956	7492767	1743660	3499781	23482138	4660966	TJ

Reference: IEA (n.d.-c). “Total final consumption (TFC) by source, People’s Republic of China 1990-2019”. *IEA World Energy Balances*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

Xu argues that China’s dependency on fossil fuels and introduction of hybrid energy policies through the technological developments and RES might be read as a paradox in the context of energy security and energy transition process (Xu, 2020). Xu evaluates coal as a stabilizing resource on the energy supply security of China and emphasizes that it is a challenge to replace coal in a short time (Ibid, 2020, p. 5). It is explained that China, as the world’s largest coal producer, mainly uses coal for electricity and heat sector (IEA, 2021, p. 23).

Electricity generation has been one of the primary areas for the use of coal. According to collected and compiled data from International Energy Agency (IEA), coal has been primary energy resource for the electricity generation in China between 1990-2019 (IEA, n.d.-d). According to the Stated Policies Scenario

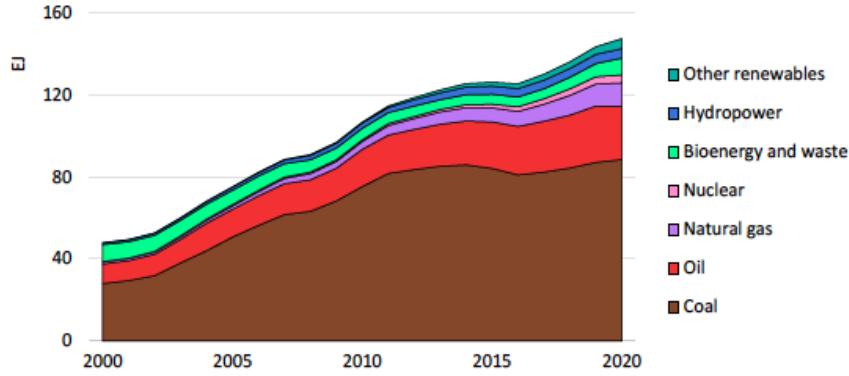
of the IEA, China will experience the largest absolute increase in electricity demand in 2019-2025 (IEA, 2020b, p. 219).

According to the Stated Policies Scenario of the IEA, it is expected that China is leading the path for the use of RES in electricity generation by 2030 (IEA, 2020b, p. 214). Global pandemic conditions also confirmed the importance of RES in the context of resilience (Ibid, 2020b, p. 227). In this regard, electricity security and RES play a critical role for the energy security of China. Diversification of energy resources, especially in electricity generation, is also critical in the context of the climate crisis.

It is explained that the policies to preserve the role of coal (IEA, 2020b, p. 198) and concerns about oil and gas dependency might affect energy transition process adversely in China. Concerns about emissions and air quality, on the other hand, might also speed this process (Ibid, 2020b, p. 199). It is also explained that the efforts of China in recovering from the impacts of the global pandemic conditions have produced adverse impacts in terms of fossil fuel consumption, coal burning and air pollution, resulting from the activities of power plants, industry and transport. The climatic outcomes of the recovery efforts of China have actually been evaluated as a rebound and reversal of the previous efforts to decrease air pollution (CREA, 2020).

Oil and natural gas are also important for the energy security of China. It is explained that China is the second largest oil consumer in the world (IEA, 2021, p. 13). While the demand for oil and natural gas has grown, the reliance on oil and natural gas imports has also increased (Ibid, 2021, p. 24). In this context, China's crude oil import has grown from 122 380.0 EJ in 1990 to 22 690 613.0 EJ in 2020. China's natural gas import has also grown from 36 984.0 TJ-gross in 2006 to 5 062 633.0 TJ-gross in 2020 (IEA, n.d.-e). It is explained that despite the efforts for domestic oil and gas production, oil and gas dependency of China is still high. *"China imported around 513 million tons in 2021 with its oil dependency reaching around 72.7 percent"* (Xin, 2022).

In 2021, China was world's fifth largest oil producer by surpassing Iraq, United Arab Emirates, Brazil, Iran and Kuwait. The top oil producers have been USA, Saudi Arabia, Russia and Canada (EIA, 2022a). In 2019, USA, China and India were the largest consumers of oil (Ibid, 2022a). As it can be seen in the Table 2 and Table 3 the high dependency on coal jeopardizes the energy security of China and leads to prioritization of supply security-centric policies, in which, oil and natural gas have a critical role. Total primary energy demand for coal, oil and natural gas (Figure 1) also requires to adopt supply-centric policies.

Figure 1: Total Primary Energy Demand by Fuel in China.

Reference: IEA (2021). “An Energy Sector Roadmap to Carbon Neutrality in China”. *International Energy Agency (IEA)*, p. 23. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9448bd6e-670e-4cfd-953c-32e822a80f77/AnenergysectorroadmaptocarboneutralityinChina.pdf> (18.02.2022).

In a speech by President Xi Jinping, a realistic approach to energy security is shared with an emphasis on the availability of coal in China. While the responsibility towards ecological security is acknowledged, it is explained that a quick departure from coal would not be realistic given the energy conditions in China. President Jinping explained how being “rich in coal and poor in oil and gas resources” obstructs quick results in terms of green development and carbon reductions as follows: (The State Council of the People’s Republic of China, 2022).

“In light of our country’s energy situation rich in coal and poor in oil and gas resources, we should act on the national plans and arrangements for carbon emissions peaking and carbon neutrality, apply systems thinking, stay committed to the principle of pursuing progress while ensuring stability step by step, and coordinate efforts to reduce carbon emissions, address pollution, promote green development, and maintain continued growth. When carrying out carbon reductions, we must also ensure the security of energy, food, and industrial and supply chains, as well as the normal life and work of our people. We must not distance ourselves from realities and rush for quick results” (The State Council of the People’s Republic of China, 2022).

In this regard, it is argued that Belt and Road Initiative (BRI) was also formulated to contribute to energy security. In *China's Asian Dream: Empire Building along the New Silk Road*, it is explained that one of the goals of China is to diversify energy supplies through BRI (Miller, 2019, p. 31). BRI thus demonstrates China's energy security goals and concerns as well.

The combination of the Silk Road Economic Belt and Maritime Silk Road has been introduced with the emphasis on market-driven approaches; environmental protection and has been conceptualized as a “*win-win cooperation*” by the Chinese authorities. Economic integration, cooperation and investments have been emphasized with the promotion of ecological progress and protection of biodiversity (National Development and Reform Commission, 2015). Up to the present, 143 countries have been involved in the BRI (Belt and Road Portal, n.d.).

Saudi Arabia, Russia, Iraq, United Arab Emirates, Iran and Kuwait have been involved in the BRI and have also been listed in the 10 largest oil-producing countries (alongside China) in 2021. The USA, Canada and Brazil, have also been listed in the top 10 largest oil producing countries in 2021, are not involved in the BRI (Belt and Road Portal, n.d.; EIA, 2022a). Russia, Iran, Qatar, Saudi Arabia, Kazakhstan, Turkmenistan, Nigeria, Algeria, Iraq, Indonesia, Venezuela and Mozambique, which have the largest or noteworthy share of the natural gas reserves in 2020 (EIA, n.d.), are also part of the BRI (Belt and Road Portal, n.d.).

The USA and Australia, also have a noteworthy share of the natural gas reserves in 2020 (EIA, n.d.), but are not part of the BRI (Belt and Road Portal, n.d.). In this context, China's oil and gas imports by country (see EIA, 2018; EIA, 2022b; Howell, 2009, pp. 194-196) are also connected with the geographical coverage of BRI. Thus, it can be argued that the geographical dissemination of BRI has also been connected with the efforts to diversify the form, supply, route, relations and alliances of energy for China.

There have been criticisms about BRI in terms of the geo-strategic aspirations of China; financial pressures on the governments that have accepted the Chinese loans, resulting from BRI (e.g. Chellaney, 2017) and environmental insecurities (e.g. Ascensão et al., 2018). Chellaney explains that the infrastructural projects of BRI have been carried out with the introduction of the loans and debts, which have intensified the asymmetric relationship between China and geo-strategically important developing states. A “*debt trap*” has been addressed for the developing states who have been subject to permeated Chinese initiatives, projects and loans in the context of BRI. The role of infrastructural projects in facilitating the accessibility of the natural resources for China and in providing low-cost market for the Chinese goods has also been evaluated as a threat and restriction for the developing economies. Thus, BRI has been emphasized as “*commercial penetration and strategic leverage*” of China (Chellaney, 2017).

But the advocates of BRI argue that the critiques about the leading role of the Chinese government projects and about the incompatibility with the free market principles neglect the national conditions of the least-developed and developed states. Thus, it would be unrealistic to expect the effective functioning of high-standard market rules in the context of BRI. It has also been argued that the combination of governmental interventions and market-based approaches may be effective in resolving the failures, resulting from the Western free market model. It is argued that USA, as the non-participant actor of BRI, may be evaluated as a “*BRI-related country and a de facto participant*”, since the extent and inclusion of this initiative have deepened over time. Yiwei has explained that “*the United States risks becoming a lonely superpower!*” (Yiwei, 2019).

The BRI has also been subject to environmental concerns. The trade, infrastructure and transportation projects and investments of BRI pose threats to the environmental security. The prioritization of economic aspirations over the protection of the environment and natural resources has been problematized in the context of BRI. The prioritization of the economic aspirations implies contradiction, concerning the efforts of China in developing and incorporating green technologies, in investing for the dissemination of RES, especially solar power, and in complying with the SDGs (Ascensão et al., 2018, pp. 206-209; Spiegel, 2020). The land and maritime use, infrastructural investments, mineral extraction, energy intensive projects and industrial activities of the BRI may produce adverse impacts on the well-being of the habitat and on the security of water resources. The instrumentalization of BRI “*to perpetuate the use of coal and other fossil fuels*” has also been addressed with regard to climate security (Spiegel, 2020).

In a report, published by the World Wildlife Fund (WWF), the overlap between the BRI corridors and environmentally sensible and valuable areas has also been detected. Therefore, the need to incorporate ecological infrastructure projects and investments into the policy-making and decision processes of BRI has been emphasized (WWF, 2017, p. 4). The environmental impacts of BRI have been evaluated as a challenge for sustainable development (Ibid, 2017, p. 9). For this reason, the need to disseminate renewable energy infrastructure has also been emphasized in the context of BRI (Ibid, 2017, p. 11). The detected fossil fuel-based investments and capital flows, especially in the energy and transportation sectors over the period of 2014-2017 of BRI (Zhou et al., 2018, p. 3) also need to be problematized in the context of planetary security.

It is argued that energy security of China contains both old and new approaches in terms of the diversification strategies; research and development about the strategic reserves, and new domestic resources; commercial policies and resolutions (Yergin, Eklof & Edwards, 1998, p. 36). It is also argued that “*there is a bifurcation in China’s energy paradigm*” in terms of the politicization of energy and development at the global/international level and securitization and supply

security of energy at the national level (Kuteleva, 2022, pp. 50-51). In this regard, the concept of planetary security is recommended to transcend the relation and tension between realist and liberal understandings.

PLANETARY BOUNDARIES AND ENERGY SECURITY

Environmental insecurities have damaged the stability and resilience of the planet. Therefore, nine identified planetary boundaries have been identified against the adverse impacts of the environmental change. The planetary boundaries have thus been evaluated as critical in increasing normative judgmental awareness of human societies (Rockström et al., 2009, pp. 472-473).

In “A Safe Operating Space for Humanity”, nine planetary boundaries (Rockström et al., 2009, pp. 472-473) have been explained as follow:

“Climate change; rate of biodiversity loss (terrestrial and marine); interference with the nitrogen and phosphorus cycles; stratospheric ozone depletion; ocean acidification; global freshwater use; change in land use; chemical pollution; and atmospheric aerosol loading” (Rockström et al., 2009, pp. 472-473).

It is explained that three of the planetary boundaries -climate change, accelerated biodiversity loss and interference with the nitrogen cycle- have been transgressed and there has been significant erosion on the resilience of the Earth and ecosystems. Transgressing these boundaries has been evaluated as a threat to the social and economic development of human beings (Rockström et al., 2009, pp. 473-475).

It is explained that Anthropocentric boundaries in IR; instrumentalization of the nature and non-human life produce adverse impacts for both human and non-human life (Youatt, 2014, p. 208). In this regard, Anthropocentric framing of IR has been criticized. It is argued that the reality of the planet has been neglected (Burke et al., 2016, p. 501). In “Planet Politics: A Manifesto from the End of IR”, it is argued that *“a new global political project”* is necessary to understand planetary realities and to adjust the categories and methodologies of IR with the challenges and opportunities of the Anthropocene (Ibid, 2016, p. 502).

Compatibility with the planetary boundaries has been evaluated as important to reduce the adverse impacts of Anthropogenic activities. The concept of planetary boundaries has also been revised. In “Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet”, genetic diversity and biochemical flows of the Earth have been evaluated as in the beyond of the safe operating boundary. Changes in the climate and land have been evaluated as the indicators of uncertainty and increasing risk. It is explained that climate change and biosphere integrity, in which the latter contains functional diversity and genetic diversity, are the core for the model of planetary boundaries. Transgressions of climate change,

biosphere integrity, biogeochemical flows and land system change destabilize the Earth and the development of human societies. Therefore, it is important to be aware of planetary boundaries and to produce valid policies and decisions in line with the planetary stability and security (Steffen et al., 2015, pp. 736)

“The climate system is a manifestation of the amount, distribution, and net balance of energy at Earth’s surface; the biosphere regulates material and energy flows in the ES and increases its resilience to abrupt and gradual change” (Steffen et al., 2015, p. 736).

In this regard, the impacts of energy security policies on planetary boundaries should also be assessed. The adherence to the contemporary energy security paradigm needs to be re-analyzed with the inclusion of the critique of Anthropocentric perspective. It is argued that Anthropocentric perspective might allow us to problematize state and capital-centric perspectives and to increase awareness about the incompatibility with the planetary reality and capitalism, in which nature has been considered *“as mere material in wait of profit”* (Burke et al., 2016, p. 504). The term planet politics has thus been proposed to rethink about the interdisciplinary paradigms of IR in the context of the Anthropocene. In this regard, it is argued that there should be a cooperation between the Earth System Science and ethical, moral and ontological perspectives in IR (Ibid, 2016, p. 506) and there should be a rethinking and an imagination beyond the state and human-centric perspectives (Ibid, 2016, p. 507).

But it is also important to explain how planet politics has been subject to criticisms in terms of the intertwined relationship between planet politics and liberal internationalism and cosmopolitan perspectives in IR. Chandler, Cudworth and Hobden argue that planet politics cannot escape from the constraints of ethics in IR and can reproduce the liberal framework and coercive mechanisms of international law. In *“Anthropocene, Capitalocene and Liberal Cosmopolitan IR: A Response to Burke et al.’s ‘Planet Politics’”*, the lack of a conceptual clarification for the humanitarian and ecological interventions has also been evaluated as a weakness due to the risk for the authoritarian policies, and hierarchical categorizations through the mechanisms of global governance and international law. The critique of human-centrism has also been evaluated as ambiguous and contested due to the de-emphasis on the source and responsible actors of the climate crisis and risks for the reproduction of elitist imperatives in IR. In this regard, the concept of the Capitalocene has been proposed to emphasize that the notion of the human is not the cause for the ecological crisis, but rather *“a specific subset of the human”*, through the capitalistic forms of relations and organizations. It is explained that Capitalocene does not disregard the need for a change in human consciousness. Rather, it prevents us from neglecting the responsibility of capitalistic relations and organizations. But still, it is argued that engaging with the

alternative forms of social organization is necessary, but not sufficient against environmental degradation (Chandler et al., 2018).

In response to these criticisms, it is argued that the term Anthropocene cannot be reduced to the problems, resulting from globalization and capitalism. In “Defending Planet Politics: A Reply to Our Critics”, it is explained that the term Capitalocene may also neglect the responsibility and role of human beings as one of the important earthly agencies. It is argued that preventing crimes against the global environment and biodiversity should not imply imperialist intervention, violence and coercion. The Anthropocene does not mean to disregard the destructive and harmful role of capitalist structures in the planetary collapse. Rather, it means to canalize plurality, constructive approaches, cosmo-visions, ethics, social justice and long-term resolutions into climate policies and to increase political responsibility. Climatic, ecological and geophysical insecurities of the Anthropocene, which have been intertwined with colonialism and domination of human beings, require to problematize the existing structures and methodologies of IR. Therefore, a post-human thinking in IR has been emphasized to contribute to the engagement of the Anthropocene or Capitalocene with the mechanisms of politics and international law (Fishel et al., 2018).

It is important to revisit and remedy the contemporary energy security paradigm with the inclusion of the critique of both Anthropocentrism and Capitalocene. The concepts of planet politics (Burke et al., 2016; Fishel et al., 2018) or interspecies relations (Youatt, 2014) have been recommended for a post-human transformation in IR. It is argued that the concept of planet politics may be effective in providing responsive approaches towards the impacts of the Anthropocene and in redefining human worlding (Burke et al., 2016, p. 518). Youatt also explains a critique of the Anthropocentrism is important to reorient “*our relation to animal life, human and nonhuman*” (Youatt, 2014, p. 213). In this regard, it can be argued that existential implications of the post-human thinking in IR are compatible with the philosophical history of the concept of energy.

CONCLUSION

Increasing economic growth, energy demand and environmental concerns have been effective in compelling China to adopt both traditional and contemporary parameters of energy security, albeit the traditional parameters and strategic considerations have been the strongest orientations, which may be exemplified with the dependency on fossil fuels and dissemination of BRI. In this regard, the parameters of availability, accessibility, affordability, diversification and resilience are more dominant compared to the parameter of environmental acceptability.

It can be argued that energy security policies of China and environmental assessments about the BRI reflect the contradictory aspects of the contemporary energy security paradigm. This failure is observable through the continuity of fossil

fuels-based policies in China. Therefore, the concept of planetary security deserves further elaboration for the conceptualization of energy security and critique of fossil fuels-based policies. Planetary security may be effective to map the socio-linguistic transformation of the concept of energy; to increase critical awareness about the state, capital and human-centric perspectives; to transcend dichotomous perspectives in the context of energy security and to encourage normative and interdisciplinary studies.

Focusing on relationship between energy security and human beings in terms of economic growth, human needs and demands is problematic and capable of reproducing adverse impacts on the well-being of the environment in the long term, as exemplified by the continuing fossil fuel-based policies in China. To illustrate this point, we must be sensitive to the emergence of the new approaches and paradigms, in which, planetary security might play a critical role and might encourage interdisciplinary approaches in the field of energy security.

BIBLIOGRAPHY

Aktan, Ö. (2020). *Understanding Planetary Security: A Post-humanist Paradigm in Approaching Energy Security and Climate Crisis* (Master's Thesis). Istanbul Technical University, Graduate School of Arts and Social Sciences. Available from YÖK National Thesis Center Database. Thesis No. 629559.

APEC (2007). "A Quest for Energy Security in the 21st Century: Resources and Constraints". Asia Pacific Energy Research Centre (APEREC), Institute of Energy Economics, Japan.

Aristotle, & Reeve, C.D.C. (2016). *Metaphysics*. (Trans. with Introduction and Notes by C. D. C. Reeve). Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.

Ascensão, F., Fahrig, L., Clevenger, A. P., Corlett, R. T., Jaeger, J.A.G., Laurance, W. F., & Pereira, H. M. (2018). "Environmental challenges for the Belt and Road Initiative". *Nature Sustainability*, 1(5), 206-209.

Belt and Road Portal (n.d.). "Profiles". In *International Cooperation*. https://eng.yidaiyilu.gov.cn/info/iList.jsp?cat_id=10076 (10.05.2021).

Burke, A., Fishel, S., Mitchell, A., Dalby, S., & Levine, D. J. (2016). "Planet Politics: A Manifesto from the End of IR". *Millennium: Journal of International Studies*. 44(3), 499-523.

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, London, Lynne Rienner Publishers.

Cambridge Dictionary (n.d.). "Energy". In *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/energy> (10.01.2021).

EIA (2022a). “What countries are the top producers and consumers of oil?”. In *Frequently Asked Questions (FAQ)*, EIA. <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6> (10.05.2022).

EIA (2022b). “As of 2021, China imports more liquefied natural gas than any other country”. EIA. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=52258> (12.04.2022).

European Commission (2016). “Towards Energy Union: The Commission presents sustainable energy security package”. *European Commission*. Press Release. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_307 (08.02.2021).

Fishel, S., Burke, A., Mitchell, A., Dalby, S., & Levine, D. (2018). “Defending Planet Politics”. *Millennium: Journal of International Studies*, 46(2), 209-219.

Goldthau, A. (2010). “Energy Diplomacy in Trade and Investment of Oil and Gas”. In A. Goldthau, and J. M. Witte (Eds.), *Global Energy Governance: The New Rules of the Game* (pp. 25-48). Brookings Institution Press, Global Public Policy Institute.

Goldthau, A., & Witte, J. M. (2009). “Back to the Future or Forward to the Past? Strengthening Markets and Rules for Effective Global Energy Governance”. *International Affairs*, 85(2), 373–390.

Gong, X. (2022). “Energy security through a financial lens: Rethinking geopolitics, strategic investment, and governance in China’s global energy expansion”. *Energy Research & Social Science*, Vol. 83, 102341, 1-14.

Herberg, M. E. (2016). “The Role of Energy in Disputes over the South China Sea”. Commentary from the Maritime Awareness Project. *The National Bureau of Asian Research*. <https://www.nbr.org/publication/the-role-of-energy-in-disputes-over-the-south-china-sea/> (18.05.2021).

Howell, S. (2009). “Jia You! (Add Oil!): Chinese Energy Security Strategy”. In G. Luft and A. Korin (Eds.), *Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook* (pp. 191-218). Praeger Security International. An Imprint of ABC-CLIO LLC.

IEA (n.d.-a). “Net Energy Imports”. *IEA Data Services*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

IEA (n.d.-b). “Total energy supply (TES) by source, People's Republic of China 1990-2019”. *IEA World Energy Balances*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

IEA (n.d.-c). "Total final consumption (TFC) by source, People's Republic of China 1990-2019". *IEA World Energy Balances*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.04.2022).

IEA (n.d.-d). "Electricity generation by source, People's Republic of China 1990-2019". In the Energy Topic of Electricity and Heat, Indicator of Electricity Generation by Source. *IEA*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.05.2021).

IEA (n.d.-e). *IEA Data Browser*. <https://www.iea.org/countries/china> (18.05.2021).

IEA (2020a). "Coal 2020: Analysis and forecast to 2025". *International Energy Agency (IEA)*. <https://www.iea.org/reports/coal-2020> (18.05.2021).

IEA (2020b). *World Energy Outlook 2020*. *International Energy Agency (IEA)*.

IEA (2021). "An Energy Sector Roadmap to Carbon Neutrality in China". *International Energy Agency (IEA)*. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9448bd6e-670e-4cfd-953c-32e822a80f77/AnenergysectorroadmaptocarboneutralityinChina.pdf> (18.02.2022).

Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Kuteleva, A. (2021). *China's Energy Security and Relations with Petrostates: Oil as an Idea*. London and New York: Routledge.

Langlois-Bertrand, S. (2010). "The Contemporary Concept of Energy Security". *Defence R&D Canada: Centre for Operational Research and Analysis (CORA)*, Report Number: DRDC CORA CR 2010-148.

Lehrman, R. L. (1973). "Energy is Not the Ability to do Work". *The Physics Teacher*, 11(1), 15-18.

Lindsay, R. B. (1971). "The Concept of Energy and its Early Historical Development". *Foundations of Physics*, 1(4), 383-393.

Luft, G., & Korin, A. (2009a). "Energy Security: In the Eyes of the Beholder". In G. Luft and A. Korin (Eds.), *Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook* (pp. 1-17). Praeger Security International. An Imprint of ABC-CLIO LLC.

Luft, G., & Korin, A. (2009b). "Realism and Idealism in the Energy Security Debate". In G. Luft and A. Korin (Eds.), *Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook* (pp. 335-349). Praeger Security International. An Imprint of ABC-CLIO LLC.

Miller, T. (2019). *China's Asian Dream: Empire Building along the New Silk Road*. Zed Books.

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York, Alfred A. Knopf.

National Development and Reform Commission (2004). "China Medium and Long Term Energy Conservation Plan". Retrieved from the Asian and Pacific Energy Forum. <https://policy.asiapacificenergy.org/node/3010> (04.06.2021).

National Development and Reform Commission (2015). "Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road". Issued by the National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, with State Council Authorization. https://en.ndrc.gov.cn/newsrelease_8232/201503/t20150330_1193900.html (04.06.2021).

NATO (2016). "Warsaw Summit Communiqué". Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016. In *Official Texts (Chronological)*, e-Library, NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm (14.06.2021).

Phillips, A. (2013). "A Dangerous Synergy: Energy Securitization, Great Power Rivalry and Strategic Stability in the Asian Century". *The Pacific Review*, 26:1, 17-38.

Proedrou, F. (2015). "Rethinking Energy Security: An Inter-paradigmatic Debate". *Hellenic Foundation for European & Foreign Policy (ELIAMEP)*. No. 24, 1-19.

Raphael, S., and Stokes, D. (2016). "Energy Security". In A. Collins (Ed.), *Contemporary Security Studies* (Fourth Edition, pp. 343-355). Oxford: Oxford University Press.

Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E. F., ... Foley, J. A. (2009). "A safe operating space for humanity". *Nature*, 461(7263), 472-475.

Rojey, A. (2009). *Energy and Climate: How to Achieve a Successful Energy Transition* (First Edition). London, John Wiley & Sons, Ltd., Publication.

Sexl, R. U. (1981). "Some Observations Concerning the Teaching of the Energy Concept". *European Journal of Science Education*, 3(3), 285-289.

Sovacool, B. K., & Brown, M. A. (2010). "Competing Dimensions of Energy Security: An International Perspective". *Annual Review of Environment and Resources*. Vol. 35, 77-108.

Sovacool, B. K., & Mukherjee, I. (2011). "Conceptualizing and measuring energy security: A synthesized approach". *Energy*, 36(8), 5343–5355.

Sovacool, B. K., Sidortsov, R. V., & Jones, B. R. (2014). *Energy Security, Equality and Justice*. London and New York: Routledge.

Spiegel, J. E. (2020). "The potential climate consequences of China's Belt and Roads Initiative". *Yale Climate Connections*. <https://yaleclimateconnections.org/2020/02/the-potential-climate-consequences-of-chinas-belt-and-roads-initiative/> (20.07.2021).

Steffen, W., Richardson, K., Rockstrom, J., Cornell, S. E., Fetzer, I., Bennett, E. M., ... Sorlin, S. (2015). "Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet". *Science*, 347(6223), 1259855-1259855.

Stiegler, B. (2016). *Automatic Society: The Future of Work*. (Trans. by Daniel Ross). Volume 1, Cambridge, Polity Press.

The Jimmy Carter Presidential Library & Museum (n.d.). Jimmy Carter, State of the Union Address 1980, January 23, 1980. In *Selected Speeches of Jimmy Carter*. The Jimmy Carter Presidential Library. <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/speeches/su80jec.phtml> (12.04.2021).

The National People's Congress of the People's Republic of China (2005). "Renewable Energy Law of the People's Republic of China". http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384096.htm (12.04.2022).

The National People's Congress of the People's Republic of China (2007). "Law of the People's Republic of China on Energy Conservation". http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2009-02/20/content_1471608.htm (12.05.2021).

The State Council of the People's Republic of China (2011). "China's Foreign Trade". White Paper. http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2014/08/23/content_281474983043184.htm (17.03.2021).

The State Council of the People's Republic of China (2022). "Xi Jinping attends deliberation of Inner Mongolia delegation at Fifth Session of 13th National People's Congress". https://english.www.gov.cn/news/topnews/202203/06/content_WS62240d00c6d09c94e48a61b1.html (18.04.2022).

The World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. United Nations General Assembly, Oxford: Oxford University Press.

UN Department of Economic and Social Affairs (n.d.). “Data Query, Total Population by sex (thousands)”. Population Dynamics. *UN Department of Economic and Social Affairs* <https://population.un.org/wpp/DataQuery/> (12.03.2021).

UNDP (2020). “Session Notes, Human Development in the Anthropocene: Transformations to Expand Human Freedoms in Balance with the Planet”. Virtual Regional Consultation for Europe and CIS on the 2020 Human Development Report. *UNDP*. http://hdr.undp.org/sites/default/files/notes_2020_regional_consultation_for_europe_and_cis.pdf (17.01.2021).

UNDP (n.d.). “The SDGS in Action: What are the Sustainable Development Goals?”. *UNDP*. <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> (17.01.2021).

UNDP, United Nations Department of Economic and Social Affairs and World Energy Council (2000). *World Energy Assessment: Energy and the Challenge of Sustainability*. UNDP, New York, USA. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2423World_Energy_Assessment_2000.pdf (12.03.2021).

von Hippel, D., Suzuki, T., Williams, J. H., Savage, T., & Hayes, P. (2011). “Energy Security and Sustainability in Northeast Asia”. *Energy Policy*, 39(11), 6719–6730.

Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. California, Addison-Wesley Publishing Company.

Warren, J. W. (1982). “The Nature of Energy”. *European Journal of Science Education*, 4(3), 295-297.

WWF (2017). “The Belt and Road Initiative: WWF Recommendations and Spatial Analysis”. Briefing Paper. *World Wide Fund for Nature (WWF)*. http://awsassets.panda.org/downloads/the_belt_and_road_initiative___wwf_recommendations_and_spatial_analysis___may_2017.pdf (17.07.2021).

Xin, Z. (2022). “Nation more energy self-sufficient”. *China Daily*. <https://global.chinadaily.com.cn/a/202202/15/WS620b00e3a310cdd39bc86a11.html> (13.04.2022).

Xu, S. (2020). “The paradox of the energy revolution in China: A socio-technical transition perspective”. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 137, 110469, 1-9.

Yergin, D. (2006). “Ensuring Energy Security”. *Foreign Affairs*. 85(2), 69-82.

Yergin, D., Eklof, D., & Edwards, J. (1998). "Fueling Asia's Recovery". *Foreign Affairs*, 77(2), 34-50.

Yiwei, W. (2019). "America's Belt and Road Syndrome". *China-US Focus*. <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/americas-belt-and-road-syndrome> (09.07.2021).

Youatt, R. (2014). "Interspecies Relations, International Relations: Rethinking Anthropocentric Politics". *Millennium: Journal of International Studies*, 43(1), 207-223.

Zhou, L., Gilbert, S., Wang, Y., Cabre, M. M., & Gallagher, K. P. (2018). "Moving the Green Belt and Road Initiative: From Words to Actions". Working Paper. *World Resources Institute & Global Development Policy Center*. <https://files.wri.org/d8/s3fs-public/moving-green-belt-and-road-initiative-from-words-to-actions.pdf> (09.07.2021).

Yayın Geliş Tarihi: 24.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.06.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1108240

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 2, Yıl: 2022, Sayfa: 891-908
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

EKOLOJİK KRİZ VE ANKSİYETE: YENİ BİR KAVRAM OLARAK EKO-ANKSİYETE

Yunus KARA*

Öz

Eko-anksiyete, ekolojik kriz, iklim krizi ve çevresel felaketler bağlamında tartışılan ve üzerine araştırmalar yapılan bir konudur. Eko-anksiyeteye dair özellikle ülkemizde çok sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Çeşitli disiplinlerden görüşleri ve yaklaşımları bir araya getiren eko-anksiyete kavramı, belirsizlik, ön görülemezlik, kontrol edilemezlik, keder, utanç, suçluluk ve travma gibi terimlerle birlikte anılabilmektedir. Eko-anksiyete, dünyanın ve içinde yaşayan tüm canlıların geleceğinden emin olamama ve iklim krizine bağlı olarak yaşanabilecek ekolojik felaketlerden endişe duyma durumu olarak tanımlanmaktadır. Eko-anksiyetenin karmaşık olabileceği ve toplumsal baskılardan ve faktörlerden etkilenebileceği, hatta bunların bir sonucu olabileceğini unutmamak önem taşımaktadır. Bu makalede, anksiyete ile ilgili farklı kavramlara ve yaklaşımlara yer verilerek ekolojik kriz ile ilgili önemli bir sorun olan eko-anksiyete kavramına açıklık getirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anksiyete, Ekoloji, Ekolojik Kriz, Eko-Anksiyete.

THE ECOLOGICAL CRISIS AND ANXIETY: ECO-ANXIETY AS A NEW CONCEPT

Abstract

Eco-anxiety is a topic that has been discussed and researched in the context of ecological crisis, climate crisis and environmental disasters. There are very limited studies on eco-anxiety, especially in our country. The concept of eco-anxiety, which brings together views and approaches from various disciplines, can be mentioned together with terms such as uncertainty, unpredictability, uncontrollability, grief, shame, guilt and trauma. Eco-anxiety is defined as the state of being unsure about the future of the world and all living things and being worried about ecological disasters that may occur due to the climate crisis. It is important to remember that eco-anxiety can be complex and affected by social pressures and factors and may even be a result of these. In this article, it is aimed to clarify the concept

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kara, Y. (2022). Ekolojik kriz ve anksiyete: Yeni bir kavram olarak Eko-Anksiyete *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 891-908.

* Ar. Gör. Altınbaş Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0002-7812-5845, yunus.kara@altinbas.edu.tr.

of eco-anxiety, which is an important problem related to the ecological crisis, by giving place to different concepts and approaches related to anxiety.

Keywords: Anxiety, Ecology, Ecology Crisis, Eco-Anxiety.

GİRİŞ

Ekolojik kriz, küresel düzeyde tüm canlı ve/veya cansız varlıkları etkileyen bir durum olmaya devam etmektedir. Günümüzde yaygın olarak kullanılmaya başlayan iklim krizi, ekolojik yıkım ve çevre kirliliği gibi kavramlar ekolojik krizin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Kara, 2020). İlgili kavramlar yaygın olarak kullanılmalarına rağmen ekolojik kriz ile bağlantılı anksiyeteye yönelik yeterli sayıda araştırma bulunmamaktadır. İklim krizinin ve diğer ekolojik krizlerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin ciddi boyutlarda olduğu tahmin edilmektedir ve bunları kanıtlar nitelikte farklı alanlarda yapılan çalışmalara ihtiyaç olduğu belirtilmektedir (Berry ve ark., 2018; Bourque ve Cunsolo, 2014).

Ekolojik sorunlarla ilgili anksiyete üzerine yapılan tartışmalar çoğunlukla 2007 yılından sonra gerçekleştirilmiştir. Cossman'ın (2013), 2007-2013 yılları arasındaki eko-anksiyete hakkındaki yazıları özetleyen çalışması ile Maiteny'in (2012), ekolojik anksiyeteye dair sunduğu genel tartışma raporu önemli bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. Ardından Amerikan Psikoloji Derneği (APA), Eko-Amerika, Ruh Sağlığı ve Değişen İklimimiz tarafından yayınlanan raporda, eko-anksiyetenin tanımı yapılmış ancak bu tanım, ilgili konudaki tartışmaları sonlandıramamıştır (Clayton ve ark., 2017). Nitekim 2017 yılından bu yana, çeşitli medya organlarında eko-anksiyete ve iklim krizi ile ilgili tartışmalar giderek artmıştır. İklim anksiyetesi, eko-anksiyetenin belki de en çok tartışılan biçimi haline gelmiştir ve bu kavram genellikle iklim eylemine katılan çocuklar, gençler ve genç yetişkinler özelinde ele alınmaktadır (Clayton, 2020; Thomas ve ark., 2019). İklim krizinin ruh sağlığı üzerindeki etkileri hakkında çok sayıda çalışma yayınlanmıştır (Butler ve ark., 2014; Hayes ve ark., 2018; Willox ve ark., 2013). 2020 yılında, eko-anksiyeteyi ve özellikle iklim krizinden kaynaklanan endişeyi hafifletmek için toplumlara yönelik kendi kendine yardım ve sosyal eylem önerileri sunan kaynaklar da oluşturulmuştur (Ray, 2020; Grose, 2020).

Genel olarak anksiyete ile ilgili söylemler çeşitlilik barındırabilmekte, bu durumun eko-anksiyete kavramı için de geçerli olabildiğini söylemek mümkün hale gelmektedir. Ayrıca eko-anksiyeteyi, anksiyete ve duyguların çeşitli boyutlarıyla analiz eden sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Anksiyeteye ve duygulara dair yaklaşımlar, insanların eko-anksiyete deneyimlerinin belirgin özelliklerini ve faktörlerini vurgulayabilme potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada, eko-anksiyeteyi çeşitli boyutlarıyla analiz edebilmek için anksiyete ve duygular ile ilgili farklı kavramlara ve yaklaşımlara yer verilmesi amaçlanmakta, ülkemizde eko-anksiyete çerçevesinde önemli bir kaynak oluşturulması hedeflenmektedir.

Ekoloji ile İlgili Duygular

Son yıllarda, ekolojik konularla ilgili duygu, duygulanım ve ruh hallerini araştıran çalışmalar artış göstermektedir (Er ve ark., 2020). Doğa ve insan arasındaki uyumu tekrar fark ettirmeye odaklanan bu çalışmalarda, eko-anksiyete konusuna da değinilmektedir. Anksiyetenin biçimleri ve çeşitleri fazla olduğu için anksiyete kavramı, eko-anksiyetenin tanımlanması noktasında yanıltıcı olabilmektedir. Anksiyete kendini bir duygu olarak gösterebilmekte ve ekolojik duygulanım ile ilgili tutumlar, davranışlar ve ifadeler genellikle anksiyete benzeri tezahürler içermektedir.

Ekolojik duygular, eko-anksiyete kavramına aracılık eden ve bu kavramla bağlantıları olan duygulardır (Albrecht, 2019; Kals ve Müller, 2012). Bu duyguların tanımlanması ve fark edilmesi, eko-anksiyete kavramının daha iyi anlaşılmasını sağlayabilecektir. Ekoloji ile ilgili duyguları şöyle sıralamak mümkündür:

- Suçluluk: Ekoloji ile ilgili suçluluk ya da utanç hissetme (eko-suçluluk, eko-utanç) anksiyete olarak kendini gösterebilmektedir (Jensen, 2019; Orange, 2017).
- Keder: Ekolojik keder, başkaları tarafından tanınmayan ve karmaşık olan bir yası ifade etmektedir (Cunsolo ve Landman, 2017; Randall, 2009). Keder ve anksiyete arasındaki bağlantıların derin olduğu da belirtilmektedir (Cunsolo ve ark., 2020).
- Travma: Son yıllarda “ekolojik travma” ve “iklim travması” ile ilgili tartışma ve araştırmalar artış göstermiştir (White, 2015; Woodbury, 2019). Bu durum travma dinamikleri ile eko-anksiyete dinamikleri arasındaki ilişkinin analiz edilmesi ihtiyacına da işaret etmektedir. Hem birincil hem de ikincil travma türleri anksiyete belirtilerine neden olabilmektedir. Özellikle iklim kriziyle ilişkili olarak “travma öncesi stres bozukluğu” durumunu tanımlama önerileri (Kaplan, 2020; Van Susteren, 2018) sunulmakta ve eko-anksiyete ile benzer olan ekolojik tehditlerin öngörülmesinden kaynaklanan psikolojik rahatsızlık gibi sorunlar tartışılmaktadır.
- Umutsuzluk: Eko-anksiyeteye değinen ampirik çalışmalarda umutsuzluk duygusundan sıklıkla bahsedilmektedir (Kelly, 2017; Nairn, 2019). Bazı bilim insanları, farklı eko-anksiyete tanımına yakın bir anlamda “çevresel umutsuzluk” ya da “eko-umutsuzluk” kavramlarını kullanabilmektedir (Figueroa, 2017). Umutsuzluk, yaşamda bir eylemlilik ya da anlam duygusunun kaybını içermesi gerekmeyen doğal bir duygu olarak görülebilmektedir.
- Öfke: Çok sayıda araştırma, öfke duygusunun farklı biçimlerinin, anksiyete, keder, suçluluk ve travma ile ilişkili olarak ortaya çıktığını belirtmektedir (Antadze, 2020; Kleres ve Wettergren, 2017). Eko-anksiyete ile ilgili literatürde, genellikle öfkenin kısa sürmesi halinden ya da öfke patlamasından bahsedilmektedir (Gillespie, 2020; Ray, 2020).

Anksiyete Kavramı

Anksiyete ile ilgili tanımlamalar çeşitlilik göstermekle birlikte anksiyetenin, geleceğe yönelik ve var olan “durum” hakkında belirsizlik bulunan bir tehditle ilgili olduğu ifade edilmektedir (Barlow, 2004; Grupe ve Nitschke, 2013). Bununla beraber, görüş ve kelime dağarcığındaki birçok farklılık hala devam etmektedir. Anksiyete, çeşitli söylemlerde, aşağıdaki tanımlamalarla ilişkili bulunabilmektedir:

- Belirsizlik veya rahatsız edici durumlarla karşılaşıldığında ortaya çıkan, korku ve endişeyle yakından ilişkili bir duygu. Örneğin, “sınav kaygısı” (Kurt, 2018).
- Psikodinamik teorilerle açıklanan karmaşık bir psikolojik durum. Örneğin, bastırılmış duygular nedeniyle endişeli hissetmek (Orange, 2017; Weintrobe, 2013).
- İnsan olmakla ve hayattaki temel sorularla boğuşmakla ilgili zihinsel bir durumu içeren varoluş kaygısı (Van Bruggen ve ark., 2015)
- Sıklıkla “anksiyete bozuklukları” veya “patolojik anksiyete” olarak adlandırılan güçlü psikolojik belirtiler (Cox ve Olatunji, 2019).

Anksiyete, endişe ve korku, birey, grup ve toplum bağlamında değerlendirilebilen olgulardır. Anksiyetenin toplumsal boyutuna odaklanan çalışmalar, eko-anksiyete kavramına daha fazla katkı sağlamıştır. Yeni bir tür “kaygı çağı”nın ortaya çıktığını belirten tartışmalar, geleneksel normların anlamını yitirdiğini, bireysel özgürleşmenin arttığını ve tüm bunların bireylerde anksiyete oluşturabildiğini ifade etmektedir (Meyer, 2011; Pavlikova, 2016). Bu durum toplumdaki ve teknolojideki hızlı değişimlerle birleştiğinde, bireylerin sürekli bir belirsizlik ve stresle karşı karşıya kalabildiklerini söylemek mümkün hale gelmektedir. Sürekli belirsizlik ve stresle karşı karşıya kalma hali, ekolojik krizlerin getirdiği sonuçlarla da açıkça bağlantılı olmaktadır (Cossman, 2013).

Eko-anksiyete kavramının, derin varoluşsal anksiyetelerle ilişkilendirilmesi de mümkün olmuştur. Varoluşçuluk, insan olarak yaşamının temel ve “varoluşsal” sorularının önemini vurgulamaktadır. Bu sorular, genellikle ölümlülük, suçluluk, keder, anlam ya da anlamsızlık gibi derin duygularla ilgilidir (Temple ve Gall, 2018; Van Bruggen ve ark., 2015). Varoluşsal sözcüğü, ekolojik krizle ilgili olarak yaygın olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, ekolojik kriz, insanların ve toplumların varlığına yönelik bir tehdit anlamında kullanılmaktadır (Spratt ve Dunlop, 2019). İkincisi, terim, “nihai endişeler” (Van Bruggen ve ark., 2015) veya “hayatın verdiği şeyler” (Temple ve Gall, 2018) ile ilgili olarak derinden hissedilen bir sorgulamayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Varoluşsal anksiyete kavramı ise derin güvenlik ve güvensizlik duyguları ile yakından ilişkilidir. Bu kavram, bahsi geçen duyguların, insanların davranışları ve var olan iyilik halleri üzerinde ciddi sonuçları olabileceğine işaret etmektedir (Adams, 2016, ss. 110–112). Ekolojik kriz, bireylerde ciddi güvensizlik duyguları uyandırabilmekte ve bu da anksiyete ya da depresyona neden olabilmektedir (Brulle ve Norgaard, 2019; Barut ve Kara, 2020).

Son zamanlarda bazı akademisyenler, eko-anksiyete kavramını sıklıkla, varoluşsal anksiyete ile birlikte ortaya çıktığını belirtmişlerdir (Pienaar, 2011; Scott ve Weems, 2013). İklim krizinin neden olduğu anksiyete “yaşam dünyasına” verilen bir rahatsızlık olarak düşünülebilmekte, ekolojik sorunlarla ilgili olarak insanların ciddi suçluluk ve utanç duygularına sahip olmalarına, ölümlülük ve anlamsızlık hakkında varoluşsal sorunlar yaşamalarına zemin hazırlamaktadır (Gillespie, 2017; Hörnfeldt, 2018; Myers, 2014; Nairn, 2019; Ojala, 2016). Bu durum, özellikle varoluşsal anksiyetenin, eko-anksiyete ile ilgili derin bir boyuta sahip olabileceğini göstermektedir.

Anksiyete ile ilgili yapılan pek çok araştırmada, “sürekli anksiyete” ve “durumluk anksiyete” kavramlarına da değinilmekte, iki kavram arasında bir ayrım yapılmaktadır. Sürekli anksiyete, bireylerin endişeli olma eğilimlerini; durumluk anksiyete ise bireylerin endişe durumlarını ifade etmektedir (Grupe ve Nitschke, 2013; Spielberg ve Reheiser, 2009). Bu kavramlar eko-anksiyete üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda çok az kullanılmıştır ancak sürekli anksiyetenin konu itibarıyla daha fazla rolünün olduğu da belirtilmektedir (Materia, 2016). Çevresel eylemlerin ve eko-anksiyetenin toplumsal ve politik tartışmalarla bağlantılı olduğu, bu tartışmalar bağlamında eko-anksiyete belirtisi gösterenlerin iklim şüphecileri tarafından “histerik” olarak adlandırıldığı ve bu durumun sürekli anksiyeteye neden olduğu belirtilmektedir (Prager, 2019). Bunların yanında, makul miktarda anksiyetenin, ekolojik endişelere rasyonel bir tepki olduğu da ileri sürülmüştür (Haltinner ve Sarathchandra, 2018).

Belirli deneyimler, bilgiler ve maruz kalma türleri, bireylerin eko-anksiyete duymalarına neden olabilmektedir (Hyry, 2019). Örneğin, doğa bilimcileri ve iklim bilimciler, bilgileri ve doğal dünyayla olan duygusal bağları nedeniyle eko-anksiyete gösterebilmektedirler (Clayton, 2018; Pihkala, 2020). Bununla birlikte, önceki ya da mevcut zihinsel sağlık sorunlarının, bir kişinin yaşadığı eko-anksiyete olasılığını ve şiddetini artırabileceği de aktarılmaktadır (Searle ve Gow, 2020). İklim krizi gibi ekolojik sorunların doğrudan etkilerinin fiziksel, sosyal ve psikolojik boyutlarda ortaya çıkması da mümkün olabilmektedir (Kara, 2021).

Bazı insanlar için anksiyete kelimesi, her şeyden önce patolojik anksiyeteyi ya da anksiyete bozukluklarını akla getirebilmektedir. Bu nedenle, eko-anksiyete alanında çalışan bazı kişiler, patolojikleştirmeye ve muhtemelen tıbbileştirmeye yol açabileceğinden korktukları için, anksiyete terminolojisini kullanmamayı tercih etmektedirler (Buzzell ve Chalquist, 2019). Bununla birlikte, eko-anksiyetenin farklı biçimlerinin zihinsel sağlık bakımı gerektirebileceğine işaret edilmesine rağmen, eko-anksiyete aslında bilim insanları tarafından resmi bir “hastalık” ya da “bozukluk” olarak tanımlanmamaktadır (Davenport, 2017; Pihkala, 2018).

Psikopatoloji ve eko-anksiyete arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu ve bağlamsal, vakaya özel analiz gerektirdiği belirtilmektedir (Doherty, 2016). Eko-anksiyetenin ciddi biçimleri ya da eko-anksiyete ile anksiyete bozuklukları

arasındaki bağlantılar hakkında henüz çok sayıda araştırma bulunmamaktadır. Ekolojik sorunların önemli tetikleyiciler olduğu tespit edilen şiddetli depresyon ve dışadönük davranışa ilişkin vaka örnekleri (Bodnar, 2008; Rust, 2008; Stoknes, 2015) olmakla birlikte, eko-anksiyete ve özellikle iklim anksiyetesi ile ilgili olarak obsesif-kompulsif kontrol (OKB) ya da obsesif davranış biçimleri hakkında kısa akademik tartışmalar da mevcuttur (Jones ve ark., 2012; Wolf ve Salo, 2008). Psikiyatri alanı ise ekolojik krizin etkilerine ancak son zamanlarda dikkat etmeye başlamıştır (Coverdale ve ark., 2018). Günümüzde, İklim Psikiyatri İttifakı adlı bir kuruluş, iklim krizinin anksiyete de dahil olmak üzere ruh sağlığı üzerindeki etkilerine dikkat çekmek için çalışmaktadır (Pinsky ve ark., 2020).

Çeşitli tanımları olan bir başka geniş çaplı olgu olan depresyon, anksiyete ile yakından ilişkilidir. Ekolojik krizden etkilenen depresyon hakkında hem gözlemler hem de “iklim depresyonu” ile ilgili popüler tartışmalar olmasına rağmen, çok daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu belirtilmektedir (Thomas, 2014). Bazı bilim insanları ise uzun zamandır ekolojik sorunların ciddi depresyona neden olabileceğini aktarmaktadırlar (Kidner, 2007). Yas ve depresyon ilişkisinin analizden uyarlanan “iklimle ilgili umutsuzluk” ise depresyondan ayrı bir çerçeve sunmaktadır (Woodward, 2019). Bu kavram, anksiyete, depresyon ve bunlarla ilişkili diğer fenomenleri etkileyen bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Spielberger ve Reheiser, 2009). Anksiyete ve depresyonun birleşiminin, olumsuz olayların ortaya çıkmasıyla ilgili belirsizlik ve bu olaylar üzerindeki kontrole ilişkin çaresizlik duygularıyla karakterize olduğu ifade edilerek, eko-anksiyeteye ilişkin araştırmaları desteklediği görülmektedir (Grupe ve Nitschke, 2013, s. 489). Eko-anksiyete belirtisi gösteren bireyler, genellikle gelecekle ilgili belirsizliğe katlanmanın zor olduğunu belirtmekte ve küresel ekolojik sorunlar karşısında çaresizlik duygularıyla boğuşmaktadırlar (Kelly, 2017; Nairn, 2019; Weintrobe, 2013). Eko-anksiyete kavramına duyarlılık geliştirilmesinin, depresyon ya da yaygın anksiyete bozukluğu şeklinde teşhis konulan kişilerin tedavisine yardımcı olabileceğine de dikkat çekilmektedir (Stoknes, 2015).

Eko-Anksiyete Kavramı

Günümüzde, eko-anksiyetenin farklı tanımları bulunmaktadır. Hem Amerikan Psikoloji Derneği (APA) ve Eko-Amerika, Ruh Sağlığı ve Değişen İklimimiz tarafından yayınlanan raporda belirtilen hem de Glenn Albrecht'in ifade ettiği tanımlar sıklıkla kullanılmaktadır. Bu tanımlar eko-anksiyetenin genel bir çerçevesini çizerek, gezegen ekosistemlerinin durumuna karşı geniş çaplı bir tepki olarak görülmektedir. Eko-anksiyeteye dair tanımlar; “çevresel felaketin kronik bir korkusu” (Clayton ve Manning, 2017, s. 68), “varoluşun ekolojik temellerinin çöküş sürecinde olduğuna dair genelleştirilmiş duygu(lar)” (Albrecht, 2012, s. 250), “destek ortamlarıyla ilişkimiz hakkında spesifik olmayan endişe” (Coffey ve ark., 2021; Psychoterratica, 2016) biçiminde ifade edilmektedir. Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere anksiyete, korku ve endişeyle yakından ilişkili, ancak yine de farklı bir şey olarak kabul edilmektedir. Standart tanımlarda korkunun daha somut

bir tehditle ilişkili olduğu görülürken, anksiyete daha fazla belirsizlik içeren sıkıntılı bir durumdan kaynaklanmaktadır (Grupe ve Nitschke, 2013, s. 489). İlgili tanımlardan hareketle, eko-anksiyeteyi, dünyanın ve içinde yaşayan tüm canlıların geleceğinden emin olamama ve iklim krizine bağlı olarak yaşanabilecek ekolojik felaketlerden endişe duyma durumu şeklinde tanımlamak mümkündür. Korku ve endişe ile karşılaştırıldığında anksiyete, farklı seviyeleri (bazıları güçlü olabilen) içerebilmekte, bu duygular, çoğunlukla hoş olmayan “şeyleri” hissettirdikleri için genellikle “olumsuz” olarak etiketlenmektedir. Eko-anksiyete kavramı, korku ve endişe gibi duyguların, insanların hayatlarında amaçları olduğuna dikkat çekebilmesi, algılanan ya da hissedilen bir tehdidi ele almaya yardımcı olabilmesi bakımından önem kazanmaktadır (Baudon ve Jachens, 2021; Ojala, 2007; Solomon ve Stone, 2002).

Eko-anksiyete kavramının, sürekli ve güçlü bir korku biçimi olarak tanımlanmasının yanı sıra ekolojik sorunların ve özellikle iklim krizinin etkilerinin daha net belirtilerinin olması (travma sonrası stres bozukluğu duygu-durum bozukluğu gibi) gerekliliğine yönelik tartışmalar devam etmektedir (Clayton ve ark., 2014). Buna ek olarak, eko-anksiyetenin daha çok ve daha güçlü endişeyle ilişkili olarak görülebileceği de belirtilmektedir. İklim krizi anksiyetesinin araştırıldığı bir çalışmada, bu anksiyete biçimi, güçlü ve zor olarak betimlenmiştir (Clayton, 2020). Ayrıca ilgili araştırmalarda iklim krizi anksiyetesinin ve eko-anksiyetenin patolojikleştirilmemesi gerektiğine de vurgu yapılmaktadır (Pihkala, 2018).

Ekoloji alanında çalışan psikologlar, genellikle eko-anksiyete kavramıyla tanımlanan semptomlarda korku duygusunun olduğunu fark etmenin önemine işaret etmektedir (Buzzell ve Chalquist, 2019). Korku ve anksiyete arasındaki ilişkiye dikkatli bir şekilde yaklaşılması gerektiğini düşünen ruh sağlığı uzmanları ise küresel tehditler ve bunların medya aracılığıyla yaygınlaştırılmasının korku ve anksiyete arasındaki sınırları kolayca bulanıklaştırdığına dikkat çekmişlerdir (Gillespie, 2020). İklim ve duygular üzerine yapılan etnografik bir çalışma, iklim tehditleriyle ilgili olarak bahsi geçen korku ve anksiyetenin belirsizleştiğini ortaya koymuştur (Kelly, 2017). Çevre ve çevre sorunlarıyla ilgili korkular da “ekofobi” kavramının çeşitli kullanımları aracılığıyla araştırılmaya devam etmektedir (Fisher, 2017).

Stres ve bunalımın, anksiyete ile yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Bazı araştırmacılar “iklim anksiyetesi” yerine “iklim değişikliği bunalımı” kavramını kullanmayı tercih etmektedirler (Searle ve Gow, 2010). Trafik gürültüsü ya da kirlilik (Bilotta ve ark., 2018) gibi çeşitli çevresel koşullardan kaynaklanan sağlık etkileri anlamında kullanılan “çevresel stres” kavramı araştırılmaya devam etmektedir. Bu terim eko-anksiyete ile karşılaştırıldığında farklı bir noktada durmaktadır. Eko-anksiyete, çok yönlü olabilmekte ve diğer anksiyete biçimlerinin tüm versiyonlarında ya da kombinasyonlarında kendisini gösterebilmektedir.

İklim krizi de dahil olmak üzere ekolojik kriz(ler), anksiyetenin klasik bileşenleri olan belirsizlik, ön görülemezlik ve kontrol edilemezlik duygularına neden olabilmektedir. Bununla birlikte, eko-anksiyete biçimlerinin birçoğu patolojik değildir, bu da hem sağlık hizmetlerinde hem de eko-anksiyetenin standart tanımları ve “tedavileri” hakkında kamuoyunda yapılan tartışmalarda dikkatli olma ihtiyacına neden olmaktadır. Eko-anksiyete, varoluşsal anksiyetenin yansımalarına sahiptir ve diğer yandan, genellikle problem çözme tutumlarına yol açan “pratik anksiyete” ile de kendisini göstermektedir.

Eko-anksiyete ile ilgili olarak, sosyolog Kari Marie Norgaard (2011)’ın çalışması özellikle dikkat edilmesi gereken bir noktada durmaktadır. Norgaard, eko-anksiyete ifadesini kullanmamaktadır ancak anksiyete, korku, çaresizlik ve suçluluğu analiz ederek eko-anksiyete kavramına referans olabilecek bir tartışma zemini sağlamaktadır. Norgaard, etnografi ve duygu sosyolojisi yöntemlerini kullanarak, çağdaş dönemdeki insanların ekolojik tehditlerle ilgili olarak duygu yönetimine başvurabileceğini göstermiştir. Norgaard, iklim değişikliği ile ilgili olarak incelenen bir topluluktaki sosyal uyumsuzlukların ve baskıların güçlü ve çelişkili olduğunu bulmuştur ve insanların genellikle “toplumsal olarak inşa edilmiş sessizliğe” başvurduklarını göstermiştir. Bu sessizliğin uzun vadede anksiyeteyi artırma eğiliminde olduğunu bulgulayan Norgaard, insanların iklim kriziyle ilgili olarak deneyimledikleri potansiyel travmaların ve kaygıların, ekolojik habitusun bozulmasının, suçluluk/anksiyete duygularına (Brulle ve Norgaard, 2019, s. 16) yol açabileceğini gözlemlemiştir. Bu araştırmaların devamı niteliğindeki farklı ampirik çalışmalar, anksiyete ve diğer zorlayıcı duyguların hem jeofizik ile ilgili ortamlardaki değişikliklerden hem de toplumsal baskılardan kaynaklandığını göstermiş, eko-anksiyeteyi kapsayan toplumsal ve ekolojik faktörlerin iç içe geçtiği fikrini yansıtmıştır (Kemkes ve Akerman, 2019; Pearse ve ark., 2010). Eko-anksiyete yaşadığını belirten kişiler, genellikle çevrelerindeki sosyal gruplardan ve topluluklardan daha fazla empati ve anlayış göstermelerini bekleyerek, anksiyetelerinin sosyal olarak inşa edilmiş sessizlik ve çatışmalar tarafından daha da kötüleştiğini belirtmektedirler (Baudon ve Jachens, 2021).

İnsanların yaşadıkları anksiyetelerin kaynağı, bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde ekolojik kriz ve iklim krizi ile bağlantılı olabilmektedir (Hoggett, 2019). Bu çerçevede, eko-anksiyetenin, bir kişinin ya da grubun karşılaştığı genel endişeler ve problemler kümesinde yalnızca bir boyut olabileceğini göz önünde bulundurmamak önem arz etmektedir (Barnwell ve ark., 2020). Sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek orandaki sosyal sorunların ve azalan doğum oranlarının, eko-anksiyetenin ve iklim krizinin dünyaya bir çocuk getirmedeki isteksizliğin önemli bir nedeni olduğu ifade edilmektedir (Grose, 2020; Kelly, 2017; Nairn, 2019).

İklim krizi hakkında düşünmenin anksiyete ve inkar arasında bir kısır döngü oluşturduğunu belirten araştırmalar da mevcuttur (Weintrobe, 2013). Ekolojik krizi ve iklim krizini kabul etmenin, “potansiyel olarak yok edici bir tehdidi kabul etmek” ve “bireylerin ve toplulukların yaşamlarında büyük değişikliklerin olması gerektiğini

kabul etmek” gibi durumlardan dolayı zor olabileceği ifade edilmektedir (Kara ve Saroğlu, 2021). Korku ve endişe duygularıyla etkili bir biçimde yüzleşilememesi, inkar ile birlikte anksiyetenin bastırılmasına neden olabilmektedir. Bastırılmış anksiyete durumlarıyla ilgili gerçekleştirilen ampirik tabanlı çalışmalar, eko-anksiyete kavramı ile yakından ilişkili olan ve çevresel değişim nedeniyle çözülmemiş ve bilinçsiz bir yas sürecini ifade eden “çevresel melankoli”den bahsetmektedir. Bunun yanında, eko-anksiyete kavramının ölüm anksiyetesi ile de yakından bir ilişkisinin olduğu da savunulmaktadır (Andrews ve Hoggett, 2019; Dickinson, 2009; Lertzman, 2015).

Eko-anksiyete kavramının, anksiyete ile ilgili yaklaşımlardaki konumunu fark etmek de önem arz etmektedir (Gibson ve ark., 2020). Anksiyete teorisyenlerinin iç görülerini ampirik psikolojinin sonuçlarıyla birleştiren ve varoluşsal anksiyetenin de tartışıldığı yaklaşımlarda, belirsizlik (hissedilen bir tehdidin var olması ancak aynı zamanda o tehdidin doğası ya da zamanı hakkında kesin bir bilginin olmaması), ön görülemezlik ve kontrol edilemezlik hakimdir (Grupe ve Nitschke, 2013). Ön görülemezliğin belirsizlikle yakın bağlantıları mevcuttur. Kontrol edilemezlik, çaresizlik ve güçsüzlük duyguları yaratabilmektedir. İnsanların eko-anksiyete deneyimleri üzerine yapılan araştırmalarda, bahsi geçen kontrol edilemezlik ve güçsüzlük duygularının merkezi bir rol oynadığı görülmektedir (Sapiains ve ark., 2015). Örneğin, iklim aktivistlerinin anksiyeteleriyle ilgili gerçekleştirilen ampirik araştırmalar, birçoğunun bu faktörleri, sadece yapılması gerektiğini düşündükleri durumu yapacak siyasi güce sahip olmadıkları için anksiyetelerinin ana kaynağı olarak kabul ettiklerini göstermektedir.

Son yıllarda yapılan birkaç çalışma ise hayal kırıklığının insanların iklim krizi ve ekolojik krizle ilgili olarak hissettikleri en yaygın duygulardan biri olduğunu göstermektedir (Verlie, 2019). Ekolojik krizle ilgili olarak sıklıkla bildirilen bir başka duygu da bunalmış hissetmektir (Grose, 2020; Ray, 2020). Bunalmış hissetme, aşırı uyarım ile de yakından ilişkilidir. Bu tanımlama, sürekli olarak medya organlarının ekolojik sorunlar ve bunların sonuçlarıyla ilgili rahatsız edici bilgilere maruz bırakılması nedeniyle eko-anksiyete bildiren birçok insanın deneyimleri ile uyum göstermektedir (Davenport, 2017). Bu aşırı uyarılma hali, kişinin sürekli olarak potansiyel olarak rahatsız edici bilgilere ulaşmasına neden olan sosyal medya ve cep telefonları nedeniyle daha da kötüleşebilmektedir. Eko-anksiyete ile başa çıkma konusunda bilgiler sunan araştırmalarda, medyadaki söylemlere ve haberlere maruz bırakılmanın sınırlandırılması gerekliliği öneri olarak sunulmaktadır. Örneğin “iklim tükenmişliği” olgusu bu kapsamda kabul edilen bir kavramdır (Pihkala, 2020; Hoggett ve Randall, 2018).

Anksiyeteye dair yaklaşımların önemli bir bölümü, bilgiyi arama ve problem çözmeyi sağlayan bir duygu olarak anksiyetenin olumlu rolüne atıfta da bulunmaktadır (Kurth, 2018). Pek çok insan, psikolojik zorlanmalarına ek olarak, eko-anksiyetelerinin ekolojik davranışlarını yeniden düşünmelerine ve hem bireysel

hem de toplumsal olarak daha sürdürülebilir yaşam tarzları inşa etmelerine neden olduğunu aktarmıştır. Bu durum, bir kişinin ekolojiye dair anksiyete göstermesinin ahlaki bir yönünün (önemli sorunları ve belirsizlikleri önemsediğinin bir göstergesi) olduğunu da içermektedir.

SONUÇ

Farklı disiplinlerin, eko-anksiyete üzerine gerçekleştirilen araştırmalara katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Psikodinamik çalışmalar, eko-anksiyetenin varlığına dikkat çekmek için gizli ve bastırılmış duygulara dikkat çekmektedir. Belirsizlik, ön görülemezlik ve kontrol edilemezliğin genel anksiyetedeki kilit rolleri, eko-anksiyetenin temel özelliklerini anlatmaktadır. Psikososyal çalışmalar, sosyal olarak sessizliğin inşa edildiğini belirtmekte, bireylerin, grupların ve toplulukların psikolojik süreçlerle ilgili olarak analiz edildiği bir çerçevede sunmaktadır. Eko-anksiyete deneyimlerinin varoluşsal anksiyete ile güçlü bir şekilde bağlantılı olabileceği keşfedilmiştir. Bu konu alanının, psikodinamik, psikososyal ve sosyolojik araştırmaların multi-disipliner çalışmalarıyla daha fazla desteklenmesi önem kazanmaktadır.

Ekoloji ile ilgili duygular üzerine yapılan çalışmalar, çeşitli terminolojilerle de olsa eko-anksiyeteyi sıklıkla tartışmaktadır. Eko-anksiyete üzerine disiplinler arası araştırmaları ekolojik duygu ve duygulanım araştırmalarıyla bütünleştirmek için daha fazla çalışma gerçekleştirilmelidir. Eko-anksiyetenin patolojik biçimleri hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu açıktır ve patolojik eko-anksiyetenin, “sağlıklı” eko-anksiyeteden ayırt edilmesi ve bir bütün olarak eko-anksiyetenin patolojikleştirilmemesi gerekmektedir.

Sürekli anksiyetenin, tüm eko-anksiyeteyi açıkladığını söylemek mümkün değildir ancak bazı etkilerinin olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Belirli yaşam koşulları ve meslekler, kişilik özelliklerinden bağımsız olarak insanları eko-anksiyeteye daha duyarlı hale getirmektedir ve çeşitli faktörleri açıklığa kavuşturmak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu konular, ekolojik kriz ve iklim krizinin ruh sağlığına olan etkileriyle ilgili sağlık uygulamalarının tasarlanması için son derece önem arz etmektedir. Ruh sağlığı meslek elemanlarının ve diğer sağlık uzmanlarının, eko-anksiyeteye etkili bir yanıt verebilmeleri için çeşitli eko-anksiyete biçimleri hakkında kanıta dayalı bilgiler gerekmektedir.

Eko-anksiyetenin sonuçları, sosyo-kültürel faktörler, güç dinamikleri ve çevresel adalet sorunları tarafından çeşitli boyutlarda şekillenmektedir. COVID-19 pandemisi, iklim krizi ve gelecekteki gerçekleşebilecek diğer krizler, eko-anksiyetenin daha fazla görülmesine ve farklı anksiyete biçimleriyle iç içe geçmesine neden olabilir. Tüm insanların, eko-anksiyete dair deneyimlerini fark edebilmek, sağlık bakım profesyonellerinin ve diğer ilgili meslek elemanlarının tutumlarına, duygularına, düşüncelerine ve deneyimlerine dikkat edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Adams, M. (2016). *Ecological crisis, sustainability and the psychosocial subject: Beyond behaviour change*. Palgrave Macmillan: London.

Albrecht, G. (2012). Psychoterratic conditions in a scientific and technological world. In *Ecopsychology: Science, totems, and the technological species*, pp. 241–264 (Eds. Kahn, P. H., Hasbach, P. H.). MIT Press: Cambridge.

Albrecht, G. (2019). *Earth emotions: New words for a new world*. Cornell University Press: Ithaca.

Andrews, N., Hoggett, P. (2019). Facing up to ecological crisis: A psychosocial perspective from climate psychology. In *Facing up to climate reality: Honesty, disaster and hope*, pp. 155–171 (Ed. Foster, J.). Green House Publishing: London.

Antadze, N. (2020). Moral outrage as the emotional response to climate injustice. *Environmental Justice*, 13, 21-26. <https://doi.org/10.1089/env.2019.0038>

Barlow, D. H. (2004). *Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic*. Guilford Press: New York.

Barnwell, G., Stroud, L., Watson, M. (2020). Critical reflections from South Africa: Using the Power Threat Meaning Framework to place climate-related distress in its socio-political context. *Clinical Psychology Forum*, 332, 7–15.

Barut, B., Kara, Y. (2020). Ekolojik sosyal hizmet perspektifinden hortikültürel terapi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(1), 218-240. DOI: 10.33417/tsh.681889

Baudon, P., Jachens, L. (2021). A scoping review of interventions for the treatment of eco-anxiety. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(18), 9636. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph18189636>

Berry, H. L., Waite, T. D., Dear, K. B. G., Capon A. G., Murray, V. (2018). The case for systems thinking about climate change and mental health. *Nature Climate Change*, 8, 282–290. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0102-4>

Bilotta, E., Vaid, U., Evans, G. W. (2018). Environmental stress. In *Environmental psychology: An introduction*, pp. 36–44 (Eds. Steg, L., de Groot, J. I. M.). Wiley: Hoboken.

Bodnar, S. (2008). Wasted and bombed: Clinical enactments of a changing relationship to the earth. *Psychoanalytic Dialogues*, 18, 484 - 512.

Bourque, F., Cunsolo, A. (2014). Climate change: the next challenge for public mental health?. *International Review of Psychiatry* 26(4), 415–422. <https://doi.org/10.3109/09540261.2014.925851>

Butler, C., Bowles, D. C., McIver, L., Page, L. (2014). Mental health, cognition and the challenge of climate change. In C. D. Butler (Ed.), *Climate change and global health* (pp. 251-259). <https://doi.org/10.1079/9781780642659.0251>

Buzzell, L., Chalquist, C. (2019). It's Not Eco-Anxiety—It's Eco-Fear! A Survey of the Eco-Emotions, <https://chalquist.com/its-not-eco-anxiety-its-eco-fear-a-survey-of-the-eco-emotions/>, (Erişim Tarihi: 19.10.2021).

Clayton, S., Manning, C., Hodge, C. (2014). *Beyond Storms & Droughts: The Psychological Impacts of Climate Change*. APA & EcoAmerica: Washington, DC.

Clayton, S., Manning, C. M., Krygsman, K., Speiser, M. (2017). *Mental Health and Our Changing Climate: Impacts, Implications, and Guidance*. APA & EcoAmerica: Washington, DC.

Clayton, S. (2018). Mental health risk and resilience among climate scientists. *Nature Climate Change*, 8, 260–261. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0123-z>

Clayton S. (2020). Climate anxiety: Psychological responses to climate change. *Journal of Anxiety Disorders*, 74, 102263. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102263>

Coffey, Y., Bhullar, N., Durkin, J., Islam, S., Usher, K. (2021). Understanding eco-anxiety: A systematic scoping review of current literature and identified knowledge gaps. *The Journal of Climate Change and Health*, 3, 1000472. <https://doi.org/10.1016/j.joclim.2021.100047>

Cossmann, B. (2013). Anxiety governance. *Law & Social Inquiry*, 38(4), 892-919. doi:10.1111/lsi.12027

Cox, R. C., Olatunji, B. O. (2019). Anxiety and related disorders: An introduction. In *The Cambridge handbook of anxiety and related disorders*, pp. 1–10 (Ed. Olatunji, B.O.). Cambridge University Press: Cambridge.

Coverdale, J., Balon, R., Beresin, E., Brenner, A., Guerrero, A., Louie, A., Roberts, L. (2018). Climate change: A call to action for the psychiatric profession. *Academic Psychiatry: The Journal of The American Association of Directors of Psychiatric Residency Training and the Association for Academic Psychiatry*, 42(3), 317–323. <https://doi.org/10.1007/s40596-018-0885-7>

Cunsolo, A., Landman, K. (2017). *Mourning nature: Hope at the heart of ecological loss & grief*. McGill-Queen's University Press: Montreal.

Cunsolo, A., Harper, S. L., Minor, K., Hayes, K., Williams, K. G., Howard, C. (2020). Ecological grief and anxiety: The start of a healthy response to climate change?. *The Lancet. Planetary Health*, 4(7), e261–e263. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30144-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30144-3)

Davenport, L. (2017). *Emotional resiliency in the era of climate change: A clinician's guide*. Jessica Kingsley Publishers: London.

Dickinson, J. (2009). The people paradox: Self-esteem striving, immortality ideologies, and human response to climate change. *Ecology and Society*, 14, 34.

Doherty, T. J. (2016). Theoretical and empirical foundations for ecotherapy. In *Ecotherapy: Theory, research & practice*, pp. 12–31 (Eds. Jordan, M., Hinds, J.). Palgrave: London.

Er, F., Canatan, Ç., Barut, B., Kara, Y. (2020). Sosyal hizmet uygulamalarında ekopsikolojiyi düşünmek. *Aurum Journal of Social Sciences*, 5(1), 73-82.

Figuroa, R. M. (2017). Learning in the anthropocene: Environmental justice and climate pedagogy. In *Teaching climate change in the humanities*, pp. 110–117 (Eds. Siperstein, S., Hall, S., LeMenager, S.). Routledge: London.

Fisher, R. M. (2017). *Why ecocriticism now: Pathways to the eco-fear problem and ecophobia*. In Search of Fearlessness Research Institute, University of Calgary: Calgary.

Gibson, K., Barnett, J., Haslam, N., Kaplan, I. (2020). The mental health impacts of climate change: Findings from a Pacific Island atoll nation. *Journal of Anxiety Disorders*, 73, 102237. DOI: 10.1016/j.janxdis.2020.102237

Gillespie, S. (2017). Climate change imaginings and depth psychology: Reconciling present and future worlds. In *Environmental change and the world's futures: Ecologies, ontologies and mythologies*, pp. 181–195 (Eds. Marshall, J. P., Connor, L. H.). Routledge: New York.

Gillespie, S. (2020). *Climate crisis and consciousness: Re-imagining our world and ourselves*. Routledge: London.

Grose, A. (2020). *A guide to eco-anxiety: How to protect the planet and your mental health*. Watkins: London.

Grupe, D. W., Nitschke, J. B. (2013). Uncertainty and anticipation in anxiety: An integrated neurobiological and psychological perspective. *Nature Reviews, Neuroscience*, 14(7), 488–501. <https://doi.org/10.1038/nrn3524>

Haltinner, K., Sarathchandra, D. (2018). Climate change skepticism as a psychological coping strategy. *Sociology Compass*, 12, e12586. DOI: 10.1111/soc4.12586

Hayes, K., Blashki, G., Wiseman, J., Burke, S., Reifels, L. (2018). Climate change and mental health: risks, impacts and priority actions. *International Journal of Mental Health Systems*, 12(28), 1-12. <https://doi.org/10.1186/s13033-018-0210-6>

Hoggett, P. (2019). *Climate psychology: On indifference to disaster*. Palgrave Macmillan: Cham.

Hoggett P., Randall R. (2019). Engaging with climate change: Comparing the cultures of science and activism. *Environmental Values*, 27(3), 223-243. DOI: 10.3197/096327118X15217309300813

Hörfeldt, H. (2018). The end of the world: Apocalyptic narratives in children's fears. *Ethnologia Scandinavica*, 48, 153–170.

Hyry, J. (2019). Kansalaiskysely Ilmastomuutoksesta ja Tunteista [National Survey on Climate Change and Emotions], <https://media.sitra.fi/2019/08/21153439/ilmastotunteet-2019-kyselytutkimuksen-tulokset.pdf> (Erişim Tarihi: 22.10.2021)

Jensen, T. (2019). *Ecologies of guilt in environmental rhetorics*. Palgrave Macmillan: London.

Jones, M. K., Wootton, B. M., Vaccaro, L. D., Menzies, R. G. (2012). The impact of climate change on obsessive compulsive checking concerns. *The Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 46(3), 265–270. <https://doi.org/10.1177/0004867411433951>

Kals, E., Müller, M. M. (2012). Emotions and environment. In *The oxford handbook of environmental and conservation psychology*, pp. 128–147. (Ed. Clayton, S.). Oxford University Press: New York.

Kaplan, E. A. (2020). Is climate-related pre-traumatic stress syndrome a real condition? *American Imago*, 77(1), 81–104. <https://doi.org/10.1353/aim.2020.0004>

Kara, Y. (2020). Ekolojik sosyal hizmet bağlamında türcülük. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(20), 82-94. DOI: 10.34189/asbd.7.20.004

Kara, Y. (2021). Kesişimsellik iklim krizinin neresinde? *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 7(1), 1-16. DOI: 10.46442/intjcss.729485

Kara, Y., Saroğlu, H. (2021). Reflections of deep ecology approach in the Ahimsa Doctrine. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 362-371. DOI: 10.21547/jss.832444

Kelly, A. (2017). *Eco-anxiety at university: Student experiences and academic perspectives on cultivating healthy emotional responses to the climate crisis*. The University of Colorado at Boulder & Melbourne: Boulder.

Kemkes, R. J., Akerman, S. (2019). Contending with the nature of climate change: Phenomenological interpretations from northern Wisconsin. *Emotion, Space and Society*, 33(5), 100614. DOI: 10.1016/j.emospa.2019.100614

Kidner, D. W. (2007). Depression and the natural world: Towards a critical ecology of psychological distress. *International Journal of Critical Psychology, 19*, 123–146.

Kleres, J., Wettergren, Å. (2017). Fear, hope, anger, and guilt in climate activism. *Social Movement Studies, 16*, 507-519. DOI: 10.1080/14742837.2017.1344546

Kurth, C. (2018). *The anxious mind: An investigation into the varieties and virtues of anxiety*. The MIT Press: Cambridge.

Lertzman, R. A. (2015). *Environmental melancholia: Psychoanalytic dimensions of engagement*. Routledge: Hove, New York.

Maiteny, P. (2012). Longing to be human: Evolving ourselves in healing the Earth. In *Vital signs: Psychological responses to ecological crisis*, pp. 47–60 (Eds. Rust, M., Totton, N.). Karnac: London.

Materia, C. J. (2016). Climate State Anxiety and Connectedness to Nature in Rural Tasmania (*Ph.D. Thesis*). University of Tasmania, Hobart, Australia.

Meyer, E. C. (2011). Hope in the age of anxiety. *JAMA, 305*(22), 2353–2358. DOI:10.1001/jama.2011.797

Myers, T. C. (2014). Understanding climate change as an existential threat: Confronting climate denial as a challenge to climate ethics. *De Ethica, 1*(1), 53–70. <https://doi.org/10.3384/de-ethica.2001-8819.141153>

Nairn, K. (2019). Learning from young people engaged in climate activism: The potential of collectivizing despair and hope. *Young, 27*, 435–450. DOI: 10.1177/1103308818817603

Norgaard, K. M. (2011). *Living in denial: Climate change, emotions, and everyday life*. MIT Press: Cambridge.

Ojala, M. (2007). *Hope and worry: Exploring young people's values, emotions, and behavior regarding global environmental problems*. Örebro University: Örebro.

Ojala, M. (2016). Facing anxiety in climate change education: From therapeutic practice to hopeful transgressive learning. *Canadian Journal of Environmental Education, 21*, 41-56.

Orange, D. (2017). *Climate change, psychoanalysis, and radical ethics*. Routledge: New York.

Panu, P. (2020). Anxiety and the ecological crisis: An analysis of eco-anxiety and climate anxiety. *Sustainability, 12*(19), 7836. <http://dx.doi.org/10.3390/su12197836>

Pavlikova, M. (2016). The concept of anxiety and its reflection in Auden's work 'the age of anxiety'. *European Journal of Science and Theology*, 12(4), 111-119.

Pearse, R., Goodman, J., Rosewarne, S. (2010). Researching direct action against carbon emissions: A digital ethnography of climate agency. *Cosmopolitan Civil Societies An Interdisciplinary Journal* 2(3), 76–103. DOI: 10.5130/ccs.v2i3.1794

Pienaar, M. (2011). An eco-existential understanding of time and psychological defenses: Threats to the environment and implications for psychotherapy. *Ecopsychology*, 3, 25–39

Pihkala, P. (2020). The cost of bearing witness to the environmental crisis: Vicarious traumatization and dealing with secondary traumatic stress among environmental researchers. *Social Epistemology*, 34, 86-100.

Pinsky, E., Guerrero, A., Livingston, R. (2020). Our house is on fire: Child and adolescent psychiatrists in the era of the climate crisis. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 59(5), 580–582. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2020.01.016>

Prager, D. (2019). If You Can't Sell Your Hysteria to Adults, Try Kids, <https://www.nationalreview.com/2019/09/american-left-climate-change-hysteria-kids/> (Erişim Tarihi: 21.10.2021).

Psychoterratica: Glenn Albrecht's Web Page. (2016). Meteoranxiety. <https://glennaalbrecht.wordpress.com/2016/07/20/meteoranxiety/>, (Erişim Tarihi: 25.09.2021).

Ray, S. J. (2020). *A field guide to climate anxiety: how to keep your cool on a warming planet*. University of California Press: Oakland.

Randall, R. (2009). Loss and climate change: The cost of parallel narratives. *Ecopsychology*, 1, 118–129.

Rust, M. (2008). Climate on the couch: Unconscious processes in relation to our environmental crisis. *Psychotherapy and Politics International*, 6, 157-170.

Sapiains, R., Beeton, R. J. S., Walker, I. A. (2015). The dissociative experience: Mediating the tension between people's awareness of environmental problems and their inadequate behavioral responses. *Ecopsychology*, 7(1), 38–47. <https://doi.org/10.1089/eco.2014.0048>

Scott, B. G., Weems, C. F. (2013). Natural disasters and existential concerns: A test of tillich's theory of existential anxiety. *Journal of Humanistic Psychology*, 53(1), 114–128. <https://doi.org/10.1177/0022167812449190>

Searle, K.A., Gow, K.M. (2010). Do concerns about climate change lead to distress. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 2, 362-379.

Solomon, R. C., Stone, L. D. (2002). On "positive" and "negative" emotions. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 32(4), 417-435. <https://doi.org/10.1111/1468-5914.00196>

Spielberger, C. D., Reheiser, E. C. (2009). Assessment of emotions: Anxiety, anger, depression, and curiosity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 1(3), 271-302. <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01017.x>

Spratt, D., Dunlop, I. (2019). Existential Climate-Related Security Risk: A Scenario Approach; Breakthrough-National Centre for Climate Restoration. Melbourne, Australia.

Stoknes, P. E. (2015). *What we think about when we try not to think about global warming: Toward a new psychology of climate action*. Chelsea Green Publishing: White River Junction.

Temple, M., Gall, T. L. (2018). Working through existential anxiety toward authenticity: A spiritual journey of meaning making. *Journal of Humanistic Psychology*, 58(2), 168-193. <https://doi.org/10.1177/0022167816629968>

Thomas, M. (2014). Climate Depression is for Real. Just Ask a Scientist, <https://grist.org/climate-energy/climate-depression-is-for-real-just-ask-a-scientist/>, (Erişim Tarihi: 15.10.2021).

Thomas, A. C., Cretney, R., Hayward, B. (2019). Student strike 4 climate: Justice, emergency and citizenship. *New Zealand Geographer*, 75, 96-100. <https://doi.org/10.1111/nzg.12229>

Weintrobe, S. (2013). The difficult problem of anxiety in thinking about climate change. In *Engaging with climate change: Psychoanalytic and interdisciplinary perspectives*, pp. 33-47. (Ed. Weintrobe, S.). Routledge: London.

White, B. (2015). States of emergency: Trauma and climate change. *Ecopsychology*, 7, 192-197. <https://doi.org/10.1089/eco.2015.0024>

Willox, A. C., Harper, S. L., Ford, J. D., Edge, V., Landman, K., Houle, K., Blake, S., Wolfrey, C. (2013). Climate change and mental health: An exploratory case study from Rigolet, Nunatsiavut, Canada. *Climatic Change* 121, 255-270. <https://doi.org/10.1007/s10584-013-0875-4>

Woodbury, Z. (2019). Climate trauma: Toward a new taxonomy of trauma. *Ecopsychology*, 11, 1-8. <https://doi.org/10.1089/eco.2018.0021>

Woodward, B. (2019). Climate disruption and the psychiatric patient. *Psychiatric Times*, 36, 8-9.

Wolf, J., Salo, R. (2008). Water, water, everywhere, nor any drop to drink: Climate change delusion. *The Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 42(4), 350. <https://doi.org/10.1080/00048670701881603>

Van Bruggen, V., Vos, J., Westerhof, G., Bohlmeijer, E., Glas, G. (2015). Systematic review of existential anxiety instruments. *Journal of Humanistic Psychology*, 55(2), 173–201. <https://doi.org/10.1177/0022167814542048>

Van Susteren L. (2018). The psychological impacts of the climate crisis: A call to action. *BJPsych International*, 15(2), 25–26. <https://doi.org/10.1192/bji.2017.40>

Verlie, B. (2019). Bearing worlds: Learning to live-with climate change. *Environmental Education Research*, 25, 751–766. <https://doi.org/10.1080/13504622.2019.1637823>

İÇİNDEKİLER / CONTENT

İznik (Nicaea) Tiyatrosu'nda Bulunan DSC Seramiklerinin Yerel Taklitleri <i>Eda GÜNGÖR ALPER, Aygün EKİN MERİÇ, Ferhat SOMUNCU</i>	449
Mitolojik Figür Olarak Buddha'nın Efsanevi Hayatı Üzerine Bir İnceleme <i>Esra BÜYÜKBAHÇECİ</i>	467
Sadakat Bir Erdem Midir? <i>Özlem DUVA KAYA</i>	487
Ulusal ve Uluslararası Basında Metaverse Teknolojisinin Yer Aldığı Haberlerin İncelenmesi <i>İrem YENİCELER KORTAK</i>	501
Hainlik ve Kahramanlık Gölgesinde Yakın Dönem Türkistan Tarihinde Bir Fenomen: Molla İbrahim Beg (Lakay) <i>Nurettin HATUNOĞLU</i>	521
Hedef Kitlenin Gözetim Farkındalığının Tüketicilerin Satın Alma Davranışlarına Etkisinde FoMO'nun Aracılık Rolü ve Cinsiyetin Düzenleyici Etkisi <i>Müge BEKMAN</i>	551
Küreselleşen Kültürün Dönüştürücü Gücü: Hollywood Sineması Örneği <i>Mikail UĞUŞ</i>	581
Türkiye'de Özel Sağlık Sigortası Talebinin İkili Lojistik Regresyon Yöntemiyle Analizi <i>Rüşü YAYAR, Berrak TEKGÜN</i>	595
Riske Yönelik Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları Açıklamaları: Borsa İstanbul (BIST) İmalat Sektörüne İlişkin İçerik Analizi <i>Yusuf GALİP, Nilgün KUTAY</i>	619
Bütüncül Kanal Perakendecilikte (Omni Channel) İfade Yönetiminin Rolü <i>Bahar KAYA, Gülmiş BÖRÜHAN KARACA</i>	645
Evaluation of Personal Brand Mix 7C in Terms of Youtubers <i>Sevtap ÜNLÜ, Gülşah KARSLI</i>	683
Çocukluk Döneminde Travma İle Çalışmak: Travmaoyun Modeli <i>Ash Burçak TAŞÖREN</i>	707
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Tehdidini Ulusal ve Uluslararası Bağlamda Güvenlikleştirme Girişimleri <i>Şadiye SUCU, Ahmet KESER</i>	727
Eski Köye Yeni Adet: Youtube Üzerinde İşçi Sendikaları <i>Barış SEÇER, Umut DENİZLİ</i>	757
Psychometric Evaluation of the Turkish Version of the Self-Presentation Tactics Scale <i>Özlem Serap ÖZKAN, Gülşah DURNA, Arzu ARAZ</i>	779
Büyük Veri Teknolojisi Çağında Kullanıcı Verilerinin Mahremiyetine İlişkin Sosyolojik Analiz <i>Seda OFLAS, Nilüfer ÖZCAN DEMİR</i>	801
Ulus-Ötesi Firmalar Bağlamında Türk Firmalarının Küreselleşme Yeteneği <i>Timuçin YALÇINKAYA</i>	837
Rethinking and Reconceptualizing Energy Security: The Case of China <i>Özgenur AKTAN</i>	855
Ekolojik Kriz ve Anksiyete: Yeni Bir Kavram Olarak Eko-Anksiyete <i>Yunus KARA</i>	891

ISSN 1302-3284

9 771302 328000